

НОРБЕРТ ЕЛІАС

ПРОЦЕС ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Соціогенетичні
і психогенетичні
дослідження

NORBERT ELIAS

ÜBER DEN PROZEß DER ZIVILISATION

**Soziogenetische
und psychogenetische
Untersuchungen**

НОРБЕРТ ЕЛІАС

ПРОЦЕС ЦИВІЛІЗАЦІЇ

■
Соціогенетичні
і психогенетичні
дослідження

ТОМ

I-II

«LA CIVILISATION...
N'EST PAS ENCORE TERMINÉE»

(Holbach, «Système Sociale», 1774)

З німецької переклав
Олекса Логвиненко

Київ
Видавничий дім
«Альтернативи»
2003

ББК 60.5
Е51

Norbert Elias
Über den Prozeß der Zivilisation
Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen

Норберт Еліас
Процес цивілізації
Соціогенетичні і психогенетичні дослідження

К., Видавничий дім «Альтернативи». – 2003. – 672 с.
ISBN 966-7217-87-6

Текст цього німецького видання ідентичний новому виданню творів Норберта Еліаса 1997 р.
(Норберт Еліас, «Вибрані твори», т. 3.1. За дорученням фонду Норберта Еліаса, Амстердам, підготували Гайке Гаммер, Йоган Гайльброн, Петер-Ульріх Мерц-Бенц, Аннетте Трайбель, Ніко Вільтердінк. Редактор Гайке Гаммер.)

Керівник видавничого проекту М.І. Шпаковатий

Норберт Еліас (1897–1990) – німецький соціолог, автор численних праць із загальної соціології, соціології науки та мистецтва. У своїй головній праці «Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження» (1939 р.) Еліас пропонує оригінальну концепцію людської цивілізації поєднуючі у стрункій теорії соціальних змін багаті відомості, одержані істориками антропологами, психологами та соціологами.

ББК 60.5

© 1997 by Norbert Elias Stichting, Amsterdam
Suhrkamp Taschenbuch Verlag
Alle rechte vorbehalten, insbesondere
das des öffentlichen Vortrags,
der Übertragung durch Rundfunk und
Fernsehen sowie der Übersetzung,
auch einzelner Teile.

ISBN 966-7217-87-6

© Олекса Логвиненко, переклад, 2003
© Видавничий дім «Альтернативи», 2003

ЗМІСТ

Том перший. Зміни поведінки у світських верхніх прошарках Західної Європи	7
Вступ	9
Переднє слово	46
Розділ перший.	
<i>До питання соціогенезу понять «цивілізація» і «культура»</i>	
<i>Частина перша. До питання соціогенезу антитези «культура» – «цивілізація» в Німеччині</i>	
Вступ	53
Розвиток антитетичної пари «цивілізація» – «культура»	57
Приклади придворного способу мислення в Німеччині	59
Середній стан і придворна аристократія в Німеччині	63
Літературні приклади ставлення німецької інтелігенції середнього стану до придворних	69
Відступ на задній план соціальної і виступ на передній план національної антитези в протиставленні «культури» й «цивілізації»	75
<i>Частина друга. До питання про соціогенез поняття «civilisation» у Франції</i>	
Соціальний генезис французького поняття «цивілізація»	80
До питання соціогенезу фізіократизму й французького реформістського руху	84
Розділ другий.	
<i>«Цивілізація» як одна зі специфічних змін людської поведінки</i>	
До питання про історію поняття «civilité»	94
Манери в епоху середньовіччя	100
Проблема зміни поведінки в добу Відродження	109
Про поведінку за столом	122
Деякі міркування з приводу цитат про звичаї за столом	
Огляд суспільств, до яких були звернені процитовані трактати	139
Екскурс в історію піднесення й занепаду понять «courtoisie» та «civilité»	141
Крива цивілізації їди. Огляд	143
Екскурс в історію придворного моделювання способу розмовляти	146
До питання про те, як люди обґрунтовують, що ця поведінка – «погана», а та – «добра» або «краща»	
Споживання м'яса	151
Застосування ножа за столом	158
Застосування виделки за столом	162
Зміни в ставленні до природних потреб	164
Деякі зауваження до прикладів та цих змін загалом	170
Про сякання	178
Деякі міркування з приводу цитат про сякання	183
Про спльовування	187
Деякі міркування з приводу цитат про спльовування	191
Поведінка у спальні	195
Деякі міркування з приводу прикладів	198
Зміни в поглядах на стосунки між чоловіком і жінкою	203
Зміни в агресивності	223
Погляд на життя рицаря	235
Примітки до вступного слова	247
Примітки до розділу першого	251
Примітки до розділу другого	255

Від видавництва	273
Переклади	274

Том другий. Зміни в суспільстві. Проект теорії цивілізації 309
Розділ третій.

<i>До питання про соціогенез західноєвропейської цивілізації</i>	
Придворне суспільство. Огляд	311
Соціогенез абсолютизму. Стислий попередній огляд	315
Механізм суспільного розвитку в епоху середньовіччя	
<i>Частина перша. Механізм феодалізації</i>	
Вступ	319
Сили централізації й децентралізації в середньовічному владному механізмі	321
Зростання населення після Великого переселення народів	333
Деякі зауваги до питання про соціогенез хрестових походів	340
Внутрішнє розширення суспільства:	
утворення нових органів та інструментів	346
Про деякі нові елементи в структурі середньовічного суспільства порівняно з античним	352
До питання про соціогенез феодалізму	357
До питання про соціогенез мінезанґа та куртуазних форм поведінки	365
<i>Частина друга. До питання про соціогенез держави</i>	
Перший етап на шляху піднесення королівського дому: конкурентна боротьба й виникнення монопольного становища в межах однієї території	386
Екскурс у питання про деякі відмінності в розвитку Англії, Франції та Німеччини	390
Механізм монополії	398
Рання конкурентна боротьба в межах королівства	409
Нове зміцнення відцентрових сил: конкуренція принців	421
Останні етапи вільної конкурентної боротьби й остаточне встановлення монополії переможця	435
Розподіл ваги в межах владної одиниці.	
Значення такого розподілу для центру. Утворення «королівського механізму»	446
До питання про соціогенез монополії на податки	481
<i>Висновки. Проект теорії цивілізації</i>	
Від примусу суспільного до примусу внутрішнього	502
Поширення примусу передбачати і внутрішнього примусу	516
Зменшення контрастів, збільшення числа різновидів	520
Оприлюднення рицарів	525
Притлумлення інстинктів. Психологізація й раціоналізація	536
Почуття сорому й прикраси	552
Поглиблення залежності верхнього прошарку. Посилення тиску знизу	560
Резюме	575
Примітки до розділу третього	587
Примітки до «Проекту теорії цивілізації»	604
Від видавництва	616
Переклади	617
Бібліографія	629
Показчик	650

Том перший

ЗМІНИ ПОВЕДІНКИ
У СВІТСЬКИХ ВЕРХНІХ ПРОШАРКАХ
ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Пам'яті мого батька
Германа Еліаса,
який помер у 1940 р. у Бреслау,
та матері,
яка померла 1941(?) р. в Освенцимі

Вступ

I

Коли ми замислюємося сьогодні про структуру людських афектів та контроль за ними, намагаючись розробити відповідні теорії, то звичайно вдовольняємося спостереженнями за своїми сучасниками в розвинених суспільствах як за емпіричним довідковим матеріалом. Ми на віру, отже, виходимо з того припущення, що шляхом дослідження структур афектів і контролю людей специфічної фази суспільного розвитку, людей наших власних суспільств, як їх можна спостерігати тут і тепер, можна побудувати теорії структур афектів і контролю людей загалом, людей усіх суспільств. Тут є численні, досить доступні спостереження, які вказують на те, що стандарт і модель контролю за афектами в суспільствах із різним рівнем розвитку й навіть у різних верствах того самого суспільства можуть бути різні. І хоч би які проблеми ми розглядали – чи то сторічного розвитку європейських країн, чи то проблеми так званих «країн, що розвиваються», в інших частинах світу, – ми знов і знов наштовхуємося на спостереження, що з них постає запитання: як і чому в низці таких довготермінових, загальних трансформацій суспільств, які відбуваються у певному напрямі й для яких як *terminus technicus* увійшло в ужиток поняття «розвиток», крім усього іншого, у певному напрямі змінюється й афективність поведінки та досвіду людей, регулювання індивідуальних афектів через зовнішній і внутрішній примус, а відтак, отже, в певному розумінні змінюється й структура всіх людських виявів загалом. На такі зміни ми вказуємо в повсякденній мові, зокрема, зауваженнями про те, що люди в наших суспільствах стали «цивілізованішими», ніж були колись, або що люди в інших суспільствах «не такі цивілізовані» чи, може, навіть «дикіші», ніж у нашому власному. Оціночний момент таких зауважень зрозумілий, факти, яких він стосується, – ні. Почасти це пов'язано з тим, що емпіричне вивчення довготермінових трансформацій структур особистості, а надто трансформацій регулювання людських афектів, за сучасного стану соціологічних досліджень створює ще досить великі труднощі. На передньому плані соціологічних інтересів нині стоять відносно короткотермінові процеси, а частіше й узагалі лише проблеми, що стосуються сучасного стану суспільств. Довготермінові трансформації суспільних структур, а відтак і структур особистості, сьогодні майже втрачено з поля зору.

Наші дослідження стосуватимуться саме таких довготермінових процесів. Збагнути їх буде легше, якщо зовсім коротко зупинитися на різноманітних типах таких процесів. Для початку можна вирізнити два головні напрями в змінах суспільних структур: зміни в бік поглиблення диференціації та інтеграції й зміни в бік послаблення диференціації та інтеграції. Крім того, є й третій тип соціальних процесів, у перебігу яких структура певного суспільства чи окремих його сторін хоч і змінюється, але ні в бік вищого, ні в бік нижчого стандарту диференціації та

інтеграції. Нарешті, в суспільствах можна спостерігати численні зміни, що відбуваються без змін у їхніх структурах. Щоправда, цим іще не вичерпується вся комплексність таких змін, позаяк є різноманітні змішані типи, й досить часто в тому самому суспільстві одночасно можна спостерігати багато типів змін, навіть таких, що відбуваються в різних напрямках. Але поки що досить такого коротенького начерку типів змін, щоб назвати проблеми, які ми розглядатимемо в цьому дослідженні. У першому томі йтиметься насамперед про те, чи можна основане на розпорошених спостереженнях припущення, нібито є довготермінові зміни в структурах афектів та контролю людей певних суспільств, які відбуваються у тому самому напрямі й охоплюють цілу низку поколінь, підтвердити надійними предметними доказами й чи відповідає це припущення істині.

У цьому томі ви прочитаєте, отже, про розвиток соціологічних досліджень та їхні результати, прямою протилежністю яких у природничих науках є експерименти та їхні наслідки. Завдання цього тому – розкрити й пояснити те, що діється насправді у ще не дослідженій царині спостережень, якої стосуються питання, розкрити й назвати фактичні взаємозв'язки.

Визнання наявності змін у структурах афектів та контролю людей, змін, які відбуваються протягом цілої низки поколінь у тому самому напрямі, а саме, щоб сказати коротше, в напрямі чимдалі суворішого й диференційованішого контролю, потягло за собою ще одне запитання: чи не можна ці довготермінові зміни в структурах особистості пов'язати з довготерміновими структурними змінами в суспільстві загалом, змінами, які відбуваються також в якомусь одному напрямі – у напрямі вищого стандарту суспільної диференціації та інтеграції? Цим проблемам присвячено другий том.

Як виявилось, емпіричних доказів на підтвердження таких змін у суспільних структурах, змін, що відбуваються також протягом тривалого періоду в тому самому напрямі, теж бракує. Отож постала потреба частину другого тому цих досліджень знов присвятити розкриттю й поясненню фактичних взаємозв'язків цього іншого типу. Питання полягало в тому, чи можна загальносуспільні структурні зміни в напрямі вищого стандарту диференціації та інтеграції довести за допомогою надійних емпіричних доказів. Виявилось, що це можна зробити. Процес державотворення, про який ідеться в другому томі, – це приклад саме таких структурних змін.

Нарешті, згодом, у попередньому проекті теорії цивілізації було розроблено модель можливих причинних зв'язків між довготерміновими змінами в індивідуальній людській структурі в бік посилення й диференціації контролю за афектами та довготерміновими змінами фігурацій, що їх утворюють між собою люди, в бік вищого стандарту диференціації та інтеграції, тобто, наприклад, у бік диференціації й подовження ланцюгів взаємозалежності й у бік посилення «державного контролю».

II

Неважко збагнути, що такою постановкою питання, спрямованою на розкриття фактичних взаємозв'язків та їхнє пояснення, постановкою емпірично-теоретичною, спрямованою на специфічні довготермінові структурні зміни, на «розвиток», ми відмежовуємося від метафізичних ідей, які з поняттям розвитку пов'язують уявлення або про механічну необхідність, або про телеологічну цілеспрямованість. У минулому поняття «цивілізація», як стане очевидно з першого розділу цієї книжки, також досить часто вживали в напівметафізичному сенсі, й воно дотепер залишається доволі-таки нечітким. Тут, як ми вже згадали, зроблено спробу випрацювати ядро фактів, що його стосується загальновживане донедаве поняття процесу цивілізації, тобто насамперед структурних змін у людей у бік подальшого посилення й диференціювання контролю за їхніми афектами, а відтак, отже, і їхніх переживань (скажімо, у формі розширення меж почуття сорому й прикрості) та поведінки (наприклад, за обіднім столом у формі диференціювання начиння). Ще одним завданням, яке постало перед дослідником у процесі доказового розкриття таких спрямованих змін протягом багатьох поколінь, стало пояснення. Начерк пояснення, як уже сказано, читач знайде в кінці другого тому.

Проте, вдаючись до такого дослідження, ми відмежовуємось і від того типу теорій, який у соціологічній науці з часом прийшов на зміну колишньому типу теорій, зосереджених навколо давнього, ще напівметафізичного поняття розвитку, відмежовуємося від домінуючих нині теорій соціальних змін. Наскільки можна зробити висновок, досі ці теорії майже не проводили достатньо чіткої межі між різними типами соціальних змін, коротко згаданими вище. Особливо все ще бракує інших теорій, що спираються на емпіричні докази, – теорій того типу довготермінових соціальних перетворень, що мають форму процесу, а передовсім – форму розвитку.

Коли я працював над цією книжкою, мені здавалося цілком очевидним те, що вона ляже в основу позбавленої догм, емпірично обґрунтованої соціологічної теорії суспільних процесів загалом і суспільного розвитку зокрема. Особливо я вірив у те, що дослідження й загальна модель довготермінового процесу поступального державотворення, про яку йтиметься в другому томі цієї праці, може служити водночас моделлю довготермінової динаміки руху суспільств у певному напрямі, якої стосується поняття суспільного розвитку. Я тоді не бачив потреби недвозначно наголошувати на тому, що тут не йдеться ні про дослідження «еволюції» в дусі XIX ст., у дусі механічного поступу, ні про дослідження неспецифічних «суспільних змін» у дусі XX ст. Свого часу мені це здавалося таким очевидним, що я не став недвозначно вказувати на ці теоретичні імплікації. Тепер я бачу, що стосовно цього помилявся. Вступ до другого видання – це для мене нагода виправити свою помилку.

III

Широкий суспільний розвиток (як зразок тут досліджено й подано одне з його основних явищ – багатовікову хвилю поступальної інтеграції, державотворчий процес із комплементарним процесом поступальної диференціації) – це зміна фігурацій, яка безперервно триває в поступальному й зворотному русі – якщо дивитися з далекої часової перспективи – протягом багатьох поколінь у тому самому напрямі. Ці спрямовані структурні зміни можна довести як факт, незалежно від того, яку оцінку йому дають. Саме про такий доказ фактів тут і йдеться. Щоб упоратися з такими фактами, самого поняття суспільних змін як інструменту дослідження мало. Просто зміни можна спостерігати й у хмарах чи димових кільцях: то вони мають такий вигляд, то вже інший. Поняття суспільних змін без усвідомлення чіткої різниці між перетвореннями, що стосуються структури суспільства, й перетвореннями, що цієї структури не стосуються, а також між структурними перетвореннями, які не мають певного напрямку, й такими, що відбуваються в певному напрямі протягом багатьох поколінь, скажімо, в напрямі більшої чи меншої комплексності, – це надто недостатній інструмент соціологічних досліджень.

Так само стоїть справа й з низкою інших проблем, які ми тут розглядаємо. Коли після певної підготовчої роботи, яка полягала, з одного боку, в опрацюванні документів, довідкових матеріалів, а з другого – у вивченні теоретичних проблем, які помалу набирали чіткіших обрисів, мені почав вимальовуватися шлях до можливого розв'язання цих проблем, я, крім усього іншого, збагнув, що ця робота трохи наближає мене до розв'язання й заплутаної проблеми зв'язку між індивідуальними психологічними структурами, тобто так званими «структурами особистості», й фігураціями, що їх утворюють між собою численні взаємозалежні індивіди, тобто суспільними структурами, й наближає саме завдяки тому, що тут обидва ці структурні типи поставлено за мету не як незмінні структури, що здебільшого ще буває, а скоріше як структури змінні, як взаємозалежні аспекти однакового довготермінового розвитку.

IV

Якби різноманітні академічні галузі, проблематики яких торкається це дослідження, а насамперед фахова дисципліна соціологія, вже досягли тієї фази наукової зрілості, в якій нині перебувають багато дисциплін природознавчих, тоді можна було б сподіватися, що ретельно задокументоване дослідження довготермінових процесів, як, скажімо, дослідження цивілізації чи державотворення з подальшим розвитком відповідної теорії, після ґрунтовної ревізії й дискусій, після критичного відсіювання непотрібного чи спростованого матеріалу ввійде або як одне ціле, або окремими своїми аспектами до загальної скарбниці емпірично-

теоретичних галузевих знань. Позаяк успіх наукової роботи значною мірою ґрунтується на взаємному плідному впливі одна на одну праць багатьох колег, на безперервному поповненні спільної скарбниці знань, то можна було б очікувати, що через тридцять років наші дослідження або стануть основоположними знаннями в галузі, або внаслідок подальшої роботи інших фахівців виявляться більш чи менш застарілими й похованими.

Однак це дослідження, як мені здається, й через покоління все ще має характер новаторської праці в колі проблем, які потребують комплексного вивчення як на емпіричному, так і на теоретичному рівні сьогодні навряд чи менше, ніж тридцять років тому. Усвідомлення важливості проблем, про які тут ідеться, зросло. Намагання рішуче, хай навіть напромацки, підступитися до них не можна не помітити. Не бракує й численних конкретних спроб розв'язати ці проблеми, чому покликаний сприяти вже самі емпіричні матеріали обох цих томів, а також вміщений наприкінці проект теорії цивілізації. Не думаю, що ці спроби виявилися вдалими.

Для прикладу досить буде, гадаю, коротко зупинитися на тому, як чоловік, що його в наші дні повсюди вважають провідним теоретиком соціології – Талкот Парсонз, – пробує порушувати й розв'язувати декотрі з обговорюваних тут проблем. Теоретичній настанові Парсонза властиве намагання аналітично розкласти в своєму, як він сам називає, «спостережному полі»¹ різноманітні типи суспільств на їхні основні складові частини. Один із типів цих основних складових частин (elementary components) він називає «pattern variables». До цих pattern variables, крім інших, належить дихотомія «афективність – афективна нейтральність». Найточніше його погляди можна висловити, мабуть, сказавши, що суспільство він уявляє собі як гральну карту в руці певного гравця: кожен тип суспільства, вважає, судячи з усього, Парсонз, становить строкату мішанину карт. Але карти завжди ті самі, а їхнє число, хоч які вони різноманітні, невелике. Одна з карт, якою саме грають, – це полярність афективності й афективної нейтральності. На цю ідею Парсонз наштовхнувся, як він пише, коли розкладав теннісівські суспільні типи «спільнота» й «суспільство». Для типу «спільнота», як, схоже, гадає Парсонз, характерна «афективність», а для типу «суспільство» – «афективна нейтральність». Але як іншим «pattern variables» у картярській грі, так і цьому він, визначаючи відмінності між різними суспільними типами, а також відмінності між різними типами відносин у тому самому суспільстві, відводить досить загальну роль. У такому самому зв'язку Парсонз звертається й до проблем відношення суспільних структур і особистості². Він указує на те, що спочатку розглядав їх лише як тісно взаємозв'язані й взаємодіючі «системи людських акцій», але тепер він, мовляв, впевнено може заявити, що в теоретичному плані вони – різні фази, або аспекти, тієї самої фундаментальної системи акцій. Цю думку

Парсонз ілюструє, з-поміж іншого, таким прикладом: він заявляє, нібито те, що на соціологічному рівні можна розглядати як інституціоналізацію «афективної нейтральності», – це, по суті, те саме, що на особистісному рівні можна розглядати як «відмову від безпосереднього задоволення задля підпорядкованій дисципліні організації та довготермінових цілей особистості».

Для розуміння наших досліджень не завадить, мабуть, ті пізніші намагання розв'язати такі проблеми порівняти з попередніми, поданими в цьому новому виданні у незмінному вигляді. Головна відмінність між науковим способом дій і уявленнями про завдання соціологічної теорії завдяки Парсонзу чітко розкривається вже на цьому невеличкому прикладі трактування споріднених проблем. Те, що в «Процесі цивілізації» завдяки застосуванню багатого емпіричного матеріалу виявилось процесом, Парсонз заднім числом і, як мені здається, шляхом статичного утворення понять без будь-якої потреби звів до станів. Замість досить складного процесу, в перебігу якого людські афекти помаху змінювалися в бік суворішого й рівномірнішого афективного контролю (але аж ніяк не в сенсі стану цілковитої афективної нейтральності), в Парсонза виступило звичайне протиставлення двох категорій стану – афективності й афективної нейтральності, й при цьому зроблено припущення, що вони різною мірою властиві різним типам суспільств, як, скажімо, хімічні речовини різним сумішам. Унаслідок такого поняттєвого звуження до двох різних станів того, що в «Процесі цивілізації» було емпірично розкрито й теоретично опрацьовано як процес, Парсонз позбавив себе можливості виявити, як, власне, можна пояснити характерні властивості різноманітних суспільств, на котрі він натякає. Судячи з усього, він навіть не завдавав собі клопоту щодо такого пояснення. Різні стани, яких стосуються протилежні пари «pattern variables», схоже, просто дані. Коли теорію будують у такий спосіб, багаті на нюанси й складні структурні зміни в бік суворішого та рівномірнішого афективного контролю, як їх можна спостерігати в дійсності, зникають. Розкладання суспільних феноменів, що їх насправді можна спостерігати лише в процесі становлення й у завершеному вигляді, за допомогою поняттєвих пар, які обмежують аналіз до двох протилежних станів, і для емпіричної, і для теоретичної роботи означає непотрібне збіднення соціологічного сприйняття.

Завдання будь-якої соціологічної теорії полягає, безперечно, в тому, щоб з'ясовувати характерні властивості, спільні для всіх імовірних людських суспільств. Поняття суспільного процесу, а також багато інших понять, якими ми користуємося в цьому дослідженні, належать до категорій, що мають саме таку функцію. Однак основні категорії, що їх обрав Парсонз, мені видаються вищою мірою довільними. За ними стоїть невисловлене й неперевірене уявлення, що нерідко постає як само собою зрозуміле, нібито завдання будь-якої наукової теорії полягає в тому, щоб усе змінне в понятійному плані зводити до незмінного, а всі

складні явища шляхом розкладання на їхні окремі компоненти спрощувати.

Але вже сам приклад побудови теорії за Парсонзом підводить до думки, що шляхом систематичного уможливленого звуження суспільних процесів до суспільних станів, а складних, комбінованих феноменів – до простіших, на перший погляд нескладних компонентів у рамках соціології ми цю побудову теорії не спрощуємо, а радше ускладнюємо. Такий спосіб звуження, такий тип абстракції як метод створення теорії можна в крайньому разі виправдати, якщо він недвозначно допомагатиме людям розширювати й поглиблювати розуміння себе як суспільств і як індивідів. Натомість виявляємо, що теорії, створювані такими уможливленими методами, як епіциклічна теорія Птолемея, викликають зайву потребу будувати складні допоміжні конструкції, щоб потім узгоджувати їх із фактами, які можна з'ясувати емпірично. Нерідко вони з'являються, мов темне хмаровиння, з-поза якого на землю то тут, то там прохоплюються поодинокі промінчики світла.

V

Прикладом того, про що далі ще йтиметься трохи докладніше, є спроба Парсонза випрацювати теоретичну модель відношення структур особистісних і суспільних. Щодо цього в нього часто ще зовсім змішуються дві не зовсім сумісні ідеї: уявлення про те, що індивід і суспільство – «єго» й «система» – це дві даності, що існують окремо одна від одної, з яких першу, окрему людину, слід розглядати як реальну дійсність, а другу – швидше як епіфеномен, і уявлення, що те й те – це різні, невіддільні одна від одної сфери створених людиною універсумів. Крім того, такі поняття, як «єго» й «система», а також усі споріднені з ними поняття, що стосуються людей як окремих індивідів і людей як суспільств, у Парсонза (за винятком тих випадків, коли він послуговується психоаналітичними категоріями) пристосовані одне до одного так, немовби незмінний стан можна розглядати як нормальний стан для обох. Ці дослідження годі зрозуміти правильно, якщо внаслідок таких уявлень зміниться наш погляд на те, що справді-таки можна спостерігати в людях. Дослідження можна не зрозуміти, якщо випустити з уваги те, що такі поняття, як «індивід» та «суспільство», стосуються не двох окремих, незалежних об'єктів, а двох різних, проте невіддільних один від одного аспектів тих самих людей, і що обидва аспекти, люди взагалі звичайно перебувають у стані структурованих змін. І той, і той мають характер процесів, і немає найменшої потреби, вибудовуючи теорію щодо людей, нехтувати цим їхнім процесним характером. Воістину, процесний характер слід конче брати складовою частиною соціологічних та інших теорій, що стосуються людей. Як впливає з наших досліджень, і проблему відношення індивідуальних та суспільних структур можна з'ясувати саме й лише тоді, коли й ті, й ті вивчатимемо як такі, що змінюються, що перебувають у

процесі становлення та досягли завершення. Тільки в такому разі виникає можливість, як і побачимо далі, розробляти проекти моделей їхнього взаємовідношення, які певною мірою відповідають фактам, що їх можна довести емпірично. З великою певністю можна стверджувати, що відношення того, для роботи з чим користуємося поняттями «індивід» і «суспільство», залишатиметься недоступним для розуміння доти, доки цими поняттями в думках ео ірсо маніпулюватимемо так, немовби маємо справу з двома окремими, незалежними одне від одного тілами та ще й, до того ж, із тілами, які звичайно перебувають у стані спокою та які, сказати б, торкнуться одне одного потім, згодом. Хоч на це ніхто ніколи досить виразно й відверто і не вказував, а проте Парсонз і решта соціологів, котрі є дітьми того самого способу мислення, не можуть позбутися думки про якесь, у певному сенсі, окремішне існування того, чого, без сумніву, стосуються такі поняття, як «окрема людина» та «суспільство». Отож, скажімо, той-таки Парсонз – щоб проілюструвати тут нашу думку бодай одним прикладом – підхоплює вже розвинену Дюркгаймом ідею, нібито у відношеннях «індивіда» й «суспільства» йдеться про «взаємне проникнення», «інтерпенетрацію» окремої особи й суспільної системи. Як іще можна уявити собі таке «взаємне проникнення», що ще може означати ця метафора, як не те, що мова тут йде про дві різні сутності, які існують спершу окремо і які потім, згодом певною мірою «інтерпенетрують»?³

Ми бачимо різницю в підході до соціологічних проблем тут і там. Можливість чіткіше окреслити взаємозв'язки між індивідуальними й суспільними структурами постає в цьому нашому дослідженні саме з того, що ми не знехтували тут перемінами в тих і тих, не знехтували процесом відповідного їхнього становлення й завершення становлення як чимось структурно-чужим, чимось «просто історичним». Бо становлення особистісних і суспільних структур відбувається в нерозривному взаємозв'язку. Ніколи не можна з певністю сказати, що люди якогось суспільства вже цивілізовані. Проте на основі систематичних досліджень, спираючись на докази, які піддаються перевірці, про деякі людські групи можна, мабуть, із великою вірогідністю стверджувати, що вони стали цивілізованішими, не пов'язуючи неминуче з цим твердженням думку про те, що стати цивілізованішим – це краще чи гірше, що це має позитивне чи негативне значення. Але таку зміну в особистісних структурах не важко довести як специфічний аспект становлення суспільних структур. І далі ми це й спробуємо зробити.

Немає нічого особливо дивного в тому, що в Парсонза, як і в багатьох інших сучасних соціологів-теоретиків, тенденція звужувати стан дається взнаки навіть тоді, коли вони відверто переходять до вивчення проблем суспільних змін. Відповідно до панівного напрямку в розвитку соціології, Парсонз виходить із гіпотези, що кожне суспільство звичайно перебуває в незмінному, гомеостатично забезпеченому стані рівноваги. Воно

зазнає змін, припускає він⁴, коли цей звичайний, або нормальний, стан суспільної рівноваги виявляється розбалансованим: скажімо, внаслідок недотримання суспільно внормованих обов'язків чи порушення конформності. Відтак суспільні зміни постають немовби випадковим, привнесеним іззовні порушенням звичайно добре збалансованої суспільної системи. При цьому суспільство, що зазнало таких порушень, на думку Парсонза, знову прагне до стану спокою. Рано чи пізно, гадає він, виникає інша «система» з іншим станом спокою, яка, попри всі хитання, так само більш чи менш автоматично утримується в наявному стані. Одне слово, поняття суспільних змін стосується тут спричиненого порушеннями перехідного стану між двома нормальними станами незмінності. І з цього погляду, при такому зіставленні, чітко й виразно проступає відмінність між підходом до теорії, втіленим у нашому дослідженні, й підходом до теорії, який представляють Парсонз та його школа. Наше дослідження ще раз підтверджує думку, яка спирається на багатий довідковий матеріал: перетворення належать до звичайних характерних властивостей суспільства. Структурована послідовність безперервних змін послужила тут основою для вивчення станів, що їх можна прив'язати до певного часового відтинку. У панівній соціологічній думці основою всіх перетворень служать, навпаки, суспільні даності, що їх абстрактно сприймають так, немовби вони звичайно перебувають у стані спокою. Отож, скажімо, суспільство уявляють собі як «соціальну систему», а «соціальну систему» – як «систему в стані спокою». Навіть коли йдеться про досить диференційоване, «високорозвинене» суспільство, його доволі часто намагаються тлумачити як таке, що замкнене в собі й зорієнтоване на себе. Запитання, як і чому це високорозвинене суспільство досягло такого ступеня диференціації, не розглядають як невідривну складову частину дослідницького завдання. Відповідно до статичної основи панівних системних теорій, суспільні зміни, суспільні процеси, суспільний розвиток, зокрема, з-поміж іншого, й розвиток держави або процес цивілізації, постають лише як щось додаткове, звичайнісінька собі «історична препюдія», без дослідження й тлумачення якої, маючи на меті зрозуміти «соціальну систему», її «структури», її «функціональні взаємозв'язки», як їх тут і тепер можна спостерігати з короткотермінової перспективи стану, цілком можна обійтися. Вже сам поняттєвий інструментарій, зокрема й такі поняття, як «структура» та «функція», що служать вивіскою сучасної соціологічної школи «structural functionalists», позначені печаттю цього своєрідного стилю мислення, в основі якого лежить звуження стану. Певна річ, навіть автори цього стилю не зовсім можуть ігнорувати того, що «структури» й «функції» суспільного «цілого» чи його «частин», представлені як замкнені в собі стани, перебувають у русі й зазнають змін. Але проблеми, що постають відтак у полі зору, приводять у відповідність зі статичним стилем мислення тим, що їх під шапкою «Суспільні зміни» відводять до окремого

розділу, немовби якийсь додаток до проблем звичайно незмінної системи. У такий спосіб самі «суспільні зміни» в плані поняття розглядають як властивість стану спокою. Інакше кажучи, зорієнтовану на стан основну настанову приводять у відповідність з емпіричними спостереженнями суспільних перетворень тим, що до теоретичного кабінету воцарених фігур, кабінету нерухомих суспільних явищ, переносять ще кілька таких самих нерухомих окремих фігур із висновками на кшталт «Суспільні зміни» чи «Суспільний процес». Так проблеми суспільних перетворень виявляються певною мірою замороженими й у сенсі соціології стану усуненими. Отож і виходить, що поняття «суспільного розвитку» нині, по суті, цілком зникло з поля зору сучасних теоретиків соціології – хоч як парадоксально, але саме в такий період суспільного розвитку, коли люди у практиці суспільного життя, а почасти й емпіричних соціологічних досліджень до проблем суспільного розвитку звертаються активніше й свідоміше, ніж будь-коли досі.

VI

Коли ставиш перед собою завдання написати вступ до книжки, що як із теоретичного, так і з емпіричного боку гостро суперечить дуже поширеним тенденціям сучасної соціології, то цим самим береш на себе зобов'язання чітко й виразно сказати читачеві, як і чому поставлені тут проблеми та кроки, спрямовані на їхнє розв'язання, відрізняються від проблем та кроків панівного типу соціології, й передовсім теоретичної соціології. Щоб домогтися цього, не можна зовсім уникнути запитання, як пояснити те, що соціологія, найвизначніших представників якої у XIX ст. цікавили насамперед проблеми довготермінових суспільних процесів, у XX ст. такою великою мірою перетворилася на соціологію стану, з поля досліджень якої майже повністю зникли спроби розкривати довготермінові суспільні процеси далі. У межах цього вступу я не беруся з'ясувати причини такого зміщення головних дослідницьких інтересів у соціологів і пов'язані з ним радикальні переміни в усьому стилі соціологічного мислення так ґрунтовно, як вони цього заслуговують. Однак ця проблема надто важлива для розуміння того, про що йтиметься далі, а водночас і для подальшого розвитку соціології, щоб обійти її тут зовсім. Отож я вдовольнюся тим, що з усього комплексу обставин, від яких залежить зворотний розвиток механізму соціологічного мислення і пов'язане з цим звуження поля проблематики, зупинюся лише на декотрих із них.

Найочевидніша причина того, що соціологи великою мірою втратили відчуття важливості проблем суспільного становлення, соціального генезису, розвитку суспільних формацій усіх типів, а поняття розвитку серед них зажило поганої слави, полягає в негативній реакції багатьох соціологів, і насамперед провідних соціологів-теоретиків XX ст., на окремі аспекти найвизначніших соціологічних теорій XIX ст. Виявилось,

що теоретичні моделі довготермінового суспільного розвитку, що їх у XIX ст. розробляли такі вчені, як Конт, Спенсер, Маркс, Гобгауз та багато інших, почасти спиралися на гіпотези, що їх визначали передовсім політико-світоглядні ідеали цих людей і в найкращому разі вже потім – їхні фахові переконання. Пізніші покоління мали в своєму розпорядженні куди багатший фактичний матеріал, який постійно зростав. Унаслідок перегляду класичних теорій розвитку XIX ст. у світлі дедалі глибшого досвіду наступних поколінь ціла низка аспектів давніших процесних моделей виявилися сумнівними чи, принаймні, такими, що потребують ревізії. Багато догм піонерів соціології XIX ст., догм, що здавалися самі собою зрозумілими, у XX ст. представники цього самого фаху вже не визнавали. Йдеться, насамперед, про віру в те, що розвиток суспільства – це розвиток неминуче до кращого, це переміна в бік поступу. Цю віру багато пізніших соціологів, відповідно до їхнього особистого суспільного досвіду, рішуче відкинули. Проаналізувавши минуле, вони виразно побачили, що колишні моделі розвитку – це мішанина певною мірою фахових та ідеологічних уявлень.

У зрілій науці за таких умов спершу треба було б, очевидно, переглянути й відкоригувати колишні моделі розвитку. Слід було б спробувати чітко й виразно з'ясувати, на котрі аспекти давніших теорій розвитку у світлі вже наявних глибоких фактичних знань можна спертися як на результати досліджень і на котрих можна будувати подальшу роботу, а котрі аспекти як наслідок усього лиш обумовлених часом політико-світоглядних упереджень мають посісти місце з відповідним надгробком на цвинтарі мертвих доктрин.

Натомість розгорілася надзвичайно гостра реакція проти тих соціологічних теорій, які свою увагу зосереджували на довготермінових суспільних процесах. Вивчення довготермінового розвитку суспільства було, по суті, відкинуто, а центр ваги соціологічних зацікавлень за умов рішучої реакції проти колишнього типу теорії перейшов на дослідження суспільних даностей, що їх звичайно уявляли собі в стані спокою та рівноваги. Водночас діставала підкріплення низка стереотипних стандартних аргументів, спрямованих проти соціологічних теорій давнішого типу та проти багатьох їхніх основних понять, особливо проти поняття суспільного розвитку. Позаяк ніхто не завдавав собі клопоту визначити різницю між предметною та ідеологічною мотивацією поняття розвитку, то відтепер уся проблематика довготермінових суспільних процесів, а надто процесів розвитку *eo ipso*, асоціювалася з тією чи тією системою віросповідання XIX ст., тобто насамперед з уявленням про те, що суспільний розвиток, хоч би як він тривав – прямолінійно без конфліктів чи діалектично з конфліктами, – автоматично має бути переходом до кращого, переминою в сенсі прогресу. Відтепер звертатися до проблематики суспільного розвитку почали вважати майже старомодним. Іноді кажуть, що генерали, виробляючи стратегію нової війни, за

зразок беруть стратегію колишньої війни. Подібне стається з тими, хто як щось само собою зрозуміле припускає, нібито такі поняття, як «соціальний розвиток» чи «соціальний процес», неминуче містять у собі давню думку про прогрес.

Отже, в рамках соціології ми тут маємо справу з розвитком думки, який, мовби внаслідок надзвичайно широкого розгойдування маятника, призвів від однієї однобічної орієнтації мислення до іншої, протилежної, хоч і не менш однобічної. За фазою, в якій теоретики соціології зосереджували зусилля переважно на моделях довготермінового розвитку суспільства, настала інша фаза, в якій вони перенесли свої зусилля передовсім на моделі суспільств у стані спокою й незмінності. Коли доти йшлося про різновид основного гераклітичного уявлення («все тече») з тією різницею, що річка текла в бік кращого, щоразу в бажаний бік, була майже як щось само собою зрозуміле, то тепер ідеться про основне елеатське уявлення. Елеати, розповідають, політ стріли уявляли собі як низку станів спокою; їм здавалося, власне, що стріла зовсім не рухається, бо кожної даної миті вона перебуває в одному певному місці. Припущення багатьох нинішніх теоретиків соціології, нібито суспільства звичайно завжди перебувають у стані рівноваги, отож тривалий суспільний розвиток людства здається ланцюгом статичних суспільних типів, дуже нагадує елеатське розуміння польоту стріли. Як можна пояснити собі це розгойдування маятника від однієї крайнощі до другої в розвитку соціології?

На перший погляд, усе має такий вигляд, немовби вирішальна причина переорієнтації теоретичних інтересів у соціології – це реакція науковців, які заради наукового характеру своєї дослідницької роботи виявили протест проти впливу політико-світоглядних ідеалів на випрацювання теорії свого фаху. Представники сучасних соціологічних теорій стану нерідко схиляються до такого пояснення й самі. Та якщо придивимося пильніше, то виявимо, що його недостатньо. Реакція на соціологію розвитку, що домінувала в XIX ст., була спрямована не просто проти примату ідеалів, проти панування позначених упередженнями суспільних доктрин віри заради наукової об'єктивності. То були не просто намагання проникнути крізь завісу недовговічних уявлень про те, чим має бути суспільство, до предметних взаємозв'язків, до становлення й функціонування самих суспільств. То була, зрештою, реакція проти примату певних ідеалів у процесі створення соціологічних теорій заради інших, почасти протилежних ідеалів. Коли в XIX ст. специфічні уявлення про те, що має бути чи чого хтось бажає, – специфічні ідеологічні уявлення – привели до головного зацікавлення становленням, розвитком суспільства, то у XX ст. інші уявлення про те, що має бути чи чого хтось бажає, – інші ідеологічні уявлення – приводять до очевидного зацікавлення провідних теоретиків соціології буттям, станом суспільства яке воно є, а також до занедбаних ними проблем становлення суспільних формацій,

проблем довготермінових процесів, до будь-якої можливості, яку відкриває вивчення цих проблем, знайти пояснення.

Такий різкий поворот у характері суспільних ідеалів, на який наштовхуємось у розвитку соціології, – явище не поодиноке. Він симптоматичний для глибокого повороту в панівних ідеалах загалом у тих країнах, де зосереджена основна соціологічна робота. Цей поворот, своєю чергою, відбиває специфічні зміни у фігураціях, зміни, що їх зазнають у XIX та XX ст. внутрішньодержавні й міждержавні відносини старіших, розвиненіших промислових країн як одного цілого. Щоб підбити підсумок глибшого дослідження, тут, мабуть, достатньо буде коротко уточнити загальну лінію цих змін у фігураціях. Цим самим ми полегшимо розуміння соціологічних досліджень, що, як і ці наші, у центр соціологічної роботи ставлять розкриття довготермінових процесів, – не для того, щоб знову скористатися цими дослідженнями як кийком, за допомогою якого заради власних ідеалів намагаються знищити ідеали чужі, а щоб домогтися кращого розуміння структури самих таких процесів, позбутися залежності від примату суспільних ідеалів та доктрин віри в теоретичному полі соціологічних досліджень. Бо сподіватися на результати в соціологічних дослідженнях, досить глибокі й предметні для того, щоб вони знадобилися для розв'язання гострих суспільних проблем, можна лише тоді, коли ми, порушуючи й розв'язуючи соціологічні проблеми, відмовимося віддавати перевагу упередженим уявленням про те, нібито розв'язання суспільних проблем має відповідати нашим власним бажанням, над дослідженням того, що є.

VII

Протягом XIX ст. у країнах, які перебували в процесі індустріалізації та в яких з'явилися перші ґрунтовні новаторські праці в галузі соціології, у хорі часу помалу набували силу голоси, котрі виражали соціальну віру, ідеали, довготермінові цілі й сподівання промислових класів, що народжувалися, – набували силу проти тих голосів, котрі в дусі панівних придворно-династичних, аристократичних чи патриціанських владних еліт орієнтувалися на підтримку й збереження існуючого суспільного ладу. Це були перші з тих, хто, відповідно до свого становища прошарку, який народжувався, з великою надією дивився назустріч кращому майбутньому. А позаяк їхній ідеал належав не сучасності, а майбутньому, то вони були особливо зацікавлені в становленні суспільства, в його розвитку. З огляду на той чи той із цих нових промислових класів сучасні їм соціологи намагалися переконатись у тому, що розвиток людства відбуватиметься в бік їхніх сподівань і бажань; вони шукали підтвердження своїх сподівань і бажань, поглиблено вивчаючи напрями й рушійні сили минулого суспільного розвитку. При цьому вони виявляли, поза всяким сумнівом, неабияку компетентність у цих проблемах суспільного розвитку. Щоправда, коли робиш ретроспективний огляд,

у мішанині гетерономних учень, позначених недовговічними, обумовленими епохою ідеалами, нерідко досить важко виділити ті умоглядні моделі, які мають значення навіть незалежно від цих ідеалів уже з урахуванням предметних взаємозв'язків, що їх можна перевірити й підтвердити.

З другого боку, в XIX ст. у хорі часу лунали голоси всіх тих, хто з тієї чи іншої причини чинив опір трансформації свого суспільства в процесі індустріалізації, чия соціальна віра була зорієнтована на підтримку того, що є, на збереження традицій і звичаїв, хто чимдалі гірший – у їхньому розумінні – сучасності протиставляв ідеал кращого минулого. Це були представники не лише доіндустріальних владних еліт династичних держав, а й тих широких професійних груп, передовсім частини селян та ремісників, традиційні суспільні уклади яких, професійні й життєві, у процесі поступальної індустріалізації відмирали. Вони виступали проти всіх тих, хто промовляв із перспективи обох промислових класів, що народжувалися, – промислової та торговельної буржуазії, а також промислового робітництва, і хто в умовах піднесення цих прошарків черпав натхнення з віри в краще майбутнє, у прогрес людства. Отож у XIX ст. в загальному хорі голосів часу стояли один навпроти одного два напівхори – тих, хто розхвалював краще минуле, й тих, хто розхвалював краще майбутнє.

Серед соціологів, суспільний образ у яких був зорієнтований на прогрес і краще майбутнє, бачимо лідерів обох промислових класів, що перебували в процесі становлення. З-поміж них – такі імена, як Маркс і Енгельс, що ототожнювали себе з промисловим робітничим класом; знаходимо тут і буржуазних соціологів, як, скажімо, Кота на початку XIX чи Гобгауза наприкінці XIX – на початку XX ст. Речники обох промислових класів черпали оптимізм у вірі в майбутнє поліпшення становища людей, хоч те, в чому й одні, й другі вбачали поліпшення, прогрес, було, залежно від їхнього класового становища, аж ніяк не однакове. Якщо ми хочемо зрозуміти, чому в XX ст. потьмяніла віра в прогрес і чому, відповідно, й серед соціологів упав інтерес до проблем тривалого суспільного розвитку, то спершу досить важливо усвідомити, який глибокий був інтерес до проблем суспільного розвитку в XIX ст., й поставити перед собою запитання, що лежало в основі цього інтересу.

Та щоб зрозуміти цей поворот, мало, як ми вже згадували, враховувати класову фігурацію, внутрішньодержавні відносини. Піднесення промислових класів усередині європейських держав, що індустрілізувалися, в XIX ст. проходило одночасно з подальшим піднесенням самих цих країн. У цьому сторіччі вони, як ніколи доти, в постійному суперництві одна з одною активно намагалися поширювати своє панування над менш розвиненими народами світу. Не лише класи всередині своїх держав-суспільств, а й самі ці держави-суспільства як ціле становили суспільні формації, що перебували в процесі піднесення й розширення.

Віру в прогрес, яку спостерігаємо в європейській літературі до XX ст., дехто схильний пов'язувати передусім із прогресом у науці й техніці. Однак такого пояснення недостатньо. XX ст. досить виразно показує, як мало приводу для ідеалізації прогресу загалом, для глибокої віри в подальше поліпшення становища людей дає сам досвід науково-технічного прогресу. Справжні масштаби й темпи науково-технічного прогресу в цьому сторіччі значно перевершують темпи й масштаби прогресу в попередніх сторіччях. Життєвий рівень широких верств населення в країнах першої хвилі індустріалізації у XX ст. вищий, ніж він був у попередніх сторіччях. Стан здоров'я поліпшився, тривалість життя збільшилась. Однак у загальному хорі часу голоси тих, хто схвалює прогрес як щось цінне, хто в поліпшенні становища людей вбачає суть суспільного ідеалу й хто твердо вірить у краще майбутнє людей, лунають значно тихіше, ніж у попередні сторіччя. Другий напівхор, голоси тих, хто цінність усього такого розвитку ставить під сумнів, хто з думкою про краще майбутнє людства чи навіть лише власної нації якоїсь особливої надії не пов'язує й головна суспільна віра в кого як на найвищу цінність спрямована натомість на підтримку й збереження власної держави, на ідеалізацію її суспільної форми чи й її минулого, її звичаїв і традицій, її успадкованого ладу, в XX ст. перебувають на піднесенні й помалу дістають перевагу. У попередні сторіччя, коли фактичні успіхи були вже хоч і досить відчутні, та все ж з'являлися нечасто й у відносно обмеженій кількості, думка про подальший, майбутній прогрес мала характер ідеалу, до якого прагнули його прихильники та який для них саме як ідеал мав високу цінність. У XX ст. фактичний прогрес у науках, у техніці, в охороні здоров'я, в життєвому рівні й не в останню чергу в згладжуванні нерівності між людьми в старіших індустріальних державах значно перевершив темпи й масштаби прогресу всіх попередніх сторіч. Та хоч цей прогрес і становить незаперечний факт, для багатьох людей він водночас перестає бути ідеалом. Голосів, що беруть під сумнів цінність усіх цих фактичних успіхів, стає дедалі більше.

Причини такого повороту різнопланові. Не всіх їх потрібно брати тут до уваги. Війни, що повторюються знов і знов, постійна загроза з боку ядерної та інших нових видів високотехнологічної зброї за умов пришвидшення темпів прогресу, особливо в галузі науки й техніки, та одночасного падіння віри в цінність таких успіхів або в цінність прогресу взагалі – все це відіграє, поза всяким сумнівом, значну роль.

Але ту зневагу, з якою в XX ст. ведуть мову, скажімо, про «примітивну віру в прогрес» минулих сторіч чи про колишні оцінки поступального розвитку людського суспільства, помітне звуження погляду суспільствознавців на проблеми довготривалих суспільних процесів, а також те, що з посібників із соціології майже повністю зникло поняття суспільного розвитку, – ці та інші ознаки крайнього відхилення маятника не можна достатньою мірою пояснити посиленням на тяжкі воєнні потрясіння

й інші такі явища. Щоб їх осягти, треба враховувати водночас і специфічні зміни, що відбуваються протягом ХХ ст. у загальній національній структурі та в міжнародному становищі кожної з великих індустріальних держав ХІХ ст.

Усередині цих націй представники обох промислових класів, промислової буржуазії й традиційно осілого чи такого, що вважає себе осілим, промислового робітництва, протягом ХХ ст. остаточно утверджуються супроти колишніх династично-аристократично-військових владних еліт як панівні групи своїх держав. Обидва ці класи утримують один одного нерідко в сумнівній і завжди в нестійкій напруженій рівновазі, при цьому становище осілого робітництва, поки що слабкіше, помалу міцніє. З нових класів, які в ХІХ ст. перебували у процесі піднесення, які за це піднесення в своїх країнах ще мусили боротися з традиційними династичними владними елітами й для яких розвиток, прогрес, краще майбутнє було не просто факт, а й ідеал великої емоційної значущості, протягом ХХ ст. постають більш-менш піднесені промислові класи, що їхні представники організаційно утверджуються як групи панівні чи супутні панівним. Почасти як партнери, почасті як противники, представники промислової буржуазії та осілого промислового робітництва в державах першої хвилі індустріалізації утворюють тепер первинні владні еліти. Відповідно в обох промислових класах – насамперед у промисловій буржуазії, згодом усе більшою мірою в промисловому робітництві – поряд із класовою свідомістю, а частково і як її прикриття, чимдалі значнішу роль відіграє національна свідомість, поряд із класовими ідеалами – власна нація як ідеал і найвища цінність.

Але нація, якщо на неї дивитись як на ідеал, спрямовує свій погляд на реальну дійсність, на те, що є. В емоційному та ідеологічному плані, оскільки представники обох численних і могутніх промислових класів мають доступ до владних позицій у державі, організована в державу нація, така, якою вона на цей час є, тепер становить найвищу цінність. Ба більше, вона постає – в емоційному й ідеологічному плані – вічною, незмінною в своїх основних характерних рисах. Історичні перетворення стосуються лише зовнішнього; народ, нація, як здається, змін не зазнають. Англійська, німецька, французька, американська, італійська й решта націй у свідомості тих, хто їх утворює, непроминуші. За своєю «суттю» вони завжди такі самі, незалежно від того, про яке сторіччя йдеться, – про Х чи про ХХ.

Крім того, не лише обидва промислові класи всередині давніших індустріальних держав протягом ХХ ст. з класів, що перебували в процесі піднесення, остаточно перетворилися на класи більш чи менш піднесені. Піднесення європейських націй як цілого та їхніх нащадків в інших частинах світу, що тривало сторіччями, у ХХ ст. поволі також усталюється. Щоправда, їхня фактична перевага над неєвропейськими народами – за небагатьма винятками – спочатку залишається ще великою

й певний час навіть зростає. Але уявлення, яке в епоху не порушеної владної переваги склалося й зміцніло в європейських націй, як і в решті могутніх панівних груп світу, уявлення, що влада, яку вони можуть здійснювати над іншими народами, – це також вияв вічної місії, подарованої чи то Богом, чи то природою, чи то історичним призначенням, вияв у власній суті закладеної переваги над небагатьма не такими могутніми, вияв само собою зрозумілої вищої внутрішньої цінності, це глибоко вкорінене в думці про себе, в ідеалі «ми» давніших індустріальних націй уявлення в ХХ ст. внаслідок фактичного процесу розвитку зазнає щонайглибшого потрясіння. Шок від дійсності, що настає в окремих націй внаслідок зіткнення національної картини ідеалу з суспільними реаліями, кожна з них сприймає по-різному, відповідно до свого рівня розвитку й специфічної природи національного ідеалу «ми». Щодо Німеччини, то тут наслідки загального шоку були б ще глибші, якби їх спершу не заступив безпосередній шок від дійсності, спричинений воєнними поразками. Але як для непохитності давніх національних ідеалів, так і для відносної стихійності цього загального розвитку характерно те, що навіть у країнах-переможцях Другої світової європейсько-американської війни безпосередньо після здобутої перемоги, наскільки можна судити, спочатку лише дуже небагато людей здогадувались, як швидко й надовго воєнні протистояння між двома групами відносно високорозвинених країн стануть причиною обмеження влади всієї групи цих країн над менш розвиненими країнами, які готувалися до цього вже тривалий час. Як часто й буває, це різке скорочення влади застало доти могутні групи зовсім непередбаченими, зненацька.

Фактичні шанси на успіхи, на краще майбутнє навіть у випадку зі старішими індустріальними державами (якщо не брати до уваги зворотного розвитку, що його може спричинити війна) й далі залишаються дуже великі. Але в сенсі їхнього традиційного національного самоуявлення, їхнього ідеалу «ми», в якому звичайно відбиваються уявлення про цивілізацію власної нації або власну національну культуру як найвищу цінність людства, майбутнє викликає розчарування. Уявлення про неповторну суть і цінність своєї нації нерідко служить тут підставою для узаконення претензій на лідерство власної нації в спільноті народів. Це самоуявлення, ці претензії старіших індустріальних націй на лідерство в другій половині ХХ ст. підривають поки що досить незначне розширення влади бідніших, колись залежних і певною мірою ще спокійних доіндустріальних суспільств в інших частинах світу⁵.

Іншими словами, цей шок від дійсності поглиблює, позаяк ідеться про емоційну цінність сучасного стану нації проти стану майбутніх можливостей, лише тенденцію, первісно закладену в національних почуттях. У сенсі самоствердження як вияв національного світового порядку й національного ідеалу те, що становить і чим залишається нація, довічний незмінний спадок нації, має, як уже згадано, багато більшу

емоційну цінність, ніж будь-яка обіцянка, будь-який ідеал, що належить майбутньому. «Національна думка» відвертає погляд від того, що зазнає змін, і спрямовує його на те, що вважається наявним і незмінним.

Цій стороні змін, що відбуваються з європейськими країнами та їхніми найближчими неєвропейськими родичами, також відповідають специфічні перетворення в світі уявлень та в стилі мислення їхніх інтелектуалів. У XVIII та XIX ст. філософи й соціологи, ведучи мову про «суспільство», звичайно мали на увазі «буржуазне суспільство», тобто аспекти суспільного людського співіснування, які не належали, здавалося, до аспектів державно-династично-військових. Відповідно до їхнього становища та їхніх ідеалів як речників груп, загалом позбавлених доступу до центральних владних позицій у державі, ці науковці, говорячи про суспільство, звичайно мали на увазі людське суспільство, яке сягає за межі будь-яких державних кордонів. У міру того, як представники обох промислових класів широко переймають державну владу та в обох цих класах, а надто в їхніх авторитетних владних елітах, відповідно розвиваються національні ідеали, це уявлення про суспільство змінюється й у соціології.

У більшій частині суспільства ідеали промислових класів чимдалі глибше переплітаються з ідеалами національними. Певна річ, консервативно- й ліберально-національні ідеали виявляють інший відтінок націоналізму, ніж ідеали соціалістично- чи комуністично-національні. Але такі відтінки справляють вплив у кращому разі як ґрадації на основну лінію перемін, що пролягла в ставленні осілих промислових класів і їхніх політичних та інтелектуальних речників до держави й нації, відколи ці класи з груп, позбавлених центральної державної влади, обернулися на групи, які, по суті, утворили націю й представники яких навіть репрезентували та здійснювали державну владу. Відповідно до цього розвитку багато соціологів XX ст., ведучи мову про «суспільство», уявляють собі вже не «буржуазне» чи «людське» суспільство поза межами держави, як їхні попередники, а чимдалі виразніше трохи розмиту ідеальну картину самої національної держави. У рамках такого загального уявлення про суспільство як про щось абстраговане від реальної національної держави згодом знову натрапляємо на вже згадані тут політико-світоглядні відтінки. І в чільних теоретиків соціології XX ст. також знаходимо консервативні й ліберальні, так само як і соціалістичні та комуністичні відтінки цієї суспільної картини. Позаяк у XX ст. провідну роль у подальшому розвитку соціологічної теорії на певний час переймають американські представники, то, з огляду на специфічну природу домінуючого американського національного ідеалу, де, на відміну від декотрих європейських національних держав, особливо Німеччини⁶, консервативні й ліберальні риси розмежовані не так різко й загалом не сприймаються як супротивні, спостерігаємо таку саму тенденцію й у панівному типі соціологічної теорії цієї доби.

У соціологічних, та й у філософських дискусіях відхід від певних аспектів соціологічних теорій XIX ст. і передовсім від їхньої орієнтації на суспільний розвиток та поняття прогресу досить часто постає як такий, що корениться в предметній недостатності цих теорій. Короткий огляд однієї з головних структурних ліній внутрішньодержавного й міждержавного розвитку старіших індустріальних держав, який тут наведено, дає змогу чіткіше побачити певні ідеологічні боки цього відходу. Відповідно до поняття ідеології, що розвивалося в руслі марксистської традиції, ідеологічні аспекти цього відходу від суспільного розвитку й переходу до станового звуження, які домінують у суспільній картині новітніх соціологічних теорій, дехто намагався визначити лише посиленням на ідеали класів, чий сподівання й бажання спрямовані не в майбутнє, а на збереження наявного, збереження суспільства таким, яке воно є. Однак такого класового поєднання суспільної віри й суспільних ідеалів, що впливають на створення соціологічної теорії, у XX ст. вже замало. Щоб зрозуміти ідеологічні аспекти соціологічних теорій у цей період, потрібно водночас брати до уваги й розвиток відповідних загальносуспільних національних ідеалів. Інтеграція обох промислових класів у державну будову, над якою доти мали владу чисельно зовсім невеликі доіндустріальні меншини, піднесення обох класів до становища, коли їхні представники відіграють у цих державах більш чи менш панівну роль, коли вже не можна здійснювати управління без остаточної згоди навіть іще суспільно слабкішого промислового робітництва, а також відповідно глибша ідентифікація обох класів із нацією – все це, як уже сказано, вірі у власну націю – серед суспільних поглядів епохи одній із найвищих цінностей людського життя – надає особливої наснаги. Зростання й ущільнення ланцюгів міждержавної взаємозалежності, поглиблення пов'язаної з цим специфічної міждержавної напруженості та конфліктів, постійна загроза війни – все це сприяє зміцненню націоцентричної орієнтації мислення.

Оце злиття двох ліній розвитку, внутрішньодержавної й міждержавної, в старіших індустріальних державах підточує ідеал прогресу, спрямованість віри та мрій на краще майбутнє, а відтак і на картину минулого як на процес розвитку. Внаслідок об'єднання обох цих ліній замість одного ідеалу виступають інші, спрямовані на захист і збереження того, що є. Вони стосуються чогось такого, що нині, як вважають, втілене в житті й незмінне, – вічній нації. Замість голосів, що своїм ідеалом проголошують віру в краще майбутнє й прогрес людства, у змішаному хорі суспільних голосів епохи його домінуючою частиною виступають голоси тих, хто віддає перевагу вірі в цінність того, що є, і насамперед вірі в позачасову цінність власної нації, за яку в низці великих і малих воєн багато людей віддали життя. Це, якщо казати в основних рисах, – загальносуспільна структурна лінія, яка, з-поміж іншого, відбивається й у лінії розвитку суспільних теорій. Замість суспільних теорій, де втілено ідеали нових

прошарків, що в дедалі могутніших індустріальних суспільствах перебувають у процесі піднесення, з'являються суспільні теорії, де домінують ідеали прошарків, що вже домоглися піднесення й більш-менш утвердились у високорозвинених індустріальних суспільствах, експансія яких досягла свого епогею чи й перейшла його.

Як приклад цього типу соціологічних теорій досить згадати одне з його авторитетних понять – поняття «суспільної системи», як його вживає, скажімо, той-таки Парсонз, хоча, поза всяким сумнівом, не тільки він. Це поняття досить чітко виражає те, що мають на увазі під «суспільством». «Суспільна система» – це суспільство «в рівновазі». Невеликі відхилення від цієї рівноваги трапляються, але звичайно суспільство перебуває в стані спокою. Всі його частини, як уявляється, звичайно перебувають у гармонії одна з одною. Всі індивіди звичайно в той самий спосіб соціалізації улягають тим самим правилам. Звичайно всі добре інтегровані, в своїх діях сповідують ті самі цінності, легко виконують відведені їм ролі; а конфліктів між ними звичайно не трапляється – вони, як і будь-які зміни в системі, свідчать про перебої в ній. Одне слово, суспільна картина, що знаходить авторитетне теоретичне втілення в понятті суспільної системи, як придивитися глибше, виявляється ідеальною картиною нації: всі люди, що до неї належать, з огляду на ту саму соціалізацію улягають тим самим правилам, прагнуть тих самих цінностей і відповідно до цього звичайно живуть добре інтегровано та в гармонії одне з одним. В уявленні про «суспільну систему», з яким тут маємо справу, вимальовується, іншими словами, картина нації як спільноти. При цьому невисловленим і як щось само собою зрозуміле залишається те, що ступінь рівності між людьми всередині такої «системи» досить високий; бо інтеграція ґрунтується на тій самій соціалізації людей, на однаковості їхніх цінностей і правил у цілій системі. Отже, у випадку такої «системи» йдеться про конструкцію, не пов'язану з національною державою, що її мають на увазі як демократичну. Хоч із якого боку цю конструкцію розглядати, в ній розмивається відмінність між тим, що нація є, і тим, чим вона має бути. Як у соціологічних моделях розвитку XIX ст. те, чого прагли люди, розвиток у кращий бік, суспільний прогрес у сенсі відповідних суспільних ідеалів упереміш із об'єктивними спостереженнями подавали як факт, так само в XX ст. і в соціологічних моделях звичайно незмінної «суспільної системи» подають те, чого прагнуть люди, ідеал гармонійної інтеграції всіх частин нації впереміш із об'єктивними спостереженнями як щось таке, що є, як факт. Але в першому випадку ідеалізують майбутнє, а в другому – сучасність, національно-державний лад, що існує тут і тепер.

Мішанина того, що є і що має бути, об'єктивного аналізу й нормативних постулатів, яка стосується насамперед суспільства цілком певного типу, національної держави, яку вважають до певної міри державою рівних можливостей, постає в такий спосіб ядром наукової теорії, що претендує

служити моделлю наукового вивчення суспільств усіх часів і континентів. Досить лише запитати себе, чи можуть і якою мірою можуть такі соціологічні теорії, в основі своїй відірвані від сучасних суспільств, від більш чи менш демократичних суспільств національних держав, теорії, котрі передбачають високий ступінь інтеграції людей у «суспільній системі» як щось само собою зрозуміле й водночас бажане і котрим властивий досить значний рівень суспільної демократизації, чи можуть, отже, ці теорії стосуватися суспільств із іншим ступенем розвитку, які не такі централізовані й демократизовані, щоб із місницької перспективи нинішнього стану власного суспільства розгледіти вади загальної суспільної теорії. Якщо подивимося, чи можуть і якою мірою можуть такі моделі «суспільної системи» знадобитись як теоретичні інструменти для наукового дослідження суспільств із високим відсотком рабів та невільників або феодальних і станових держав, тобто суспільств, для всіх членів яких навіть нема однакових законів, уже не кажучи про однакові стандарти й цінності, тоді дуже скоро збагнемо, наскільки ці станovo-соціологічні моделі системи прив'язані до сучасності.

Те, що ми продемонстрували тут на прикладі системного поняття соціології ХХ ст., не важко показати й для інших понять панівного типу сучасної соціології. Такі поняття, як «структура», «функція», «норма», «інтеграція», «роль», – усі вони становлять у нині панівній своїй формі углядну видозміну аспектів людського суспільства шляхом абстрагування від його становлення, генезису, характеру його процесу, від його розвитку. Відхід від домінуючого в ХІХ ст. ідеологічного трактування цих динамічних аспектів суспільства, який відбувався протягом ХХ ст., – це, як бачимо, воістину не просто вияв критичного ставлення до цих ідеологічних аспектів задля того, щоб спробувати по-науковому розкрити фактичні причинні зв'язки подій і явищ, а передовсім вияв критичного ставлення до колишніх ідеалів, які вже не відповідають власному суспільному становищу й досвіду та від яких відповідно відходять задля власних пізніших ідеалів. Ця заміна однієї ідеології іншою⁷ дає пояснення тому, що в ХХ ст. ставлять під сумнів не просто ідеологічні елементи плану соціологічного розвитку, розробленого в ХІХ ст., а план розвитку, вивчення проблем довготермінового суспільного розвитку, соціогенезису й психогенезису взагалі. Одне слово, передають куті меду.

Напрошується припущення, що нашу працю, яка знов-таки розглядає суспільні процеси, можна зрозуміти краще, коли мати чітке уявлення про цю лінію розвитку теоретичної соціології. Тенденція з погляду панівних суспільних типів ідеології ХХ ст. засуджувати ці типи ідеології ХІХ ст. не дає змоги, як нам здається, уявити собі, що довготермінові процеси можна зробити об'єктом дослідження, й при цьому рушійний мотив цього не матиме ідеологічного характеру, а автор під приводом повести мову про те, що є чи що було, не поведе мову про те, що, як він гадає чи бажає, має бути. Якщо ці наші дослідження мають якесь значення

взагалі, тоді це не в останню чергу пов'язано з тим, що вони виступають проти мішанини того, що є, й того, що має бути, мішанини наукового аналізу фактів та ідеалу. Вони вказують на можливість звільнити процес вивчення суспільства від ярма суспільної ідеології. Цим іще не сказано, наприклад, що дослідження суспільних проблем, хоч і вільне від домінування політико-світоглядних ідеалів, означає відмову від можливості впливати на політичні події, користуючись результатами соціологічних досліджень. Якраз навпаки. Дослідження в царині соціології як інструмент суспільної практики тільки набуватиме ваги, якщо в процесі цієї роботи ми не ошукуватимемо себе, наперед закладаючи до проекту дослідження того, що було і що є, те, чого ми бажаємо чи що, як нам здається, має бути.

VIII

Але щоб зрозуміти, чому панівна зорієнтованість мислення й почуттів гальмує дослідження довготермінових суспільних та індивідуальних структурних перетворень, а zarazom і щоб зрозуміти цю книжку, не досить простежити лінію розвитку картини людей як суспільств, суспільної картини, потрібно водночас мати в полі зору також лінію розвитку картини людей як індивідів, картини особистості. Характерна риса традиційної людської картини, як уже згадано, полягає в тому, що люди, коли їх розглядати як окремі індивіди та як суспільства, розмовляючи й міркуючи, сприймають самі себе так, неначе йдеться не про дві різні перспективи тих самих людей, а про двоє явищ, що існують окремо одне від одного й одне з яких, крім того, нерідко ще вважається «реальним», а друге – «нереальним».

Цю дивну помилку людського мислення теж годі збагнути, якщо не кинути погляд на ідеологічний зміст, що визначає таке уявлення. Розкол людської картини на картину людей як індивідів і картину людей як суспільств має широко розгалужене коріння. Одна з галузок – надзвичайно типовий розлад у дотриманні цінностей та ідеалів, який, коли добре придивитися, можна спостерегти в усіх більш-менш розвинених національних державах і який особливо яскраво виявляється в націях із глибокими ліберальними традиціями. У розвитку всіх таких національно-державних систем цінностей бачимо, з одного боку, течію, що найвищою цінністю виставляє ціле суспільство, націю, а з другого – течію, що найвищою цінністю виставляє окрему, цілком полишену на себе людину, «замкнену особистість», вільного індивіда. Не завжди так просто привести обидві ці «найвищі цінності» у відповідність одна з одною. Трапляються ситуації, коли обидва ідеали виявляються абсолютно несумісними. Але люди звичайно не дивляться відверто в очі проблемі, яка тут криється. Нерідко дуже зворушливо ведуть мову про свободу й незалежність індивіда й так само зворушливо – про свободу та незалежність власної нації. Перший ідеал пробуджує сподівання, що окремий

член національно-державного суспільства, попри свою однастайність і взаємозалежність із рештою членів суспільства, цілком полишений на самого себе й може ухвалювати рішення, не зважаючи на решту; другий ідеал пробуджує сподівання – воно сповнюється особливо під час війни, але досить часто й у мирний час, – що окрема людина все, що їй належить, навіть власне життя, повинна, зобов'язана підпорядкувати широкому загалу «суспільного цілого».

Така двоїстість ідеалів, внутрішні суперечності духовного складу, з якими зростають люди, виявляються, серед іншого, й у соціологічних теоріях. Декотрі з цих теорій ведуть початок від незалежного, цілком полишеного на себе індивіда, інші – від незалежного суспільного цілого як «справжньої реальності» й, відповідно, як справжнього об'єкта науки про суспільство. Ще інші теорії знову ж таки намагаються привести обидва ці уявлення у відповідність одне з одним, звичайно не пояснюючи, як можна поєднати думку окремої людини, цілком незалежної й вільної, з думкою такого самого незалежного й вільного «суспільного цілого» й досить часто навіть чітко не бачачи проблему. Відгук непримиренного внутрішнього розладу між обома ідеалами подибуємо насамперед у соціологічних теоріях із консервативно-ліберальним відтінком національного ідеалу. Приклади цього маємо в теоретичних роздумах Макса Вебера – хоча це абсолютно не стосується його емпіричних досліджень – та в теоріях його послідовника Толкота Парсонза.

Задля ілюстрації не завадить, либонь, ще раз повернутися до вже сказаного про те, як Парсонз уявляє собі стосунки індивіда й суспільства, «окремої діючої особи» й «суспільної системи». Одна з характеристик цих стосунків міститься в метафорі «взаємного проникнення» обох, «interpenetration», що досить непогано унаочнює те, яке велике значення має тут уявлення про окреме існування обох людських перспектив. Матеріалізація ідеалу, отже, в цій концепції втілюється не лише в поняттєвому трактуванні суспільної системи як специфічної ідеальної картини нації, а й у поняттєвому трактуванні окремої діючої особи, «єго», як ідеальної картини індивіда, що існує вільно й незалежно від решти. В обох випадках ідеальна картина теоретика в його руках несподівано обертається на факт, на щось таке, що існує насправді. Навіть щодо картини окремої людини те, про що гадають, нібито воно має бути, картину абсолютно незалежної, вільної у своїх рішеннях окремої людини, коли вдаються до такого способу теоретичних рефлексій, трактують так, немовби це – картина того, що становить окрема людина насправді.

Тут, певна річ, не місце детально з'ясовувати суть цієї дуже поширеної двоїстості міркувань про людей. Але не можна глибоко зрозуміти, про що йдеться в наших дослідженнях, якщо до проблем цивілізаційного процесу підступати з такими уявленнями про окрему людину, про які ми щойно згадували. В перебігу такого процесу структури окремих людей зазнають змін у певному напрямі. Це те, що насправді означає поняття

суть, її власне «я» постає також як щось замкнене в своєму нутрі невидимим муром від усього зовнішнього, зокрема й від решти людей.

Але природу самого муру ніхто ніколи не намагався й, схоже, не намагається збагнути та пояснити. Що таке тіло – посудина, яка тримає замкненим у своєму нутрі власне «я»? Що таке шкіра – межа між «нутром» і «зовнішнім світом»? Що в людині оболонка, а що – те, що в оболонці? Пізнання того, що всередині, в «нутрі», й того, що «зовні», постає настільки самодостатнім, що такі запитання навряд чи хтось і порушує; їх, складається враження, досліджувати не потрібно. Люди вдовольняються місткими метафорами щодо «нутра» та «зовнішнього світу», але ніхто не намагається серйозно розкрити це «нутро» у масштабах космосу; і хоч така відмова досліджувати справжні гіпотези аж ніяк не відповідає науковим методам, упереджена картина *homo clausus* значною мірою домінує на сцені не лише в широкому суспільстві, а й у науках про людину. До її різновидів належить не лише традиційна *homo philosophicus*, людський образ класичної теорії пізнання, а й *homo oeconomicus*, *homo psychologicus*, *homo historicus* і не в останню чергу, також у її сучасному тлумаченні, *homo sociologicus*. Картина окремої людини у Декарта, Макса Вебера, Парсонза й багатьох інших соціологів – усі вони з того самого тіста. Як колись філософи, так сьогодні й багато теоретиків соціології на віру приймають за основу своїх теорій це самопізнання й картину окремої людини, яка йому відповідає. Вони ще не відмежовуються від них, ще не беруть їх, якщо так можна висловитись, із своєї свідомості, щоб протиставити собі й з'ясувати питання щодо їхньої доречності. Відповідно самопізнання й картину окремої людини цього типу часто незмінно супроводжують потуги відмовитися від звуження до стану, як, скажімо, у Парсонза статичну картину еґо, окремої діючої особи, дорослої людини, від подорослішання якої він абстрагується, осібно супроводжують психоаналітичні міркування, які він перейняв до своєї теорії і які стосуються якраз не дорослості, а подорослішання, стосуються окремої людини як відкритого процесу в нерозривній взаємозалежності з іншими окремими людьми. Внаслідок цього роздуми теоретиків-суспільствознавців щоразу заходять у глухий кут, з якого, на перший погляд, немає виходу. Індивід або, правильніше сказати, те, чого стосується сучасне поняття індивіда, знов і знов постає як щось таке, що існує «поза» суспільством. Те, чого стосується поняття суспільства, знов і знов постає як щось таке, що існує поза індивідами й по той бік від них. Схоже, залишається тільки вибирати між одними зародками теорій, замислених так, немовби окремих людей по той бік суспільства слід розглядати як щось таке, що справді існує, справді «реальне», а суспільство – як абстракцію, як щось таке, чого насправді не існує, й іншими зародками теорій, котрі суспільство «як систему», як «суспільний факт *sui generis*», як своєрідну реальність ставлять по той бік індивідів. Принаймні можна, до чого останнім часом іноді й вдаються нібито як до виходу з глухого кута,

«цивілізація» у фактичному сенсі, в якому воно тут надалі вживається. Дуже поширену нині картину окремої людини як, зрештою, абсолютно незалежної й ізольованої від решти, цілком полишеної на себе істоти важко поєднати з фактами, що їх тут опрацьовано й узагальнено. Це ускладнює розуміння довготермінових процесів, у яких люди беруть участь одночасно на індивідуальному й суспільному рівні. Парсонз, щоб проілюструвати свою картину особистості, принагідно використовує давню метафору щодо особистості діючої особи як «black box»⁸, тобто як замкненої чорної коробки, в «нутрі» якої тривають певні індивідуальні процеси. Метафору запозичено з інструментальної скриньки психології. По суті, вона означає: все, що з наукового погляду можна спостерігати в окремій людині, – це її поведінка. Можна спостерігати, що робить «чорна коробка». Але що діється в її нутрі, тобто те, що називають іще «душею» або «духом», «ghost in the machine», як висловився один англійський філософ⁹, – це не об'єкт наукового дослідження. У зв'язку з цим не можна не зупинитися трохи детальніше на картині окремої людини, яка, картина, в науках про людину відіграє нині значну роль і яка, відповідно, ставши предметом дослідження, також сприяє зневажливому ставленню до довготермінових змін, що їх зазнають люди в процесі суспільного розвитку.

Картина окремої людини як цілком вільної, цілком незалежної істоти, як «замкненої особистості», що «внутрішньо» повністю полишена на себе й відмежована від решти людей, у розвитку європейських суспільств має давню традицію. У класичній філософії ця фігура виступає на сцену як такий собі пізнавально-теоретичний суб'єкт. У цій ролі, ролі homo philosophicus, окрема людина здобуває знання й досвід про світ «поза» власним світом цілком самотужки. Їй не потрібно вивчати його від решти людей. За такої людської картини на той факт, що вона з'явилася на світ дитиною, на весь процес її розвитку до дорослого віку й у дорослому віці заплющують очі як на щось несуттєве. У розвитку людства проминуло багато тисяч років, перше ніж люди навчилися пізнавати взаємозв'язки між природними явищами, пересування небесних тіл, дощ і сонячне світло, грім і блискавку як форми вияву сліпого, позбавленого індивідуальності каузального зв'язку, що має суто механічний і закономірний характер. Але «замкнена особистість» homo philosophicus сприймає механічний і закономірний каузальний зв'язок як доросла людина, не маючи потреби вивчати щось про це від решти людей, цілком незалежно від рівня знань, досягнутого в її суспільстві, нібито просто завдяки тому, що вона розплющує очі. Процес – окрема людина як процес у дозріванні, всі люди вкупі як процес розвитку людства – в думках звужується до стану. Окрема людина як доросла розплющує очі й цілком самотужки пізнає тут і тепер, не навчаючись у решти, не тільки те, що становлять усі ці об'єкти, які вона сприймає, вона не лише відразу усвідомлює, що має класифікувати як живе й неживе, як камінь, рослини

чи тварини, вона пізнає, крім того, також цілком безпосередньо, тут і тепер, що все це за законами каузальних і природних зв'язків пов'язане одне з одним. Філософське запитання полягає лише в тому, чи ці знання каузальних зв'язків людина здобуває тут і тепер на основі власного досвіду, тобто, іншими словами, що становлять ці зв'язки – характерну рису доступних для спостереження фактів «поза нею» чи домішку людського «нутра», задану самотутнім людським розумом, до того, що «ззовні» впливається в «нутро» крізь органи чуття. Від цієї людської картини, від *homo philosophicus*, яка ніколи не була дитиною й прийшла на світ, сказати б, дорослою, з цієї пізнавально-теоретичної глухої вулички виходу немає. Думки безпорадно снують туди й сюди між Сціллою якого-небудь позитивізму й Харібдою якого-небудь апріоризму – адже те, що можна спостерігати фактично як процес, як розвиток багатолюдного макрокосму й процес мікрোকосму однієї людини всередині розвитку багатолюдного макрокосму, внаслідок мислення звужують до стану, до акту пізнання, що відбувається тут і тепер. Тут маємо приклад того, як тісно неспроможність уявити собі довготермінові суспільні процеси, тобто структуровані перетворення у фігураціях, що їх утворюють між собою багато взаємозалежних людей, так само як і перетворення в цих людях, пов'язана з певним типом людської картини й самопізнання. Людям, які природно сприймають уявлення про те, що їхня власна особистість, їхнє «я», чи назвіть це як завгодно, замкнене, сказати б, у своєму «нутрі» від решти людей і речей, від усього, що є «зовні», й існує цілком для себе, – таким людям важко погодитися з усіма тими фактами, котрі вказують на те, що кожен індивід із самого малечку живе у взаємозалежності з рештою індивідів; їм важко уявити собі людей як індивідів, самостійних не абсолютно, а відносно, незалежних не абсолютно, а відносно, індивідів, що утворюють між собою змінні фігурації. Позаяк таке самопізнання видається цілком самодостатнім, то, вдаючись до нього, нелегко рахуватися з фактами, які доводять, що сама ця форма пізнання стосується лише певних суспільств, що вона виникає у зв'язку з певними видами взаємозалежних переплетінь, суспільних поєднань людей, одне слово, що вона становить одну з характерних структурних властивостей певного ступеня розвитку цивілізації, специфічної диференціації й індивідуалізації людських об'єднань. Коли хтось виростає всередині такого об'єднання, він просто не годен уявити собі, що можуть бути люди, які сприймають себе інакше, ніж замкненими в нутрі від решти істот і речей, повністю полишеними на себе індивідами; тоді цей вид самопізнання постає як щось само собою зрозуміле, як ознака вічного людського стану, як цілком нормальне, природне й спільне самопізнання всіх людей. Уявлення окремої людини про те, що вона – *homo clausus*, невеличкий світ у собі, який, зрештою, існує абсолютно незалежно від великого світу поза ним, визначає тоді картину людини взагалі. Будь-яка інша людина постає також як *homo clausus*; її ядро, її

обоє уявлень поставити особно поряд – уявлення про окрему людину як *homo clausus*, як еґо, як індивід по той бік суспільства й суспільство як систему поза окремою людиною й по той бік від неї. Але цим не стирається несумісність цих двох уявлень. Щоб узагалі пробити цей глухий кут соціології та наук про людину, потрібно недостатність обох уявлень, уявлення про індивіда поза суспільством і уявлення про суспільство поза індивідами, зробити однаково виразною. Це залишатиметься справою нелегкою, поки відчуття замкнутості «я» у власному нутрі неперевірено служитиме основою картини окремої людини й поки в зв'язку з цим поняття «індивід» та «суспільство» сприйматимуться так, ніби вони стосуються незмінних станів.

З пастки, в яку людина, отак статично сприймаючи поняття «індивід» і «суспільство», раз у раз потрапляє внаслідок цих міркувань, можна вибратися тільки тоді, коли обоє понять, що ми тут і робимо, у зв'язку з емпіричними дослідженнями розвинути далі так, щоб вони стосувалися процесів. Але цей розвиток поки що гальмує надзвичайна сила переконаності, яка, починаючи десь від епохи Відродження, в європейських суспільствах утримує самопізнанням людей від власної ізоляції, від замикання у власному «нутрі» від усього, що є «зовні». У Декарта самопізнання ізоляції в індивіда, який у нутрі власної голови виявляє себе осмисленим «я», протиставленим усьому світові, ще було трохи послаблене поняттям Бога. В сучасній соціології те саме основне пізнання знаходить своє теоретичне втілення в діючому «я», що виявляє себе протиставленим людям «зовні» як «решті». Якщо не брати до уваги монадологію Ляйбніца, у цій філософсько-соціологічній традиції навряд чи є бодай натяк на проблему, принципово пов'язану з великим числом взаємозалежних людей. Ляйбніц, що виходив саме з великого числа взаємозалежних людей, не знайшов собі кращої ради, як за допомогою метафізичної конструкції пов'язати свою версію *homo clausus* із «безвіконними монадами». І все ж монадологія поклала початок просуванню в бік проблем і такого способу створення моделей, який ще й сьогодні дуже злободенний, зокрема в соціології подальшого створення. Вирішальним кроком Декарта стало самовідмежування, яке дало йому змогу в одному цьому випадку виплекати думку про те, що самого себе можна сприймати не як «я» супроти решти людей і речей, а як істоту з-поміж решти істот. Для панівного типу пізнання цілої епохи характерним було те, що геоцентрична картина світу цієї епохи, принаймні у сферах неживої природи, поступалася місцем картині світу, яка, з боку тих, хто його пізнавав, вимагала глибшого самовідмежування, «виштовхування самого себе з центру». В роздумах людей про самих себе геоцентрична картина світу великою мірою розчинялася в еґоцентричній. У центрі людського універсуму, почало тепер здаватися, кожна окрема людина стоїть сама собою як, зрештою, абсолютно незалежний від решти людей індивід.

Розмірковуючи про людей, ще й сьогодні як щось само собою зрозуміле відштовхуються від окремої людини; при цьому особливо впадає в око те, що коли беруть людську картину в суспільних науках, то ведуть мову не про «*homines sociologiae*» чи «*oeconomiae*», а щоразу про картину окремої людини, яка, картина, в цих науках утвердилася, – про «*homo sociologicus*» або «*oeconomicus*». Якщо дивитися з цього умоглядного вихідного пункту, то суспільство становить, зрештою, нагромадження окремих, цілком незалежних один від одного індивідів, справжня суть яких замкнена в їхньому нутрі та які відтак у разі потреби спілкуються один з одним поза нутром, з поверхні.

Щоб із вихідного пункту безвіконних, замкнених людських і позалюдських монад виправдати уявлення про те, що взаємозалежність і зв'язок між ними або їхнє пізнання людьми можливі, потрібно, як це робив Ляйбніц, вдаватися до метафізичного методу розв'язання. Незалежно від того, про що йдеться – чи то про людей у ролі «суб'єкта» щодо «об'єкта», чи то про людей у ролі «індивіда» щодо «суспільства», і в одному, і в другому випадку проблема стоїть так, неначе доросла людина, геть самотня й полишена на себе – тобто в подобі, яка відбиває втілене в опредмеченому понятті самопізнання багатьох людей новітньої доби, – утворює нормативні рамки. Викликає сумнів його ставлення до чогось такого, що перебуває «поза» ним самим, котре, як відокремлена людина, мислиться як стан, ставлення до «природи» й до «суспільства». Існує воно чи це тільки щось таке, що народжується внаслідок розумової діяльності, що, в кожному разі, первісно закладене в розумовій діяльності?

IX

Спробуймо з'ясувати, у чому ж, власне, полягає проблема, поставлена тут на обговорення. Йдеться не про те, щоб узяти під сумнів справжність самопізнання, яке в людській картині «*homo clausus*» виражається у різноманітних її перевтіленнях. Питання в тому, чи це самопізнання й людська картина, в якій воно звичайно відбивається цілком спонтанно й неосмислено, може служити надійним вихідним пунктом у намаганнях дістати адекватне розуміння з боку людини – а відтак і її самої, – й про які намагання, зрештою, йдеться – про філософські чи про соціологічні. Чи справедливо – ось у чому питання – проводити між «нутром» людини та її «зовнішнім світом», який у самопізнанні нерідко постає як безпосередня даність і, крім того, має глибоке коріння в європейській традиції мислити й розмовляти, не вдаючись до критичного й систематичного аналізу його адекватності філософським пізнавальним і науковим теоріям, так само як і соціологічним та іншим суспільно-науковим теоріям, чітку демаркаційну лінію як саму собою зрозумілу гіпотезу, що не піддається подальшому поясненню?

Саме уявлення протягом певного періоду в розвитку людства демонструє надзвичайну постійність. Воно виявляється в писемності всіх

груп, самосвідомість і рефлексійна здатність яких досягла такого рівня, коли люди спроможні не тільки мислити, а й усвідомлювати себе істотами, що мислять, і як мислячі істоти себе осмислювати. Таке уявлення знаходимо вже у філософії Платона й у декотрих інших філософських школах античності. Уявлення про «себе в мушлі», як уже сказано, одним із постійних лейтмотивів проходить крізь новітню філософію від мислячого «я» Декарта, від безвіконних монад Ляйбніца, від Кантового суб'єкта пізнання, який так ніколи й не спромігся по-справжньому проникнути зі своєї апіорної мушлі до «речі в собі», аж до новітнього розширення того самого основного уявлення про окрему людину, що існує цілком для себе.

Але наше уявлення про характер цього самопізнання й цієї людської картини буде досить-таки недостатнє, якщо ми розумітимемо його лише як зафіксовану в учених працях ідею. Безвіконність монад, проблематику *homo clausus*, що її такий чоловік, як Ляйбніц, намагався спростити для себе, шукаючи бодай умоглядний вихід, котрий вказує на можливість відносин між монадами, нині як щось само собою зрозуміле сприймають не тільки вчені. Вияви цього самопізнання подибуємо у менш осмисленій формі в художній літературі, скажімо, у Вірджінії Вулф, яка нарікає на некомунікативність життєвого досвіду як на причину людської самотності. Його вияв знаходимо в понятті «відчуженість», яке в останні десятиріччя дедалі частіше використовують у найрізноманітніших варіантах у самій писемності й поза нею. Досить цікаво було б шляхом систематичніших досліджень з'ясувати, чи є і яке є ґрадування та варіації цього типу самопізнання в різноманітних елітних групах і в різноманітних ширших верствах розвиненіших суспільств. Але наведених прикладів достатньо для того, щоб показати, яке постійне й наскільки само собою зрозуміле в людей новітніх європейських суспільств відчуття того, що їхнє власне «я», істинне «я» – це щось замкнене в «нутрі» від решти людей і речей «зовні», хоч, як уже сказано, нікому не здається надто простим чітко й виразно з'ясувати, де й що таке оті відчутні стіни чи мури, які охоплюють, мов посудина свій вміст, це нутро й відмежовують його від того, що перебуває «зовні». Про що тут ідеться – про одвічне, недоступне для подальшого тлумачення глибоке пізнання всіх людей, як нерідко здається, чи про тип самопізнання, властивий певному ступеню в розвитку утворених людьми фігурацій, і самих людей, котрі утворюють ці фігурації?

У контексті нашої книжки вивчення комплексу цих проблем має подвійне значення. З одного боку, процес цивілізації ми не зрозуміємо, поки не розкриємо цей тип самопізнання й не звільнимо людську картину *homo clausus* від її само-собою-зрозумілості, щоб як проблему зробити її доступною для дискусії. З другого боку, теорія цивілізації, як ми розроблятимемо її тут далі, сама дає можливість розв'язувати ці проблеми. Отож вивчення людської картини служить, насамперед, кращому розу-

мінню цих наших досліджень цивілізаційного процесу. Та можливо, що хтось, дійшовши до кінця книжки й діставши ширшу картину цивілізаційного процесу, краще зрозуміє, знову ж таки, ці вступні пояснення. Тут досить буде, мабуть, коротко показати, як співвідноситься проблематика *homo clausus* і процесу цивілізації.

Цей взаємозв'язок можна відносно легко з'ясувати для себе тоді, коли спершу виявити зміни в самопізнанні людей, які відіграли певну роль у процесі відмови від геоцентричної картини світу. Досить часто цей перехід уявляється просто як ревізія й розширення знань про рух небесних тіл. Але очевидно те, що ці зміни в уявленні людей про фігурацію небесних тіл були б неможливі без глибоких потрясінь у доти панівному уявленні людей про самих себе, без здатності людей побачити самих себе в іншому, ніж доти, світлі. Для людей первинний завжди той спосіб пізнання, за якого самі вони стоять у центрі світових подій, і то не тільки як одинаки, а й як групи. Геоцентрична картина світу – це вияв такої стихійної й неосмисленої самоцентрованості людей, яку ще й нині досить виразно зустрічаємо в мисленні людей поза природними сферами, наприклад, у націоцентричних чи в зосереджених навколо відокремленого індивіда соціологічних способах мислення.

Саме геоцентричне пізнання як сфера пізнання ще й нині доступне кожному. Однак у суспільному мисленні це вже не панівна сфера пізнання. Коли ми про це говоримо, а по суті, коли «бачимо», що сонце встає на сході й сідає на заході, то спонтанно сприймаємо самі себе й планету, де живемо, як центр всесвіту, як основу руху небесних тіл. Щоб став можливим перехід від геоцентричної до геліоцентричної картини світу, потрібні були не просто нові відкриття, кумулятивне розширення знань про об'єкти людських роздумів. Для цього потрібна була, насамперед, неабияка здатність людей дистанціюватися в думках від самих себе. Наукові способи мислення не можна розвивати й робити загальним надбанням, якщо люди не позбудуться отої первинної само-собой-зрозумілості, з якою вони намагаються осягти все пізнане спочатку неосмислено й спонтанно з погляду його потреби та сенсу для самих себе. Розвиток, що провадив до адекватнішого усвідомлення й чимдалі глибшого контролювання людьми природних взаємозв'язків, водночас був, якщо подивитись, отже, з іншого боку, й розвитком у бік суворішого самоконтролю людей.

Тут немає змоги детальніше зупинитися на зв'язку між розвитком наукового типу здобування знань про об'єкти, з одного боку, й розвитком нового ставлення людей до себе самих, розвитком нових структур особистості, а насамперед посування в напрямі суворішого контролю за афектами й самодистанціювання, з другого боку. Зрозуміти ці проблеми буде, мабуть, легше, коли ми згадаємо про спонтанність неосмисленої самоцентрованості мислення, яку всякчас іще можна спостерігати в дітей нашого власного суспільства. Потрібен був удосконалений у суспільстві, індивідуально вивчений, суворіший контроль за афектами,

а передовсім неабиякий самодіючий контроль за афектами, щоб картину світу, в центрі якої стояла Земля й люди, що на ній живуть, подолати за допомогою світогляду, що, як геліоцентричний, хоч і краще відповідав видимим фактам, але з погляду емоцій спочатку був значно менш задовільний, бо переносив людей з їхнього місця в центрі всесвіту на одну з багатьох планет, що оберталися навколо центру. Перехід від усвідомлення природи, централізовано легітимізованого традиційним віруванням, до усвідомлення природи, яке ґрунтуються на наукових дослідженнях, і посування в бік суворішого контролю за афектами, якому, посуванню, сприяв такий перехід, – це, отже, один з аспектів цивілізаційного процесу, що його ми розглянемо тут з інших боків.

Але на тодішньому рівні розвитку засобів мислення, що стосувалися більше предметів, ніж власного «я», для пояснення позалюдської природи було ще, на перший погляд, неможливо поширити дослідження zarazом і на проблеми пізнання, зробивши предметом осмислення й це цивілізаторське зрушення, й зміни в душі глибшого та глибше «інтерналізованішого» самоконтролю, яких зазнавали самі люди. Те, що відбувалося з ними самими в процесі чимдалі глибшого пізнання природи, для наукового пізнання людей спершу залишалося ще недоступним. Для такого ступеня самосвідомості досить характерно те, що в класичних теоріях пізнання, які цей ступінь представляють, куди глибше цікавилися проблематикою пізнавально-теоретичного об'єкта, ніж проблематикою самого пізнавально-теоретичного суб'єкта, цікавилися глибше пізнанням предмета, ніж самопізнанням. Та коли це останнє залишати поза пізнавально-теоретичною проблемою, виникнення самої проблеми веде в глухий кут однаково недостатніх альтернатив.

Розвиток уявлення про суто механічне обертання Землі навколо Сонця, обертання, що улягає законам природи, не визначається певною людською метою взагалі й, відповідно, вже не має для людей великого емоційного значення, передбачав і водночас стимулював розвиток самих людей у бік глибшого емоційного контролю, суворішого стримування в них спонтанного відчуття того, що все, чого вони зазнають, а надто все, що їх торкається, спрямоване також на них самих, також є виявом певного наміру, призначення, мети, які стосуються них самих, людей, котрі чогось зазнають і котрих щось торкається. Отже, в епоху, що її ми називаємо «новітньою», люди досягають такого рівня самодистанціювання, котрий дає їм змогу осмислювати природний плин як взаємозв'язок, який має власні закони, здійснюється без наміру, мети й призначення, суто механічно чи каузально, і який має сенс і мету для них самих тільки тоді, коли вони в змозі контролювати його на основі своєї обізнаності й у такий спосіб надавати сенсу й мети йому самому. Але на цьому етапі вони поки що не можуть іще достатньою мірою дистанціюватися від самих себе, щоб предметом пізнання, об'єктом дослідження зробити й власне самодистанціювання, власне стримування афектів, одне слово, засновки власної ролі як суб'єкта наукового пізнання природи.

Тут схований один із ключів до питання, чому проблема наукового пізнання набула добре відомого нині вигляду класичної європейської теорії пізнання. Дистанціювання того, хто мислить, від його об'єктів у акті пізнавального мислення, а також стримування афектів, якого вимагало дистанціювання, на цьому етапі в процесі аналізу спочатку постає не як таке, не як акт дистанціювання, а як фактично наявна дистанція, як вічний стан просторового відділення нібито замкненого в «нутрі» апарату мислення, «розуму», «інтелекту», що його невидимий мур відділяє від об'єктів «зовні».

Коли доти ми бачили, як у процесі аналізу ідеали на очах обертаються на щось таке, що справді існує, як те, що має бути, обертається на те, що є, то тут маємо справу з уречевленням іншого роду. Акт умоглядного відсторонення від об'єктів аналізу, акт, що його передбачає будь-яка вищою мірою контрольована почуттями рефлексія, що його вимагає особливо наукова праця, пов'язана зі спостереженнями й осмисленням – і який воднораз таку працю уможливорює, – у самопізнанні на цьому етапі становить фактично наявну відстороненість того, хто мислить, від об'єктів його розмислів; і суворіше стримування зумовлених афектами імпульсів щодо об'єктів спостережень та роздумів, яке на шляху суворішого умоглядного дистанціювання шокрок іде поряд, у самопізнанні людей постає тут справді реальною кліткою, яка замикає в собі власне «я» чи, залежно від обставин, і «інтелект» та «існування» й ізолює їх від світу «поза» індивідом.

Те, що від часів пізнього Середньовіччя й раннього Відродження дає про себе знати особливо відчутний поступ індивідуального самоконтролю й передовсім такого, що не залежить від контролю зовнішнього, а спрацьовує автоматично, самоконтролю, який нині означають такими характерними поняттями, як «усвідомлений» чи «інтерналізований», а також почасти чому так відбувається, ми детально розглядаємо у цих дослідженнях з інших боків. Це чимдалі активніше перетворення міжлюдського зовнішнього примусу на одноосібний внутрішній примус веде до того, що багато афективних імпульсів виявляються не так спонтанно. Вироблені у спільному житті такі різновиди автоматичного індивідуального самоконтролю, як, скажімо, «раціональне мислення» або «чисте сумління», навальніше й упевненіше, ніж будь-коли досі, втискуються між інстинктивні та емоційні імпульси, з одного боку, й кістякові м'язи, з другого, й уперто заважають першим керувати другими, тобто діями, заважають безпосередньо, ставлячи їм на перешкоді механізми контролю.

У цьому полягає суть індивідуальних структурних змін та індивідуальних структурних особливостей, змін, які, починаючи десь від часів Відродження, у процесі осмисленого самопізнання знаходять вияв в уявленні про окремішне «я» в замкненій мушлі, про власну особистість, що невидимим муром відгороджена від того, що діється «зовні». Це – цивілізаторський самоконтроль, який функціонує почасти автоматично й в індивідуаль-

ному самопізнанні тепер сприймається як мур – чи то між «суб'єктом» і «об'єктом», чи то між власним «я» та рештою людей, суспільством.

Зрушення в бік глибшої індивідуалізації, що його спостерігаємо в епоху Відродження, – явище досить відоме. Тут маємо трохи детальнішу картину такого розвитку структур особистості. Водночас ця картина вказує на взаємозв'язки, які й досі ще вивчені недостатньо. Перехід до сприйняття природи як краєвиду стосовно спостерігача, перехід до відчуження природи як об'єкта пізнання, що відгороджений від суб'єкта пізнання немовби невидимим муром, перехід до глибшого самопізнання окремої людини як індивіда, цілком полишеного на себе, незалежного й замкненого від решти людей та речей, – ці та багато інших свідчень розвитку позначені структурними ознаками того самого поступу цивілізації. Всі вони виявляють характерні риси переходу до наступного рівня самосвідомості, коли контроль афектів, закладений як внутрішній примус, стає суворішим, рефлексивне дистанціювання більшим, спонтанність афективних дій меншою й коли люди хоч і відчують власні характерні особливості, проте в думках іще не відсторонюються від них, щоб зробити їх самих предметом дослідження.

Так ми підступаємо трохи ближче до суті індивідуальних структурних особливостей, що в самопізнанні людей як homo clausus виступають хрещеними матерями. Коли знов постане запитання: а що ж, власне, дає привід для такого уявлення про «нутро» окремої людини, яке відмежоване від усього, що існує поза ним, і що в людях становить, зрештою, межу, а що – оте відмежоване в собі, то тут побачимо напрям, де треба шукати відповідь. Надійніше, всебічніше й рівномірніше стримування афектів, притаманне такому поступу цивілізації, суворіший внутрішній примус, який з більшою неминучістю, ніж доти, перешкоджає всім спонтанним імпульсам безпосередньо, без втручання механізмів контролю, моторно виявлятися в діях, – це те, що сприймається як межа, як невидимий мур, що відділяє «внутрішній світ» індивіда від «зовнішнього світу» або, залежно від обставин, також суб'єкт пізнання від об'єктів, «єго» від «решти», «індивіда» від «суспільства», а те, що відмежоване, – це стримувані інстинктивні й афективні людські імпульси, які в безпосередньому доступі до моторних механізмів наштовхуються на перешкоду. У самопізнанні вони виступають як щось сховане від решти, а нерідко як власне «я», як суть індивідуальності. Вислів «внутрішній світ людини» – це зручна метафора, але це метафора, що вводить в оману.

Є неабиякий сенс стверджувати, що мозок людини міститься всередині черепа, а серце – всередині огруддя. У такому разі можна чітко й виразно стверджувати, що є вмістищем, а що – вмістом, що міститься всередині вмістища, а що – поза його стінками та з чого ці обмежувальні стінки складаються. Та коли ці самі мовні звороти перенесемо на структури особистості, то вони виявляться не до місця. Відношення інстинктивного контролю й інстинктивного імпульсу, якщо взяти бодай

цей приклад, – це відношення не об'ємні. Перший не має вигляду посудини, яка містить у собі другого. Одні люди дотримуються поглядів, що механізми контролю, як, скажімо, сумління чи логічне мислення, важливіші, а інші такими вважають людські інстинкти чи емоції. Та якщо ми не хочемо посваритися через цінності, якщо в своїх зусиллях ми обмежимося дослідженням того, що є, тоді ми не виявимо в людині жодної структурної особливості, яка дасть підставу стверджувати, нібито одне – це суть людини, а друге – її оболонка. Точніше кажучи, в усьому комплексі осей напруженості, таких, як почування й мислення, поведінка інстинктивна й поведінка контрольована, йдеться про функціонування людини. Якщо замість звичайних субстанціональних понять, тобто, наприклад, замість «почуття» й «розуму» уживати поняття функціональні, то легше збагнути, що хоч картину «зовнішнього» та «внутрішнього», фасаду споруди, яка щось містить у себе всередині, до окремих фізичних аспектів людини, про які згадано вище, застосовувати й можна, то до структури особистості, до структури живої людини як цілого робити це не слід. На цьому рівні нема нічого такого, що нагадує вмістище, – нічого, що могло б виправдати метафори, як, приміром, ті, котрі стосуються «нутра» людини. Відчуттю муру, який відділяє що-небудь у «нутрі» людини від «зовнішнього світу», хоч би яке воно було щире як почуття, в людини не відповідає нічого, що має характер справжнього муру. Пригадаймо думку, яку одного разу висловив Гете: природа, сказав він, не має ні суті, ні оболонки, і в ній нема ні того, що всередині, ні того, що зовні. Це саме стосується й людей.

З одного боку, теорія цивілізації, сприяти розвитку якої покликана ця наша праця, допомагає, отже, звільнити оманливу людську картину періоду, котрий ми називаємо новітнім часом, від її само-собою-зрозумілості й дистанціюватися від неї, щоб можна було почати роботу над людською картиною, зорієнтованою менше на власні почування й пов'язані з ними оцінки, а більше на людей як на об'єкт їхніх власних міркувань та спостережень. Із другого боку, критика новітньої людської картини потрібна для того, щоб зрозуміти процес цивілізації. Бо в цьому процесі змінюється структура окремих людей, вони стають «цивілізованішими». І поки окрему людину уявлятимуть собі як замкнене від природи вмістище із зовнішньою оболонкою та схованою в його нутрі суттю, залишатиметься, певно, незбагненим, як стає можливим процес цивілізації, який охоплює багато людських поколінь і в якому особистісна структура окремої людини змінюється, а природа людей не змінюється.

Цих вступних слів про переорієнтацію індивідуальної самосвідомості й відповідний подальший розвиток людської картини поки що, мабуть, досить, хоч без них уявити собі процес цивілізації чи довготривалий процес суспільних та особистісних структур узагалі дуже важко. Доки поняття індивіда пов'язане в замкненій мушлі з самопізнанням власного «я», під «суспільством», по суті, навряд чи можна розуміти щось інше,

крім нагромадження безвіконних монад. Такі поняття, як «суспільна структура», «соціальний процес» чи «суспільний розвиток» можуть постати тоді в найкращому разі як штучні витвори соціології, як «ідеально типові» конструкції, потрібні дослідникам для того, щоб принаймні в роздумах дати сякий-такий лад насправді нібито цілком безладному й неструктурованому скупченню індивідів, що діють абсолютно незалежно.

Як бачимо, сама справа стоїть з точністю навпаки. Уявлення про окремих людей, які ухвалюють рішення, чинять і «існують» абсолютно незалежно одне від одного, – це штучний витвір людей, характерний для певного ступеня в розвитку їхнього самопізнання. Він ґрунтується почасти на переплутуванні ідеалу й факту, почасти на конкретизації індивідуальних механізмів самоконтролю та ізолюванні індивідуальних афектних імпульсів від моторного механізму, від безпосереднього управління рухами тіла, від дій.

Це самопізнання власної відокремленості, невидимого муру, що відгороджує власне «нутро» від решти людей та речей «зовні», у новітній час для багатьох людей набуває тієї самої сили безпосереднього переконання, яку в середні віки мало обертання Сонця навколо Землі як центру світу. Як колись геоцентричну картину фізичного універсуму, так тепер еґоцентричну картину суспільного універсуму можна подолати за допомогою картини адекватнішої, хоч емоційно й менш привабливої. Почуття може залишатися чи не залишатися – це питання відкрите, все залежить від того, наскільки на почуття відокремленості й відчуження впливає невігластво й незграбність у розвитку індивідуального самоконтролю, наскільки на нього впливають характерні структурні особливості розвинених суспільств. Як офіційне домінування емоційно менш привабливих, не сконцентрованих навколо Землі картин фізичного універсуму не затримало цілком і повністю особистіснішого самоконцентрованого пізнання обертання Сонця навколо Землі, так і утвердження адекватної людської картини в офіційному мисленні не може з неминучістю стримати особистіснішого самоконцентрованого пізнання невидимого муру, який відгороджує власний «внутрішній світ» від світу зовнішнього. Та вилучити це пізнання й людську картину, яка йому відповідає, з його самою собою зрозумілого вжитку в дослідницькій роботі наук, що вивчають людину, безперечно, неможливо. Тут і далі ми побачимо хіба що начерки людської картини, яка краще відповідає безперешкодним спостереженням за людиною й через це полегшує доступ до проблем, котрі, як, наприклад, проблема процесу цивілізації чи процесу державотворення, з позиції колишньої людської картини залишаються більш чи менш недоступними або, як, наприклад, проблема стосунків індивіда й суспільства, з цієї позиції знов і знов дають підстави для аж надто ускладнених і завжди недостатньо переконливих спроб розв'язання.

Замість картини людини як «замкненої особистості» – цей вислів, хоч він і має трохи інше значення, досить характерний – згодом виступає

картина людини як «особистості відкритої», котра проти решти людей перебуває на вищому чи нижчому рівні відносно автономії, але ніколи не має автономії абсолютної й загальної, і котра, по суті, протягом усього свого життя спрямована й зорієнтована на інших людей і від них залежна. Сплетіння зорієнтованостей людей одне на одного, їхня взаємозалежність – це те, що пов'язує їх одне з одним. Вони – ядро того, що тут має назву фігурація, фігурація людей, одне на одного спрямованих і одне від одного залежних. Позаяк люди спершу від природи, а потім унаслідок суспільного навчання, виховання, соціалізації, внаслідок своїх пробуджених суспільством потреб стають більш чи менш взаємно залежними одне від одного, то вони, якщо так можна висловитись, відбуваються лише як множинності, лише у фігураціях. Саме тому, якщо під людською картиною розуміти картину окремої людини, дослідження, як сказано вище, виявляться не надто плідні. Під людською картиною доречніше буде уявляти собі картину багатьох взаємозалежних людей, що утворюють одне з одним фігурації, тобто різноманітні групи чи спільноти. За такого підходу зникає двоїстість традиційних людських картин, розкол на картини окремих людей, індивідів, які нерідко сформовані так, немовби існують індивіди без суспільств, і на картини суспільств, які нерідко сформовані так, немовби існують суспільства без індивідів. Поняття фігурації запроваджено саме через те, що воно чіткіше й однозначніше, ніж наявний поняттєвий інструментарій у соціології, виражає, що те, що ми називаємо «суспільством», – це ні абстракція характерних особливостей індивідів, котрі існують без суспільства, ні «система» чи «цілісність» поза індивідами, а скоріше саме сплетіння взаємозалежностей, утворене індивідами. Певна річ, можна, ще й як можна, вести мову про одну з суспільних систем, утворених індивідами. Але через відтінки, пов'язані в межах сучасної соціології з поняттям суспільної системи, такий спосіб висловлюватися здається вимушеним. Крім того, поняття системи надто обтяжене уявленням про незмінність.

Поняття фігурації легко унаочнити, якщо послатися на колективні танки. Вони, по суті, – найпростіший приклад, який можна вибрати, щоб уявити собі, що розуміють під однією з утворених людьми фігурацій. Згадаймо про мазурку, менует, полонез, танго, рок-н-рол. Картина рухомих фігурацій взаємопов'язаних у танку людей, можливо, допоможе уявити собі держави, міста, сім'ї чи й капіталістичні, комуністичні та феодальні системи як фігурації. Якщо поняття утворюються в такий спосіб, зникає, як бачимо, основана, зрештою, на різних оцінках та ідеалах суперечність, котра нині звичайно відчувається, коли вживають слова «індивід» та «суспільство». Можна вести мову, звичайно, про танок загалом, однак ніхто не уявить собі танок як утворення поза індивідами чи як просто абстракцію. Ту саму танцювальну фігурацію можуть виконувати, певна річ, різноманітні індивіди, але без множинності один на одного зорієнтованих і один від одного залежних індивідів, що один з

одним танцюють, танку нема; танцювальна фігурація, як і будь-яка інша суспільна фігурація, відносно незалежна від специфічних індивідів, що утворюють її тут і тепер, але не від індивідів загалом. Безглуздо було б стверджувати, нібито танки – це умоглядні утворення, що їх узагальнюють на основі спостережень за окремими індивідами, яких розглядають для себе. Це саме стосується й решти фігурацій. Як змінюються невеликі танцювальні фігурації – то повільніше, то швидше, – так само змінюються – повільніше чи швидше – й великі фігурації, що їх ми називаємо суспільствами. У цих наших дослідженнях і йтиметься про такі зміни. Тож вихідний пункт, з якого ми тут досліджуємо процес державотворення, – це фігурація, яку утворюють численні, відносно невеликі суспільні одиниці, що вільно конкурують одна з одною. Дослідження показують, як і чому ця фігурація змінюється. Воднораз вони демонструють, що є пояснення, котрі не мають характеру каузальних. Бо зміну фігурації почасти можна пояснити, виходячи з ендегенної динаміки самої фігурації, з іманентної тенденції певної фігурації вільно конкуруючих одиниць до монопольного утворення. Відповідно дослідження показують, як протягом сторіч первісна фігурація перетворюється на якусь іншу, де монопольні шанси на владу пов'язані з одним-єдиним суспільним становищем – становищем короля, й ці шанси такі великі, що жоден представник іншого суспільного становища всередині сплетіння взаємозалежностей не в змозі конкурувати з представником того становища. Водночас дослідження розкривають, що особистісні структури людей також змінюються в процесі такої зміни фігурації.

Багато питань, які треба було б висвітлити у цьому вступі, довелося випустити, а то він перетворився б на окремий том. Та хоч який обмежений обсяг цих роздумів, а все ж вони, либонь, доводять: щоб зрозуміти наші дослідження, потрібно досить кардинально переорієнтувати нинішнє панівне соціологічне мислення й здатність уявляти. Звільнитися від уявлення про себе й про окрему людину загалом як про *homo clausus* – це, певна річ, не просто. Але, не звільнившись від такого уявлення, не можна збагнути, що мається на увазі, коли процес цивілізації означають як зміну індивідуальних структур. Непросто також розвинути в собі силу уявлення такою мірою, щоб спромогтися мислити категоріями фігурацій та ще й, крім того, фігурацій, звичайною характерною особливістю яких є здатність змінюватись, іноді навіть у певному напрямі.

У цьому вступі я спробував висвітлити декотрі з основоположних проблем, без чого, як мені здавалося, зрозуміти цю працю буде важко. Не всі думки тут досить прості, однак я намагався викласти їх, наскільки це мені вдавалося, якомога простіше. Сподіваюся, вони полегшать розуміння цієї книжки, а може, й поглиблять задоволення від неї.

Лестер, липень 1968 р. Н. Е.

Переднє слово

У центрі цих досліджень стоїть поведінка, манери, що їх вважають типовими для людей, цивілізованих по-європейському. Питання, яке у зв'язку з цим постає перед нами, досить просте. Люди Заходу не споконвіку поводитися в такий спосіб, який сьогодні нам звичайно здається типовим для них і взагалі прикметним для людей «цивілізованих». Якби хтось із наших по-європейському цивілізованих сучасників зміг перенестися безпосередньо в одну з минулих епох свого ж таки суспільства – скажімо, в епоху феодального середньовіччя, – то він виявив би там багато чого такого, що нині в інших суспільствах сприймає як «нецивілізоване»; його враження навряд чи суттєво відрізнялися б від того враження, яке тепер у нього викликають манери людей неєвропейських феодальних суспільств. Залежно від становища та уподобань такого нашого сучасника його або дужче приваблюватиме досить дике, непогамовне, сповнене пригод життя верхніх прошарків у цьому суспільстві, або відштовхуватимуть його «варварські» звичаї, бруд і грубість. І хоч би що він розумів під власною «цивілізацією», в кожному разі він цілком недвозначно відчує, що тут, у цій минулій епосі західної історії, перед ним суспільство, «цивілізоване» не в такому сенсі й не такою мірою, як західне суспільство сьогодні.

Таку ситуацію багато людей у наш час сприймають, певно, як очевидну, й може скластися враження, нібито нема потреби заводити тут мову про неї ще раз. Але вона викликає запитання, про яке не можна з цілковитим правом стверджувати, що воно вже досить чітко й виразно стоїть у свідомості нинішніх поколінь, як не можна й сказати, що для нашого розуміння воно не має значення зовсім. Як, власне, проходили ці зміни, ця «цивілізація» на Заході? У чому вона полягала? І які були її мотиви, причини та рушійні сили?

Це – головні запитання, відповіді на які ми спробуємо дати в цій праці.

Щоб прокласти шлях до її розуміння, тобто певною мірою зробити вступ до самої постановки питання, ми вирішили за потрібне простежити, в яких різних значеннях вживають поняття «цивілізація» та яку оцінку в нього вкладають у Німеччині й Франції. Цьому завданню служить розділ перший. Корисно буде також трохи позбавити заокостенілості й чогось такого, що нібито само собою зрозуміле, протиставлення «культура» й «цивілізація». Воднораз це може надати невеличку допомогу німцям в історичному розумінні поведінки французів та англійців, а французам та англійцям – в історичному розумінні поведінки німців. Зрештою, це допоможе з'ясувати й певні типові фігури цивілізаційного процесу.

Щоб підступити до головних запитань ближче, спершу слід уявити собі чітку картину того, як поведінка й афекти людей Заходу, починаючи

від часів середньовіччя, поволі зазнають змін. Показати це – завдання другого розділу. У ньому ми спробуємо досить просто та якомога наочніше показати шлях до розуміння **психічного** процесу цивілізації. Можливо, думка про психічний процес, що триває протягом багатьох поколінь, за нинішнього стану історичного мислення видасться надто сміливою й сумнівною. Але суто теоретично чи спекулятивно не можна з'ясувати, чи зміни в психічному габітусі, які спостерігаються в ході західноєвропейської історії, відбуваються в певній послідовності й певному напрямі; тільки аналіз історичного пізнавального матеріалу може виявити, що тут відповідає істині, а що – ні. Тому тут, де ще годі передбачити результати дослідження цього наочного матеріалу, також не можна коротко визначити й структуру та основні ідеї всієї роботи; вони й самі лише дуже поволі набули чіткішого вигляду, і то в процесі тривалого вивчення історичних фактів, постійного контролю й перевірки передбачень тим, що згодом потрапляло в поле вивчення. Отож навіть окрему частину цієї праці, її структуру й метод можна буде повністю зрозуміти аж тоді, коли матимемо її перед собою цілком. Зараз, щоб полегшити читачеві розуміння, досить буде зупинитися на кількох проблемах.

У другому розділі читач знайде кілька низок прикладів. Вони служать тут своєрідним цейтрафером. Усього з кількох сторінок ми довідаємось, як упродовж сторіч стандарт людської поведінки щоразу за тих самих обставин дуже повільно зміщується в певному напрямі. Ми побачимо, як люди за столом обідають, як вони влягаються спати чи сходяться у герці з ворогом. У цих та інших простих процесах повільно змінюється спосіб поведінки й сприймання окремої людини; він змінюється в душі поступової «цивілізації». Та лише історичний досвід дає змогу зрозуміти, що, власне, означає це слово. Він показує, наприклад, яку вирішальну роль у цьому протіканні «цивілізації» відіграють цілком певні зміни в почутті сорому й прикрасі. Стандарт того, що вимагає й забороняє суспільство, змінюється; відповідно до цього зміщується межа культивованої суспільством відрази й страху, а питання соціогенних людських страхів обертається так на одну з ключових проблем цивілізаційного процесу.

Якнайтісніше пов'язане з цим ще одне коло питань. Відстань між поведінкою та всією психічною будовою дітей, з одного боку, й дорослих, з другого, в ході цивілізаційного процесу зростає; тут, наприклад, схований ключ до запитання, чому одні народи чи групи народів видаються нам «молодшими» чи навіть «дитиннішими», а інші – «старшими» чи «дорослішими»; що ми хочемо в такий спосіб виразити, то це відмінності в характері й ступені цивілізаційного процесу, який пройшли ці суспільства; але це – окреме питання, тож його доведеться залишити за рамками нашої праці. Низки прикладів і пояснення, що їх містить другий розділ, дуже однозначно підтверджують насамперед одне: в

західних суспільствах специфічний процес психічного «подорослішання», який нині психологам і педагогам досить часто дає привід для роздумів, – це не що інше, як індивідуальний цивілізаційний процес, якому в цивілізованих суспільствах кожен виросток із самого малечку автоматично, більшою чи меншою мірою та з більшим чи меншим успіхом улягає внаслідок багатовікового суспільного процесу цивілізації. Тому не можна зрозуміти психогенез габітусу дорослої людини в цивілізованому суспільстві, якщо розглядати цей психогенез незалежно від соціогенезу нашої «цивілізації». За своєрідним «основним соціогенетичним законом»* індивід протягом недовгої своєї історії ще раз проходить певною мірою ті процеси, які його суспільство пройшло протягом своєї довгої історії.

Зробити доступними для розуміння певні процеси цієї довгої історії – ось завдання третього розділу, якому відведено більшу частину другого тому. Тут зроблено спробу в окремих чітко окреслених сферах з'ясувати, як і чому впродовж історії західного суспільства безперервно змінюється його структура, водночас у розділі накреслено шлях до відповіді на запитання, чому в тих самих сферах змінюється стандарт поведінки й психічний габітус західноєвропейців.

Тут ми бачимо, наприклад, суспільний ландшафт раннього середньовіччя. Тут безліч великих і малих замків; навіть міські поселення тих часів феодалізувались; їхніми центрами також є замки й господарства власників зі стану воїнів. Питання полягає в тому, під тиском яких суспільних сплетень, власне, сформувалося те, що ми називаємо «феодальною системою»; зроблено спробу показати декотрі з цих «механізмів феодалізації». Далі ми бачимо, як із замкового краєвиду разом із низкою вільних міських поселень ремісників та торговців виростає й низка більших і багатших феодальних господарств; усередині самого стану воїнів

*Цей вираз не слід хибно розуміти в тому сенсі, нібито в історії «цивілізованого» індивіда повторюються всі окремі фази суспільної історії. Нема нічого безглуздішого, ніж шукати в житті індивіда, скажімо, «феодальний період натурального господарства», «добу Відродження» чи «придворно-абсолютистський період». Усі такі поняття стосуються структури цілих суспільних ґруп.

Тут потрібно вказати ще на той простий факт, що й у цивілізованих суспільствах жодна людська істота не з'являється на світ цивілізованою та що індивідуальний цивілізаційний процес, якому людська істота неминуче улягає, – це функція суспільного цивілізаційного процесу. Тим-то структура афектів і свідомості дитини певною мірою споріднена зі структурою афектів і свідомості «нецивілізованих» народів, і це саме стосується того прошарку дорослих людей, який у ході поступальної цивілізації перебуває під більш чи менш суворою цензурою й виражає себе, наприклад, у мріях. Та позаяк у нашому суспільстві кожна людська істота від першої миті свого буття перебуває під впливом і зазнає моделюючого втручання «цивілізованих» дорослих, то хоч вона й мусить, по суті, знов проходити цивілізаційний процес аж до того стандарту, якого її суспільство досягло за свою історію, але в жодному разі не всі окремі історичні відтинки суспільного процесу цивілізації.

дедалі виразніше виступає своєрідний верхній прошарок, і його осідки – це справжні центри, з одного боку, любовної рицарської поезії та лірики трубадурів, а з другого – форм «люб'язного, чемного» спілкування та поведінки. Коли доти стандарт «чемної» поведінки брали за вихідний пункт кількох низок прикладів, які створюють картину змін у психічного габітусі, то тут ми знаходимо доступ до соціогенеза цих форм чемної поведінки.

Або ми бачимо, приміром, як поволі утворюється рання форма того, що називають «державою». Перед тим з'ясувалося, що в епоху «абсолютизму» під гаслом «*civilité*» відбуваються особливо відчутні зміни поведінки в бік того стандарту, який нині ми означаємо похідним від «*civilité*» – «цивілізованою» поведінкою; а тому для пояснення цього цивілізаційного процесу спершу здалося необхідним намалювати чітку картину того, як доходить до утворення такого абсолютистського режиму, й відтак – абсолютистської держави; цей шлях підказало не лише вивчення минулого; численні спостереження за сучасним підвели до припущення, що структура «цивілізованої» поведінки щонайтісніше пов'язана з організацією західних суспільств у формі «держав». Іншими словами, запитання стояло так: як із того надзвичайно децентралізованого суспільства раннього середньовіччя, де справжні володарі західноєвропейських теренів – це численні, більші й менші воїни, постає одне з тих – у своєму внутрі більш чи менш спокійних, назовні приготованих до війни – суспільств, яке ми називаємо «державою»? Які суспільні сплетіння примушують тут чимдалі більші території інтегруватися під відносно стабільним і централізованим механізмом панування?

Можливо, це видасться, на перший погляд, непотрібним ускладненням, коли у випадку з кожним історичним утворенням ставити запитання про його генезис. Та оскільки всі історичні явища, як людські позиції, так і суспільні інститути, фактично колись «постали», то чи ж можуть бути прості й достатні для їхнього тлумачення форми мислення, котрі за допомогою своєрідної штучної абстракції вивільняють усі ці явища з їхнього природного історичного потоку, позбавляють їх характеру процесу й руху і намагаються осягти їх як статичні утворення, незалежно від шляху, де вони виникли й зазнають змін? Не якась там теоретична упередженість, а сам досвід вимагає шукати засобів і шляхів мислення, які проведуть нашу свідомість поміж Сцільною цього «статизму», який усе історично рухоме схильний тлумачити як щось нерухоме й таке, що не пройшло процесу становлення, та Харибдою того «історичного релятивізму», який бачить в історії тільки одну безперервну зміну, навіть не намагаючись з'ясувати будову цієї зміни й закономірність формування історичного утворення. Ось те, до чого ми тут прагнемо. Соціогенетичні й психогенетичні дослідження мають на меті розкрити порядок, послідовність історичних змін, їхню механіку й конкретні їхні механізми; і, схоже, на численні проблеми, які нині уявляються поки що надто

складними чи й узагалі неприступними для осмислення, можна знайти досить просту й недвозначну відповідь.

У цьому сенсі тут, отже, постає запитання й щодо соціогенезу «держави». Одну з граней історії її утворення й структури становить проблема «монополії насильства». Ще Макс Вебер указував – спершу суто дефініційно – на те, що засадничим інституціям суспільної організації, яку ми називаємо «державою», властива монополія фізичного застосування насильства. Ми спробуємо висвітлити тут декотрі конкретні історичні процеси, які від епохи, коли застосування насильства у вільному суперництві було привілеєм численних воїнів, поступово посуваються саме до такої централізації й монополізації фізичного застосування насильства та його інструментів. Можна показати, що тенденцію до такого монопольного утворення в ту минулу епоху нашої історії зрозуміти не легше й не тяжче, ніж, скажімо, глибоку тенденцію до монопольних утворень у нашу власну добу; й, зрештою, не дуже тяжко збагнути також, що з такою монополізацією фізичного насильства як своєрідного вузлового пункту численних суспільних сплетінь цілий механізм формування індивіда, принципи дії суспільних вимог і заборон, які моделюють соціальний габітус в окремій людині, а передовсім тип страхів, що відіграють певну роль у житті індивіда, рішуче змінюються.

Нарешті, в завершальній частині, у «Проекті теорії цивілізації», ще раз наголошено на взаємозв'язку між змінами в структурі суспільства й змінами в структурі поведінки та психічного габітусу. Багато з того, чого доти, коли йшлося про конкретні історичні процеси, можна було торкнутися лише побіжно, тут висвітлено ширше. Тут знайдемо, наприклад, короткий опис структури страхів, пов'язаних із почуттям сорому та прикрасі, як своєрідний теоретичний висновок із того, що перед тим саме розкрилося безпосередньо в процесі розгляду історичних матеріалів; знайдемо пояснення, чому страхи саме такого типу з розвитком цивілізаційного процесу відіграють особливо велику роль; і водночас пролито трохи світла на формування «над-я», на відношення свідомих і несвідомих порухів у душі «цивілізованої» людини. Тут проблема історичних процесів дістає відповідь на запитання, як розуміти, що всі ці процеси складаються ні з чого іншого, як із дій окремих людей, і що в них усе ж таки виникають інститути й формації, що їх такими, якими вони стають фактично, не замислював і не планував жоден окремий індивід. І, нарешті, в «Огляді» ці пізнавальні екскурси в минуле й досвід сучасності поєднано та узагальнено в одній картині.

Ця праця ставить і розвиває, отже, дуже глибоку проблему, хоч і не має на меті розв'язати її остаточно.

Вона розмічає поле досліджень, якому досі приділяли уваги досить мало, й робить перші кроки, щоб пролити на нього світло. Нехай інші роблять наступні кроки.

Багато питань і аспектів, що виникали в ході дослідження, я свідомо випустив. Мені не дуже залежало на тому, щоб звести повітряний замок загальної теорії цивілізації, а потім заднім числом аналізувати, чи відповідає ця теорія досвіду; ні, найголовнішим своїм завданням я вважав спочатку повернути для певної обмеженої сфери втрачене уявлення про сам процес, про характерні зміни в людській поведінці, спробувати певною мірою усвідомити їхні причини, а наприкінці зібрати все, що трапилося на цьому шляху теоретичних пошуків. Якщо мені пощастило закласти більш-менш надійний підмурівок для роздумів та подальшої роботи в цьому напрямі, то мети цієї праці досягнуто. Щоб давати відповіді на численні запитання, які постали в перебігу цього дослідження, потрібно буде об'єднати розумову діяльність багатьох людей і спільні зусилля багатьох наукових галузей, нерідко роз'єднаних сьогодні штучними бар'єрами. Ці запитання стосуються психології, філософії, етнології чи антропології не менше, ніж соціології та різноманітних спеціальних галузей історичних досліджень.

Звичайно, сама постановка питання відповідає науковій традиції у вужчому значенні слова менше, ніж досвіду, під враженням якого всі ми живемо, досвіду, винесеному з кризи, набутому в перебудові дотеперішньої західноєвропейської цивілізації та звичайному прагненні зрозуміти, що вся ця «цивілізація», власне, означає. Але в своїх дослідженнях я не керувався ні уявленнями про те, нібито наш цивілізований спосіб поведінки – це найпрогресивніший із-поміж усіх можливих серед людей способів поведінки, ні думкою про те, що «цивілізація» – це найгірша форма життя й вона приречена на занепад. Сьогодні можна побачити тільки те, що з поступовим розвитком цивілізації з'являється ціла низка специфічних цивілізаційних лих і клопотів. Однак не можна сказати, що ми вже до кінця усвідомлюємо причини своїх мук. Ми відчуваємо, що з розвитком цивілізації опиняємося в центрі певних конфліктів і зіткнень інтересів, невідомих людям менш цивілізованим; але ми знаємо також, що ці менш «цивілізовані» люди, зі свого боку, нерідко зазнають лих та страхів, від яких ми вже не страждаємо чи, принаймні, страждаємо вже не так. Можливо, все це пощастить уявити собі виразніше, коли збагнемо, як, власне, такі цивілізаційні процеси тривають. Принаймні, коли я брався за цю працю, одне з моїх бажань було саме таке. Можливо, такими процесами, котрі сьогодні відбуваються в нас самих і навколо нас, по суті, як природні явища та котрі ми сприймаємо, як середньовічні люди сприймали природні сили, колись згодом завдяки глибокому розумінню їх пощастить свідомо керувати.

Я й сам, заглиблюючись у дослідження, мусив учитися міняти свої погляди в багатьох пунктах і не зміг утриматися від спокуси познайомити читачів із цілою низкою незвичних аспектів та виразів. Передусім мені стала зрозуміліша суть історичних процесів, «механіка розвитку історії»,

якщо можна так висловитись, а також її зв'язок із психічними процесами. Щоб виразити все це, знадобилися такі поняття, як соціо- й психогенез, афекти й моделювання інстинктів, зовнішній і внутрішній примус, межа почуття прикраси, суспільна сила, механізм монополії та декотрі інші. Проте я якомога уникав уживати щоразу нові слова й поняття на означення того нового, що з'ясовувалось.

Це щодо теми цієї праці.

Працюючи над своїм дослідженням, а також виконуючи низку інших, підготовчих робіт, у яких виникала потреба, я діставав поради, підтримку й допомогу від багатьох людей і закладів. І тепер я хочу скористатися нагодою й висловити всім їм глибоку вдячність.

Розширення моєї докторської дисертації, досить глибокого дослідження аристократії, королівської влади та придворних кіл у Франції, яке лягло в основу цієї праці, стало можливим завдяки підтримці з боку фундації Стюна (Амстердам). Маю подякувати йому, так само як і професору Фрейда (Амстердам) та професору Бугле (Париж) за їхню незмірну люб'язність і зацікавленість, яку я відчував, працюючи в Парижі.

В Англії мене великодушно підтримав у моїх дослідженнях Воберн-гауз (Лондон). Йому й насамперед професору Гінсбергу (Лондон), професору Г. Ліве (Кембридж) та А. Макову (Лондон) я мушу подякувати якнайщиріше. Без їхньої допомоги ця праця не народилася б. За допомогу та поради я дякую також професорові К. Мангайму. І не в останню чергу я зобов'язаний і дякую своїм друзям – д-ру філософії Жісель Фройнд (Париж), д-ру філософії, д-ру фармації М. Брауну (Кембридж), д-ру медицини А. Глюксману (Кембридж), д-ру філософії Г. Розенгаупту (Чикаго) та Р. Бонвіту (Лондон) – за їхню допомогу, а також за бесіди з ними, в яких мені багато чого ставало зрозумілішим.

Вересень 1936 р. Норберт Еліас

Розділ перший

До питання соціогенезу понять «цивілізація» й «культура»

Частина перша

До питання соціогенезу антитези «культура» – «цивілізація» в Німеччині

Вступ

1. Поняття «цивілізація» стосується дуже різних фактів: технічного рівня, способу поведінки, розвитку наукових знань, релігійних ідей та звичаїв. Воно може стосуватися способу проживання чи співжиття чоловіка й жінки, форми судової покари чи приготування їжі. Як добре подумати, то майже немає нічого такого, чого не можна було б зробити в «цивілізованій» чи «нецивілізованій» формі, й через те завжди досить важко охопити кількома словами все, що можна означити словом «цивілізація».

Та коли проаналізуємо, яка ж із функцій поняття «цивілізація», власне, загальна й задля чого спільного всі ці різноманітні людські відносини та здобутки називають саме «цивілізованими», то відразу виявимо дуже просту річ: це поняття виражає самосвідомість Західної Європи. Можна було б також сказати: національну свідомість. Воно охоплює все, в чому західноєвропейське суспільство останніх двох-трьох сторіч має перевагу, як воно вважає, над попередніми чи над «примітивнішими» сучасними суспільствами. Цим поняттям західне суспільство намагається охарактеризувати, в чому полягає його самобутність і чим воно пишається: *своїм* технічним рівнем, способом *своєї* поведінки, розвитком *своїх* наукових знань чи *свого* світогляду та багато чим іншим.

2. Але для різних західних націй «цивілізація» означає не те саме. Дуже відрізняється вживання цього слова насамперед в англійців і французів, з одного боку, та в німців – із другого. У першому випадку це поняття виражає гордість за власну націю та її значущість, за поступ Заходу й людства воднораз, у другому, в німців, «цивілізація» означає, певна річ, щось корисне, однак цінність усе ж таки не першорядну, тобто щось таке, що стосується тільки зовнішнього боку людини, тільки поверхні людського буття. А слово, яким у німецькій мові тлумачать самих

себе, яким передовсім виражають гордість за власні здобутки й за власну сутність, – це «культура».

3. Характерний феномен: французьке та англійське слово «цивілізація» чи німецьке «культура» у внутрішньому вжитку відповідного суспільства здаються цілком зрозумілими. Але через спосіб, у який вони поширюються на частину світу, через само-собою-зрозумілість, із якою вони одні сфери обмежують, а інші протиставляють, через приховані оцінки, що їх вони містять у собі, хоч відверто й не висловлюють, – через усе це їх важко пояснити тим, хто до відповідного суспільства не належить.

Французьке й англійське поняття «цивілізація» може стосуватися політичних чи економічних, релігійних чи технічних, моральних чи суспільних фактів. Німецьке поняття «культура» в своїй суті стосується духовних, мистецьких, релігійних фактів і має виразну тенденцію проводити глибокий вододіл між такими фактами, з одного боку, й фактами політичними, економічними та суспільними, з другого. Французьке й англійське поняття «цивілізація» може стосуватися здобутків, але такою самою мірою воно стосується й поведінки, манер, позиції, «behaviour» людей, байдуже – мають вони які-небудь здобутки чи ні. У німецькому понятті «культура», навпаки, відношення до «behaviour», до цінностей, що їх людина має не завдяки своїм здобуткам, а завдяки звичайному своєму буттю й поведінці, відступило далеко на задній план, і специфічно німецький сенс поняття «культура» («Kultur») у найчистішому вигляді виражається в похідному від нього слові – прикметнику «культурний» («kulturell»), що означає не цінності буття якоїсь людини, а цінність і характер певних продуктів людської діяльності. Однак це слово, поняття «культурний», французькою й англійською безпосередньо перекласти не можна.

Слово «kultiviert» («культурний», «освічений», «розвинений») стоїть дуже близько до західного поняття цивілізації. Воно представляє певною мірою найвищу форму «цивілізованості». «Kultiviert» можуть бути й люди чи родини, які в сенсі «kulturell» не мають ніяких «здобутків». «Kultiviert», так само як і «zivilisiert» («цивілізований»), стосується насамперед форми поведінки чи манер, способу дій людей. Це слово позначає суспільну якість людей, їхнього житла, форм спілкування, мови, одягу – на відміну від «kulturell», що стосується не безпосередньо самих людей, а тільки й лише їхніх певних здобутків.

4. Із цим якнайтісніше пов'язана ще одна відмінність обох понять. «Цивілізація» позначає процес чи, принаймні, результат процесу. Це поняття стосується чогось такого, що постійно перебуває в русі, постійно йде «вперед». Німецьке поняття «культура», як його вживають у наш час, має інший напрям руху: воно стосується продуктів діяльності людей, що присутні тут, як «квіти на ланах¹», – творів мистецтва, книжок, релігійних та філософських систем, де виявляється самотність певного народу. Поняття «культура» встановлює межі.

Поняття цивілізації до певної міри відтісняє на задній план національні відмінності між народами; воно акцентує на тому, що для всіх людей є або – як на сприйняття його носіїв – має бути спільне. У ньому виражається самосвідомість народів, національні межі й національна самобутність яких уже протягом сторіч не підлягають особливому обговоренню, бо цілком утвердилися; народів, які з давніх давен розширюють свої кордони й засновують колонії поза ними.

Німецьке поняття культури, навпаки, особливо наголошує на національних відмінностях, на самобутності груп, і насамперед завдяки цій функції воно набуло значення – скажімо, в царині досліджень з етнології та антропології – далеко за німецькомовною сферою й далеко за своєю первісною ситуацією. Але його первісна ситуація – це ситуація народу, який до політичного об'єднання й зміцнення прийшов, як порівняти з іншими західними народами, надзвичайно пізно й на кордонах якого споконвіку, аж до сьогодні, раз у раз відпадали або загрожували відпасти території. Коли поняття цивілізації має функцію виражати постійну тенденцію колоніальних груп та націй до експансії, то в понятті культури, навпаки, відбивається самосвідомість нації, котра раз у раз мусила ставити перед собою запитання: «У чому полягає, власне, наша самобутність?», котрій знов і знов доводилось як у політичному, так і в духовному сенсі з усіх боків шукати й утримувати свої кордони. Напрямок руху німецького поняття культури, тенденція розмежовувати, виділяти, виробляти групові *відмінності* відповідає цьому історичному процесу. Запитання: «У чому полягає, власне, французьке? У чому полягає, власне, англійське?» в самосвідомості французів та англійців уже давно, по суті, не дискусійне. Запитання: «У чому полягає, власне, німецьке?» сторіччями не знаходить відповіді. І її – одну з-поміж багатьох – на певному етапі дає поняття «культура».

5. Отже, структура національної самосвідомості, що її, структуру, представляють такі поняття, як «культура» та «цивілізація», дуже неоднорідна. Та хоч яка різна ця самосвідомість, для німця, що гордо заявляє про свою «культуру», так само як і для француза та англійця, що пишуться своєю «цивілізацією», – для них усіх цілком само собою зрозуміло одне: це – той спосіб, в який людський світ воліє, щоб його розглядали й оцінювали як одне ціле. Німець може принаймні спробувати розтлумачити французу чи англійцеві, що він укладає в поняття «культура». Та навряд чи він скаже щось про специфічно національну традицію пізнавати, про само собою зрозумілу емоційну цінність, яку має для нього це слово.

Француз і англієць, принаймні, можуть сказати німцям, завдяки якому змісту поняття «цивілізація» стає для них утіленням національної самосвідомості; та хоч яким мудрим, яким раціональним здається їм це поняття, воно також виростає зі специфічної низки історичних ситуацій, його також оточує емоційна й традиційна атмосфера, якій важко дати визначення та яка все ж таки становить невідривну складову частину

його сенсу. І дискусія вже й геть зведеться нанівець, коли, скажімо, німець схоче пояснити французу чи англійцеві, чому поняття «цивілізація» для нього хоч і становить цінність, але це цінність не першорядна.

6. Такі поняття, як ці двоє, несуть у собі щось від тих слів, які іноді з'являються десь у тісному колі, в сім'ї чи в секті, у шкільному класі чи в «спілці» і які втаємниченій людині кажуть багато, а невтаємниченій – мало. Такі слова утворюються на основі чогось спільно пережитого. Вони утверджуються й змінюються разом із колом, утілення якого становлять. У них відбивається його ситуація, його історія. Але вони залишатимуться невиразними й ніколи по-справжньому не оживуть для інших людей, для тих, котрі не пізнали того самого досвіду, на мову котрих не справила вплив та сама ситуація й та сама традиція.

Поняття «культура» та «цивілізація» формували, звичайно ж, не такі суспільні групи, як секти чи сім'ї, а цілі народи чи, може, спершу тільки певні верстви цих народів. Але багато в чому їх стосується те саме, що й специфічних слів менших груп: вони звернені насамперед від людей і до людей певної традиції й певної ситуації.

Математичні поняття можна відділити від колективу, що ними послуговується. Трикутник можна пояснити, не враховуючи історичну ситуацію. Вчинити так із поняттями «цивілізація» та «культура» не можна.

Можливо, їх створили з наявного словесного матеріалу свого кола чи, принаймні, наповнили новим значенням якісь одинаки. Але ці поняття вижили. Вони домоглися визнання. Інші люди приймали їх у тому новому значенні, в новому образі, брали з собою й – в усній мові чи на письмі – шліфували. Люди підкидали їх одне одному, поки вони стали інструментами, придатними виражати те, про що люди довідувалися спільними зусиллями й про що бажали порозумітися. Вони ставали модними слівцями, поширеними поняттями в розмовній мові певного товариства. Це свідчить про те, що вони відповідали потребам висловитися не лише одинаків, а й цілого колективу. У них знайшла відображення й відлунює його історія. Одинак вбачає в цьому відображенні можливість ними користуватися. Він не дуже добре знає, чому саме це значення й саме це обмеження пов'язане зі словами, чому з них випливає саме цей відтінок і саме така нова можливість. Він послуговується ними, бо для нього це – сама собою зрозуміла річ, бо він змалечку вчиться споглядати світ крізь скельця цих понять. Нехай процес їхнього суспільного генезису вже давно й забуто, їх передають від покоління до покоління, хоч ці покоління вже й перестають розуміти перетворювальний процес як одне ціле, й слова живуть доти, доки це відображення минулого досвіду та ситуацій має фактичну цінність, виконує функцію у фактичному бутті суспільства, доки покоління, що приходять на зміну одне одному, здатні почути у значенні цих слів власний досвід; і слова вмирають, коли всі функції, весь досвід фактичного суспільного життя втрачає з ними будь-який зв'язок. А часом вони тільки спочивають або в них спочивають

певні сфери, знов набуваючи в новій суспільній ситуації нової фактичної цінності. Про них не забувають, адже завдяки відображенню колишньої суспільної ситуації у словах знаходить втілення щось із ситуації теперішньої.

Розвиток антитетичної пари «цивілізація» – «культура»²

7. Зрозуміло, що функція німецького поняття «культура» означати протилежне поняттю «цивілізація» у 1919, та вже й у попередні роки відновилась, і то, крім усього іншого, через те, що проти Німеччини в ім'я «цивілізації» точилася війна й що в новій ситуації, яка виникла після укладення миру, мала віднайти своє місце самосвідомість німців.

Але так само зрозуміло – й це треба відзначити, – що історична ситуація, в якій опинилася Німеччина по війні, дала певною мірою тільки один новий імпульс антитезі, яка вже давно, ще від XVIII ст., знайшла своє втілення в обох цих поняттях.

Здається, перший, хто виразив певний досвід і антитезу свого суспільства в споріднених поняттях, був Кант.

«Нас, – пише він 1784 р. у своїх «Ідеях до загальної історії в космополітичному плані», – великою мірою культивувало мистецтво та наука, ми переобтяжено цивілізовані в душі всілякої суспільної шанобливості та порядності...»

«Ідея моральності, – провадить він далі, – це ознака культури. Але використання цієї ідеї, яке зводиться лише до наслідування моралі в добропристойності й до показної порядності, – це і є цивілізування».

Хай яким спорідненим формулювання цієї антитези вже тут, у момент його генезису, видається нашому формулюванню, його конкретний вихідний пункт, досвід і ситуація, яких воно стосується, наприкінці цього XVIII ст. є, хоч вони й не позбавлені історичного взаємозв'язку з досвідом, на який нині спирається його нинішнє використання, усе ж таки значно інші.

Тут, де речники ще не сформованої німецької буржуазії, німецька інтелігенція³ середнього стану значною мірою говорить іще «в космополітичному плані», протиставлення стосується лише досить невиразно й у найкращому разі лише другою чергою *національної* антитези. А на передньому плані як базовий досвід стоїть внутрішня суспільна, *соціальна* антитеза, котра, щоправда, несе в собі, хоч як дивно, паростки національної: антитеза між придворною аристократією, що розмовляє переважно по-французькому й «цивілізована» за французькими зразками, з одного боку, й прошарком інтелігенції середнього стану, яка розмовляє по-німецькому та яку поповнює переважно коло «княжих слуг» третього стану або службовців у широкому розумінні слова, а принагідно й представники помісного дворянства, з другого боку.

Отже, тут стоїть прошарок, котрий далеко відсторонений від будь-якої політичної діяльності, політичними категоріями майже не мислить,

а національними – досить нерішуче й уся легітимація котрого полягає, насамперед, у його духовних, наукових та мистецьких *здобутках*; там, йому навпроти, стоїть верхній прошарок, який у сенсі першого не має жодних «здобутків», зате в процесі формування виокремленої й виокремлюючої *поведінки* перебуває в центрі самосвідомості та самовиправдання. І це той прошарок, що його має перед очима Кант, ведучи мову про «переобтяжену цивілізованість», про суто «суспільну шанобливість та порядність», про «наслідування моралі в добропристойності». Це – полеміка прошарку німецької інтелігенції середнього стану з доброзвичайністю панівного придворного верхнього прошарку, який виступає хрещеним батьком у процесі утворення поняттєвої антитези «культура – цивілізація» в Німеччині. Але ця полеміка давніша й ширша, ніж її відображення в обох цих поняттях.

8. Її можна відчутти ще задовго до середини XVIII ст., хоч лише як, сказати б, відтінок у думках і не так виразно, як у другій половині цього сторіччя. Непогане уявлення про це дають статті в енциклопедичному словнику Цедлера⁴ 1736 р. – статті про «двір, чемність, придворного» («Hof, Höflichkeit, Hofmann»), надто довгі, щоб їх цитувати тут у повному обсязі.

«Слово «чемність» (Höflichkeit), – читаємо тут, – походить, поза всяким сумнівом, від «двору» (Hof), придворного життя (Hofleben). Двори великих володарів – це арена, де кожне прагне спробувати свого щастя. А засягти його можна тільки тоді, коли допевнишся прихильності князя та його наближених при дворі. Тож і докладаєш усіх зусиль, щоб припасти їм до вподоби. Тут нема іншої ради, як примусити іншого повірити, що ти за будь-яких обставин служитимеш йому вірою й правдою. Однак ми не завжди на це здатні, та, либонь, і не хочемо цього робити, й нерідко з цілком слушних причин. Усе це замінює чемність. Своїми *зовнішніми* виявами ми щосили переконаємо іншу людину, й вона справді сповнюється доброю надією (Hoffnung), що ми ладні їй служити. Завдяки цьому людина переймається до нас довірою, з неї непомітно виростає любов, яка й викликає в людини бажання робити нам добро. Так буває завжди: хто поводить себе чемно, той має великі переваги. Хоч насправді людську повагу мали б викликати, власне, наш хист і *доброчесність*. Але як же мало людей по-справжньому знають, що таке хист і доброчесність! А ще менше вміють їх бодай трохи цінувати. Те, що діє на чуття *ззовні*, зворушує надто сприйнятливих до всього *зовнішнього* людей багато глибше, а особливо коли на додачу ще й складаються обставини, які сприяють розчулити їхню душу. Люди чемні домагаються цього з цілковитою певністю».

Тут просто, без філософських узагальнень, зрозуміло висловлено ту саму антитезу стосовно певних суспільних формацій, яка в Канта витончено й поглиблено виливається в протиставленні «культури й цивілізованості»: оманлива, зовнішня «чемність» і справжня «доброчесність». Але про цю останню автор згадує лише мимохідь, розчаровано зітхаючи.

У другій половині сторіччя атмосфера помалу ставала іншою. Середні верстви чимдалі цілеспрямованіше й наполегливіше самоутверджуються на шляху доброчесності та освіти, й полеміка, спрямована проти зовнішніх, поверхових манер, які процвітають при дворах, набуває дедалі виразніших рис.

Приклади придворного способу мислення в Німеччині

9. Вести мову про Німеччину загалом нелегко, адже кожній із багатьох держав цього періоду властиві свої особливості. Але визначальний вплив на загальний розвиток справляють, зрештою, тільки окремі з цих особливостей, позаяк решта – похідні. Є також певні загальні явища, які більш чи менш виразно спостерігаються повсюди.

Насамперед це – обезлюднення й жахливе економічне виснаження країни внаслідок Тридцятирічної війни. Проти Франції та Англії Німеччина, а передовсім німецька буржуазія, в XVII та ще й у XVIII ст. залишається бідною, торгівля, а надто зовнішня, яка ще у XVI ст. в окремих частинах Німеччини набула яскравого розквіту, занепадає, величезні багатства великих торгових домів виявилися – почасти внаслідок заокеанських відкриттів і переміщення торговельних шляхів, почасти як безпосередній результат тривалих воєнних чвар – розпорошеними. Залишилася тільки обмежена провінційна буржуазія, яка живе значною мірою з того, що покриває місцеві потреби.

Для задоволення потреб у таких розкошах, як література та мистецтво, коштів бракує. При дворах, де гроші для цього бодай невеликі, та все ж таки є, їх намагаються використовувати для того, щоб наслідувати придворний стиль Людовіка XIV, й розмовляють по-французькому. Німецька мова нижніх і середніх верств, важка й незграбна. Ляйбніц, єдиний придворний філософ у Німеччині, єдиний великий німець цієї доби, чоловік, ім'я якого набуває популярності в широких придворних колах, розмовляє й пише переважно французькою або латиною й тільки зрідка – німецькою. Хоча проблема мови, проблема, що діяти з цією незграбною німецькою, тривожить його так само, як і багатьох інших.

Із дворів французька проникає до верхнього буржуазного прошарку й поширюється там. Нею розмовляють усі «*honnetes gens*»*, усі, хто належить до «*considération*». Розмовляти французькою – ознака всіх привілейованих верств суспільства.

«Нема нічого більш плебейського, ніж писати листи німецькою». З такими словами в 1730 р. до Готшеда звертається його наречена⁵.

Розмовляючи німецькою, намагаються вживати якомога більше французьких слів, це вважають добрим тоном. «Ще кілька років тому, –

* Переклади іншомовних текстів і вкраплень подано в кінці кожного тому (прим. ред.).

пише 1740 р. Е. де Мовільйон у своїх «Lettres Françaises et Germaniques», – ніхто не казав чотирьох німецьких слів, не вкинувши при цьому двох французьких. Це був «le bel Usage»⁶. Він детально розповідає про варварства в німецькій мові. Її природа, каже він, – «d'être rude et barbare»⁷. Саксонці заявляють, «qu'on parle mieux l'Allemand en Saxe, qu'en aucun autre endroit de l'Empire». Це саме стверджують про себе й австрійці, й баварці, й бранденбуржці, й швейцарці. Кілька вчених, розповідає далі Мовільйон, мають намір запровадити мовні правила, але «il est difficile, qu'une Nation, qui contient dans son sein tant de Peuples indépendans les uns des autres, se soumette aux décisions d'un petit nombre de Savans».

Тут усе так, як і в багатьох інших сферах: групам нечисленного, позбавленого влади прошарку інтелігенції середнього стану в Німеччині судилося виконувати завдання, що їх у Франції та Англії значною мірою взяв на себе двір, верхній прошарок аристократії. Вчені, найрізноманітніші «княжі слуги» середнього стану – це самі ті, хто на початку намагається створити в певному духовному прошарку моделі того, що становить німецьку мову, й так, принаймні в цій духовній царині, формувати німецьку єдність, яка в царині політичній здається ще нездійсненою. Поняття культури виконує таку саму функцію.

Але по-французькому цивілізованому спостерігачеві Мовільйону більшість із того, що він бачить у Німеччині, здається насамперед грубим і відсталим; не тільки про мову, а й про літературу він висловлюється так само: «Мілтона, Буало-Депро, Попа, Расіна, Тассо, Мольєра, як і решту поетів такого рівня, перекладено більшістю європейських мов, а щодо Ваших поетів, то вони переважно самі лише перекладачі».

«Nommez-moi, – провадить він, – un Esprit créateur sur votre Parnasse, nommez-moi un Poète Allemand, qui ait tiré de son propre fond un Ouvrage de quelque réputation; je vous en défie»⁸.

10. Можна було б сказати, що це, мовляв, – неавторитетна думка погано обізнаного француза. Але в 1780 р., через сорок років після Мовільйона й за дев'ять років до Французької революції, коли Франція та Англія вже проминули вирішальні фази свого культурного й національного визначення, коли мови в обох цих західних країнах уже давно набули своєї класичної, усталеної форми, Фрідріх Великий видає трактат «De la littérature Allemande»⁹, в якому нарікає на убогий, недостатній розвиток німецької писемності, все ще стверджує про німецьку мову приблизно те саме, що й Мовільйон, і пояснює, як, на його думку, можна зарадити цьому прикрому становищу.

«Je trouve, – пише Фрідріх про німецьку мову, – une langue à demi-barbare, qui se divise en autant de dialectes différents que l'Allemagne contient de Provinces. Chaque cercle se persuade que son Patois est le meilleur». Він змальовує низький рівень німецької літератури, нарікає на педантичність німецьких вчених і незадовільний розвиток німецької науки. Щоправда, бачить Фрідріх і причини такого становища: він згадує про зубожіння Німеччини внаслідок тривалої війни, про недостатній розвиток торгівлі й буржуазії.

«Ce n'est donc, – провадить він, – ni à l'esprit, ni au génie de la nation qu'il faut attribuer le peu de progrès que nous avons fait, mais nous ne devons nous en prendre qu'à une suite de conjonctures fâcheuses, à un enchaînement de guerres qui nous ont ruinés et appauvris autant d'hommes que d'argent».

Фрідріх Великий пише про те, що починає помалу відроджуватися добробут: «Le tiers-état ne languit plus dans un honteux avilissement. Les Pères fournissent à l'Etude de leurs enfants sans s'obérer. Voilà les prémices établies de l'heureuse révolution que nous attendons». І висловлює передбачення, що зі зростанням добробуту настане й розквіт німецької культури та науки, німці цивілізуються й завдяки цьому стануть на один рівень із рештою націй (це та щаслива революція, про яку він згадує). І Фрідріх порівнює себе з Мойсеєм, який бачить наближення нового розквіту свого народу, хоч сам він до тих часів і не доживе.

11. Чи мав він рацію?

Через рік після появи його трактату, в 1781 р., вийшли Шіллерові «Розбійники» та «Критика чистого розуму» Канта, а в 1787 р. – «Дон Карлос» Шіллера й «Іфігенія» Гете. Настає, як ми знаємо, справжній розвій німецької літератури й філософії. Усе це, схоже, підтверджує передбачення Фрідріха Великого.

Однак цей новий розквіт готувався вже віддавна. Не за два й не за три роки німецька мова набула нової виражальної здатності. У 1780 р., коли з'явився трактат «De la littérature Allemande», ця мова вже давно не була лише напівварварським «Patois», що про нього писав Фрідріх Великий. На той час уже з'явилася ціла низка творів, яким нині ми, з погляду сьогодення, надаємо великого значення. За сім років до того поставлено «Геца фон Берліхінгена» Гете, вже написано «Вертера», Лессінг уже надрукував більшу частину своїх драм і теоретичних праць (із-поміж них – у 1766 р. «Лаокоон», а в 1767 р. – «Гамбурзька драматургія»). 1781 р., через рік після опублікування згаданого трактату, Фрідріх помер. А задовго до цього вже лежали написані твори Клопштока; його «Месіада» з'явилася 1748 р. Ми вже не кажемо про драми представників «Бурі й натиску», про Гердера, про цілу низку романів, які зажили широкої популярності. Один із прикладів цього – «Фройляйн фон Штернгайм» Софі де Ля Рош. У Німеччині вже давно сформувався прошарок покупців – буржуазна публіка, що виявляла цікавість до таких творів, хоч цей прошарок, щоправда, був усе ще досить нечисленний. Над Німеччиною котилися хвилі великого духовного оновлення, яке знаходило втілення в трактатах, статтях, книжках та драмах. Німецька мова ставала багатію й гнучкою.

Про все це Фрідріх у своєму трактаті не згадує. Він або цього не бачить, або не надає цьому значення. Єдиний твір нового покоління, найвизначніший твір епохи «Бурі й натиску» й захоплення Шекспіром, про який він згадує, це – «Гец фон Берліхінген». Характерно, що Фрідріх пише про нього у зв'язку з вихованням та розважальними формами «basses classes», нижніх народних верств:

«Pour vous convaincre du peu goût qui jusqu'à nos jours règne en Allemagne, vous n'avez qu'à vous rendre aux Spectacles publics. Vous y verrez représenter les abominables pièces de Schakespear, traduites en notre langue et tout l'Auditoire se pâmer d'aise en entendant ces farces ridicules et dignes des Sauvages du Canada. Je les appelle telles parce qu'elles pèchent contre toutes les règles du Théâtre. Ces règles ne sont point arbitraires.

Voilà des Crocheteurs et des Fossoyeurs qui paroissent et qui tiennent des propos dignes d'eux; ensuite viennent des Princes et des Reines. Comment ce mélange bizarre de bassesse et de grandeur, de bouffonnerie et de tragique peut-il toucher et plaire?

On peut pardonner à Schakespear ces écarts bizarres; car la naissance des arts n'est jamais le point de leur maturité.

Mais voilà encore un Goetz de Berlichingen qui paroît sur la Scène, imitation détestable de ces mauvaises pièces angloises, et le Parterre applaudit et demande avec enthousiasme la répétition de ces dégoûtantes platitudes».

І він провадить: «...Après vous avoir parlé des basses Classes, il faut que j'en agisse avec la même franchise à l'égard des universités».

12. І це пише чоловік, який для політичного й економічного розвитку Пруссії, а відтак, певно, й для політичного розвитку всієї Німеччини в цей час робив більше, ніж будь-хто інший із його сучасників. Однак духовна традиція, в якій він виріс і яка в ньому промовляє, – це загальна традиція «доброго суспільства» Європи, аристократична традиція донаціонального придворного суспільства. Це його мовою говорить Фрідріх – французькою. Це до його смаків він приміряє німецьке духовне життя. Це його вже готові моделі визначають Фрідріхові судження. Так самісінько, як він, здавна відгукуються про Шекспіра й інші представники цього суспільства. Вольтер, наприклад, ще 1730 р. у своєму «Discours sur la Tragédie», опублікованому як вступ до трагедії «Брут», висловив цілком споріднені думки:

«Je ne prétends pas assurément approuver les irrégularités barbares dont (sc. Shakespeares Tragödie «Julius Cäsar») est remplie. Il est seulement étonnant qu'il ne s'en trouve pas davantage dans un homme ouvrage composé dans un siècle d'ignoance par un homme qui même ne savait pas latin et qui n'eut de maître que son génie».

Те, що Фрідріх Великий каже про Шекспіра, – це, по суті, типова, стандартна думка французькомовного верхнього прошарку Європи. Він «ні в кого нічого не списує», не «вдається до плагіату», як, скажімо, Вольтер; те, що каже Фрідріх, – його справжні особисті переконання. Він не відчуває задоволення від «грубих», нецивілізованих жартів гробарів та іншого такого люду, надто коли ці жарти, до того ж, стосуються глибоких, трагічних почуттів принца чи короля. Як на його сприйняття, все це не має чіткої, стислої форми, це – «втіхи нижніх класів». Саме в цьому сенсі треба розуміти його висловлювання: вони були настільки ж індивідуальні й настільки ж неіндивідуальні, як і його французька. Вони,

як і мова, свідчили про те, що він належить до певного суспільства. А парадокс, який полягає в тому, що його політика була прусська, а традиція смаків, уподобань – французька, правильніше сказати, абсолютистсько-придворна, не такий уже й великий, як можна було б гадати, виходячи з нинішніх уявлень про національну замкнутість. Цей парадокс пов'язаний зі своєрідною структурою такого придворного суспільства, політичний склад та інтереси якого були дуже неоднорідні, а суспільно-становий склад, смаки, стиль, мова в усій Європі загалом однакові.

Коли Фрідріх Великий був молодий, таке своєрідне становище час від часу спричиняло в нього внутрішні конфлікти, особливо коли він почав помалу усвідомлювати, що інтереси прусського володаря не завжди можна гармонізувати з шанобливим ставленням до Франції та дотриманням вишуканих манер¹⁰; усе його життя ця своєрідність викликала певну дисгармонію між тим, що він робив як володар, і тим, що писав як людина й філософ.

Відповідно й ставлення до нього німецької буржуазної інтелігенції іноді було парадоксальне: його воєнні та політичні успіхи зміцнювали її німецьку самосвідомість, чого вона, інтелігенція, вже давно була позбавлена, а для багатьох він навіть став національним героєм. А ось його позиція в питаннях мови й уподобань, як він висловив її в своєму трактаті про німецьку літературу, та й далеко не тільки там, – це було саме те, проти чого німецька інтелігенція – саме як інтелігенція *німецька* – мала боротися.

Її становище майже в усіх великих, а також і в багатьох менших німецьких державах було цілком однакове. Майже скрізь чільні місця посідали, визначаючи німецьку політику, окремі люди чи цілі кола людей, що розмовляли по-французькому; а з другого боку, в суспільстві був середній стан, німецькомовний прошарок інтелігенції, який на політичний розвиток жодного впливу загалом не мав. І переважно з цього прошарку виходили люди, завдяки яким Німеччина дістала назву країни поетів і мислителів. Саме цей прошарок надав таким поняттям, як «освіта» й «культура», специфічного німецького характеру та спрямованості.

Середній стан і придворна аристократія в Німеччині

13. Показати, наскільки глибоко в класичній французькій трагедії, що її Фрідріх Великий протиставляє як взірць трагедіям Шекспіра й «Гецу», втілено справді своєрідний духовний стан та ідеали придворно-абсолютистського суспільства, було б завданням особливим, ба більше – одним із найсуттєвіших і найцікавіших. Важливість доброї форми, ця специфічна ознака кожного справжнього «society», стримування здоровим глуздом індивідуальних афектів, ця життєва необхідність для кожного придворного, виваженість поведінки й відмова від будь-якого плебейсь-

кого вислову, ці специфічні ознаки певної фази на шляху «цивілізації» – все це в найчистішому вигляді виражає класична трагедія. Нічого з того, що в придворному житті має бути приховане, жодного вульгарного почуття чи манери, нічого, про що «не розмовляють», немає і в трагедії. Людям нижчого стану – а в духовному плані це означає й нижчого способу мислення – у цій трагедії шукати немає чого. Форма її виразна, прозора, чітко окреслена, як і сам етикет та придворне життя загалом¹¹. Ця трагедія показує придворних людей такими, якими їм би хотілося бути, й водночас такими, якими їх хоче бачити необмежений володар. І хоч би там хто опинявся в цій суспільній ситуації – англійці, пруссаки чи французи, – їхні уподобання неминуче набували того самого спрямування. Навіть Драйден, як і Поп, Драйден, цей найвідоміший придворний англійський поет, в епілозі до «Завоювання Канади» про давню англійську драму пише майже те саме, що й Фрідріх Великий та Вольтер:

«Таку витончену й освічену добу, яка за взірць мала перед собою галантного короля й блискучий, дотепний двір, уже не могла так легко захопити груба простота давніх англійських трагіків».

У цьому смаковому судженні зв'язок із суспільним складом виявляється особливо яскраво. Фрідріх теж виступає проти несмаку виносити на сцену «*grandeur tragique des Prinzes et des Reines*» разом із «*bassessé des crocheteurs et des fossoyeurs*». Бо ж хіба міг він зрозуміти й оцінити драматичні й інші літературні твори, в центрі яких стояла саме боротьба проти станових відмінностей, твори, які прагнули показати, що свою велич і трагізм мають і болі тих, хто стоїть на нижчих соціальних щаблях, а не тільки болі князів, королів та придворної аристократії.

Помалу заможнішими стають буржуазні кола й у Німеччині. Пруський король це бачить і сподівається відтак на розквіт мистецтв і науки, на «щасливу революцію». Але ця буржуазія говорить іншою мовою, ніж король. Ідеали й уподобання буржуазної молоді, моделі, за якими вона поводить, по суті, протилежні його ідеалам та уподобанням.

«Ми були в Страсбурзі, – пише Ґете у «Поезії і правді» (книга друга), – на французькому кордоні, хоч безпосередньо духу французів і не відчували. Їхній спосіб життя нам видався надто категоричним і надто *аристократичним*, поезія їхня – холодною, критика – деструктивною, філософія – заплутаною й недостатньою».

З таким настроєм він пише свого «Ґеца». Як же міг зрозуміти його Фрідріх Великий, людина вільнодумного раціонального абсолютизму й аристократично-придворних уподобань? Як міг король оцінити драми й теорії Лессінґа, який просто-таки підносить у Шекспірові те, що в ньому, королі, засуджує: що уподобання народу йому багато ближчі, ніж французькі класики?

«Якби для наших німців... перекласти Шекспірові шедеври, то наслідки, не маю сумніву, були б кращі, ніж від такого знайомства з Корнелем чи Расіном. Насамперед через те, що в Шекспіра *народ* знайшов би куди більше того смаку, якого він не може знайти в цих двох».

Це пише 1759 р. Лессінґ у своїх «Листах про новітню літературу» (частина І, лист 17). Самосвідомість буржуазних прошарків, яка прокидається, спонукає його писати бюргерські драми – адже привілей бути великими мають не лише придворні. «Природа», – стверджує він, – не знає тієї ненависної різниці, що її проводять між собою люди. Чесноти сердець вона розподіляє, не надаючи жодної переваги аристократам та багатіям»¹².

Увесь літературний рух другої половини XVIII ст. перебуває під впливом суспільного прошарку й, відповідно, уподобань та ідеалів, які суперечать суспільній диспозиції та уподобанням Фрідріха Великого. Тому вони нічого йому не кажуть, тому він не бачить тих життєвих сил, що виявляють активність довкола нього, й суворо засуджує те, чого не хоче бачити, як, скажімо, того ж таки «Геца».

Цей німецький літературний рух, що його представляють Клопшток, Гердер, Лессінґ, поети «Бурі й натиску», «Чуттєвості», ґеттінґенської спілки «Гай», молоді Ґете й Шіллер та багато інших, цей рух, звичайно, – не політичний. До 1789 р. в Німеччині не знайдемо, за зовсім поодинокими винятками, жодної ідеї конкретної політичної акції, нічого такого, що нагадувало б про створення політичної партії чи програми такої партії. Можна знайти, особливо в середовищі прусського чиновництва, пропозиції, а то й практичні кроки в бік реформ у дусі вільнодумного абсолютизму. В таких філософів, як Кант, спостерігаємо розроблення загальних засад, які почасти перебувають у гострій суперечності з панівними відносинами. У працях молодих представників спілки «Гай» знаходимо вияви нестерпної ненависті до князів, дворів, аристократів, до тих, хто наслідує все французьке, до придворної аморальності, тупості й байдужості, а серед молоді середніх верств часто натрапляємо на несміливі мрії про нову, об'єднану Німеччину, про природне життя – «природне» проти «неприродного» суспільного життя при дворах, а також знову й знову бачимо нестримну радість від надміру почуттів.

Думки, почуття – але нічого такого, що бодай у якомусь розумінні могло б привести до конкретних політичних дій. Дрібнодержавна абсолютистська структура такого суспільства не залишає для цього жодної можливості. Самосвідомість буржуазних елементів поглиблюється, однак структура держав із необмеженою владою залишається непорушною. Буржуазні елементи усунені від участі в будь-якій політичній діяльності. Вони мають право хіба що самостійно «думати й творити», але самостійно діяти вони права не мають. За таких обставин літературна творчість стає найважливішим чинником, що дає вихід почуттям. Саме тут знаходить більш чи менш прихований вияв нова самосвідомість і невиразне невдоволення реальністю. Тут, у сфері, якій механізм абсолютистських держав давав певну свободу, молоде покоління середніх верств протиставляло самого себе, свої нові мрії, свої опозиційні ідеали придворним ідеалам – протиставляли у своїй, німецькій мові.

Літературний рух другої половини XVIII ст. – це рух, як ми вже сказали, не політичний, проте у найвищому сенсі слова – це вияв соціального руху, перетворення суспільства. У ньому буржуазія ще не виражала себе, певна річ, як щось цілісне. У ньому спершу виражав себе своєрідний буржуазний аванґард – саме те, що тут названо середньостановою інтелігенцією, тобто численні, розпорошені по країні індивіди, що мали однакове становище й споріднене соціальне походження, індивіди, що знаходили спільну мову, позаяк перебували в тому самому становищі. Тільки випадково представники цього аванґарду на довший чи коротший час опинялися де-небудь в одному колі; частіше вони жили поодинці, самотою: еліта, як порівняти з народом, а в очах придворної аристократії – люди другого ґатунку.

Непідвладний «холодному розуму» зв'язок між такими суспільними обставинами й ідеалами, про які ці люди ведуть мову, любов'ю до природи й свободи, самотнім мрійництвом, відданістю поривам власного серця знов і знов знаходить вияв у їхніх творах. У «Вертері», що його успіх засвідчує, наскільки типові були такі почування для певного покоління, про це сказано принагідно, але цілком однозначно.

У запису від 24 грудня 1771 р. читаємо: «Це блискуче убозтво, ця нудьга серед людей, що кишать довкола, це інтриґанство між ними, коли всі тільки те й роблять, що підглядають одне за одним, вистежують одне одного, щоб випередити одне одного бодай на крочок...»

8 січня 1772 р. Ґете пише: «Що це за люди, які всю душу віддають церемоніалам, у яких усі помисли й прагнення спрямовані на те, щоб за столом пересісти на один стілець ближче до його чола...»

А ось запис від 15 березня 1772 р.: «Прокляття, я аж зубами скрегочу... Я обідаю в графа, потім ми прогулюємось туди-сюди у великому парку. Настає година, коли збирається товариство. Господь свідок, я ні про що не думаю». Він залишається, сходиться вельможне товариство. Жінки перешіптуються, про щось перемовляються чоловіки. Зрештою граф, трохи збентежений, просить його піти. Аристократи почуваються ображеними тим, що серед них опинився представник третього стану.

«Знаєте, – каже граф, – гості, як я завважив, невдоволені тим, що Ви тут...» Я непомітно покинув знатне товариство й поїхав до М., щоб помилуватися з пагорба, як заходить сонце й почитати свого улюбленого Гомера – чудову пісню про те, як Уліс гостює в щирого свинопаса».

Поверховість, церемонійність, пусті балачки, з одного боку, переїнятість, щирість почуттів, заглиблення в книжку, формування особистості, з другого, – це та сама суперечність, яка в Канта щодо цілком певної суспільної ситуації знаходить втілення в антитезі культури й цивілізованості.

І водночас Ґете принагідно, але особливо виразно показує у «Вертері» два табори, між якими живе цей прошарок:

«Що мене дратує найдужче, – читаємо в запису від 24 грудня 1771 р., – то це прикрі, фатальні суспільні відносини. Я не згірше від інших знаю,

наскільки потрібні відмінності між станами, які переваги вони дають мені самому, тільки ж нехай вони не стають перешкодою на моєму шляху».

Свідомість людей середнього стану ніщо не характеризує так яскраво, як оце ось висловлювання: «Двері вниз мають залишатися замкнені. Двері нагору мають відчинятися. Як і кожен прошарок середнього стану, цей також став бранцем у своєрідний спосіб: він не міг здогадатися проломити мур, що заступав йому шлях нагору, – не міг зробити цього через страх, а мур, який відгороджував його самого від люду внизу, під час штурму впав би сам».

Увесь той рух був рухом елементів, що народжувалися: прадід Гете був ковалем¹³, дід – кравцем, а потім шинкарем, він обслуговував придворних, мав придворно-бюргерські манери й зробився заможним чоловіком; батько стає імператорським радником, згодом – багатим, титулованим бюргерським пенсіонером, а мати вийшла зі знатної франкфуртської родини.

Шіллерів батько був військовий лікар, дослужився до майора, але платню мав невисоку; дід, прадід і прапрадід були пекарі. З такого самого соціального середовища, одні з біднішого, інші з багатшого, з ремісників і середнього чиновництва повиходили Шубарт і Бюргер, Вінкельман і Гердер, Кант і Фрідріх Август Вольф, Фіхте й багато інших представників цього руху.

14. Такий самий рух був і у Франції. Там також унаслідок подібних суспільних змін із середньостанових кіл повиходило багато видатних людей. До них належать Вольтер і Дідро. Але у Франції численне придворне товариство, паризьке «society», прийняло й асимілювало ці таланти без особливих ускладнень. У Німеччині, навпаки, наділені розумом і хистом сини середнього стану, що народжувався, в переважній більшості й далі не мали змоги брати участь у придворно-аристократичному житті. Тільки одиницям із них, як, наприклад, Гете, щастило якось піднятися до цього кола. Та незалежно від того, що Саксонсько-Ваймарський двір був невеликий і досить бідний, Гете все ж таки становить виняток. А загалом мури між інтелігенцією середнього стану й аристократичним верхнім прошарком у Німеччині, як порівняти з іншими західними країнами, залишалися дуже високі. У 1740 р. француз Мовільйон, спостерігаючи за суспільним розвитком у Німеччині¹⁴, пише: «On remarque chez le Gentilhomme Allemand cet air rogue et fier, qui va jusqu'à l'humeur brusque. Enflés de leurs seize quartiers, qu'ils sont toujours prêts à prouver, ils méprisent tout ce qui n'a pas la même faculté». «Мезальянси, – пише він далі, – трапляються рідко. Але так само рідко випадає бачити, щоб із представниками третього стану дворянство обходилося просто й привітно. І коли вже воно зневажає шлюбні зв'язки з ними, то йому й на думку не спадає шукати їхнього товариства, хай там які в них були заслуги».

Таке особливо глибоке суспільне розмежування аристократії й буржуазії, підтверджене незліченними свідченнями, визначав, поза всяким

сумнівом, відносно вузький життєвий простір і не вельми високий добробут обох; ці обставини змушували аристократію якомога щільніше замикатися в своєму колі й доводити своє дворянське походження як найважливіший інструмент збереження свого привілейованого суспільного існування; а з другого боку, вона перепиняла німецькій буржуазії головний шлях, на якому в інших західних країнах відбувалося піднесення буржуазних елементів, укладалися шлюби й новий прошарок діставав визнання з боку аристократії, – шлях грошей.

Та хоч би які – почасти, безперечно, справді складні – були причини цього особливо глибокого розмежування, незначне злиття придворно-аристократичної моделі та «цінностей буття» з буржуазними моделями та здобутками, що його, злиття, породжувало це розмежування, на тривалий період визначило те, що згодом заявить про себе як національний характер німців. Саме цим злиттям пояснюється те, що основному потоку німецької мови – німецької мови освічених людей – і майже всій зафіксованій у писемності новітній духовній традиції вирішальних імпульсів і форми надав середньостановий прошарок інтелігенції, який був середньостановим багато специфічніше й виразніше, ніж, скажімо, відповідний прошарок інтелігенції французької чи навіть англійської, котрий, у певному розумінні, посідає, схоже, проміжне становище між французьким та німецьким.

Намагання замикатись у власному колі, наголошувати на своїй самотності, особливості, ці намагання, що давали про себе знати, вже коли ми порівнювали німецьке поняття культури із західним поняттям цивілізації, й тут знову виявляються як характерна ознака німецького розвитку.

Проти Німеччини Франція не лише раніше починає провадити політику експансії й колонізації. У її внутрішньому житті впродовж новітньої історії також дуже часто народжуються подібні рухи; у цьому зв'язку особливо важливий рух за поширення придворно-аристократичної культури, тенденція придворної аристократії асимілювати, якщо хочете, навіть колонізувати елементи інших прошарків. Французька аристократія завжди дуже пишається своїм станом, і наголошення на станових відмінностях незмінно має для неї велике значення. Але в мурах, що оточують аристократію французьку, більше дверей, і доступ до неї, а відтак асимілювання інших груп відіграє тут куди важливішу роль, ніж у Німеччині.

Експансія німецької імперії найбільшого розмаху набуває, навпаки, ще в середні віки. Після цього німецький Райх поволі стає чимдалі меншим. Німецькі терени, почасти ще до Тридцятирічної війни, а надто після неї, зусібіч звужуються й майже на всіх зовнішніх кордонах зазнають відчутних утисків. Відповідно й у внутрішньому житті боротьба в різних соціальних групах за те, щоб скористатися обмеженими можливостями, боротьба за самоутвердження, а відтак і тенденція заявляти про свою

відмінність і замикатися одна від одної стає загалом гострішою, ніж у тих західних країнах, що розширюються. Таке досить різке замикання великих частин аристократії від німецьких середніх верств стоїть на перешкоді утворенню єдиного, взірцевого центрального «society» не менше, ніж роздрібненість німецької території на велику кількість суверенних держав, «society», котре в інших країнах набуло вирішального значення, принаймні, як віха на шляху національного об'єднання, й котре в тих країнах на певних етапах справляло вплив на мову, мистецтва, емоційний стан і манери поведінки.

Літературні приклади ставлення
німецької інтелігенції середнього стану
до придворних

15. У другій половині XVIII ст., тобто в епоху, коли добробут і самосвідомлення середньостанових прошарків зростає, їхні книжки мають великий успіх у публіки й дуже виразно показують, як глибоко сприймаються відмінності між суспільними групами. Водночас книжки засвідчують, що відмінностям у структурі й житті, з одного боку, середньостанового прошарку, а з другого, придворного верхнього прошарку відповідають відмінності в структурі поведінки, емоційного життя, бажань та моралі; книжки показують – неминуче однобічно, – як дивляться на ці відмінності в таборі середнього стану.

Прикладом цього може бути, скажімо, відомий роман Софі де Ля Рош «Дівчина із зоряного дому»¹⁵, твір, завдяки якому його авторка стала однією з найуспішніших жінок свого часу. «Весь мій ідеал жінки, – пише Гердерові Кароліна Флахсланд, прочитавши «Зоряний дім», – це лагідне, тендітне, чуйне, горде, доброзвичайне й ошукане створіння. Я провела за книжкою чудові, незабутні години. Ох, яка ж я далека ще від свого ідеалу, від себе самої!»¹⁶

Своєрідний парадокс, який полягає в тому, що Кароліна Флахсланд, як і багато інших жінок такого становища, закохана у власний біль, а до чеснот ідеальної героїні, на котру хоче бути схожою, крім чуйності, гордості та доброзвичайності, залічує і її ошуканість, – цей парадокс досить прикметний для емоційної ситуації середньостанової інтелігенції, а надто для її жіночої частини у фазі сприймання. Ошукує героїню з середнього стану придворний аристократ. Застереження, страх перед «спокусником», котрий посідає вище суспільне становище й не може взяти дівчину заміж через соціальну відстань між ними, а також потаємне бажання, щоб він прийшов, викликана уявою зваблива мрія спілкуватися в закритому й небезпечному товаристві, нарешті, розуміння й співчуття до ошуканої – все це дає приклад специфічної амбівалентності, в якій емоційне життя людей середнього стану – й не тільки жінок – було немовби заручником аристократії. З цього погляду «Дівчина

із зоряного дому» становить певною мірою жіночий пандан до «Вертера». Обое вказують на специфічні колізії свого прошарку, які виявляються в сентиментальності, чутливості й споріднених емоційних тональностях.

Проблема роману: шляхетна дівчина з села, провінційна аристократка з іще молоді буржуазної родини потрапляє до двору. Князь, її вельможний родич із материного боку, хоче зробити її фавориткою. Не знаходячи ради, вона втікає до «лиходія» в романі – англійського лорда, котрий живе при дворі, розмовляє так, як в уявленні численних кіл середнього стану має розмовляти «спокусник-аристократ», «мерзенний лиходій», і котрий справляє таке кумедне враження через те, що закиди представників середнього стану на адресу таких, як сам, висловлює, мовби власні думки. Але героїня й щодо нього зберігає свою доброзвичайність, свою моральну вищість як протипагу становій залежності й помирає.

Наприклад, героїня, дівчина із зоряного дому, дочка полковника, що дістав дворянський титул, каже¹⁷:

«Те, як придворний тон, як модна атмосфера пригнічує щонайшляхетніші порухи чуйної від природи душі, як, щоб на тебе не показували пальцем, треба в усьому погоджуватися з модниками й модницями та до них усміхатись, – усе це викликає в мене зневагу й співчуття. Жадоба насолод, нових уборів, захоплення сукнями та меблями, якоюсь новою шкідливою стравою – ох, люба Еміліє, як же тоскно, як гірко в мене на душі... А про фальшиве марносластво, яке породжує стільки нищих інтриг, перед яким просто стеляться щасливі грішники, зневажливо поглядаючи на доброзвичайність та заслуги й не відчуваючи власної жалюгідності, я вже й не хочу згадувати».

«Я певна, люба моя тітонько, – каже дівчина, проживши кілька днів при дворі¹⁸, – що придворне життя – не для моєї вдачі. Моїм смакам і вподобанням усе це чуже. Хочу вам признатися, ласкава тітонько, що буду щасливіша поїхати звідси, ніж була щаслива, як сюди приїхала».

«Софі, люба моя, – каже їй тітка, – ти справді одна з найчарівніших дівчат, але старий священник прищепив тобі силу дріб'язкових понять і уявлень. Треба, щоб ти їх трохи позбулася».

А в іншому місці Софі пише:

«На днях мене через мою любов до Німеччини втягли у розмову, в якій я спробувала захистити заслуги своєї батьківщини. Я дуже старалась, а опісля тітонька сказала: ти, мовляв, чудово довела, що ти – онука професора... Цей докір мене розлютив, адже вона образила пам'ять мого батька й діда».

Священик і професор – це, по суті, два найчільніші представники службової інтелігенції середнього стану, дві суспільні постаті, які відігравали вирішальну роль у формуванні та поширенні нової німецької мови освічених верств. На цьому прикладі дуже добре видно, як невідразні національні почуття дрібної придворної аристократії, звернені до сфери духовного, неполітичного, набувають обрисів буржуазних. Вод-

нораз обидва, священик і вчитель, указують на те місце в суспільстві, яке було найважливішим центром формування й поширення німецької культури середнього стану, – на університет. Саме з університету щораз нові й нові покоління людей із вищою освітою – вчителі, священики, середньої руки службовці – несли в країну певним чином сформований світ ідей і певні ідеали. Німецький університет значною мірою становив протипагу двору з боку середнього стану.

Але в такий самий спосіб – тобто словами, якими, скажімо, священик рішуче виступає з церковної кафедри проти лиходія – виражається в уявленні середнього стану й сам придворний лиходій¹⁹:

«Ти знаєш, що я не давав коханню владарювати ні над чим, крім своїх почуттів, найсолодша й найвища втіха яких – це вона... Я знав багато красунь, і всі вони стали мені осоружні... Нехай тепер моралісти... мудрують із приводу тонких тенет і пут, в які я ловив доброзвичайність і гордості, розважливості і холодну байдужість, кокетство й навіть побожність цілого жіночого світу... Амур висміяв моє марнославство. Він привів з убогого провінційного закуття дочку якогось полковника, і її постава, розум та вдача такі привабливі, що...»

Ще й через двадцять п'ять років подібні антитези, ідеали й проблеми приносять книжкам успіх. У 1796 р. у Шіллерових «Часах» з'явилася «Агнес фон Лілієн»²⁰ Кароліни фон Вольцоген. Тут мати, жінка знатного роду, яка з невідомих причин змушена залишити свою дитину на виховання за межами придворного кола, каже:

«Либонь, я маю завдячувати своїй обачності за те, що вона примусила мене тримати тебе якомога далі від того кола, де я стала нещасною. У широкому світі рідко вдається серйозно й надійно виховати дух. Ти, мабуть, стала б лялечкою, що танцювала-вистрибувала б під чужу дудку».

А сама героїня про себе каже²¹:

«Я мало що знала про буденне життя та мову людей у світі. Мені з моїми простими уявленнями здавалося чудернацьким багато чого такого, з чим легко може змиритися звиклий до всього гнучкий розум. Пожаліти ошуканого й зненавидіти ошуканця, віддати перевагу доброзвичайності над честю, а честі – над власною вигодою для мене було так само природно, як ото вслід за днем настає ніч. У судженнях цього суспільства всі ці поняття, як я побачила, знехтувано».

Далі вона змальовує цивілізованого по-французькому князя²²:

«Князь мав років шістдесят-сімдесят і обтяжував себе та решту людей строгим давньофранцузьким етикетом, що його князівські сини, німці, вивчили при дворі французького короля й перенесли на рідну землю – певна річ, не з таким розмахом. Завдяки своєму віку та навичкам князь умів рухатись у важкому церемонійному обладунку майже природно. До жінок він, як за давніх рицарських часів, ставився з вишуканою чемністю, тож його вигляд їх не страхав, а ось щодо гарних манер, то князя ніхто не міг терпіти. Його діти... бачили в батькові лише деспота.

Ті карикатури серед придворних викликали в мене то усмішку, то сльози. Благоговіння, яке вони ту ж мить, щойно з'явився їхній господар, переносили зі свого серця до рук та ніг, лагідний чи гнівний погляд, що, мов удар блискавки, пронизував усе їхнє тіло... переміна власної думки відразу після того, як вони почули іншу з князівських уст, – усе це мені здавалося незбагненим. Я стояла, немовби перед вітриною з ляльками».

Чемність, гнучкість, гарні манери, з одного боку, вихована, вкорінена звичка віддавати перевагу доброзвичайності над честю, з другого... Німецька література другої половини XVIII ст. багата такими протиставленнями. Ще 23 жовтня 1828 р. Екерман каже до Гете: «Таке ґрунтовне виховання, яке, схоже, мав великий герцог, у князівських осіб трапляється рідко». «Дуже рідко, – відповів Гете, – є багато людей, які вміють вельми вдатно розмовляти про що завгодно, але все це в них – не в глибині душі, вони тільки копошаться на поверхні. Воно й не дивно, коли згадати про жахливу розокремленість та роздрібненість, що їх несе з собою придворне життя».

Принагідно Гете цілком недвозначно вживає в цьому зв'язку й поняття культури.

«Люди, які мене оточували, – каже він²³, – навіть не уявляли собі, що таке наука. То були німецькі придворні, а цей клас тоді не мав ані найменшої культури».

А Книгге виразно констатує: «Де більше, ніж тут (у Німеччині), корпус придворних становить цілком окрему категорію?»

16. У всіх цих висловлюваннях відбивається цілком певна суспільна ситуація. Це та сама ситуація, яка відчувається за Кантовим протиставленням культури й цивілізованості. Та навіть незалежно від цих понять ця фаза й досвід, що з неї випливав, залишили глибокий слід у німецькій традиції. Що в цьому понятті культури, в антитезі щодо глибини й поверховості, а також у багатьох споріднених поняттях впадає в очі насамперед, то це самосвідомість прошарку інтелігенції середнього стану. Йдеться про відносно нечисленний прошарок, який дуже розпорошений по всій території й через те великою мірою та по-особливому індивідуалізований. Він у жодному разі не становить, як, скажімо, придворне суспільство, закритого кола друзів та знайомих, такого собі «society». Він складається переважно з чиновників, державних службовців у найширшому розумінні слова, тобто з людей, які свої постійні прибутки прямо чи опосередковано дістають від двору, самі не належачи, за окремими винятками, до придворного «добірного товариства», до аристократичної верхівки. Це прошарок інтелігенції без глибокого буржуазного тилу. Професійна комерційна буржуазія, яка б для літературної інтелігенції могла бути публікою, у XVIII ст. в більшості німецьких держав розвинена ще відносно мало. Піднесення добробуту в цей час лише починається. Отож німецька інтелігенція, яка пише, до певної міри немовби зависає в повітрі. Дух і книжка – це її пристанище й домівка, здобутки в науці й

мистецтві – її гордість. Простору для політичної активності, для політичних поривань і прагнень цей прошарок, по суті, позбавлений. Коло його проблем обмежене, відповідно до структури його життя й структури його суспільства, сферою комерції та господарювання. Торгівля, транспорт і промисловість розвинені ще відносно погано й значною мірою ще потребують скоріше захисту та підтримки від меркантилістської князівської політики, ніж звільнення від її утисків. Те, чим утверджує себе ця середньостанова інтелігенція XVIII ст., що дає підґрунтя для її самосвідомості, її гордошів, лежить поза економікою й політикою: у тому, що саме через це в Німеччині називають «суто духовним» – у царині книжки, в науці, релігії, мистецтві, філософії й духовному збагаченні, в «просвіті» окремої людини, переважно засобами книжки, в особистості. Відповідно до цього гасла, в яких знаходить втілення самосвідомість прошарку німецької інтелігенції, такі гасла, як «просвіта» й «культура», виявляють глибоку тенденцію проводити чітку лінію між здобутками в названих галузях, між цим суто духовним як істинно цінним, з одного боку, й політичним, економічним, суспільним, з другого, – цілком на відміну від гасел буржуазії у Франції та Англії. Своєрідна доля німецької буржуазії, її тривале політичне безсилля, пізнє об'єднання в націю – все це згодом даватиме нові й нові імпульси в тому самому напрямі й зміцнюватиме в цьому напрямі поняття та ідеали. Що їх покликала в такій формі до життя насамперед, то це отой самотній прошарок німецької інтелігенції, позбавлений надійного суспільного типу, прошарок, що як першу буржуазну формацію в Німеччині розвинув яскраво виражену буржуазну самосвідомість, специфічно середньостанові ідеали й арсенал чітких понять, спрямованих проти придворного верхнього прошарку. Відповідно до свого становища ця інтелігенція бачила перед собою й те, з чим потрібно боротися насамперед, – противагу просвіти й культурі у верхньому прошарку. Вона лише зрідка, нерішуче й здебільшого з усвідомленням власного безсилля нападає на політичні та соціальні привілеї придворної аристократії. Вона нападає переважно на її людську поведінку.

Вельми характерне зображення різниці між структурою цього німецького й відповідного французького прошарку інтелігенції знаходимо так само в розмовах Гете з Екерманом. До Ваймара приїздить Ампер. Гете особисто його не знає. Але він уже не раз хвалив його перед Екерманом. Усім на диво широко відомий пан Ампер виявляється «життєрадісним юнаком років двадцяти з гаком». Екерман висловлює подив, а Гете йому відповідає (3 травня 1827 р., четвер):

«Вам там у вашій пустці стало, певна річ, сутужно, та й ми тут, у середній Німеччині, мусимо здобувати сяку-таку мудрість із неабиякими труднощами. Ми ж бо живемо, по суті, відлюдним, жалюгідним життям! У нашого рідного народу культури запозичиш не вельми багато, а всі наші таланти й розумні голови розпорошені по всій Німеччині. Один

сидить у Відні, другий – у Берліні, третій – у Кенігсберзі, ще хтось у Бонні чи в Дюссельдорфі, всіх відділяють один від одного миль п'ятдесят-сто, тож особисті контакти, особистий обмін думками – велика рідкість. А як добре було б, міркую я собі, коли б котрийсь із таких мужів, як Александер фон Гумбольдт, заїхав у наші краї й за один-однісінький день дав мені те, що я хочу знати, що я шукаю й чого не можу знайти на своєму самотньому шляху за цілий рік.

Та уявіть собі таке місто, як Париж, де зібралися на невеличкому п'ятачку найсвітліші голови з усієї імперії й у щоденному спілкуванні, в суперечках і боротьбі наставляють і збагачують одне одного, де для щоденного споглядання відкрито все найкраще з усіх сфер природи й мистецтва, всього життя; уявіть собі це світове місто, де кожна прогулянка через міст чи майдан нагадує вам про велике минуле. А на додачу до всього уявіть собі Париж не в похмурі й нудні часи, а Париж XIX ст., коли протягом трьох поколінь завдяки Мольєрові, Вольтеру, Дідро та іншим постатям, як вони, до життя покликано таке багатство духу, якого ви не знайдете на жодному іншому п'ятачку в цілому світі. І тоді ви зрозумієте, чому така розумна голова, як оце Ампер, що виріс серед цього багатства, на своєму двадцять четвертому році може, либонь, щось та означати».

А трохи далі Гете стосовно Меріме пише:

«У Німеччині не варто сподіватися, що хтось такий молодий створить щось дуже зріле. І виною цьому не окрема людина, а загальний культурний рівень її нації й ті величезні труднощі, на які ми всі наштовхуємося на своєму тернистому самотньому шляху».

Із таких висловлювань, які на початку цих роздумів мають послужити достатнім доказом і підтвердженням для того, хто кидає ретроспективний погляд, стає зрозуміло, як із політичною роздрібненістю Німеччини пов'язана цілком специфічна структура прошарку німецької інтелігенції й водночас специфічна структура його людської поведінки та духовного образу. У Франції інтелігенція збирається в одному місці, вона тримається разом у тісному колі центрального, більш-менш однорідного добірного товариства; у Німеччині з її численними, відносно невеликими головними містами такого центрального й однорідного добірного товариства немає. Тут інтелігенція розпорошена по всій країні. Там бесіда завжди була одним із найважливіших засобів спілкування й, крім того, протягом сторіч – мистецтвом; тут найважливіший засіб спілкування – книжка, й цей прошарок німецької інтелігенції розвиває не стільки єдину усну мову, скільки єдину писемну мову. Там молода людина живе вже в атмосфері багатой й захопливої духовності; тут молода людина середнього стану мусить торувати собі шлях нагору відносно самотньо й сама. Механізми піднесення тут і там різні. Нарешті, наведені вище слова Гете дуже виразно показують, що таке середньостановий прошарок інтелігенції, позбавлений тилу. Перше процитоване висловлювання свідчить про те,

що культури мало в придворних. У другому він те саме каже вже про народ. Культура й просвіта – це, по суті, гасла й характеристика вузького прошарку посередині, який підноситься з гущі мас. Не лише невеликий придворний прошарок над ним, а й широкі верстви під ним виявляють ще відносно мало розуміння зусиль власної еліти.

Але саме він, відносно м'явий розвиток широких професійних буржуазних верств, становить одну з причин того, що боротьба середньостанового авангарду, прошарку буржуазної інтелігенції проти придворного верхнього прошарку розгортається, по суті, цілком поза політичною сферою й що наступ спрямований переважно проти людської поведінки верхнього прошарку, проти загальнолюдських якостей, таких, як «поверховість», «удавана чемність», «нещирість» і таких інших. Ті кілька цитат, які ми змогли тут навести, вже досить виразно показують цей взаємозв'язок. Звичайно, напад лише зрідка знаходить вияв і не дуже акцентується в певних, специфічних поняттях, протилежних до тих, що служать самоутвердженню прошарку німецької інтелігенції, – таких, як просвіта чи культура. Одне з небагатьох таких специфічних контрпонять, на які можна натрапити, – це «цивілізованість» у Кантовому розумінні.

Відступ на задній план соціальної і виступ на передній план національної антитези в протиставленні «культури» й «цивілізації»

17. Та незалежно від того, в чому виявляється антитеза – у цих чи в інших поняттях, у будь-якому разі очевидно стає одне: протиставлення певних людських характерів, які потім служать переважно вияву національної антитези, тут постає насамперед як вияв антитези соціальної. Напруженість між інтелігенцією середнього стану й придворною аристократією на певному етапі німецького розвитку виливається у вирішальний досвід для утворення таких антитетичних пар, як «глибина» й «поверховість», «щирість» і «фальшивість», «удавана чемність» і «справжня доброчесність», у «взаємозв'язок подій», із якого потім, серед іншого, постає протиставлення цивілізації й культури. Певна річ, при цьому ніколи не зникає зовсім усвідомлення того, що «придворний» і «французький» – це речі споріднені. Г. К. Г. Ліхтенберг досить чітко виражає це в своїх «Афоризмах»²⁴, коли, зокрема, веде мову про різницю між французьким «promesse» й німецьким «Versprechung» («обіцянка»). «Другої, – пише він, – дотримуються, а першої – ні. Щодо корисності французьких слів у німецькій мові. Мене дивує те, що цього не помітили. Французьке слово до німецької ідеї додає присмак вітру або передає її в придворному значенні... Винахід – це щось нове. А decouverte – щось давнє з новою назвою. Колумб Америку відкрив, а Amerigo Vesputchi її decouvriert. Так, goût і Geschmack («смак», «уподобання») мають майже протилежні значення, й люди з goût рідко мають достатньо Geschmack».

Але в понятті «цивілізація» й у гнізді споріднених понять думка про німецьку придворну аристократію цілком однозначно відступає на задній план, а на передній виразніше виступає думка про Францію, взагалі про західні держави періоду після Французької революції.

Один загальний приклад: у 1797 р. з'явилася невеличка книжечка французького емігранта Менюре «*Essay sur la ville d'Hambourg*». Один гамбуржець, канонік Майєр, у своїх «Шкіцах» коментує її так:

«Hambourg est encore en arrière. Il a fait depuis une époque très fameuse (такої чудової, що цілі юрмища емігрантів поселялися й у нас), des progrès (та невже?) pour les augmenter, pour completer, je ne dis pas son bonheur (das hieß ihn sein Gott sprechen), mais sa civilisation, son avancement dans la carrière des sciences, des arts (у чому, як ви знаєте, ми далеко відстали) dans celle du luxe, des aisances, des frivolités (ось, ось у чому вся штука!); il faut encore quelques années, ou des événements qui lui amènent des nouveaux essaims d'étrangers (тільки не нові юрмища його цивілізованих земляків) et un accroissement d'opulence».

Тут, отже, поняття «цивілізований» і «цивілізація» вже цілком однозначно поєдналися з образом француза.

У міру того, як німецька буржуазія з прошарку другого ґатунку поволі підіймається до носія німецької національної свідомості й нарешті – дуже пізно та умовно – до панівного прошарку, з прошарку, який спочатку мусив убачити свою роль і утверджуватися переважно у протистоянні придворно-аристократичному верхньому прошарку, а потім переважно у відмежуванні від націй-конкурентів, антитеза «культура – цивілізація» разом з усім відповідним поняттєвим апаратом також змінює свій сенс і свою функцію: з *антитези переважно соціальної вона стає антитезою переважно національною*.

І точнісінько так само протікає розвиток того, що вважається специфічно німецьким. Тут також багато чого з того, що, сформоване в людях їхньою суспільною ситуацією, на самому початку мало середньостановий соціальний характер, набуває характеру національного. Щирість і відвертість, наприклад, як німецькі характеристики протистоять тепер напускній чемності. Але щирість, як вона тут мається на увазі, від самого початку виступає наперед як специфічна риса людей середнього стану проти поведінки світських людей чи придворних. Це також принагідно, але дуже виразно відбивається в одній із розмов Еккермана з Ґете.

«Звичайно у товариство, – каже Еккерман 2 травня 1824 р., – я приходжу зі своїми особистими симпатіями й антипатіями, а також із певною потребою любити й щоб мене любили. Я шукаю особистість, котра відповідає моїй натурі; цій особистості я хотів би віддатися цілком, а з рештою не бажаю мати нічого спільного».

«Ця ваша природна схильність, – відповідає Ґете, – товариським характером, звісно, не відзначається. Бо чого було б варте виховання, якби ми не намагалися подолати свої природні вподобання? Вимагати,

щоб люди до нас пристосовувалися – велике глупство, я цього ніколи не робив. Тож мені вдавалося жити у злагоді з усіма, й тільки так можна пізнати людські вдачі, а також набути необхідних навичок у житті. Бо саме з натурами норовистими треба брати себе в руки й знаходити спільну мову. Так маєте чинити й ви. Тут іншої ради немає, ви повинні йти в широкий світ. Удавайте з себе кого завгодно».

Соціогенез і психогенез людської поведінки загалом ще не вивчені. Сама ця постановка питання може видатися дивною. І все ж очевидно, що люди різних суспільних одиниць у цілком певний спосіб поведуться по-різному. Ми звикли говорити про це, як про щось само собою зрозуміле. Ми ведемо мову про селянина чи придворного, про англійця чи німця, про людину середніх віків чи ХХ ст., маючи на увазі, що люди суспільних одиниць, на яких указують такі поняття, попри всі індивідуальні відмінності, в певний спосіб поведуться однаково, як порівняти з індивідами в групах, у кожному окремому випадку їм протиставлених: селянин поведеться в певному розумінні інакше, ніж придворний, англієць чи француз – інакше, ніж німець, людина середньовіччя – інакше, ніж, скажімо, людина ХХ ст., хоч би скільки спільного в усьому іншому – це ж бо все люди – вони мали.

Різні способи поведінки в цьому сенсі відбиваються й у процитованій розмові Еккермана з Гете. Гете – людина, безперечно, вищою мірою індивідуалізована. У ньому, відповідно до його суспільної долі, способи поведінки людей різного соціального походження переплітаються в одну специфічну єдність. Він, його судження, його поведінка ніколи не бувають, звичайно, цілком типові для якоїсь однієї із суспільних груп та ситуацій, що крізь них він пройшов. Але тут він розмовляє цілком однозначно як людина світська, як придворний, виходячи з досвіду, котрий Еккерманові неминуче чужий. Гете усвідомлює необхідність стримувати власні почуття, не показувати своєї антипатії та симпатії, й саме цього неминуче вимагає спілкування в «monde», у вищому світі, саме це люди іншої суспільної ситуації й відповідно іншого афектного складу нерідко сприймають як фальш, як нещирість. І з переконанням, котре виділяє його до певної міри як аутсайдера всіх суспільних груп, він намагається наголосити на тому, що є корисного, людяного в цьому стримуванні індивідуальних афектів. Його зауваження – одне з небагатьох висловлювань у німецьких джерелах того часу, висловлювань, де можна побачити певний суспільний сенс «чемності» й де сказано щось позитивне про суспільні навички. У Франції, та й у Англії, де «вищий світ», «society», в загальному розвитку нації відіграє багато більшу роль, настільки ж більшу роль відіграють – менш рефлексивно, ніж у Гете, – також тенденції поведінки, про які він веде мову. Подібні міркування, ідея, що люди повинні шукати гармонію й рахуватися одне з одним, що окрема людина не завжди має право здаватися на волю власних афектів, думки зі специфічно суспільним сенсом, що його спостерігаємо в Гете, досить часто

повторюються, наприклад, у придворній французькій літературі. Як рефлексія ці думки були індивідуальним надбанням Гете. Але подібні суспільні ситуації, життя в «monde» приводили повсюди в Європі до виникнення подібних правил поведінки й подібних способів поведінки.

Це саме достоту стосується й того, що Екерман називає поведінкою Гете. Як порівняти з тим іншим, тим зовнішнім спокоєм і привітністю, навіть у разі протилежних почуттів, коріння цієї поведінки, що розвивається в цій фазі спочатку в придворно-аристократичному світі, тут можна виразно побачити в тогочасній життєвій сфері міщанства середнього стану. І в цій сфері вона виявляється, безперечно, не лише в Німеччині. Але тут, у Німеччині, ці й споріднені манери, позаяк позиція середнього стану особливо чисто представлена прошарком інтелігенції, значною мірою дають про себе знати в літературі. А з огляду на глибокий вододіл між придворними та середньостановими колами, в цій чистій формі вони повторюються тут насамперед у національній поведінці німців.

Суспільні одиниці, які ми називаємо націями, великою мірою різняться одна від одної сукупністю афектів, шаблонами, за якими в певний момент афективне життя окремої людини моделюється під тиском інституційно усталеної традиції та наявної ситуації. Щоб типове в поведінці, яку описує Екерман, то це – специфічна форма моделювання афектів, той відкритий вияв індивідуальних схильностей, що його Гете сприймає як нетовариський, як протиставлений схемі формування афектів, необхідній для «вищого світу».

Через багато десятиріч Ніцше назве цю позицію споконвічно типовою національною позицією німців. Певна річ, із плином історії вона зазнала змін і набула вже іншого суспільного сенсу, ніж за часів Екермана. Ніцше з неї глузиться: «Німець, – каже він у праці «По той бік добра і зла» (ч. 244), – любить «відвертість» і «порядність». Як же зручно бути відвертим і порядним! Нині це, либонь, – найнебезпечніше й найудаліше маскування, на якому розуміється німець, – оця довірливість, послужливість, готовність відкрити всі карти німецької сумлінності. Німець пускається в дорогу, вірно дивиться на все порожнім поглядом своїх блакитних німецьких очей – і закордон відразу переплутує його зі своїм шлафроком». Це, якщо не брати до уваги однобічної оцінки, – одне з багатьох свідчень того, як у міру повільного піднесення середньостанових прошарків специфічний соціальний характер кожного з них поволі стає національним.

Це саме стає очевидним, коли читаємо, наприклад, таку думку Фонтане про Англію у його «Літі в Лондоні» (Дессау, 1852 р.):

«Англія й Німеччина відносяться одна до одної, як форма до змісту, як ілюзія до дійсності. На противагу речам, що в жодній іншій країні світу, крім Англії, не виявляють такої спрямованої на ядро, на суть доброти, серед людей вирішальне значення має форма, ця найбільш

зовнішня упаковка. Тобі не треба бути джентльменом; якщо ти вмієш ним здаватися – ти вже джентльмен. Тобі не конче мати рацію; ти лише не повинен виходити за межі форм істини – і ти вже маєш рацію... Повсюди ілюзія. Ніде люди не схильні так сліпо підкорятися порожньому блиску й сяєву імені.

Німець живе задля того, щоб жити; англієць живе задля того, щоб усім своїм виглядом, поведінкою підкреслювати власне становище. Німець живе задля себе, англієць – задля інших».

Певно, варто вказати на те, як точно ця остання думка збігається з антитезою між Екерманом та Гете. «Я відверто виражаю свої особисті симпатії й антипатії», – заявляє Екерман. «Потрібно, навіть супроти власної волі, намагатися пристосуватися до людей», – заявляє Гете.

«В англійця, – пише Фонтане, – тисячі задовольень, але задоволення він не має. Замість задоволення в нього – шанобство. Він щомиті ладен приймати, давати аудієнцію... він тричі на день міняє свій костюм. За столом – у домашній вітальні чи на офіційному прийомі – він дотримується певних приписів і правил пристойності, він чоловік вишуканий, такий образ нам імпонує, це вчитель, до якого ми ходимо на уроки. Однак до нашого зачудування домішується безмежна туга за нашою міщанською Німеччиною, де люди геть не вміють виставляти напоказ свого становища, зате вміють так чудово, з таким задоволенням і так приємно жити».

Про поняття «цивілізація» тут згадки нема. І думка про німецьку культуру в цих рядках з'являється лише натяком. Але з них, як і з усіх цих міркувань, видно одне: німецька антитеза «цивілізація – культура» існує не сама собою, вона – частина великого взаємозв'язку. Вона – втілення німецької самосвідомості. І відбиває вона відмінності в самоутвердженні, в самовираженні, в усій поведінці спершу переважно – чи, може, й узагалі лише – між певними прошарками німецького суспільства, а потім і між німецькою та іншими націями.

Частина друга

До питання про соціогенез поняття «civilisation» у Франції

Соціальний генезис французького поняття «цивілізація»

1. Годі було б зрозуміти, що в німецькому протиставленні справжньої освіти й культури, з одного боку, й суто зовнішньої цивілізованості, з другого, картина внутрішньої, суспільної антитези може відступати на задній план, а картина національної може ставати домінуючою, якби розвиток французької буржуазії проти розвитку німецької не проходив у певному розумінні якраз із точністю навпаки.

У Франції буржуазна інтелігенція та чільні групи середнього стану досить рано були залучені до придворного товариства. Давнього відмітного засобу німецької аристократії – доказу дворянського походження, – який згодом, зазнавши змін у буржуазному дусі, знов ожив у німецькому расовому законодавстві, у французькій традиції не те що не було зовсім, але він уже не відігравав тут, по суті, ще від часів становлення й зміцнення «абсолютної королівської влади», особливої, вирішальної ролі бар'єру між різноманітними прошарками. Взаємопроникнення буржуазних кіл зі специфічно аристократичним багажем традицій, яке в Німеччині за умов різкішого розмежування станів було по-справжньому глибоке лише в певних сферах, наприклад, у військовій, а загалом не дуже інтенсивне, у Франції набуло зовсім іншого розмаху. Тут уже у XVIII ст. не було, принаймні, між чільними буржуазними групами та придворною аристократією, жодної суттєвої різниці в культурності й освіченості. І коли з інтенсивнішим піднесенням від другої половини XVIII ст. середньостанових кіл або, іншими словами, з розширенням придворного суспільства завдяки активнішому вбиранню середньостанових чільних груп поведінка й культурність, освіченість поступово й зазнавали змін, то це відбувалося без зламу в безперервній придворно-аристократичній традиції XVII ст. І придворна буржуазія, й придворна аристократія розмовляли тут тією самою мовою, читали ті самі книжки, мали до певної міри ті самі манери й ламали інституціональну структуру «ancien régime» як соціальну та економічну невідповідність; коли буржуазія стала нацією, багато чого з того, що у своїх витоках було специфічно придворне й певною мірою мало відмітний соціальний характер придворної аристократії, а згодом набуло характеру й придворних буржуазних груп, у чимдалі інтенсивнішому процесі поширення й, безперечно, певним чином зазнавши змін, стало характером національним. Своєрідна стильова традиція, форми спілкування, моделювання афектів, дотримання чемності, вміння правильно розмовляти й підтримувати бесіду, виразність

мови й багато чого іншого – все це у Франції формується спочатку в самому придворному суспільстві й, безперервно поширюючись, помалу з характеру соціального набуває характеру національного.

Ніщше дуже чітко побачив відмінність і тут. «Скрізь, де був двір, – пише він у «Веселій науці» (ч. 101), – панував закон уміння розмовляти, а відтак і закон стилю для всіх, хто писав. Але придворна мова – то мова придворного, який не має ремесла та який у розмові про наукові речі сам собі забороняє вживати будь-які зручні технічні вирази, бо вони, бачте, мають присмак ремесла; через це технічний вираз і все, що виказує фахівця, у країнах придворної культури псує стиль. Тепер, коли всі двори... поставали карикатурами, викликає подив те, що навіть Вольтер щодо цього видається невимовно манірним і педантичним.

Річ у тім, що всі ми вільні від придворних смаків, тоді як Вольтер їх формував і вдосконалював!»

У Німеччині XVIII ст. середньостановий прошарок інтелігенції, який набирив силу, здобувши освіту в спеціалізованих за науковими галузями університетах, втілював самого себе, свою специфічну культуру в мистецтвах і науці. У Франції буржуазія вже була розвинена значно більшою мірою й заможна. Інтелігенція, що зростала, мала тут, крім аристократичної, й ширшу, буржуазну публіку. Саму її, інтелігенцію, так само як і деякі інші середньостанові формації, асимілювало придворне коло. Так згодом дійшло до того, що ті способи поведінки, котрі німецькі прошарки середнього стану в міру дуже повільного свого піднесення до нації спочатку спостерігали переважно при своїх дворах і оцінювали як другорядні або від яких – оскільки вони нібито суперечили їхньому афектному стану – відмовлялися, в сусідній нації дедалі глибше сприймалися як національний характер і більшою чи меншою мірою засуджувались.

2. Те, що в Німеччині, де соціальний мур між середнім станом та аристократією був вищий, світсько-товариські контакти рідші, а різниця в культурності й освіченості більша, що відмінність між станами, напруженість між прошарками, отже, довго не знаходила політичного вираження, тоді як у Франції, де бар'єри між станами були нижчі, світсько-товариські контакти між ними незрівнянно тісніші, політична активність буржуазії набула ширшого розвитку, а напруженість між станами знайшла політичне вираження раніше, – все це тільки здається парадоксальним.

Те, що внаслідок королівської політики французьке дворянство тривалий час було відтручене від політичних функцій, що буржуазні елементи рано почали брати участь в урядуванні та адмініструванні й дістали доступ навіть до найвищих урядових позицій, а їхній вплив і піднесення при дворі вже дало подвійний наслідок: з одного боку, тривалі тісні суспільні контакти елементів різного соціального походження, а з другого – шанси для буржуазних елементів виявити політичну активність,

коли для цього визріла суспільна ситуація, а насамперед наявність доброї політичної школи й мислення політичними категоріями, – все це тільки здається парадоксальним. У німецьких державах становище було загалом цілком протилежне. Найвищі урядові посади залишалися переважно за дворянством. Принаймні, у вищому управлінні земель вирішальну роль, на відміну від Франції, відігравало дворянство. Його силу як самостійного стану, по суті, ніколи не було підірвано так радикально, як у Франції. У Німеччині станова, суспільна сила буржуазії, відповідно до економічної, аж до XIX ст. залишалася, навпаки, відносно мала. Те, що елементи середнього стану були тут усуненими від світсько-товариських зносин із придворною інтелігенцією більшою мірою, ніж у Франції, відповідало цій відносній економічній слабкості й цьому усуненню від більшості ключових позицій у державах.

3. Суспільна структура Франції давала можливість помірній опозиції, яка десь від середини XVIII ст. починає поступово набирати сили, бути досить успішно представленою навіть у найтіснішому придворному колі. Якоїсь партії її представники ще не утворювали. Інституціональній структурі «ancien régime» відповідали інші форми політичної боротьби. Ті представники утворювали при дворі угруповання, яке не мало сталої організаційної структури, але спиралося на людей та групи у ширшому придворному суспільстві й у самій країні. Відмінність суспільних інтересів знаходила вияв у сутичках таких угруповань між собою при дворі – звичайно, у досить невиразній формі й зі значною домішкою найрізноманітніших особистих проблем; але ця відмінність усе ж таки знаходила вияв і вирішення.

Французьке поняття цивілізації, достоту як і відповідне німецьке поняття культури, виникає в цьому опозиційному русі другої половини XVIII ст. Процес формування цього поняття, його функція й сенс так відрізняються від процесу формування, функції й сенсу німецького поняття, як відносини та поведінка середніх прошарків тут і там.

Досить цікаво буде побачити, наскільки поняття цивілізації там, де воно вперше трапляється у французькій писемності, подібне до того поняття, якому Кант через багато років протиставив своє поняття культури. Перше літературне свідчення для подальшого розвитку дієслова «civiliser» до поняття «civilisation» зустрічається, як нині з'ясовано²⁵, у старшого Мірабо на початку п'ятдесятих років XVIII ст.

«J'admire, – пише він²⁶, – combien nos vues de recherche fausses dans tous les points les sont sur ce que nous tenons pour être la civilisation. Si je demandais à la plupart, en quoi faites-vous consister la civilisation, on me répondrait, la civilisation d'un peuple est l'adoucissement de ses mœurs, l'urbanité, la politesse et les connaissances répandues de manière, que les bienséances y soient observées et y tiennent lieu de lois de détail: tout cela ne me présente que le masque de la vertu et nun son visage, et la civilisation ne fait rien pour la société, si elle ne lui donne le fond et la forme de la vertu». Удосконалення звичок і звичаїв, чемності, гарних

манер – усе це, на думку Мірабо, тільки машкара доброчесності, а не справжнє її обличчя, й цивілізація нічого не зробить для суспільства, якщо не дасть йому основу та образ доброчесності. Це цілком нагадує те, що було сказано й у Німеччині проти придворної культурності та освіченості. Тут тому, що, за твердженням Мірабо, більшість людей вважає цивілізацією, тобто саме чемності й добрим манерам, також протиставлено ідеал, задля якого середні прошарки в усій Європі виступали проти придворно-аристократичного верхнього прошарку й завдяки якому вони утверджувалися, – задля доброчесності. Тут поняття цивілізації також логічно пов'язується, достоту як у Канта, зі специфічними рисами придворної аристократії: Адже «*homme civilisé*» називають не що інше, як трохи розширений різновид того людського типу, котрий становить справжній ідеал придворного суспільства, «*honnêt homme*».

«*Civilisé*», як і «*cultivé*», «*poli*» чи «*polisé*», було одним із багатьох, нерідко майже як синоніми вживаних понять, котрими придворні прагнули іноді у вужчому, іноді в ширшому розумінні означити специфічну власну поведінку й котрими водночас протиставляли власну високу суспільну культурність і освіченість, свій «стандарт» культурності й освіченості рештам людських груп, простіших і соціально нижчих.

Такі поняття, як «*politesse*» та «*civilité*» виконували, перше ніж сформувалося й утвердилося поняття «*civilisation*», точнісінько таку саму функцію, як і це останнє: виражати самосвідомість європейського верхнього прошарку в ставленні до інших прошарків, що їх він вважав простішими чи примітивнішими, й водночас характеризувати специфічний спосіб поведінки, завдяки якій цей верхній прошарок відчував свою відмінність від усіх примітивніших і простіших людей. Висловлювання Мірабо дуже виразно показує, як безпосередньо насамперед поняття цивілізації продовжує інші втілення придворної самосвідомості. «Якби людей запитали, що таке «цивілізація», вони відповіли б: «*Adoucissement des mœurs*», «*politesse*» й таке інше», – пише він. Як для Руссо, так і для Мірабо, хоч і меншою мірою, наявні оцінки обертаються на протилежні. «Ви й ваша цивілізація, – каже він, – те, чим ви так пишаєтесь і завдяки чому, як самі гадаєте, підноситеся над простолюдом, – усе це варте не так уже й багато»²⁷:

«Dans toutes les langues... de tous les âges la peinture de l'amour des bergers pour leurs trou peaux et pour leurs chiens trouve le chemin de notre âme, tout émue qu'elle est par la recherche du luxe et d'une fausse civilisation».

Ставлення до «простої людини», а насамперед до «простої людини» в її найяскравішому образі, до «дикуна», у другій половині XVIII ст. повсюди стає символом позиції людини у внутрішній суспільній полеміці. Найрадикальніше проти панівного світового порядку свого часу виступав Руссо, й саме через це його безпосереднє значення для придворно-аристократичного реформістського руху французької інтелігенції було менше, ніж дає підстави гадати його резонанс серед неполітичної, але

в духовній сфері радикальнішої інтелігенції середнього стану в Німеччині. Однак Руссо, хоч як радикально він критикував суспільство, ще не створив узагальненого, єдиного контрпоняття, що проти нього спрямовує весь арсенал своїх докорів. Мірабо створює чи, принаймні, використовує це контрпоняття у своїх працях перший, хоч у розмовах воно існувало, можливо, ще до нього. Вислову «*homo civilisé*» він надає загального суспільного характеру: цивілізація. Але суспільна критика в нього, як і в інших фізіократів, помірна. Вона анітрохи не виходить за рамки наявної суспільної системи. По суті, це критика реформаторів. Тоді як німецька середньостанова інтелігенція, принаймні, у сфері духу, в мріях, перенесених до своїх книжок, виконує поняття, які цілковито відрізняються від моделей верхнього прошарку й у такий спосіб, на політично нейтральній території, вступає в усі ті битви, для проведення яких наявні інститути й сили на політичному та суспільному рівні ані дають їй інструментів, ані навіть указують, звідки й куди нападати, тоді як ця інтелігенція в своїх книжках людському образу верхнього прошарку, його цивілізованості протиставляє власні нові ідеали й моделі поведінки, придворна реформістська інтелігенція у Франції тривалий час суворо тримається рамок придворної традиції. Вона бажає поліпшувати, модифікувати, змінювати. Вона, коли не рахувати декотрих індивідуалістів, як, наприклад, Руссо, не висуває ідеал і модель, радикально протилежні панівним, – вона висуває реформістський ідеал і реформістські моделі панівного «я». У формулі «*fausse civilisation*» уже відчувається вся ця різниця з німецьким рухом. Ця формула містить у собі думку про те, що хибну цивілізацію треба замінити істинною. Вислову «*homme civilisé*» формула протиставляє не радикально іншу людську модель, як німецька буржуазна інтелігенція своєю «освіченою людиною» та ідеєю «особистості», а приймає придворні моделі, щоб їх трансформувати й удосконалювати. Ця формула свідчить про наявність критично налаштованої інтелігенції, яка опосередковано чи безпосередньо в широко розгалуженому плетиві придворного спілкування сама пише й бореться.

До питання соціогенезу фізіократизму й французького реформістського руху

4. Пригадаймо ситуацію у Франції на початку другої половини XVIII ст.

Засади, які лежали в основі управління Францією й передусім її податкового та митного законодавства, загалом залишалися ще ті самі, що й за часів Кольбера. Але співвідношення сил та інтересів у країні, сама її суспільна структура у вузлових пунктах змістилися. Суворий протекціонізм, захист інтересів національних мануфактур і торгівлі від чужоземної конкуренції, по суті, відіграв вирішальну роль у розвитку французького економічного життя й цим самим у підтримці того, на чому королю та його представникам так залежало насамперед, – у підтримці спроможності країни платити податки.

Обмеження в торгівлі збіжжям, монополії, складська система, митні бар'єри між провінціями – все це надавало захист частині місцевих зацікавлених сторін, і вони дбали насамперед про те, щоб убезпечити – нерідко від найгірших наслідків неврожаю, підвищення цін, масового голоду, голодних бунтів – територію, найважливішу для спокою короля, а може, й цілої Франції, – про Париж.

Але тим часом сила капіталу в країні та її населення зросли. Торговельна мережа стала густішою й розгалуженішою, промислова діяльність пожавішала, шляхи сполучення поліпшились, економічні зв'язки та взаємозалежність французьких територій – проти часів Кольбера – стали тіснішими. Окремі частини буржуазії почали сприймати традиційну податкову й митну систему, що під її захистком вони виростили, як шкідливу й абсурдну. Прогресивне помісне дворянство та великі землевласники, як Мірабо, у меркантилістській згуртованості зернового господарства вбачали більше шкоди, ніж користі для сільськогосподарського виробництва; при цьому вони діставали неабияку вигоду з уроків, що їх давала вільніша англійська система торгівлі. А головне – навіть частина високих державних чиновників зрозуміла шкоду такої системи, й очолював цю частину чиновників найпрогресивніший її тип – низка інтендантів провінцій, представники єдиної новітньої форми чиновництва, котру породив «ancien régime», єдиної чиновницької функції, яку, на відміну від решти, не можна було купити, а відтак і успадкувати. Ці прогресивні управлінські елементи становили один із найважливіших містків між прагненням реформ, яке ставало відчутним у країні, й двором. Вони безпосередньо чи опосередковано відігравали досить важливу роль у придворній боротьбі між угрупованнями за посади, за ключові політичні й, насамперед, міністерські пости.

Ми вже згадували про те, що ця боротьба, ці сутички ще не завжди були цілком позбавлені особистих рис, не завжди мали суто політичний характер, як згодом, коли партії починають представляти різноманітні інтереси в парламентах. Але придворні групи, що з найрізноманітніших причин боролися між собою за вплив при дворі та пости, водночас становили основну суспільну формацію, через яку могли знайти вираження інтереси ширших груп та прошарків при центральній владі країни. Саме в такий спосіб при дворі були представлені й реформістські тенденції.

У другій половині XVIII ст. королі вже давно не були тими монархами, за якими останнє слово. Вони куди більшою мірою, ніж, скажімо, Людовік XIV, були бранцями суспільних процесів і залежали від цих придворних угруповань, цих фракцій, зв'язки яких іноді поширювалися на всю країну й сягали глибоких середньостанових кіл.

Фізіократизм – одне з теоретичних утілень цієї фракційної боротьби. Він – у жодному разі не лише економічна, він – широко задумана політична й соціальна реформістська система. Фізіократизм містить гостро сформульовані, умоглядно й догматично обґрунтовані ідеї, які в

менш теоретичній, менш догматичній і послідовній формі, а саме як практична вимога реформ, характерні для всього того руху, представник якого Тюрго згодом певний час очолював у країні фінанси. Якби треба було якось означити те, що не мало жодної цілісної назви й не становило собою цілісно організованої структури, то цей рух можна було б назвати напрямом чиновників-реформаторів. Але за цими чиновниками-реформаторами стояла, безперечно, й частина інтелігенції та торговельної буржуазії.

А втім, навіть серед тих, хто прагнув і вимагав реформ, щодо самого їхнього характеру були значні розбіжності в поглядах. Були тут такі, хто палко бажав реформувати податкову систему й державний апарат, але водночас мав зовсім інші протекціоністські настрої, ніж, скажімо, фізіократи. Один із найпомітніших представників цього напрямку – Форбонне. Але не можна глибоко збагнути ні його самого, ні його однодумців, якщо їх через їхні яскраво виражені протекціоністські позиції отак просто віднести до «меркантилістів». У дискусії між Форбонне та фізіократами вже від самого початку дається взнаки розбіжність поглядів у самому новітньому індустріальному суспільстві, яка відтепер знов і знов спричиняє до сутичок між групами, що представляють інтереси вільнішої торгівлі, й групами, що виступають за більший протекціонізм. При цьому й ті, й ті належать до середньостанового реформістського руху.

А з другого боку, справа зовсім не стояла так, нібито, скажімо, вся буржуазія була за реформи, а вся без винятку аристократія – проти. Була й ціла низка цілком певних груп середнього стану, які всякій серйозній спробі щось реформувати чинили якнайзапекліший опір та існування яких було пов'язане, по суті, зі збереженням «ancien régime» в його незмінному вигляді. До цих груп належала передусім досить велика частина вищого чиновництва, noblesse de robe, посади якого становили сімейну власність у такому самому розумінні, в якому нині спадкову власність становить фабрика чи інше підприємство; крім того, сюди належало цехове ремісництво й добра частина податкових посесорів, finnciers. І коли реформа у Франції таки зазнала поразки, коли невідповідності в суспільстві кінець кінцем силою підірвали інституціональну будову «ancien régime», то в цьому неабияку роль відіграв опір отих середньостанових груп, спрямований проти реформ.

Увесь цей огляд цілком очевидно показує те, що в такій ситуації має особливе значення: у Франції буржуазні прошарки на той час уже відігравали певну політичну роль, у Німеччині – ще ні. Тут, у Німеччині, діяльність прошарку інтелігенції обмежена сферою духу й ідей; там, у Франції, на роздуми придворно-буржуазної інтелігенції, крім усіх інших людських проблем, постають питання також суспільні, економічні, адміністративні й політичні. Німецькі системи мислення зовсім інші, це – чисте дослідження. Їхнє суспільне місце – університети. Суспільне місце,

що з нього вийшов фізіократизм, – це двір і придворне товариство з його специфічним мисленням, завдання якого – справити конкретний вплив на короля чи на його фаворитку.

5. Основні ідеї Кене й фізіократів відомі. У своїх «Tableau économique» економічне життя суспільства він подає як більш чи менш самостійний процес, замкнутий цикл виробництва, циркулювання й репродукування товарів. Він веде мову про природні закони співжиття у гармонії з розумом. Спираючись на цю ідею, Кене бореться проти того, щоб правлячі кола свавільно втручалися в економічний цикл. Він хоче, щоб вони, керуючи процесами, усвідомлювали його закономірність, і не хоче, щоб вони некваліфіковано, на власний розсуд видавали адміністративні розпорядження. Він вимагає свободи торгівлі, особливо торгівлі збіжжям, позаяк самостійне регулювання, вільна гра сил, на його думку, створюють для виробників і споживачів сприятливіші умови, ніж традиційне управління згори та незліченні бар'єри в торгівлі між провінцією й провінцією, між землею й землею.

Але він рішуче стоїть на думці, що самостійними процесами має керувати, спираючись на знання, мудре, освічене й позбавлене забобонів чиновництво. Насамперед у цьому полягає різниця між тим, як досвід самостійного регулювання економічного життя опановують французькі реформатори, й тим, як цей досвід опановують реформатори англійські. Кене та його прихильники тримаються винятково рамок наявної монархічної системи. Основних елементів «ancien régime» та його інституціональної структури він не зачіпає. І це значною мірою стосується й частини чиновництва та інтелігенції, котрі стоять близько до нього й котрі таких результатів, як основна фізіократична група, домагаються не стільки в умоглядний, не стільки в такий рішучий спосіб, скільки в площині практичній. По суті, досвід і хід думок у всіх у них спільний, надзвичайно простий, і його можна сформулювати так: це неправда, що ті, хто стоїть біля керма влади, всесильні й можуть повертати будь-які людські відносини, куди їм заманеться. Суспільство, економіка має власні закономірності й чинить опір нерозважливому впливу та насильству урядовців. Тому треба створити освічену, розважливу адміністрацію, яка керуватиме й урядуватиме відповідно до «природних законів», що діють у суспільних процесах, а отже, й відповідно до здорового глузду.

6. Одним із утілень і яскравих віддзеркалень цих реформістських ідей стало в момент його утворення поняття «civilisation». Коли тут думка про «homme civilisé» приводить до концепції поняття, яке позначає сукупно культурність, освіченість і наявний стан суспільства, то це – передусім вияв специфічної прозірливості опозиції, суспільної критики.

Але є тут і ще дещо, а саме досвід, усвідомлення того, що уряд не може видавати розпорядження, які йому заманеться, й що анонімні суспільні сили автоматично чинитимуть опір, якщо ті розпорядження не

відповідатимуть глибоким знанням цих сил і закономірностям; це – досвід і усвідомлення безпорадності вкрай абсолютистських урядів перед динамізмом суспільного розвитку й лиха, видимого сум'яття, нужди та злиднів, до яких призводять свавільні, «протиприродні», «нерозважливі» урядові заходи. Цей досвід, як уже сказано, знаходить свій вияв у тій фізіократичній ідеї, що суспільні події, як і природні явища, протікають у закономірному процесі. І водночас це досвід, що в ході подальшого вдосконалення давнішого «civilisé» виливається у формі іменника «civilisation», надає йому ваги й виводить його з вузького вжитку.

Вияння індустріальної революції, що їх уже годі було сприймати як наслідок певного управління, навчили людей на короткий час уперше розглянути й осмислити як процес і себе, власне суспільне буття. Якщо простежимо за вживанням поняття «civilisation» спочатку в Мірабо, то виразно побачимо, як завдяки цьому досвіду вся культурність, освіченість його часу постає перед ним у новому світлі. Навіть цю культурність, освіченість, навіть «бути-цивілізованим» він сприймає й розуміє як вияв певного безперервного циклу, кругообігу й хоче, щоб урядовці бачили цю закономірність і могли нею користатися. Ось у чому полягає сенс поняття «цивілізація» на цій ранній стадії його вживання.

У своєму «Ami des hommes» Мірабо пише про те²⁸, що зайві гроші призводять до скорочення населення й то тією мірою, якою поглиблюється виснаження кожного окремого індивіда. Стаючи надто великим, такий надлишок грошей, вважає Мірабо, «bannit l'industrie et les arts, et jette en conséquence les états dans la pauvreté et la dépopulation». І далі провадить: «De là naîtrait comment le cercle de la barbarie à la décadence par la civilisation et la richesse peut être repris par un ministre habile et attentif et la machine remontée avant que d'être à sa fin».

У цьому реченні, власне, висловлено все, що згодом у загальних рисах стане характерним для принципової позиції фізіократів: та природність, що з нею розвиток економіки, населення, кінець кінцем усієї культурності, освіченості розглядається в глибокому взаємозв'язку, та послідовність, що з нею все це сприймається як безперервний процес, кругообіг, як постійні злети й падіння, а також політична тенденція, реформістські прагнення, щоб усе це зрештою збагнули урядовці й, усвідомлюючи ці закономірності, могли краще, освіченіше й розважливіше, ніж досі, регулювати суспільні процеси та керувати ними.

Мірабо в присвяті королю своєї «Théorie de l'impôt» (1760 р.), де він рекомендує монархові фізіократичний проект податкової реформи, висловлює цілком подібну думку:

«L'exemple de tous les empires, qui ont précédé le vôtre, et qui ont parcouru le cercle de la civilisation, serait dans le détail une preuve de ce que je viens d'avancer».

Критичне ставлення провінційного дворянина Мірабо до багатства, розкошів та всіх панівних звичаїв надає його концепції особливого за-

барвлення. Справжня цивілізація, вважає він, перебуває в кругообігу між варварством і фальшивою, «декадентською» цивілізацією, що її породжує надлишок грошей. Завдання освіченого уряду – спрямовувати цей автоматичний процес так, щоб розвиток суспільства проходив серединою між варварством і декадансом. Уся проблематика «цивілізації» відчувається вже в момент виникнення цього поняття. Вже в той час із цим поняттям пов'язується ідея декадансу або «занепаду», яка відтоді явно чи завуальовано знов і знов виринає в ритмі кругових циклів. Але водночас досить виразно бачимо й таке: воля до реформ анітрохи не виходить за рамки існуючої суспільної системи, якою спритно управляють згори, й тому, щоб в наявних звичаях ця воля вбачає поганого, вона не протиставляє цілком нову картину та нове поняття, а виходить із того, що є, й прагне його поліпшити – з «цивілізації фальшивої» завдяки мудрим заходам освіченого уряду має постати «цивілізація добра й істинна».

7. У цій концепції «civilisation» багато в чому можна побачити свої, індивідуальні відтінки й нюанси. Проте містить вона й елементи, які відповідають загальним запитам, загальному досвіду реформістських і прогресивних кіл у паризькому суспільстві. І ці кола користуються поняттям «civilisation» тим активніше, чим потужніші стимули дістає реформістський рух у процесі дедалі глибшої комерціалізації й індустріалізації.

Останній період життя Людовіка XV – це період очевидної слабкості й безладу старої системи. Внутрішня та зовнішня напруженість зростають. Ознаки суспільних перетворень виявляються чимраз частіше.

У 1773 р. у Бостонській гавані в море скинуто паки з чаєм, а в 1776 р. англійські колонії в Америці заявляють про свою незалежність. Уряд, сказано в декларації, має виступати за щастя народу; якщо він не відповідатиме своєму призначенню, більшість народу має право його змістити.

Схильні до реформ середньостанові кола у Франції спостерігали за тим, що відбувається по другий бік океану, дуже уважно й із симпатією, в якій їхні суспільні реформістські тенденції перепліталися з дедалі гострішим національно-ворожим ставленням до Англії, хоч їхні проводарі думали про все на світі, тільки не про те, щоб скинути монархію.

Водночас від 1774 р. помітно поглиблюється відчуття того, що ось-ось має дійти до конфлікту з Англією й треба готуватися до війни. У тому ж таки 1774 р. помирає Людовік XV. При новому королі боротьба у вужчих і ширших придворних колах за реформування управлінської й податкової системи спалахує з новою силою. Внаслідок цієї боротьби Тюрго ще в цьому самому році стає «*Nontrôleur général des finances*», і це привітали всі реформістські й прогресивні елементи в країні.

«*Enfin voici l'heure tarvide de la justice*», – пише фізіократ Бодо з приводу призначення Тюрго. – Якщо тепер, заявляє з цього приводу д'Алембер, «*le bien ne se fait pas, c'est que le bien est impossible*». А Вольтер висловлює

жаль, що стоїть на порозі смерті, й то саме тепер, коли він збагнув, «en place la vertu et la raison»²⁹.

У ці роки поняття «civilisation» уперше починають уживати дуже широко, й у мові багатьох людей значення цього поняття стає вже досить усталеним. У першому виданні «Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes» 1770 р. Рейналя це слово ще не трапляється жодного разу; в другому виданні 1774 р. автор «користується ним часто й без будь-яких вагань щодо його значення як вочевидь загально зрозумілим і незамінним терміном»³⁰.

У «Système de la nature» Гольбаха, виданій 1770 р., слова «цивілізація» ще нема. А в «Système sociale» 1774 р. «civilisation» він уживає вже часто.

Немає нічого, каже, наприклад, він тут³¹, «qui mette plus d'obstacles à la félicité publique, aux progrès de la raison humaine, à la civilisation complète des hommes que les querres continuelles dans lesquelles les princes inconsidérés se laissent entraîner à tous moments».

Або в іншому місці:

«La raison humaine n'est pas encore suffisamment exercée; la civilisation des peuples n'est pas encore terminée; des obstacles sans nombre se sont opposés jusqu'ici aux progrès des connaissances utiles, dont la marche peut seule contribuer à perfectionner nos gouvernements, nos lois, notre éducation, nos institutions et nos mœurs»³².

Головна концепція цього освіченого суспільно-критичного реформістського руху завжди та сама: шляхом поглиблення знань – не «науки» в німецькому розумінні XVIII ст., бо це говорять люди не з університетів, а вільні письменники, чиновники, інтелігенти, громадяни, що обіймають найрізноманітніші посади при дворі, об'єднані вищим товариством, салонами, – тобто насамперед шляхом переконування королів, шляхом просвіти урядовців у дусі «здорового глузду» або, що означає, по суті, те саме, в дусі «природи», шляхом посідання чільних постів освіченими, себто налаштованими на реформи людьми треба домагатися поліпшення всіляких інституцій, виховання, законодавства. Для певного аспекту всього цього поступального процесу реформ і було створене в суспільному спілкуванні усталене поняття: «civilisation». Те, що вже прозирало у Мірабо в його індивідуальному й ще не відшліфованому суспільством розумінні поняття, що характерно для будь-якого реформістського руху, знаходимо й тут: напівствердження, напівзаперечення того, що є. Це – думка, що на шляху «civilisation» суспільство вже досягло певного рівня. Але він недостатній. Зупинитися на ньому не можна. Процес триває, і його треба розвивати далі: «La civilisation des peuples n'est pas encore terminée».

У понятті «civilisation» злилися водно двоє уявлень; у ньому ми в дуже загальних рисах створюємо собі поняття, протилежне іншому рівню розвитку суспільства – стану «варварства». Таке сприйняття було властиве придворному суспільству з давніх давен. Своє придворно-аристократичне вираження це сприйняття знаходило в таких словах, як «politesse» та «civilité».

Але народи ще недостатньо цивілізовані, кажуть представники придворно-середньостанового реформістського руху. Бути цивілізованим – це означає не тільки стан, це – процес, який потрібно розвивати далі. Це те нове, що його втілює поняття «civilisation». Це поняття вбирає в себе багато чого з того, завдяки чому придворне суспільство відчувало, що проти людей, котрі живуть простіше, нецивілізованіше чи й по-варварському, воно – суспільство вищого ґатунку; це – думка про стан «mœurs», або культурності, освіченості, тобто про манери, суспільний такт, про повагу, з якою люди повинні ставитись одне до одного, й про багато інших таких комплексів. Але завдяки середньому стану, що підноситься, у мові реформістського руху розширюються уявлення про те, що слід робити, щоб суспільство стало цивілізованим. Цивілізування держави, сфери духу, виховання, а відтак цивілізування ширших верств населення, звільнення його від усього, що залишається ще варварським і суперечить здоровому глузду, незалежно від того, про що йдеться – про судові покари чи про станові обмеження буржуазії та перешкоди, які стоять на шляху вільного розгортання торгівлі, – таке цивілізування має йти вслід за поглибленням моралі, удосконаленням звичаїв та умиротворенням країни королями.

«Le roi parvint, – пише Вольтер про епоху Людовіка XIV³³, – à faire d'une nation jusque-là turbulente un peuple paisible qui ne fut dangereux qu'aux ennemis... Les mœurs s'adoucirent...» Потрібно ще буде глибше показати, яке величезне значення мало це умиротворення країни, по суті, для процесу цивілізації. Але Кондорсе, який проти Вольтера був реформіст молодшого покоління й уже мав погляди багато опозиційніші, щодо цієї думки Вольтера зауважує:

«Malgré la barbarie d'une partie des lois, malgré les vices des principes d'administration, l'augmentation des impôts, leur forme onéreuse, la dureté des lois fiscales, malgré les mauvaises maximes, qui dirigèrent le gouvernement dans la législation du commerce et des manufactures, enfin malgré les persécutions contre les protestants, on peut observer, que les peuples de l'intérieur royaume ont vécu en paix à l'abri des lois».

Цей перелік, також не зовсім позбавлений ствердження того, що є, дає уявлення про те, скільки всього передбачалося реформувати. Незалежно від того, наскільки чітко вживають при цьому поняття «civilisation», воно стосується всього цього – всього, що залишається ще «варварським».

Відмінність від процесу німецького розвитку, а відтак і відмінність від німецького поняттєвого апарату, проступає в усьому цьому дуже виразно: тут видно, що у Франції інтелігенція середнього стану, яка підноситься, з одного боку, перебуває в придворному колі, а отже, і в гущі придворно-аристократичної традиції. Вона говорить мовою цього кола й поглиблює його освіченість. Її поведінка й афекти змодельовані – з певними модифікаціями – в дусі цієї традиції. Її поняття й ідеї в жодному разі не

протилежні поняттям придворної аристократії. Відповідно до свого суспільного становища в придворному колі вона кристалізує навколо придворно-аристократичних понять, скажімо, навколо ідеї «бути цивілізованим», ширші уявлення зі сфери своїх політичних та економічних вимог, уявлення, які німецькій інтелігенції, відповідно до її іншого суспільного становища, а відтак і до іншої сфери досвіду, були досить-таки чужі, принаймні не настільки для неї актуальні.

Французька буржуазія, політично досить активна, перейнята реформістськими настроями, принаймні, в певних своїх частинах, і, нарешті, протягом недовгого часу революційна, у своїй поведінці та моделюванні афектів була й залишилася значною мірою прив'язаною до придворної традиції – навіть після того, як структура старого режиму була підірвана, позаяк унаслідок досить тісних контактів між аристократичними та середньостановими колами багато придворних звичаїв і традицій ще задовго до революції перейшли до середнього стану. Тож можна зробити висновок, що буржуазна революція у Франції зруйнувала старі політичні структури, але не єдність традиції та звичаїв.

Німецька середньостанова інтелігенція, політично зовсім безсила, але радикальна в духовній сфері, створювала характерні взірці власної, суто буржуазної традиції, які значно відрізнялися від придворно-аристократичної традиції та її моделей; і коли в тому, що у XIX ст. поступово виявилось як німецький національний характер, не бракувало, безперечно, обуржуазненого дворянського духу, то для широких сфер німецької культурної традиції й німецької поведінки ця специфічно середньостанова характерна ознака все ж таки залишилася домінуючою, тим більше що досить чіткий суспільний вододіл між буржуазними та аристократичними колами, а разом із ним і брак єдності німецьких традицій та звичаїв, зберігалися ще довго й після XVIII ст.

Поняття «civilisation» відбиває специфічну соціальну долю французької буржуазії достоту тією самою мірою, що й поняття «Kultur» – долю німецької буржуазії. Поняття «civilisation», як і поняття «Kultur», – це, насамперед, інструмент опозиційних середньостанових кіл, передовсім інтелігенції, у внутрішній суспільній полеміці. В міру піднесення буржуазії й саме поняття стає вищим виявом нації, втіленням національної самосвідомості. У самій революції поняття «civilisation», що значною мірою вказує на поступовий процес, на еволюцію й ще не позбувається свого первісного значення як реформістського гасла, особливої ролі з-поміж решти революційних гасел не відіграє. Коли революція йде на спад, незадовго перед початком нового сторіччя, це поняття починає свій шлях по світу в ролі такого собі популярного, модного слівця. Уже в цей час воно набуває значення виправдувального поняття для національних експансіоністських і колонізаторських прагнень Франції. Уже в 1798 р. Наполеон, вирушаючи на Єгипет, звертається до своїх військ: «Солдати, ви починаєте завоювання, наслідки якого для цивілізації не можна

передбачити!» По-іншому, ніж у момент виникнення поняття, – як завершений постає відтепер в очах народів процес цивілізації всередині власного суспільства; значною мірою вони почуваються носіями вже наявної або сформованої цивілізації для інших, прапорonoсцями цивілізації назовні. Від усього попереднього процесу цивілізації в їхній свідомості не залишається нічого, крім темного осаду. Наслідок процесу сприймають просто як вияв високого власного обдаровання; те, що до своєї цивілізованої поведінки люди йшли багато сторіч, і як вони це робили, нікого не цікавить. А усвідомлення власної переваги, усвідомлення цієї «цивілізації» віднині служить – принаймні, тим народам, що стали колонізаторами-завойовниками й цим самим своєрідним верхнім прошарком для великих частин позаєвропейського світу, – виправданням їхнього панування тією самою мірою, якою доти попередники поняття цивілізації, тобто «*politesse*» й «*civilité*», служили придворно-аристократичному верхньому прошарку виправданням панування його.

По суті, важлива фаза у процесі цивілізації завершилася саме в той час, коли усвідомлення цивілізації, усвідомлення переваги власної поведінки та її субстанціалізації в науці, техніці й мистецтві починає поширюватися на цілі нації Західної Європи.

Про цю фазу процесу цивілізації, про фазу, в якій ще майже немає усвідомлення процесу й ще зовсім немає поняття цивілізації, ми поведемо мову далі.

«Цивілізація» як одна зі специфічних змін людської поведінки

До питання про історію поняття «civilitéé»

1. Головна антитеза, в якій відбивається західноєвропейська самосвідомість епохи середньовіччя, – це антитеза християнства та язичництва або, сказати правильніше, православного римсько-латинського християнства, з одного боку, та язичництва й ересі, в тому числі й грецько-східного християнства¹, з другого.

В ім'я Христа, як згодом в ім'я цивілізації, у середньовічні часи західне суспільство провадить свої колонізаційні й експансіоністські війни. І при всій секуляризації в цьому гаслі, гаслі цивілізації, все ж таки завжди вчувається відлуння тієї ідеї – ідеї латинського християнства й рицарсько-феодальної ідеї хрестових походів. Пам'ять про те, що рицарство й римсько-латинська віра – це віхи певної стадії в розвитку західного суспільства, стадії, яку однаковою мірою пройшли всі великі народи Західної Європи, ця пам'ять, звісно ж, не стерлася.

Поняття «civilitéé» набуло свого значення для західного суспільства в той період, коли розпалося рицарське суспільство та єдність католицької Церкви. Це поняття – втілення суспільства, котре як етап, як визначальна віха стало для специфічного образу західних традицій і звичаїв, або «цивілізації», не менш важливим, ніж перед цим феодальне суспільство. Так само й поняття «civilitéé» виражає та символізує суспільну формацію, котра охоплює найрізноманітніші національності й у котрій, як у церкві, говорять спільною мовою – спершу італійською, згодом чимдалі більшою мірою – французькою. Ці мови переймають на себе функцію, що її доти виконувала латина. У них на новій суспільній основі знаходить вияв єдність Європи й водночас нова суспільна формація, що тепер певною мірою становить її кістяк, придворне суспільство. Поняття «civilitéé» якраз і виражає його становище, його самосвідомість і характерні риси.

2. Специфічне забарвлення й функцію, про яку тут ідеться, поняття «civilitéé» дістало в другій чверті XVI ст. Його індивідуальні витоки можна з'ясувати з точністю. Своє наповнення специфічним значенням, у якому потім його прийняло суспільство, це поняття завдячує невеликому трактату Еразма Роттердамського «De civilitate morum puerilium», що з'явився 1530 р.

Трактат присвячений темі, вочевидь модній у ті часи, бо він одразу набув надзвичайної популярності. Його видавали знов і знов. Ще до смерті Еразма, тобто протягом перших шістьох років після появи, трактат виходив друком понад тридцять разів². А загалом налічують понад сто тридцять його видань, і з них тринадцять вийшли ще у XVIII ст. Численні переклади, наслідування та деривати годі й перелічити. Через два роки після появи трактату вийшов його перший англійський переклад. Через чотири роки після появи його було видано у формі катехізису, й у цей час його вже почали запроваджувати також як шкільний підручник у навчанні хлопчиків. Наспіли й німецький та чеський переклади. У 1537, 1559, 1569 та 1613 рр. виходять щораз нові французькі переклади.

Після появи одного трактату француза Матурена Корд'є, де автор опрацював настанови з Еразмового трактату, а також із праці ще одного гуманіста, Йоганнеса Сulpіціуса, певний тип французького шрифту ще в XVI ст. дістав назву «civilité». А всі книжки в цій серії, безпосередньо чи опосередковано позначені впливом трактату Еразма Роттердамського, з'являлися під рубрикою «civilité» або «civilité puerile» й аж до кінця XVIII ст. друкувалися шрифтом «civilité»³.

3. Тут, як часто трапляється в історії слів, як згодом трапилось і в подальшому трансформуванні «civilité» в поняття «civilisation», відіграла роль особистість. Давно відомому й часто вживаному слову «civilitas» Еразм у своєму трактаті надав нового імпульсу, нової гостроти. Здогадувався про це автор чи ні, але тим самим він вочевидь висловив щось таке, що на той час відповідало суспільній потребі. Відтепер поняття «civilitas» у свідомості людей закріпилося в тому особливому значенні, яке воно дістало завдяки темі трактату. І в різноманітних поширених мовах почали розвиватися відповідні модні слівця: у французькій – «civilité», в англійській – «civility», в італійській – «civiltà», згодом і в німецькій – «Zivilität»; щоправда, воно в мові так ніколи й не прижилося, як відповідні слова в інших великих культурах.

Такий досить раптовий спалах у вживанні слів усередині мови майже завжди свідчить про зміни в житті самих людей, а надто коли йдеться про поняття, покликані стати центральними й жити стільки, як це.

Із-поміж решти своїх творів Еразм, певно, й сам не надавав особливого значення отому невеличкому трактату «De civilitate morum puerilium». У вступі до нього він пише, що в мистецтві виховувати молодь є різноманітні дисципліни й «civilitas morum» – тільки одна з них, і він, мовляв, не заперечує, що вона – «crassissima philosophiae pars». Цей трактат набуває цілком особливого значення не стільки як окремий феномен, як індивідуальний твір, скільки як симптом перемін, субстанціоналізація суспільних процесів; насамперед це – їхнє відлуння, перетворення слова, яке їх позначає, в центральне поняття самоідентифікації в європейському суспільстві, в поняття, яке привертає увагу до цього трактату.

4. Про що в ньому йдеться?

Уже сама його тема має підказати, навіщо та в якому розумінні потрібне було нове поняття. Вона має вказувати на суспільні перетворення й процеси, які підносили це поняття до модного слова.

У книжці Еразма Роттердамського йдеться про дуже просту річ: про поведінку людини в суспільстві, передовсім про «*externum corporis decorum*», хоча не тільки про це.

Книжку присвячено одному юному дворянинові, князівському сину, й написано для його повчання.

Вона містить прості думки, висловлені вельми поважно, але водночас дуже часто з насмішкою та іронією; мова її прозора, вишукана, її точність гідна заздощів. Можна сказати, що жодне з наслідувань цього трактату ніколи не досягало такої сили, прозорості та впливу на особистість. Якщо добре придивитися, то за трактатом можна побачити світ, спосіб життя, який нашому багатому в чому, безперечно, вже близький, але багатому в чому іншому ще зовсім далекий; трактат нагадує нам про манери, які вже давно канули в забуття, які дехто з нас, можливо, назве «варварськими» чи просто «нецивілізованими». Тут описано багато чого такого, що з часом утратило обриси, й багато чого іншого, що стало само собою зрозумілим⁴.

Еразм веде мову, наприклад, про погляд людини. Те, що він пише, – це настанови для інших, які мають учитись, але водночас це й свідчення безпосереднього, живого спостереження за людьми, на якому він добре розумівся.

«*Sint oculi placidi, verecundi, – каже він, – non torvi, quod est truculentiae... non vagi ac volubiles, quod est insaniae, non limi quod est suspiciosorum et insidias molientium...*»

Ці слова важко перекласти, не змінивши значною мірою їхнього загального тону. Широко розплющені очі – це ознака тупості, витріщатися – ознака лінощів, інертності; надто придивляється той, хто схильний розгніватись; надто жвавий і промовистий погляд свідчить про безсоромність; найкраще – це коли в погляді прозирає спокій і сповнена поваги привітність. Недарма ж у давнину люди казали: «Людська душа – в очах». «*Animi sedem esse in oculis*».

Постава, рухи, одяг, вираз обличчя – одно слово, «зовнішня» поведінка, про яку йдеться в трактаті, – це вияв внутрішньої, всієї людини. Еразм знає й час від часу виразно про це каже: «*Quamquam autem externum illud corporis decorum ab animo bene composito proficiscitur, tamen incuria praeceptorum (через брак вишколу) nonnunquam fieri videmus, ut hanc interim gratiam in probis et eruditis hominibus desideremus*».

Із ніздрів не повинен виглядати слиз, пише він трохи далі. Селянин сякається в шапку чи в полу, ковбасник втирає носа рукавом чи ліктем. Не багато пристойніше зробити це рукою, а тоді витерти її об одягу. Краще прибрати шмарклі хустинкою, по змозі відвернувшись від людей:

«*Strophiolis accipere narium recrementa, decorum*». Коли сякаєшся двома пальцями й щось упаде на землю, його треба одразу розтерти ногою: «*Si quid in solum dejectum est emuncto dōbus digitis naso, mox pede proterrendum est*». Це саме стосується й слини: «*Aversus expuito, ne quem conspuas aspergasve. Si quid purulentius in terram rejectum erit, pede proteratur, ne cui nauseam moveat. Id si non licet linteolo sputum excipito*».

Так само надзвичайно детально й невимушено, як Еразм веде мову про ці речі, вже сама згадка про які, відповідно до іншого моделювання афектів, шокує «цивілізовану» людину пізньої епохи, розповідає він, приміром, і про те, як потрібно сидіти чи вітати одне одного; описано рухи, що нам уже стали чужими, – скажімо, стояти на одній нозі. І можна припускати, що декотрі з тих чудернацьких рухів у ходьбі чи в танках, які ми спостерігаємо на середньовічних картинах або скульптурах, слід віднести не лише на рахунок «манери» художника чи скульптора, – вони відбивають справжню поведінку й жести, що стали для нас чужими, субстанціоналізацію іншого стану душі й афектів.

Що більше ми заглиблюємося в цей невеличкий трактат, то виразніше постає картина суспільства з формами поведінки, де в чому нам близькими, багато в чому – далекими.

Ось ми бачимо, як люди сидять за столом. «*A dextris sit poculum, et cultellus escarius rite purgatus, ad laevam panis*», – пише Еразм. Келих і добре вичищений ніж – праворуч, хліб – ліворуч. Це – щодо столового начиння. Ножа більшість людей носять при собі, звідси, либонь, і припис тримати його чистим. Виделок, певно, немає чи, принаймні, їх кладуть лише для того, щоб ними брати з тареля м'ясо. Ножем і ложкою дуже часто користуються разом. За столом не завжди є начиння для кожного окремо: коли тобі запропонують рідку страву, пише Еразм, скуштуй, а ложку витри й поверни.

Коли подають тарелі з м'ясом, кожне звичайно відрізає собі шматок, бере його рукою й кладе собі на тарілку, якщо вона є, а як нема – на товстий окраєць хліба. Слово «*quadra*», що його вживає Еразм, у нього вочевидь може означати й залізу підставку, й окраєць хліба.

«*Quidam ubi vix bene consederint mox manus in epulas conjiciunt*». Дехто не встигне ще сісти, а вже тягнеться рукою до тареля, провадить Еразм. Так роблять вовки й ненажери. Не тягнися перший до тареля, який щойно принесли. Стромляти пальці в підливу – нехай це роблять селяни. Не бабрайся на всьому тарелі, а бери перший-ліпший шматок, який дивиться на тебе. Як бабратися руками на всьому тарелі – ознака того, що людині бракує скромності («*in omnes patinae plagas manum mittere*»), так само не вельми пристойно повертати таріль сям і так, щоб вибрати собі кращий шматок.

«*Quod digitis excipi non potest, quadra excipiendum est*». Що не можеш узяти в руки, бери на «*quadra*». Якщо подають ложкою шматок пирога або пиріжок із м'ясом чи рибою, візьми або свою «*quadra*», або ложку, яку

тобі пропонують, поклади їжу на «quadra», а ложку віддай назад: «Si quis e placenta vel artocrea porrexit aliquid cochleari, aut quadra excipe, aut cochleare porrectum aſcipe, et inverso in quadram cibo, cochleare reddito».

Як уже сказано, тарілки – теж рідкість. На художніх полотнах цього чи давніших періодів, де зображено застілля, щоразу бачимо ту саму, незвичайну для нас картину, на яку вказує Еразмів трактат: стіл іноді накрито багатими скатерками, а іноді й ні, але стоїть на ньому завжди мало що; келихи, солянки, ножі, ложки – оце й усе, а часом ще можна побачити крайці хліба, quadrae, які по-французькому називаються «trap-choir» або ще «tailloir». Усі до одного, починаючи від короля та королеви й аж до селянина та його дружини, їдять руками. У верхньому прошарку для цього існують вишуканіші форми. Перед обідом руки потрібно помити, каже Еразм. Але для цього навряд чи є мило. Здебільшого гість підставляє руки, а паж хлюпає на них трохи води. Вода іноді трохи напахчена ромашкою або розмарином⁵. У пристойному товаристві в таріль обома руками не лізуть. Особливо шляхетним вважається користуватись лише трьома пальцями однієї руки. Це – одна з рис, що відрізняє верхні прошарки від нижніх.

Пальці стають масними. «Digitos unctos vel ore praelingere vel ad tunicam extergere... incivile est», – пише Еразм. Облизувати пальці чи витирати їх об сурдуг – нечемно.

Часто хтось пропонує сусідам свою склянку або всі п'ють з одного спільного кухля. Роттердамський нагадує: «Перед цим витри рота». А буває, що хтось навіть пропонує людині, котрій симпатизує, скуштувати м'ясо, яке саме їсть. «Краще так не роби, – пише Еразм. – Пропонувати комусь недоїдки – не дуже пристойно». І далі читаємо: «Вмочати в підливу вже надкушений хліб – це по-селянському; не дуже гарно брати з рота вже пережовану їжу й класти її знов на «quadra». Якщо не можеш щось проковтнути, непомітно відвернися й куди-небудь його викинь».

Потім він знову пише: «Добре, коли їду час від часу перебиває розмова. Дехто любить їсти й пити безперервно – не через те, що його мучить голод чи спрага, а через те, що опанувати себе й поводитись інакше він не вміє. А декому треба чухати собі голову, чи колупатися в зубах, чи розмахувати руками й крутити в руках ножа, або ще покашлювати, сопіти, спльовувати. Причина всього цього – по суті, така собі селянська сором'язливість, яка нагадує своєрідне божевілья».

Але Роттердамський вважає також за потрібне й можливе сказати: не оголюйся без потреби. «Membra quibus natura pudorem addidit, retegere citra necessitatem, procul abesse debet ab indole liberali. Quin, ubi necessitas hoc cogit, tamen id quoque decente verecundia faciendum est».

Дехто приписує хлопчикам, каже він, «compressis natibus ventris flatum retineat». Але ж так можна нажити хворобу!

А в іншому місці: «Reprimere sonitum, quem natura fert, ineptorum est, qui plus tribuunt civilitari, quam salutis.» Якщо іншої ради нема, спокійно виблюй:

«Vomiturus secede: nam vomere turpe non est, sed ingluvie vomitum accersisse, deforme est».

5. У трактаті Еразм Роттердамський дуже ретельно обстежує сферу людської поведінки, основні ситуації товарисько-суспільного життя. Про найелементарніші речі він пише так само просто й природно, як про щонайделікатніші аспекти людського спілкування. У першому розділі він веде мову «de decencie ac indecente totius corporis habitu», у другому – «de cultu corporis», у третьому – «de moribus in templo», в четвертому – «de conviviiis», у п'ятому – «de congressibus», у шостому – «de lusu» і в сьомому – «de cubiculo».

Ось те коло питань, розглядаючи які Еразм поняттю «civilitas» надав нового імпульсу.

Наша свідомість не завжди здатна негайно повернути пам'ять до цього іншого етапу власної історії. Ту невимушеність, ту відвертість, з якою Еразм і його епоха могли обговорювати всі сфери людської поведінки, ми втратили. Багато в чому він переступає наш поріг, нашу межу почуття прикраси.

Та саме це й становить проблеми, про які тут слід вести мову. Простежуючи, як змінюються поняття, в яких намагаються виразити себе різноманітні суспільства, повертаючись від поняття «цивілізація» до його попередника, поняття «civilité», ми відразу натрапляємо на сліди самого цивілізаційного процесу, на сліди фактичної переміни поведінки, що відбувалася на Заході. Багато чого з того, що розглядає Еразм Роттердамський, нам прикро обговорювати чи навіть лише чути, і це – одна з ознак такого цивілізаційного процесу. Більша чи менша незручність, яку ми відчуваємо, коли люди розповідають чи тільки згадують про свої фізіологічні функції відвертіше, коли вони ці функції приховують і стримують менше, ніж ми, – це одне з панівних почуттів, що знаходять вияв у присуді «варварство» або «нецивілізованість». Це та незручність, що викликана «варварством» або, якщо казати правильніше й не так претензійно, незручність, викликана іншим афективним станом, іншим стандартом почуття прикраси, який ще й тепер можна спостерігати в багатьох суспільствах, котрі ми називаємо «нецивілізованими», тим стандартом почуття прикраси, який передував нашому та який становить його передумову. Постає запитання, як і чому, власне, західне суспільство перейшло від одного стандарту до іншого, як воно «цивілізувалося». Коли ми розглядаємо цей процес цивілізації, у нас неминуче виникає таке почуття незручності й прикраси. Добре, коли ми його усвідомлюємо. Розглядаючи цей процес, потрібно бодай у цей момент спробувати позбутися всіх отих почуттів прикраси й переваги, всіх оцінок та присудів, пов'язаних із поняттям «цивілізація» та «нецивілізований». Наш спосіб поведінки вийшов із тих способів, які ми називаємо «нецивілізованими». Але поняття позначають фактичні зміни надто статично, надто прямолінійно. Насправді в тому, що ми протиставляємо одне одному як

«цивілізоване» й «нецивілізоване», йдеться не про антитезу на кшталт «доброго» й «поганого», – цілком очевидно ми тут маємо справу з низкою ступенів розвитку, ба більше, з такою низкою ступенів розвитку, яка триває далі. Цілком можливо, що в тих, хто прийде після нас, наш рівень цивілізації, наша поведінка викликати таке саме почуття прикраси, що його в нас іноді викликає поведінка тих, хто був до нас. Вияви афектів і поведінка в суспільстві розвивалися до нашого стандарту, який ми характеризуємо словом «цивілізований», не від якогось початкового образу й стандарту, не від нічого, що його в абсолютному, позбавленому нюансів сенсі можна означити як «нецивілізованість». І, щоб зрозуміти це, ми, звертаючи ретроспективний погляд в історію, повинні повернутися до того стандарту, з якого вийшов наш. «Цивілізація», яку ми звичайно сприймаємо як певну власність, що дістається нам просто так, у готовенькому вигляді (ми навіть не цікавимося, як, власне, до неї дійшли), – це процес або частина процесу, що в ньому ми перебуваємо й самі. Конкретні речі, які ми до неї залічуємо – машини, наукові відкриття, державні форми й будь-що інше, – це ознаки певної структури людських стосунків, суспільства, й певного виду людської поведінки. Залишається тільки запитати, чи можна ці зміни поведінки, цей суспільний процес «цивілізації» людини або, принаймні, окремі його фази та основні риси виразно усвідомити й осмислити.

Манери в епоху середньовіччя

1. У трактаті Еразма Роттердамського «De civilitate morum puerilium» відображено певний тип суспільної поведінки. Вже з огляду на автора важко обмежитися простим протиставленням «цивілізованого» й «нецивілізованого».

Що йому передувало? Чи він перший звернувся до цих питань?

Аж ніяк. Такі питання цікавили людей ще в часи середньовіччя, людей ще грецько-римської античної доби й уже запевне представників споріднених попередніх «цивілізацій».

Неможливо приступати до процесу, який не має початку, не обмежуючи себе. Хоч би з чого розпочинати, щоразу натраплятимемо на рух, на щось таке, що було раніше. Щоб здійснити ретроспективне дослідження, потрібно окреслити собі межі – по змозі ті межі, які відповідають фазам фактичного процесу. Тут, мабуть, досить буде відштовхуватись від стандарту середньовіччя (не досліджуючи глибоко його самого), щоб простежити рух, криву розвитку, яка веде звідти до новітніх часів.

Середньовіччя залишило нам багато письмових свідчень того, що розуміли сучасники під поведінкою, яка відповідає суспільним нормам. Приписи поведінки за столом і тут відігравали особливу роль. Їда й пиття перебували в центрі світського життя ще зовсім іншою мірою, ніж сьогодні, коли вони – часто, хоч і не завжди – здебільшого становлять рамки й привід для розмови та світського спілкування.

Учені клірики іноді залишали в записях латиною правила поведінки, ці свідчення стандарту свого суспільства. Гюґо фон Св. Віктор (помер 1141 р.) у своєму трактаті «De institutione novitiarum», крім усього іншого, торкається й таких питань. Вихрешений іспанський єврей Петрус Альфонсі пише про це ще на початку XII ст. у трактаті «Disciplina clericalis», а Йоганнес фон Гарланд декотрі зі своїх шестисот шістдесяти двох віршів, написаних 1241 р. латиною під назвою «Morale scolarium», присвячує й манерам – окремо манерам за столом.

Поряд із такими приписами поведінки латиномовного клерикального суспільства трапляються, починаючи десь від XIII ст., відповідні свідчення й у різноманітних світських мовах, насамперед рицарсько-придворних кіл.

Найдавніші описи манер, властивих верхньому світському прошарку, походять, певно, з Провансу та сусідньої Італії, близької до нього в культурному сенсі. Найдавніший німецький трактат про ввічливість написав також «чужоземець», Томазин фон Циркларія, й називається він «Чужий гість» (переклад фон Рюкерта). Ще один трактат Томазина про ввічливість, написаний «чужою» мовою, відбиває в німецькій назві ранню форму поняття «чемність» («Höflichkeit»). Автор згадує про цей утрачений трактат як про «bouch von der hüfscheit».

Із тих самих рицарсько-придворних кіл походять і «п'ятдесят ввічливостей» Бонвічіно да Ріві та приписане Тангейзеру «Придворне виховання». Такі правила принагідно трапляються й у великих епічних піснях рицарсько-придворного суспільства, як, наприклад, у «Roman de la Rose»⁶, що датується XIV ст. У «Voke of Nurture» англійця Джона Рассела, написаний приблизно у XV ст., у віршованій формі подано вже цілий короткий курс поведінки молодого дворянина на службі у великого володаря; це саме, але в коротшій формі, можна знайти й у «The Babees Book»⁷.

Крім того, є ціла низка коротших і довших віршів різними мовами про «застільне виховання», призначених заучувати напам'ять. Їх викладено переважно в редакції XIV або XV ст., але своєю суттю вони, звичайно, давніші. У середньовічному суспільстві, де книжка була рідкісна й дорога, заучування напам'ять як засіб виховання чи підготовки до служби відіграло зовсім іншу роль, ніж тепер, і ті заримовані приписи були одним із засобів, за допомогою якого людей привчали до того, що вони повинні й чого не повинні робити в товаристві, насамперед за столом.

2. Такі «Застільні виховання», як і середньовічні авторські трактати про манери, навряд чи можна назвати продуктами індивідуальної творчості в сучасному сенсі слова, викладами особистих думок однієї людини глибоко індивідуалізованого суспільства. Те, що дійшло до нас у письмовій формі, – це фрагменти великої усної традиції, віддзеркалення того, що в цих суспільствах справді було звичаєм, і значення воно має саме через те, що несе з собою не щось велике, виняткове, а щось типово для суспільства. Навіть окремі вірші, котрі дійшли до нас під цілком певними назвами, як те ж таки «Придворне виховання» Тангейзера чи

«Bok of Nurture» Джона Рассела, – це не що інше, як індивідуальні версії одного з багатьох потоків переказів, що протікали крізь це суспільство відповідно до його структури. Ті, хто записував ці правила, самі їх не створювали й не впроваджували законодавчо, вони лише збирали й упорядковували суспільні вимоги та заборони; тим-то майже в усіх цих трактатах, незалежно від того, мають вони між собою якийсь літературний зв'язок чи ні, знов і знов зринають подібні приписи, віддзеркалення тих самих звичаїв, свідчення певного стандарту поведінки й афектів у житті самого суспільства.

Дослідивши це питання глибше, можна було б, мабуть, виявити певні відмінності у звичаях між окремими національними традиціями, а відтак, наскільки дає змогу матеріал, відмінності в суспільних стандартах усередині кожної з традицій. Чи й певні перетворення всередині тих самих традиційних течій. Схоже на те, наприклад, що в XIV та XV ст. із піднесенням цехово-буржуазних елементів тональність, а може, й звичаї зазнають певних змін – подібно до того, як у новітні часи буржуазні кола переймають і розвивають далі моделі поведінки, які первісно були придворно-аристократичні.

Одне з наших завдань і полягає в тому, щоб глибше дослідити ці модифікації всередині самої середньовічної поведінки. Поки що ми лише вкажемо на це завдання й нагадаємо про те, що середньовічний стандарт не позбавлений внутрішнього руху і вже й поготів не становить «початок» або навіть «найнижчий ступінь» процесу «цивілізації», а також, як ми на цьому вже принагідно наголошували, й не «стан варварства» чи «стан примітивності».

То був стандарт інший, ніж наш, але кращий він чи гірший – це тут питання не для дискусії. І коли «пошуки втраченого минулого» крок за кроком ведуть від XVIII до XVI ст., а від XVI аж до XII й XIII ст., то це відбувається, як уже сказано, не через переконання, нібито тут «починається» процес цивілізації, а через те, що повернення до нас, короткий шлях від стандарту середньовіччя до стандарту початків новітнього часу, а також намагання збагнути, що тут, власне, діялося з людьми, на перших порах дає достатньо матеріалу для роздумів.

3. Стандарт «доброї поведінки» в середні віки, як і в пізніші часи, представлений цілком певним поняттям. Через нього середньовічний верхній світський прошарок чи, принаймні, окремі його чільні групи виражають свою самосвідомість, те, що вирізняє їх, як на їхнє сприйняття, з-поміж решти. Це вище втілення самосвідомості й поведінки, що «Відповідає суспільним нормам», у французькій мові називалося «civilité», в англійській – «civility», в італійській – «cortesia», поряд з іншими спорідненими поняттями, а нерідко і у виверненому формулюванні; в Німеччині воно також мало різноманітні варіанти, наприклад, «höflichkeit», «höflichkeit» чи навіть «zucht». Усі ці поняття цілком безпосередньо й багато неприхованіше, ніж подібні за функцією пізніші, прив'язані до

певного суспільного місця. Вони кажуть: це той спосіб, у який поводяться при дворах. Цими поняттями певні чільні групи верхнього світського прошарку – не все, наприклад, рицарство як ціле, а насамперед рицарсько-придворні кола при великих феодалах – на перших порах позначають те, що, як на їхнє сприйняття, вирізняє їх із-поміж решти, – специфічні вимоги й заборони, котрі народжувалися спершу при дворах великих феодалів, а потім переходили до трохи ширших верств; але це диференціювання ми поки що облишимо. Проти пізнішого періоду спочатку відчувається велика однорідність добрих і поганих звичаїв та звичок, про які йдеться, – саме те, що ми тут називаємо певним «стандартом».

Який же вигляд має цей стандарт? У чому виявляється типова поведінка, загальний характер приписів?

Спершу кілька слів про те, що, як порівняти з пізнішим періодом, можна було б назвати їхньою простотою, їхньою наївністю. Як і в усіх суспільствах, де афекти виявляються бурхливіше й безпосередніше, думки тут менше позначені психологічними відтінками та ускладненнями. Є товариш і ворог, бажання й небажання, люди добрі й люди погані.

Dem vrumen soltu volgen,
dem boesen wis erbolgen.

Так сказано в німецькому перекладі «Disticha Catonis»⁸, правил поведінки, які в середньовічні часи були відомі під назвою «Катон». Або в іншому місці:

Swenne dîn gesinde dich
erzürne, lieber sun, sô sich
daz dir werde iht sô gâch
daz dich geriuwe dar nâch⁹.

Усе досить просто, імпульси й потяги стримуються менше, ніж у пізніші часи, зокрема й за столом:

Kein edeler man selbander sol
mit einem leffel sufen niht;
daz zimet hübschen liuten wol,
den dicke unedellich geschilt, –

читаємо в «Придворному вихованні» Тангейзера¹⁰. «Милі люди» – це люди знатні, «вишукані». Правила придворного виховання призначені вочевидь для верхнього прошарку, для представників рицарсько-придворних кіл. Шляхетну, чемну поведінку знов і знов протиставляють «geburischen siten», тобто поведінці селянській.

Sümliche bizent ab der sniten
und stozens in die schüzzel wider
nach geburischen siten;
sülh unzuht legent diu hübschen nider¹¹.

Коли ти надкусив окраєць хліба, не вмочуй уже його в спільну тарілку. Так роблять селяни, а не «милі люди».

Etlicher ist also gemuot,
swenn er daz bein genagen hat,
daz erz wider in die schüzzel tout;
daz habet gar für missetat¹².

Не кидай назад до спільної миски обгризену кістку. З інших джерел ми знаємо, що кістки було заведено кидати на підлогу.

Der riusper, swenne er ezzen sol,
und in daz tischlach sniuzet sich,
diu beide ziment niht gar wol,
als ich des kan versehen mich¹³, –

сказано в одному з приписів. Або інше:

Swer ob dem tische sniuzet sich,
ob er ez ribet an die hant,
der ist ein gouch, versihe ich mich,
dem ist niht besser zuht bekannt¹⁴.

Сякатися в руку – звичайна річ. Носових хустинок іще не було. Однак за столом слід було триматися досить обачно, сякатись у скатерку не годилося.

Коли їси, сказано далі, не плямкай і не сопи:

Swer snudet als ein wazzerdahs,
so er izzet, als etlicher phliget,
und smatzet als ein Beiersahs,
wie gar der sich der zuht verwiget¹⁵.

Коли скортить почухатись, не роби цього голою рукою, а скористайся рукавом.

Ir sült die kel ouch jucken niht,
so ir ezzt, mit blozer hant;
ob ez aber also geschiht,
so nemet hovelich daz gewant¹⁶.

Їжу кожне брало із загальної таці руками. Тому не можна було хапатися за вуха, носа чи торкатись очей:

In diu oren grifen niht enzimt
und ougen, als etlicher tout,
swer den unflat von der nasen nimt,
so er izzet, diu driu sint niht guot¹⁷.

Перед тим, як сидати їсти, треба помити руки:

Ich hoere von sümlichen sagen
(ist daz war, daz zimet übel),

daz si ezzen ungetwagen;
den selben müezen erlamen die knübel»¹⁸.

А в іншому «Застільному вихованні», яке певною мірою споріднене з Тангейзеровим «Придворним вихованням» і в багатьох місцях нагадує його просто дослівно, «ein spruch der ze tische kêrt¹⁹», знаходимо вимогу їсти лише однією рукою, тобто якщо хтось їсть із тієї самої тарілки ще з кимось чи відламує з кимось від того самого крайця хліба, що траплялося часто, то треба користуватись рукою, притиленою від сусіда:

Man sol ouch ezzen alle frist
mit der hant diu engegen ist;
sitzt der gesell ze der rechten hant,
mit der tenken iz zehant;
man sol sich geren wenden
daz man ezz mit beiden henden²⁰.

Якщо не маєш рушника, сказано ще в одному такому вислові, не витирай руки об одяг, дай їм просохнути²¹. Або таке:

Schaffe vor, swaz dir si nôt,
daz du iht sitzest schamerôt²².

Не гарно й попускати на собі пасок за столом²³.

Усе це стосується не тільки дітей, а й дорослих. Як на наше сприйняття, то це досить прості правила, що радять людям верхнього прошарку, як треба поводитись, – багато простіші, ніж те, що вважають добрими манерами у провінційно-селянських колах на нинішньому ступені поведінки загалом. І цей самий стандарт із певними варіаціями дає себе знати й у куртуазних трактатах інших мовних кіл.

4. Для однієї з багатьох традиційних течій, що від певних латинських варіантів застільного виховання веде переважно до французьких, а можливо, й до італійських та до однієї провансальської, було складено вимоги й заборони, які повторюються в більшості чи й у всіх варіантах²⁴. Загалом це ті самі вимоги й заборони, що й у німецьких правилах застільного виховання. Тут на першому місці стоїть припис проказати застільну молитву, яку знаходимо й у Тангейзера. Знов і знов з'являється припис сидати на вказане місце, не чухати за столом вуха й носа. Часто читаємо таке: «Не клади на стіл лікті». Або: «Не роби похмурої міни, не розмовляй надто багато». Нерідко подибуємо нагадування про те, щоб не чухатись і не накидатися жадібно на їжу відразу. Не можна також знов викладати у спільну миску те, що вже побувало у тебе в роті; таке нагадування трапляється часто. Не рідше повторюється й припис мити перед їдою руки, або ще один – не вмочати їжу в солянку. Крім того, раз у раз читаємо: не колувайся ножем у зубах; не плюй через стіл чи на стіл; не проси чогось із таці, яку вже прибрали зі столу. А нерідко зустрічаємо: не вставай раз по раз із-за столу; перед тим, як чогось

випити, утри губи; не кажи нічого поганого про страви, а також нічого такого, що може викликати невдоволення в інших; якщо вмочив у вино хліб, допий його або вилий решту; не чисть зубів скатеркою; не пропонуй сусідам решток свого супу чи надкушеного хліба; не сякайся надто гучно; не засинай за столом. І таке інше.

Такі самі приписи та вказівки на добрі й погані звичаї та звички трапляються і в інших низках споріднених між собою віршів-нагадувань про манери, у традиційних течіях, які безпосередньо з цією французькою низкою не пов'язані. Всі вони засвідчують певний стандарт міжлюдських взаємин, структуру середньовічного суспільства й середньовічної «душі». Спорідненість, яка є між ними, – це спорідненість соціогенетична й психогенетична; між ними, між усіма цими французькими, англійськими, італійськими, німецькими, латинськими правилами поведінки, може, але не повинно бути жодної спорідненості літературної. Відмінності між ними в значенні відступають на задній план проти того спільного, що відповідає цілісності фактичної поведінки в середньовічному верхньому прошарку, як порівняти з поведінкою такого прошарку в новітні часи.

Наприклад, «Гречності» Бонвічіно да Ріві, одні з глибоко особистих і, як на рівень суспільного розвитку в Італії, «найпрогресивніших» правил поведінки за столом, містять, крім багатьох тих, котрі є і в уже згаданих французькій низці приписів, ще й вимоги відвертатись, коли ти кашляєш або чхаєш, а також не облизувати собі пальці. Не можна, сказано тут, вибирати собі на тарелі кращий шматок, а хліб потрібно ретельно різати. Не можна братися пальцями за вінця спільної склянки й тримати саму склянку обіруч. Але основний зміст правил гречної поведінки, стандарт, загальноприйняті звичаї загалом і тут ті самі. Цікаво буде зауважити, що один із перелицювальників «Гречностей» Бонвічіно да Ріві через троє сторіч з усіх правил, що їх подає Ріві, змінив тільки двоє, й то не дуже важливих²⁵: він радить брати склянку двома пальцями лише тоді, коли вона не дуже повна, а коли з тієї самої склянки п'ють багато людей, то вмочати в неї хліб не можна взагалі (да Ріві лише приписував таке вино вилити або допивати самому).

Подібне можна побачити й у німецькій традиції. Німецькі правила поведінки за столом, записи яких дійшли до нас від XV ст., своїм тоном, можливо, трохи грубіші, ніж «Чужоземний гість» Томазина фон Циркларія чи Тангейзерове «Придворне виховання», складені в XIII ст. Але стандарт добрих і поганих звичаїв та звичок, схоже, змінився не дуже. Принагідно зауважимо, що в одному з пізніших приписів, який має багато чого спільного з уже згаданими давнішими, з'являється один новий заклик – плювати не на стіл, а тільки під стіл і на стіну. І це було витлумачено як ознаку того, що звичаї погрубішали. Але невідомо ще, чи дуже відрізнялося ставлення до цього в попередні сторіччя, тим більше, що такі приписи з давніших часів перейшли, скажімо, до французької традиції. І те, що варто вивчати у літературі в найширшому розумінні

слова, підтверджують художні полотна. Тут також іще потрібні глибші дослідження, однак проти пізніших епох і на всіх зображеннях застіль аж до XV ст. ми бачимо теж небагато столового начиння, хоча в деталях окремі зміни, певна річ, уже помітні. В оселях людей заможніших таці й тарелі звичайно стоять на окремому столику, й на загальний стіл їх нерідко подають без певної послідовності. Кожне бере собі – або наказує принести – те, чого йому саме скортіло. Товариство пригощається із спільного тареля. Тверду їжу, передовсім м'ясо, беруть руками, рідкі страви насипають ополониками чи ложками. Але дуже часто супи та підливи ще й п'ють. Тарілку або чашу підносять до рота. Тривалий час немає й окремого начиння для різних страв; люди користуються одним ножом, однією ложкою, п'ють із тієї самої склянки. Нерідко двоє сусідів за столом їдять із тієї самої підставки.

Це, якщо так можна висловитися, – стандарт техніки їди в епоху середньовіччя, який відповідає цілком певному стандарту людських взаємин та вияву афектів.

У межах цього стандарту є, як уже сказано, численні модифікації та диференціювання. Коли за стіл сідають гуртом люди різного становища, то перевагою, наприклад, першими помити руки чи взяти шматок із таці, користуються ті, хто має вище становище. Форма столового начиння протягом сторіч значною мірою змінюється. Тут простежується своя мода й навіть цілком певна «тенденція розвитку», що проходить крізь усі коливання в моді. Світський верхній прошарок полюбляє іноді особливо пишне застілья. Цьому стандарту брак начиння не властивий – просто людям багато начиння не потрібно. Їсти так, як вони їдять, – це сама собою зрозуміла річ. Це їх влаштовує. Але ж люблять вони й демонструвати свою розкіш та своє становище розкішним начинням і всілякими оздобами на столі. На багатому обідньому столі XIII ст. ложки із золота, кришталю, коралю й нефриту. Принагідно можна натрапити на згадку про те, що в піст користуються ножами з ебеневою колодочкою, на Великдень – ножами з колодочкою зі слонової кості, а на Трійцю – ножами з інкрустованою колодочкою. Ополоника спершу заокруглені й досить пласкі, тож люди, користуючись ними, змушені широко роззявляти рота. Починаючи від XIV ст., ополоник прибирає овальної форми.

Наприкінці середніх віків з'являється виделка як інструмент, що ним брали собі їжу із загальної миски. Серед коштовностей Карла V був добрий десяток виделок. А з-поміж дуже розкішного столового начиння Карла Савойського – одна-однісінька виделка²⁶.

5. Можна сказати: «Як же далеко ми посунулися проти цього стандарту!» При цьому здебільшого не зовсім зрозуміло, хто ж, власне, оці «ми», з якими той, хто так заявляє, ідентифікує себе в таких висловлюваннях, немовби частина заслуг належить йому самому.

Однак можливе й протилежне судження: «Що ж тут змінилося? Кілька звичаїв, тільки й того». А дехто зі спостерігачів, схоже, схильний судити

про ці звичаї так, як нині судили б про них діти: «Ось якби прийшов був розумний чоловік, то він сказав би тим людям: «Це ж бо несмачно й негігієнічно! Коли б вас навчили їсти ножем та виделкою, то ви про ці свої погані звичаї та звички дуже швидко забули б».

Але поведінка людей за столом – це не щось таке зовсім окреме й ні від чого не залежне. Вона – невеличка, але дуже характерна частина загальної людської поведінки, сформованої суспільством. Її стандарт відповідає цілком певній суспільній структурі. Залишається тільки проаналізувати, що це за структура. Форми поведінки людей в епоху середньовіччя були пов'язані з усім їхнім життєвим укладом, усією структурою їхнього буття не менше, ніж наш тип поведінки й наш суспільний кодекс із нашим способом життя й структурою нашого суспільства.

Іноді невеличка інформація проливає трохи світла на те, наскільки міцні ці звичаї, й показує, що їх можна розуміти не лише як щось «негативне», як «брак цивілізованості» чи навіть «знань», як ми можемо подумати, а і як щось таке, що відповідало потребам цих людей і що їм саме в цій формі здавалося доцільним і необхідним.

У XI ст. один венеціанський дож одружився на грецькій принцесі. В її візантійському колі вочевидь користувалися виделкою. Принаймні, ми знаємо, що їжу вона підносила до рота «au moyen de petites fourches en or et à deux dents²⁷».

Це викликало у Венеції страшенний скандал: «Cette nouveauté passa pour une marque de raffinement si outré, que la dogaresse fut sévèrement objurguée par les ecclésiastiques, qui attirèrent sur elle courroux divin. Peu après, elle était atteinte d'une maladie repoussante et Saint Bonaventure n'hésita pas à déclarer que c'était un châtiment de Dieu».

Минуло ще п'ять сторіч, перше ніж структура людських стосунків змінилася так, що користуватися цим інструментом стало загальною потребою. Починаючи від XVI ст., виделка як інструмент для їжі, принаймні, у верхньому прошарку, помалу приходить з Італії спершу до Франції, а потім і до Англії та Німеччини, – після того, як перед цим вона певний час послужила лише інструментом, що ним брали собі з таці тверду їжу. До Франції її приніс – певно, з Венеції – Генріх III. З придворних неабияк насміхалися з приводу такого «манірного» способу їсти, тож спочатку й вони ще не дуже вміли користуватися цим інструментом. Принаймні вони нарікали одне одному на те, що половина їжі дорогою від тарілки до рота падала з виделки. Те, що ми сприймаємо як щось само собою зрозуміле, позаяк до такого суспільного стандарту пристосовані й відповідно виховані змалечку, суспільство як ціле мусило спершу опановувати й формувати в собі з великими труднощами й поступово. Це стосується таких дрібних і нібито незначних речей, як виделка, не меншою мірою, ніж форм поведінки, яким ми відводимо роль куди більшу й важливішу²⁸.

Ще й у XVII ст. виделка, здебільшого золота або срібна, великою мірою була предметом розкоші верхнього прошарку.

Але таке ставлення, як змальовано, до цієї «новинки» особливо виразно свідчить про одне: між людьми, що їли й пили за спільним столом так, як велося в середні віки (м'ясо – руками з того самого тареля, вино – з того самого келиха, суп – із того самого горщика чи з тої самої миски з усіма іншими характерними особливостями, окремі зразки яких ми тут уже навели й наведемо ще), – між тими людьми були зовсім інші відносини, ніж між нами; й це стосується не тільки сфери їхньої чітко та однозначно сформованої свідомості – їхнє емоційне життя вочевидь мало іншу структуру й інший характер. Їхні афекти, форми відносин і поведінки не відповідають вихованню, звичному для нашого світу, – ми сприймаємо їх як щось неприємне чи принаймні мало привабливе. У тому куртуазному світі ще не виріс – у кожному разі він ще не достатньо високий – той невидимий мур афектів, який нині немовби постає між людськими тілами, відштовхуючи й відділяючи їх одне від одного. Сьогодні цей мур ми часто відчуваємо, вже тільки наближаючись до чогось такого, чого торкалися чужі губи чи руки. Прикре почуття зринає не лише тоді, коли спостерігаєш деякі фізіологічні функції іншої людини, а навіть коли про них просто згадуєш. Ми відчуваємо сором, коли, справляючи свої функції, потрапляємо на чийсь очі, та й не тільки в таких випадках.

Проблема зміни поведінки в добу Відродження

1. Чи посувається вперед поріг почуття прикрості й чи розширюються межі почуття сорому в часи Еразма Роттердамського? Чи є в його трактаті ознаки того, що сприйнятливість людей і стриманість, якої вони чекають одне від одного, зростають? Можна було б цього сподіватися. Трактати про манери, написані гуманістами, – це до певної міри своєрідні місткі між гуманістами середньовіччя й гуманістами новітніх часів. Еразмів трактат, ця вершина в низці гуманістичних праць про манери, також має таке подвійне обличчя. Багато в чому він цілком відповідає духові середньовічної традиції. Добра частина правил та приписів із цілого потоку переказів куртуазних трактатів трапляється й у нього. Але водночас у його трактаті вочевидь помітне народження чогось нового. З появою цього трактату поступово починає розвиватися поняття, яке відтіснило на задній план рицарсько-феодалне поняття про чемність. Протягом XVI ст. уживання поняття «*courtoisie*» у верхньому прошарку подалу відступає назад, а вживання поняття «*civilité*» набирає сили й у XVII ст., принаймні у Франції, нарешті бере гору. Це – передвістя великих перемін у поведінці. Певна річ, вони відбувалися не так, що на зміну одному ідеалу доброї поведінки раптом приходив інший, радикально протилежний. «*De civilitate morum puerilium*» Еразма Роттердамського (зупинімося спершу на ньому) багато в чому, як уже сказано, цілком відповідає духові середньовічної традиції. Майже всі

правила куртуазного суспільства повторюються й тут. М'ясо так само беруть руками, хоч і Еразм наголошує, що його треба брати трьома пальцями, а не цілою п'ятірнею. Знов натрапляємо на припис не накидатися, мов ненажера, на їжу, знову з'являється вимога мити перед їдою руки, приписи щодо спльовування, сякання, користування ножем і багато інших. Можливо, Еразм знав ті чи ті із заримованих правил поведінки за столом або був знайомий із трактатами кліриків, де про це йшлося. Чимало з тих трактатів були, безперечно, дуже поширені. Навряд чи вони уникли уваги Роттердамського. Легше можна довести зв'язок трактату з античною спадщиною. Почасти його розкрили й прокоментували ще сучасники Еразма. Їхню позицію в широкій гуманістичній дискусії про ці проблеми формування людини та її вміння поводитися ще належить дослідити глибше²⁹. Та хоч би там які були переплетіння літературні, нас у цьому зв'язку цікавлять знову ж таки переплетіння насамперед соціогенетичні. Еразм Роттердамський, поза всякими сумнівами, також не скомпілював свій трактат лише з інших книжок, він також, як і всі, хто замислюється над цими питаннями, має безпосередньо перед очима цілком певний суспільний кодекс, певний стандарт добрих і поганих звичаїв та звичок. Цей трактат про манери – також добірка спостережень із життя самого суспільства, в якому трактат народився. І водночас він, як згодом хтось висловився, «трішечки твір про весь світ». І коли його успіх, його швидке поширення, його функція як підручника у вихованні хлопчиків щось і доводить, то це те, якою великою мірою він відповідав суспільній потребі та як доречно у ньому показано саме ті моделі поведінки, котрі були на часі, котрих вимагало суспільство чи, правильніше сказати, передусім його верхній прошарок.

2. Суспільство переживало «перехідний період». Відповідний характер мали й трактати про манери. Уже із самого тону, з самого способу бачення можна відчувати, що, хоч який тісний зв'язок із середньовіччям, а все ж таки народжується щось нове. Те, що ми сприймаємо як «наївність», звичайне протиставлення «доброго» й «поганого», «сумирного» й «злого», втрачено. Люди дивляться на речі диференційованіше, тобто сильніше стримуючи власні афекти.

Що відрізняє частину споріднених гуманістичних творів, насамперед трактат Еразма Роттердамського, від викладу куртуазних кодексів, то це не так чи, принаймні, не тільки самі правила, що їх вони містять, і не добрі й погані звичаї та звички, яких ті правила стосуються; передусім це – тон, яким їх подано. Ті самі суспільні правила гри, які в епоху середньовіччя переходили з уст в уста як знеособлене надбання, тепер проголошуються по-новому та з наголосом, який дає відчувати: тут слово взяв хтось такий, хто не лише передає далі традиційне надбання, хай там скільки середньовічних, а передовсім античних трактатів він опрацював, а хто все це спостерігав на власні очі, хто описав власний досвід.

Якби цього не побачили в самому «De civilitate morum puerilium», то про це довідалися б уже з давніших Еразмових трактатів, де ця збагаченість середньовічного й античного традиційного надбання особистим досвідом виявляється, можливо, ще виразніше й ще безпосередніше. Уже в «Colloquia», які почасти ведуть свій початок, безперечно, від античних моделей, насамперед, певно, від Лукіана, а особливо в бесіді «Diversoria» (Базель, 1523 р.), Еразм Роттердамський принагідно дещо згадує безпосередньо про досвід, що його потім глибше опрацьовує в «civilitate morum».

У «Diversoria» йдеться про різницю між звичаями в німецьких і французьких заїздах. Змальовує автор, наприклад, вітальню в німецькому заїзді. Тут сидять одне побіля одного душ, мабуть, вісімдесят-дев'яносто, й це, як він наголошує, не лише представники низів, а й люди багаті, шляхетні – чоловіки, жінки, діти, всі уперемішку. І кожне робить те, що вважає за потрібне. Одне пере свої речі або розвішує біля груби промоклий одяг. Інше миє руки. Але миска така чиста, каже розповідач, що потрібна ще одна, щоб відмитися вже від води. Чути запах часнику й інші неприємні запахи. Кожне спльовує куди хоче. Один чистить чоботи просто на столі. Ось приносять їсти. Кожне вмочає окрасць хліба в спільний таріль, кусає й умочає знов. Тарілки брудні, вино погане, а коли хтось вимагає кращого, господар заявляє: «У мене спинялося чимало всіляких ґрафів та інших знатних людей. Якщо вас тут щось не влаштовує, пошукайте собі інший нічліг». Чужоземцеві тут доводиться особливо тяжко. По-перше, всі тільки те й роблять, що витріщають на нього очі, мов на якусь дивовижну звірину з Африки. А крім того, за людей тут мають тільки дворян із власної країни.

У кімнаті духота, всі спітніли, аж мокрі, й раз у раз утирають піт. Серед цих людей, поза всяким сумнівом, багато таких, хто має яку-небудь приховану хворобу. «Більшість із них, – каже розповідач, – мабуть, хворіють іспанкою, тож вони не менш небезпечні, ніж прокажені».

«Тут люди відважні, – відповідає інший, – вони з цього тільки сміються й ні на що не звертають уваги».

«Але за таку відвагу вже багато хто поплатився життям».

«То що ж їм діяти? Вони до цього вже звикли, а чоловік із доброго дива від своїх звичок не відмовляється».

3. Отже, ми бачимо: Еразм Роттердамський так само, як і решта тих, хто до нього й після нього писав про манери та поведіння, – це передусім збирачі добрих і поганих звичаїв та звичок, що їх ці люди виявляли в самому суспільному житті. Саме від них веде початок і подібність, і відмінності всіх тих звичаїв та звичок. Те, що ці праці містять менше якихось надзвичайних ідей окремої видатної особистості, ніж інші, котрим ми звикли приділяти більше уваги, що вже завдяки своїй темі вони приречені ближче триматися суспільної дійсності, надає їм особливого значення як джерелам інформації про суспільні процеси.

Але міркування на цю тему Еразма Роттердамського, як і декотрих інших авторів тієї самої фази, все ж таки належать до виняткових явищ у низці традиційних праць про манери поведінки, бо виклад приписів та вимог, нерідко дуже давніх, тут позначений яскраво індивідуальним темпераментом. І саме це, своєю чергою, становить знову ж таки «прикмету часу», ознаку перетворень у суспільстві, симптом того, що трохи дво-значно називають «індивідуалізацією». Крім того, це вказує на ще одне: проблема поведінки в суспільстві на той час була вочевидь така важлива, що навіть люди надзвичайно обдаровані й вельми уславлені не цурались її. Згодом це завдання загалом знов повертається до особистостей другого й третього рангу, які записують, поповнюють, розвивають далі приписи й правила, тож знеособлена традиція у створенні книжок про манери складається знов, хоч і не така глибока, як в епоху середньовіччя.

Про суспільні рухи, з якими пов'язані зміни поведінки, манер і почуття прикrostі, ми ще поговоримо окремо. Але зауваження, необхідні для розуміння позиції Еразма Роттердамського, а відтак і його способу вести мову про манери, зробимо вже тут.

Поява Еразмового трактату припадає на добу перегрупування суспільних сил: він стає виявом жажливого перехідного періоду після ослаблення середньовічної й перед стабілізацією іншої, новітньої суспільної ієрархії. Трактат належить до тієї фази, коли давній рицарсько-феодальний прошарок дворянства перебував ще в стадії занепаду, а новий придворно-абсолютистський – ще в стадії формування. Така ситуація давала, з-поміж іншого, шанси представникам невеликого світсько-буржуазного прошарку інтелігенції, гуманістам, зокрема й Еразму Роттердамському, як для того, щоб піднятися, домогтися визнання й духовної влади, так і для того, щоб відверто висловлюватися, дистанціюватися, – шанси, котрих не було такою мірою ні перед тим, ні після того. Ці особливі шанси дистанціюватися, які давали змогу окремим представникам прошарку інтелігенції уникнути цілковитої, беззастережної ідентифікації себе з будь-якою суспільною групою свого світу, хоча до однієї з них, до князівсько-придворної, вони, звичайно, завжди стояли ближче, ніж до решти, – ці шанси знаходять вияв і в трактаті «De civilitate morum puerilium». Еразм у жодному разі не запліщує очей на соціальні відмінності й не приховує їх. Він добре бачить, що справжні осередки того, що в його часи вважалося гарними манерами, – це князівські двори. Юному принцеві, наприклад, якому Еразм присвячує «morum puerilium», він каже: «Я хочу розповісти твоїй юності про чемність і культурність хлопців, але не через те, що тобі дуже потрібні ці приписи, адже ти з самого малечку виростав серед придворних і в тебе рано з'явився чудовий вихователь... і не через те, що, скажімо, все, про що йдеться в цьому трактаті, стосується тебе, адже ти – принц і народжений владарювати».

Але водночас Еразм завжди, й то особливо виразно, показує типову самосвідомість представника інтелігенції, того, хто піднісся завдяки

розуму, знанням і тому, що писав, хто утвердився завдяки книжці, самосвідомість одного з членів гуманістичного прошарку інтелігенції, який спроможний зберігати дистанцію навіть щодо панівних прошарків і поглядів, хоч як тісно він, можливо, з ними пов'язаний. «In primis pueros decet omnis modestia, – пише він наприкінці своєї посвяти принцеві, – et in his praecipue nobiles. Pro nobilibus autem habendi sunt omnes qui studiis liberalibus excolunt animum. Pingant alii in clypeis suis leones, aquilas, tauros et leopardos: plus habent verae nobilitatis, qui pro insignibus suis tot possunt imagines depingere, quot perdidicerunt artes liberales». Нехай інші малюють на своїх гербах левів, орлів та всіляку іншу звірину. Справжнього благородства більше в того, хто на своєму гербі може намалювати те, чого досяг власними зусиллями в мистецтвах і науках.

Це – мова, це – типова самосвідомість інтелектуала в описаній фазі суспільного розвитку. Побачити соціогенетичну, психогенетичну спорідненість таких думок із думками прошарку німецької інтелігенції XVIII ст., з її самоутвердженням через такі поняття, як «культура» й «освіта», дуже легко. Але в епоху, що настала безпосередньо після епохи Еразма Роттердамського, тільки небагато людей уміли чи, з огляду на своє суспільне становище, могли в присвяті знатній особі висловити такі думки щиро, неприховано й відверто. У міру подальшої стабілізації суспільної ієрархії такі висловлювання чимраз більше сприймалися б як нетактовність, може, навіть як напади. Відтепер люди в своїй поведінці приділяють особливу увагу відмінностям у рангах, це стає просто-таки вищим виявом чемності, основною вимогою, принаймні у Франції, «civilité». Аристократія й буржуазна інтелігенція одна з одною спілкуються, але зважати на станові відмінності й виразно виявляти їх у взаєминах стало однією з вимог такту. У Німеччині, навпаки, починаючи від епохи гуманістів завжди є буржуазна інтелігенція, яка, за поодинокими винятками, живе більш чи менш віддалено від придворно-аристократичного суспільства, це прошарок інтелігенції, що має специфічний середньостановий характер.

4. Процес розвитку й появи німецьких трактатів про поведінку, їхню відмінність від трактатів французьких підтверджує ціла низка яскравих прикладів. Зайве було б зупинятися на цьому детальніше, але, щоб відчувати таку відмінність, досить згадати лише про один твір, а саме про «Grobianus»³⁰ Дедекінда та про його дуже поширений і значущий німецький переклад Каспара Шайдта. Вся німецька «грубіянська» література, в якій, присмачена насмішками та глузуваннями, вельми серйозна потреба «пом'якшити звичаї» відбивається недвозначно й чіткіше, ніж будь-яка інша з відповідних національних традицій, показує цю специфічну буржуазно-середньостанову природу авторів, якими виступають іноді протестантські священники або вчителі. Приблизно так само стоять справи й із більшістю того, що було написано про «манери» та «поводження» у Німеччині в наступний період. Певна річ, і тут первісними осе-

редками «манер» та «поводження» чимдалі більшою мірою стають двори; та позаяк соціальні мури між буржуазією й придворною знаттю відносно високі, то буржуазні автори книжок згодом ведуть мову про манери переважно як про щось чуже, чого треба навчатися, бо такі, бачте, звичаї при дворах. І все ж таки вони, попри всю їхню обізнаність, пишуть про це, як сторонні спостерігачі, а дуже часто й із помітною безпорадністю. У наступний період, а надто після Тридцятирічної війни в Німеччині, такі книжки пише досить принижений прошарок інтелігенції, який у сенсі територіальному, становому й економічному живе компактніше. І аж коли в другій половині XVIII ст. перед німецькою буржуазною інтелігенцією, цим, сказати б, авангардом торговельної буржуазії, відкриваються нові можливості для розвитку й трохи більше свободи пересування, знов подає голос самосвідомість, близька самосвідомості гуманістів, особливо Еразма Роттердамського, хоч навіть тоді знаті як ніколи відверто заявляють: уся ваша звірина на гербах варта менше, ніж турбота про «artes liberales», надбання в мистецтвах і науці. І досить часто саме так загалом і гадають насправді.

Те, про що йшлося вище, коли ми досліджували рух другої половини XVIII ст., коріниться в традиції багато давнішій, у незмінній закономірності становлення німецького суспільства від часів особливо широкого й могутнього розвитку німецьких міст і німецької буржуазії наприкінці середніх віків. У Франції, а періодично і в Англії та Італії, чимало буржуазних представників, схильних писати, у придворно-аристократичних колах почуваються своїми. У Німеччині це далеко не так. Там буржуазні письменники не тільки пишуть переважно для придворно-аристократичних кіл – вони значною мірою й ідентифікують себе з їхніми звичаями, манерами та поглядами. У Німеччині ідентифікація інтелігенції з придворним верхнім прошарком аж ніяк не така цілковита, не така сама собою зрозуміла й не має такого загального характеру. Підозріливе ставлення й певна недовіра до тих, хто утверджується переважно завдяки своєму поведженню, чемності й манерам, завдяки промітності й розквітості, має тут глибоку традицію, тим більше що всі оті «цінності буття» в німецькій придворній аристократії, яка розпалася на багато більших і менших кіл, яка не об'єднана у велике, центральне "society" і яку, крім того, рано очинюють, не набувають такої завершеної форми, як в інших західних країнах. Натомість тут виразніше, ніж у решті західних країн, формується те, що потім виступає, з одного боку, як чиновницька, університетська й культурна традиція середнього стану, а з другого – як чиновницька й військова традиція знаті.

5. Вплив Еразмового трактату про манери поширюється як на Німеччину, так і на Англію, Францію та Італію. Що спільного в його позиції з позицією німецької інтелігенції пізнішого періоду, то це брак ідентифікації з придворним верхнім прошарком, а зауваження Еразма про те, що тлумачення «Zivilität» – це, безсумнівно, «crassissima Philosophiae pars»,

вказує на ґрадацію цінностей, яка не позбавлена певної спорідненості з пізнішою оцінкою «цивілізації» й «культури» в німецькій традиції.

Відповідно й Еразм викладає свої правила поведінки не як приписи якомусь певному стану. Він особливо не наголошує на соціальних відмінностях, якщо не брати до уваги окремих намагань відмежуватися від селян та дрібних торговців. Але саме те, що ці приписи не адресовані якомусь одному суспільному прошарку, що вони мають характер загальнолюдських правил, водночас відрізняє Еразмові трактат від подальших таких творів передовсім у французькій, а також в італійській традиції.

Еразм, скажімо, просто пише: «Incessum nec fractus sit, nec praeseptum». Ходити потрібно й не надто повільно, й не надто швидко. Трохи згодом італієць Делла Каса у своєму «ґалатео» каже те саме (розд. VI 5, ч. III). Але в нього той самий припис цілком безпосередньо й природно виступає як засіб соціальної відмінності: «Non dee l'huomo nobile correre per via, ne troppo affrettarsi, che cio conviene a palafreniere e non a gentilhuomo. Ne percio si dee andare sì lento, ne sì contegnosò come femmina o come sposa». Шляхетний чоловік не повинен бігати, мов слуга, й не повинен ходити повільно, як жінка чи наречена. Що тут прикметно й збігається з іншими спостереженнями, то це те, що в одному з німецьких перекладів «ґалатео» – у п'ятимовному виданні 1609 р. (Женева), – так само, до речі, як і в латинському перекладі, доволі методично й, на противагу решті перекладів, знов робиться спроба стерти соціальні відмінності, властиві оригіналові. Наприклад, щойно процитоване місце (с. 562) перекладено так: «So soll auch einer vom Adel oder auch *erbarer mann* nicht über die gassen lauffen, noch alzu sehr eilen, dieweil solchs einem lackeyen und nicht einem fürnemmen mann gebüret... Man soll auch hinwiderum nit zu gar langsam gehen wie eine prächtige matrone oder junge braut».

«*Erbarer mann*» тут ужито, мабуть, щодо буржуазних радників. І таке трапляється в багатьох місцях; коли в італійському тексті стоїть просто «gentilhuomo», у французькому лише «gentilhomme», в німецькому вже маємо приблизно таке: «порядна, шанована людина», а в латинському: «*homo honestus et bene moratus*». Таких прикладів можна наводити безліч.

Еразм чинить приблизно так само. Як наслідок з'являються все нові й нові приписи, яким він не надає соціального характеру, і в італійській, а потім і у французькій традиції вони ще більшою мірою призначені для верхнього прошарку, тоді як у німецькій мові, принаймні, зберігається тенденція до стирання соціального характеру, хоча тривалий час навряд чи хтось із тих, хто пише, досягає такого ступеня соціального дистанціювання, як Еразм. Щодо цього в усій низці тих, хто пише на таку тему, він посідає своєрідну позицію. Вона корениться в його особистій вдачі. Але водночас вона відбиває відносно обмежену фазу послаблення між двома великими епохами, яким властива досить сувора суспільна ієрархія.

Цей сприятливий перехідний період постійно й вельми плідно відбивається на його способі спостерігати людей. Він дає Еразмові змогу, з

одного боку, критикувати «мужицьке», «вупльгарне», «грубе», не приймаючи беззастережно, як більшість із пізніших авторів, з другого боку, манери великих придворних панів, коло котрих, як він, зрештою, каже сам, – це розсадник доброзвичайної поведінки. Дуже добре він бачить у багатьох придворних звичаях і перебільшення, вимушеність і не боїться про це сказати. Ведучи мову про те, як слід тримати губи, він пише, наприклад: «Ще менше гарного в тому, коли хтось час від часу випинає губи й, так би мовити, насвистує собі під ніс. Нехай так роблять великі пани, коли прогулюються в натовпі». Або ще читаємо: «Нехай декотрі придворні собі на втіху затискають у кулаці окраєць хліба, а тоді відламують його по шматочку пальцями. А ти пристойно відріжуй собі хліб ножем».

6. Але тут ми воднораз знов дуже чітко бачимо й різницю між цим і середньовічним способом давати вказівки щодо поведінки. Колись, для прикладу, просто казали: «The breade cut fayre and do not it break³¹». Відріж собі пристойно хліба й не відламуй його. Еразм Роттердамський уводить вимоги й заборони безпосередньо в ужиток, у практику людей. Традиційні приписи, це дзеркало звичаїв, які раз у раз повертаються, в цій практиці немовби прокидаються від своєрідного сну. Одне давнє правило каже: «Не накидайся жадібно на їжу³²».

Ne manguie mie je te commande,
avant que on serve de viande,
car il sembleroit que tu feusses
trop glout, ou que trop fain eüsses.

.....
Vuiddier er essever memoire
aies ta bouche, quant veulz boire.

Еразм дає таку саму вказівку, але при цьому він бачить безпосередньо перед собою людей: одні, пише він, ковтають більше, ніж жують, так наче їх, сказати б, зараз мають відвести до в'язниці, або ніби ті злодії, що пожирають украдене. А другі так набивають собі рота, що в них аж надуваються щоки, мов ковальські міхи. Треті, жуючи, так роззявляють рота, що починають плямкати, як свині. Далі йде загальне правило, яке щоразу казали та яке щоразу вочевидь треба було казати: «Ore pleno vel bibere vel loqui, nec honestum, nec tutum».

У всьому цьому, крім середньовічної традиції, дається взнаки, поза всяким сумнівом, і багата антична спадщина. Але те, що прочитано, збагачує те, що побачено, а те, що побачено, збагачує те, що прочитано й написано.

Одежа, пише принагідно Еразм, – це певною мірою плоть плоті. З неї можна зробити висновок про стан душі. І далі він наводить приклади того, яка одежа відповідає тому чи тому стану душі. Це – перші спроби того способу спостереження, що його на одній із наступних стадій назвуть «психологічним». Нова стадія чемності та її віддзеркалення, означене поняттям «civilité», тісно пов'язана з тим способом, і цей зв'язок поступово

стає чимдалі тіснішим. Щоб справді бути «чемним» у сенсі «civilité», треба певним чином спостерігати, озиратися довкола себе, зважати на людей та їхні мотиви. Тут також заявляє про себе нове ставлення людини до людини, нова форма інтеграції.

Через неповних сто п'ятдесят років, коли «civilité» зробилося усталеною, стабільною формою поведінки в придворному верхньому прошарку Франції, в «monde», один із його членів починає свою розповідь про «Science du monde» словами³³: «Il me semble que pour acquiescer ce qu'on appelle la Science du Monde: il faut premièrement s'appliquer à bien connoître les hommes tels qu'ils sont en general et entrer ensuite dans la connoissance particulière de ceux avec qui nous avons à vivre, c'est-à-dire, de leurs inclinations et de leurs opinions bonnes et mauvaises, de leurs vertus et de leurs défauts».

Те, про що тут сказано свідомо й цілком точно, виявляється і в Еразма Роттердамського. Але цю особливу схильність суспільства, а відтак і авторів, спостерігати, пов'язувати окремий випадок і правило, те, що бачиш і що читаєш, знаходимо не тільки в Еразма Роттердамського, ця схильність дає про себе знати і в інших книжках про манери доби Відродження й, безперечно, не лише в таких книжках.

7. Отож якщо поцікавимося, які ж нові тенденції³⁴ з'являються в Еразмовому способі спостерігати поведінку людей, то одна з них – перед нами. Певна річ, у процесі перетворень і появи нового, який ми характеризуємо поняттям «Відродження», до певної міри змінилося навіть те, що в спілкуванні людей вважалося «пристойним» і «непристойним». Але корінний перелом знаменується аж ніяк не тим, що враз постає вимога нових манер поведінки, протилежних колишнім. Традицію «courtoisie» багато в чому продовжує далі суспільство, яке поняття «civilitas» бере на означення суспільно «доброї поведінки».

Особлива схильність людей спостерігати себе й інших – одна з прикмет того, що все питання поведінки набуває іншого характеру: люди себе й інших формують свідоміше, ніж в епоху середньовіччя.

У ті часи казали: цього не роби, того не роби; але загалом багато чого й дозволялося. Століттями люди повторювали майже ті самі, на наш погляд, елементарні приписи й заборони, хоч до формування цілком усталених звичок вони вочевидь і не приводили. Тепер справа стоїть інакше. Люди посилюють тиск одне на одного, суттєво підвищують вимоги «поводитися добре». Набуває ваги все коло проблем, пов'язаних із поведінкою. Те, що правила поведінки, які доти ходили переважно у висловах та віршиках, призначених для заучування напам'ять, чи поодинокі траплялися в трактатах на інші теми, Еразм Роттердамський збирає й узагальнює в одній прозовій праці й уперше такий самостійний твір присвячує, наскільки це можливо, всьому колу питань поведінки в суспільстві загалом, а не лише за столом, – це не лише успіх, а й виразна ознака чимдалі більшого значення цього кола питань³⁵. І поява подібних трактатів (досить назвати лише найвідоміші з них, такі, як,

наприклад, «Придворний» Кастільйоне чи «Галатео» Делла Каси) підтверджує цю думку. Про суспільні процеси, що стояли за цим явищем, ми тут уже казали й нагадаємо ще раз: давні суспільні союзи на цей час коли ще й не порозпадалися, то значною мірою ослаблені й перебувають у стані переформування. В одному казані виявляються індивіди різного соціального походження. Суспільний кругообіг, піднесення й падіння відбуваються швидше.

Протягом XVI й аж до самого XVII ст. – тут раніше, там пізніше, але майже повсюди з численними спадами – знов починає повільно формуватися міцніша суспільна ієрархія і – з елементів різного соціального походження – новий верхній прошарок, нова аристократія. Саме в зв'язку з цим у дедалі більшу проблему виростає й питання єдиної, цілісної доброї поведінки, тим більше що інша структура нового верхнього прошарку як ніколи доти піддає кожного окремого його члена тиску з боку інших членів, а також суспільному контролю. Саме за таких обставин писали свої трактати про правила поведінки Еразм Роттердамський, Кастільйоне, Делла Каса та інші. Люди, змушені жити одне з одним у новій формі стосунків, глибше сприймають вияви почуттів одне одного. Кодекс поведінки хоч і не різко, а дуже повільно, але все ж таки стає суворішим, а поважливе ставлення, що його люди сподіваються одне від одного, зростає. Відчуття того, що можна робити, а від чого слід відмовитися, щоб не завдати іншим рани, не шокувати їх, проти попередньої фази стає диференційованішим, а суспільна вимога не завдавати іншим ран, у зв'язку з новими владними відносинами, – обов'язковішою.

Правила «Courtoisie» також диктують: «Не каже нічого такого, що може роздратувати решту й спричинити сварку».

Non dicas verbum
cuiquam quod acerbum³⁶.

«За столом будь гарним сусідом»:

Awayte my chylde, ye be have you manerly
Whan at your mete ye sitte at the table
In every prees and in every company
Dispose you to be so companable
That men may of you reporte for commendable
Fot thrusteth wel upon your berynge
Men wil you blame or gyue preysynge...

Так написано в одній англійській «Book of Curtesye»³⁷. Барато чого з того, про що веде мову Еразм, цілком відповідає дійсності. Але зміна тональності, зростання сприйнятливості, глибше спостереження за людьми й чіткіше розуміння того, що відбувається в іншій людині, – всього цього не помітити не можна. Особливо виразно це висловлено в одному зауваженні наприкінці праці, яким Еразм прориває схематизм «доброї

поведінки» разом із бундючністю, що звичайно супроводжує опанування такої поведінки, й повертає їй глибоку людяність:

«*Maxima civilitatis pars est, quum ipse nusquam delinquas, aliorum delictis facile ignoscere, nec ideo sodalem minus habere charum, si quos habet mores inconditiores. Sunt enim qui morum ruditatem aliis compensent dotibus*».

«Будь поблажливий до помилок решти людей. Це – головна чеснота «civilitas», чемності. Супутник не повинен викликати в тебе менше поваги тільки через те, що в нього менше гарних манер. Є люди, які своєю грубою поведінку відшкодовують іншим хистом».

А далі читаємо: «*Quod si sodalis per inscitiam peccet in eo sane, quod alicuius videtur momenti, solum ac blande monere civilitatis est*».

«Якщо хтось із твоїх товаришів ненароком зробить помилку... скажи йому про це самому й скажи по-дружньому. Це і є цивілізованість (Zivilität)».

Але й це сприйняття, цей жест, знову ж таки, – лише свідчення того, як мало Еразм, стоячи досить близько до придворного верхнього прошарку свого часу, ідентифікує себе з ним і як він зберігає внутрішню дистанцію до кодексу цього прошарку.

«Галатео» дістає свою назву від типового випадку, де реалізується вже згаданий Еразмів припис «Скажи йому про це самому й скажи по-дружньому» й де в такий спосіб виправляють помилку. Тут також природно, але природно знову ж таки цілком по-іншому, ніж в Еразма, наголошено на придворному характері цих звичаїв.

Одного дня до веронського єпископа, розповідається тут³⁸, прийшов у гості граф Річард. Єпископ та його двір вважають графа «*gentilissimo cavaliere e di bellissime maniere*». Тільки одна-однісінька вада у гостеві впадає в очі господарю. Але єпископ нічого не каже. Попрощавшись, він наказує своєму землемірові Галатео провести гостя. Галатео був чоловік при єпископському дворі, який мав напрочуд добрі манери – він переймав їх при дворах великих можновладців; «*molto havea de' suoi di usato alle corti de' gran Signori*». Про це сказано особливо виразно.

Отож цей Галатео трохи проводить графа й, перше ніж попрощатися, каже йому, що його господар, єпископ, хоче зробити графові на згадку подарунок. Єпископ, мовляв, ніколи в житті не бачив ще одного такого шляхетного чоловіка з такими манерами, як у нього, в графа. Тільки одну ваду помітив у ньому єпископ: коли він, граф, їсть, то надто гучно плямкає губами, й це плямкання решті гостей прикро чути. Сказати йому, графові, про це – і є, мовляв, прощальний подарунок від єпископа, тільки він просить графа не сприймати його з прикрістю.

Припис не плямкати за столом часто трапляється й у багатьох середньовічних правилах поведінки. Але ця історія на початку «Галатео» яскраво засвідчує те, що зазнало змін. Вона показує не тільки те, якого значення тепер починають надавати «добрій поведінці». Насамперед вона показує, як посилюється тиск, що його люди здійснюють щодо цього одне на одного. Немає сумніву: такий чемний, зовні делікатний і

досить доброзичливий спосіб виправити чиюсь помилку незрівнянно переконливіший, ніж засоби суспільного контролю, а коли до цього ще й вдається людина, яка стоїть на вищому суспільному щаблі, то такий спосіб для усунення за давніх поганих звичок багато дієвіший, ніж образи, глузування чи погрози застосувати фізичну силу.

Формуються умиротворені суспільства. Давній кодекс поведінки зазнає змін дуже повільно. Хоча суспільний контроль стає чимдалі відчутнішим. А насамперед повільно змінюються спосіб і механізм, якими суспільство моделює афекти. Протягом середніх віків стандарт добрих і поганих звичаїв та звичок, попри всі регіональні й соціальні відмінності, докорінно не змінився. Минають сторіччя, а ми натрапляємо на згадки про ті самі добрі й погані звичаї та звички. У самих людях суспільний кодекс трансформується в тривалі звички досить незначною мірою. Тепер, коли суспільство зазнає перетворень, коли по-новому складаються людські стосунки, поволі настають зміни й тут: зростає внутрішня потреба самоконтролю. У зв'язку з цим стандарт поведінки починає рухатися.

Уже в «Книжці про чемність» Какстона, надрукованої, очевидно, наприкінці XV ст., досить недвозначно відчувається, що звичаї, звички, правила поведінки почали зазнавати змін³⁹:

Thingis whilom used ben now leyd a syde
And newe feetis, dayly ben contreuide
Mannys actes can in no plyte abyde
They be changeable ande ofte meuide
Thingis somtyme alowed is now repreuid
And after this shal thinges up aryse
That men set now but at lytyl pryse.

Слова «Thingis somtyme alowed is now repreuid» звучать, по суті, як гасло до всього руху, що тепер народжується. XVI ст. – це століття ще цілком перехідне. Еразмові Роттердамському та його сучасникам ще вільно висловлюватися про речі, фізіологічні функції, манери поведінки, які через сторіччя чи двоє вже викликатимуть почуття прикrostі та сорому й публічну демонстрацію яких, навіть саму згадку про які, суспільство засуджуватиме. Так само просто й зрозуміло, як сам він чи й той самий Делла Каса вів мову про високий такт і пристойність, пише Еразм, приміром, і таке: «Не совайся на стільці туди-сюди. Хто так робить, той *«speciem habet, subinde ventris flatum emittentis aut emittere conantis»*. Це ще та самісінька, дуже давня. невимушеність, з якою обговорювали фізіологічні функції, невимушеність, притаманна середньовічним людям, але вже збагачена спостереженнями, врахуванням того, «що про це можуть подумати інші». Такі висловлювання трапляються часто.

Роздуми про «поведінку» людей XVI ст. та їхній кодекс поведінки раз по раз підводять дослідника то до одного висновку: «Це ж бо ще геть як

у добу середньовіччя», – то до другого: «Це ж бо вже цілком відповідає нашому сприйняттю». І саме ця, на перший погляд, нібито суперечність вочевидь відповідає дійсності. У людей цієї епохи ніби подвійне обличчя. Вони немовби стоять на містку. Поведінка й кодекс поведінки почали рухатись, але рух цей дуже повільний. А насамперед, коли розглядають кожен окремий ступінь, бракує якоїсь певної мірки: що таке випадкове відхилення? Коли й де щось посувається вперед? Коли щось відстає? Чи тут справді йдеться про зміну в певному напрямі? Чи під ключовим словом «*civilité*» європейське суспільство справді повільно наближається до того типу добропристойних манер, до того стандарту поведінки, звичок, вияву афектів, який характерний для суспільства «цивілізованого» в нашому розумінні, для західноєвропейської «цивілізації»?

8. Унаочнити цей рух, показати його досить виразно й зрозуміло – завдання не зовсім легке, й то саме через те, що проходить він дуже повільно, сказати б, зовсім невеличкими кроками, а крім того, з усілякими відхиленнями, описує великі й малі дуги. Розглядати просто кожен окремий ступінь, про звички, звичаї й манери якого нам залишає свідчення той чи той документ, вочевидь недостатньо. Треба спробувати окинути поглядом сам рух як одне ціле чи, принаймні, чималий його відтинок, мов ото в уповільненій кінозйомці. Треба нанизувати кадр за кадром, щоб із якогось певного боку простежити у взаємозв'язку процес, поступові переміни у способах поведінки й афектному стані, в посуванні порогу почуття прикрості.

Можливість зробити це дають книжки про манери поведінки. Щодо окремих сторін людської поведінки, особливо щодо звичаїв за столом, вони містять досить детальні свідчення – свідчення про завжди ті самі сторони суспільного життя, – які відносно повно, хоч іноді це стосується досить випадкових періодів, охоплюють епоху принаймні від XIII й аж до XIX та XX ст. Тут можна й справді нанизувати кадр за кадром; тут можна показати насамперед окремі відтинки загального процесу. І те, що тут для аналізу можна взяти простіші, елементарніші способи поведінки, при яких індивідуальна свобода дій проти суспільного стандарту відносно менша, – скоріше, мабуть, перевага, ніж вада.

Щодо виховання поведінки за столом та книжок про манери, то йдеться про трактати особливої категорії.

Якщо писемну спадщину минувшини розглядати насамперед із погляду того, що ми звикли розуміти під терміном «літературне значення», то більшість із цих джерел особливої цінності не мають.

Та коли ми розглядатимемо способи поведінки, яких у певний момент певне суспільство очікувало від своїх членів і яким воно намагалось підпорядкувати кожного індивіда, коли ми хочемо простежити зміни у звичаях та звичках, у суспільних вимогах і табу, тоді саме ці – з погляду літератури, можливо, й не дуже цінні – джерела для правильної поведінки набувають особливого значення. Вони проливають трохи світла

на явища в процесі розвитку суспільства, щодо яких ми якраз і не маємо достатньо безпосередніх свідчень, принаймні, що стосується минулого. Вони показують саме те, що ми шукаємо, тобто до якого стандарту звичаїв та звичок, способів поведінки суспільство намагалося привчати індивіда у той чи той період. Ці вірші й трактати вже самі собою, цілком об'єктивно становлять інструменти «орієнтування» або «формування»⁴⁰, інструменти підпорядкування кожного окремого індивіда тим способом поведінки, що їх вимагає структура суспільства й ситуація в ньому. І водночас тим, що ці вірші й трактати засуджують, і тим, що розхвалюють, вони показують різницю між тим, що, залежно від обставин, вважається звичаями та звичками добрими, й тим, що вважається звичаями та звичками поганими.

Про поведінку за столом

Частина I

П р и к л а д и

Приклади, що досить яскраво показують
поведінку верхнього прошарку

A

XIII ст.

*Daz ist des tanhausers getiht und ist guot hofzuht*⁴¹

- 1 Er dünkent mich ein zühtic man,
der alle zuht erkennen kan,
der keine unzuht nie gewan
und im der zühnte nie zeran.
- 5 Der zühnte der ist also vil
und sint ze manegen dingen guot;
nu wizzent, der in volgen wil,
daz er vil selten missetout.
.....
- 25 Swenne ir ezzt, so sit gemant,
daz ir vergeztt der armen niht;
so wert ir gote vil wol erkant,
ist daz den wol von iu geschiht.

До в. 25 подібне й перше правило Бонвічіно да Ріві

La primiera è questa:
che quando tu è a mensa,
del povero bexognoxo
imprimamente inpenza.

- 33 Kein edeler man selbander sol
mit einem leffel sufen niht;
daz zimet hübschen liuten wol,
den dicke unedellich geschiht.
- 37 Mit schüzzeln sufen niemen zimt,
swie des unfour doch maneger lobe,
der si frevellichen nimt
und in sich giuzet, als er tobe.
- 41 Und der sich über die schüzzel habet,
so er izzet, als ein swin,
und gar unsuberliche snabet
und smatzet mit dem munde sin.
- 45 Sümliche bizent ab der sniten
und stovents in die schüzzel wider
nach geburischen siten;
sülh unzuht legent die hübschen nider.
-

із «ein spruch der ze tische kêrt»⁴².

- 313 mit der schüzzel man niht sūfen sol,
mit einem lefel daz stât wol.
- 315 Swer sich über die schüzzel habt,
und unsüberlichen snabt
mit dem munde, als ein swîn,
der sol bî anderm sîn.
- 319 swer sniubet als ein lahs,
unde smatzet als ein dahs,
und rûset sô er ezzen sol,
diu driu dinc ziment niemer wol.

Або в «Curtesien» Бонвічіно да Ріви

La sedexena apresso con veritae:
No sorbilar dra bocha quando tu mangi con cugial;
Quello fa sicom bestia, chi con cugial sorbilial
Chi doncha à questa usanza, ben fa s'el se dispolia.

Або у «The Boke of nurture and school of good manners»⁴³

- 201 And suppe not lowde of thy Pottage
no tyme in all thy lyfe.

До в. 45 див. «ein spruch der ze tische kêrt».

- 346 swer diu bein benagen hât,
und wider in die schüzzel tout,
dâ sîn die höveschen vor behuot.

- 49 Etlicher ist also gemout,
swenn er daz bein genagen hat,
daz erz wider in die schüzzel tuot;
daz habet gar für missetat.
- 53 Die senf und salsen ezzen gern,
die sulen des vil flizic sin,
daz si den unflat verbern
und stozen niht die vinger drin.
- 57 Der riuspet, swenne er ezzen sol,
und in daz tischlach sniuzet sich,
diu beide ziment niht gar wol,
als ich des kan versehen mich.
- 65 Der beide reden und ezzen wil,
diu zwei werc mit einander tuon,
und in dem slaf wil reden vil,
der kan vil selten wol geroun.
- 69 Ob dem tische lat daz brehten sin,
so ir ezzet, daz sümliche tuont.
dar an gedenkent, friunde min,
daz nie kein site so übele stuont.
.....
- 81 Ez dünket mich groz missetat,
an sweme ich die unzuht sihe,
der daz ezzen in dem munde hat
und die wile trinket als ein vihe.
- 85 Ir sült niht blasen in den tranc,
des spulgent sümliche gern;
daz ist ein ungewizzen danc,
der unzuht solte man enbern.

Або з «Quisquis es in mensa»⁴⁴

- 8 in disco tacta non sit bucella redacta.
До в. 65 див. із «Stans puer ad mensam»⁴⁵
22 numquam ridebis nec faberis ore repleto.

До в. 81 див. із «Quisquis es in mensa»

- 15 qui vult potare debet prius os vacuare.

Або із «The Babees Book»

- 149 And withe fulle mouthe drynke in no wyse.

- 93 E daz ir trinkt, so wischt den munt,
daz ir besmalzet niht den tranc;
diu hovezuht wol zimt alle stunt
und ist ein hovelich gedanc.
- 105 Und die sich uf den tisch legent,
so si ezzent, daz enstet niht wol;
wie selten die die helme wegent,
da man frouwen dienen sol.
- 109 Ir sült die kel ouch jucken niht,
so ir ezzt, mit blozer hant;
ob ez aber also geschiht,
so nemet hovelich daz gewant.
- 113 Und jucket da mit, daz zimt baz,
denn iu diu hant unuber wirt;
die zuokapher merket daz,
swer sülhe unzuht niht verbirt.
- 117 Ir sült die zende stüren niht
mit mezzern, als etlicher tuot,
und als mit manegem noch geschiht;
swer des phliget, daz ist niht guot.
- 125 Swer ob dem tisch des wenet sich,
daz er die gürtel witer lat,
so wartent sicherliche uf mich,
er ist niht visch biz an den grat.
-

До в. 85 див. також «The Boke of curtasye»⁴⁶

- 111 Ne blow not on thy drinke ne mete,
Nether for colde, nether for hete.

До в. 93 див. «The Babees Book»

- 155 whanne ye shalle drynke,
your mouthe clence with A clothe.

Або з «La Manière de se Contenir a Table»⁴⁷

ne boy pas la bouche baveuse,
car la coustume en est honteuse.

До в. 105. Подібне у «The Babees Book»

- 146 Nor on the borde lenyng be yee nat sene.

- 129 Swer ob dem tische sniuzet sich,
ob er es ribet an die hant,
der ist ein gouch, versihe ich mich,
dem ist niht bezzer zuht bekant.
- 141 Ich hoere von sümlichen sagen
(ist daz war, daz zimet übel),
daz si ezzen ungetwagen;
den selben müezen erlamen die knübel!
- 157 In diu oren grifen niht enzimt
und ougen, als etlicher tuot,
swer den unflat von der nasen nimt,
so er izzet, diu driu sint niht guot.

В

XV? ст.

*S'ensuivent les Contenances de la Table*⁴⁹ (вибірково)

I

Enfant qui veult estre courtoys
Et à toutes gens agreable,
Et principalement à table,
Garde ces rigles en françois.

Вивчи це правило.

II

Enfant soit de copper soigneux
Ses ongles, et oster l'ordure,
Car se l'ordure il y endure,
Quant ilz se grate yert roingneux.

Обрізай і чисть
собі нігті;
бруд небезпечний,
коли чухаєшся.

До в. 117 див. також «Stans puer ad mensam»⁴⁸

30 Mensa cultello, dentes mundare caveto.

До в. 141 див., крім того, «Stans puer ad mensam»

11 Illotis manibus escas ne sumpseris unquam.

До в. 157 див., крім того, «Quisquis es in mensa»

9 Non tangas aures nudis digitis neque nares.

Цю невеличку добірку паралельних місць укладено у процесі побіжного перегляду різноманітних правил поведінки за столом та при дворі. Її в жодному разі навіть приблизно не можна назвати вичерпною. Вона лише має дати тут уявлення про те, який подібний був тон і зміст вимог та заборон у різноманітних традиційних низках віршів, а також у різні періоди середньовіччя.

III

Enfant d'honneur, lave tes mains
A ton lever, à ton disner,
Et puis au soupper sans finer;
Ce sont trois foys à tous le moins.

Мий руки, коли
підводишся з-за столу,
а також щоразу перед тим,
як сідаєш їсти.

XII

Enfant, se tu es bien sçavant,
Ne mès pas ta main le premier
Au plat, mais laisse y toucher
Le maistre de l'hostel avant.

Не тягнися до миски
перший.

XIII

Enfant, gardez que le morseau
Que tu auras mis en ta bouche
Par une fois, jamais n'atouche,
Ne soit remise en ton vaisseau.

Не викладай того,
що взяв до рота,
знов на тарілку.

XIV

Enfant, ayes en toy remors
De t'en garder, se y as failly,
Et ne presentes à nulluy
Le morseau que tu auras mors.

Не пропонуй нікому
шматка, якого
ти вже
надкусив.

XV

Enfant, garde toy de maschier
En ta bouche pain ou viande,
Oultre que ton cuer ne demande,
Et puis apres le recrascher.

Не жуй того,
що доведеться
виплюнути.

XVII

Enfant, garde qu'en la saliere
Tu ne mettes point tes morseulx
Pour les saler, ou tu deffaulx,
Car c'est deshonneste maniere.

Не вмочай
шматка, якого їси,
у солянку.

XXIV

Enfant, soyes tousjors paisible,
Doulx, courtois, bening, amiable,
Entre ceulx qui sierront à table
Et te gardes d'estre noysible.

Сиди за столом
спокійно, чемно
й не галасуй.

XXVI

Enfant, se tu fais en ton verre
Souppes de vin aucunement,
Boy tout le vin entierement,
Ou autrement le gecte à terre.

Якщо накришив
у вино хліба,
випий вино сам
або вилий його.

XXXI

Enfant, se tu veulx en ta pence
Trop excessivement bouter
Tu seras contraint à rupter
Et perdre toute contenance.

Не напихай надто
череву, а то
буде важко
сидіти.

XXXVI

Enfant, garde toy de frotter
Ensamble tes ma³ns, ne tes bras
Ne à la nappe, ne aux draps
A table on ne se doit grater.

За столом не
чухайся, навіть
скатеркою.

С

1530 р.

Із «*De civilitate morum puerilium*» (розд. IV)
Еразма Роттердамського

Mantile si datur, aut humero sinistro aut brachio laevo imponito. (Якщо тобі дали серветку, перекинь її через ліве плече або руку.)

Cum honorationibus accubiturus, capite reho, pileum relinquito. (Якщо за столом сидиш поруч із знатними людьми, скинь шапку, тільки не забувай добре зачесати чуба.)

A dextris sit poculum et cultellus escarius rite purgatus, ad laevam panis. (Праворуч – келих і ніж, ліворуч – хліб.)

Quidam ubi vix bene consederint, mox manus in epulas conjiciunt. Id luporum est... (Дехто, щойно сяде до столу, вже тягнеться до їжі. Так роблять вовки...)

Primus cibum appositum ne attingito, non tantum ob id quod arguit avidum, sed quod interdum cum periculo conjunctum est, dum qui fervidum inexploratum recipit in os, aut expuere cogitur, aut si deglutiatur, adurere gulam, utroque ridiculus aequae ac miser. (Не тягнися перший до миски, яку щойно поставили на стіл, – не тільки через те, щоб не видатися жадібним, а й через те, що це може виявитися небезпечним. Бо хто зопалу вхопить до рота щось гаряче, той або муситиме його виплюнути, або попече собі все в роті, якщо спробує проковтнути. У кожному разі він викличе сміх або співчуття.)

Alicuantisper morandum, ut puer assuescat affectui temperare. (Не завадить трохи зачекати, поки хлопчик навчиться опановувати свої почуття.)

Digitos in jusculenta immergere, agrestium est: sed cultello fuscinae tollat quod vult, nec id ex toto eligat disco, quod solent liguritores, sed quod forte ante ipsum jacet, sumat. (Вмочати пальці в підливу – це по-мужицькому. Їжу бері ножем та виделкою й не перебирай усе на тарелі, як часто роблять ласолуби (?), а бери те, що лежить ближче до тебе.)

Quod digitis excipere non potest, quadra excipiendum est. (Те, чого не можна взяти пальцями, беруть за допомогою підставки.)

Si quis e placenta vel artocrea porrexit aliquid, cochleari aut quadra excipe, aut cichleare porrectum accipe, et inverso in quadram cibo, cochleare reddito. (Коли тобі подають на ложці шматок паштету або пирога з м'ясом чи рибою, підстав тарілку або візьми ту ложку, виклади їжу на тарілку, а ложку поверни.)

Si liquidius est quod datur, gustandum sumito et cochleare reddito, sed ad mantile extersum. (Якщо тобі пропонують рідку страву, скуштуй її, а ложку поверни, але перед цим спершу витри її серветкою.)

Digitos unctos vel ore praelingere, vel ad tunicam extergere, pariter incivile est: id mappa potius aut mantili faciendum. (Облизувати чи витирати об одягу масні пальці непристойно. Краще скористатися для цього скатеркою або серветкою.)

D

1558 р.

Із «Галатео» Джованні делла Каси,
архієпископа Беневентського;

цитуються за п'ятимовним виданням (Женева, 1609 р., с. 68)

Was meystu würde dieser Bischof und seine edle Gesellschaft (il Vescove e la sua nobile brigata) denen gesagt haben, die wir bisweilen sehen wie die Säwe mit dem rüssel in der suppen ligen und ihr gesicht nit einmal aufheben und ihre augen, viel weniger die hände nimmermehr von der speise abwenden, die alle beyde backen aufblasen gleich als ob sie in der Trommete bliesen oder ein feuer aufblasen wollen, die nicht essen sondern fressen und die kost einschlingen, die ihre Hände bey nahe bis an den Elbogen beschmutzen und demnach die servieten also zu richten, daß unflätige küchen oder wischlumpen viel reiner sein möchten.

Dennoch schämen sich diese unflätter nit mit solchen besudelten servieten ohn unterlas den schweis abzuwischen (der dann von wegen ihrs eilenden und ubermessigen fressens von irem häupt über die stirn und das angesicht bis auff den hals häufig herunter trüpfet) ja auch wol die Nase so oft es inen geliebet darin zu schneutzen.

Е

1560 р.

Із «*Civilité*» К. Кальвіака⁵⁰
(виразно помітне наслідування
Еразма Роттердамського,
але є й власні думки)

L'enfant estant assis, s'il ha une serviette devant luy sur son assiette, il la prendra et la mettra sur son bras ou espaule gauche, puis il mettra son pain de costé gauche, le cousteau du costé droit, comme le verre aussi, s'il le veut laisser sur la table, et qu'il ait la commodité de l'y tenir sans offenser personne. Car il pourra advenir qu'on ne scaurait tenir le verre à table ou du costé droit sans empescher par ce moyen quelqu'un.

Il fault que l'enfant ait la discrétion de cognoistre les circonstances du lieu où il sera.

En mangeant... il doit prendre le premier qui luy viendra en main de son tranchoir.

Que s'il y a des sauces, l'enfant y pourra... tremper honnestement et sans tourner de l'autre costé après qu'il l'aura tremper de l'un...

Il est bien nécessaire à l'enfant qu'il apprenne dès sa jeunesse à despécer un gigot, une perdrix, un lapin et choses semblables.

C'est une chose par trop ords (брудно) que l'enfant présente une chose après l'avoir rongée, ou celle qu'il ne daigneroit manger, *si ce n'est à son serviteur*.

Il n'est non plus honneste de tirer par la bouche quelque chose qu'on aura jà mâchée, et la mettre sur le tranchoir; si ce n'est qu'il advienne que quelquefois il succe la moelle de quelque petit os, comme par manière de passe temps en attendant la desserte, car après l'avoir succé il le doit mettre sur son assiette, comme aussi les os des cerises et des prunes et semblables, pour ce qu'il n'est point bon de les avaler ny de les jecter à terre.

L'enfant ne doit point ronger indécemment les os, comme font les chiens.

Quant l'enfant voudra du sel, il en prendra avec la poincte de son cousteau et non point avec les trois doigts;

Il faut que l'enfant coupe sa chair en menus morceaux sur son tranchoir... et ne faut point qu'il porte la viande à la bouche tantost d'une main, tantost de l'autre, comme les petits qui commencent à manger; mais que tousjors il le face avec la main droicte, en prenant honnestement le pain ou la chair avec troys doigts seulement.

Quant à la manière de mâcher, elle est diverse selon les lieux ou pays où on est. Car les Allemans mâchent la bouche close, et trouvent laid de faire autrement. Les François au contraire ouvrent à demy la bouche, et trouvent la procédure des Allemans peu ord. Les Italiens y procèdent fort mollement, et les François plus rondement et en sorte qu'ils trouvent la procédure des Italiens trop délicate et précieuse.

Et ainsi chacune nation ha quelque chose de propre et différent des autres. Pourquoy l'enfant y pourra procéder selon les lieux et costumes d'iceux où il sera.

Davantage lez Allemans usent de culières en mangeant leur potage et toutes les choses liquides, et les Italiens des fourchettes. Et les François de l'un et de l'autre, selon que bon leur semble et qu'ilz en ont la commodité. Les Italiens se plaisent aucunement (загалом) à avoir chacun son cousteau. Mais les Allemans ont cela en singulière recommandation, et tellement qu'on leur fait grand desplaisir de le prendre devant eux ou de leur demander. Les François au contraire: toute une pleine table de personnes se serviront de deux ou trois cousteaux, sans faire difficulté de le demander, ou prendre, ou le bailler (передати) s'ilz l'ont. Par quoy, s'il advient que quelqu'un demande son cousteau à l'enfant, il luy doit bailler après l'avoir nettoyé à sa serviette, en tenant la poincte en sa main et présentant le manche à celui qui le demande: car il seroit deshonneste de le faire autrement.

F

Між 1640 і 1680 рр.

З однієї «*Chanson des Marquis de Coulanges*»⁵¹

Jadis le potage on mangeoit
Dans le plat, sans cérémonie,
Et sa cuillier on essuyoit
Souvent sur la poule bouillie.
Dans la fricassée autrefois
On saussait son pain et ses doigts.

За давніх часів люди
їли зі спільної
миски, вмочаючи
хліб і пальці
у підливу.

Chacun mange présentement
Son potage sur son assiette;
Il faut se servir poliment
Et de cuillier et de fourchette,
Et de temps en temps qu'un valet
Les aille laver au buffet.

Тепер кожне їсть
ложкою й виделкою
із власної тарілки,
а біля мисника слуга
час від часу витирає
столове начиння.

G

1672 р.

З Antoine de Courtin «*Nouveau traité de Civilité*»

C. 127. Si chacum prend au plat, il faut bien se garder d'y mettre la main, que les plus qualifiez ne l'y ayent mise les premiers; (Коли люди ідять зі спільної миски, то треба пильнувати, щоб не потягтися до їжі, *перше ніж її візьме той, хто посідає найвище суспільне становище*) ny de prendre ailleurs qu'à l'endroit du plat, qui est vis à vis de nous: moins encore doit-on prendre les meilleurs morceaux, quand même on seroit le dernier à prendre.

Il est necessaire aussi d'observer qu'il faut toujours essuyer vostre cuillere quand, après vous en estre servy, vous voulez prendre quelque chose dans un autre plat, *y ayant des gens si delicats qu'ils ne voudroient pas manger du potage où vous l'auriez mise, après l'avoir portée à la bouche.*

Et même si on est à la table de gens bien propres, il ne suffit pas d'essuyer sa cuillere; il ne faut plus s'en servir, mais en demander une autre. Aussi sert-on à present en bien des lieux des cuilleres dans des plats, *qui ne servent que pour prendre du potage et de la sauce.*

Il ne faut pas manger le potage au plat, mais en mettre proprement sur son assiette; et s'il estoit trop chaud, il est indecent de souffler à chaque cuillerée; il faut attendre qu'il soit refroidy.

Que si par malheur on s'estoit brûlé, il faut le souffrir si l'on peut patiemment et sans le faire paroître: mais si la brûlure estoit insupportable comme il arrive quelquefois, il faut promptement et avant que les autres s'en apperçoivent, prendre son assiette d'une main, et la porter contre sa bouche, et se couvrant de l'autre main remettre sur l'assiette ce que l'on a dans la bouche, et le donner vistement par derriere à un laquais. La civilité veut que l'on ait de la politesse, mais elle ne pretend pas que l'on soit homicide de soy-même. Il est tres-indecent de toucher à quelque chose de gras, à quelque sauce, à quelque syrop etc. avec les doigts, outre que cela en même-temps vous oblige à deux ou trois autres indecences, l'une est d'essuyer frequemment vos mains à vostre serviette, et de la salir comme un torchon de cuisine; en sorte qu'elle fait mal au cœur à ceux qui la voyent porter à la bouche, pour vous essuyer. L'autre est de les essuyer à vostre pain, ce qui est encore tres-malpropre; et la troisième de vous lécher les doigts, ce qui est le comble de l'impropreté.

C. 273. ...comme il y en a beaucoup (sc. usages) qui ont déjà changé, je ne doute pas qu'il n'y en ait plusieurs de celles-cy, qui changeront tout de même à l'avenir.

Autrefois on pouvoit... trempes son pain dans la sausse, et il suffisoit pourvu que l'on n'y eût pas encore mordu; maintenant ce seroit une espece de rusticité.

Autrefois on pouvoit tirer de sa bouche ce qu'on ne pouvoit pas manger, et le jetter à terre, pourvu que cela se fist adroitement; et maintenant ce seroit une grande saleté...

H

1717 p.

13 François de Callières *«De la Science du Monde, et des Connoissances utiles à la Conduite de la vie»*

C. 97. En Allemagne et dans les Royaumes du Nord, c'est une civilité et une bienséance pour un Prince de boire le premier à la santé de celui ou de ceux qu'il traite, et de leur faire presenter ensuite le même verre, ou le même gobelet, rempli d'ordinaire de même vin; et ce n'est point parmi eux un manque de politesse de boire dans le même verre, mais une marque de franchise et d'amitié; les femmes

boivent aussi les premières, et donnent ensuite, ou font porter leur verre avec le même vin, dont elles ont bû à la santé de celui à qui elles se sont adressées, *sans que cela passe pour une faveur particulière comme parmi nous...*

«Je ne sçaurois approuver, – відповідає одна жінка (с. 101), – n'en déplaise à Messieurs les Gens du Nort – cette maniere de boire dans le même verre, et moins encore sur le reste des Dames (випити те, що жінки залишили в склянці), cela a un air de malpropreté, qui me feroit souhaiter qu'ils témoignassent leur franchise par d'autres marques.

б) Приклади з книжок, що, як «Les règles de la bienséance et de la civilité Chrétienne» де ля Саля, показують проникнення придворних звичаїв та моделей у ширші буржуазні прошарки або, як приклад I, досить чітко демонструють буржуазний і, певно, провінційний стандарт відповідної епохи.

Щодо прикладу I, в якому йдеться приблизно про 1714 р., то тут їдять іще з однієї спільної миски. Нічого не сказано проти того, щоб із власної тарілки м'ясо брати руками. «Погані звичаї та звички», про які йде мова, у верхньому прошарку значною мірою також уже зникли.

Процитована «Civilité» від 1780 р. – це невеличка брошура на сорок вісім сторінок, надрукована поганим шрифтом civilité в Кані, рік видання не вказано. Каталог «Британський музей» після дати 1780 р. ставить знак запитання. У кожному разі ця брошура – один зі зразків численних дешевих книжок та брошур із серії «Civilité», які у XVIII ст. були розповсюджені в усій Франції. Ця «Civilité», якщо судити з її позиції й тону, була призначена вочевидь для народних верств провінційних містечок. Жоден інший трактат XVIII ст. з цієї серії, котрі ми тут цитуємо, не пише про фізіологічні функції людського організму так відверто, як цей. Стандарт, на який спирається трактат, багато в чому нагадує той стандарт, що його окреслює для верхнього прошарку «Civilité» Еразма Роттердамського. Про те, що їжу можна брати руками, тут йдеться ще як про щось само собою зрозуміле. На доповнення до решти цитат, а передовсім щоб нагадати про те, що рух слід розглядати в його поліфонічному багатоголоссі, тобто не як одну лінію, а немовби фуґу, що складається з цілої низки споріднених мотивів руху в різноманітних прошарках, цей приклад видався нам тут доречним.

Приклад із 1786 р. вже показує поширення звичаїв згори вниз цілком безпосередньо. Він особливо характерний, бо в ньому численні звичаї, котрі тим часом стали звичаями «цивілізованого суспільства» як цілого, виразно постають як специфічні звичаї придворного вищого прошарку, що представникам буржуазії видаються ще досить чужими. Багато звичаїв залишилися потім як «цивілізовані» саме в тій формі, в якій тут вони виступають як придворні.

Цитата з 1859 р. має нагадати про те, що в XIX ст., як і тепер, про весь той рух, усе те поширення вже всі позабували, що, власне, лише незадовго до того досягнений стандарт «цивілізації» вважали чимось цілком само собою зрозумілим, а те, що йому передувало, – «варварством».

I

1714 р.

Із трактату невідомого автора
«*Civilité françoise*» (П'єж, 1714? р.)

C. 48. Il n'est pas... honnête d'humer sa soupe quand on se serviroit d'écuelle, si ce n'étoit que ce fut dans la famille après en avoir pris la plus grande partie avec la cuillère. (Непристойно пити чи сьорбати суп із горщика нахильці, це можна робити тоді, коли ти в себе вдома й лише в тому разі, коли виїв майже весь суп ложкою.)

Si le potage est dans un plat, portez-y la cuillère à votre tour sans vous précipiter. (Коли їси суп не з власного горщика, а зі спільної миски, зачерпни трохи своєю ложкою, коли настане твою черга, але без квапливості.)

Ne tenez pas toujours votre couteau à la main comme font les gens de village; il suffit de le prendre lorsque vous voulez vous en servir. (Не тримай ножа весь час у руці, як це роблять люди в селі, а бери його лише тоді, коли він тобі саме потрібний.)

Quand on vous sert de la viande, il n'est pas séant de la prendre avec la main; mais il faut présenter votre assiette de la main gauche en tenant votre fourchette ou votre couteau de la droite. (Коли подають м'ясо, не бери його рукою. Підстав лівою рукою тарілку, а в праву візьми ножа чи виделку.)

Il est contre la bienséance de donner à flairer les viandes et il faut se donner bien de garde de les remettre dans le plat après les avoir flairées. (Непристойно давати комусь нюхати м'ясо, а як понюхав сам, у жодному разі не можна класти його знов на спільний таріль.) Si vous prenez dans un plat commun, ne choisissez pas les meilleurs. Coupez avec le couteau après que vous aurez arrêté la viande qui est dans le plat avec la fourchette de laquelle vous vous servirez pour porter sur votre assiette ce que vous aurez coupé, ne prenez donc pas la viande avec la main... (Коли береш щось зі спільного тареля, не вибирай найкращих шматків. Притримай м'ясо виделкою, відріж собі ножем шматок, поклади виделкою на свою тарілку, але не користуйся для цього руками; тут нічого не сказано проти того, щоб брати м'ясо руками на власній тарілці.)

Il ne faut pas jetter par terre ni os ni coque d'œuf ni pelure d'aucun fruit. (Не кидай на землю кісток, шкаралуп від яєць та шкірок від фруктів.)

Il en est de même des nouaux que l'on tire plus honnêtement de la bouche avec les deux doigts qu'on ne les crache dans la main. (Те саме стосується й кісточок від фруктів. Кісточку пристойніше взяти з рота двома пальцями, ніж виплюнути на долоню.)

J

1729 p.

Iz De La Salle, «*Les Règles de la Biencéance et de la Civilité Chrétienne*» (Рян, 1729 p.)

Des choses dont on doit se servir lorsqu'on est à Table (c. 87)

On doit se servir à Table d'une serviette, d'une assiette, d'un couteau, d'une cuillère, et d'une fourchette: il serait tout à fait contre l'honnêteté, de se passer de quelque'une de toutes ces choses en mangeant.

C'est à la personne la plus qualifiée de la compagnie à déplier sa serviette la première, et les autres doivent attendre qu'elle ait déplié la sienne, pour déplier la leur. Lorsque les personnes sont à peu près égales, tous la déplient ensemble sans cérémonie (Н.В. У міру «демократизації» суспільства й сім'ї це стає правилом. Структура суспільства, тут іще ієрархічно-аристократична, відбивається також у найпростіших взаєминах між людьми.)

Il est malhonneste de se servir de sa serviette pour s'essuyer le visage; il l'est encore bien plus de s'en frotter les dents et ce serait une faute des plus grossières contre la Civilité de s'en servir pour se moucher (сякатись)... L'usage qu'on peut et qu'on doit faire de sa serviette lorsqu'on est à Table, est de s'en servir pour nettoier sa bouche, ses lèvres et ses doigts quand ils sont gras, pour dégraisser le couteau avant que de couper du Pain, et pour nettoier la cuiller, et la fourchette après qu'on s'en est servi. (Н.В. Це – один із прикладів того, які надзвичайно суворі правила поведінки регулюють наші звичаї за столом. Користування столовим начинням обмежують або дозволяють численні конкретні вимоги та заборони. Жодна з них, як здається пізнішим поколінням, не виступає цілком самостійно. У міру становлення й розвитку людських взаємин ці вимоги й заборони помалу стають не такими суворими.)

Lorsque les doigts sont fort gras, il est à propos de les dégraisser d'abord avec un morceau de pain, qu'il faut ensuite laisser sur l'assiette avant que de les essuier à sa serviette, afin de ne la pas beaucoup graisser, et de ne la pas rendre malpropre.

Lorsque la cuiller, la fourchette ou le couteau sont sales, ou qu'ils sont gras, il est très mal honnête de les lecher, et il n'est nullement séant de les essuier, ou quelque'autre chose que ce soit, avec la nape (скатерка); on doit dans ces occasions, et autres semblables, se servir de la serviette et pour ce qui est de la nape, il faut avoir égard de la tenir toujours fort propre, et de n'y laisser tomber, ni eau, ni vin, ni rien qui la puisse salir.

Lorsque l'assiette est sale, on doit bien se garder de la ratisser avec la cuillère, ou la fourchette, pour la rendre nette, ou de nettoier avec ses doigts son assiette, ou le fond de quelque plat: cela est très indécent, il faut, ou n'y pas toucher, ou si on a la commodité d'en changer, se la faire déservir, et s'en faire apporter une autre.

Il ne faut pas lorsqu'on est à Table tenir toujours le couteau à la main, il suffit de le prendre lorsqu'on veut s'en servir.

Il est aussi très incivil de porter un morceau de pain à la bouche aiant le couteau à la main; il l'est encore plus de l'y porter avec la pointe du couteau. Il faut observ-

er la même chose en mangeant des pommes, des poires ou quelques autres fruits. (Н.В. Приклади заборон користуватися ножем.)

Il est contre la Bienséance de tenir la fourchette ou la cuillier à plaine main, comme si on tenoit un bâton; mais on doit toujours les tenir entre ses doigts.

On ne doit pas se servir de la fourchette pour porter à sa bouche des choses liquides... c'est la cuiller qui est destinée pour prendre ces sortes de choses.

Il est de l'honnêteté de se servir toujours de la fourchette pour porter de la viande à sa bouche, *car la Bien-séance ne permet pas de toucher avec les doigts à quelque chose de gras*, à quelque sauce, ou à quelque sirop; et si quelqu'un le faisoit, il ne pourroit se dispenser de commettre ensuite plusieurs autres incivilités: comme seroit d'essuyer souvent ses doigts à sa serviette, ce qui la rendroit fort sale et fort malpropre, ou de les essuyer à son pain, ce qui seroit très incivil, ou de lécher ses doigts, ce qui ne peut être permis à une personne bien née et bien élevée. (Цей фрагмент, як і декотрі інші, взято з А. de Courtin «Nouveau Traité» (1672 р., див. приклад Г., с. 213 ? і далі). З'являється він і в трактатах серії «Civilitéé» XVIII ст. Особливо повчальний той спосіб, у який обґрунтовується заборона їсти руками. Він і в Куртена стосується лише масних страв, передовсім тих, що з підливою, позаяк, коли їх торкаються руками, це має «неприємний» вигляд. У Ла Салля це не зовсім так, в одному місці він пише: «Коли в тебе масні пальці...» і т. ін. Ця заборона ще далеко не така сама собою зрозуміла, як нині. Неважко побачити, як поступово вона обертається в людей на звичку, на «внутрішній примус».

К

1774 р.

Із De La Salle «*Les Règles de la Bienséance et de la Civilité Chrétienne*» (1774 р., с. 45 і далі)

(Н.В. У критичний період наприкінці королювання Людовіка XV, коли, як показано вище, про суспільні переміни свідчить дедалі глибший потяг до реформ і коли, крім того, набирає ваги поняття «civilisation», «Civilitéé» Ла Салля, яка доти майже без змін виходила великими накладками, також зазнає опрацювання. Зміни стандарту досить повчальні. З деяких поглядів вони навіть дуже значні. Зокрема, вони відчутні в тому, про що вже нема потреби говорити. Чимало розділів стало коротшими. Багато про які «погані звичаї та звички» (доти про них мова йшла досить детально) тепер згадано тільки мимохідь. Те саме стосується й численних фізіологічних функцій людини, про які на перших порах писалося з усіма подробицями. Тон розмови загалом уже не такий м'який, нерідко навіть незрівнянно різкіший, ніж у першій редакції.)

La serviette qui est posée sur l'assiette, étant destinée à préserver les habits des taches ou autres malpropretés inséparables des repas, il faut tellement l'étendre sur soi qu'elle couvre les devants du corps jusques sur les genoux, en allant au-dessous

du col et non la passant en dedans du même col. La cuiller, la fourchette et le couteau doivent toujours être placés à la droite.

La cuiller est destinée pour les choses liquides, et la fourchette pour les viandes de consistance.

Lorsque l'une ou l'autre est sale, on peut les nettoyer avec sa serviette, s'il n'est pas possible de se procurer un autre service; il faut éviter de les assuyer avec la nappe, c'est une malpropreté impardonnable.

Quand l'assiette est sale, il faut en demander une autre; ce seroit une grossièreté révoltante de la nettoyer avec les doigts, avec la cuillet, la fourchette et le couteau.

Dans les bonnes tables, les domestiques attentifs changent les assiettes sans qu'on les en avertisse.

Rien n'est plus mal-propre que de se lécher les doigts, de toucher les viandes, et de les porter à la bouche avec la main, de remuer les sauces avec le doigt, ou d'y tremper le pain avec la fourchette pour la sucer.

On ne doit jamais prendre du sel avec les doigts. Il est trèsordinaire aux enfants d'entasser morceaux sur morceaux, de retirer même de la bouche ce qu'ils y ont mis et qui est maché, de pousser les morceaux avec les doigts. (Про все, що колись називали «поганими звичаями та звичками» загалом, тут згадують лише як про «погані звички в дітей». Дорослі люди такого вже не роблять.) Rien n'est plus mal honnête.

...porter les viandes au nez, les flairer, ou les donner à flairer est une autre impolitesse qui attaque le Maître de la table; et s'il arrive que l'on trouve quelque malpropreté dans les aliments, il faut les retirer sans les montrer.

L

1780 (?) р.

Із трактату невідомого автора
«La Civilité honnête pour les Enfants»

(Кан, рік вид. не вказано, с. 35. Див. вступні зауваги до п. b)

...Après, il mettra sa serviette sur lui, son pain à gauche et son couteau à droite, pour couper la viande sans la rompre. (Послідовність, яка тут вимальовується, можна підтвердити багатьма способами. Найпростіша форма, колись поширена й у верхньому прошарку, – це відривати м'ясо від шматка руками; тут подано наступний припис: відрізати м'ясо ножом. Про використання виделки згадки немає. Відривати м'ясо руками тут вважається ознакою сільською, відрізати м'ясо ножом – це ознака вочевидь міська.) Il se donnera aussi de garde de porter son couteau à sa bouche. Il ne doit point avoir ses mains sur son assiette... il ne doit point non plus s'accouder dessus, car cela n'appartient qu'à des gens malades ou vieux.

Le sage Enfant, s'il est avec ses Supérieurs, mettra le dernier la main au plat...

...après, si c'est de la viande, la coupera proprement avec son couteau et la mangera avec son pain.

C'est une chose rustique et sale de tirer de sa bouche la viande qu'on a déjà mâchée et la mettre sur son assiette. Aussi ne faut-il jamais remettre dans le plat ce qu'on en a osté.

M

1786 p.

Из «*Unterhaltung zwischen dem Dichter
Delille und dem Abbé Cosson*»⁵²

Dernièrement, l'abbé Cosson, professeur de belles lettres au collège Mazarin, me parla d'un dîner où il s'étoit trouvé quelques jours auparavant avec des gens de la cour... à Versailles.

Je parie, lui dis-je, que vous avez fait cent incongruités.

– Comment donc, reprit vivement l'abbé Cosson, fort inquiet. Il me semble que j'ai fait la même chose que tout le monde.

– Quelle présomption! Je gage que vous n'avez rien fait comme personne. Mais voyons, je me bornerai au dîner. Et d'abord que fîtes-vous de votre serviette en vous mettant à table?

– De ma serviette? Je fis comme tout le monde; je la déployai, je l'étendis sur moi et l'attachai par un coin à ma boutonnière.

– Eh bien, mon cher, vous êtes le seul qui ayez fait cela; on n'étale points sa serviette, on la laisse sur ses genoux. Et comment fîtes-vous pour manger votre soupe?

– Comme tout le monde, je pense. Je pris ma cuiller d'une main et ma fourchette de l'autre...

– Votre fourchette, bon Dieu! Personne ne prend de fourchette pour manger sa soupe... Mais dites-moi quelque chose de la manière dont vous mangeâtes votre pain.

– Certainement à la manière de tout le monde: je le coupai proprement avec mon couteau.

– Eh, on rompt son pain, on ne le coupe pas... Avançons. Le café, comment le prîtes-vous?

– Eh, pour le coup, comme tout le monde; il était brûlant, je le versai par petites parties de ma tasse dans ma soucoupe.

– Eh bien, vous fîtes comme ne fit sûrement personne: tout le monde boit son café dans sa tasse, et jamais dans sa soucoupe...

N

1859 p.

Из «*The habits of Good Society*»
(Лондон, 1859 p., с. 257; 1890 p. – друге незмін. вид.)

Forks were undoubtedly a later invention than fingers, but as we are not *cannibals*, I am inclined to think they were a good one.

Частина II

Деякі міркування з приводу цитат

про звичаї за столом

Перша група

Огляд суспільств, до яких були звернені процитовані трактати

1. Цитати тут наведено, щоб проілюструвати реальний процес, зміни в поведінці самих людей. Загалом їх дібрано так, щоб вони були типові, принаймні, для певних суспільних груп чи верств. Жодна окрема людина, навіть така яскрава особистість, як Еразм Роттердамський, не придумала «savoir-vivre» свого часу.

Можна прочитати, як у різні епохи люди розмовляють приблизно про ту саму річ. При цьому зміни постають виразніше, ніж якби їх описували своїми словами. Не пізніше, ніж від XVI ст., починається тривалий рух, переїми у вимогах та заборонах, якими намагаються формувати окремого індивіда відповідно до стандарту суспільства. Цей рух, певна річ, не зовсім прямолінійний, та якщо крізь сторіччя прислухатися до голосів у їхньому взаємозв'язку, то за всіма відхиленнями й окремими вигинами все ж таки можна вгадати цілком певну його «тенденцію», певний напрям.

Трактати XVI ст. про манери поведінки – це уособлення нової придворної аристократії, що поволі постає з елементів різного соціального походження. Разом із нею постає й характерний кодекс поведінки.

У другій половині XVII ст. де Куртен промовляє із середовища придворного, вищою мірою згуртованого суспільства, придворного суспільства Людовіка XIV. І промовляє він передовсім до людей високого суспільного становища, які безпосередньо при дворі не живуть, але прагнуть опанувати придворні манери, звичаї та звички.

У своєму «Avertissement» він пише:

«Le Traité n'avoit pas esté fait pour estre imprimé, mais seulement pour satisfaire un Gentilhomme de Province qui avoit prié l'Auteur, comme son amy particulier, de donner quelque préceptes de Civilité à son fils, qu'il avoit dessein d'envoyer à la Cour, en sortant de ses études et de ses exercices.

...il (l'Auteur) n'a entrepris ce travail que *pour les honnestes gens; ce n'est qu'à eux qu'il l'adresse*, et particulièrement à la jeunesse qui peut tirer quelque utilité de ces petits avis, chacun n'ayant pas la commodité ny le moyen *de venir à Paris à la Cour, pour y apprendre le fin de la politesse*».

Людям, що живуть у самому моделетворчому колі, книжки не потрібні – вони й так знають, як «їм» треба поводитися. Це й зрозуміло, через те важливо переконалися, з яким наміром записують і в якому напрямі, власне, має поширюватися те, що спершу становить відмітну тасмницю вужчого, придворно-аристократичного кола.

Тут напрям поширення цілком однозначний. Наголошується, що ці записи призначено лише для «*honnêtes gens*», тобто загалом для людей верхнього прошарку. Записи з'являються тут насамперед на потребу провінційного дворянства знати про манери поведінки при дворі, а тоді вже, либонь, і на відповідну потребу численних чужинців. Але можна припускати, що неабиякий успіх цієї книжки, крім усього іншого, пояснюється й інтересами чільних буржуазних прошарків. Є різноманітні підтвердження того, що в цей час звичаї, манера й моди від двору постійно проникають до верхніх прошарків середнього стану, там їх наслідують і, відповідно до іншого суспільного становища, більшою чи меншою мірою змінюють. Саме через це вони трохи втрачають свій характер відмітного засобу верхнього прошарку. Вони трохи знецінюються. Це змушує верхи вдосконалювати, розвивати свою поведінку далі. І частина імпульсів від цього механізму (розвиток придворних звичаїв, їхнє поширення до низів, певна суспільна деформація, знецінення як відмітна ознака) передається до того тривалому руху манер поведінки у верхньому прошарку. При цьому важливо те, що в таких змінах, у, на перший погляд, нібито застиглих і випадкових ідеях чи модах у придворних формах поведінки проступають, з погляду перспективи, досить певні напрями, або лінії розвитку, – саме те, що, залежно від обставин, можна назвати посуванням порогу почуття прикраси й розширенням меж почуття сорому або «витонченістю», «цивілізацією». Певний суспільний динамізм викликає певний психічний динамізм, що має власні закони.

2. Але у XVIII ст. багатство буржуазних прошарків зростає, водночас набуває розмаху їхнє піднесення. До придворних кіл тепер цілком безпосередньо належить, крім аристократичних елементів, більше буржуазних елементів, ніж у минулому сторіччі, хоч відмінності в їхньому суспільному становищі й не зникають. Незадовго перед революцією тенденції до ізолювання, властиві аристократії, яка тепер втрачає свої суспільні позиції, навіть знов посилюються.

І все ж таки це розширене придворне суспільство, в якому спілкуються між собою придворно-аристократичні й придворно-буржуазні елементи та яке знизу не має остаточно усталених меж, треба сприймати як одне ціле. Воно становить еліту країни й має власну ієрархію. Прагнення приєднатися до цієї еліти чи, принаймні наслідувати їй в міру зміцнення внутрішніх взаємозв'язків та зростання заможності ширших верств стає чимдалі помітнішим. Популяризаторами придворних звичаїв стають, крім інших, передусім церковні кола. Помірний примус і стримування афектів, формування й регулювання загальної поведінки – все це у верхах постало під назвою «*civilité*» спершу як суто світсько-суспільне явище, наслідок певної форми суспільного співжиття, а тепер виступає назустріч певним напрямам церковної традиції в поведінці. «*Civilité*» дістає християнсько-релігійну основу. Церква, як це дуже часто буває, виявляється одним із найважливіших органів передачі моделей згори вниз.

«C'est une chose surprenante, – пише превелебний отець Ла Саль на початку переднього слова до своїх правил християнської «civilité», – que la plupart des Chrétiens ne regardent la Bienséance et la Civilité que *comme une qualité purement humaine et mondaine* et que ne pensant pas à élever leur esprit plus haut, ils ne la considèrent pas comme une vertu, qui a raport à Dieu, au prochain et à nous-même. C'est ce qui fait bien connoître le peu de Christianisme qu'il y a dans le monde». А позаяк у Франції виховання й навчання значною мірою були в руках церковних органів, то тепер передусім завдяки такому посередництву – якщо взагалі не лише завдяки йому – країну затоплює чимдалі ширший потік трактатів на тему «civilité». Вони стають допоміжним засобом у початковому вихованні дитини, їх нерідко друкують і розповсюджують разом із першими вказівками щодо читання й писання.

Саме через це й поняття «civilité» в очах суспільної еліти чимдалі знецінюються. З ним починає відбуватися процес, який колись відбувся з поняттям «courtoisie».

Екскурс в історію піднесення й занепаду понять «courtoisie» та «civilité»

3. На самому початку поняттям «courtoisie» означали, як уже сказано, форму поведінки, що виникла при дворах великих феодалів-рицарів. Уже в саму епоху середньовіччя сенс цього слова вочевидь утратив багато чого від свого первісного суспільного обмеження «дворами» («cour»). Слово почали вживати й у буржуазних колах. Протягом XVI–XVII ст., разом із поступовим вимиранням рицарсько-феодального військового дворянства та народженням нової, абсолютистсько-феодальної аристократії, на означення поведінки, що відповідає новим суспільним вимогам, поволі набуває поширення слово «civilité». У французькому перехідному суспільстві XVI ст. з його наполовину рицарсько-феодальним, наполовину абсолютистсько-придворним характером поняття «courtoisie» і «civilité» існують якийсь час поряд. Протягом XVII ст. поняття «courtoisie» у Франції помалу з моди виходить.

«Les mots de courtois et de courtoisie, – стверджує один французький письменник у 1676 р.⁵³, – commencent à vieillir et ne sont plus du bel usage. Nous disons civil, honneste; civilité, honnesteté».

Так, слово «courtoisie» тепер постає просто-таки як буржуазне поняття:

«Mon voisin – le Bourgeois... suivant le langage de la bourgeoisie de Paris, – читаємо в одній бесіді під назвою «Du bon et mauvais usage dans les manieres de s'exprimer. Des façons de parler bourgeoises» Ф. де Кальєра, датованій 1694 р. (с. 110 і далі), – dit... affable et courtoise... il ne s'exprime pas poliment, parce que les mots de courtois et d'affable ne sont plus gueres dans le commerce des gens du monde, et les mots de civil et d'honnête ont pris leur place, de même que ceux de civilité et d'honnêteté ont pris la place de courtoisie et d'affabilité».

Протягом XVIII ст. в абсолютистсько-придворному верхньому прошарку так самісінько помалу втрачає вагу поняття «civilité». Адже цей

прошарок перебуває тепер, своєю чергою, в дуже повільному процесі перетворення, у процесі обуржуазнення, який водночас пов'язаний, принаймні до 1750 р., із процесом входження до двору буржуазних елементів. Певне уявлення про проблему, яка тут постає, дає такий приклад. У 1745 р. абат Геден у статті «De l'urbanité Romaine» (Euvres Diverses, с. 173) висуває дискусійне запитання, чому в тогочасному суспільстві поняття «urbanité», хоч воно позначає щось дуже гарне, ніколи не вживалося так часто й не ввійшло у вжиток так твердо, як «civilité», «humanité», «politesse» чи «galanterie». І він дає таку відповідь: «Urbanitas signifiait cette politesse de langage, d'esprit et de manières, attachée singulièrement à la ville de Rome, qui s'appeloit par excellence «Urbs», la Ville, au lieu que parmi nous cette politesse n'étant le privilège d'aucune ville en particulier, pas même de la Capitale, mais uniquement de la Cour, le terme d'urbanité devient un terme... dont on peut... se passer».

Знаючи, що за тих часів «місто», на противагу вузькому, придворному товариству, означало більш-менш «добре буржуазне суспільство», ми легко збагнемо, наскільки актуально було поставити таке запитання.

У більшості висловлювань цього часу поняття «civilité» щодо вживання поступається місцем, як тут, поняттю «politesse», і на передній план помітно виступає ототожнення цілого поняттєвого комплексу зі словом «humanité».

Вольтер дав досить чітке визначення таким тенденціям ще в 1733 р. у посвяті своєї «Заїри» одному буржуа, англійському торговцеві А.М. Фолкнеру:

«Depuis la régence d'Anne d'Autriche ils (les Français) ont été le peuple le plus sociable et le plus poli de la terre; *et cette politesse n'est point une chose arbitraire, comme ce qu'on appelle «civilité», c'est une loi de la nature* qu'ils ont heureusement cultivée plus que les autres peuples».

Як колись поняття «civilité», так тепер і поняття «civilité» поміалу занепадає. Невдовзі по цьому зміст його самого й споріднених йому понять перебирає на себе й несе далі нове поняття, яке виражає нову форму самосвідомості, – «civilisation». «Courtoisie», «civilité», «civilisation» позначають три етапи суспільного розвитку. Вони показують, від якого й до якого суспільства в кожному конкретному випадку ведеться мова. Але справжня зміна поведінки у верхніх прошарках, фактичне витворення моделей тієї поведінки, яку тепер називатимуть «цивілізованою», відбувається – принаймні, наскільки цю зміну видно у сферах, про котрі тут ідеться, – в середній фазі. Поняття «цивілізація», як його вживають у XIX ст., цілком виразно вказує на те, що процес цивілізації – або, правильніше сказати, одна з фаз цього процесу – завершилась і канула в забуття. Існує бажання продовжувати ще цей процес в інших народів, а також певний час і серед нижніх прошарків свого суспільства. Щодо верхніх та середніх прошарків свого суспільства, то «цивілізація» постає ґрунтовним надбанням. Насамперед її прагнуть поширювати, в кожному разі розвивати далі в рамках уже досягнутого стандарту.

Наведені приклади виразно вказують на рух у бік цього стандарту в попередній, придворно-абсолютистській фазі.

Крива «цивілізації» їди.

Огляд

4. Наприкінці XVIII ст., незадовго до революції, звичай вживати їжу – та й, безперечно, не тільки ці звичаї – у французькому верхньому прошарку досягли приблизно того стандарту, що його потім у всьому «цивілізованому» суспільстві почали вважати самим собою зрозумілим. Досить повчальний тут приклад М, датований 1786 р.: звичай користуватися серветкою, що його з часом перейняло все цивілізоване буржуазне суспільство, тут недвозначно ще виступає як звичай винятково придворний. Цей приклад показує, як відмовлялися їсти суп виделкою, необхідність чого, щоправда, можна зрозуміти лише тоді, коли пригадати, що у Франції суп колись нерідко був багато густіший, ніж нині. Крім того, як придворну цей приклад наводить вимогу хліб за столом не різати, а ламати, вимогу, що тим часом зазнала демократичних змін. Те саме стосується й того, як пити каву.

Це – кілька прикладів того, як формувався наш повсякденний ритуал. Якщо низку картин продовжити аж до сьогодні, то виявиться, що тепер зміни відбуваються лише в деталях; нові вимоги додаються, колишні стають не такі суворі; з'являються численні національні й соціальні варіації застільних звичаїв; інтенсивність взаємного проникнення народних мас, середніх верств, робітництва, селян з уніфікованим ритуалом цивілізації й регулювання інстинктів, якого вимагає дотримання ритуалу, різна. Але основа того, що в цивілізованому суспільстві вимагається від людського спілкування й що вважається забороненим, стандарт техніки споживання їжі, спосіб, у який треба користуватися ножем, виделкою, ложкою, тарілкою, серветкою й іншим столовим начинням, – усе це в найголовнішому залишається без змін. Навіть розвиток техніки в усіх галузях, зокрема й розвиток техніки приготування їжі, з появою нових джерел енергії не привів до суттєвих змін у техніці споживання їжі та в інших формах поведінки. Тільки якщо придивитися дуже пильно, то можна помітити ознаки тенденції розвитку, який триває далі.

Що тепер іще зазнає змін, то це, передовсім, техніка виробництва. Техніку споживання особливо інтенсивно розвивали й підтримували в русі суспільні формації, які були споживацькими верствами такою мірою, якої вже ніколи не досягали. З їхнім суспільним занепадом припиняється швидке й інтенсивне формування того, що, на відміну від професійної діяльності, стає приватним життям людини; у цих сферах темпи посування й змін, які в придворній фазі були досить високі, знов уповільнюються.

Навіть форма столового начиння – тарілок, мисок, ножів, виделок та ложок – відтепер уже ніщо інше, як варіації на теми «dix-huitième» й попередніх сторіч. Певна річ, у деталях змінюється ще багато чого. Як приклад може послужити диференціювання начиння. У багатьох випадках після кожної страви міняють не лише тарілки, а й столові прибори.

Вже мало того, щоб їсти не руками, а ножем, виделкою та ложкою. У верхньому прошарку для кожної страви дедалі частіше користуються спеціальним начинням. По один бік від тарілки лежить ложка для супу, ніж для риби та ніж для м'яса, по другий – виделки для закуски, для риби та м'яса. Поперед тарілки лежать виделки, ложки чи ножі – залежно від звичаїв у країні – для солодких страв. А для десерту та фруктів приносять ще й окреме начиння. Всі ці прибори мають різну форму й різні завбільшки. Вони то більші, то менші, то більш заокруглені, то більш загострені. Та, як добре придивитись, і вони не становлять, власне, нічого нового. Й вони – варіації на ту саму тему, диференціювання в межах того самого стандарту. І тільки в окремих моментах, насамперед це стосується використання ножа, помітні повільні рухи, які виходять за рамки досягнутого стандарту. Кілька зауважень щодо цього ми ще зробимо далі.

5. У певному розумінні це саме стосується й епохи аж до XV ст. І доти стандарт техніки споживання їжі, основа того, що забороняє й що дозволяє суспільство, як і ставлення людей одне до одного й до себе самих, що його відбивають ці заборони та вимоги, у найсуттєвіших своїх рисах залишаються – з цілком різних причин – досить незмінними, хоч і тут у жодному разі теж не бракує всіляких мод, відхилень, регіональних та соціальних варіацій, а також повільного посування в певному напрямі.

Так само не можна з цілковитою точністю визначити й переходи від одного відтинку до іншого. Рух пришвидшується тут раніше, там – пізніше, але скрізь помітно невеликі попередні зрушення. Та малюнок усієї кривої повсюди усе ж таки загалом той самий: спочатку – середньовічна фаза з певним епогеєм у лицарсько-придворний період розквіту, для якого було характерно їсти руками. Потім – фаза відносно швидкого посування й змін, яка охоплює приблизно XVI, XVII й XVIII ст. та в якій поведінка за столом тривалий час формується в одному напрямі – в бік нового стандарту манер, вимог та заборон щодо споживання їжі.

Відтак – наступна фаза, що не виходить за межі колись досягнутого стандарту, хоча тепер рух у певному напрямі триває, щоправда, дуже повільно. Формування повсякденної поведінки й у цій фазі ніколи не втрачає цілком свого значення як інструменту соціального вирізнення. Але відтепер воно вже не відіграє такої ролі, як у попередній фазі. Основу соціальної відмінності становить, як ніколи доти, володіння грішми. І уречевлення людей, їхні надбання та їхні вироби стають важливішими, ніж їхні манери.

6. З наведених прикладів можна скласти виразне уявлення про те, як розвивається цей рух.

Заборони середньовічного суспільства, навіть придворно-лицарського, ще не накладають надто великих обмежень на гру афектів. Суспільний контроль поки що не дуже суворий. Манери, якщо їх порівняти з тими, котрі будуть згодом, у будь-якому сенсі слова невимушені. Коли їси, не можна плямкати й сопіти. Не можна спльовувати через стіл і сякатися

в скатерку – адже вона служить для того, щоб витирати масні пальці, – а також у руку, якою береш їжу із загальної таці. Їсти зі спільної миски чи навіть зі спільної підставки – це сама собою зрозуміла річ. Не можна тільки до тієї миски допадатися, мов свиня, й умочати в спільну підливу свій кусень.

Згадку про багато з цих звичаїв знаходимо ще в Еразма Роттердамського та в переробці його трактату Кальвіаком. Якщо спробуємо окинути поглядом увесь рух, то й на картині сучасних звичаїв та звичок виразніше, ніж коли розглядати кожен відтинок окремо, побачимо, як цей рух розвивається. Столового начиння все ще обмаль; ліворуч – хліб, праворуч – склянка та ніж. Це – все. Але натрапляємо вже на згадку про виделку, хоч її функції як інструменту, що ним беруть собі їжу зі спільної миски, обмежені. З'являється вже й серветка, як і носова хустинка; обидві – ще символ перехідного періоду, речі не стільки необхідні, скільки можливі: *якщо* маєш носову хустинку, читаємо, то краще скористайся нею, ніж сякатися просто в долоню. *Якщо* за столом дають серветку, перекинь її через ліве плече. Через сто п'ятдесят років обидві, серветка й носова хустинка, так само як і виделка, в придворному прошарку вже стають речами, без яких майже не можна обійтися.

На перших порах суп нерідко п'ють – чи то із загального горщика, чи то з черпаків, якими користуються багато людей. Куртуазні трактати вже приписують користуватися ложкою. Ложки теж спершу служили багатьом людям одночасно. Наступний крок засвідчує цитата з Кальвіака, датована 1560 р. Він згадує про те, що в німців побутує звичай давати кожному за столом по ложці. Подальший крок фіксує Куртен у запису від 1672 р. Тепер суп уже не їдять просто зі спільної миски, а кожне трохи надсипає собі у власну тарілку й то спочатку власною ложкою. Та є навіть люди такі *делікатні*, читаємо тут, що не хочуть брати суп із загальної миски, в яку сусіди за столом умочили свої вже облизані ложки. Тому перед тим, як зачерпнути ложкою із загальної миски, ложку треба витерти серветкою. А декотрим людям уже й цього мало. У них ложкою, якою вже їли, до спільної миски взагалі лізти не можна – для цього потрібно взяти чисту ложку.

Такі висловлювання показують не лише те, що ритуал співжиття перебуває в русі, а заразом і те, як люди цей рух сприймають.

Тут помалу, крок за кроком постає той спосіб насипати суп, який із часом стає сам собою зрозумілим: кожне має власну тарілку, кожне має власну ложку. Суп розподіляють спеціальним прибором. Процес споживання набуває нового стилю, що відповідає новим потребам спільного перебування.

У манерах поведінки за столом немає нічого цілком само собою зрозумілого, такого собі, сказати б, продукту «природного» почуття прикрасності. Ні ложку, ні виделку чи серветку не винаходить одного дня просто так, як технічний пристрій, окрема людина, маючи чітку мету

й недвозначну вказівку щодо їхнього використання. Протягом цілих сторіч, безпосередньо в процесі суспільного спілкування й користування поступово окреслюються функції цього начиння, у пошуках народжуються й усталюються його форми. Кожен, навіть зовсім незначний звичай у ритуалі, що зазнає змін, прокладає собі шлях надзвичайно повільно – навіть манери, які нам здаються досить елементарними чи просто «розумними», як, скажімо, їсти рідку страву тільки ложкою. Кожен рух рукою, спосіб, у який, наприклад, тримають ножа, ложку чи виделку й користуються ними, послідовно, крок за кроком стандартизується. І суспільний механізм самої цієї стандартизації також набуває обрисів, коли розглядати низку картин як одне ціле: є більш чи менш обмежене придворне коло, яке виробляє моделі й то спочатку вочевидь лише для потреб власної суспільної ситуації й відповідно до психічного стану, який відповідає стану суспільному. Але структура й увесь розвиток французького суспільства загалом поступово готує чимдалі ширші верстви й викликає в них нестримне бажання прийняти вироблені у верхньому прошарку моделі: вони поширюються, так само дуже повільно, на все суспільство, зазнаючи при цьому, безперечно, відповідних змін.

Запозичення й переміщення моделей від однієї соціальної одиниці до іншої – то від центрів суспільства до його окраїн, наприклад, від паризького двору до решти дворів, то всередині тієї самої політичної суспільної одиниці, тобто у Франції чи в Саксонії від верхів до низів і від низів до верхів, – такі переміщення в загальному процесі цивілізації належать до найважливіших окремих рухів. Що впадає в око у прикладах, які ілюструють ці рухи, то це їхня фрагментарність. У Франції так само моделюється не лише спосіб споживати їжу, а й спосіб думати та розмовляти, одно слово, загальна поведінка, хоча в деталях період і структура кривих руху істотно відрізняються. Формування певного ритуалу людських взаємин у процесі зміни суспільного й психічного стану – це не щось ізольоване, хоч і тут простежити можна спочатку тільки цю лінію. Невеличкий приклад із процесу «цивілізування» способу розмовляти може нагадати нам про те, що внаслідок спостережень за манерами поведінки та їхніми змінами нашому погляду відкривається лише особливо простий і доступний фрагмент глибшої зміни в поведінці цього суспільства.

Екскурс в історію придворного моделювання способу розмовляти

7. Обмежене коло формує спочатку певний стандарт і для способу розмовляти.

У Франції, як і в Німеччині, хоч і далеко не такою мірою, придворне суспільство розмовляє також іншою мовою, ніж буржуазія.

«Vous sçavez, – читаємо в невеличкому трактаті Кальєра «Mots à la Mode» (1693 р., с. 46), який свого часу був дуже популярний, – que les Bourgeois parlent tout autrement que nous».

Якщо пильніше придивимось до того, що тут автор називає «bourgeois», а що – придворним верхнім прошарком, то наштотуємося на таке саме явище, яке можна спостерігати у прикладі зі звичаями споживати їжу й манерами поведінки загалом: багато чого з того, що у XVII, а почасти, певно, ще й у XVIII ст. становить форму вияву й мову придворного суспільства, поступово стає французькою національною мовою.

Ми бачимо мосьє Тібо, юного сина буржуа, коли він саме в гостях у невеличкому аристократичному товаристві. Господиня дому цікавиться в нього, як ведеться його батькові:

«Il est vôtre Serviteur bien humble, Madame, – відповідає він, – et il est toujours maladif comme bien sçavez, puisque de vôtre grace vous avez souventes fois envoyé sçavoir l'état de sa santé».

Ситуація зрозуміла. У взаєминах між аристократичним гуртком та буржуазною сім'єю склалися певні манери спілкуватися. Господиня дому згадала про це ще напередодні. Вона каже також, що батько Тібо – дуже милий чоловік, і не проминає нагоди додати, що таке спілкування для аристократії іноді дуже вигідне, адже ті люди як-не-як мають гроші⁵⁴. І на думку при цьому спадає, що структура німецького суспільства зовсім інша.

Але спілкування в цей період, якщо не брати до уваги прошарку буржуазної інтелігенції, цілком очевидно ще не достатньо тісне для того, щоб нівелювалися мовні відмінності між різними прошарками. Кожне друге слово, що його промовляє юний Тібо, як на сприйняття придворного товариства, незграбне, грубе й, сказати б, «різко відгонить буржуазією». У придворному товаристві не кажуть «comme bien sçavez», «souventes fois» чи «maladif».

Так, як висловлюється далі в розмові мосьє Тібо, не кажуть: «Je vous demande excuse». У придворному товаристві кажуть так, як нині в буржуазному: «Je vous demande pardon».

Мосьє Тібо каже: «Un mien ami, un mien parent, un mien cousin», – замість висловитися по-придворному: «Un de mes amis, un de mes parents» (с. 20). Він каже: «...deffunct mon père, le pouvre deffunct». І його повчають, що це також не той вислів, «que la civilité a introduit parmy les gens qui parlent bien» (с. 22). Les gens du monde ne disent point qu'un homme est defunct, pour dire qu'il est mort». У крайньому разі можна вжити слово один раз, коли хочеш сказати: «Il faut prier Dieu pour l'ame du defunct... mais ceux qui parlent bien disent plutôt: feu mon pere, feu Mr. un tel, le feu Duc ect». І стверджують: «Pour le pouvre deffunct, c'est une façon de parler très-bourgeoise».

8. Тут, як і в манерах поведінки, також спостерігаємо своєрідний подвійний рух: обуржуазнення представників двору й опридворення представників буржуазії. Або правильніше буде сказати так: представники

двору своєю поведінкою справляють вплив на представників буржуазії, а представники буржуазії своєю поведінкою справляють вплив на представників двору. Вплив знизу вгору в XVII ст. у Франції, звичайно, далеко не такий глибокий, як у XVIII ст. Але в жодному разі не можна сказати, що його немає зовсім: замок Во-ле Віконт буржуазного фінанс-інтенданта Ніколя Фуке в часі передує королівському Версалю й багато в чому служить йому взірцем. Це приклад очевидний. Багатство чільних буржуазних прошарків змушує верхівку змагатися. А внаслідок невпинного припливу представників буржуазії до придворного кола у процесі усного спілкування, розмов також народжується своєрідний рух: разом із новим людським матеріалом цей приплив збагачує придворне коло й новим мовним матеріалом, буржуазним «сленгом». Придворна мова знов і знов опрацьовує, шліфує, трансформує його елементи, надає їм вишуканості; одне слово, вони стають «придворними», тобто пристосованими до стандарту чутливості, вразливості або стандарту афектів, а відтак і засобом відрізнятись «gens de la Cour» від буржуазії, щоб, набувши у такий спосіб вишуканості й зазнавши опрацювання, згодом, можливо, знову проникнути в середовище буржуазії й стати «специфічно буржуазними».

Є, каже герцог в одній із процитованих бесід Кальєра (du bon et du mauvais usage, с. 98), спосіб розмовляти «fort ordinaire parmi les Bourgeois de Paris et même parmi quelques Courtisans, qui ont été élevez dans la Bourgeoisie. C'est lors qu'ils disent: «voyons voir», au lieu de dire: «voyons» et de retrancher le mot de «voir», qui est absolument inutile et désagréable en cet endroit-là.

Mais il s'est introduit depuis peu, – провадить далі герцог, – une autre mauvaise façon de parler, qui a commencé par le plus bas Peuple et qui a fait fortune à la Cour, de même que ces Favoris sans merite qui s'y élevoient autrefois. C'est: «il en sçait bien long», pour dire que quelqu'un est fin et adroit. Les femmes de la Cour commencent aussi à s'en servir».

Так триває й далі. Буржуа й навіть дехто при дворі каже «Il faut que nous faissions cela» замість: «Il faut que nous fassions cela». Дехто каже «L'on za» і «l'on zest» замість висловитись по-придворному: «L'on a» та «l'on est». Кажуть «Je le l'ai» замість: «Je l'ai».

Розмовна форма, яка майже в усіх цих випадках виступає як придворна, стала, по суті, національною. Але можна навести, певна річ, і приклади того, коли придворні словотворення помалу знов виявляються витісненими на задній план як «надто витончені», «надто манірні».

Усе це водночас дає пояснення й тому, що ми сказали вище про соціогенетичні відмінності між німецьким та французьким національним характером. Мова – один із найяскравіших виявів того, що ми сприймаємо як «національний характер». Тут уже з одного-однісінького конкретного прикладу видно, як це самотутнє й типове формується у взаємозв'язку з певними суспільними формаціями. Одним із найважли-

віших осередків, де формувалася французька мова, був двір і придворне суспільство. Для німецької мови таку роль певний час відігравала кайзерівська палата й канцелярія, хоч проти французького двору такої ваги, такого впливу як осередок формування мови канцелярія, звичайно, не мала. Ще в 1643 р. хтось розхвалює свою мову, називаючи її зразковою, «позаяк він учить писати в тих, хто приходить із палати...»⁵⁵ Згодом приблизно такого самого значення для освіти й мови, як у Франції двір, у Німеччині починають набувати насамперед університети. Але обидві ці структури, канцелярія й університети, в суспільному сенсі дуже споріднені, справляли вплив більше на письмову мову, ніж на усну: німецьку «письмову мову» вони формували не бесідами, а всілякими офіційними паперами, листами й книжками. І коли Ніцше принагідно зауважує, що в німців навіть застольна пісня має вчений характер, або коли виконання спеціальних термінів у придворного Вольтера протиставляє іншій тенденції в німців, то він дуже виразно бачить наслідки цієї іншої історії розвитку.

10. Коли у Франції «gens de la cour» заявляють: «Так казати – добре, а так – погано», то постає запитання, яке наводить на розпogi роздуми і якого тут слід торкнутись бодай мимохідь: «На підставі чого вони, власне, судять про те, що в мові – добре, а що – погано? З чого вони виходять у своїй мовній селекції, у шліфуванні виразів і наданні їм нової форми?»

Принагідно вони замислювалися про це й самі. Їхні висловлювання на цю тему, на перший погляд, викликають певний подив, принаймні, значення таких висловлювань виходить за межі мовної сфери: мовні звороти, слова й відтінки їхніх значень добрі *через те*, що ними послуговується вона, суспільна еліта, а погані вони *через те*, що так розмовляють ті, хто стоїть на нижчому суспільному щаблі.

У процитованій вище розмові мосьє Тібо несамохіть починає захищатися, коли йому кажуть, що той чи той мовний зворот поганий. «Je vous suis obligé, Madame, – каже він (du bon et mauvais usage с. 23), – de la peine que vous prenez de m'instruire, mais il me semble pourtant, que le terme de «defunct» est un mot bien établi, et dont se servent quantité d'honnêtes gens».

«Il est fort possible, – відповідає дама, – qu'il y ait quantité d'honnêtes gens qui ne connoissent pas assez la délicatesse de nôtre Langue,.. cette délicatesse qui n'est connue que d'un petit nombre de gens qui parlent bien, qui fait qu'ils ne disent point qu'un homme est deffunct, pour dire qu'il est mort».

Невеличке коло людей розуміється на мовних тонкощах; вважається, що ці люди розмовляють правильно. Решта, мовляв, розмовляють неправильно. Такі присуди не терплять заперечень. Додаткові обґрунтування на кшталт: «Так розмовляємо ми, еліта, й тільки ми маємо чуття до мови» – не потрібні, та до них, зрештою, й не вдаються. «A l'égard des fautes qui se comment contre le bon usage, – ще виразніше сказано в іншому місці, – comme il n'a point de règles dédeterminées, et qu'il ne dépend que du con-

sentement d'un certain nombre de gens polis, dont les oreilles sont accoutumées à certaines façons de parler, et à les preferer à d'autres» (с. 89). А далі перелічено слова, вживання яких потрібно уникати.

Застарілі слова для звичайної поважної розмови не придатні. Дуже нові слова можуть викликати підозру в манірності й хизуванні – ми, певно, сказали б, у снобізмі. Вчені слова, що трохи пахнуть латиною й грецькою, всім «gens du monde» здаються підозрілими. Коли є інші, які всім відомі й те саме виражають простіше, то вчені слова навколо кожного, хто ними послуговується, створюють атмосферу педантичності.

Грубих слів, що їх уживає простолюд, треба якомога уникати; бо люди, котрі ними користуються, цим показують, що дістали «basse éducation», виховання нижнього класу. «І у зв'язку з цим, – каже придворний речник, – ми говоримо саме про ці слова, цебто про слова грубі»; так він протиставляє мову двору й мову буржуазії.

Намагання очистити мову від усього «поганого» обґрунтовують «відчуттям такту», тим витонченим чуттям, яке в усьому процесі цивілізації відіграє неабияку роль. Але це витончене чуття – надбання досить невеликої групи. Людина це відчуття такту має або не має – приблизно такого погляду дотримується придворний речник. Люди, котрі відчують мовні тонкощі, це невеличке коло – саме вони й вирішують, що вважати добрим, а що – поганим.

Рациональне обґрунтування селекції слів та виразів – це, іншими словами, насамперед обґрунтування соціальне, тобто обґрунтування, яке полягає в тому, що це, мовляв, краще через те, що ним користується верхній прошарок чи навіть лише еліта верхнього прошарку.

«Застарілі слова», слова, що вийшли з моди, вживає старше покоління або ті, хто тривалий час не бере безпосередньої участі в житті двору, люди у відставці. «Надто новими слівцями» послуговуються групи молоді, яка ще тільки намагається домогтися успіху; вона розмовляє своїм особливим «сленгом», частина якого, можливо, ввійде в моду аж завтра. «Вченими слівцями» користуються, як у Німеччині, ті, хто дістав освіту в університеті, передовсім юристи, високе чиновництво, зокрема у Франції noblesse de robe. «Грубі вирази» – це всі ті слова, що ними послуговується буржуазія, аж до найнижчих «populace». Мовна полеміка відповідає цілком певному, досить характерному стану суспільства. Вона показує, що саме в цей момент у царині мови панує якась певна група, а також окреслює межі цієї групи. У широкому розумінні «gens de la cour», а у вузькому – менше, особливо аристократичне коло людей, які саме тепер мають вплив при дворі та які намагаються відрізнитись від тих, що піднялися на суспільній драбині, від придворних із буржуазним вихованням або також від «стариганів», від «молодиків», «снобістських» конкурентів покоління, що саме підноситься, й, нарешті, не в останню чергу від чиновників-фахівців, що приходять з університету, – таке коло становить у цей період основу первісного середовища, де формується

мовний потік. «Розмовляти треба» так, як розмовляє це вужче й ширше придворне коло, розмовляти так – «comme il faut». Тут народжуються розмовні моделі, які розходяться довгими й коротшими хвилями. Спосіб, у який розвивається й формується мова, відповідає певному типу суспільної структури. Відповідно, починаючи від середини XVIII ст., у французькій мові поступово посилюються буржуазні впливи. Але цей тривалий перехід крізь придворно-аристократичну фазу у французькій мові відчувається й донині, як у німецькій відчувається її перехід крізь прошарок освіченої інтелігенції середнього стану. І хоч би де в буржуазному суспільстві Франції утворювалися потім еліти чи псевдоеліти, колишні характерні тенденції вони продовжують у своєму мовному потоці.

*До питання про те, як люди обґрунтовують,
що ця поведінка – «погана», а та – «добра» або «краща»*

11. Мова – один із виявів суспільного, або духовного, життя. Багато чого з того, що можна спостерегти у способі її моделювання, помічається й у процесі дослідження інших виявів суспільства. Скажімо, спосіб, у який люди обґрунтовують, чому ця поведінка чи цей звичай за столом кращий, ніж та поведінка чи той звичай, майже не відрізняється від способу, в який вони обґрунтовують, чому цей мовний вираз кращий від того.

Це твердження не зовсім відповідає сподіванням дослідника, який вивчає ХХ ст. Він очікує, приміром, знайти пояснення «гігієнічними мотивами» тому, що люди відмовилися «їсти руками», запровадили виделки, особистий посуд і столове начиння, а також багато інших ритуалів його стандарту. Бо це – той спосіб, у який ці звичаї він загалом пояснює сам. Проте аж до другої половини XVIII ст. ми не знаходимо майже нічого такого, чим люди мотивують щораз суворішу стриманість, якою зв'язують себе. Принаймні, так зване «раціональне обґрунтування» проти інших залишається далеко на задньому плані.

На ранніх стадіях, намагаючись обґрунтувати стриманість, здебільшого кажуть: не роби того й того, бо це не «courtois», це не «höfisch», тобто не «чемно», «шляхетна» людина так не робить; у кожному разі такі речі обґрунтовують тим, що це може викликати прикре почуття в решти людей, тобто десь у дусі Тангейзерового «Придворного виховання», де сказано: «Не чухайся й не чухмарся рукою, якою береш їжу зі спільного тареля, бо це можуть помітити сусіди за столом, а скористайся власним одягом, коли хочеш почухатися» (приклад А, вірш 109 і далі). А поріг почуття прикrostі тут вочевидь не такий, як у наступний період.

У пізніші часи обґрунтування звучить майже так само: облич це, робити так – не «civil» або не «bienséant». Або для обґрунтування нагадують іще про повагу до тих, хто посідає вище суспільне становище.

Як у моделюванні мовлення, так і в моделюванні загалом поведінки в суспільстві велику перевагу мають суспільні мотивації, орієнтування поведінки на моделі кїл, що задають тон. Навіть вислови, до яких вдаються, мотивуючи, що таке «добра поведінка» за столом, дуже часто точнісінько ті самі, якими мотивують, що таке «добре розмовляти».

У «Du bon et du mauvais usage dans les manières de s'exprimer» Кальєра йдеться, наприклад, про ті чи ті вирази, «...que la civilité a introduits parmi des gens qui parlent bien» (с. 22).

Саме цим поняттям «civilité» щоразу послуговуються й Куртен та Ла Саль, щоб виразити, що в манерах добре, а що – погано. І так само, як Кальєр говорить тут просто про людей, «qui parlent bien», Куртен пише (кінцівка прикладу G): «Колись «ти» мав право робити те й те, сьогодні робити це «ти» вже права не маєш». У 1694 р. Кальєр каже: є, мовляв, багато людей, які мало обізнані з «délicatesse» нашої мови («C'est cette délicatesse qui n'est connue que d'un petit nombre de gens»).

Те саме слово вживає в 1672 р. Куртен, коли каже: перше ніж брати щось своєю ложкою із загальної миски, треба, якщо ти ложкою вже їв, щоразу її витирати («...y ayant des gens si délicats qu'ils ne voudraient pas manger du potage où vous l'auriez mise, après l'avoir portée à la bouche» (приклад G)).

Спочатку ця «délicatesse», ця витонченість, чутливість і особливо розвинене відчуття всього «прикрого» – характерна, відмітна ознака вузьких придворних кїл, згодом – придворного суспільства. Мови це стосується так само, як і звичаїв за столом. На чому ця «делікатність» ґрунтується й чому вона вимагає те робити, а від того відмовлятися, про це ніхто нічого не каже й не питає. Що видно, то це просто те, що «делікатність» або, іншими словами, поріг почуття прикrostі посувається вперед. У взаємозв'язку з цілком певною суспільною ситуацією стан афектів і сприйняття зазнає змін насамперед у верхньому прошарку, а структура суспільства загалом дає змогу цьому зміненому стандарту афектів поступово поширюватися в суспільстві. Ніщо не вказує на те, що стан афектів, ступінь сприйнятливості, чутливості змінюється з причин, які ми називаємо «зрозумілими», внаслідок доказового усвідомлення певних каузальних зв'язків. Куртен не каже, як сказали б згодом, що їсти суп гуртом із тої самої миски – це дехто сприймає як щось «негігієнічне» чи «шкідливе» для здоров'я. Але немає сумніву в тому, що під тиском придворної ситуації сприйняття прикrostі загострюється в тому напрямі, який згодом почасти буде обґрунтовано науковими дослідженнями, хоча багато табу, що їх люди поступово понакладали на себе в процесі спілкуванні між собою, – табу куди більше, ніж люди звичайно собі уявляють, з «гігієною» не мають геть нічого спільного, а скоріше ще й сьогодні стосуються «прикрого почуття». Принаймні, процес протікає в певному сенсі зовсім навпаки, не так, як це нині звичайно гадають: спочатку протягом тривалого періоду у взаємозв'язку з певними змінами в людських стосунках чи в суспільстві посувається вперед поріг почуття прикrostі.

Змінюється стан афектів, чутливість, сприйнятливість і поведінка людей з численними відхиленнями в цілком певному напрямі. Потім цю поведінку в певний момент визнають «гігієнічно правильною», шляхом глибокого пізнання каузальних зв'язків обґрунтовують і пришвидшують та утверджують її розвиток у тому самому напрямі. Посування порогу почуття прикрості в певні моменти може бути пов'язане з більш чи менш невиразним і спершу навіть раціонально, скажімо, зовсім не поясненим досвідом стосовно окремих заразних хвороб, правильніше сказати, з непевними, а тому раціонально й не обмеженими побоюваннями та страхами, які невиразно вказують на той напрям, що його згодом підкріпить глибоке пізнання.

Саме паралель між «цивілізуванням» споживання їжі та «цивілізуванням» мовлення з цього погляду досить повчальна. Вона показує, що зміни в поведінці за столом – це частина дуже глибоких перемін у людських сприйняттях і позиціях. І водночас вона демонструє, якою мірою імпульси такому розвитку дає суспільна структура, форма інтеграції та стосунків між людьми. Ми виразно бачимо, як досить невеликі кола спершу утворюють осередок руху і як потім процес поступово поширюється на інші, ширші верстви. Але передумову самого цього поширення становлять цілком певні контакти, тобто цілком певна структура суспільства. Таке поширення, поза всяким сумнівом, було б неможливе, якби і для моделювальних кіл, і для ширших верств, зрештою, не склалися життєві обставини або, іншими словами, суспільна ситуація, що зробила можливим і необхідним поступове переміщення афектів та манер поведінки, посування вперед порогу почуття прикрості.

Процес, що вимальовується, своєю формою – не суттю – нагадує ті хімічні процеси, під час яких у рідині, що як ціле перебуває в стані переміщення, скажімо, кристалізації, спочатку випадає невелике ядро й прибирає кристалічної форми, тоді як решта поступово викристалізовується навколо цього ядра. Найбільшою помилкою було б вважати причиною переміщення саме кристалізаційне ядро.

Передумовою того, що в тій чи тій фазі суспільного розвитку певний соціальний прошарок утворює осередок якогось процесу й цим самим формує моделі для решти, що ці моделі поширюються на інші прошарки й там їх приймають, є вже сам особливий стан і особлива структура суспільства загалом, внаслідок яких одному колу випадає функція створювати моделі, а іншому – ці моделі опрацьовувати, узагальнювати й поширювати. Які зміни в суспільній інтеграції спричиняють до змін у поведінці – про це ми докладніше ще поговоримо далі.

Деякі міркування з приводу цитат про звичаї за столом

Друга група

Споживання м'яса

1. Хоч би що з людських явищ, позицій, манер, бажань чи утворень ми розглядали, абстрагуючись від суспільного життя людей, за своєю суттю все це – субстанціоналізація людських стосунків і людської поведінки, інкарнація суспільства й душі. Це стосується й «мови», адже вона становить не що інше, як самі людські взаємини, обернені на звуки, це стосується й мистецтва, науки, економіки, політики – явищ, що, відповідно до порядку цінностей, посідають у нашому житті або в наших головах чільні місця, а також тих явищ, котрі, відповідно до цього порядку цінностей, видаються незначними, малоістотними.

Та саме ці другі явища, на перший погляд незначні, про структуру, про розвиток «душ» та їхніх взаємин нерідко дають нам досить чіткі й прості уявлення, що їх від тих перших ми дістаємо не відразу.

Ставлення людей, наприклад, до м'ясного харчування з певного погляду надзвичайно показове для динаміки людських взаємин і психічних структур.

В епоху середньовіччя налічуємо щонайменше три різні способи поводитися за м'ясним столом, до яких вдаються люди. Тут, як і в сотні інших явищ, виявляється надзвичайна строкатість у поведінці, характерна для середньовічного суспільства порівняно із сучасним. Структура середньовічного суспільства значно меншою мірою сприяє тому, щоб якась модель поведінки від певного суспільного центру могла поступово проникати в усе суспільство. Тут у певному соціальному прошарку панують певні манери поведінки, й нерідко вони поширюються на цей прошарок у всій Західній Європі, тоді як в іншому прошарку, в іншому стані поведінка зовсім інша. Через це відмінності в поведінці між різними станами того самого регіону нерідко більші, ніж відмінності між представниками того самого соціального прошарку, але різних регіонів. І коли манери поведінки з одного прошарку переходять до іншого, що, певна річ, трапляється завжди, то вони, відповідно до більшої замкненості станів, змінюють свій образ докорінніше.

У середньовічному світі ставлення до м'ясного харчування коливається між такими полюсами: у світському верхньому прошарку м'яса, як порівняти зі стандартом нашого часу, споживають надзвичайно багато. Тут панує тенденція пожирати гори м'яса, що нам нерідко здається просто неймовірним.

У монастирях панує майже аскетична відмова споживати м'ясо взагалі, відмова, продиктована більшою чи меншою мірою внутрішнім примусом, а не браком м'яса, а часто рішучою зневагою до їжі чи обмеженням

себе в ній. Із цих кіл виходять висловлювання про глибоку огиду до «обжерливості» серед світських верхів.

І нижні верстви, селяни, нерідко споживають м'яса також надзвичайно мало. Але не через внутрішню потребу, не через більш чи менш добровільну відмову з огляду на Бога та потойбічний світ, а через нужду. Худоба коштує дорого, тому вона призначена здебільшого для панського столу. «Коли селянин відгодовував худобину, – читаємо в одному джерелі⁵⁶, – добра частина її належала привілейованим – дворянству та буржуазії». Не можна забувати й про духовництво, яке в своїй поведінці від того аскетичного полюса дуже часто різною мірою відходить і наближається до світського верхнього прошарку. Достеменних відомостей про те, скільки м'яса в середні віки й на початку новіших часів споживав верхній прошарок, майже немає. Але й тут відмінності між дрібнішими та біднішими рицарями й великими феодалами були, певна річ, дуже істотні. А стандарти бідного рицаря й селянина дуже часто, по суті, не відрізнялися.

Підрахунки споживання харчів в одному північнонімецькому дворі⁵⁷ у відносно пізніші часи, у XVII ст., показують, що за день одна особа з'їдала тут два фунти м'яса, не враховуючи великої кількості дичини, птиці та риби. Прянощі відігравали дуже велику роль, овочі – порівняно невелику. Інші відомості досить одностайно підтверджують це саме. Деталі ще чекають уточнення.

2. Але одне можна підтвердити достеменно: спосіб, у який подають м'ясо, від середньовіччя до наших часів зазнає великих змін. Крива цих змін досить-таки повчальна: у верхньому прошарку середньовічного суспільства на стіл дуже часто потрапляє забита тварина в цілому вигляді або досить великі її частини. На столі з'являються не лише цілі рибини, ціла птиця, іноді з пір'ям, а й цілі зайці, ягнята, четвертини телят, не кажучи вже про більшу дичину та засмажених на рожнах свиней і биків⁵⁸.

Тушу розбирають просто на столі. Тож у книжках про манери поведінки знов і знов аж до XVII, а іноді ще й у XVIII ст. трапляються нагадування про те, як важливо для вихованої людини вміти добре розбирати тушу.

«Discenda a primis statim annis secandi ratio...», – пише Еразм Роттердамський у 1530 р.

«Si on sert, – пише в 1672 р. Куптен, – il faut toujours donner le meilleur morceau et garder le moindre, et ne rien toucher que de la fourchette, c'est pourquoy si la personne qualifiée vous demande de quelque chose qui soit devant vous, il est important de sçavoir couper les viandes proprement et avec methode, et d'en connoître aussi les meilleurs morceaux, afin de les pouvoir servir avec bienséance.

L'on ne prescrit pas ici la maniere de les couper; parce que c'est un sujet dont on a fait des livres exprés, où même toutes les pieces sont en figures, pour montr-

er par où il faut premièrement prendre la viande avec la fourchette pour la couper, car comme nous venons de dire, *il ne faut jamais toucher la viande... de la main, non pas même en mangeant*; puis où il faut placer le cousteau pour la couper; ce qu'il faut lever le premier... quel est le meilleur morceau, et le morceau d'honneur qu'il faut servir à la personne plus qualifiée. Il est aisé d'apprendre à couper quand on a mangé trois ou quatre fois à quelque bonne table, de même, il n'est point honteux de s'en excuser et de s'en remettre à un autre, si on ne le sçait pas».

І для порівняння – німецьке джерело.

«New vermehrtes Trincier-Büchlein», видрукувана 1650 р. у Рінтельні, пише:

«Позаяк посада розбирача туш при князівських дворах не найнижча, а належить до найблагородніших, то посідати її має чоловік із дворянського чи іншого знатного роду, чоловік, який має струнку, добре збудовану статуру й гарні, рівні та легкі руки. Нарізаючи м'ясо, він... не повинен виявляти особливих емоцій і повинен стримуватися від усіляких непотрібних безглузвих рухів, а також пильнувати, щоб нічого не злякатися й щоб не затремтіли його тіло та руки, бо це означало б неповагу, негідну князівського столу».

І розбирати тушу, й розподіляти за столом м'ясо – честь особлива. Вона належить здебільшого господареві дому або шанованим гостям, яких він про це попросить. «Les jeunes et ceux qui sont de moindre considération ne doivent pas se mêler de servir, mais seulement prendre pour eux à leur tour», – читаємо в надрукованій 1714 р. «Civilité Française» анонімного автора.

Звичай розбирати тушу за столом у французькому верхньому прошарку XVII ст. відходить дуже повільно, адже робити це повинен уміти кожен світський чоловік, так само, як полювати, битися на шпагах і танцювати. Процитовані слова Куртена підтверджують це.

3. Те, що звичай подавати на стіл великі частини туші й розбирати її тут-таки згодом помалу відмирає, пов'язано, безперечно, з багатьма обставинами. Одна з найважливіших із них – поступове зменшення домашнього бюджету⁵⁹ в процесі руху сімейних одиниць від більших до менших, далі – відокремлення в домашньому господарстві завдань обробки (як, скажімо, ткати, прясти, різати худобу) від завдань виробництва та їхній перехід до фахівців – ремісників, торговців, фабрикантів, тоді як домашнє господарство значною мірою стає одиницею споживчої.

Принаймні, й тут великий суспільний процес протікає у відповідності з процесом психічним: нині багато хто відчув би себе досить незручно, якби йому чи навіть комусь іншому довелося розбирати за столом половину теляти чи свині або відрізати м'ясо від прикрашеного пір'ям фазана.

Є навіть «des gens si délicats» – ми повторимо тут вислів Куртена, адже йдеться, по суті, про споріднений процес, – у яких вигляд різницької крамниці з тушами викликає прикре почуття, або й такі, котрі з більш чи менш раціонально обґрунтованого почуття прикрасності відмовляються їсти м'ясо взагалі. Але це – окремі посування порогу почуття прикрасності, які сягають за межі стандарту почуття прикрасності цивілізованого

суспільства XX ст. та які через це вважаються «аномальними». Принаймні, не можна не помітити, що то були такі посування, які в минулому, коли вони відбувалися в руслі загального суспільного розвитку, приводили до змін стандарту й що це стрімке посування порогу почуття прикрості продовжує, за своїм напрямом, дотеперішній рух.

Цей напрям цілком очевидний. Від того стандарту сприйняття, коли вигляд забитої тварини на столі та її розбирання сприймається безпосередньо як щось радісне, принаймні, не викликає неприємного відчуття, розвиток веде до іншого стандарту, коли людина намагається якомога не думати про те, що м'ясна страва якось пов'язана із забитою твариною. У більшості наших м'ясних страв форма тварини завдяки мистецтву розбирати туші й куховарити виявляється настільки зміненою та прихованою, що люди, споживаючи м'ясо, по суті, навряд чи й думають про його походження.

Ми ще покажемо, як із розгортанням цивілізаційного руху люди намагаються не думати про все те, що сприймають самі в собі як «тваринний характер». Так само вони намагаються не думати про це, коли бачать перед собою страви.

Щодо цього розвиток протікає, безперечно, також не скрізь рівномірно. В Англії, наприклад, де в багатьох сферах давніші форми прижились і виявилися в новіших формах виразніше, ніж на континенті, у формі «joint» подавання на стіл великих шматків м'яса, а водночас і завдання господаря дому розбирати тушу й розподіляти м'ясо зберглося краще, ніж у міських верствах Німеччини та Франції. Та якщо не брати до уваги того, що нинішній «joint» – це вже сама собою дуже пом'якшена форма подавання на стіл великих частин м'яса, то й щодо нього не бракувало реакцій, котрі знаменують посування порогу почуття прикрості. Цьому сприяло запровадження десь у середині XIX ст. в застольні звичаї суспільства «російської системи». «Our chief thanks to the new system, – читаємо в англійській книжці про манери поведінки «The Habits of Good Society», виданій 1859 р., – are due for its ostracizing that unwieldy barbarism – the joint. Nothing can make a joint look elegant, while it hides the master of the house, and condemns him to the misery of carving... the truth is, *that unless our appetites are very keen, the sight of much meat reeking in its gravy is sufficient to destroy them entirely*, and a huge joint especially is calculated to disgust the epicure. If joints are eaten at all, they should be placed on the sidetable, *where they will be out of sight*» (с. 314).

І ця чимдалі глибша тенденція прибирати щось неприємне з поля зору суспільства стосується, якщо не брати до уваги зовсім поодиноких винятків, і розбирання всієї туші.

Як свідчать приклади, розбирання туші колись становило безпосередньо частину суспільного життя самого верхнього прошарку. Згодом ця картина починає чимдалі більше викликати прикре відчуття. Від самого цього процесу не відмовляються – адже тушу однаково треба

розібрати, коли вже її збираються їсти. Але те, що стало для ока прикрим, *переносять за лаштунки суспільного життя*. Про це дбають фахівці в різницькій крамниці або на кухні. Надалі знов і знов ставатиме очевидним, наскільки ця фігура відокремлення, це «перенесення за лаштунки» того, що стало прикрим для ока, типове для перебігу цілого процесу, який ми називаємо «цивілізацією». Крива, що відображає розбирання на столі великих частин туші чи всієї туші, посування порогу почуття прикрості щодо вигляду мертвої тварини, перенесення розбирання туші за лаштунки, до спеціально відведених для цього місць – це типова крива цивілізації.

Залишається ще дослідити, яке місце посідають подібні процеси за подібними явищами в інших суспільствах. Перенесення розбирання туші за лаштунки відбулося багато раніше й багато радикальніше, ніж у Західній Європі, насамперед у давній «цивілізації» Китаю. Тут цей процес зайшов так далеко, що все м'ясо розбирають і розрізають за лаштунками суспільства, а ножем за столом не користуються взагалі.

Застосування ножа за столом

4. Ніж, відповідно до способу його суспільного застосування, – також інкарнація «душ», їхніх перемінливих поривів і бажань, втілення історичних обставин і законів суспільного будівництва.

Для його застосування як інструменту за їдою в сьогодиншньому західноєвропейському суспільстві характерно насамперед одне: безліч усіляких заборон і табу, які на нього накладено.

Ніж – інструмент, безперечно, небезпечний у тому сенсі, який можна назвати раціональним. Це – зброя для нападу. Ним можна завдати ран, ним можна розібрати забиту тварину.

Але з цією очевидною безпекою міцно пов'язані афекти. Ніж стає символом найрізноманітніших відчуттів, які викликає його призначення та образ, але які з логічністю, переконливістю «рацію» з його призначення не випливають. Страх, що його навіює ніж, перевершує страхи, раціонально обґрунтовані, він глибший, аніж можлива, «передбачувана» небезпека. І те саме можна сказати про втіху, яку викликає його вигляд та застосування, хоч цей аспект сьогодині не такий актуальний. Відповідно до структури нашого суспільства нині суспільний ритуал застосування ножа визначають більше нерадість, страх, які його оточують, ніж утіха. Тому його застосування навіть за обіднім столом обмежують численні заборони. Ці заборони, як уже сказано, значно переважають «суто доцільне», хоча для кожної окремої з них у кожній людини знайдеться якесь здебільше непевне раціональне пояснення, що його важко перевірити. Аж коли розглянемо ці табу в тіснішому взаємозв'язку, наштотхнемося на припущення, що суспільне ставлення до ножа й правила його застосування за столом, що насамперед «табу», які на ньому лежать, у своїй основі мають емоційну природу. Відчуття страху, прикрості,

провини, найрізноманітніші асоціації й емоції перебільшують можливу небезпеку. Саме завдяки їм усілякі заборони в своєрідний спосіб закріплюються в душі. Саме це надає заборонам характеру «табу».

5. В епоху середньовіччя з її верхнім прошарком воїнів та постійною готовністю людей вступити в бій заборони застосовувати ніж, відповідно до тодішнього стану притуплення афектів і не дуже суворих вимог щодо стримування й регулювання інстинктів, також зовсім несурові. Часто можна почути чи прочитати: «Не чисть зубів ножем». Це – головна заборона, що вже вказує, однак, у якому напрямі розвиватимуться заборони щодо застосування ножа далі. А загалом ніж у цю епоху – найважливіший столовий прибор, і те, що його стромляють до рота – сама собою зрозуміла річ.

Та час від часу вже в епоху пізнього середньовіччя, й то навіть виразніше, ніж у наступний період, з'являються ознаки того, що вимогу застосовувати ніж обережно диктують не лише раціональні міркування – адже можна просто порізатися чи й завдати собі більшої шкоди, – а й передовсім відчуття, що їх викликає сам вигляд ножа або картина наставленого у власне обличчя ножа, яка виникає в уяві.

Bere not your knyf to warde your visage
for therin is parelle and mykyl drede, –

читаємо в «Book of Curtesye» (вірш 28) Кекстона. Тут, як і повсюди згодом, маємо справу, по суті, з дозованою, раціонально зваженою небезпекою, якої стосується попередження, але це – загальне нагадування про небезпеку та смерть і пов'язані з нею асоціації, це – *символічна цінність* інструменту, який, коли його бачать, у міру поглиблення внутрішньої пацифікації суспільства приводить до переважання почуття небажання над почуттями бажання й до обмеження його застосування, а зрештою й до відмови від нього в суспільстві. Вже сам вигляд наставленого в обличчя ножа викликає страх: «Не наставляй ножа собі в обличчя, бо це може призвести до жахливих наслідків». Тут маємо справу з емоційною основою того суворого табу, яке згодом, на пізнішому етапі, накладуть на стромляння ножа в рот.

Те саме й із забороною, про яку в нашій низці прикладів уперше згадано в 1560 р. у Кальвіака (кінцівка прикладу Е): «Коли передаєш комусь ножа, тримай його за вістря, колодочкою вперед, бо робити це в інший спосіб непристойно».

Тут, як це досить часто трапляється аж до тієї пізнішої фази, коли дитину напучують «раціональним» поясненням кожної заборони, для обґрунтування суспільного ритуалу вже кажуть просто: «Il serait deshonesté de le faire autrement». Та не важко помітити, в чому полягає емоційна суть цієї заборони: подаючи ножа, не наставляй його вістря уперед, як тоді, коли на когось нападаєш. Звичайна символічна цінність цієї дії, нагадування про агресивність і загрозу викликає неприємні відчуття. І в

цьому ритуалі з ножем також виявляємо певну дозу раціонального міркування: адже той, хто передає ножа, може скористатися нагодою й зрештою завдати ним удару. Проте ця небезпека впливає на формування суспільного ритуалу, адже небезпечний рух у загальних рисах записується в почуттях як такий, що викликає небажання, як символ небезпеки й смерті. Суспільство, що в цей період починає чимраз активніше обмежувати реальну загрозу для людей і відповідно змінювати структуру афектів індивіда, оточує дедалі вищим парканом також символи, жести й інструменти загрози.

Обмеження, заборони щодо застосування ножа, а разом із ними й обов'язки, що лягають на індивіда, зростають.

6. Якщо випустити деталі розвитку й подивитися лише на його результат, на нинішній стан ритуалу з ножем, то можна виявити, по суті, навдивовиж численні більш та менш суворі табу. Заборона не брати в рот ножа – одна з найвідоміших і найсуворіших. Навряд чи треба казати, що вона багато серйозніша, ніж можлива, фактична небезпека; адже суспільні прошарки, що звикли користуватися ножем і, зокрема, ним їсти, навряд чи дуже часто ранять собі рота. Ця заборона стала засобом соціальної відмінності, й у неприємному відчутті, що охоплює нас, уже коли ми бачимо людину, котра бере в рот ножа, є все водночас: і загальний страх, що його породжує небезпечний символ, і страх специфічніший, суспільний, і побоювання перед суспільною деградацією, яке батько-матір та вихователі з їхнім «Так робити не можна!» колись давно прищепили нам у зв'язку із застосуванням ножа. Та є й інші заборони щодо ножа, які з безпосередньою небезпекою для тіла не пов'язані зовсім або, принаймні, пов'язані дуже мало та які почасти, схоже, вочевидь указують не тільки на символічну цінність ножа як зброї. Досить сувора заборона їсти ножем рибу (нині її обійдено й модифіковано завдяки тому, що запроваджено спеціальний ніж для риби) стосовно своєї емоційної суті поки що досить іще непрозора, хоч теорія психоаналізу вказує тут щонайменше один певний напрям. Усім відома заборона не брати столове начиння, а надто ножа, всією долонею; «comme si on tenait un bâton», пише ще Ла Саль, принаймні, поки що стосовно лише ложки й виделки (приклад J). Крім того, тут вочевидь простежується загальна тенденція не торкатися зовсім або якомога рідше торкатися ножа округлими чи яйцеподібними предметами. Найвідоміша й, по суті, найсуворіша з цього погляду заборона нарізати ножем картоплю. Але в тому самому напрямі йде й не така сувора заборона нарізати фрикадельки або заборона зрізати вершечок яйця, а в особливо вразливих прошарках іноді навіть трапляється тенденція уникати чистити ножем яблуко чи й помаранчу. «I may hint that no epicure ever yet put knife to apple, and that an orange should be peeled with a spoon», – читаємо в «The Habits of Good Society» видання 1859 та 1890 рр.

7. Але такі більш чи менш суворі окремі заборони, низку яких, безперечно, можна продовжувати далі, – це певною мірою лише приклади загальної лінії розвитку в застосуванні ножа, яка проступає досить чітко. Існує тенденція, що помалу проникає згори вниз крізь цивілізоване суспільство, якомога обмежити, спершу в рамках самої нинішньої техніки споживання їжі, застосування ножа, а де це можливо, й не користуватися таким інструментом узагалі.

Ця тенденція дає про себе знати в такому, на перший погляд, не обов'язковому й само собою зрозумілому приписі, як той, що його процитовано в прикладі I: «Не тримай ножа весь час у руці, як це роблять люди в селі, а бери його тільки тоді, коли він тобі потрібний». І вже вочевидь цілком виразно вона виявляється в середині XIX ст., коли згадана вище англійська книжка про манери «The Habits of Good Society» пише: «Let me give you a rule – everything that can be cut without a knife, should be cut with a fork alone». Щоб знайти підтвердження цій тенденції, досить лише подивитись, як користуються ножем нині. Тут досить помітно, як починає розвиватися далі техніка й ритуал споживання їжі, що виходить за межі стандарту, досягненого придворним суспільством. Але це, само собою зрозуміло, аж ніяк не означає, що «цивілізація» Заходу справді йтиме в цьому напрямі. Це – лише початок, зародження, можливість, яких у кожному суспільстві багато. І все ж можна припускати, що приготування страв на кухні розвивається далі в напрямі, де застосування ножа за загальним столом обмежуватиметься ще суворіше й ще частіше, ніж досі, переходитиме «за лаштунки», до спеціально відведених місць.

Не можна відкинути й можливості виникнення потужних зворотних рухів. Добре відомо, що, наприклад, вже самі життєві уклади в часи минулої війни автоматично призводили до порушення більш і менш суворих табу мирної цивілізації. В шанцях офіцери й солдати знов їли, коли доводилося, руками й ножами. Під тиском неминучих обставин поріг почуття прикрасі зміщувався досить швидко.

Якщо не брати до уваги таких відхилень, які трапляються завжди та які теж можуть приводити до утвердження нових звичаїв, то лінія розвитку в застосуванні ножа простежується цілком чітко⁶⁰.

Регулювання й стримування афектів стає дедалі суворішим. Вимоги й заборони щодо небезпечного інструменту нагромаджуються й диференціюються. Зрештою, застосування небезпечного символу виявляється вкрай обмеженим.

І коли розглядаєш криву цивілізації, не можеш не звернути увагу на подібність її напрямку з тим, що в Китаї вже давно стало звичаєм. Там, як уже сказано, ніж іще багато сторіч тому, по суті, зник з ужитку за обіднім столом. Спосіб, у який їдять європейці, багато китайців сприймають як «нецивілізований». «Європейці – дикуни, – іноді кажуть у Китаї, – вони їдять мечами». Цей звичай, як можна гадати, пов'язаний із тим, що

в Китаї від давніх-давен моделетворчим верхнім прошарком був не клас войовників, а пацифікований прошарок, до того ж, пацифікований особливо великою мірою, – суспільство вчених чиновників.

Застосування виделки за столом

8. Для чого, власне, служить виделка? Вона служить для того, щоб класти до рота подрібнену страву. Чому нам потрібна для цього саме виделка? Чому ми не беремо страву пальцями? Бо це – «канібальство», як висловивсь у 1859 р. «Чоловік у клубному вікні», невідомий автор книжки «Habits of Good Society». А чому їсти пальцями – це «канібальство»? Таке запитання відповіді не потребує, це, як завжди кажуть у таких випадках, само собою зрозуміле канібальство, варварство, нецивілізованість.

Але ж запитання саме в цьому й полягає: чому їсти виделкою – цивілізованіше?

Тому що брати їжу пальцями – негігієнічно. Це звучить переконливо. Коли різні люди лізуть своїми пальцями до загальної миски, це, як на наше сприйняття, негігієнічно, бо виникає небезпека підхопити від когось якусь хворобу. Кожне з нас, схоже, побоюється, що решта людей хворі.

Та щось у цьому поясненні не так. Адже тепер зі спільних мисок ми вже зовсім не їмо. Кожне кладе до рота їжу з власної тарілки. А брати її пальцями звідти, з власної тарілки, це не більш «негігієнічно», ніж класти до рота власними пальцями печиво, хліб, шоколад чи будь-що інше.

Отож навіщо ж, власне, потрібна людині виделка? Чому це класти пальцями до рота страву з власної тарілки – «варварство», «нецивілізованість»?

Тому що забруднювати пальці чи, принаймні, бути з брудними, масними пальцями на очах у товариства – це викликає прикре відчуття. З небезпекою підхопити хворобу, з т. зв. «раціональними мотивами» відмова їсти з власної тарілки руками має дуже мало спільного. Тут, якщо взяти наше сприйняття ритуалу з виделкою, стає цілком очевидно: первинна інстанція, яка в нас вирішує, що таке «цивілізована», а що таке «нецивілізована» поведінка за столом – це наше почуття прикрасності. Виделка – не що інше, як втілення певного стандарту афектів і почуття прикрасності. Як тло перемін, що відбуваються в техніці споживання їжі від епохи середньовіччя до наших днів, знов постає те саме явище, яке з'являлося в аналізі інших таких інкарнацій: переміни в сфері інстинктів та афектів.

Манери поведінки, які в середні віки як прикрі анітрохи не сприймалися, дедалі частіше починають викликати почуття небажання, відрази. Стандарт почуття прикрасності знаходить вияв у відповідних суспільних заборонах. Ці табу, наскільки можна судити, – не що інше, як обернене в ритуал чи в інститут почуття небажання, прикрасності, огиди, страху або сорому, почуття, яке виплекане суспільством за цілком певних обставин і яке потім знов і знов відтворюється – не саме, але передусім усе ж таки

й завдяки тому, що воно інституційно закріпилося в певному ритуалі, в певних формах поводження.

Приклади показують – безперечно, тільки досить фрагментарно, у досить випадково взятих висловлюваннях окремих людей, – як у певній фазі розвитку, коли використання виделки ще не стало само собою зрозумілим, сприйняття прикрості, що сформувалося спершу в певному тісному колі, поволі поширюється. «Дуже непристойно, – пише Куртен у 1672 р. (приклад G), – торкатися пальцями чогось масного, підливи або сиропу; це змушує нас, крім усього іншого, робити ще кілька непристойних речей; це змушує нас, скажімо, раз у раз витирати серветкою руки й забруднювати серветку так, що вона починає нагадувати віхтя на кухні, отож коли решта людей бачать, як ти підносиш її до рота, їх аж нудить. Або доводиться витирати пальці об хліб, що також не вельми proper, тобто охайно. (N.B. Німецькі поняття «sauber» («чистий, охайний») та «unsauber» («нечистий, неохайний») покривають відповідні французькі поняття «propre» та «malpropre», як їх уживає й пояснює в окремому розділі Куртен, менше, ніж частіше вживане колись propre.) Зрештою, можна ще облизувати пальці, але це вже – вершина «impropreté».

У «Civilité» Ла Салля 1729 р. (приклад J), яка несе манери поведінки від верхів до широких кіл, в одному місці читаємо: «Коли пальці в тебе надто масні, витри їх спершу об краю хліба». І це свідчить про те, що навіть на той час ще не набув загального значення стандарт почуття прикрості, який Куртен представляє ще десятиками років раніше.

А з другого боку, Ла Саль майже дослівно переймає припис Куртена: «Bien-séance» не дозволяє торкатися пальцями чогось масного, підливи або сиропу. І він стверджує, що «incivilités» – не тільки забруднити серветку, а й, як і в Куртена, витирати руки об хліб та облизувати пальці.

Як бачимо, тут іще все в процесі становлення. Новий стандарт ураз не народжується. На певні манери поведінки лягають заборони, й то не тому, що ці манери шкідливі для здоров'я, а через те, що вони мають прикрий вигляд, викликають прикрі асоціації; тож від кіл, котрі служать взірцем, через численні інстанції та інститути в ширші кола помалу проникає доти незнаний сором мати такий вигляд, а також побоювання викликати такі асоціації. Та коли вже вони викликані й через окремі ритуали, як ритуал із виделкою, утвердилися в усьому суспільстві, тоді вони починають знов і знов відтворюватися, поки докорінно не змінюється структура людських стосунків. Старше покоління, для якого такий стандарт поведінки став чимось само собою зрозумілим, то більш, то менш суворіше вимагає від дітей, які з такими відчуттями й із таким стандартом на світ не з'являються, опановувати себе відповідно до цього стандарту й стримувати свої інстинкти та схильності. Коли дитина хапає руками щось липке, мокре чи масне, їй кажуть: «Не чіпай цього, так робити не можна». І відразу, котру дорослі викликають як реакцію на цю поведінку, зрештою починає прокидатися в дитини сама, переходить у звичку, а тому її вже нікому не треба викликати.

Однак поведінка та інстинкти дитини значною мірою втискуються в ту саму форму й спрямовуються в тому самому напрямі й без слів, завдяки тому, що певне застосування ножа й виделки поширюється на все суспільство дорослих, тобто через приклад навколишнього світу. Позаяк до тиску чи примусу окремих дорослих додається тиск і приклад усього навколишнього світу, більшість підлітків досить рано забувають, що їхній сором і почуття прикрасності, їхнє сприйняття втіхи й відрази змодельовано за допомогою тиску й примусу ззовні й доведено до певного стандарту. Все це їм видається їхнім глибоко особистим, чимось «внутрішнім», немовби подарованим їм у життєву дорогу самою природою.

Коли з висловлювань Куртена та Ла Салля ще з цілковитою очевидністю випливає, що спершу й дорослі з поваги одне до одного, з «чемності» вже не повинні їсти руками, щоб не поставати перед рештою в прикрому вигляді й щоб самим не червоніти від сорому, як їх побачать із обляпанними підливою руками, то згодом дедалі частіше саме внутрішній автоматизм, цей відбиток суспільства в людському нутрі, «над-я» забороняє індивіду їсти інакше, ніж виделкою. Суспільний стандарт, до якого індивід пристосовується спочатку ззовні, під зовнішнім примусом, нарешті відновлюється в ньому більш чи менш безперешкодно завдяки внутрішньому примусу, який спрацьовує до певного моменту навіть тоді, коли індивід свідомо цього й не бажає.

Отже, так триває суспільно-історичний процес сторіч, і в його перебігу стандарт почуття сорому й прикрасності почасти посувається вперед, а в кожній окремій людині у скороченій формі починається спочатку. Якби ми спробували вивести закон періодичних процесів, то на додачу до біогенетичного основного закону можна було б вести мову також про соціогенетичний та психогенетичний основний закон.

Зміни в ставленні до природних потреб

Частина I

П р и к л а д и

A

XV(?) ст.

Из «S'ensuivent les contenances de la table»

VIII

Enfant, prens de regarder peine
Sur le siege où tu te sierras
Se aucune chose y verras
Qui soit deshonneste ou vilaine

Перше ніж сісти
до столу, подивися,
чи твоє місце
не брудне.

В

Із «*ein spruch der ze tische kêrt*»⁶²

349 Grîf ouch niht mit blôzer hant
Dir selben under dîn gewant.

С

1530 р.

Із «*De civilitate morum puerilium*»
Еразма Роттердамського

(Схолії взято із кельнського видання 1530 р., призначеного, очевидно, вже безпосередньо для навчання. До назви додано зауваження: «Ab autore recognitus, et novis scholijs illustratus, per Gisbertum Longolium Ultratraiectinum, Coloniae An XXX». Те, що обговорення цих питань у підручнику відбувається в такий спосіб, особливо виразно підкреслює, як змінилося ставлення до них згодом.)

Incivile est eum salutare, qui reddit urinam aut alvum exonerat...

Membra quibus natura pudorem addidit reterege citra necessitatem procul abesse debet ab indole liberali. Quin ubi necessitas huc cogit, tamen id quoque decente verecundia faciendum est, etiam si nemo testis adsit. Nunquam enim non adsunt angeli, quibus in pueris gratissimus est pudicitiae comes custosque pudor. (Вихована людина не повинна без потреби оголювати частини тіла, з якими природа пов'язує почуття сором'язливості. А якщо така необхідність виникає, робити це треба пристойно й стримано, навіть тоді, коли поруч нікого нема. Бо янголи завжди поруч. У хлопчиків їм найдужче до вподоби сором'язливість, ця супутниця й охоронниця пристойної поведінки.) Quorum autem conspectum oculis subducere pudicum est, ea multo minus oportet alieno praeberere contactui. (Коли соромно вже навіть показувати їх чужим очам, то як же слід уникати, щоб їх хтось чужий торкався!)

Lotium remorari valetudini perniciosum, secreto reddere verecundum. Sunt qui praecipiant ut puer compressis natibus ventris flatum retineat. Atqui civile non est, dum urbanus videri studes morbum accersere. Si licet secedere, solum id faciat. Sin minus, iuxta vetustissimum proverbium: Tussi crepitum dissimulet. Alioqui cur non eadem opera praecipiant ne alvum deijciant, quum remorari flatum periculosius sit, quam alvum stringere.

Щодо цього в схолії на с. 33 з-поміж іншого висловлено таке зауваження:

«Morbum accersere: Audi Coi senis de crepitu sententiam... Si flatus sine crepitu sonituque excernitur optimus. Melius tamen est, ut erumpat cum sonitu

quam si condatur retineaturque. Atqui adeo utile hic fuerit devorare pudorem, ut corpus redimas, ut consilio omnium medicorum sic nates comprimam, quemadmodum apud epigrammatarium Aethon, qui quamvis in sacro sibi caverit crepando, tamen compressis natibus Iovem salutat. Parasitica, et illorum qui ad supercilium, vox est; Didici comprimere nates.

Tussi crepitum dissimulare: Tussire se simulant, qui pudoris gratia nolunt crepitum audiri. Lege Chiliades: Tussis pro crepitu.

Quum remorari flatum perniciosius sit: Extant Nicarchi versus epigrammatum libro secundo, quibus pestiferam retenti crepitus vim describit, sed quia omnium manibus teruntur non duxi adscribendos.

(Н.В. Питання, які вищою мірою належать до приватної сфери та на яких у суспільному житті лежить сувора заборона, тут публічно дискутуються з подробицями, надзвичайно поважним і цілком невимушеним тоном, і це особливо виразно вказує на зміни меж почуття сорому та посування цих меж у певному напрямі. Те, що в цій дискусії раз у раз трапляються відверті посилення на почуття сорому, підкреслює відмінність у стандартах почуття сорому.)

D

1558 р.

Із «Галатео» Джованні делла Каси,
архієпископа Беневентського
Цитується за п'ятимовним виданням
(Женева, 1609 р., с. 28 і далі)

Über das stehet es einem sittsamen, erbahrn menschen nicht an (Similmente non si conviene a *Gentilhuomo* costumate apparecchiarsi alle necessità naturali...), daß er sich natürlicher notdurft in andrer Leute gegewertigkeit rüste und vorbereite oder nach dem er solches verrichtet sich in ihrer gegenwertigkeit widerum nestele und bekleide. So wird auch ein solcher nach seiner aus heimlichen orten wiederkunfft für ehrliche gesellschaft die hände nicht waschen, nach dem die ursache darumb er sich wäschet der leut gedancken eine unflätereı für die augen stellt. Ist auch eben umb derselbigen ursach willen kein feine gewohnheit, wenn einem auf der Gassen etwas abscheuliches, wie es sich wol bisweilen zuträgt, fürkommet, statim ad comitem se convertat eique illam monstrat.

Multo minus decebit alteri re foetidam, ut olfaciat porrigere, quod nonnunquam facere aliqui solent atque adeo urgere, quum etiam naribus aliorum rem illam grave olentem admovent et inquirunt: Odorare amabo quantopere hoc foeteat; quum potius dicendum esset: Quia foetet, noli odorari.

Е

1570 р.

Із «Вернігеродський придворний розпорядок 1570 р.»⁶²

Щоб не справляв нужду не по-людському, себто безсоромно й без будь-якого страху, перед вікнами в жінок, у прислуги та перед іншими покоями, як ото селяни, що ніколи не бували при дворі чи в шанованих, порядних людей, а щоб поводився завше й повсюди розважливо, порядно й поштиво.

ґ

1589 р.

Із «Брауншвайзький придворний розпорядок 1589 р.»⁶²

Так само щоб ніхто, хоч би ким він був, перед їдою, під час їди та після неї, вранці чи ввечері не загиджував приступки гвинтових та інших сходів, коридори й покої сечею й іншими нечистотами, а щоб ішов справляти нужду до належних, призначених для цього місць.

Г

бл. 1619 р.

Із *Richard Weste «The Booke of Demeanor and the Allowance and Disallowance of certaine Misdemeanors in Companie»*⁶³

141 Let not thy privy members de
layd open to be view'd,
it is most shamefull and abhord,
detestable and rude.

Retaine not urine nor the winde
which doth thy body vex
so it be done with secresie
let that not thee perplex.

Н

1694 р.

Із «Листування герцогині Орлеанської» (9 жовтня 1694 р.,
за іншими відомостями – 25 серпня 1718 р.)

L'odeur de la boue est horrible. Paris est un endroit affreux; les rues y ont une si mauvaise odeur qu'on ne peut y tenir; l'extrême chaleur y fait pourrir beaucoup de viande et de poisson et ceci, joint a la foule des gens qui... dans les rues, cause une odeur si dñtestable qu'il n y a pas moyen de la supporter.

I

1729 р.

Із De La Salle «*Les Règles de la Bienséance
et de la Civilité Chrétienne*» (Руан, 1729 р., с. 45 і далі)

Il est de la Bienséance, et de la pudeur de couvrir toutes les parties du Corps, hors la teste et les mains. On doit éviter avec soin, et autant qu'on le peut, de porter la main nuë sur toutes les parties du Corps qui ne sont pas ordinairement découvertes; et si on est obligé de les toucher, il faut que ce soit avec beaucoup de précaution. Il est à propos de s'accoutumer à souffrir plusieurs petites incommoditez sans se tourner, frotter, ni gratter...

Il est bien plus contre la Bienséance et l'honnesteté, de toucher, ou de voir en une autre personne, particulièrement si elle est de sexe différent, ce que Dieu défend de regarder en soi. Lorsqu'on a besoin d'uriner, il faut toujours se retirer en quelque lieu écarté: et quelques autres besoins naturels qu'on puisse avoir, il est de la Bienséance (aux Enfants mesmes) de ne les faire que dans des lieux où on ne puisse pas estre appercû.

Il est très incivil de laisser sortir des vens de son Corps, soit par haut, soit par bas, quant mesme ce seroit sans faire aucun bruit, lorsqu'on est en compagnie; (цей припис, згідно з новим звичаєм, вимагає якраз протилежне тому, про що сказано в прикладах С та G) et il est honteux et indécent de le faire d'une maniere qu'on puisse estre entendu des autres.

Il n'est jamais séant de parler des parties du Corps qui doivent estre cachées, ni de certaines nécessitez du Corps ausquelles la Nature nous a assujetti, ni mesme de lès nommer.

J

1731 р.

Із Йог. Кріст. Барт «*Етика ґалантності*»,

де показано, як молода людина, вдаючись до вишуканих манер та поштивих слів, має відрекомендовуватись у ґалантному товаристві. Рекомендовано всім, хто кохається в нинішній чемній поведінці, для спеціального використання й задоволення (Дрезден і Ляйпціг, 1731 р., 4-е вид., с. 288).

(Процес розвитку німецького суспільства тривав трохи повільніше, ніж французького. Тут іще в першій половині XVIII ст. з'являється правило чемності для того самого стандарту, на яке натрапляємо в уже цитованому приписі Еразма Роттердамського: «Incivile est eum salutate...» і т.д.)

«Як проходиш повз того, хто саме справляє природну потребу, то вдай, ніби нічого не помічаєш, а вітатися з такою людиною теж нечемно».

K

1774 р.

Із De La Salle «*Les Règles de la Bienséance
et de la Civilité Chrétienne*» (5-е вид., 1774 р., с. 24)

(Н.В. Розділ «Des parties du Corps qu'on doit cacher et des nécessités naturelles» у давнішому виданні містить понад дві з половиною сторінки, у виданні 1774 р. – неповних півтори сторінки. Підрозділу «On doit éviter avec soin» немає. Багато про що з того, що там іще могло й мало бути сказано, тепер уже не згадують.)

Il est de la bienséance et de la pudeur de couvrir toutes les parties du corps, hors la tête et les mains.

Pour les besoins naturels il est de la bienséance (aux enfants même) de n'y satisfaire que dans des lieux ou on ne soit pas aperçu.

Il n'est jamais séant de parler des parties du corps qui doivent toujours être cachées, ni de certaines nécessités du corps auxquelles la nature nous a assujettis, ni même de les nommer.

L

1768 р.

*Лист мадам дю Деффонд до мадам де Шуазель
від 9 травня 1768 р.⁶⁴
(як приклад престижності начиння)*

Je voudrais, chère grand'maman, vous peindre, ainsi qu'au grand-abbé, quelle fut ma surprise, quand hier matin on m'apporta, sur mon lit, un grand sac de votre part. Je me hâte de l'ouvrir, j'y fourre la main, j'y trouve des petits pois... et puis un vase... je le tire bien vite: c'est un pot de chambre. Mais d'une beauté, d'une magnificence telles, que mes gens, tout d'une voix disent qu'il *en fallait faire une saucière*. *Le pot de chambre a été en représentation hier toute la soirée et fit l'admiration de tout le monde*. Les pois... furent mangés sans qu'il en restât un seul.

Частина II

Деякі зауваження до прикладів та цих змін загалом

1. У куртуазних віршах ми на цю тему прочитаємо небагато. Суспільні вимоги й заборони, що лежать на цих сферах життя, не дуже суворі. Тут також усе триває, принаймні в світському суспільстві, спочатку досить невимушено. Ні саме справляння природних потреб, ні розмови про них чи пов'язані з ними асоціації не мають такого інтимного, особистого характеру, не позначені почуттям сорому й прикрості такою мірою, як згодом.

Трактат Еразма Роттердамського й для цих сфер становить віху на кривій цивілізації, віху, що, з одного боку, знаменує помітне посування межі почуття сорому й, проти пізнішої епохи, невимушеність в обговоренні природних потреб, такий собі «брак сором'язливості», які більшості людей нинішнього стандарту спершу можуть видатися незбагненими, а нерідко й «прикрими».

Та водночас цілком очевидно, що цей трактат має саме функцію виховувати почуття сором'язливості. При цьому дуже характерно, що дорослі, обґрунтовуючи дітям потребу утримуватися від вияву інстинктів, посиляються на постійну присутність янголів. Обґрунтування страху, який намагаються викликати в молодій людині, щоб, відповідно до суспільного стандарту поведінки, змусити її стримувати вияви своїх пристрастей, протягом сторіч змінюється. Тут страх перед інстинктами чи перед відмовою від інстинктів пояснюють і субстанціоналізують собі й решті як страх перед зовнішніми духами. Трохи згодом примус і стримування, що його мусять дотримуватися люди, а також сором'язливість, прикре почуття, страх перед порушенням приписів дуже часто виразно постає – принаймні, у верхньому прошарку, в самих придворно-аристократичних колах – як примус суспільний, як сором, як страх перед людьми. Щоправда, в ширших верствах як до інструменту виховання та стримування дітей ще дуже довго вдаються до посилення на присутність янгола-охоронця. Це посилення трохи відступає на задній план тоді, коли в процесі досягнення певного рівня відмови від інстинктів і певного моделювання афектів набувають ваги посилення на шкоду для здоров'я, на «гігієнічні мотиви» – тобто на ті причини, які згодом у міркуваннях дорослих про «цивілізацію» починають відігравати особливо важливу роль, хоч люди звичайно й не усвідомлюють того, що це стосується арсеналу засобів дитячого виховання. І все ж, лише виходячи з такого усвідомлення, можна з'ясувати, що в них обґрунтовано раціонально, а що – уявно-раціонально, тобто насамперед через почуття прикрості та сором'язливості дорослих.

І в пізнішому виданні Ла Саля всіх таких подробиць не знайдемо. На ці потреби дедалі більше поширюється «зона замовчування». Вже сама згадка при не зовсім близьких особах про те, що ви маєте щось спільне з цими потребами, викликає в людей прикре відчуття, й у товаристві уникають розмовляти про все, що бодай віддалено, бодай асоціативно нагадує про такі потреби.

Водночас із цих прикладів видно, як повільно витіснялося справляння потреб із самого суспільного життя.

Матеріалів про це до нас дійшло достатньо⁶⁵, й то саме через те, що цієї «зони замовчування» колись не було взагалі або вона була не така сувора. Чого бракує, то це здебільш розуміння, що такі відомості – надзвичайно, винятково цінні, а відтак бракує й узагальнення та висновків щодо картини більш чи менш спрямованого руху. Якщо все це узагальнити, постає також типова крива цивілізаційного розвитку.

4. Спочатку справляння фізіологічної потреби та його вигляд тільки незначною мірою викликає почуття сорому та прикрасності й через це також незначною мірою змушує людей стримуватись і усамітнюватись. Справляти нужду – це річ сама собою зрозуміла, як, скажімо, й зачісуватися чи взуватися. Відповідно триває й виховання дітей.

«Розкажи мені, – звертається вчитель до одного з учнів у шкільному підручнику 1568 р. «Бесіди зі школярами» Матурена Кордье⁶⁶, – але детально, все до ладу, що ти робив уранці – від тої хвилини, як прокинувся, й аж до самого сніданку. А ви, хлопці, уважно слухайте й учіться в свого однокашника. «*Experrectus surrexi e lecto*, – каже учень, – *indui tunicam cum thorace... deinde egressus cubicolo, descendi infra, urinam in area reddidi ad parietum, accepi frigidam aquam e situla, manus et faciem lavi*» і т.д. «Я прокинувся, встав із ліжка, вдягнув сорочку, панчохи й узув черевики, підперезався ремнем, помочився під стіною у дворі, зачерпнув із відра свіжої води, сполоснув руки, вмився, втерся рушником» і т.д.

У пізніші часи справляння нужди в дворі, принаймні, в такій книжці, як ця, вочевидь призначений навчати, виховувати й наводити моделі, вже просто не надали б особливого значення, й про нього не згадали б. Тут йому не надають ані «особливого», ані взагалі будь-якого значення. Воно тут – річ сама собою зрозуміла, як і все інше.

Якщо про те, що він робив уранці, почне розповідати нинішній школяр, то він спробує обернути це на жарт, він удасть, що сприйняв учительове запитання «надто буквально», пуститься в загальні описи, своє збентеження сховає, мабуть, за усмішкою, а «порозумілі» усмішки його однокласників засвідчать певне порушення табу.

Поведінка дорослих відповідає цим різним типам виховання. Тривалий час вулиця чи й, по суті, будь-яке інше місце, де людина саме стоїть, служить тій самій меті, що й вище згаданий мур у дворі. Немає навіть нічого незвичайного в тому, коли людина, як їй саме приспіє, відвернеться до сходів, чи в куток кімнати, чи до ґобелена на стіні в замку. Ми бачимо

це з прикладів Е та F. Але водночас вони показують і те, як у процесі тривалого й специфічного співжиття багатьох соціально залежних одне від одного людей при дворі посилюється тиск згори в бік суворішого регулювання інстинктів, а відтак і більшого стримування.

Суворішого регулювання інстинктів, а відтак і досить упорядкованої відмови їх виявляти, а також стримування афектів вимагають (і в тій чи тій формі домагаються) насамперед ті, хто посідає вище суспільне становище, від тих, хто посідає нижче або, принаймні, таке саме суспільне становище. Аж відносно пізніше, коли буржуазні прошарки, прошарки масові, досить численні представники яких посідають однакове суспільне становище, коли ці буржуазні прошарки стають прошарком верхнім, панівним, тоді єдиним чи, правильніше сказати, первісним і головним рушієм відмови від інстинктів стає сім'я; аж тоді суспільна залежність дитини від батька й матері стає найпершим і особливо важливим, особливо потужним чинником суспільно необхідного регулювання й моделювання афектів.

Уже в рицарсько-придворній, а надто згодом в абсолютистсько-придворній, фазі цю функцію для верхнього прошарку великою мірою виконують самі двори, тобто безпосередньо суспільне спілкування. У цій фазі багато що з того, що входить у нас певною мірою як «друга натура», ще не досягає такої форми, ще не спрацьовує автоматично як внутрішній примус, як звичка, що спрацьовує у певних межах навіть тоді, коли людина сама; ні, тут людина у взаєминах із рештою людей, тобто коли глибше усвідомлює суспільні мотиви, спершу сама намагається стримуватись і відмовлятися виявляти інстинкти. І спосіб стримування, як і його міра, тут відповідає соціальному становищу того, хто до нього вдається, а також того чи тих, у стосунках із ким він до цього вдається. Тут повільно настають зміни в міру того, як люди в соціальному плані зближуються та як ґрадація відносин залежності, ієрархічний характер суспільства втрачають виразність і гостроту. Коли в процесі чимдалі глибшого поділу праці взаємозв'язки між людьми стають інтенсивнішими, зростає залежність усіх від усіх, зокрема й тих, що стоять на вищих суспільних щаблях, від тих, що стоять на щаблях нижчих, і від слабкіших. Ці слабкіші стають в очах тих сильніших такими на них несхожими, що ті, аби показати це наочно, починають соромитися навіть перед тими-ними, котрі стоять на нижчих суспільних щаблях. Аж тепер риштування навколо інстинктів зникається такою мірою, яка людям демократично-індустріального суспільства помалу починає здаватися сама собою зрозумілою.

Візьмімо один із численних прикладів, у якому особливо виразно виявляється контраст і який, коли дивитися на це правильно, проливає світло на весь розвиток.

Делла Каса в своєму «ґалатео» принагідно наводить низку поганих звичок, яких треба уникати. У товаристві, каже він, не можна засинати;

не можна діставати листи й заходжуватися їх читати; в товаристві не можна обрізати й чистити нігті. «Крім того, – провадить він далі (с. 92), – не можна сидіти так, немовби ти зумисне повернувся до сусіда спиною чи задом, не можна задирати ногу так, щоб частини тіла, котрі завше мають бути під одягом, оголювалися й потрапляли людям на очі. Бо таких і подібних речей, якщо ти не сам, звичайно не роблять, не соромлячись людей (*se not tra quelle persone, che l'huom non riverisce*). Поважний пан не вчинить так не лише при домашній прислузі, а й при товаришеві, навіть якщо той нижчого стану; цим пан виявить не пихатість, а скоріше особливу прихильність і люб'язність».

Тут є люди, яких соромляться, і є люди, яких не соромляться. Почуття сорому тут має виразну соціальну функцію й моделюється відповідно до суспільної структури. Можливо, воно не завжди досить чітко виражене. Але до нас дійшло багато свідчень відповідної поведінки. У Франції⁶⁷ ще в XVII ст. королі й високі вельможі приймали особливо наближених представників нижчих станів за роботою, про яку згодом у Німеччині (це стало майже прислів'ям) казали, що її навіть кайзер, мовляв, має виконувати сам; приймати того, хто посідає нижче суспільне становище, коли встаєш із ліжка чи вдягаєшся або й коли лягаєш спати, протягом тривалого періоду був сам собою зрозумілий звичай. І це недвозначно вказує на такий самий стан почуття сорому, коли, скажімо, Вольтерова подруга маркиза де Шатле, купаючись, з'являється перед своїм камердинером такою мірою роздягнена, що той розгублюється, тоді як вона цілком безтурботно шпетить його за те, що він не так долив їй гарячої води⁶⁸.

В індустріальному суспільстві, демократизованому глибше, манери поведінки, які зусібіч обкладені всілякими табу й стримуються різною мірою прищепленим почуттям сорому та прикрості, мають спочатку лише поодинокий, випадковий характер. До них вдаються у спілкуванні з тими, хто посідає вище або однакове суспільне становище. І щодо цього стримуванню й примусу підпорядковують себе за тією самою схемою, яку ми бачили, коли розглядали звичаї за столом. «Я також вважаю, – читаємо принагідно в «Галатео» (с. 580), – що не гоже насипати комусь одному зі спільної, поставленої для всіх гостей миски, бо це означало б, що той, хто насипає, належить до вищого стану, а тому, кому насипають, виявляють особливу честь.

А коли таке відбувається серед рівних, то може скластися враження, що той, кому насипають, має перевагу над рештою».

В цьому ієрархічно структуризованому суспільстві кожна акція у спільному житті людей набувала сенсу престижності. Так само й стримування афектів, яке ми називаємо «чемністю», мало відтак інший образ, ніж згодом, коли зовнішні відмінності в рангах стерлися більшою мірою. Те, що тут слід назвати особливим випадком у спілкуванні між рівними, те, що за столом ніхто нікому нічого не насипає, згодом стає загальним

звичаєм: у товаристві кожне бере собі зі спільної миски само, й усі починають їсти одночасно.

Майже те саме і з оголенням. Показуватися більш чи менш оголеним на очі тим, хто посідає вище або однакове суспільне становище, спочатку вважається прикрим порушенням звичаїв; у стосунках із тими, хто посідає нижче суспільне становище, це може бути навіть ознакою особливої прихильності до них. Згодом, коли соціальні нерівності стираються, таку поведінку помалу починають сприймати як порушення загальних звичаїв. Усвідомлення суспільної зумовленості почуття сорому й прикрості відступає чимраз далі на задній план. Саме через те, що суспільна вимога не з'являється оголенням і не справляти природних потреб на очах у людей тепер уже стосується представників усіх верств і в такій формі прищеплюється дітям, доросла людина цю вимогу сприймає як вимогу власного нутра, й вона, вимога, набуває форми більш-менш загального й підсвідомого внутрішнього примусу.

5. Але це ізолювання природних потреб від публічного життя й відповідне регулювання чи моделювання життя інстинктів стало можливим лише завдяки тому, що разом зі зростанням сприйнятливості, делікатності розвивався технічний механізм, який давав змогу більш-менш задовільно розв'язувати проблему виведення таких функцій із суспільного життя й перенесення їх за його лаштунки. Тут усе відбувалося приблизно так само, як і з технікою споживання їжі. Процес змін у людській психіці, посування межі почуття сорому й порогу почуття прикрості не можна пояснити, дивлячись на це з одного боку, тим більше виходячи із розвитку техніки чи наукових відкриттів. Навпаки, неважко було б показати соціогенез і психогенез цих винаходів та відкриттів.

Та після того, як людські відносини опиняються в облозі заборон і табу, а людські потреби набувають нових форм, розвиток технічного механізму, що відповідав би зміненому стандарту, означає особливо глибоке вкорінення змінених звичок. Цей механізм служить водночас постійному відтворенню стандарту та його поширенню.

Цікаво, що нині, коли цей стан поведінки утвердився вже дуже глибоко й став чимось само собою зрозумілим, настає, особливо проти XIX ст., певне послаблення, принаймні в сфері обговорення природних потреб. Свобода, невимушеність, із якою кажуть про те, що потрібно сказати – й то без ніяковості, без стримуваної усмішки чи хихотіння, що його звичайно викликає порушення табу, – в повоєнні часи вочевидь стала більшою. Але в такій формі це, як і у випадку зі звичаями в купанні й танцях останнім часом, стало можливим лише завдяки тому, що стан звичок, технічно й інституційно утверджених внутрішніх примусів, міру стримування особистих інстинктів і самої поведінки загалом забезпечено відповідно до нового рівня почуття прикрості. Це – послаблення в межах уже досягнутого стандарту.

6. Стандарту, що формується в нашій фазі цивілізації, властива величезна відстань між поведінкою т. зв. «дорослих» і поведінкою дітей. Усього за кілька років діти повинні досягти того, досить розвиненого, стану почуття сорому й прикрості, що складався протягом багатьох сторіч. Їхні потяги й інстинкти мають швидко підпорядковуватися тому суворому регулюванню й тому специфічному моделюванню, яке визначає образ нашого суспільства та яке в процесі історії розвивалося дуже повільно. Батьки й матері при цьому – нерідко лише недосконалі інструменти, первісні виконавці в процесі виховання, але саме через них, через тисячі інших таких інструментів суспільство як ціле, як сукупність людей здійснює тиск на дитину й надає їй більш чи менш досконалої форми.

І в епоху середньовіччя формотворчу функцію виконувало суспільство як ціле, хоча – й ми ще зупинимось на цьому детальніше – його механізми моделювання, виконавчі й виховавчі органи, надто у верхньому прошарку, значною мірою були інші, ніж сьогодні. Та передовсім регулювання й стримування, якому підпорядковувались інстинкти дорослих, було далеко не таке суворе, як у наступній фазі цивілізації, а як наслідок і різниця в поведінці дорослих і дітей була менша.

Схильності й тенденції, на подолання яких були спрямовані середньовічні трактати про манери поведінки, в деталях нерідко ті самі, які часто можна помітити в дітей ще й нині. Щоправда, тепер вони зазнають впливу в такому ранньому віці, що окремі «погані звички», які в середньовічному світі були дуже поширені, нині в суспільному житті майже не виявляються.

Сьогодні дитині також суворо наказують не хапати відразу те, що стоїть на столі й чим їй кортить поласувати, не чухатися за столом, не мацати себе за ніс, за вуха, не терти очі та інші частини тіла. Дитину вчать не розмовляти й не пити з напханим ротом, не «розлягатися» за столом і всього такого іншого. Велику частину цих приписів можна знайти, наприклад, у Тангейзеровому «Придворному вихованні», але тут вони адресовані не тільки дітям, а й, поза всяким сумнівом, дорослим. І це стає ще очевидніше, коли звернемо увагу на те, як дорослі колись справляли природну нужду. Дуже часто це відбувалось – і це засвідчують приклади – в такий спосіб, який саме дітям ми нині ладні пробачати. Нужду нерідко справляли тоді й там, де людині приспичить. Міра стримування й регулювання інстинктів, якої дорослі сподівались одне від одного, була не багато більша, ніж та, якої вимагали від дітей. Відстань між дорослими й дітьми, якщо її порівняти з нинішньою, була невелика.

Сьогодні кільце приписів та настанов облягає людину так щільно, цензура й тиск із боку суспільного життя, який формує її звички, такий великий, що для підлітка залишається тільки одна альтернатива: або підкоритися суспільно сформованому способу поведінки, або виявитися виштовхненим із життя у «вихованому суспільстві». Дитину, стан вияву афектів котрої не досяг того рівня, якого вимагає суспільство, вважають, за різними ґрадаціями, або «хворою», або «ненормальною», або «злочин-

ною», або просто «неможливою» – залежно від того, яка каста чи верства дає їй оцінку, – й відтак ця дитина виявляється виштовхненою з життя цієї касты чи верстви. Так, поняття «хвора» – з погляду психіки, – «ненормальна», «злочинна» й «неможлива» до певної межі не мають інших значень, як саме такі; що під цим мають на увазі конкретно, залежить від історично змінних моделей вияву афектів.

У певному сенсі дуже повчальна щодо цього кінцівка прикладу D: «Multo minus decebit alteri re foetidam, ut olfaciat porrigere, quod nonnunquam facere aliqui solent» і т. д. За нинішнього стандарту почуття сорому й почуття прикrostі така спрямованість інстинктів і поведінка, відповідно до теперішньої схеми подолання афектів, позбавить, безперечно, людину можливості спілкуватися з рештою людей як «хвору», «патологічну», «зіпсуту». Якщо схильність до такої поведінки виявлятиметься публічно, то цю людину, залежно від її суспільного статусу, або ізолюють удома, або помістять до лікувального закладу. Якщо ж таке спрямування інстинктів даватиме про себе знати лише «за лаштунками» суспільного життя, то завдання виправляти невдале виховання цієї людини дістанеться в кращому разі лікарю-невропатологу. А загалом таке спрямування інстинктів під впливом виховання зникло з актуальної свідомості дорослих людей. Лише психоаналіз виявляє його у формі невикоріненої й невикорінюваної схильності, що її можна кваліфікувати як підсвідомість або зона галюцинацій. І такі схильності мають у нашому суспільстві, по суті, характер «інфантильного» залишкового явища, позаяк суспільний стандарт дорослих вимагає цілковитого притуплення й перебудови цього спрямування інстинктів, ото ж коли вони виявляються в дорослої людини, то сприймаються як «пережиток» дитинства.

Позбуватися такого спрямування інстинктів вимагає й стандарт почуття прикrostі, що його представлено в «Галатео». Але тиск, що має на меті перебудувати такі схильності, тиск, що його суспільство чинить на індивіда тут, мізерний проти тиску теперішнього. Почуття прикrostі, відрази чи й огиди, що ним суспільство реагує на таку поведінку, відповідно до його стандарту незрівнянно слабкіше, ніж у нас. Відповідно й суспільна заборона, яка лягає на такий вияв афектів і таку поведінку, далеко не така сувора. Цю поведінку розглядають не як «хворобливу аномалію» або «зіпсутість», а швидше як порушення такту, чемності чи добрих манер.

Делла Каса згадує про такі «погані звички» навряд чи частіше, ніж сьогодні ми говоримо, скажімо, про те, що хтось там у товаристві нишком покушує собі нігті. Вже те, що Делла Каса взагалі про «таке» згадує, показує, якими невинними ще здавалися тоді ці погані звички.

І все ж таки цей приклад у певному розумінні знаменує поворотний пункт. Можна припускати, що таких виявів афектів у попередній період не бракувало. Та звертати на них увагу починають аж тепер. У певних функціях суспільство починає поступово, але чимраз дужче придушувати позитивні складові втіхи, викликаючи страх або, сказати правиль-

ніше, «приватизуючи» їх, тобто заганняючи їх у «нутро» індивіда, в «сферу потаємного» й виробляючи афекти з негативним зарядом, небажання, відразу, прикрість як почуття, єдино прийнятні в суспільстві для виховання. Та саме разом із цим глибоким суспільним осудом багатьох інстинктивних виявів та їхнім «витісненням» із поверхні і суспільного життя, і свідомості, неминуче зростає й відстань між структурою психіки та поведінкою дорослих, з одного боку, й дітей, із другого.

Про сякання

Частина I

П р и к л а д и

A

XIII ст.

Із *Bonvesin de la Riva* (Bonvexino de Riva)

«*De le zinquanta cortexie da tavola*»

a) Правило для чоловіків

La desetena apresso si è: quando
tu stranude,
Over ch'el te prende la tosse,
guarda con tu làvori
In oltra parte te volze, ed
è cortexia impensa,
Azò che dra sariva no zesse sor
la mensa.

Коли сякаєшся
чи кашляєш, відвертайся,
щоб нічого не впало
на стіл.

b) Правило для пажів та обслуги

Pox la trentena è questa: zaszun
cortese donzello
Che se vore mondà lo naxo, con li
drapi se faza bello;
Chi mangia, over chi menestra, no
de' sofia con le die;
Con li drapi da pey se monda vostra
cortexia*.

*Уривок б не зовсім зрозумілий. Очевидно, що ці слова звернені спеціально до людей, які обслуговували за столом. Один коментатор, Угучіоне Пізано, стверджує: «Donnicelli et Donnicellae dicuntur quando pulchri juvenes magnatum sunt sicut servientes...» Ці donnicelli не мали права сидіти за одним столом із рицарями, або коли їм і дозволяли це робити, то стільці в них мали бути нижчі. Спеціально для них, тобто для таких собі пажив, принаймні для людей, що стояли на нижчому суспільному шаблі, було 31-е правило поведінки, яке казало: кожен ввічливий «donzel», якщо він хоче висякатись, має затулитися хустинкою; коли він їсть чи прислуговує, то не повинен продувати крізь пальці (ніс?). Ввічливість вимагає скористатись онучею.

В

XV(?) ст.

Із «*ein spruch der ze tische kêrt*»

323 Swer in daz tischlach sniuzet sich,
daz stât niht wol, sicherlich.

С

XXXIII

Із «*S'ensuivent les contenances de la table*»

Enfant, se ton nez est morveux,
Ne le torche de la main nue,
De quoy ta viande est tenue.
Le fait est vilain et honteux.

Не сякай носа
тією самою рукою,
якою тримаєш
м'ясо*.

Д

Із Aug. Cabanès «*Mœurs intimes du passé-prem. ser.*»
(Париж, 1910 р., с. 101)

Au quinzième siècle, on se mouchoir encore dans les doigts et les sculpteurs de l'époque n'ont pas crain de reproduire ce geste, passablement réaliste, dans leur monuments.

Над могилою Філіппа Хороброго в Діжоні ми бачимо, як серед рицарів, «plourans», один сякається в полу пальта, інший – у долоню.

Е

XVI ст.
1530 р.

Із «*De civilitate morum puerilium*» (розд. I)
Еразма Роттердамського

Pileo aut veste emungi, rusticanum, brachio cubivote, salsamentariorum, nec multo civilius id manu fieri, si mox pituitam vesti illinas. Strophiolis excipere narium recrementa, decorum; idque paulisper averco corpore, *si qui adsint honoratiores*.

* Згідно із зауваженням автора («Babees Book», т. II, с. 14) чемність полягала в тому, щоб той, хто брав м'ясо із спільного тареля та їв правою рукою, сякався лівою.

Si quid in solum dejectum est emunco duobus digitis naso, mox pede proterendum est.

Із схопії до цього уривку:

Inter mucum et pituitam parum differentiae est, nisi quod mucum crassiores, pituitam fluidas magis sordes interpretantur. Strophium et strophium, sudarium et sudariolum, linteum et linteolum confundunt passim Latini scriptores.

F

1558 р.

Із «Галатео» Джованні делла Каси,
архієпископа Беневентського

Цитовано за п'ятимовним виданням (Женева, 1609 р.)

С. 78. «Du solt dein fatzenetlein niemand überreichen als ob es new gewaschen were... (non offeriari il tuo moccichino...)»

С. 44. «Не гоже також, утерши носа, розгортати хустинку та зазірати в неї, так наче туди могли впасти з лоба перли чи рубіни».

С. 616 і далі. «...Що вже казати про тих... котрі бгають до рота свою хустинку чи серветку?..»

G

Із Aug. Cabanès «Mœurs intimes du passé»
(I серія, Париж, 1910 р.)

а) Престижність носової хустинки (як і виделка, chaise percée і т. ін., носова хустинка – це передовсім коштовна річ).

С. 103. Martial d'Auvergne, les «Arrêts d'amour»:

...à fin qu'elle l'eut en mémoire, il s'advisa de luy faire faire un des plus beaux et riches mouchoirs, où son nom estoit en lettres entrelacées, le plus gentement du monde, car il estoit attaché à un beau cœur d'or, et franges de menues pensées.

(Ця хустинка була призначена для того, щоб дама носила її на поясі разом із ключами.)

б) с. 168. 1594 Henry IV demandait à son valet de chambre combien il avait de chemises et celui-ci répondait: Une douzaine, Sire, encore i en a-t-il déchirées. – Et de mouchoirs, dit le roi, est-ce pas huit que j'ai? – Il n'i en a pour ceste heure que cinq, dist-il. (Lestoil, Journal d'Henri IV.)

У 1599 р., після смерті подруги Генріха IV, серед її речей знаходять «cinq mouchoirs d'ouvrages d'or, d'argent et soye, pricez cent escuz».

с) с. 102. Au seizième siècle, dit Monteil, en France comme partout, *le petit peuple se mouche sans mouchoir; mais, dans la bourgeoisie, il est reçu qu'on se mouche avec la manche. Quant aux gens riches, ils portent dans la poche un mouchoir; aussi, pour dire qu'un homme a de la fortune, on dit qu'il ne se mouche pas avec la manche.*

Кінець XVII ст.

Вершина вишуканості
Перший кульмінаційний момент
у перетвореннях і обмеженнях

Н

1672 р.

Із *Antoine de Courtin «Nouveau traité de Civilité»*

С. 134. (За столом.) Se moucher avec son mouchoir à découvert et sans se couvrir de sa serviette, en essuyer la sueur du visage,.. sont des saletez à faire soulever le cœur à tout le monde.

.....

Il faut éviter de bâiller, de se moucher et de cracher. Si on y est obligé en des lieux que l'on tient proprement, il faut le faire dans son mouchoir, en se détournant le visage et se couvrant de sa main gauche, et ne point regarder après dans son mouchoir.

I

1694 р.

Із *Ménage «Dictionnaire étymologique ou origines de la langue françoise»*

Mouchoir à moucher.

Comme ce mot de moucher donne une vilaine image, les dames devroient plutost appeler ce mouchoir de poche, comme on dit mouchoir à moucher.

(Mouchoir de poche – пристойніший вислів на означення носової хустинки; слово, що позначало процеси, які почали викликати неприємні відчуття, витісняється з ужитку.)

XVIII ст.

J

1714 р.

Із трактату невідомого автора
«Civilité françoise» (Пьєж, 1714 р.)

Відстань між дорослими й дітьми зростає. Тільки діти, принаймні в середніх верствах, ще мають право поводитися так, як у середні віки поводитись дорослі.

С. 41. Gardez-vous bien de vous moucher avec les doigts ou sur la manche comme les enfant, mais servez-vous de votre mouchoir et ne regardez pas dedans après vous être mouché.

К

1729 р.

Із De La Salle «*Les Règles de la Bien-séance et de la Civilité Chrétienne*»
(Руан, 1729 р.)

Du nez et de la maniere de se moucher et d'éternuer (с. 23).

Il est très mal honneste de fouiller incessamment dans les narines avec le doigt, et il est encore bien plus insupportable de porter ensuite dans la bouche ce qu'on a tiré hors des narines...

Il est vilain de se moucher avec la main nuë, en la passant dessous le Nez, ou de se moucher sur sa manche, ou sur ses habits. C'est une chose très contraire à la Bien-séance, de se moucher avec deux doigts, et puis jeter l'ordure à terre, et d'essuyer ensuite ses doigts avec ses habits; on sçait combien il est mal séant de voir de telles mal-propretés sur des habits, qui doivent toujours être très propres, quelques pauvres qu'ils soient.

Il y en a quelques-uns qui mettent un doigt contre le Nez, et qui ensuite en soufflant du Nez, poussent à terre l'ordure qui est dedans; ceux qui en usent ainsi sont des gens qui ne sçavent ce que c'est d'honnêteté.

Il faut toujours se servir de son mouchoir pour se moucher, et jamais d'autre chose, et en le faisant se couvrir ordinairement le Visage de son chapeau. (Особливо яскравий приклад поширення придворних звичаїв завдяки цьому трактату.)

On doit éviter en se mouchant de faire du bruit avec le Nez... Avant que de se moucher, il est indécent d'estre longtems à tirer son mouchoir: c'est *manquer de respect à l'égard des personnes avec qui on est*, de le déplier en différends endroits, pour voir de côté on se mouchera; il faut tirer son mouchoir de sa poche, sans qu'il paroisse, et se moucher promptement, de manier qu'on ne puisse presque pas estre aperçû des autres.

On doit bien se garder, après qu'on s'est mouché, de regarder dans son mouchoir; mails il est à propos de le plier aussitôt, et le remettre dans sa poche.

L

1774 р.

Із De La Salle «*Les Règles de la Bien-séance et de la Civilité Chrétienne*»
(5-вид., 1774 р., с. 14 і далі)

Розділ називається просто: «*Du nez*».

Подаємо його скорочений виклад:

Tout mouvement volontaire du nez, soit avec la main, soit autrement, est indécent et *puérile*; porter les doigts dans les narines est une malpropreté qui revolte, et en y touchant trop souvent, *il arrive, qu'il s'y forme des incommodités, dont on se ressent longtemps*.

(Це обґрунтування, котрого нема в давніших виданнях, виразно показує, як у цей час поступово з'являється посилення на шкідливість для здоров'я як інструмент виховання, нерідко навіть замість посилення на шанобу, що її потрібно виявляти до тих, хто посідає вище суспільне становище.) Les enfants sont assez dans l'usage de tomber dans ce défaut; les parents doivent les en corriger avec soin.

Il faut observer, en se mouchant, toutes les regles de la bienséance et de la propreté.

(Усі подробиці випущено. «Зона замовчування» розширюється. Її зумовлено тим – за часів давніших видань такої зумовленості вочевидь бути ще не могло, – що про всі подробиці дорослі знають і регулюють їх у межах сім'ї.)

М

1797 р.

Із *De la Mésangère, «le voyageur de Paris»*
(1797 р., т. II, с. 95)

(Якщо дивитись очима молоді з «доброго товариства», ця річ, либонь, сильніша, ніж попередні приклади з XVIII ст.)

On faisait un art de moucher il y a quelques années. L'un imitait le son de la trompette, l'autre le jurement du chat; le point de perfection consistait à ne faire ni trop de bruit ni trop peu.

Частина II

Деякі міркування з приводу цитат про сякання

1. У середньовічному суспільстві звичайно сякалися в руку, так само як руками і їли. Це викликало потребу скласти окремі приписи для очищення носа за столом. Чемна поведінка, ввічливість вимагала, щоб люди, коли брали м'ясо правою рукою, сякалися лівою. Але то був припис, який обмежувався, по суті, лише тим випадком, коли люди гуртом їли. Мотивом припису була тільки повага до решти за столом. Того прикрого відчуття, яке нині навіює вже сама думка, що так можна забруднити собі пальці, спочатку не виникало зовсім.

Наведені приклади знову ж таки дуже виразно показують, як повільно розвивалися, на перший погляд, найпростіші інструменти цивілізації. Водночас ці приклади унаочнюють досить-таки особливі суспільні й психологічні передумови, необхідні для того, щоб потреба в такому простому інструменті та його використанні стала загальною. Використання носової хустинки, як і виделки, спочатку поширюється в Італії й то поки що

через її престижність. Дами чіпляють розкішно гаптовану коштовну хустинку до пояса. В епоху Відродження молоді «сноби» пропонують її дамам або носять у губах. А позаяк такі хустинки коштовні й досить дорогі, то спочатку навіть у верхньому прошарку їх побачиш не в багатьох. Наприкінці XVI ст. Генріх IV має, як ми вже знаємо (приклад G, b), п'ять носових хустинок. Сякатися не в долоню чи в рукав, а в хустинку – це повсюди ознака багатства (приклад G, c). Аж у Людовіка XIV з'являється багата колекція носових хустинок, і вже при ньому користування ними, принаймні в придворному товаристві, стає загальним.

2. Тут, як і в багатьох інших випадках, ознаки перехідної ситуації в Еразма Роттердамського проступають особливо виразно: власне, пише він, пристойно буде користуватися носовою хустинкою, і коли ти серед людей вищого стану й хочеш висякатись, то відвернися трохи вбік. Але водночас він ще нагадує й про таке: коли сякаєшся двома пальцями й щось упаде на землю, наступи на це ногою. Про носову хустинку вже відомо, але послуговуються нею ще рідко, навіть у верхньому прошарку, для якого, власне, значною мірою й пише Еразм.

Через двоє сторіч ситуація складається приблизно навпаки. Користування носовою хустинкою стало загальним, принаймні серед людей, котрі претендують на «добру поведінку». Але сякатися в руку ще аж ніяк не відмовились. Це, якщо дивитися з перспективи часу, стало «поганою звичкою», в кожному разі звичкою грубою, вульгарною. Градацію *La Saïa* від «vilain» на означення дуже грубого способу сякатися в долоню до «très contraire à la Bienséance» на означення пристойнішого способу сякатися двома пальцями читають із задоволенням (приклади H, J, K, L).

Щойно носова хустинка починає входити в ужиток, знов і знов нагадує про себе заборона нової «поганої звички», яка з'являється одночасно з новою «доброю звичкою», – заборона розглядати носову хустинку після того, як у неї висякаєшся (приклади F, H, J, K, L). До певної міри складається враження, ніби тенденції, які із входженням в ужиток носової хустинок улягають певному регулюванню й стримуванню, намагаються знайти собі новий вихід спочатку в цій формі. Принаймні й тут, на ранній стадії історичного процесу, тенденції інстинктів, які нині дають про себе знати хіба що в підсвідомості, у сні, знову виявляються у сфері потаємного чи, принаймні, чіткіше усвідомленого «за лаштунками» (інтерес до фізіологічних секретів) виразніше й менш приховано, одно слово, у формі, в якій сьогодні їх зазвичай можна побачити лише в дітей.

У пізнішому виданні трактату *La Saïa* більшу частину вельми деталізованих приписів, як і в інших таких випадках, випущено. Сякатися в носову хустинку стало звичаєм загальнішим, більш само собою зрозумілим. Описувати це з подробицями вже не потрібно. Крім того, розмовляти про деталі, які *La Saïa* описував колись цілком невимушено й просто, люди тепер чимдалі більше соромляться. Натомість частіше, ніж доти, трапляється нагадування про погану звичку в дітей колупатись

у носі. Як і щодо інших дитячих звичок, так і щодо цієї замість або крім застереження суспільного характеру з'являється як інструмент виховання також застереження щодо здоров'я, посилення на шкоду, яку можна собі завдати, якщо робити «це» часто. Це – свідчення змін у методах виховання, змін, які ми вже розглядали з інших боків. Досі про звички майже завжди підкреслено судять стосовно інших людей, і їх забороняють, принаймні у верхньому світському прошарку, позаяк вони можуть бути обтяжливими й неприємними для решти людей або свідчать про «брак поваги». Тепер від звичок дедалі частіше відмовляються як від таких, безвідносно, власне, до решти людей. У такий спосіб рішучіше витісняються вияви інстинктів та схильності, небажані для суспільства. Вони пов'язуються для людини з почуттям прикрасності, страху, сорому чи провини, навіть у тому разі, коли вона залишається сама. Багато чого з того, що ми називаємо «мораллю» чи «моральними мотивами», для певного суспільного стандарту як засіб виховання дітей має ту саму функцію, що й «гігієна» та «гігієнічні мотиви». Моделювання за допомогою цих засобів побудовано так, щоб бажану для суспільства поведінку обернути на автоматизм, на внутрішній примус, щоб у свідомості індивіда ця поведінка виступала як його власна, продиктована його власною волею, тобто інтересами його здоров'я чи його людської гідності. І тільки за такого способу прищеплення звичок, тільки за таких методів виховання, які утверджуються разом із піднесенням буржуазних прошарків середнього стану, конфлікти між невикорінюваними в суспільстві силами інерції та спрямуваннями інстинктів, з одного боку, й закладеною в індивіді схемою суспільних вимог, із другого, набувають такої яскраво вираженої форми, що на ній зосереджують увагу психологічні, й насамперед психоаналітичні, теорії нового часу. Можливо, «неврози» були завжди. Але те, що ми спостерігаємо нині довкола себе як «неврози», – це певна, історично усталена форма психологічного конфлікту, яка потребує психогенетичного та соціогенетичного пояснення.

3. Натяк на механізми стримування, притлумлення можна знайти вже в обох процитованих віршах Бонвічіно да Ріві (приклад А). Різниця між тим, чого сподіваються від рицарів та можновладців, і тим, чого вимагають від «donizelli», пажів чи слуг, змушує замислитися про соціальний феномен, якому є численні підтвердження: у панів вигляд слуг, що справляють природну нужду, викликає прикре відчуття, тож вони вимагають від цих людей, що стоять на нижчому соціальному шаблі, безпосередньо при них такі потяги стримувати й притлумлювати, хоч самі цього спершу аж ніяк не роблять. У вірші, зверненому до панів, сказано просто: «Коли сякаєшся, відвертайся, щоб нічого не впало на стіл». Проте, що треба скористатися носовою хустинкою, згадки нема. Може, слід гадати, що в цьому товаристві користування носовою хустинкою стало чимось таким само собою зрозумілим, що згадувати про це в трактаті про манери вже навіть не вважають за потрібне? Повірити в це дуже

важко. Зате слугам настійно приписують: якщо вам потрібно висякати-ся, скористайтесь не рукою, а онучею. Приймати таке тлумачення обох віршів із цілковитою певністю, звичайно, не можна. Але самому факту, що, коли природну потребу справляють нижчі, то у вищих це викликає прикре відчуття, вони сприймають це як неповагу, тоді як самі робити це анітрохи не соромляться, можна знайти численні підтвердження. Особливого значення цей факт набуває тоді, коли зі зміною структури суспільства в душі абсолютизму, тобто при абсолютистських дворах, верхній прошарок, аристократія як ціле в ієрархічній ґрадації воднораз стає прошарком, котрий служить соціально залежним. Про цей, на перший погляд, досить парадоксальний феномен верхнього прошарку, вищою мірою соціально залежного, ми ще поведемо мову в іншому зв'язку. А тут досить буде, певно, підкреслити, що соціальна залежність та її структура мають вирішальне значення для структури й схеми обмеження афектів. Наведені приклади нерідко містять натяки на те, що разом із дедалі глибшою залежністю у верхньому прошарку суворішими стають і обмеження. Невипадково перша «вершина витонченості», чи «делікатності», у формах сякання – і не лише тут – припадає на ту фазу, коли залежність, невільність верхнього прошарку аристократії особливо глибока, – на добу Людовіка XIV (приклад Н і І).

Наявність залежного верхнього прошарку пояснює zarazом і дволикість, характерну для манер поведінки й інструментів цивілізації принаймні у фазі їхнього виникнення й поширення: це інструменти й манери поведінки, що виражають певний примус і вимагають відмови, але вони завжди відразу набувають і значення соціальної зброї проти тих, хто посідає нижче суспільне становище, значення засобу відрізнитися. Носова хустинка, виделка, тарілка й таке інше – це наперед предмети розкоші, які мають певну соціальну престижність (приклад G).

Соціальна залежність, у якій живе новий верхній прошарок, буржуазія, – це залежність, звичайно, інша, ніж залежність придворної аристократії, але вона, скоріше, ще глибша й ще суворіша.

Нині загалом навряд чи хто усвідомлює, яким своєрідним і дивовижним феноменом є верхній прошарок, який «працює». Чому він працює? Чому він улягає цьому примусу, адже він, як іноді висловлюються, «панує», й від нього цього не вимагає, отже, ніхто, хто стояв би над ним?

Це запитання вимагає детальнішої відповіді, ніж вона в цьому зв'язку можлива. Але тут виразно прозирає паралель до того, що ми сказали вище про зміну інструментів і форм виховання: у придворно-аристократичній фазі в основі стримування, яким обмежують схильності й афекти, лежить переважно тактовне й шанобливе ставлення до решти людей і передовсім до тих, котрі посідають вище суспільне становище. У наступній фазі те, що змушує стримувати, регулювати інстинкти й відмовлятися від них, багато меншою мірою представляють конкретні особи; стримувати й регулювати афекти й інстинкти безпосередніше, ніж доти,

змушують, якщо казати поки що безвідносно, менш очевидні й менш особистісні примуси всієї суспільної сукупності, поділу праці, ринкових відносин та конкуренції. Це саме їм відповідає згаданий вище метод обґрунтування й виховання, коли «моделювання» будується на тому, щоб дати можливість індивіду виявити потрібну для суспільства поведінку як таку, що зумовлена його внутрішнім імпульсом, його власною волею. Це стосується регулювання й стримування інстинктів, яке потрібне для «роботи»; це стосується загальної схеми моделювання інстинктів у буржуазно-індустріальному суспільстві. Схема притуплення афектів, тобто те, що потрібно й чого не потрібно стримувати, що потрібно регулювати, а що – трансформувати, в цій фазі, певна річ, не така сама, як у попередній, придворно-аристократичній; коли порівняти з певними спрямуваннями інстинктів, обмеження в буржуазному суспільстві, відповідно до іншої залежності, стають суворішими, ніж були доти; коли порівняти з обмеженнями в решті прошарків, в аристократичному вони просто формуються й переформовуються далі; вони трансформовуються відповідно до нових обставин. Із різноманітних елементів інтенсивніше, ніж доти, формуються різноманітні національні схеми притуплення афектів. Однак у придворно-аристократичному суспільстві, як і в буржуазному XIX та XX ст., ідеться про верхні прошарки, які перебувають в особливо тісних суспільних взаємозв'язках. Далі ми ще покажемо, яку важливу роль рушія цивілізації відіграють ці дедалі тісніші взаємозв'язки верхніх прошарків загалом.

Про спльовування Частина I

П р и к л а д и

A

Середні віки

Із латинського трактату про поведінку за столом
«*Stans puer ad mensam*» («The Babees Book», ч. II, с. 32)

27 nec ultra mensam spueris nec
desuper unquam
nec carnem propriam verres
digito neque scalpes

Не спльовуй через стіл
і на стіл.

37 Si sapis extra vas expue
quando lavas

Не спльовуй у миску,
в якій миєш руки.

В

Із французького трактату «*Contenance de table*»
(«The Babees Book», ч. II, с. 7)

29	Ne craiche par dessus la table,
Car c'est chose desconvenable	Не спльовуй
на стіл.
51	Cellui qui courtoisie a chier
Ne doit pas ou bacin crachier,
Fors quant sa bouche et ses à
mains leve,
Ains mette hors, qu'aucum ne
greve.	Коли миєш руки,
не спльовуй у миску,
спльовуй повз неї.

С

Із «*The Boke of Curtasye*»
(«The Babees Book», ч. I, с. 301 і далі)

85	if thou spitt over the borde,
or elles opon,
thou schalle be holden an
uncurtayse mon;	Не спльовуй на стіл і
через стіл.
133	After mete when thou shall
wasshe,
spitt not in basyn, ne
water thou dasshe.	Коли миєш руки,
не спльовуй у миску.

D

Із «*Німецького катона*» (Царнке, там-таки, с. 137)

після 276, унизу	Wirff nit nauch pürschen sin
Die spaichel über den tisch hin. |
|------------------|--|

Е

1530 р.

Із «*De civilitate morum puerilium*» Еразма Роттердамського

Aversus expuito, ne quem conspuas aspergasve. Si quid purulentius in terram rejectum erit, pede, ut dixi, proteratur, ne cui nauseam moveat. Id si non licet, linteolo sputum excipito. Resorbere salivam, inurbanum est, quemadmodum et illud quod quosdam videmus non ex necessitate, sed ex usu, ad tertium quodque verbum expuere.

Ф

1558 р.

Із «Галатео» Джованні делла Каси, архієпископа Беневентського
(цитовано за п'ятимовним виданням; Женева, 1609 р.)

С. 570. Непристойно також, коли хтось, сидячи за столом, чувається. У такому місці й у такий час потрібно якомога стримуватись і не відригувати, а якщо не можна уникнути цього зовсім, то треба робити це все ж таки чемно й непомітно.

Я не раз чув, що колись цілі народи тривалий час жили так стримано й так старанно вправлялися, що зовсім не мали потреби відригувати. То хіба не можемо й ми на короткий час (NB: тобто за столом, поки їдять; тільки цієї звички стосується таке обмеження) утриматися від цього?

Г

1672 р.

З Antoine de Courtin «Nouveau traité de Civilité»

С. 273. «...Cet usage dont nous venons de parler ne permet pas que la plupart de ces sortes de loix soient immuable. Et comme il y en a beaucoup qui ont déjà changé, je ne doute pas qu'il n'y en ait plusieurs de celles-cy, qui changeront tout de même à l'avenir.

Autrefois, par exemple, il estoit permis de cracher à terre devant des personnes de qualité, et il suffisoit de mettre le pied dessus; à present c'est une indecence.

Autrefois on pouvoit bâiller et c'estoit assez, pourvu que l'on ne parlast pas en bâillant; à present une personne de qualité s'en choqueroit.

Н

1714 р.

Із трактату невідомого автора «Civilité françoise»

(П'єж, 1714 р.)

С. 67. Le cracher fréquent est desagréable; quant il est de nécessité on doit le rendre moins visible que l'on peut et faire en sorte qu'on ne crache ni sur les personnes, ni sur les habits de qui que ce soit, ni même sur les tisons étant auprès du feu. Et en quelque lieu que l'on crache, on doit mettre le pied sur le crachat.

Chez les grands on crache dans son mouchoir.

С. 41. Il est de mouvaie grace de cracher par la fenêtre dans la rue ou sur le feu.

Ne crachez point si loin qu'il faille aller chercher le chrachat pour mettre le pied dessus.

I

1729 р.

Із *De La Salle «Les Règles de la Bien-séance et de la Civilité Chrétienne»*
(Руан, 1729 р.)

C. 35. *On ne doit pas s'abstenir de cracher*, et c'est une chose très indécente d'avaler ce qu'on doit cracher; cela est capable de faire mal au cœur aux autres.

Il ne faut pas cependant s'accoutûmer à cracher trop souvent, et sans nécessité: cela est non seulement très malhonnête; mais cela dégoute et incommode tout le monde. *Quand on se trouve avec des personnes de qualité* et lorsqu'on est dans des lieux qu'on tient propres, il est de l'honnêteté de cracher dans son mouchoir, en se toutnant un peu de côté.

Il est même de la Bienséance que chacun s'accoutûme à cracher dans son mouchoir, lorsqu'on est dans les maisons des Grands et dans toutes les places qui sont, ou cirées, ou parquetées; mais il est bien plus nécessaire de prendre l'habitude de le faire lorsqu'on est dans l'Eglise autant qu'il est possible... cependant il arrive souvent qu'il n'y a point de pavé de Cuisine, ou même d'Ecurie plus sale que celui de l'Eglise...

Après avoir craché dans son mouchoir, il faut le plier aussitôt, sans le regarder, et le mettre dans sa poche. On doit avoir beaucoup d'égard de ne jamais cracher sur ses habit, ni sur ceux autres... Quand, on aperçoit à terre quelque gros Crachat, il faut aussitôt mettre adroitement le pied dessus. Si on en remarque sur l'habit de quelqu'un, il n'est pas bien séant de la faire connoître: mais il faut avertir quelque domestique de l'aller ôter: et s'il n'y en a point, il faut l'ôter soi-même, sans qu'on s'en aperçoive: car il est de l'honnêteté de ne rien faire paroître à l'égard de qui que ce soit, qui lui puisse faire peine: ou lui donner de la confusion.

J

1774 р.

Із *De La Salle «Les Règles de la Bien-séance et de la Civilité Chrétienne»*
(5 вид., 1774 р.)

(У цьому виданні розділ «Du Bailler, du Cracher et du Tousser», який у давнішому виданні охоплює чотири сторінки, стиснено до однієї сторінки.)

C. 21. Dans l'Eglise, chez les Grands et dans tous les endroits où regnent la propreté, il faut cracher dans son mouchoir. C'est une grossièreté impardonnable dans les enfants, que celle qu'ils contractent en crachant au visage de leurs camarades: on ne saurait punir trop sévèrement ces incivilités; on ne peut pas plus excuser ceux qui crachent par les fenêtres, sur les murailles et sur les meubles...

K

1859 р.

Із *«The Habits of Good Society»* (Лондон, 1859 р.)

C. 256. «Spitting is at all times a disgusting habit, I need say nothing more than – never indulge in it. Besides being coarse and atrocious, *it is very bad for the health.*

L

1910 р.

З *Augustin Cabanès «Mœurs intimes du passé»*
(prem. sér., Париж, 1910 р.)

C. 265. Avez-vous observé que nous reléguons aujourd'hui dans quelque coin discret ce que nos pères n'hésitaient pas à étaler au grand jour?

Ainsi certain meuble intime occupait une place d'honneur,.. on ne songeait pas à le dérober aux regards.

Il en était de même d'un autre meuble, qui ne fait plus partie du mobilier moderne et dont, par ce temps de «bacillophobie», d'aucuns regretteront peut-être la disparition: nous voulons parler du crachoir. (Плювальниця.)

Частина II

Деякі міркування з приводу цитат про спльовування

1. У цій низці прикладів епохи середньовіччя, як і в інших прикладах, виразно постають зміни в поведінці, й то саме зміни, що відбуваються в певному напрямі. Цілком очевидно простежується рух у сенсі того, що ми називаємо «прогресом». Багато європейців, побувавши на Сході чи в Африці й неодноразово ставши свідками того, як там люди спльовують, повертаються з враженнями, які, коли ще врахувати «брак чистоти», називають особливо неприємними або, якщо вони їхали туди з певними ілюзіями, «розчаруванням» і які зміцнюють у них потяг до «прогресу» західноєвропейської цивілізації. Ще якихось четверо сторіч тому ця звичка була не менш поширена й у самій Західній Європі, де її сприймали як щось само собою зрозуміле. Це підтверджують і наведені приклади. Якщо їх розглядати у взаємозв'язку, вони становлять особливо наочний зразок того, як цивілізація виробляла собі поведінку.

2. У цих прикладах можна вирізнити такі етапи руху: як латинські, так і англійські, французькі та німецькі правила поведінки за столом засвідчують, що в середні віки часто спльовувати – не лише звичка, а й

вочевидь загальна потреба. Навіть у рицарсько-придворному верхньому прошарку це сприймають як щось цілком само собою зрозуміле. Суттєве обмеження, якого намагаються дотримуватися, – це не спльовувати на стіл і через стіл, а спльовувати під стіл. Не можна також спльовувати в миску, коли споліскують рота чи миють руки, – спльовувати слід, як сказано, по змозі повз миску. Ці заборони повторюються в куртуазних кодексах поведінки у досить стереотипному вигляді, тож можна скласти собі уявлення про масштаби того, що ми тут досліджуємо як «погані звичаї та звички». Тиск із боку середньовічного суспільства на ці «погані звичаї та звички» ніколи не був настільки потужний, а методи виховання ніколи не були настільки суворі, щоб витіснити ці звичаї та звички із суспільного життя зовсім. У цьому знову ж таки виявляється відмінність між суспільним контролем у середньовічній фазі й контролем у наступній фазі.

У XVI ст. тиск із боку суспільства дужчає: з'являється вимога розтоптувати ногою те, що сплюнуто, – принаймні тоді, каже Еразм Роттердамський (а він тут, як завжди, виступає перехідним інститутом), «*si quid purulentius in terram rejectum erit*». А про використання хустинки й тут знову згадують як про можливість, а не як про необхідність подолати звичку, що помалу починає ставати чимдалі неприємнішою.

Наступний крок виразно засвідчило висловлювання де Куртена від 1672 р.: «Колись було вільно перед особами зі становищем сплюнути на землю, досить було тільки наступити на те місце ногою; нині робити це вже непристойно».

Так самісінько у призначеній для широких верств «Civilité» від 1714 р. сказано: «Намагайся робити це якомога непомітніше, й гляди, щоб не забруднив ні людей, ні їхню одіж. При «великих», себто при особах високого рангу... *on crache dans son mouchoir*».

У 1729 р. повсюдно поширюється таке саме правило де Ла Саля, «яке вважають бездоганним». Він ще додає, що пора вже звикнути навіть до того, щоб і в церкві користатися не підлогою, а носовою хустинкою.

А вже в 1774 р. не тільки сама ця звичка, а навіть розмови про неї стали вкрай неприємними. У 1859 р. «спльовувати на всі боки – огидна звичка». І все ж у XIX ст. плювальниця як технічне знаряддя для подолання цієї звички, принаймні всередині будинку, ще має, відповідно до чимдалі вищого стандарту почуття прикраси, неабияке значення. У 1910 р. Кабанес нагадує про те, що плювальниця поступово, як і решта начиння (див. приклад L), із речі представницької обернулася на річ особистого користування.

Але поступово й ця річ стає зайвою. У багатьох верствах західноєвропейського суспільства сама потреба час від часу спльовувати, схоже, цілком відпала. Стану почуття прикраси й стримування, подібного до того, який делла Каса знав лише з трактатів античних авторів – коли «цілі народи тривалий час жили так стримано й так старанно вправлялися, що зовсім не мали потреби відригувати» (приклад F), – досягнуто знов.

3. На виділенні слини, як і на інших природних потребах, у дуже багатьох суспільствах, первісних і цивілізованих, лежать різноманітні табу та обмеження. Що відрізняє заборони в перших суспільствах від заборон у других, то це те, що в перших їх постійно, хай навіть лише в уяві, живить страх перед іншими істотами, тобто зовнішній примус, тоді як у других зовнішній примус більшою чи меншою мірою обертається на внутрішній. Заборонені схильності, як, скажімо, схильність спльовувати, тут під тиском внутрішнього примусу, тобто, по суті, під тиском «над-я» та «перспективної звички», майже зникають із свідомості. Як мотивація остраху в ній залишається певна думка, пов'язана з віддаленою перспективою. Так у наш час острах спльовувати й почуття сорому, прикrostі, в якому він знаходить вияв, зосереджується не на картині матірчих впливів, богів, духів чи демонів, а на чіткіше обмеженій і прозорішій у своїй закономірності картині певних хвороб та їхніх «збудників». Але низка прикладів дуже виразно показує також, що раціональне усвідомлення того, як виникають певні хвороби, й небезпеки спльовування як шляху передачі збудників хвороб – це ані першопричина почуття прикrostі й остраху, ані рушій цивілізації чи імпульс до змін у поведінці стосовно спльовування.

Спочатку ще протягом дуже тривалого часу підкреслено нагадують: «Не тримай у роті слини». «Resorbere salivam, inurbanum est», – пише Еразм Роттердамський (приклад Е). А ще в 1729 р. Ла Саль каже: «On ne doit pas s'abstenir de cracher». Тобто як кортить сплюнути, то не стримуйся (приклад І). Протягом цілих сторіч не знаходимо анінайменшого натяку на «гігієнічні мотиви» заборон та обмежень, накладених на цей вияв інстинкту. Раціонально усвідомлювати небезпеку спльовування люди починають уже в досить пізній фазі зміни поведінки, до певної міри вже заднім числом, аж у ХІХ ст. І навіть тоді посилання на те, що така поведінка викликає неприємне враження, відразу, все ще видається якимсь дивним проти посилання на наслідки цієї поведінки, шкідливі для здоров'я. «Besides being coarse and atrocious, it is very bad for the health», – сказано про спльовування в прикладі К.

Добре буде раз і назавжди з'ясувати: щось таке, про що ми знаємо, що воно шкодить здоров'ю, ще не конче має викликати почуття прикrostі чи сорому. І навпаки, щось таке, що викликає почуття прикrostі чи сорому, не конче має бути шкідливим для здоров'я. Той, хто за столом плямкає чи їсть руками, нині викликає в нас украй прикре враження, хоч потерпати, що це бодай трохи шкодить його здоров'ю, підстав немає. Та ні думка про того, хто читає при тьмяному світлі, ні, скажімо, думка про отруйні гази не викликає в нас жодного почуття прикrostі чи сорому, хоч шкідливі для здоров'я наслідки тут очевидні. Те саме і з почуттями прикrostі та огиди, пов'язаними зі спльовуванням слини, а також із табу, що їх накладають на спльовування: і почуття, й табу набувають гостріших рис ще задовго до того, як люди дістають більш-

менш чітке уявлення про те, що слина переносить певні заразні мікроби. Що на перших порах викликає почуття прикрасі, спричиняє обмеження й сприяє їхньому розширенню, то це зміни в структурах людських стосунків і відносин залежності. «Колись можна було позіхати чи спльовувати, не затуляючись, à present une personne de qualité s'en choquerait, тепер людину зі становищем це шокує» (приклад G). Це – спосіб обґрунтування, до якого люди спочатку вдаються, щоб висунути вимогу суворішого стримування. Мотивування суспільним тактом народилося ще задовго до мотивування, яке ґрунтувалося на результатах природничих досліджень. Король вимагає від придворних такого стримування як «*marque de respect*». У придворному суспільстві ця ознака їхньої залежності, дедалі суворішого примусу до стримування й самовладання стає водночас і «*marque de distinction*», яку низи одразу починають наслідувати та яка разом із піднесенням чисельніших прошарків набуває поширення. І тут, як і на попередніх кривих розвитку цивілізації, нагадування «Так не роблять!», за допомогою якого виховують стримування, відчуття страху, сорому й прикрасі, пов'язується, хоч і досить пізно, в процесі певної «демократизації», з науковою теорією, з суттю обґрунтування, що однаковою мірою чинна для всіх людей, незалежно від ранґу й суспільного становища кожного окремого індивіда. Початковий поштовх цьому повільному витісненню схильності, колись глибокої й поширеної, дає не раціональне усвідомлення небезпеки заразитись якоюсь хворобою, а – на цьому ми ще зупинимось глибше – переміни в тому, як люди живуть одне з одним, переміни в структурі суспільства.

4. Зміна способу, в який людина звільняється від слини, й нарешті більш чи менш цілковите зникнення потреби в цьому – непоганий приклад того, який пластичний її психічний склад. Можливо, цю потребу компенсували інші потреби (скажімо, потреба курити) або вона стала не такою гострою внаслідок певних змін у харчуванні. Але таке стримування, як тут, у багатьох інших виявах інстинктів, безперечно, неможливе. Звичку спльовувати, як і ще одну – розглядати потім виплюнену слину, про що трапляються згадки в наших прикладах, – можна замінити; вона чіткіше виявляється, либонь, іще в дітей та в сновидіннях, а намагання її сховати – у своєрідній усмішці, яка набігає нам на уста, коли заходить відверта розмова про «такі речі». Інші потреби не можна такою самою мірою замінити чи змінити. І тут постає питання про межі трансформування психіки. Немає сумніву, вона розвивається за певними власними законами, які можна назвати «природними». В її рамках формується історичний процес, вона надає йому простір і виставляє межі; й залишається завдання через історичні процеси точніше визначити цю модельованість людського життя й людської поведінки. Але в кожному разі з усього цього знов і знов впливає, що природний та історичний процеси, по суті, невідривно діють один в одному. Формування почуття прикрасі й сорому, посування порогу почуття прикрасі має характер водночас і природний, і історичний. Ці форми сприйняття певною

мірою уособлюють людську природу в суспільних умовах певної форми, і в історично-суспільному процесі вони відбиваються, зі свого боку, як один елемент.

Хто знає, чи рішуче протиставлення «цивілізації» й «природи» – це щось більше, ніж вияв пригніченості самих «цивілізованих» душ, тобто своєрідної диспропорційності у психіці, диспропорційності, яка виникає в новій фазі західної цивілізації. Принаймні, на психіку «первісних» лягла печать історії, точніше сказати, суспільства, не меншою мірою, ніж на психіку «цивілізованих», хай навіть перші власної історії, по суті, й не знають. У розвитку людей нема нульової точки історичності, як нема й нульової точки товариськості, ввічливості, суспільної поєднаності людей. А є суспільно сформовані заборони та обмеження, так само, як і їхній психічний субстрат, суспільно сформовані страхи, бажання й небажання, почуття прикраси й захвату. Принаймні, отже, не зовсім зрозуміло, що мають на увазі, коли той стандарт, стандарт так званих «первісних» як стандарт цілком «природний» протиставляють цьому іншому, стандарту «цивілізованих» як стандарту історично-суспільному. Поки йдеться про психічні функції людини, процеси природні й історичні діють невідривно один від одного.

Поведінка у спальні

Частина I

П р и к л а д и

А

XV ст.

Із «*Stans puer ad mensam*».

Англійські правила поведінки за столом

періоду між 1463 і 1483 рр.

(«*A Book of Precedence*». Лондон, 1869 р., с. 63)

215 And if that it fortene so by
nyght or Any tyme
That you shall lye with Any
man that is better than you
Spyre hym what syde of the
bedd that most best will ples hym,
And lye you on thi tother syde,
for that is thi prow;
Ne go you not to bede before
bot thi better cause the,
For that is no curtasy, thus
seys doctour paler

Як доведеться ночувати
в одному ліжку
з чоловіком вищого стану,
то спитай у нього, з якого
боку він спатиме.

Не лягай спати, поки
тебе не запросить
чоловік, вищий за станом,
бо робити так, каже
д-р Палер, нечемно.

223 And when you arte in thi bed,
this is curtasy,
Stryght downe that you lye
with fote and hond.

Випросяйся в ліжку
та побажай йому на
добраніч.

When ze hause talkyd what ze
wyll, byd hym gode nyght in hye
For that is gret curtasy so shall
thou understand*.

В

1530 р.

Із «*De civilitate morum puerilium*»
(розд. VII de cubiculo) Еразма Роттердамського

Sive cum exuis te (роздягаєшся), sive cum surgis (устаєш), memor verecundiae, cave ne quid nudes aliorum oculis, quod mos et natura tectum esse voluit.

Si cum sodali lectum habes communem, quietus jaceto, neque corporis iactatione vel te ipsum nudes, vel sodali detractis palliis (відгортаючи ковдри) sis molestus.

С

1555 р.

Із «*Des bonnes mœurs et honnestes contenance*s»
(Ліон, 1555 р.) П'єра Брое

Et quand viendra que tu seras au lit
Après soupper pour prendre le délit
d'humain repos aucques plaisant some
si auprès de toi est couché quelque home
Tien doucement tous tes membres à droyt
Alonge toy, et garde à son endroyt
de le facher alors aucunement
pour te mouvoyr ou tournes rudement
par toy ne soyent ces membres descouvers
te remuant ou faisant tours divers:
Et si tu sens qu'il soit ja someillé
Fay que par toy il ne soyt esueillé.

* Щоб легше було зрозуміти текст, ми тут відмовилися відтворювати з точністю давній правопис. Орфографію оригіналу див. у вище згаданій «A Book of Precedence».

D

1729 р.

Із *De La Salle «Les Règles de la Bienséance et de la Civilité Chrétienne»*
(Руан, 1729 р.)

C. 55. On doit... ne se deshabiller, ni coucher devant personne; l'on doit surtout, à moins qu'on ne soit engagé dans le Mariage, ne pas se coucher devant aucune personne d'autre sexe.

Il est encore bien moins permis à des personnes de sexe différent, de coucher dans un même lit, quand ce ne serait que des Enfants fort jeunes...

Lorsque par une nécessité indispensable, on est contraint dans un voyage de coucher avec quelque autre de mesme sexe, il n'est pas bien-séant de s'en aprocher si fort, qu'on puisse non seulement s'incommoder l'un l'autre, mais mesme se toucher; et il l'est encore moins de mettre ses jambes entre celles de la personne avec qui on est couché...

.....

Il est aussi très indécent et peu honnête, de s'amuser à causer, à badiner...

.....

Lorsqu'on sort du lit, il ne faut pas le laisser découvert ni mettre son bonnet de nuit sur quelque siège, ou en quelqu'autre endroit d'où il puisse être aperçû.

E

1774 р.

Із *De La Salle «Les Règles de la Bien-séance et de la Civilité Chrétienne»*
(вид. 5-е, 1774 р., с. 31)

C'est un étrange abus de faire coucher des personnes de différents sexes dans une même chambre; et si la nécessité y oblige, il faut faire ensorte que les lits soient séparés, et que la pudeur ne souffre en rien de ce mélange. Une grande indigence peut seule excuser cet usage...

Lorsqu'on se trouve forcé de coucher avec une personne de même sexe, ce qui arrive rarement, il faut s'y tenir dans une modestie sévère et vigilante...

.....

Dès que l'on est éveillé, et que l'on a pris un temps suffisant pour le repos, il faut sortir du lit avec la modestie convenable, et ne jamais y rester à tenir des conversations ou vaquer à d'autres affaires... rien n'annonce plus sensiblement la paresse et la légéreté; le lit est destiné au repos du corps et non à toute autre chose.

Частина II

Деякі міркування з приводу прикладів

1. Спальня стала однією з «найособистіших» і «найінтимніших» сфер людського життя. Як і більшість фізіологічних потреб, «спання» також переміщується чимраз далі «за лаштунки» суспільного побуту. Для цієї, як і для багатьох інших функцій людини, єдиним легітимним, суспільно-санкціонованим місцем залишилася мала сім'я. Її видимі й невидимі мури приховують «найособистіше», «найінтимніше», найвідвертіше «тваринне» в житті індивіда від поглядів решти людей.

У середньовічному суспільстві й ця функція не мала такого особистого характеру й не була такою мірою ізольована від суспільного життя. Приймати гостей у кімнатах, де стояли ліжка, було цілком звичайною річчю, а самі ліжка, залежно від того, як вони були оформлені й оздоблені, мали свою престижність. Не було геть нічого незвичайного в тому, що багато людей ночували разом у тій самій кімнаті, у верхньому прошарку – господар зі своїми слугами, його дружина – зі своєю служницею чи служницями, в інших верствах – часто навіть чоловіки й жінки в тому самому приміщенні⁶⁹, а нерідко й гості, що залишалися на ніч⁷⁰.

2. Спали або в одязі, або зовсім роздягнені. У світському суспільстві спали переважно голі, в чернечих орденах, залежно від того, наскільки суворі були правила, – або зовсім одягнені, або зовсім роздягнені. Правила ордену св. Бенедикта – принаймні вже у VI ст. – вимагали від своїх членів спати в одязі й навіть не розстібати ремня⁷¹. Правила клунійців у XII ст., коли їхній орден став заможнішим, могутнішим, а аскетичні вимоги послабилися, дозволяли спати без нічого. Цистерціанці в своєму прагненні до реформ знов повернулися до давніх бенедиктинських правил. Про якусь особливу одягу на ніч в орденських правилах цього часу нема жодної згадки, особливо у свідченнях, епосах та ілюстраціях, що їх залишило нам світське суспільство. Це саме стосується й жінок. Коли хтось лягав спати в тому, в чому ходив удень, це навіть привертало увагу. Це викликало підозру, що той чи та має якусь фізичну ваду – бо чого б то, питається, ховати від людських очей своє тіло? І десь так воно, по суті, здебільшого й було. Наприклад, у «Roman de la Violette» читаємо, як служниця здивовано запитує в своєї господині, чому та лягає спати в сорочці, а та відповідає, що на тілі в неї родимка⁷².

До речі, ця неабияка невимушеність у демонструванні голого тіла й відповідний стан та межі почуття сорому особливо виразно виявляються й у звичаях, пов'язаних із купанням. У пізніші часи досить часто з подивом констатували, що рицарів, коли вони купались, обслуговували жінки; так само й напої перед сном їм часто подавали в ліжку жінки. Схоже, що перед тим, як іти до купальні, люди, принаймні в містах, нерідко роздягалися ще вдома. «Скільки разів, – розповідає один спостерігач, –

доводиться бачити, як батько поспішає вулицями до купальні просто з дому в самісіньких підштанниках разом зі своєю оголеною дружиною й голими дітьми... скільки разів я бачу дівчат років десяти, дванадцяти, чотирнадцяти, шістнадцяти чи вісімнадцяти, геть голих, прикритих тільки невеличкою полотниною, нерідко рваною, або в драному халаті чи, як тут його називають, купальнику, що затуляє тільки перед, а ззаду лише спину! У такому вигляді, босоніж, тримаючи руку з платнею за спиною, вони й поспішають в обідню пору довгими вулицями від своїх домівок до купальні. А скільки хлопчаків років десяти, дванадцяти, чотирнадцяти чи шістнадцяти біжать голяка поруч із ними...»⁷³

Ця невимушеність помалу зникає в XVI, а потім чимдалі швидше в XVII, XVIII та XIX ст. – насамперед у верхніх прошарках, багато повільніше – в нижніх. Доти з огляду на весь життєвий уклад, на відносно незначне дистанціювання індивідів голе тіло має вигляд, принаймні у належних місцях, незрівнянно природніший, ніж у першій фазі новітнього часу. «Ми бачимо дивовижні наслідки, – читаємо насамперед щодо Німеччини. виявляється... цілковита голизна – це буденне явище аж до XVI ст. Щовечора перед тим, як лягати спати, кожне геть роздягалось, і так само ніхто не прикривався в лазнях⁷⁴». І це стосувалося, певна річ, не тільки Німеччини. Люди тут ставилися до тіла – як і до багатьох його природних потреб – дуже невимушено, можна навіть сказати, більш подитячому. Звичаї, пов'язані зі сном, показують це так само, як і ті, що пов'язані з купанням.

3. Окремий одяг для сну поступово входить в ужиток приблизно в той самий час, що й виделка та носова хустинка; як і решта «цивілізаційного начиння», нічний одяг торує собі шлях через Європу дуже повільно. І як і те начиння, він – символ рішучих змін, що відбувалися з людьми в цей період. Вразливість людей щодо всього, що стосувалося їхнього тіла, зростала. Почуття сорому накладало відбиток на манери поведінки, які доти такими почуттями обтяжені не були. Психологічний процес, зображений іще в Біблії («і побачили вони, що нагі, й засоромились»), розширення меж почуття сорому, посування в стримуванні інстинктів повторюється, як це часто буває в ході історії, й тут. Невимушеність, із якою людина показується гола, зникає так само, як та невимушеність, із якою перед чужими очима справляють природні потреби. Й водночас із тим, як вигляд голого тіла втрачає свою природність у самому суспільному житті, його зображення в мистецтві набуває нового значення: це зображення більшою мірою, ніж доти, стає ідеалом, предметом мрій і сповнення бажань. Воно, якщо скористатися терміном Шіллера, на відміну від «наївної» форми попередніх фаз, стає «сентиментальним».

У придворному суспільстві Франції, де приготування до сну та вранішнє вставання, принаймні серед знатних панів і дам, становить невідривну частину суспільного життя, нічна сорочка, як і будь-який

новий одяг, що з'являється в побуті, також набуває інших форм і представницьких ознак. І зміни тут настають тим глибші, чим, у міру піднесення широких верств, інтимнішим стає вечірнє приготування до сну та вранішнє вставання, чим швидше воно полишає сферу суспільного спілкування людей і переміщується до сфери внутрішнього життя малої сім'ї.

Повоєнні покоління, а відповідно й книжки повоєнного часу про манери, нерідко розглядають із певною іронією, а часто й не без легкого відтінку відрази цей період, у якому відокремлення таких природних функцій, як спання, роздягання й одягання, від суспільного життя відбувалось особливо гостро й у якому навіть згадки про них були пов'язані з досить суворими заборонами. Одна англійська книжка про манери поведінки, надрукована в 1936 р.⁷⁵, можливо, трохи перебільшено, однак, безперечно, не без підстав, пише: «During the Genteel Era before the War, camping was the only way by which respectable writers might approach the subjects of sleep. In those days ladies and gentlemen did not go to bed at night – they retired. How they did it was nobody's business. An author who thought differently would have found himself excluded from the circulating library». І тут у повоєнний час дає про себе знати певний зустрічний рух і послаблення. Це вочевидь пов'язано зі зростанням мобільності суспільства, з поширенням спорту, туризму, всіляких поїздок, а також із відносно раннім відокремленням молоді від сімейної спільноти. Ознака цього – перехід від нічної сорочки до піжами, тобто до спального одягу, який краще «відповідає» суспільній ситуації. Тут також ідеться не просто про рух у зворотному напрямі, як іноді вважають, тобто не про своєрідний відплив у почуттях сорому й прикrostі чи про розкріпачення людських інстинктів та звільнення їх від регулювання, а про випрацювання належної форми, яка б відповідала водночас і рівню сучасного нашого стандарту сорому, й специфічним ситуаціям, що в них суспільне життя нині ставить індивіда. «Спання» інтимізоване й обнесене мурами вже не зовсім такою самою мірою, як у попередній фазі. Частіше бувають ситуації, в яких людина, коли вона спить, роздягається чи вдягається, потрапляє на очі інших, чужих людей. Внаслідок цього нічний одяг, так само, як і спідня білизна, набуває такого вигляду й такої форми, щоб тому, хто їх носить, не доводилося «соромитись», коли його побачать у такій ситуації інші люди. Але нічний одяг попередньої фази саме внаслідок того, що змінити його форму було неможливо, виявився під тягарем почуття сорому й прикrostі. По суті, він не був призначений для того, щоб його бачили люди з-поза сімейного кола. Нічна сорочка ХІХ ст. знаменує, з одного боку, добу, в якій почуття сорому й прикrostі у зв'язку з оголенням власного тіла зайшли так далеко й так глибоко проникли всередину, що доводилося вже прикривати всі форми тіла, навіть коли людина залишалася сама чи у вузькому сімейному колі. З другого боку, це – характерний атрибут епохи, в якій «інтимне» й «осо-

бисте», саме через те, що воно було особливо ізольоване від суспільного життя, зазнавало також особливо мало змін. І це своєрідне поєднання відчуття прикрості, або моральності, яке проникло глибоко всередину та обернулося на внутрішній примус, із тим, що так важко «змінити форму інтимного», не менш характерне не тільки для суспільства XIX ст., а ще й для нашого часу⁷⁶.

4. Приклади дають приблизне уявлення про те, як спання поступово набуває особистого, інтимного характеру, відокремлюється від суспільного побуту людей і як приписи поведінки, що з'являються перед молоддю, разом із розширенням меж почуття сорому також набувають специфічно-моралістичного відтінку. У прикладі А із середньовічних часів стримування, що його вимагають від молодих людей, значною мірою обґрунтоване уважливим ставленням до решти людей, шанобою до чоловіка «кращого», який посідає вище соціальне становище. «Якщо доведеться спати в одному ліжку з чоловіком вищого стану, то спитай у нього, з якого боку він спатиме, і не лягай, поки він тебе не запросить, бо робити так нечемно». Цей погляд ще домінує й у французькому переказі Йоганнеса Сulpіціуса, здійсненому П'єром Брое (приклад С): «Не дратуй сусіда, коли він заснув; гляди, щоб він через тебе не прокинувся» і т. ін. У Еразма Роттердамського моральна вимога – це вимога певної поведінки не задля уважливого ставлення до решти людей, а вже «до самого себе»: «Коли роздягаєшся, коли вдягаєшся, не забувай про пристойність». Проте думка про суспільні манери та звичаї, про уважливе ставлення до решти людей усе ще домінує. Контраст із пізнішою епохою особливо виразно постає тоді, коли згадаємо, що ці приписи, зокрема й приписи доктора Палера (приклад А), були вочевидь призначені для людей, які лягали спати роздягнені. Те, що чужі люди, котрі не перебували одне з одним у будь-яких домашніх або сімейних зв'язках, спали в одному ліжку, ще й у часи Еразма Роттердамського видається, якщо робити висновок у той самий спосіб, в який обговорюється питання, чимось само собою зрозумілим і в жодному разі не аморальним чи ганебним.

Цитати з XVIII ст. не можна вилаштувати в одну пряму лінію – вже хоча б через те, що вони стосуються не тільки верхнього прошарку. Але тим часом і в інших прошарках стало вочевидь не таким природним те, що молода людина спить в одному ліжку ще з кимось. «Якщо в дорозі неминуче доведеться ночувати в одному ліжку ще з кимось, то не гоже присуватися до нього так, щоб йому заважати чи його торкатися», – читаємо в Ла Салля (приклад D). І далі: «Не можна при комусь ні роздягатися, ні влягатися спати».

У виданні 1774 р. всі подробиці знову по змозі випущено. І загальний тон став значно гострішим. «Якщо доведеться спати в одному ліжку з особою тої самої статі, що стається не часто, *il faut se tenir dans une modestie severe et vigilante*» (приклад E). По суті, це вже тон вимоги морального характеру. Дорослій людині стало прикро навіть висловлювати обґрун-

тування. Тільки погрозливим тоном дитині дають відчуття, що така ситуація пов'язана з небезпекою. Що більше дорослим стан їхнього почуття прикрості й сорому здається «природним», а цивілізована скутість інстинктів – чимось само собою зрозумілим, то менше вони розуміють на початку певного етапу, що діти цього почуття прикрості й сорому від «природи» ще не мають. Діти неминуче знов і знов наближаються до порогу почуття прикрості дорослих, неминуче – адже вони мусять спочатку адаптуватися – порушують суспільні табу, переступають межу почуття сорому дорослих і опиняються в зоні небезпек власної сфери афектів, небезпек, з якими вони, по суті, ледве здатні впоратися. У такій ситуації дорослий не пояснює своїх вимог щодо поведінки. Він просто не в змозі дати їм достатнє пояснення. Він такий вихований, що автоматично поводить більш чи менш відповідно до суспільного стандарту. Будь-яка інша поведінка, будь-яке порушення вимог чи стримування у власному суспільстві означає небезпеку й девальвацію стримування, накладеного на нього самого. І своєрідний емоційний відтінок, який так часто пов'язаний із вимогою морального характеру, агресивна, загрозна суворість, яка нерідко замінює вимогу морального характеру, – все це віддзеркалення небезпеки, на яку всяке порушення заборон наражає нестійку рівновагу всіх тих, для кого стандартна поведінка суспільства більшою чи меншою мірою стала «другою натурою»; все це – ознаки страху, що народжується в них, хоча загроза структурі їхніх власних інстинктів, а водночас і їхньому суспільному існуванню, як і порядку їхнього суспільного життя, ще дуже далека.

Цілу низку специфічних конфліктів між дорослими, насамперед між батьками та матерями, погано підготовленими до виховання, й дітьми, конфліктів, які виникають із розширенням меж почуття сорому, з чимдалі більшою відстанню між дорослими й дітьми та в основі яких, отже, значною мірою лежить структура самого цивілізованого суспільства, можна пояснити цією ситуацією. Саму її усвідомлюють відносно пізно й тільки завдяки аналізу з боку суспільства або спершу з боку його невеликих певних кіл, насамперед вихователів-фахівців. І аж тоді, аж у той час, що його випадково назвали «сторіччям дитини», позиція, яка відповідає побільшеній відстані між дітьми й дорослими та яка полягає в тому, що діти не можуть поводитися так, як дорослі, з відповідними порадами та приписами щодо виховання помалу проникає до сімейного кола. Тривалий час перед цим панують досить суворі погляди й щодо дітей, погляди, які від самого початку вимагають дотримання моральних вимог і табу. І не можна з певністю твердити, що нині ці погляди зникли.

Приклади поведінки в спальні дають щодо обмеженого періоду певне уявлення про те, як пізно, власне, тенденція до таких поглядів у світському вихованні розкривається повною мірою.

Лінія цього розвитку навряд чи потребує ще пояснень. Як і у випадку з їдою, тут точнісінько так само безперервно виростає стіна між людиною

й людиною, стіна страху й афектів, і її зводять між тілом і тілом шляхом виховання. Робиться так, що ділити ліжко з людьми з-поза сімейного кола, тобто з людьми чужими, стає чимдалі неприємніше. Де нема нужди, навіть усередині однієї сім'ї, стає звичаєм мати для кожного окреме ліжко, а зрештою – у середньому та верхньому прошарках – і окрему спальню. Дітей змалечку виховують у дусі такого дистанціювання від решти, такої ізоляції від усього, що прищеплює їм звички й збагачує їх досвідом. Аж коли ми усвідомимо, як природно сприймало середньовіччя те, що чужі люди, діти й дорослі ділили ліжко, ми зможемо оцінити, які різні зміни в міжлюдських стосунках і в манерах поведінки даються ознаки у нашому життєвому укладі. І тоді ми збагнемо, наскільки мало природного в тому, що ліжко й тіло створюють зони психічної небезпеки такого високого ступеня, як у досі останній фазі цивілізації.

Зміни в поглядах на стосунки між чоловіком і жінкою

1. У процесі цивілізації почуття сорому, яке повиває сексуальні стосунки людей, значно поглибилося і зазнало змін⁷⁷. Особливо яскраво це виявляється в труднощах, що їх відчувають дорослі в пізніші фази цивілізації, коли їм доводиться розмовляти зі своїми дітьми про такі стосунки. Але сьогодні ці труднощі здаються майже як щось природне. Те, що дитина нічого не знає про стосунки між обома статями й що розповісти підліткам, хлопчикам і дівчаткам, про них самих, про те, що довкола них відбувається, – завдання надзвичайно делікатне й складне, нам здається зрозумілим трохи чи не з біологічних причин. Наскільки неприродна така ситуація, наскільки й вона становить наслідок цивілізаційного процесу, усвідомлюєш аж тоді, коли починаєш досліджувати відповідну поведінку людей іншої фази. Доля знаменитих «Бесід» Еразма Роттердамського дає яскравий приклад цього.

Еразм довідався, що без дозволу, в спотвореному вигляді, з чужими дописками й у досить поганому стилі видруковано працю його юнацьких років. Він її переробляє й у 1522 р. під новою назвою видає сам. Назву він дає таку: «*Familiarum Colloquiorum Formulae non tantum ad linguam puerilem expoliandam, verum etiam ad vitam instituendam*».

Еразм працює над цим трактатом, розширює його й поліпшує майже до самої смерті. І трактат став тим, чим його й хотів бачити автор, – книжкою, за якою хлопці не тільки могли вчитися доброго латинського стилю, яка допомагала б не лише вдосконалювати їхню мову, а й, як Еразм зазначає в назві, ввести їх у життя. «Бесіди» стали одним із найзнаменитіших і найпоширеніших трактатів свого часу. Їх, як згодом і ще один Еразмов трактат – «*De civilitate morum puerilium*», – безліч разів перевидавали й перекладали. І як і цей другий трактат, «Бесіди» стали шкільним підручником, зразковим підручником, за яким виховували хлопчиків.

Навряд чи щось показує зміни в західноєвропейському суспільстві на його шляху до цивілізації яскравіше, ніж та критика, якої в XIX ст. зазнав цей трактат із боку тих, хто взагалі змушений був до нього звертатися. Наприклад, один із маститих німецьких педагогів, фон Раумер, у своїй «Історії педагогіки» (Штутгарт, 1857 р., т. I, с. 110) про цей трактат пише таке:

«І як тільки могли запровадити таку книжку в численних школах! Що мали робити хлопчики з тими сатирами? Реформування – це справа лише зрілих мужів. Що мали робити хлопчики з бесідами про багато таких речей, в яких вони нічого не тямлять, із бесідами, що висміюють учителів, із балачками двох жінок про своїх чоловіків, парубка з дівчиною, до якої він сватається, чи навіть із бесідою «Adolescentis et Scorti». Ця остання нагадує переписаний Шіллерів двовірш «Хитрощі»:

«Як хочете сподобатись і дітям, і побожним всім, то намалюйте насолоду й диявола додати не забудьте».

Еразм вельми простенько малює тут насолоду, а тоді додає щось таке, що має підносити душу. І таку книжку доктор теології рекомендує восьмирічному хлопчикові, щоб той, читаючи її, ставав кращим».

Насправді трактат присвячено малому синові Еразмового видавця, й батько вочевидь не побоявся його друкувати.

2. Ця книжка зазнала жорстокої критики відразу, щойно з'явилась. Але ця критика якнайменше стосувалась її моральних якостей. Передусім вона стосувалась «інтелігентика», чоловіка, котрий не був ані ортодоксальним протестантом, ані ортодоксальним католиком. Проти «Бесід» виступила насамперед католицька Церква, адже книжка принагідно містить гострі нападки на ордени та церковні інститути, й невдовзі занесла її до чорного списку.

Та, попри це, «Бесіди» мають надзвичайний успіх, і їх навіть приймають як шкільний підручник.

«Від 1526 р., – зауважує Гейзінга в своєму «Еразмові» (Лондон, 1924 р., с. 199), – «Бесіди» протягом двох сторіч видаються й перекладаються майже безперервним потоком.»

У цей час, отже, книжка Еразма Роттердамського для багатьох людей залишалася, певно, своєрідним стандартним підручником. У чому ж полягає різниця між тим, як трактат сприймали ці люди, й тим, як його сприймали критики XIX ст.?

У трактаті Еразм веде мову, по суті, про багато таких речей, які з розвитком цивілізації чимдалі більше випадають із кругозору дітей і про які в XIX ст. ніхто й ні за яких умов не дав би прочитати хлопчикам. А саме цього бажав Еразм, і він недвозначно підтвердив це, присвятивши книжку своєму шести- чи восьмирічному хрещеникові. У цих бесідах, як наголошує критик XIX ст., автор показує молодика, який сватається до дівчини. Або змальовує жінку, що скаржиться на негідну поведінку свого чоловіка. І справді, є в трактаті й одна розмова юнака з повією.

Проте «Бесіди» все ж таки виразно засвідчують, як тонко сприймав Еразм усі питання, що стосувалися регулювання інстинктів, хоч вони й зовсім не відповідають нашому стандарту; як порівняти зі стандартом світського суспільства епохи середньовіччя й навіть зі стандартом світського суспільства його власного часу, вони втілюють помітне посунення в напрямі такого стримування інстинктів, яке XIX ст. згодом виправдало насамперед у формі моралі.

Певна річ, юнак, що в бесіді «Proci et puellae» сватається до дівчини, досить відверто висловлює те, чого від неї домагається. Він розповідає про своє кохання до неї. Він заявляє тій упертій, що вона забрала в нього душу. Він каже їй, що зачинати дітей – річ дозволена й гарна. Юнак змальовує дівчині, як чудово буде, коли він пануватиме королем, а вона – королевою над їхніми дітьми та слугами; й це виразно показує, як незначна психологічна відстань між дорослими та дітьми дуже часто сусидить із чималою суспільною відстанню. Зрештою дівчина пристає на його домагання. Вона погоджується стати його дружиною Але свою незайманість, каже дівчина, вона береже в честі. Вона збереже її, провадить дівчина, для нього. Вона відмовляється навіть поцілувати його. А коли він усе ж таки наполягає на поцілунку, дівчина заявляє, що вона, як він сам стверджує, забрала в нього майже всю душу, тож він уже майже мрець, отож вона боїться, що разом із поцілунком забере в нього і решту душі й так його вб'є.

3. Церква, як уже сказано, ще за життя Еразма принагідно дорікала йому за «аморальність» його «Бесід». Але це не повинно підштовхувати нас до хибних висновків щодо справжнього стандарту суспільства, надто світського. Один католицький трактат, вочевидь спрямований проти Еразмових «Бесід» (ми до нього ще повернемося), щодо цієї невимушеності в обговоренні питань статевого життя анітрохи не відрізняється від самих «Бесід». Автор цього трактату був також гуманіст. Саме це і є нове в трактатах гуманістів і особливо в трактатах Еразма Роттердамського: їх написано не про стандарт клерикального суспільства, а про стандарт і задля стандарту суспільства світського.

Гуманісти представляли рух, який прагнув позбавити латину її ізоляції й обмеженості церковною традицією та церковними колами й зробити мовою світського суспільства, принаймні його верхнього прошарку. Це не знаменує жодних змін у структурі західноєвропейського суспільства, яке в цих дослідженнях виявляло себе з інших боків так часто, що тепер у його світських частинах назріла гостра потреба в світській, науковій писемності. Гуманісти провадять у життя зміни, що відповідають цій потребі верхнього світського прошарку. В їхніх трактатах те, про що вони пишуть, знов наближається до світського суспільного життя; досвід цього життя проникає безпосередньо до наукової писемності; це також одна з ліній у великому русі «цивілізації». І тут доведеться шукати один із ключів до нового значення, до «Відродження» культури античного світу.

Свого часу Еразм Роттердамський дуже влучно зобразив цей процес, виступаючи саме на захист «Бесід». «Socrates Philosophiam e coelo deduxit in terras: ego Philosophiam etiam in lusus, confabulationes et computationes deduxi, – пише він у примітках «De utilitate Colloquiorum», які потім видав як додаток до «Бесід» (5 вид., 1655 р., с. 668). «Як Сократ опустив філософію з неба на землю, так я допровадив філософію до гри й забави».

Саме через це така писемність, по суті, змогла стати свідченням суспільного світського стандарту поведінки, хоч як виразно в ній, якщо брати подробиці, вимоги стримувати інстинкти, дотримуватися манер сягають за межі цього стандарту й, провіщаючи майбутнє, постають як ідеал.

«Uninam omnes proci tales essent qualem heic fingo, nec aliis colloquiis coirent matrimonia!»

«Я хотів би, – зауважує Еразм у «De utilitate Colloquiorum» щодо згаданої вище бесіди «proci et puellae», – щоб усі женихи були такі, як той, котрого я змалював, і щоб вони, беручи шлюб, жодних інших розмов не провадили».

Те, в чому спостерігач XIX ст. вбачає «щонайпримітивніше зображення насолоди», на що й за нинішнім стандартом почуття сорому, особливо стосовно дітей, неодмінно має поширюватися «зона замовчування», Еразмові та його сучасникам, які допомагали пропагувати цей трактат, видається взірцевою бесідою, якнайкраще придатною для того, щоб являти підліткам модель, а також, як порівняти з тим, що діялося довкола них насправді, значною мірою ще ідеалом⁷⁸.

4. Те саме стосується й інших діалогів, що їх фон Раумер згадує в своїй полеміці. Жінку, яка скаржиться на свого чоловіка, повчають, що спершу вона, мовляв, має змінити власну поведінку, тоді змінить і чоловікову. А розмова юнака з розпусницею завершується тим, що вона відмовляється жити так негарно, як жила доти.

Щоб зрозуміти, яку модель бажає явити хлопчикам Еразм, треба прочитати цю бесіду самому. Дівчина Лукреція довго не бачила юного Софронія. І недвозначно вимагає від нього, по суті, робити те, задля чого він прийшов до цього дому. Та він питає, чи вона певна, що їх ніхто не побачить, чи нема в неї кімнати ще темнішої. Коли Лукреція приводить Софронія до темнішої кімнати, його знов беруть сумніви. Чи справді вона певна, питає він, що їх ніхто не побачить.

S o p h r o n i u s. Nondum hic locus mohi videtur satis secretus.

L u c r e t i a. Unde iste novus pudor? Est mihi museion⁷⁹, ubi repono mundum meum, locus adeo obscurus, ut vix ego te visura sim, aut tu me.

S o p h. Circumspice rimas omnes.

L u c. Rima nulla est.

S o p h. Nullus est in propinquo, qui nos exaudiat?

L u c. Ne musca quidem, mea lux. Quid cunctaris?

S o p h. Fallemus heic oculos Dei?

L u c. Nequaquam: ille perspicit omnia.

S o p h. Et angelorum?

«Ніхто, навіть мишка, нас не побачить і не почує, – каже Лукреція. – Чого ж ти зволікаєш?»

Але юнак відказує: «А Бог? А янголи?» А тоді заходжується за всіма законами діалектики наставляти її на добрий шлях. Чи багато в неї ворогів, запитує він, і чи не хоче вона потішитися, подратувавши їх? Чи не подратує вона тих ворогів, якщо покине цей дім і стане добродісною жінкою? І зрештою йому таки щастить її вмовити. Він потай винайме для неї кімнату в добропорядної жінки й знайде привід, щоб Лукреція нишком вислизнула з цього дому. І на перших порах він про неї подбає.

Хай там яким «аморальним» мало видатися, отже, зображення такої ситуації, та ще й у «дитячій книжці», спостерігачеві пізніших часів, неважко збагнути, що, коли це зображення розглядати з боку іншого суспільного стандарту й іншого моделювання афектів, воно може видатися надзвичайно «високоморальним» і взірцевим.

На підтвердження такої лінії розвитку, такої різниці в стандартах можна навести скільки завгодно прикладів. Спостерігач XIX, а почасти ще й XX ст. стоїть перед такими моделями й виховавчими приписами минулого досить безпорадний. І поки поріг власного почуття прикраси, моделювання власних афектів не усвідомимо як усталений і – в цілком певному порядку – такий, що постійно перебуває в процесі становлення, – то нам, якщо відштовхуватися від нинішнього стандарту, по суті, майже неможливо буде збагнути те, що такі бесіди потрапили до шкільного підручника, ба більше, що їх цілком свідомо рекомендували читати дітям. Але справа саме в тому й полягає, щоб усвідомити власний стандарт, зокрема й стандарт ставлення до дітей, як усталений.

Діячі ортодоксальніші, ніж Еразм, робили те саме, що й він. Щоб замінити Еразмові «Colloquia», звинувачені в ересі, один затятий католик написав, як ми вже згадували, інші бесіди. Вони мали назву «Johannis Morisoti medici Colloquiorum libri quatuor, ad Constantinum filium» (Базель, 1549 р.). Ця книжка також була призначена як шкільний підручник для виховання хлопчиків, бо, як пише її автор Морісот, читаючи Еразмові «Бесіди», часто не знаєш, «хто це промовляє – християнин чи язичник». І тут в оцінці такого трактату-відповіді з боку ортодоксального католицького табору натрапляємо на таке саме явище⁸⁰. Либонь, досить буде навести одну оцінку, яку цей трактат дістав у 1911 р.⁸¹: «У Морісота, – читаємо тут, – дівчатка, діви й жінки відіграють ще більшу роль, ніж в Еразма. У досить багатьох діалогах вони самі ведуть розмову, і їхні балачки, у першій і другій книжці аж ніяк не завжди невинні, в обох останніх⁸² ...книжках нерідко точаться довкола таких делікатних речей, що ми, похитуючи головою, питаємо: «Невже суворий Морісот написав усе це для рідного сина? Невже він так твердо вірить у те, що наступні книжки цієї праці хлопчик справді прочитає й вивчить аж тоді, коли досягне віку, для якого вони призначені?» При цьому не слід, звісно, забувати, що XVI ст. особливо церемонитись не вміли, й школярам

у підручниках частенько наводили такі речення, за які подякували б наші педагоги.

Та це ще не все! Як Морісот узагалі уявляв собі використання таких діалогів на практиці? Адже хлопчики, юнаки, чоловіки чи діди, щоб порозмовляти латиною, аж ніяк не могли взяти за зразок бесіду, де слово беруть лише жінки. Отож і Морісот знехтував тут дидактичною метою книжки не меншою мірою, ніж огуджений Еразм". Відповісти на це запитання неважко.

5. Сам Еразм Роттердамський «своєю дидактичною метою ніколи не нехтував». Його коментар «De utilitate Colloquiorum» доводить це цілком недвозначно. Тут він каже «expressis verbis», яку дидактичну мету ставив перед кожною зі свої «Бесід», або, сказати правильніше, що хотів показати молодій людині. Щодо розмови юнака з розпусницею він, приміром, пише: «Quid autem dici potuit efficacius, vel ad inserendam adolescentum animis pudicitiae curam, vel ad revocandas ab instituto non minus aerumnoso quam turpi puellas ad quaestum expositas?» «Що міг би я сказати переконливішого, щоб схилити юнацьку душу бути сором'язливішою й щоб позабирати дівчат із таких небезпечних і ганебних домів?» Ні, своєю педагогічною метою Еразм не нехтував ніколи; ось тільки стандарт почуття сорому – інший. Він хоче показати молодій людині світ, немовби в дзеркалі; він хоче навчити її, чого треба уникати, а що дає спокійне життя: «In senili colloquio quam multa velut in speculo exhibentur, quae, vel fugienda sunt in vita, vel vitam reddunt tranquillam!»

І такий самий намір лежить в основі, безперечно, й бесід Морісота; ця сама позиція відчувається в багатьох інших виховавчих трактатах цієї епохи. Всі вони мають на меті, як висловлюється Еразм, «ввести хлопчиків у життя»⁸⁵. Але під цим словом розуміли безпосередньо життя дорослих. У пізніші часи дедалі глибше розвивається тенденція пояснювати й показувати дітям, як вони повинні поводитись, а як – ні. Тут, щоб увести їх у життя, їм показують, як повинні, а як не повинні поводитись дорослі. Різниця полягає саме в цьому. І тут поводитися так, а там – інак, керуючись не якимись там теоретичними міркуваннями. Розмовляти з дітьми саме в такий спосіб для Еразма та його сучасників було чимось цілком само собою зрозумілим; хлопчики, хай це були навіть служки, соціально залежні, вже від самого малечку жили в тому самому суспільному просторі, що й дорослі; а дорослі ні у своїх вчинках, ні в розмовах, навіть стосовно статевого життя, не намагалися стримуватись так, як згодом; відповідно до іншого стану стримування афектів, що його формували в індивіді стан та структура міжлюдських стосунків, дорослим уже саме уявлення про таємничість, про інтимізування, про суворе ізолювання цих виявів інстинктів від решти дорослих і від дітей було глибоко чуже; все це від самого початку також сприяло скороченню відстані між стандартом поведінки та стандартом афектів дорослих і дітей. Знов і знов виявляється, яке важливе значення для розуміння

давнішої й нашої психічної структури будови має глибоке дослідження процесу зростання цієї відстані, поступове формування цього своєрідного, особливого простору, в якому люди провадять перші два-надцять, п'ятнадцять, а тепер уже й майже двадцять років життя. У давні часи біологічний розвиток людини проходив, певно, не багато інакше, ніж нині; лише у зв'язку з цими суспільними змінами ми дістаємо змогу зрозуміти всю проблематику «дорослості» як вона тепер постає, а водночас і такі окремі проблеми, як проблема «залишкових явищ» у психічній структурі дорослих. Досить велика різниця між одягом дітей і дорослих у наш час – це лише особливо яскравий вияв цього розвитку; в епоху Еразма Роттердамського й тривалий час після нього й ця різниця була незначна.

6. У сучасного спостерігача викликає подив те, що в своїх «Colloquien» Еразм узагалі заводить розмову з дитиною про розпусних дівчат і дома, в яких вони живуть. Навіть звертати увагу в шкільній книжці на такі заклади людям нашої фази в розвитку цивілізації здається аморальним. Такі заклади як анклав існували, безперечно, і в суспільстві XIX та XX ст. Але сором і страх, з якими для людини змалку пов'язана сфера статевих інстинктів, як і багато інших сфер, «зона замовчування», в яку ця сфера потрапляє в суспільному житті, майже нездоланні. У суспільному побуті не вільно навіть просто згадувати й висловлювати міркування про такі заклади, а заводити про них розмову з дітьми – це злочин, опоганення дитячої душі, в усякому разі жаклива помилка у вихованні.

За часів Еразма Роттердамського як щось само собою зрозуміле було й те, що діти про існування таких закладів знали. Ніхто їх від дітей не приховував. У крайньому разі дітей від них застерігали. Саме це й робить Еразм. Звичайно, коли читати лише педагогічні книжки тієї епохи, то згадка про такі суспільні заклади легко може видатись якоюсь вигадкою, фантазією окремої людини. Коли бачиш, як насправді діти жили з дорослими та яка малопомітна була стіна таємничості серед самих дорослих, а відповідно й між дорослими та дітьми, то розумієш, що такі бесіди, як Еразмові й Морісотові, стосуються безпосередньо стандарту того часу. З тим, що діти про все це знають, дорослі мали рахуватися; це було само собою зрозуміло. Завдання вихователя полягало в тому, щоб пояснити дітям, як вони до таких закладів мають ставитись.

Можливо, це каже й не багато, але в університетах про такі заклади розмовляли цілком відверто; і все ж в університетах за тих часів училися люди переважно молодші, ніж тепер. У кожному разі цей розділ певною мірою вже показує, що в стінах університету розпусна дівчина навіть служила темою публічних жартівливих розмов. У 1500 р. один гайдельберзький магістр виголосив публічну промову: «De fide meretricum in suos amatores». Другий говорив «de fide concubinarum», третій – «про монополію свинячої братії» або «generibus ebriosorum et ebrietate vitanda»⁸⁴. І саме такий феномен бачимо в багатьох напученнях того часу;

ніщо не вказує на те, що для дітей вони були неприступні; у церковних і багатьох світських колах, поза всяким сумнівом, цю форму позашлюбних зв'язків засуджували; але суспільна заборона ще не стала для індивіда внутрішнім примусом такою мірою, щоб розмовляти взагалі про ці зв'язки публічно було неприємно; ще не було накладено табу на будь-яке висловлювання, котре свідчило б, що хтось про таке знає взагалі.

І ще очевиднішою стає ця різниця, коли подивимось на становище продажних жінок у середньовічному місті. Як ще й тепер у багатьох неєвропейських суспільствах, у публічному житті середньовічного міста ці жінки мали своє, цілком певне місце. У декотрих містах вони бігали на свята наввипередки⁸⁵. Нерідко саме їх посилали вітати високих гостей. У 1438 р. у міському фінансовому звіті Відня писалося: «Umb den Wein den gemain Frawen 12 achterin. Item den Frawen, die gen den kunig gevarn sind, 12 achterin Wein»⁸⁶. Або бургомістр та міська рада пригощають високих гостей у публічному домі. У 1434 р. король Сигізмунд офіційно дякує бернському міському магістрату за те, що йому та його почту на три дні безплатно надано публічний дім⁸⁷. Це був, як, скажімо, й бенкет, один з елементів гостинності, що її виявляли високим прибульцям.

Продажні жінки, або, як їх часто називають у Німеччині, «красуні», «милоданки», в рамках міської інфраструктури утворюють, як і будь-яка інша професійна категорія, свою корпорацію з визначеними правами й обов'язками. І принагідно ці жінки, як і будь-яка інша професійна група, борються проти нечесної конкуренції. У 1550 р., приміром, в одному німецькому місті кілька з них ідуть до бургомістра й скаржаться на інший дім, де потай роблять те, на що офіційне право має лише їхній дім. Бургомістр дає їм дозвіл проникнути в той дім; жінки трощать там усе на друзки й завдають побоїв господині. Іншим разом вони витягують конкурентку з її дому й змушують жити в своєму.

Одно слово, суспільне становище таких жінок можна порівняти зі становищем катів – воно було низьке й упосліджене, хоч і мало цілком офіційний характер і не було вкрите таємничістю. Ця форма позашлюбних стосунків між чоловіком й жінкою також іще не перемістилася «за лаштунки».

7. До певної міри це стосується статевих стосунків загалом, зокрема й шлюбних. Уявлення про це нам дають уже самі весільні звичаї. До покою пошлюблених входила ціла процесія з усіх дружок та боярів. Дружки роздягали наречену; вона мала скинути з себе всі прикраси. Для того, щоб шлюб набрав чинності, молодята мали ступити до шлюбного ложа при свідках. Їх «укладали вкупі»⁸⁸. Як тоді казали, «в ліжко уклали, право настало». Згодом, у середні віки, цей звичай поступово зазнав таких змін, що молодята вже могли лягти в ліжко одягнені. Певна річ, ці звичаї в різних верствах, у різних країнах були не зовсім однакові. І все ж із Любека, наприклад, надходять чутки, що ця давня форма збереглася ще аж до першого десятиріччя XVII ст.⁸⁹. Так само й у придворно-абсо-

лютистському суспільстві Франції нареченого та наречену гості проводжали до подружнього ложа, там вони роздягались, і їм подавали сорочки. Усе це – ознаки іншого стандарту почуття сорому в стосунках між статями. З цих прикладів знов і знов досить виразно проглядає специфічна риса того стандарту почуття сорому, який згодом, у XIX й XX ст., стає домінуючим. У цей період і серед дорослих усе, що стосується статевого життя, великою мірою ховається й переходить «за лаштунки»; у зв'язку з цим виникає можливість, а zarazом і необхідність, цей бік життя тривалий час і більш-менш успішно приховувати від дітей; у попередніх фазах міжстатеві стосунки разом з усіма інститутами, що до них належали, були зв'язані з публічним життям незрівнянно міцніше; тим-то багато природніше, коли діти знайомляться з цим боком життя вже від самого малечку; нема також потреби й у сенсі виховання, тобто щоб підвести їх до стандарту дорослих, обкладати для них цю життєву сферу всілякими табу й таємничостями такою мірою, якою це стає потрібним у пізнішій фазі цивілізації відповідно до її іншого стандарту поведінки.

У придворно-аристократичному суспільстві статеве життя було приховане, певна річ, уже куди більшою мірою, ніж у середньовічному. Те, що спостерігач буржуазно-індустріального суспільства нерідко сприймає як «фривольність» суспільства придворного, – по суті, не що інше, як таке зрушення у цьому приховуванні. Але проти стандарту регулювання інстинктів у самому буржуазному суспільстві масштаби цього приховування, цього маскування статевого життя в суспільному побуті, як і в свідомості, у цій фазі все ж таки досить незначні. Тут судження, властиві пізнішій фазі, також дуже часто збиваються на манівці, позаяк люди протиставляють стандарти – і власний, і придворно-аристократичний – не як фази одного руху, що зумовлюють одна одну, а як щось абсолютне, а власний стандарт беруть за мірило решти стандартів.

Відносний відвертості, з якою дорослі розмовляли між собою про фізіологічні функції, й тут відповідала більша невимушеність у спілкуванні з дітьми, а також у діях, вчинках щодо них. Численні приклади підтверджують це. Ось один із найяскравіших. У XVII ст. при дворі живе невеличка, шестирічна дівчинка фон Бульйон. До неї приходять придворні дами, розмовляють із нею, а одного дня надумують із цієї маленької фрейліни пожартувати: вони намагаються переконати її, що вона – вагітна. Мала заперечує. Вона захищається. Це, каже вона, зовсім неможливо, й сторони висувають одна перед одною свої аргументи.

Та одного дня дівчинка, прокинувшись, бачить у себе в ліжку щойно народжене немовля. Вона вражена й невинно заявляє: «Виходить, є тільки двоє людей, з якими це сталося, – свята діва і я. Я ж бо взагалі не відчула ніякого болю». Чутка про це облітає всіх, і ось невеличкий жарт уже обертається розвагою для цілого двору. До дівчинки, як це й заведено в таких випадках, приходять гості. Її навідує сама королева, вона втішає малу й каже, що стане немовляті хрещеною матір'ю. А гра

тим часом триває далі: дівчинці не дають спокою, її розпитують, намагаючись довідатися, хто ж, власне, батько тієї дитини. І нарешті мала після тривалих і напружених роздумів доходить висновку: це може бути, каже вона, лише король або граф фон Гюїш, бо тільки ті два чоловіки її цілували⁹⁰. У цьому жарті ніхто не бачить нічого незвичайного. Він анітрохи не виходить за рамки стандарту. Ніхто не вважає, що жарт небезпечний і може завадити дитині пристосуватися до цього стандарту, що він небезпечний для чистоти дитячої душі, й нікому вочевидь анітрохи не здається також, що він суперечить її релігійному вихованню.

8. Тягар почуття сорому й прикрасі, зумовлений сферою статевого, та відповідна стриманість у поведінці поширюється більш-менш рівномірно на все суспільство дуже повільно. Й аж тоді, коли відстань між дорослими та дітьми зростає, те, що ми називаємо «сексуальною просвітою», стає «пекучою проблемою».

Вище ми процитували критичні висловлювання відомого педагога фон Раумера на адресу Еразмових «Бесід». Картина всієї кривої розвитку постане ще виразніше, коли подивимось, як проблема статевих виховання, пристосування дитини до стандарту її суспільства уявляється йому самому. В 1857 р. фон Раумер видав невеликий трактат під назвою «Виховання дівчат». Те, що він подає в ньому як модель поведінки дорослих, коли вони стикаються зі статевими проблемами своїх дітей, – певна річ, не єдино можлива форма поведінки його доби; але для стандарту XIX ст. це все ж таки надзвичайно характерно, й то не лише для стандарту просвіти дівчат, а й для стандарту просвіти хлопців.

«Дехто з матерів, – читаємо в трактаті (с. 73 і далі), – тримається докорінно хибної, як на мене, думки, нібито треба давати дочкам утручатися в усі сімейні справи, навіть зазірати до стосунків між статями, й до певної міри втаємничувати в речі, які їх чекатимуть у майбутньому, коли їм доведеться виходити заміж. Такий погляд у філантропці з Дессау за зразком Руссо деґрадував до щонайгрубішої, щонайогиднішої карикатури. Інші матері, навпаки, перегинають палицю в другий бік і розповідають маленьким дівчаткам про ці речі таке, що воно їм, коли виростуть, видасться цілковитою неправдою. Це, як уже згадано, в будь-якому випадку, зокрема й у цьому, неприйнятно. *При дітях про такі речі не можна заводити розмову взагалі*, тим більше не можна вдаватися до загадкових натяків, які тільки розпалюють цікавість. Нехай діти, поки це можливо, вірять: немовлят мамі приносить янгол; ця казка, поширена в декотрих місцевостях, багато краща, ніж та, що трапляється в інших краях, – про лелеку, який приносить дітей. Діти, якщо вони підростають справді під материнським наглядом, рідко ставитимуть щодо цього нескромні запитання... А якщо згодом дівчатка поцікавляться, де ж усе-таки беруться маленькі діти, то можна сказати: дитинку мамі дає любий Господь Бог, а в небі дитинку тримає її янгол-охоронець, який, звичайно, був невидимий, коли до нас прийшла така велика радість. А як Господь дає дітей, тобі знати не треба, та ти цього й не зрозумієш. Такими

відповідями дівчатка вдовольняться, либонь, у сотнях випадків, а завдання матері полягає в тому, щоб зацікавити дочку думати про добре й гарне, думати весь час, щоб їй уже ніколи було сушити собі голову такими речами... Мати... повинна тільки один раз поважно сказати: знати про це тобі зовсім не гоже, ти не повинна прислухатися до таких розмов. Добре вихована дівчинка відтепер навіть соромитиметься про таке чути».

Між способом розмовляти про статеві стосунки, що його представляє Еразм Роттердамський, та іншим, представником якого тут виступає фон Раумер, вимальовується крива розвитку цивілізації, подібна до тієї, яку детальніше зображено у випадках з іншими виявами інстинктів. У процесі цивілізації статеві відносини також чимраз далі переходять за лаштунки суспільного життя й немовби замикаються в такому собі анклаві – малій сім'ї; у цілковитій відповідності стосунки між статями замикаються й у людській свідомості, обростають мурами та переміщуються «за лаштунки». Аура прикрого почуття, цей вияв соціогенного страху, оточує ці сфери людського життя. Навіть дорослі між собою офіційно розмовляють про них досить обережно, раз у раз вдаючись до описів. А з дітьми, особливо з дівчатками, про таке, наскільки змога, не заводять розмов узагалі. Раумер не пояснює, чому з дітьми про це розмовляти не можна. Він міг би сказати: добре було б, мовляв, зберігати душевну чистоту дівчаток якомога довше. Але й таке пояснення – теж лише свідчення того, як широко ці порухи й пориви поступово затопило в цей час почуття сорому та прикрасі. Як в епоху Еразма Роттердамського обговорювати ці питання було чимось само собою зрозумілим, так тепер стало само собою зрозумілим їх не обговорювати. І саме те, що обидва свідки свого часу, до яких ми тут звернулися, що й Еразм Роттердамський, і Раумер були люди глибоко віруючі, що обидва вони покликалися на Бога, ще дужче підкреслює різницю.

Цілком очевидно, що за моделюванням Раумера стоять не «раціональні» мотиви. Якщо проблему, поставлену перед ним, аналізувати з погляду раціональності, то вона виявиться нерозв'язаною, а його твердження – суперечливими. Він не пояснює, як і коли, власне, молоді дівчину потрібно підводити до розуміння того, що з нею самою відбувається і відбуватиметься. Головне для Раумера – необхідність прищеплювати «сором'язливість перед такими речами», тобто почуття сорому, страху, прикрасі й провини або, сказати правильніше, поведінку, що відповідає суспільному стандарту. При цьому відчувається, як надзвичайно важко стає самому вихователю подолати почуття сорому й прикрасі, з яким пов'язана для нього вся ця сфера. Тут також відчувається щось від отієї глибокої безпорадності, в якій індивід опинився внаслідок такого суспільного розвитку; єдина порада, яку вихователь може дати матері, – це по змозі не торкатися всіх цих речей. У цьому виявляється не брак, скажімо, проникливості чи закостенілість якоїсь

однієї людини; йдеться не про якусь там особисту проблему – йдеться про проблему суспільну. Тільки поступово, сказати б, заднім числом і завдяки проникливості вдалося знайти кращі методи пристосовувати дитину до особливого статевого стримування, до регулювання, трансформації й оточення таких інстинктів почуттям прикраси, що було вкрай необхідно для життя в цьому суспільстві.

Уже фон Раумер добре розуміє, з одного боку, що ці сфери буття для дитини не повинні бути оточені аурую таємничості, яка «тільки розпалює цікавість». Та позаяк у його суспільстві ці сфери стали «таємничими», то він навіть зі своїми приписами не може не заявити: «Мати... повинна тільки один раз поважно сказати: знати про це тобі зовсім не гоже...» В основі цієї позиції лежать не «раціональні» мотиви, не міркування доцільності, а почуття сорому самих дорослих людей, яке перейшло у внутрішній примус. Рота їм затуляють суспільні заборони й спротиви в їхньому власному нутрі, їхнє власне «над-я».

Як бачимо, для Еразма та його сучасників проблема полягає зовсім не в тому, щоб пояснити дитині стосунки між чоловіком і жінкою взагалі; те, що дитина знає про це, цілком само собою впливає з типу суспільних інститутів та спілкування людей, серед яких вона виростає; стримування дорослих, а водночас і стіна таємничості, невідповідність між тим, що дозволено перед лаштунками, й тим, що дозволено тільки за лаштунками, такого високого рівня ще не досягли. Найважливіше завдання вихователя полягає тут у тому, щоб у межах того, що дитина цілком природно знає, спрямовувати її в правильний або, точніше сказати, в бажаний для вихователя бік. Це – саме те, що Еразм Роттердамський намагається робити за допомогою своїх бесід, як, приміром, дівчини із залицяльником чи юнака з розпусницею. І успіх книжки довів, що Еразм, як на сприйняття багатьох його сучасників, діяв слушно.

Коли в ході процесу цивілізації статевий інстинкт, як і багато інших інстинктів, підпадає під дедалі суворіше регулювання й зазнає змін, проблема набуває іншого вигляду. Необхідність інтимізувати вияви всіх інстинктів, а надто статевих, перед якою опиняються дорослі, згодом «зона замовчування», соціогенні обмеження на розмови, утиски більшості слів, що стосуються статевого життя, ця ознака утисків духовних, – усе це зводить навколо підлітків досить товсту стіну таємничості. Що так заважає пам'яті цю стіну – а потреба в цьому колись усе ж таки постає, що, одно слово, так ускладнює статеву просвіту, то це не лише необхідність підвести підлітків до того самого стандарту стримування й регулювання інстинктів, що й у дорослих; передусім це – структура психіки самих *дорослих*, яка не дає їм відверто розмовляти про ці таємничі речі. Дуже часто вони не можуть дібрати відповідний тон і відповідні слова. Про ті вульгарні слова, які вони знають, не може бути й мови. Медичні терміни для багатьох незвичні. Голі теоретичні розмірковування не допомагають. У них соціогенні заміщення сковують відверту розмову.

Звідси – порада, яку дає фон Раумер: по змозі не розмовляти взагалі. Ця ситуація загострюється ще й через те, що завдання виховувати дітей, регулювати інстинкти, а отже, й «просвіщати», в міру чимдалі глибшого ізолювання інстинктивних виявів та розмов про це від публічного суспільного спілкування дедалі частіше випадає самим батькам та матерям. Різноманітні почуття любові, що виникають між матір'ю, батьком і дитиною, посилюють – не завжди, та все ж дуже часто – спротив розмовам на ці теми, й не тільки з боку дитини, а й із боку батька чи матері.

Відтак стає досить очевидно, як слід ставити запитання дитині: не можна зрозуміти психічну проблематику підлітків, якщо кожного індивіда розглядати так, немовби він в усі часи становить однаковий замкнений процес. Проблема дитячої свідомості й інстинктів формується й зазнає змін залежно від того, які стосунки складаються між дитиною та дорослими. Ці стосунки, однак, у кожному суспільстві, відповідно до особливостей його структури, мають специфічну форму. У рицарському суспільстві вони не такі, як у буржуазно-міському; в усьому світському суспільстві епохи середньовіччя вони не такі, як у суспільстві нового часу. Тому зрозуміти проблематику, що постає в процесі моделювання й пристосування підлітка до стандарту дорослих – як, скажімо, специфічну проблематику статевої зрілості в нашому цивілізованому суспільстві, – можна, лише відштовхуючись від історичної фази, від структури всього суспільства, яка викликає й підтримує цей стандарт поведінки дорослих і цю особливу форму стосунків між дорослими та дітьми.

9. Цілком аналогічну криву цивілізації, як вона вимальовується в питанні «статевої просвіти», можна було б вивести, скажімо, на основі прикладу зі шлюбом та його розвитком на Заході. Загалом це правда, що моногамія домінує тут, безперечно, як інститут регулювання статевих стосунків. Але фактично регулювання й моделювання стосунків між статями в ході західноєвропейської історії зазнає все ж таки істотних змін. Церква, певна річ, із давніх-давен боролася за моногамію; але образу суворого суспільного інституту, неодмінного для обох статей, вона набуває аж згодом, у процесі дедалі суворішого регулювання інстинктів; саме тоді позашлюбні зв'язки й для чоловіка справді зазнають осуду з боку суспільства чи, принаймні, переміщуються до сфери цілковитої таємниці. У ранніх фазах позашлюбні зв'язки, принаймні чоловіка, а іноді й жінки, залежно від співвідношення сил між статями в суспільстві в очах світської його частини постають як щось більш чи менш само собою зрозуміле. Аж до XVI ст. ми досить часто чуємо про найшанованіші буржуазні родини, що шлюбні й позашлюбні діти чоловіка там виховуються разом; і для самих дітей таємниці з цієї різниці також не роблять. Чоловікові ще не потрібно було соромитися перед суспільством своїх позашлюбних зв'язків. Попри всі зворотні тенденції, які, безперечно, вже з'явилися, ще дуже часто видається як щось само

собою зрозуміле, коли зведенята стають звичайними членами сім'ї, коли батько дбає про їхнє майбутнє, а якщо це дочки, то справляє їм з усіма почестями весілля. Але між подружжями, певна річ, із цього приводу іноді доходило до «неабияких непорозумінь»⁹¹.

Становище позашлюбної дитини впродовж середніх віків було не скрізь однакове. Проте безперечно одне: тривалий час ми тут не спостерігаємо тенденції до затаювання, яка згодом у професійно-буржуазному суспільстві відповідатиме тенденції суворішого обмеження статевого життя взаєминами *одного* чоловіка з *однією* жінкою, суворішому регулюванню інстинктів і сильнішому тиску суспільних заборон. Церковну вимогу тут теж не можна брати за мірило справжнього стандарту світського суспільства. Нерідко становище позашлюбних дітей у сім'ї фактично, хоч юридично не завжди, відрізнялося від становища дітей шлюбних тільки тим, що перші, позашлюбні, не успадковували батькового суспільного стану, а також загалом і його маєтність, або, принаймні, успадковували не таку саму її частку, як діти шлюбні. Добре відомо, що у верхньому прошарку такі люди нерідко відверто й гордо називали себе «позашлюбниками».

В абсолютистсько-буржуазному суспільстві XVII й XVIII ст. шлюб набуває особливого характеру через те, що внаслідок структури цього суспільства тут уперше майже повністю усунено панування чоловіка над жінкою. Соціальне становище жінки тут майже таке саме тверде, як і чоловіка, а суспільну думку дуже великою мірою визначають жінки. І коли доти суспільство визнавало легітимними лише позашлюбні зв'язки чоловіка, а такі зв'язки соціально «слабкішої статі» більш чи менш засуджувало, то тут, відповідно до змін у співвідношенні суспільних сил між статями, і позашлюбні зв'язки жінки у певних межах сприймаються як суспільно легітимні.

Залишається глибше показати, яку вирішальну роль для цивілізаційного руху, для посування порогу почуття сорому й прикрості, для поглиблення суспільного контролю за індивідом узагалі відіграв суспільний перерозподіл влади або, якщо хочете, ці перші кроки емансипації жінки в придворно-абсолютистському суспільстві. Як перерозподіл влади, соціальне піднесення інших суспільних груп викликало потребу в новому регулюванні інстинктів для всіх і вимагало суворішого стримування, сказати б, на середній лінії між стримуванням, якому доти улягали можновладці, й стримуванням, якому доти улягали люди, від них залежні, так і це зміцнення суспільного становища жінки означало, якщо висловлюватися схематично, відступ від обмежень інстинктів для жінок і розширення таких обмежень для чоловіків; водночас воно означало для тих і тих необхідність нового, суворішого самодисциплінування афектів у спілкуванні одне з одним.

Мадам де ля Фаєте у знаменитому своєму романі «La princesse de Clèves» вкладає в уста принцесиного чоловіка, який знає, що дружина закохана в герцога фон Немура, такі слова:

«Je ne me veux fier qu'à vous-même; c'est le chemin que mon cœur me conseille de prendre, et la raison me le conseille aussi; de l'humeur dont vous êtes, *en vous laissant votre liberté, je vous donne des bornes plus étroites* que je ne pourrais vous en prescrire⁹³».

Це – приклад своєрідного примусу до самодисципліни, що його накладає на статі таке становище. Чоловік розуміє, що силоміць дружину не втримає. Він не шаленіє, не влаштовує крику через те, що дружина покохала іншого, так само, як і не апелює до свого подружнього права; суспільна думка всього цього не підтримує; й він стримується. «Я дам тобі свободу, – каже він дружині, – але знаю, що цим устанавлю тобі вужчі рамки, ніж будь-якими приписами чи заборонами». Іншими словами, тепер він і від неї сподівається такого ж самообмеження, такої ж самодисципліни, якою пов'язує себе. Це – вельми характерний приклад цієї нової констеляції, що виникає в процесі вирівнювання становища статей у суспільстві. Певна річ, загалом це не єдиний чоловік, що надає дружині таку свободу. Основа її – в структурі самого суспільства. Але вона вимагає й нового характеру поведінки. Вона породжує дуже специфічні конфлікти. Принаймні, в цьому суспільстві достатньо жінок, котрі цією свободою користаються. Численні висловлювання свідчать про те, що в колах цієї придворної аристократії обмеження статевих зв'язків шлюбом дуже часто сприймали як щось буржуазне, а не таке, що відповідає суспільному становищу. Але все це водночас дає й уявлення про те, як безпосередньо особливий вид і певний стан суспільно-людської залежності відповідає певній формі свободи.

Мало динамічна мовна форма, що до неї ми прив'язані ще й сьогодні, протиставляє одну одній свободу й залежність, або примус, як небо й пекло; і для недалекої перспективи це мовлення саме собою в абсолютних протиставленнях часто, певна річ, великою мірою справедливе. Для того, хто сидить у в'язниці, світ за її мурами – це світ свободи. Як добре подумати, то в цьому протиставленні «просто» свободи так само мало, як у будь-якому іншому, коли під цим словом розуміти рівень абсолютної, суспільної волі й незалежності; є звільнення від форми залежності, яка гнітить дуже чи нестерпно, й перехід до інших форм, що сприймаються не так гнітюче. Так само й процес цивілізації, перетворення й у певному сенсі поступ у зв'язках, обов'язках, яким підпорядковані афекти людей, ідуть пліч-о-пліч із найрізноманітнішими звільненнями. Форма шлюбу при абсолютистських дворах, яку символізує однакове розташування чоловічих і жіночих житлових та спальних кімнат у замках придворної аристократії, – один із багатьох прикладів цього. Жінка тут була вільніша від зовнішніх примусів, ніж у рицарському суспільстві. Але примус внутрішній, самодисципліна, якої вона мусила дотримуватися відповідно до інтеграційної форми й кодексу поведінки придворного суспільства та яка впливала з тих самих структурних особливостей цього суспільства, що й її «звільнення», для жінки, як і для чоловіка, проти суспільства рицарського стала суворішою.

І те саме виявляється, коли порівняємо буржуазну форму шлюбу XIX ст. з придворно-аристократичною формою XVII й XVIII ст.

Буржуазія як ціле у цей час уже звільнена від тиску абсолютистсько-станового суспільного устрою. І буржуазний чоловік, і буржуазна жінка тепер позбавлені всіх зовнішніх примусів, що їм вони улягали в становому суспільстві як люди другосортні. Але торгові й грошові стосунки та зв'язки, завдяки яким ці люди набули суспільної сили для звільнення, розрослися. У цьому сенсі й суспільна залежність індивіда стала глибшою, ніж була доти. Схема внутрішніх примусів, яка лягає на людей буржуазного суспільства у зв'язку з їхньою професійною діяльністю, у певному сенсі відрізняється від схеми, за якою придворні функції моделюють інстинкти. Але щодо багатьох сторін афектів внутрішній примус, що його вимагають і формують буржуазні функції, а передусім ділова діяльність, принаймні, ще суворіший, ніж той, якого вимагали функції придворні. Чому стан суспільного розвитку, чому, сказати правильніше, професійна діяльність, яка з піднесенням буржуазії стає загальною життєвою формою, висунула потребу саме в особливо суворій дисципліні статевих відносин, – це питання окреме. Лінії зв'язку між специфічним моделюванням інстинктів і суспільною структурою XIX ст. тут треба відкласти вбік. Принаймні, з погляду стандарту буржуазного суспільства регулювання статевих відносин і та форма шлюбу, що домінує в придворному суспільстві, видаються надзвичайно нестійкими. Тепер суспільна думка дуже суворо засуджує будь-які позашлюбні зв'язки між статями; звичайно, тут, на відміну від придворного суспільства, суспільні позиції в чоловіка спочатку знов міцніші, ніж у жінки, й тому порушення табу позашлюбних зв'язків із боку чоловіка заслуговують меншого осуду, ніж відповідні негідні вчинки з боку жінки. Але ці порушення з обох боків мають бути винесені цілком за рамки офіційного суспільного життя; на відміну від таких порушень у придворному суспільстві, тепер їх потрібно рішуче переносити «за лаштунки», до сфери того, що тримається в суворій таємниці. І це, певна річ, – лише один із багатьох прикладів того, яких суворих рис набуває стримування, внутрішні примуси, що їх індивід тепер дотримується.

10. Процес цивілізації триває аж ніяк не прямолінійно. Можна простежити, як ми тут поки що й робимо, загальну тенденцію розвитку. Щодо деталей, то на шляху цивілізації трапляються щонайрізноманітніші поздовжні й поперечні рухи, відхилення в той чи той бік. Якщо розглянемо цей рух протягом тривалішого періоду, то досить виразно побачимо, як примуси, продиктовані безпосередньо збройною загрозою, фізичним чи воєнним насильством, помалу зменшуються та як зміцнюються форми пов'язаності й залежності, що приводять до регулювання та впорядкування життя афектів у формі самовиховання, «self control», одно слово, внутрішніх примусів. Найочевидніше ці зміни виявляються тоді, коли їх спостерігати на прикладі чоловіків відповідного верхнього прошарку,

тобто в прошарку, що його утворюють спершу воїни або, як ми їх називаємо, рицарі, потім придворні, далі професіонали-буржуа. Коли розглянемо все багатшарове сплетіння історичних подій, то побачимо, що цей рух має надзвичайно складний характер. Для кожної фази властиві різноманітні коливання; дуже часто трапляються немовби припливи й відпливи внутрішніх і зовнішніх обов'язків та обмежень. І спостереження за такими коливаннями, особливо в близькій перспективі власної епохи, трохи потьмарює вигляд загальної тенденції руху. Таке коливання обов'язків та обмежень, накладених на статеве життя індивіда, на стосунки між чоловіком і жінкою, сьогодні живе, наприклад, у спогадах багатьох людей; складається враження, ніби в повоєнні часи, якщо їх порівнювати з часами довоєнними, настає те, що називають «ослабленням моралі». Багато обов'язків та обмежень, накладених на поведінку в довоєнні часи, стали слабкішими чи й зникли зовсім. Декотрі речі, колись заборонені, тепер стали дозволені. А рух, коли придивитися ближче, далі триває, схоже, скоріше в зворотному напрямі, ніж тут показано; він, схоже, провадить до послаблення, занепаду примусів, що їх суспільне життя накладає на індивіда.

Та як придивитися ближче, то неважко помітити, що йдеться про дуже незначні «відпливи», про один із тих невеликих рухів, що знов і знов виникають із розмаїття історичних рухів на кожному етапі широкого процесу.

Для прикладу можна взяти звичаї з купанням. По суті, шкода навіть припускати, щоб у XIX ст. жінка, не викликавши суспільного осуду, з'явилася на люди в одному з тих купальників, що їх сьогодні носять як звичайну річ. Але передумовою такої переміни, а разом із нею й загального поширення спорту як серед чоловіків, так і серед жінок, став досить високий стандарт стримування інстинктів. Тільки в суспільстві, де високий рівень такого стримування стає чимось само собою зрозумілим і де жінки, як і чоловіки, цілком упевнені, що суворий внутрішній примус і дотримання етикету в поведінці допомагають кожному індивіду опановувати себе, можуть так вільно – проти попередніх фаз – розвиватися звичаї, пов'язані з купанням та спортом. Це – ослаблення, що тримається цілком у межах певного «цивілізованого» стандарту поведінки, тобто в рамках автоматичного, вихованого як звичка обмеження й трансформації афектів дуже високого рівня.

Та водночас видно й ознаки, зокрема і в наш час, зрушень у бік прищеплення нових, суворіших обмежень інстинктів; у цілій низці суспільств бачимо такі свідомі й рішучі спроби суспільного регулювання й управління афектами, які, схоже, значно перевершують досі домінуючий стандарт і які, зокрема й завдяки схемі їхнього моделювання, вимагають від індивіда відмов і трансформації інстинктів у такому обсязі, що наслідки цього для людського габітусу ще навіть важко собі уявити.

ІІ. Отже, хай там як відбуваються, зокрема і в ближчій перспективі, ці поздовжні та поперечні рухи, ці припливи й відпливи, обмеження й послаблення, напрям головного руху – наскільки його поки що можна визначити – залишається той самий, хоч за яким способом вияву інстинктів його розглядати. За постійної наявності соціогенетичних відмінностей цивілізаційна крива статевого інстинкту проходить, якщо судити загалом, паралельно до кривих інших виявів інстинктів. Тут регулювання, насамперед якщо порівнювати з чоловіками відповідного верхнього прошарку, також стає дедалі суворішим. Ця форма інстинктів поступово, але чимдалі сильніше також витісняється з публічного життя суспільства. Стимування, яке виявляють щодо неї в розмовах, також зростає⁹⁴. І його, як і всякого іншого стимування, чимраз рідше досягають шляхом безпосереднього зовнішнього фізичного насильства; його прищеплюють індивіду змалечку як внутрішній примус, як автоматичну звичку через структуру суспільного життя, через тиск суспільних інститутів загалом, а особливо через певні суспільні виконавчі органи, передовсім через сім'ю; цим самим суспільні вимоги й заборони чимдалі виразніше стають частиною власного «я», суворо врегульованим «над-я».

Як і багато інших виявів інстинктів, вияв статевості чимдалі дужче обмежується (не лише для жінки, а й для чоловіка) певним анклавом – суспільно легітимізованим шлюбом. Легітимізування суспільною думкою інших стосунків (як для чоловіка, так і для жінки), легітимізування, що його в жодному разі не бракувало й доти, почасти чи й цілком дедалі дужче, хоч і не завжди успішно, стримується. Будь-яке порушення цього обмеження й усе, що такому порушенню сприяє, належить відповідно до сфери того, що тримається в таємниці, того, про що не розмовляють і про що не можна розмовляти, не ризикуючи втратити престиж чи суспільне становище.

І так само, як мала сім'я спершу дуже поступово стає для чоловіка й жінки єдиним винятковим легітимним анклавом статевого життя й інтимних функцій загалом, згодом вона стає найважливішим винятковим органом виховання суспільно необхідних звичок у виявах інстинктів, виховання поведінки дітей у цілому суспільстві. Поки ступінь стимування й інтимізування ще не такий високий, а ізолювання статевого життя від суспільного спілкування людей не таке суворе, завдання початкового виховання лягає на плечі теж не тільки батька й матері. Всі дорослі, з котрими стикається дитина, – а їх, поки інтимізування ще не зайшло дуже далеко й поки внутрішнє життя дому ще не дуже закрите, нерідко таки вельми багато, – роблять свій внесок у виховання, вже не кажучи про те, що сама сім'я та й – у привілейованих прошарках – прислуга колись звичайно була чисельніша. Досить неприховані загальні розмови точаться про різноманітні аспекти статевого життя, в розмовах, як і в діях, люди відверто поступаються власним афектам. Тягар почуття сорому, зокрема й у сфері статевого, ще не такий великий. Саме через

це педагогові пізнішої фази так важко розуміти згаданий вище трактат про виховання Еразма Роттердамського. І так само триває й репродукування суспільних звичаїв у дитині, формування поведінки особистості, ще не дуже обмежене особливим простором і, сказати б, не за зачиненими дверима, а безпосередніше в суспільному спілкуванні людей. Щоб уявити собі картину цього іншого способу формування поведінки, досить типову для верхнього прошарку, почитаймо, наприклад, щоденник лікаря Жана Ерарда, де день по дню, майже година за годиною описано, як підрастає в дитинстві Людовік XIII, що він робить і що каже.

Не можна не помітити певного парадоксу: чим глибші зміни й утаємничування в сфері статевого життя, чим суворіше його регулювання й стримування, що їх суспільні обставини вимагають від індивіда, й чим важчим стає, відповідно, формування поведінки дитини, тим дужче завдання початкового виховання цих суспільно необхідних інстинктивних звичок зосереджується у вузькому колі малої сім'ї, тобто на батькові й матері. Звичайно, тут формування поведінки, якщо взяти його механізм, відбувається, по суті, майже так само, як у часи давніші, тобто, власне, не шляхом глибокого розуміння завдань і свідомого планування, яке враховує характерні особливості дитини та її становища, а переважно автоматично й певною мірою через рефлексії: соціогенетичні фігури інстинктів та звички батька й матері викликають фігури інстинктів та звички в дитини, які – залежно від обставин – пролягають у тому самому чи й у зовсім іншому напрямі, ніж цього бажають чи передбачають батько-мати відповідно до власного формування поведінки. Інакше кажучи, плетиво звичок батьків, матерів та дітей, у якому поступово набувають своєї форми й свого характеру інстинкти дитини, якнайменше визначають «раціональні» міркування. Форми поведінки та слова, які в батьків і матерів викликають почуття сорому й прикраси, дуже скоро, внаслідок виявів їхнього невдоволення, більшого чи меншого тиску, починають викликати такі самі почуття в певній формі й у дітей, і в такий спосіб поступово репродукується суспільний стандарт сприйняття сорому й прикраси в дітях; але такий стандарт водночас становить основу й рамки для щонайрізноманітніших індивідуальних утворень інстинктів; як у цьому неспинному суспільному плетиві батьківсько-материнських і дитячих афектів, звичок та реакцій формується статеве життя підлітків зокрема, – нині досягнути й передбачити це батькам та матерям ще дуже важко.

12. Спрямованість цивілізаційного руху на дедалі глибше й повніше інтимізування всіх фізіологічних функцій, на їхнє ізолювання в певних анклавах, перенесення «за причинені двері» дає різноманітні наслідки. Один із найсуттєвіших таких наслідків, що принагідно нам уже траплявся на прикладах інших форм інстинктів, особливо виразно можна простежити на цивілізаційній кривій статевої: це – своєрідна роздвоєність індивіда, котра дається знаки тим глибше, чим різкішим стає вододіл

між тими сторонами людського життя, які публічно, тобто в суспільному спілкуванні, мають право ставати видимими, й тими, які ставати видимими права не мають, які повинні залишатися «інтимними», або «прихованими». Статеве життя, як і решта природних людських функцій, – це одне з явищ, про які кожне знає та які становлять складову частину буття кожної людини; ми вже бачили, як усі ці функції поступово обростають соціогенними почуттями сорому й прикрості такою мірою, що навіть просто розмову про них у суспільстві чимдалі суворіше обмежують численні регулювання та заборони; самі функції, як і всяку згадку про них, люди чимдалі більше приховують одне від одного. Де це неможливо – візьмімо, скажімо, той-таки приклад з одруженням та весіллям, – почуття сорому, прикрості, страху й узагалі будь-якої схвилюваності чи збудженості, пов'язаної з цими інстинктивними силами людського життя, долають за допомогою глибоко розробленого суспільного ритуалу й певних обтічних мовних формул, котрі не дають порушити стандарт почуття сорому. Іншими словами, з розвитком цивілізації в житті самої людини дедалі різкіше відділяються одна від одної сфера інтимного, або прихованого, й сфера публічного, поведінка прихована й поведінка публічна. І це роздвоєння стає для людей чимось таким само собою зрозумілим, до такої міри вимушеною звичкою, що вони її майже не усвідомлюють.

Відповідно до цього чимдалі глибшого поділу поведінки на публічно дозволена й публічно недозволена формується й психічна структура людини. Підкріплені суспільними санкціями заборони прищеплюються індивіду як внутрішні примуси. Необхідність стримуватися від інстинктивних виявів, соціогенне почуття сорому, пов'язане з ними, стає для індивіда звичкою до такої міри, що він уже не годен упиратися їй навіть тоді, коли залишається сам, в інтимному просторі. У ньому борються інстинктивні вияви, що обіцяють насолоду, з обмеженнями та заборонами, соціогенними почуттями сорому й прикрості, що обіцяють невдоволення. Це, як уже сказано, вочевидь нагадує стан, що його Фрейд намагається означити такими поняттями, як «над-я» та «несвідоме», або, як не даремно каже «народна мудрість», «підсвідомість». Та хай там як це називають, кодекс суспільної поведінки в тій чи тій формі так укарбовується людині, що вона стає певною мірою конститутивним елементом індивідуального «я». І цей елемент, це «над-я», так само, як і структура психіки та індивідуальне «я» як ціле, неминуче зазнає змін у постійній відповідності із кодексом суспільної поведінки та становленням суспільства. Досить високий ступінь роздвоєності «я», або свідомості, який властивий людям нашої фази цивілізації та який виражають такі поняття, як «над-я» та «підсвідомість», відповідає специфічній двоїстості поведінки, що до неї змушує життя в цьому цивілізованому суспільстві. Ступінь регулювання й ізолювання тут відповідає обмеженням, що накладаються на вияви інстинктів у спілкуванні людей. Це регулювання зароджується й розви-

вається разом із розвитком суспільного життя людей у будь-якій формі, навіть у тій, яку ми називаємо «первісною». Глибина, якої досягає тут таке диференціювання, образ, у якому воно тут виступає, – це віддзеркалення певного історичного розвитку, наслідки процесу цивілізації.

Це те, що потрібно сказати, коли йдеться про постійну відповідність структури суспільної й структури окремого «я».

Зміни в агресивності.

Попередні зауваги

Структура афектів людини – це єдине ціле. Окремим інстинктивним виявам, залежно від їхніх різних спрямувань та різних функцій, можна давати різні назви. Можна говорити про голод і потребу спльовувати, про статевий потяг і агресивні нахили; у житті ці різні вияви інстинктів відділені один від одного так мало, як серце від шлунку чи кров у мозку від крові в статевих органах. Вони доповнюють і частково замінюють один одного, у певних межах вони трансформуються один в один і урівноважують один одного; порушення тут відразу даються взнаки; одно слово, вони утворюють у людині своєрідний кругообіг, часткову цілісність усередині цілісності організму; структура цієї часткової цілісності багато в чому ще непрозора, але її картина, її суспільний образ, принаймні, як для окремого суспільства загалом, так і для окремої людини в ньому зокрема, має вирішальне значення.

Те, як нині розмовляють про інстинкти чи вияви емоцій, іноді наводить на думку, що ми приховуємо в собі цілий жмут різноманітних інстинктів. Наприклад, про «інстинкт смерті» чи про «інстинкт шанобливості» говорять так, немовби йдеться про різноманітні хімічні субстанції. При цьому спостереження за кожним із цих різноманітних виявів інстинктів за певних умов можуть виявитися надзвичайно плідними та цікавими. Форми роздумів, у яких провадять ці спостереження, проти живого об'єкта залишаються, мабуть, безсилими, якщо завдяки їм не знайде втілення єдність і цілісність інстинктів та належність кожного окремого спрямування інстинктів до цієї цілісності. Відповідно й агресивність, що про неї піде мова в цих наших спостереженнях, – це не якийсь там вид інстинктів, котрий можна розглядати окремо. У всякому разі можна говорити про «інстинкт агресії», якщо тільки не забувати, що при цьому йдеться про певну інстинктивну функцію загалом організму й що зміни цієї функції вказують на зміни в усьому його моделюванні.

1. Стандарт войовничості, її тональність і глибина нині в різних західноєвропейських націй теж не цілком однакові. Але ці відмінності, які, коли придивитися ближче, часто виявляються досить істотними, втрачають обриси й постають дуже неістотними, коли войовничість «цивілізованих» народів порівнюємо з войовничістю суспільств, що пере-

бувають на іншому ступені подолання афектів. Проти бойової люті абіссінських воїнів – безсилою, поза всяким сумнівом, проти технічних можливостей сучасного війська чи люті різноманітних племен в епоху великого переселення народів войовничість навіть найагресивніших націй у цивілізованому світі видається досить незначною; її, як і решту інстинктивних виявів, навіть під час самих воєнних дій стримує підвищений рівень розподілу функцій, відповідно щільніша взаємопов'язаність індивідів, їхня глибша залежність один від одного й від технічного апарату; її сковують та обмежують незліченні правила й заборони. Войовничість зазнала таких самих змін, стала такою самою «витонченою», «цивілізованою», як і решта форм людських пристрастей, і тільки у мріях та в поодиноких спалахах емоцій, які ми зараховуємо до хворобливих виявів, виявляється щось від її безпосередньої й неприборканої сили.

У цій царині афектів, у сфері ворожих сутичок між людиною й людиною, також відбуваються ті самі історичні перетворення, що й у решті сфер. Незалежно від того, яке місце на шляху цього перетворення посідає середньовіччя, тут нам, щоб до певної міри унаочнити загальне поняття цього розвитку, досить буде, мабуть, знову відштовхнутися від середньовічного стандарту верхнього світського прошарку – стану воїнів. Звільнення від афектів у бою за часів середньовіччя відбувалося, певно, вже не в такій м'якій формі, як у ранній період великого переселення народів. Проти стандарту новітнього часу це звільнення набувало досить відвертих і нестримних форм. У цю епоху жорстокість, прагнення руйнувати й мучити інших, так само як і доводити свою фізичну перевагу, береться під чимдалі суворіший суспільний контроль, закріплений в інституті держави. Всі ці пристрасті, стримувані передчуттям відрази, поступово знаходять свій вияв на «кружних шляхах» в «удосконалених» або, що означає, по суті, те саме, «вишуканих» формах. І тільки в епоху суспільного перелому чи в колоніальних регіонах, де суспільний контроль не такий суворий, вони прориваються безпосередніше, менш стримано, менш обтяжено почуттям сорому та прикrostі.

2. Життя в середньовічному суспільстві поривалося в протилежний бік. Розбій, збройні сутички, полювання на людей і тварин – усе це було тут безпосередніми життєвими потребами, які виявлялися досить відверто, відповідно до структури суспільства. Відтак і в середовищі можновладних та сильних це становило радощі життя.

«Je vous dis, – читаємо в одному воєнному гімні, що його приписують мінезинґеру Бертрану де Борну⁹⁵, – que tant ne m'a saveur manger ni boire ni dormir que si j'entends crier: «A eux!» des deux côtés et que j'entends crier: «Aidez! Aidez!» et que je vois tomber par les fossés petits et grands sur l'herbage et que je vois les morts aux flancs percés par le bois des lances ornées de bannières».

Насолоду жити, їсти, пити, спати відчуваєш лише тоді, коли перед очима в тебе гармидер бою. Мертвяки з розпореними боками й смерто-

носні списи, іржання коней, що втратили господарів, крики «Вперед!» і волення про допомогу переможених – усе це навіть у літературному викладі ще дає уявлення про те первісне шаленство почуттів.

А в іншому місці Бертран де Борн пише: «Voici venir la plaisante saison où aborderont nos navires, où viendra le roi Richard, gaillard et preux, tel que jamais il ne fut encore. C'est maintenant que nous allons voir dépenser or et argent; les pierriers nouvellement construits vont partir à l'envi, les murs s'effondrer, les tours s'abaisser et s'écrouler, les ennemis goûter de la prison et des chaînes. J'aime la mêlée des boucliers aux teintes bleues et vermeilles, les enseignes et les gonfanons aux couleurs variées, les tentes et les riches pavillons tendus dans la plaine, les lances qui se brisent, les boucliers qui se trouent, les heaumes étincelants qui se fendent, les coups que l'on donne et que l'on reçoit».

Війна – це, за висловом одного із «chansons de geste», коли дужчі нападають на ворога, вирубують його виноградники, виринають із корінням його дерева, спустошують його землю, беруть приступом його замки, засипають його криниці, хапають і вбивають його людей...

Калічити бранців – це насолода особлива. «Par ma tête, – каже король у тій самій пісні, – je n'ai souci de ce que vous dites, je me moque de vos menaces, comme d'un coing. Tout chevalier que j'aurai pris, je le honnirai et lui couperai le nez ou les oreilles. Si c'est un sergent ou un marchand, ou le privera du pied ou du bras»⁹⁶.

Про це не лише співають. Такі епоси знаходять утілення безпосередньо в суспільному житті. Й почуття слухачів, яким ці епоси призначені, вони висловлюють також безпосередніше, ніж це нерідко робить наша література. В деталях вони, можливо, вдаються до перебільшень. Гроші й у добу рицарства іноді вже виступали засобом стримування та трансформування афектів. Калічили звичайно тільки бідніших та тих, що стояли на нижчому суспільному щаблі – адже за них годі було чекати пристойного викупу, а рицарів, за яких сподівалися дістати викуп, щадили. Але й хроніки, ці безпосередні документи самого суспільного життя, сповнені таких свідчень.

Писали їх переважно клірики, тому оцінки, які містять такі документи, – це нерідко оцінки слабкіших, тих, кому загрожувала каста воїнів.

Але сама картина, яку вони відтворюють, усе ж таки досить достовірна.

«Життя він проводить за тим, – читаємо, наприклад, про одного рицаря⁹⁷, – що грабує, руйнує церкви, нападає на прочан, гнобить удів та сиріт. Особливу насолоду він дістає від того, що калічить невинних людей. Тільки в одному монастирі чорних ченців у Сарлаті знайшли 150 чоловіків і жінок, яким він повідрубував руки та повикололював очі. Така сама жорстока і його дружина, яка допомагає йому чинити езекуції. Вона й сама дістає насолоду від того, що мучить нещасних жінок. Вона наказує відтинати їм груди або відривати нігті, щоб вони не могли працювати».

Як виняткове явище, як «хворобливе» виродження спостерігаємо таке звільнення від афектів ще й у пізніших фазах суспільного розвитку. Але

тут немає жорстокого суспільного насильства. Загрозу й небезпеку становило тільки одне: в бою стати жертвою дужчого. Якщо не брати до уваги нечисленної еліти, пише Люшер, історик французького суспільства XIII ст., то розбій, пограбування, вбивства були характерні для стандарту суспільства воїнів тієї епохи, й ніщо, по суті, не свідчить про те, що в інших країнах чи в наступні сторіччя становище щодо цього було інше. Жорстокість не зникла із суспільного спілкування. Суспільство не оголосило її поза законом. Утіха від мук та вбивств інших людей була велика, й цю втіху суспільство не забороняло. У цьому напрямі набула певного розвитку навіть суспільна структура, яка робила таку поведінку неминучою, навіть доцільною.

Що, приміром, слід було робити з бранцями? Грошей у цьому суспільстві було обмаль. До бранців, які могли за себе заплатити, особливо до людей свого стану, тут ставилися до певної міри стримано. А як бути з рештою? Тримати їх означало їх годувати. Відпускати – те саме, що зміцнювати військову міць і збільшувати багатство ворога. Бо піддані, їхні руки, що могли працювати, служити, битися, – це була за тих часів частина багатства верхнього прошарку. Їх можна було вбивати або відпускати на волю такими скаліченими, щоб вони вже були нездатні ні воювати, ні працювати. Те саме стосувалося й пліондрування полів, засипання криниць та вирубування дерев. У переважно аграрному суспільстві, де нерухомість становить значну частку маєстності, в такий спосіб також ослаблювали противника. Насичена афектами поведінка була певною мірою суспільно необхідна. Люди поводитися в суспільному аспекті доцільно й діставали від цього насолоду. І при цьому те, що насолода від руйнування внаслідок раптового ототожнення себе з тими, кого мучили, й, безперечно, як вияв почуттів страху та провини, що народжувалися в умовах постійних життєвих небезпек, принагідно різко оберталася на глибоке милосердя, цілком відповідало низькому рівню суспільного регулювання й стримування інстинктів. Сьогоднішній переможець завтра внаслідок якогось випадку зазнавав поразки, потрапляв у полон, і його життя виявлялося в небезпеці. В умовах цих безперервних злетів і падінь, цих перемін між полюванням на людей, тобто війнами, й полюванням на тварин та турнірами, цими втіхами «мирного часу», майбутнє майже завжди було досить непевне, малопередбачуване, навіть для тих, хто втікав од «світу»; покладатися можна було тільки на одне – на Бога та вірність кількох людей, що трималися купи. Повсюди панував страх; мить коштувала втричі дорожче. Отож зненацька, як це часто буває в людській долі, насолода оберталася на страх, а страх нерідко так само зненацька розчинявся у новій насолоді.

В епоху середньовіччя більша частина світського верхнього прошарку жила типовим життям ватажків банд. Їхні уподобання й звички були своєрідні. Свідчення, які залишило нам те суспільство, загалом створюють картину, подібну до тієї, що й свідчення феодальних суспільств нашого

часу; вони демонструють нам і близький стандарт поведінки. Тільки нечисленна еліта, про яку ми ще поведемо мову нижче, більш-менш виділялася на загальному тлі.

Середньовічний воїн не тільки любив битися – у бою він жив. Юність у нього минала в підготовці до боїв. Коли він досягав повноліття, його висвячували в рицарі, й він воював доти, доки ставало сили, аж до самої старості. Інших функцій його життя не знало. Його житлом була вартівня, фортеця; це була зброя нападу й зброя захисту водночас. Коли цьому воїну випадково, як виняток, доводилося жити в мирний час, йому була потрібна бодай ілюзія війни. Він бився на турнірах, і ці турніри нерідко дуже мало відрізнялися від боїв справжніх⁹⁸.

«Pour la société d'alors la guerre était l'état normal», – пише Люшер про XIII ст.

А Гейзінга про XIV та XV ст.⁹⁹: «Хронічна форма, якої звичайно набувала війна, постійна тривога, в якій жило місто й село через усіякий небезпечний набрид, споконвічна небезпека потрапити під жорстокий і ненадійний суд... навіювали почуття загальної непевності».

У XV ст. рицар, як і в IX чи в XIII ст., тільки вже стриманіше, не так бурхливо, усе ще висловлює свою радість із приводу війни:

«C'est joyeuse chose que la guerre... Ou s'entr'aime tant à la guerre. Quant on voit sa querelle bonne et son sang bien combattre, la larme en vient à l'œil...¹⁰⁰»
Це каже Жан де Бей. Він потрапив у неласку до короля й ось диктує своєму слугі історію власного життя. Іде 1465 рік. Це говорить уже не той цілком вільний, самостійний рицар, невеличкий король у своїй провінції. Це вже людина, яка сама перебуває на службі: «Війна – то штука приємна. У війну люди так люблять одне одного! Коли бачиш, що справи йдуть добре й твої вояки відважно б'ються, то на очі навертаються сльози. Коли відчуваєш, як чесно й вірно ми ставимось один до одного, у серці прокидається солодкий щем; а коли бачиш, як мужньо товариш наражає своє тіло на небезпеку, щоб виконати заповідь творця нашого, тоді кидаєшся в бій і сам, щоб разом із товаришем умерти чи зостатися живим і ніколи не залишати його заради якогось там кохання. Від цього тебе поймає глибокий захват, і той, хто цього не зазнав, не відає, як це прекрасно. Може, ви гадаєте, що той, хто це робить, боїться смерті? Анітрохи! У ньому стільки сили, стільки захвату, що він не знає, на якому він світі. Він і справді не відчуває страху ні перед чим!»

Це – войовничість, безперечно. Але це вже не та безпосередня насолода від полювання на людей, від брязкоту мечів, іржання коней, від страху ворогів (як прекрасно почути їхні крики «Допоможіть! Допоможіть!» чи побачити їх мертвими, з розтягнутими тілами¹⁰¹). Ні, це – єднання з товаришем, це – натхнення, з яким б'ються за добру справу, це – коли глибше, ніж будь-коли, усвідомлюєш, що войовничість породжує захват, котрий долає страх.

Це промовляють дуже прості й глибокі почуття. Ти вбиваєш, ти до останку віддаєшся боротьбі, ти бачиш, як б'ється товариш. Ти б'єшся

на його боці. І вже забуваєш, на якому ти світі. Забуваєш навіть про саму смерть. Це прекрасно. Чого ще бажати?

3. Численні свідчення вказують на те, що в середні віки ставлення до життя та смерті у світському верхньому прошарку не завжди збігалося з тим ставленням, яке домінує в книжках церковного верхнього прошарку та яке ми звичайно розглядаємо як «типове» для середньовіччя. Для життя церковного верхнього прошарку, принаймні його речників, визначальною є думка про смерть і про те, що настане потім, про потойбічний світ.

У світському верхньому прошарку це випадок аж ніяк не винятковий. Хоч як часто бувають такі настрої й періоди в житті кожного рицаря, ми знов і знов натрапляємо на свідчення про позицію зовсім іншу. Знов і знов ми чуємо заклик, який не зовсім збігається з нинішнім стандартним образом середньовіччя: «Не давай думці про смерть визначати своє життя. Люби радощі цього життя».

«Nul courtois ne doit blâmer joie, mais toujours joie aimer¹⁰²». «Жоден чемний чоловік не повинен ганити радість, радість він повинен любити». Це виховавча настанова з одного роману початку XIII ст. А в творі пізнішого часу читаємо: «Jeune homme doit bien être gai et mener joyeuse vie. Il ne convient pas à jeune homme qu'il soit morne et pensif¹⁰³». І цим чоловік рицарського стану, який, певна річ, не мав бути «pensif», виразно відрізнявся від клірика, який, немає сумніву, частіше бував «morne» і «pensif».

Особливо серйозно й чітко щодо ставлення до смерті цю позицію, яка анітрохи не заперечує життя, висловлено в окремих віршах «Катонських правил», котрі переходили від покоління до покоління протягом усіх середніх віків. Один із основних мотивів, який раз у раз зустрічається в цих віршах, – це те, що життя непевне¹⁰⁴. Тут, наприклад, читаємо таке:

Sint uns allen ist gegeben
ein harte ungewiszez leben.

Але висновку про те, що думай, отже, про смерть і про те, що буде потім, немає, зате сказано:

Wildu vürhten den tôt,
sô muostu leben mit nôt.

А в іншому місці висловлено особливо чітку й гарну думку¹⁰⁵:

Man weiz wol daz der tôt geschiht,
man weiz ab sîner zoukunft niht:
er kumt geslichen als ein diep
und scheidet leide unde liep.
Doch habe du guote zuoversiht
vürhte den tôt ze sêre niht
vürhtestu in ze sêre
du gewinnest vreude nie mêre.

Жодної згадки про потойбічне життя. Хто дає думкам про смерть визначати своє життя, той утіхи від нього вже не матиме. Певна річ, рицарі мали дуже глибокі християнські переконання, й життя їхнє було просякане уявленнями та канонами релігійних традицій, але в їхніх головах християнство, відповідно до їхнього особливого суспільного й психологічного становища, поєднувалося почасти й із зовсім іншою шкалою цінностей, ніж у головах кліриків, які писали й читали книжки. У рицарів це мало значно інший відтінок, інший зміст, ніж у кліриків. Це не заважало їм утішатися радощами світу, як не заважало й убивати та плюндрувати. Це було складовою їхньої суспільної функції, їхньої станової гідності, якою вони так пишалися. Не боятися смерті – це була для рицаря життєва необхідність. Він мав битися. Це ставало для індивіда залізним законом з огляду на структуру цього суспільства та напруженості, які в ньому панували.

4. Але в середньовічному суспільстві ця постійна готовність боротися зі зброєю в руках становила життєву необхідність не лише для воїнів, для рицарського верхнього прошарку. Життя громадян у містах було сповнене великих і малих усобиць теж зовсім іншою мірою, ніж у пізніші часи, й тут агресивність, ненависть і втіха від мук інших виявлялися теж бурхливіше, ніж у наступній фазі.

З поступовим піднесенням третього стану напруженості в середньовічному суспільстві загострювались. І буржуазію підносила вгору не лише зброя грошей. Розбій, напади, пограбунки, сімейні усобиці – все це відіграло в житті міського населення навряд чи меншу роль, ніж у житті самої касти воїнів.

Візьмімо, для прикладу, долю Метью д'Ескупі. Він – пікардієць, один із тих численних чоловіків XV ст., котрі писали «Хроніку»¹⁰⁶. Ця «Хроніка» виказує в ньому добропорядного, скромного письменника, який віддав свій талант історичній праці. Та коли спробуємо довідатися щось про його життя з документів, то дістанемо картину зовсім іншу¹⁰⁷.

«Метью д'Ескупі починає свою муніципальну кар'єру радником, шефом, присяжним засідателем і старостою (*prévôt*) у місті Перон між 1440 і 1450 рр. На самому початку ми застаємо його в своєрідній усобиці з родиною прокуратора того міста Жана Фромана, усобиці, що виливається у численні судові процеси. Потім прокуратор переслідує д'Ескупі, звинувачуючи його у фальсифікації й убивстві або в «*exès et attemptaz*». Староста, зі свого боку, звинувачує дружину свого ворога в чаклунстві й погрожує провести розслідування. Жінці щастить дістати ордер, згідно з яким д'Ескупі повинен передати своє розслідування до рук правосуддя. Справа доходить до парламенту в Парижі, й д'Ескупі вперше заарештовують. Ще шість разів після цього ми натрапляємо на його ім'я як звинувачуваного під вартою, а один раз він навіть опиняється у військовому полоні. І щоразу йдеться про серйозні кримінальні справи, й не раз йому доводиться сидіти в кайданах. Ці взаємні звинувачення

між родиною Фромана та д'Ескучі завершуються жорстокою сутичкою, в якій прокураторів син калічить д'Ескучі. Кожен із них наймає вбивць, щоб укоротити своєму ворогу віку. Потім ця тривала усобиця зникає з нашого поля зору, а по якимсь часі впливають нові інтриги та замаху. Цього разу старосту калічить якийсь чернець. Нові ускладнення, а 1461 р. д'Ескучі переїздить до Несля через підозру, судячи з усього, у святотатстві. Але робити кар'єру це йому не завадило. Він стає бургомістром Рібемона, королівським прокурором у Сан-Квентіні, його підносять до дворянства. Після нових каліцтв, ув'язнень та штрафів ми бачимо його вже на військовій службі. Він потрапляє в полон, а згодом, після одного з походів, повертається додому калікою. Далі д'Ескучі одружується, але спокійне життя цим для нього не починається. Його звинувачують у підробці печатки, заарештовують і перевозять до Парижа, «comme larron et murdrier»; далі він опиняється в новій сварі з магістратом у Комп'єні, від нього тортурами домагаються визнання провини й не дають оскаржити судовий вирок, висувають нові звинувачення, виправдовують, знову звинувачують, аж поки його сліди зникають із документів».

Це – один із прикладів, яких безліч. Або візьмімо інший – відомі мініатюри з підручника герцога Берійського¹⁰⁸. «Люди довго гадали, – пише автор, – а дехто переконаний ще й досі, що мініатюри XV ст. створили якісь поважні чи благочестиві черниці, що працювали в тиші свого монастиря. В окремих випадках це, може, й так. Та якщо брати загалом, то справа стоїть зовсім інакше. Ті прекрасні роботи виконували люди світські, майстровиті ремісники, й життя тих світських художників аж ніяк не можна назвати гідним наслідування». Ми раз у раз чуємо про вчинки, котрі, якщо враховувати нинішній стан суспільства, слід затаврувати як «злочинні» й «неприйнятні» для суспільства. Ось художники звинувачують один одного в крадіжках; потім на вулиці один разом зі своєю ватагою заколює іншого. А герцог Берійський, якому потрібен убивця, домагається для нього помилування, «lettre de rémission». А ще хтось викрадає восьмирічну дівчинку, щоб, звичайно ж, проти волі її батька-матері на ній одружитися. Ці «lettres de rémission» яскраво демонструють нам такі «криваві усобиці», які тривають нерідко роками, іноді призводять до справжніх жорстоких побоїщ на людних майданах або за містом, і рицарів це стосується так само, як і торговців чи ремісників. Дворянин, як і в будь-якій іншій країні такого суспільства (скажімо, ще й сьогодні в Абіссинії чи в Афганістані), утримує банди, що виконують його накази й ладні на все. «...Цілий день його невідступно супроводжують слуги та зброєносці, щоб у цих «пересварах» сповнювати його волю... «Roturiers», прості громадяни, не можуть дозволити собі такої розкоші, але мають своїх «родичів та друзів», які приходять їм на допомогу, нерідко великим числом, озброєні якою завгодно страшною зброєю, що їй марно забороняють місцеві «coutumes», міські «ордонанси»; й навіть ці громадяни, коли надумують помститися, також переходять до «de guerre», цебто до стану усобиці¹⁰⁹».

Міська влада марно намагалася домогтися в цих сімейних уособицях миру; шефени викликали до себе громадян, забороняли в межах укріпленого міста ті уособиці, наказували, видавали розпорядження. Якийсь час усе йшло добре; потім спалахувала нова уособиця або розгорялася колишня. Ось двоє компаньйонів не можуть дійти згоди в якомусь діловому питанні; між ними доходить до сварки, вона загострюється, одного дня вони зустрічаються на людному майдані, й один убиває другого¹¹⁰. Або один власник готелю звинувачує іншого, що той переманює його клієнтів, і обидва стають смертельними ворогами. Хтось скаже про когось лихе слово, й уже між двома родинами точиться війна.

Сімейна помста, вендета, особисті чвари були поширені не лише серед людей знатного роду; в містах XV ст. теж тривали такі війни між родинами та ватагами. Прості громадяни, маленькі люди – шапкарі, кравці, пастухи – всі вони любили відразу хапатися за ніж¹¹¹.

«On sait, combien, au quinzième siècle les mœurs étaient violentes, avec quelle brutalité les passions s'assouvissaient, malgré la peur de l'enfer, malgré le frein des distinctions de classes et le sentiment de l'honneur chevaleresque, *malgré la bonhomie et la gaieté des relations sociales*».

Не можна сказати, що люди тут завжди ходили з набурмосеними обличчями, насупленими бровами й лиховісними мінами як зовнішніми ознаками їхньої войовничості. Навпаки, щойно вони ще жартували, тоді починали плузувати одне з одного, слово за словом, і вже їхні жарти зненацька оберталися на сварку. Багато з того, що, як нам здається, суперечить одне одному – їхня глибока побожність, панічний страх, почуття провини й каяття, нестримні вибухи радості й веселощів, раптові спалахи й непогамовна сила їхньої ненависті та агресивності – все це, як і досить швидкий перехід від одного настрою до іншого, насправді ознаки тих самих виявів емоцій. Інстинкти, емоції розкривалися безпосередніше, розкутіше, відвертіше, ніж згодом. Тільки нам, у кого все притлумлено, врівноважено, розраховано, в кого суспільні табу пустили коріння в самі інстинкти багато глибше, ніж внутрішній примус, здається, ніби неприхована сила цієї побожності й сила цієї агресивності чи жорстокості суперечать одна одній. Релігія, усвідомлення всемогутності Божої, яка карає й ошчасливорює, самі собою «цивілізаційного» впливу ніколи не справляють і афектів не приглушують. Навпаки, релігія завжди «цивілізована» достоту такою самою мірою, як і саме суспільство чи прошарок, котрий її сповідує. А позаяк емоції тут, отже, виражаються так, як ми тепер спостерігаємо в своєму оточенні загалом тільки в дітей, то ці їхні вияви й форми ми називаємо «дитячими».

Хоч яку сторінку документів цього часу розгорнемо, скрізь знайдемо те саме: життя, сповнене афектів іншою мірою, ніж наше, існування, позбавлене безпеки, тим більше розрахунків на майбутнє. Хто в цьому суспільстві не вмів любити чи ненавидіти на повну силу, хто у грі пристрастей не вмів за себе постояти, тому краще було йти в монастир, у

світському житті він був такий самий пропачий, як у пізнішому суспільстві й особливо при дворі той, котрий, навпаки, не вмів стримувати своїх пристрастей, приховувати й «цивілізувати» своїх афектів.

5. Тут, як і там, саме структура суспільства вимагає й формує певний стандарт подолання афектів. «Ми, – пише Люшер¹¹², – з нашими мирними звичаями та звичками, з тієї надзвичайною турботою й захистом, що його сучасна держава надає індивіду та його власності», по суті, навіть не в змозі скласти собі уявлення про це інше суспільство.

Країна тоді розпалася на провінції, й жителі кожної провінції становили певною мірою невеличку націю, яка зневажала решту націй. Ці провінції, своєю чергою, поділялися знову ж таки на численні великі землеволодіння або феоди, власники яких безперервно воювали один з одним. Не лише великі поміщики, барони, а й менші володарі, що мали замки, жили вкрай ізольовано і тільки те й робили, що воювали зі своїми «суверенами» чи такими, як вони, або зі своїми підданими. Крім того, було певне суперництво між містом і містом, селом і селом, між долиною й долиною, й тривали невпинні війни між сусідами, війни, що їх породжувало, здавалося, вже саме розмаїття цих територіальних одиниць». Ця картина надає більшої наочності тому, що досі ми тут уже не раз висловлювали як загальне твердження, а саме взаємозв'язку між структурою суспільства й структурою афектів. Тут немає центральної влади, достатньо могутньої для того, щоб змусити людей стримуватись. І коли на тому чи тому терені зростає сила якоїсь центральної влади, коли на більшому чи меншому терені люди змушені жити одне з одним у мирі, тоді зазнає змін, хоч і дуже поволі, й моделювання афектів та стандарт інстинктів. Тоді поступово прогресує (ми про це ще поговоримо детальніше) й відносне стримування та «поважливе ставлення людей одне до одного» – спочатку в побуті, у звичайному суспільному житті. І звільнення від афектів шляхом фізичного насильства вже обмежують певні часові й просторові анклавів. Коли монополія фізичної переваги перейшла до центральної влади, насолоду вдатися до фізичного насилля вже може дозволити собі не кожен, хто має силу, а тільки одиниці, легітимізовані центральною владою, як, скажімо, поліцейські проти злочинців, а ширші маси – лише у виняткових випадках, у періоди військових чи революційних сутичок, у суспільно легітимізованій боротьбі проти внутрішніх чи зовнішніх ворогів.

Та навіть ці часові чи просторові анклавів в цивілізованому суспільстві, в яких агресивність дістає більше можливостей для свого вияву, насамперед у війнах між народами, стали більш знеособленими й усе менше приводять до такого безпосереднього та глибокого звільнення від афектів, як у фазі середньовічній. Неминуче стримування агресивності, що формується в повсякденному побуті цивілізованого суспільства, а також трансформацію агресивності навіть у цих анклавах не можна просто так зупинити й повернути в зворотному напрямі.

Принаймні це, може, відбувалося б і швидше, ніж ми гадаємо, якби безпосередня фізична боротьба між індивідом і ненависним противником не перетворилася на боротьбу механізовану, яка вимагає суворого регулювання афектів. Навіть під час війни індивід, розпалений виглядом ворога, у цивілізованому світі вже не може безпосередньо дати волю своїм почуттям, своїй насолоді, а повинен, незалежно від того, що в нього на душі, за наказом видимого чи невидимого командира битися проти досить часто невидимого чи видимого ворога. Тільки в часи великих суспільних збурень і нужди, за умови, насамперед, свідомо спрямованої пропаганди витіснені з цивілізованого побуту, засуджені суспільством вияви інстинктів, радість від убивства та руйнування серед широких людських мас певною мірою знов пробуджуються зі своєї схованки й набувають легітимності.

6. Звичайно, ці афекти в «удосконаленій», раціоналізованій формі мають своє легітимне й чітко визначене місце і в побуті цивілізованого суспільства. І такий погляд щодо тієї трансформації, яка відбувається з афектами в процесі цивілізації, досить характерний. Войовничість і агресивність знаходить свій суспільно дозволений вияв, наприклад, у спортивних змаганнях. А виражаються вони, насамперед, у «спогляданні» – скажімо, у спогляданні боксерів на рингу, в ототожненні себе у мріях з тими небагатьма, яким надано певну, суворо визначену свободу дій для звільнення від цих афектів. І таке глибоке розкриття афектів під час споглядання чи навіть просто під час слухання (скажімо, радіорепортажу) – особливо характерна риса цивілізованого суспільства. Вона має важливе значення для розвитку книжки й театру, вирішальне – для ролі кіно в нашому світі. Початок такому перетворенню того, що спершу виступає як активний, нерідко агресивний вияв насолоди, на пасивне, цивілізоване споглядання, тобто на звичайну насолоду, яку дістає око, закладено вже у вихованні, у всіляких настановчих приписах молоді.

У «Civilité» Ла Саля видання 1774 р. читаємо, наприклад, таке (с. 23):

«Les enfants aiment à porter la main sur les habits et les autres choses, qui leur plaisent; il faut corriger en eux cette demangeaison, et leur apprendre à ne toucher que des yeux tout ce qu'ils voient».

Діти люблять помацати руками одяг, усе, що їм до вподоби. Потрібно відучити їх від цієї звички й привчити торкатися всього, що вони бачать, тільки поглядом.

Тим часом це стало, по суті, звичайним виховавчим приписом. Для цивілізованої людини надзвичайно характерно те, що соціогенний внутрішній примус забороняє їй спонтанно хапати руками все, що їй до вподоби, що вона любить чи ненавидить. Усе моделювання її рухів, хай там які різні схеми цього моделювання в різних націй Західної Європи, визначається саме цією необхідністю.

Ми вже розповідали про те, як у процесі цивілізації зазнає обмежень схильність нюхати – скажімо, страви й таке інше – як щось таке, що

властиве тваринам. Тут виявляється один із тих взаємозв'язків, унаслідок яких у цивілізованому суспільстві особливого, специфічного значення набуває інший орган чуття – зір. Він, як і слух, а може, й ще більшою мірою, стає посередником насолоди, й то саме через те, що в цивілізованому суспільстві безпосереднє задоволення потягу до насолоди обмежують численні заборони та бар'єри.

Та навіть у межах цього зміщення інстинктивних виявів від безпосередньої акції до споглядання чітко вимальовується крива самовладання й трансформації афектів у бік гуманності. Якщо взяти, наприклад, боксерський бій, то він, як порівняти із зоровими втіхами минулих фаз, становить цілком помірне втілення трансформованої схильності до агресивності й жорстокості.

Це можна наочно показати на прикладі, взятому з XVI ст. Його вибрано з безлічі інших таких через те, що він демонструє втілення цієї задоволеної зором жорстокості, в якій радість від мук проступає в особливо чистому вигляді, тобто без будь-якого раціонального виправдання та маскуванню як покара чи засіб виховання.

У XVI ст. в Парижі був звичай на день св. Іоана задля розваги спалювати живцем десятків-дво котів. Це свято було дуже популярне. Сходилося сила-силенна людей. Лунала святкова музика. Під таким собі ешафотом складали величезне вогнище. Потім на ешафот чіпляли мішок або кошика з котями. Коти падали у вогнище й горіли, а натовп тішився їхніми криками та нявканням. Звичайно на це свято приходив і король зі своїм двором. Іноді королю або дофіну надавали честь підпалити вогнище. Ми навіть довідуємося, що одного разу на особливе бажання короля Карла IX спеціально впіймали й кинули у вогонь лисицю¹¹³.

Загалом це видовище, безперечно, не багато жорстокіше, ніж спалення єретиків чи торттури й різноманітні публічні страти. Жорстокішим воно здається, як уже сказано, лише через те, що тут насолода від мук живої істоти виступає в такій голій, неприхованій формі й позбавлена будь-якої мети, будь-якого здорового глузду. Відраза до цих розваг, яка прокидається в нас, коли ми навіть просто читаємо про такий інститут, і яку для нинішнього стандарту регулювання афектів слід вважати «нормальною», ще раз засвідчує історичну трансформацію афектів. Водночас ця відраза дає змогу розгледіти одну зі сторін такої трансформації особливо виразно: багато чого з того, що колись викликало насолоду, нині викликає огиду. Сьогодні, як і тоді, йдеться не лише про сприйняття індивідуальні. Оте спалення котів на день св. Іоана було інститутом суспільним, як, скажімо, боксерські бої чи кінні перегони в сучасному суспільстві. І тут, і там розваги, що їх влаштовує собі суспільство, – це втілення суспільного стандарту афектів, у рамках якого перебувають усі індивідуальні моделювання афектів, хай там які різноманітні вони будуть; того, хто переступає рамки суспільного стандарту інстинктів, відповідно вважають «ненормальним». Так, сьогодні того, хто надумає

дістати задоволення у спосіб, як це робили в XVI ст., тобто від спалення котів, назвуть «ненормальним» – і саме через те, що нормально сформованій людині нашої фази цивілізації виявляти насолоду від такої акції не дасть страх, що перейшов у внутрішній примус. І тут вочевидь саме завдяки простому психічному механізму відбувається історична трансформація афектів: небажаним для суспільства виявам інстинктів та насолод загрожують заходи й покари, які викликають відразу й створюють умови для її домінування. Внаслідок постійного повернення відрази, викликаной певною загрозою як покара, й при звичаєння до цього ритму неминуче виникає взаємозв'язок між домінантою відрази та поведінкою, що загалом також може бути сповнена насолоди. Так викликана суспільними обставинами відрази й страх (сьогодні, але в жодному разі не завжди, його представляють батько й мати, та й сьогодні у жодному разі не лише вони) борються проти прихованої насолоди. Те, що тут, як дивитися зусібіч, вочевидь виявилось розширенням меж почуття сорому, посуванням порогу почуття прикрості, стандарту афектів, прийшло в рух, певно, у взаємозв'язку з такими механізмами.

Залишається тільки детальніше розглянути, внаслідок яких змін у суспільній структурі, власне, прийшли в дію ці психічні механізми, внаслідок яких змін у зовнішніх примусах прийшла в рух ця «цивілізація» виявів афектів та поведінки.

Погляд на життя рицаря

Запитання, чому змінюється поведінка й стан афектів людини, по суті, аналогічне запитанню, чому змінюються життєві форми людини. У середньовічному суспільстві виникли певні життєві форми, й індивід змушений був жити в цих формах як, скажімо, рицар, чи як цеховий ремісник, чи як кріпак; у новому суспільстві індивід дістав інші можливості, інші життєві форми, до яких він мав пристосовуватись; якщо він був дворянин, то міг жити життям придворного; та він уже не міг, навіть коли й хотів – а цього хотів багато хто – жити вільнішим життям рицаря. Ця функція, ця життєва форма від певного часу зникла зі структури суспільства. Інші функції, як, наприклад, функція цехового ремісника або священика, котрі в середньовічній фазі відігравали надзвичайно важливу роль, більшою чи меншою мірою втратили значення в загальній структурі суспільних відносин. Чому ж у ході історії змінюються функції, життєві форми, що до них, як до більш-менш стало змодельованих оболонок, мусить пристосовуватись індивід? Це запитання, як уже сказано, по суті, аналогічне запитанню щодо причин, з яких зазнають змін інстинкти, моделювання афектів і все, що з цим пов'язано.

Ми тут уже чимало розповідали про стандарт афектів верхнього прошарку в епоху середньовіччя. На додачу, а водночас і як місток до питання про причини змін цього стандарту, змалюймо коротко, як жили рицарі, цебто той життєвий простір, який суспільство відкривало тут

перед чоловіком знатного походження та в який воно його замикало. Картина цього життєвого простору, образ рицарства загалом сховався за пеленою таємничості вже невдовзі після того, як період назвали «занепадом рицарства». Незалежно від того, кого бачили в середньовічному воїні – чи то лише «шляхетного лицаря», про життя якого пам'ять зберегла тільки щось велике, гарне, патетичне й сповнене пригод, чи то лише «феодала», мучителя селян, помічаючи в його житті тільки все дике, жорстоке й варварське, – досить проста картина життєвого простору цього прошарку під тиском оцінок і ностальгійних почуттів епохи спостерігача здебільшого виявлялася спотвореною. Оживити в уяві цю картину нехай нам допоможуть тут кілька малюнків чи, правильніше сказати, їхніх описів. Крім небагатьох трактатів, творча спадщина скульпторів та художників того часу принагідно дає змогу особливо глибоко відчувати своєрідність атмосфери або, коли хочете, моделювання афектів, а також відмінність від нашого моделювання афектів, хоча рицарське життя посправжньому віддзеркалюють лише окремі мистецькі твори. Цілу низку таких малюнків містить одна з небагатьох ілюстрованих книжок, що, правда, відносно пізнього часу, періоду між 1475 і 1480 рр.; вона стала відома під не зовсім адекватною назвою «Середньовічна домашня книжка». Ім'я художника, що її створив, не відоме, але то був, либонь, чоловік, який добре знав рицарське життя свого часу; на відміну від багатьох своїх побратимів по цеху він дивився на світ очима рицаря й оцінки, що їх давало тому суспільство, значною мірою приймав на свою адресу. Вагомим свідченням цього є те, що на одному з малюнків із-поміж усіх ремісників він зображує в придворному одязі лише чоловіка свого ремесла, а також дівчину позад нього, котра кладе йому на плече руку й до котрої він недвозначно виражає своє ставлення. Можливо, це автопортрет¹¹⁴.

Ці малюнки, як уже сказано, було створено в епоху пізнього рицарства, за часів Карла Сміливого й Максиміліана I, останнього рицаря. Якщо судити з гербів, обидва ці діячі або рицарі, наближені до них, на окремих малюнках навіть представлені особисто. «Немає жодного сумніву в тому, – читаємо в цій книжці, – що ми... бачимо перед собою самого Карла Сміливого або одного з бургундських рицарів із його оточення¹¹⁵». Можливо, на декотрих малюнках, де зображено турніри, йдеться про справжні події після Нойської усьобиці 1475 р., тобто про бойові ігри під час заручин Максиміліана I з дочкою Карла Сміливого Марією Бургундською. В усякому разі ті, кого ми бачимо на малюнках, – це люди вже перехідного періоду, коли місце рицарської аристократії посідає, хоч і вельми повільно, аристократія придворна. Дещо з того, що при-
таманне суті придворного, проступає вже на цих малюнках. А загалом вони, попри все, дають досить непогане уявлення про специфічний життєвий простір рицарства, про те, чим сповнені дні рицаря, про речі, які він бачив довкола себе. А заразом і про те, як він їх бачив.

Що ми бачимо?

Чи не на кожному малюнку – відкрите поле, майже нічого такого, що нагадувало б про місто. Невеличкі села, ниви, дерева, луги, пагорби, тоненькі струмки й дуже часто – замок. Але на цих малюнках ще зовсім немає того тужливого настрою, того «сентиментального» ставлення до «природи», який починає відчуватися невдовзі по тому, коли значна частина знаті чимраз частіше мусить відмовлятися від привільного життя у своїх провінційних маєтках і виявляється дедалі дужче прив'язаною до напівміського двору, потрапляючи в залежність до королів чи князів. У цьому полягає одна з найглибших відмінностей стану афектів, що його дають відчути такі малюнки. В пізніші часи свідомість у процесі художнього відтворення того, що бачить око, вдається до надзвичайно суворого й вельми специфічного фільтрування, яке повністю відповідає смаку або, правильніше сказати, моделюванню афектів художника. «Природа», відкрите поле, яке наприпочатку виступає лише тлом у зображенні людей, тепер, коли зростають темпи розширення міст за рахунок села та прилучення до двору й верхнього прошарку, а також коли глибше відчувається вододіл між життям міським і провінційним, прибирає відтінок туги; або вона, природа, як і люди, що їх вона оточує, на малюнку набуває величного, представницького характеру. Принаймні *вибірковість почуття*, те, що в зображеній природі заторкує певне почуття й сприймається як щось неприємне чи й прикре, зазнає змін; те саме стосується й зображених людей. Для абсолютистсько-придворної публіки вже не зображують багато чого такого, що справді є поза містом, тобто в «природі». Художник малює пагорб, але вже без шибениці, яка на ньому стоїть, та без повішених на ній. Малюють ниву, але на ній уже не видно обірваного селянина, що натужно поганяє коней. Як усе «простацьке» й «вульгарне» зникає з придворної мови, так воно зникає й із картин та малюнків, призначених для придворного верхнього прошарку.

На малюнках у «Домашній книжці», які дають уявлення про стан почуттів верхнього прошарку пізнього середньовічного періоду, справа стоїть інакше. Тут усе так, як у житті, – шибениці, обірвані наймити, селянин за тяжкою працею, й зображено це не так, як, скажімо, в багаті пізніші часи, тобто не в дусі протесту, а як щось цілком само собою зрозуміле, щось таке, що люди щодня спостерігають довкола, достоту як ото журавлине гніздо чи церковна дзвіниця. Ні те, ні те не викликає в житті особливо прикрих почуттів, і через це не викликає воно таких почуттів і в зображенні. Навпаки, для оточення багатої, знатної людини, як і повсюди в епоху середньовіччя, характерно те, що завжди поруч жебраки й каліки, які простягають руку, селяни й ремісники, які на цю людину працюють; це їй нічим не загрожує; вона себе з ними аж ніяк не отожднює; їхній вигляд прикрих почуттів не викликає. А над отими бевзями, селянами, частенько ще й насміхаються.

Такі й ці малюнки. Спершу йде низка зображень, де людей показано під певним сузір'ям. Їх не згруповано безпосередньо навколо рицаря, але вони ніби демонструють, що і як він бачить довкруг себе. Далі бачимо серію малюнків, які безпосередньо показують, за чим провадить життя рицар, що він робить і як розважається. Усі вони засвідчують, якщо їх порівнювати з пізнішим періодом, той самий стандарт почуття прикrostі й ту саму суспільну позицію.

На самому початку, наприклад, бачимо людей, котрі народилися під знаком Сатурна. Ось на передньому плані над здохлим конем схиливсь якийсь бідолаха, він чи то патрає тушу, чи то намагається відтяти від неї ще придатний шматок м'яса. Штани в нього трохи сповзли, виглядає сідниця, яку обнюхує ззаду свиноматка. Повз нього, спираючись на палицю й припадаючи на ногу, проходить стара та кволла жінка, вдягнена майже в лахміття. У невеличкій печері край дороги сидить нещасний чоловік, його руки й ноги в колодці, а поруч – жінка, одна її рука в колодці, друга закута в кайдани. Сільський наймит розкопує рівчачок, що губиться серед дерев та пагорбів у глибині картинки. Вдалині видно селянина з маленьким сином, вони тяжко орють конем горбисте поле. Ще далі на задньому плані обшарпаного чоловіка ведуть на шибеницю, поруч із ним гордо ступає озброєний вояк із пером на шоломі; по другий бік від чоловіка чернець у рясі підносить йому великого хреста; за ними їде верхи рицар із двома слугами. Вгорі на пагорбі видніється шибениця з повішеним і колесо з мертвим тілом. Злітаються чорні птахи, один із них дзьобає трупа.

Шибениця тут у жодному разі не на передньому плані. Її зображено, як і струмок чи дерево; і такий самий непримітний вигляд має вона, коли рицар виїздить на полювання. Ціле товариство проїздить верхи повз неї, нерідко чоловік і жінка на одному коні. Дичина поховалась у ліску; мисливці, схоже, забили оленя. Далі в глибині малюнка мріє невеличке село чи, може, тільки фільварок – криниця, млинарське колесо, вітряк, кілька будівель; у полі оре селянин; він саме озирнувся на звірину, що зібралася перебігти через його поле. Вгорі по один бік замок, по другий, трохи нижче й навпроти замку, – колесо та шибениця з повішеним і птахами довкола.

Шибениця, цей символ судочинства рицаря, характерна для лаштунків його життя. Особливого значення вона, мабуть, не має; але, принаймні, й не викликає особливо прикрого почуття. Засудження, страта, смерть – усе це в такому житті дуже реальне; й усе це ще не перенесено за лаштунки.

І те саме стосується й військ та тих, хто працює. «Wer solte uns den Acker buwen, ob ir alle herren waeret», – пише у XIII ст. Бертольд фон Регенсбург¹¹⁶ в одній зі своїх проповідей. І принагідно ще виразніше заявляє: «Я хочу сказати вам, християни, про те, як усемогутній Господь Бог поділив святий християнський світ на десять станів «unde welicher leie

dienste die nidern den obern schuldic und untertaenic sint. Die ersten drier daz sint die hochsten unde die hersten, die der almechtige got selbe dar zuo erwelt unde geordnet hat, daz in die andern sibem alle untertaenic wesen suln und in dienen suln¹¹⁷». Таке саме враження справляють і подібні малюнки ще й XV ст. У тому, що воїни, дворяни мають можливість на дозвіллі розважатись, а решта людей на них працюють, нічого прикрого нема, це природно й само собою зрозуміло, так влаштовано світ. Нема ототожнення людини з людиною. Навіть на обрії цього життя не зринає думки про те, що всі люди «рівні». Та, може, саме через це й у вигляді тих, хто працює, нема нічого ганебного чи прикрого.

Ми бачимо маєток, гостей господаря: шляхетна панночка прикрашає віночком свого юного друга. Він притягує її до себе. Ще одна парочка, гаряче обійнявшись, прогулюється. Стара служниця, спостерігаючи ці любові молоді, насурмлює обличчя. Неподалік – заклопотані роботою наймити. Один підмітає двір, другий чистить скребницею коня, третій насипає качкам корм, але з вікна йому махає рукою дівчина-служниця, він обертається й ось-ось шмигне до будинку. Шляхетні жінки грають у якусь гру. На задньому плані так само грають селяни. На даху ляскає дзьобом журавель.

Далі – невеличкий передній двір над озером. На містку стоїть молодий дворянин із дружиною. Схилившись на поручні, вони спостерігають, як наймити у воді ловлять рибу й качок. У човні плывуть три молоді жінки. Очерет, верболіз, удалечині – мурі містечка.

Або на іншому малюнку бачимо, як біля підніжжя порослої лісом гори робітники зводять будинок. Власник замку з дружиною спостерігають за ними. У невисокій горі вибрано штольні, й із них добувають каміння. Одні робітники обтесують каміння, інші вантажать на візки й відвозять. Ще ближче до переднього краю люди вже завершують будівлю. А вже на самому передньому плані робітники сваряться; здається, вони ось-ось позаколюють чи повбивають один одного. Власник замку стоїть неподалік. Він показує дружині на забіяк: спокій господаря та його дружини різко контрастує зі збудженими рухами тих, що сваряться. Голота б'ється! Панові нема до цього ніякого діла. Він живе в іншому світі.

Відмінність у стані емоцій підкреслюють не самі події, які не інакше відбуваються почасти й нині, а передусім сам їхній факт, а також те, як їх зображено. Верхні прошарки пізніших фаз уже не хотіли, щоб таке малювали. Їхніх почуттів це не зачіпало. Це було щось «негарне». З «мистецтвом» це не мало нічого спільного. Принаймні, в голландців, які представляли середньостанові й тільки непридворні прошарки, скажімо, в того ж таки Брохеля, ще й у пізніші часи натрапляємо на стандарт почуття прикрасі, який дає йому змогу переносити на поплотно капік, селян, шибениці чи людей, заклопотаних своїм ремеслом. Але тут цей стандарт пов'язаний із зовсім іншим соціальним сприйняттям, ніж у верхньому прошарку пізнього середньовіччя.

Тут немає нічого дивного в тому, що на малюнку зображено інші прошарки, ті, котрі працюють. Вони навіть становлять неодмінний стафаж рицарського життя. Господар живе серед них. Його не шокує те, що поруч він бачить наймита за роботою, не шокує й те, коли той по-своєму розважається. Навпаки, те, що ці інші люди обертаються навколо нього й що він не такий, як вони, що він їхній господар, – складова частина його почуття власної гідності. Це почуття знов і знов знаходить втілення на малюнках. Серед них немає, по суті, жодного, де б вишуканим манерам та жестам не було протиставлено вульгарні манери та жести нижнього прошарку. Незалежно від того, що робить пан – скаче верхи, полює, кохає чи танцює, – все, що він робить, шляхетне й вишукане, а що роблять наймити й селяни – грубе та незграбне. У середньовічному верхньому прошарку сприйняття прикрого ще не витісняє все вульгарне за лаштунки життя, а відтак і за лаштунки малюнка. Щоб задовольнити свої афекти, представникам цього прошарку досить усвідомлювати, що їх вирізняють із-поміж решти. *Вигляд контрасту поглиблює насолоду від життя.* Тут доречно нагадати про те, що сліди такої насолоди від контрастів, хіба що не в такій різкій формі, можна знайти, скажімо, ще й у Шекспіра. Хоч би яку спадщину середньовічного верхнього прошарку ми розглядали, скрізь виявимо ту саму, анітрохи не приховану позицію. Що далі розвиваються взаємозв'язки, взаємопов'язаність і поділ праці в суспільстві, то більше й верхні прошарки фактично стають залежними від решти прошарків і тим більшою стає, отже, й суспільна вага цих прошарків, принаймні потенційно. Пов'язаний, а відтак і, певна річ, залежний верхній прошарок від решти прошарків і там, де він становить касту воїнів, яка тримає в залежності від себе решту прошарків, по суті, за допомогою меча й монополії на зброю. Але ця його залежність незрівнянно менша, й водночас – ми це ще покажемо детальніше – менший, отже, й тиск, імпульси, що йдуть ізнизу вгору. Відповідно владні почуття верхнього прошарку, зневага до решти прошарків виявляються незмірно неприхованіше, необхідність їх стримувати, як і притлумлювати інстинкти, невелика взагалі.

Перед очима того, хто заглиблюється в історію, це усвідомлення свого панівного становища й сповнена самовпевненості патріархальна зневага до решти людей рідко постає так наочно, як на цих малюнках. Це виражається не лише в жесті, яким дворянин показує дружині на робітників, що сваряться чи клопочуться біля своєї рідної ливарні, затуляючи собі носа від смердючих випарів, не лише там, де господар спостерігає, як наймити ловлять рибу, чи там, де погляд раз у раз натрапляє на шибеницю з повішеним, а й у тому природному, ненав'язливому способі, в який шляхетний жест рицаря відтінено грубим жестом простолюду.

А ось турнір. Грають музики. Блазні сиплють грубими жартами. Шляхетні глядачі на конях розважаються; дуже часто чоловіка й жінку бачимо на одному коні. Селяни, люди з міста, лікар – це видно по одягу – спо-

стерігають збоку. Посередині застигли в чеканні два рицарі, на вигляд досить безпорадні в своїх важких обладунках. Друзі дають їм поради. Одному з рицарів саме вкладають у руку довгого гострого списа. Потім герольд дає сурмою сигнал. Рицарі, наставивши вперед списи, кидаються один на одного. А на задньому плані, за спинами заклопотаних вишуканими розвагами панів, видно вульгарні розваги простолюду – кінні перегони, що їх супроводжують усілякі дурниці. Один чоловік чіпляється коневі за хвіст. Його вершник від люті скаженіє. Інші вершники лупцюють батогами коней і гасають потворним галопом туди-сюди.

Ось військовий табір. Із гарматних возів споруджено такий собі вагенбург! У ньому стоять розкішні намети з різноманітними гербами та штандартами, серед них – імперський прапор. Посередині в оточенні рицарів бачимо короля чи, може, й самого кайзера. Гонець на коні саме передає йому послання. Та біля входу до табору сидять, заламуючи руки, жебрачки з дітьми, а вершник у латах саме приводить закутого в ланцюги бранця. Далі вглибині видно селянина, що оре своє поле. Поза табірним укріпленням валяються кісті, кістяк якоїсь тварини, труп коня, що його клює ворона й шматує здичавілий собака. Під возом наймит навпочіпки справляє нужду.

Чи бачимо, як під знаком Марса рицарі напали на село. На передньому плані один із найманців заколює селянина, що лежить на землі; праворуч, схоже, в каплиці, заколюють іще одного бідолаху й забирають його речі. На даху мирно сидять собі в гнізді лелеки. Далі вглибині селянин намагається втекти через паркан, але рицар на коні міцно схопив його за полу сорочки, що вибилася з-під штанів. Голосить, заламуючи руки, селянка. Закутого в ланцюги селянина, жалюгідного й нещасного, б'є по голові рицар на коні; ще далі на задньому плані озброєні вершники підпалюють хатину, один із них виганяє корову й б'є селянку, яка не дає йому худобини. Вгорі у невеличкій вежі сільської церкви набилося повно селян, із вікон визирають перелякані обличчя. Ген-ген, на невисокій горі, бовваніє оборонний монастир; з-за високих мурів виглядає церковний дах із хрестом на ньому. Трохи вище, також на невисокій горі, – замок або ще одна монастирська споруда. Саме так уявляв собі художник сузір'я бога війни. Картина навдивовиж жива. Як і у випадку з серією інших малюнків, виникає глибоке відчуття, ніби бачиш перед собою щось таке, що художник пережив насправді; таке враження складається через те, що ці картинки ще не «сентиментальні», що з них іще не промовляє ота глибока скованість афектів, яка відтепер протягом тривалого періоду завжди дозволить показувати в мистецьких зображеннях, призначених для верхніх прошарків, тільки те, що ці прошарки бажать бачити, та яка спонукатиме притлумлювати все, що суперечить стандарту почуття прикрості, який не стоїть на місці. Тут просто розповідається, як рицар бачить і відчуває світ. Фільтрування почуттів, шаблон, який поставлено перед афектами та який пропускає в зобра-

ження те, що сповнене насолоди, й затримує те, що сповнене відрази, що ганебне чи нестерпне, дає змогу цілком безперешкодно відбуватися багатьом фактам, котрі згодом так само проникають у зображення там, де виражається свідомий чи несвідомий протест проти цензури інстинктів верхнього прошарку. Селянин тут ані викликає співчуття, ані представляє чесноту; але він не представляє й огидного пороку. Він просто жалюгідний і трохи смішний – достоту такий, яким його бачить рицар. Світ зосереджений навколо рицаря. Голодні собаки, жебрачки, дохлі коні, наймити, що сидять навпочіпки попід валом, підпалені села, пограбовані й забиті селяни – все це тло його життя, так само як і турніри та полювання. Так уже Бог створив світ: одні – пани, другі – наймити. Нічого прикрого в усьому цьому нема.

Така сама відмінність у стандартах афектів цього пізнішого, рицарського, й наступного, абсолютистсько-придворного суспільства виявляється й у тому, як зображують кохання. Тут це – люди Венери. І знову погляду відкриваються широкі простори. Бачимо невеличкі пагорби, звивини річки, кущі й ріденький лісок. На передньому плані прогулюються три чи чотири пари, це – молоді дворяни, щоразу юний пан і юна дама; вони походжають колом під звуки музики, врочисто, елегантно, всі в довгоносих модних черевиках. Рухи їхні розмірені, плавні, на капелюсі в одного – велике перо, в інших на головах віночки. Може, то вони виконують такий повільний танок. Ззаду стоять троє хлопчиків-музиків, видно столик із фруктами й напоями, на нього сперся молодий парубок, що має тут прислуговувати.

Навпроти, за парканом і ворітьми, – невеличкий палісадник. Крони дерев утворюють таку собі альтану, під ними стоїть округла балія для купелі, в ній сидить голий юнак, нетерпляче тягнучись рукою до голої дівчини, що саме ступає до нього в балію. Як і на вже згаданому малюнку, ці любовні забави невдоволено спостерігає літня служниця, що саме підносить напої та фрукти. А на задньому плані, так само, як на передньому пани, розважаються наймити. Один із них саме валиться на дівчину, що вже лежить на підлозі з високо задертою спідницею. Він про всяк випадок ще раз озирається назад – чи немає нікого поблизу. По другий бік ведуть коло двоє простих молодих парубків, широко порозкидавши руки, немовби виконують танок морисків; третій їм приграє.

А на іншому малюнку бачимо, так само серед природи, невеличку кам'яну купальнюку, перед нею – вузенький дворик, обнесений кам'яним муром. Ми можемо трохи визирнути через нього. Мріє шлях, обабіч нього кущі, в далину тягнеться рядок дерев. У дворикі прогулюються й сидять молоді пари; одна з них зачудовано розглядає модний водограй, решта захоплені розмовою; в одного з молодиків на руці сидить сокіл. Собаки, невеличка мавпочка, вазони.

Крізь відчинене велике склепінчасте вікно погляд падає до купальеньки. У воді сидять голі одне побіля одного двоє юнаків та дівчина й роз-

мовляють. Друга дівчина, теж уже роздягнена, саме відчиняє двері й збирається ступити до них у воду. У відкритому просторі купальні сидить хлопчик і щось награв тим юнакам та дівчатам на гітарі. Під склепінням – кран, із нього тече вода. Перед купальнею в невеликій кадці з водою охолоджуються напої. Поруч на столику лежать фрукти й стоїть келих, біля нього, елегантно підперши рукою голову, сидить молодий дворянин, на чубі в нього віночок. Угорі, на другому поверсі купальні, стоять дівчина-служниця з наймитом, спостерігаючи, як розважаються пани.

Еротичні стосунки чоловіка й жінки тут зображено, як бачимо, також багато відвертіше, ніж це робиться в пізнішій фазі, коли в суспільному спілкуванні людей, як і на малюнках, ці стосунки подають хоч і зрозуміло для всіх, та все ж досить-таки замасковано. Почуття сорому ще не тяжіє над голизою такою мірою, щоб на малюнку, аби обійти внутрішній і зовнішній суспільний контроль, її сентиментально прикривали хоч би костюмом греків та римлян.

Проте голе тіло тут також не зображують так, як іноді в пізніші часи на «приватних малюнках», що їх потай передають із рук у руки. Ці любовні сцени аж ніяк не можна назвати «неприсстойними». Кохання тут зображено, як і все інше в житті рицаря – як турніри, полювання, военні походи чи пограбунки. Такі сцени особливої уваги до себе не привертають; в зображенні не відчувається нічого від того насильства, тієї властивої всьому «неприсстойному» тенденції спокушати чи давати людині те, чого їй бракує в житті. Таке зображення породжує не пригнічена душа, воно не відкриває чогось «потайного» тим, що порушує табу. Його ніщо не обтяжує. Тут художник також малював те, що, певно, не раз спостерігав у житті сам. І з огляду на цю необтяженість, на цю само-собою-зрозумілість, з якою тут, коли порівняти з нашим стандартом почуття сорому й прикrostі, постають стосунки між статями, ми називаємо таку поведінку «наївною». В автора «Домашньої книжки» принагідно можна натрапити на досить грубий, як на наше сприйняття, жарт, як, утім, і в інших авторів цієї фази, скажімо, в Е. С., а може, навіть жарт, запозичений у нього чи й у самого автора-популяризатора висловів¹¹⁸. І запозичення таких мотивів яким-небудь наслідувачем-популяризатором, що ним виступав, можливо, навіть чернець, також указує на те, наскільки інший був тут суспільний стандарт почуття сорому. Але й такі речі подаються як щось само собою зрозуміле, мов якась дрібниця в одязі. Так, це жарт, він, певна річ, грубий, якщо вже так кортить ужити це слово, але загалом не грубіший, ніж той, що його собі дозволяють, коли показують, як у пограбованого й гнаного селянина виглядає пола сорочки, що за неї бідолаху хапає рицар, або коли в старої служниці, котра спостерігає любовні розваги молоді, показують лихе обличчя, немовби глузуючи з того, що для таких утіх жінка вже застара.

Усе це – ознаки психічного стану суспільства, в якому інстинктам, емоціям люди піддавалися незрівнянно легше, швидше, спонтанніше й відвертіше та в якому афекти, переходячи від однієї крайності до іншої, виявлялися нестриманіше, але zarazом і менш урегульовано та глибоко, ніж згодом. У межах цього стандарту регулювання афектів, характерного для всього світського суспільства середніх віків – як для рицарів, так і для селян, – були, звичайно, значні диференціації. І на інстинктах людей цього стандарту також лежали численні обмеження. Тільки вони мали інше спрямування, не були такі суворі, як у пізніші часи, й не мали форми постійного, гармонійного й майже автоматичного внутрішнього примусу. Та інтеграція й залежність, у якій жили одне з одним ці люди, не змушувала їх стримувати, приховувати одне від одного свої фізіологічні функції й погамовувати свою агресивність такою мірою, як у наступній фазі. Це стосувалося всіх. Але селянин мав усе ж таки менші, ніж рицар, можливості виявляти свою агресивність, вони були обмежені колом таких самих, як він. У рицаря, навпаки, можливості виявляти агресивність саме поза його прошарком були обмежені менше, ніж у боротьбі всередині прошарку, бо тут їх регулював кодекс рицарської поведінки. У селянина соціогенні обмеження за певних умов полягали вже в тому, що він не мав достатньо їсти. І таке надзвичайне обмеження інстинктів знаходило вияв, безперечно, в усій поведінці людини. Але це нікого не турбувало, й суспільне становище селянина навряд чи вимагало від нього, щоб він стримувався, коли сякався, чи коли спльовував, чи коли за столом квапився першим схопити щось із тарілки. Саме з цього боку обмеження в рицарському прошарку були суворіші. Тож хоч яким цілісним, як порівняти з розвитком афектів у пізніші часи, видається стандарт стримування афектів в епоху середньовіччя, всередині в ньому, відповідно до того, яке місце він посідав у світському суспільстві, вже не кажучи про суспільство церковне, спостерігалися значні відмінності в моделюванні афектів, і ці відмінності ще потребують глибшого вивчення. Їх можна помітити вже на цих малюнках, коли порівняти розмірені, іноді навіть церемонні рухи знаті з широкими й грубішими рухами наймитів та селян.

Середньовічні люди виявляють свої афекти загалом спонтанніше й нестримніше, ніж люди пізніших часів. Але в жодному разі не можна сказати, що вияви їхніх афектів нестримні в абсолютному розумінні й немодельовані суспільством. Щодо цього нульової точки відрахунку нема. Людина без обмежень – це щось нереальне. Звичайно, спосіб, міра та глибина обмежень і примусів, як і залежності, сотні разів змінюються, а разом із ними зазнає змін і напруженість та рівновага афектів, так само як і ступінь та спосіб задоволення, що його шукає і знаходить індивід.

Ці малюнки сукупно дають певне уявлення про те, де шукає й знаходить задоволення рицар. Певно, в цей час він живе при дворі вже частіше, ніж доти. Але замок і маєток, пагорб і струмок, поля й села,

дерева й ліси становлять само собою зрозумілі й позбавлені будь-якого відтінку сентиментальності лаштунки його життя. Тут він удома, тут він господар. Усе його життя поділене між воєнними походами, турнірами, полюванням та любовною грою.

Та вже в самому XV ст., а ще рішучіше в XVI ст. усе це змінюється. У напівміських князівських дворах формується, почасти з елементів давнього дворянства, почасти з нових елементів, що народжуються, нова аристократія з новим життєвим простором, новими функціями й відповідно іншим моделюванням афектів.

Самі люди відчувають ці відмінності й намагаються їх виразити. У 1562 р. один чоловік на ім'я Жан дю Пейра перекладає французькою книжку про манери поведінки делла Каси. Називає він її «*Le Galathée, ou la maniere et fasson comme le gentilhomme se doit gouverner en toute compagnie*». І вже в самій цій назві виразно відбивається куди суворіший примус, який лягає тепер на дворянина. Та ще виразніше, зокрема в своєму вступному слові, наголошує дю Пейра на відмінностях між тими вимогами, що їх життя ставило перед лицарем, і тими, що їх тепер придворне життя ставить перед дворянином:

«*Toute la vertu et perfection du Gentilhomme, Monseigneur, ne consiste pas à piquer bien un cheval, à manier une lance, à se tenir propre en son harnois, à s'aider de toutes armes, à se gouverner modestement entre les dames ou à dresser l'Amour: car c'est un des exercices encor que l'on attribue au gentilhomme; il y a plus, le service de table devant les Roys et Princes, la façon d'ageancer son langage respectant les personnes selon leurs degrez et qualitez, les œillades, les gestes et jusques au moindre signe et clin d'œil qu'il sçauroit faire*».

Тут те, що ми бачимо на малюнках «Домашньої книжки», – справу зброї й кохання, – зображено як чесноту й довершеність, життя й життєвий простір знатного чоловіка, котрі вже відійшли в минуле.

Ім протиставлено глибоку довершеність і водночас новий життєвий простір шляхетного чоловіка на службі в князя. Уся довершеність шляхетного чоловіка полягає не лише в тому, що він добре тримається в латах і вправно орудує будь-якою зброєю, а також не в тому, що вміє дати собі раду, опинившись серед жінок, а також не лише в тому, «а dresser l'Amour», хоч у цьому також убачають одну з його функцій. Тут є ще щось, це – служба при столі королів та принців, уміння зважувати свої слова, й то відповідно до рангу та становища тих, із ким розмовляєш, а також як ти дивишся, які в тебе жести, все, аж до найменших рухів, аж до підморгування.

Тепер перед шляхетним чоловіком постає новий примус, нове, суворіше регулювання й моделювання поведінки, що за колишнього лицарського життя було ані потрібне, ані можливе. Це – наслідок нової, глибшої залежності, до якої тепер потрапив дворянин. Він уже не той досить вільний чоловік, який у своєму замку господар і замок якого – його батьківщина. Тепер він живе при дворі. Він служить князю. Він прислу-

говує йому за столом. А при дворі він живе вкупі з багатьма такими, як сам. І з кожним із них мусить поводитися відповідно до їхнього й відповідно до свого рангу. Він мусить учитися приміряти свої жести до відповідного рангу й відповідної гідності кожної особи при дворі, з точністю виражувати кожне своє слово й суворо контролювати свій погляд. Це нова самодисципліна, незрівнянно глибша витримка, що їх людині нав'язують у цьому новому життєвому просторі й у новій формі інтеграції.

Позиція, поведінка, ідеальну форму якої було означено поняттям «*courtoisie*», поволі переходить в іншу, яку тепер дедалі частіше виражають поняттям «*civilité*».

Переклад «Галатео», здійснений Жаном дю Пейра, характерний для цього перехідного періоду й щодо мови. До 1530 чи 1535 рр. поняття «*courtoisie*» у Франції домінує досить неподільно. Наприкінці XVI ст. поняття «*civilité*» помалу дістає перевагу, хоч і те перше залишається у вжитку. Десь до 1562 р. обоє понять вживаються тут паралельно й ще без помітної переваги котрогось із них.

«Le Livre traictant de l'institution d'un jeune Courtisan et Gentilhomme soit garenty, – пише в своїй присвяті дю Пейра, – de celui qui est comme le paragon et miroir des autres en *courtoisie*, *civilité*, bonnes mœurs et louables coutumes».

Але чоловік, до якого звернено ці слова, – саме той Анрі Бурбон, принц Наварський, уже життєвий шлях якого особливо яскраво символізує цей перехід від рицаря до придворного, який згодом під ім'ям короля Генріха IV стає безпосереднім провідником цих змін у Франції та який, нерідко проти власної волі, змушений силувати до цього й навіть наказувати вбивати непокірних, котрі не усвідомлюють, що з вільних володарів і рицарів вони мають стати залежними королівськими слугами¹¹⁹.

ПРИМІТКИ ДО ВСТУПНОГО СЛОВА

¹ Talcott Parsons, *Essays in Sociological Theory*. Glencoe 1963, с. 359 і далі.

² Т. Parsons, там-таки, с. 359.

³ Т. Parsons, *Social Structure and Personality*, Glencoe 1964, с. 82, 258 і далі.

⁴ На думку про те, що суспільні зміни в сенсі структурних слід розуміти як порушення звичайно стабільного стану суспільної рівноваги, у Парсонза можна натрапити досить часто (див., напр., Т. Parsons, N. J. Smelser, *Economy and Society*, London 1957, с. 247 і далі). Подібне й у Robert K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe 1959, с. 122, де також ідеальному, хоч нібито як реально сприйнятому, суспільному стану, за якого нема жодних суперечностей і напруженостей, протиставлено інший стан, за якого такі суспільні феномени охарактеризовано як «явища порушення», «погане функціонування» («dysfunctional»), котрі чинять тиск на звичайно позбавлену напруженості й незмінну суспільну структуру, щоб «домогтися змін».

Проблема, що її винесено тут на обговорення, як бачимо, не тотожна тій, котру звичайно обговорюють за допомогою понять «статика» й «динаміка». У цих традиційних дискусіях нерідко торкаються й питання про те, якому способу дій, якому методу слід віддавати перевагу в дослідженні суспільних феноменів, – методу, за якого обмежуються певним відрізком часу, чи методу, за якого розглядають процеси триваліші. Тут, навпаки, на обговорення ставиться не соціологічний метод і навіть не добір соціологічних проблем як таких, а уявлення про суспільство, про фігурації людей, уявлення, що лежать в основі застосування різноманітних методів і різноманітних типів добору проблем. Те, що тут сказано, не спрямоване проти самої можливості піддати соціологічному дослідженню короткотермінові суспільні стани. Цей тип добору проблем – цілком легітимний, це незамінний тип соціологічних досліджень. Те, що тут сказано, спрямоване проти певного типу теоретичних уявлень, котрі часто, проте аж ніяк не конче пов'язані з емпіричними соціологічними дослідженнями стану. Цілком можливо, безперечно, вдаватися до емпіричних досліджень стану, теоретичні рамки яких становлять моделі суспільних перемін, процеси, розвиток такого чи такого характеру. Дискусії про відношення «суспільної статистики» й «суспільної динаміки» завдає шкоди те, що не проводять досить чіткої різниці між емпіричними дослідженнями короткотермінових соціологічних проблем та відповідними їм методами досліджень, з одного боку, й теоретичними моделями, якими керуються – категорично чи ні – під час постановки проблем та подання результатів досліджень, із другого боку. Те, як Мертон користується поняттями «статика» й «динаміка» у наведеному вище місці, досить виразно демонструє цю неспроможність проводити різницю, особливо коли він заводить мову про те, що в рамках соціологічної теорії функцій вододіл між статикою й динамікою подолати можна, адже хоч у сенсі нинішньої «соціальної системи» розходження, напруженості й суперечності є й «dysfunktional», тобто означають «погане функціонування», зате в сенсі змін вони «інструментальні».

⁵ Тенденції зімкнення європейських націй значний імпульс дістають, певна річ, від ущільнення й подовження ланцюгів взаємозалежності, насамперед економічних та військових, але потрясіння, якого зазнав традиційний національний автопортрет європейських країн, викликало в усіх цих країнах схильність власну позицію – хай нерішуче, спершу експериментально – всупереч націоцентричній тенденції до певної міри приводити у відповідність із фактичним розвитком у бік глибшої функціональної взаємозалежності. Вся складність тут полягає саме в тому, що на основі націоцентричної соціалізації дітей і дорослих серед населення всіх цих країн власна нація інтуїтивно посідає домінуюче місце, тоді як численніша наднаціональна формація, що перебуває тут у процесі становлення, спочатку має для неї значення лише «раціональне», але навряд чи має значення афективне.

⁶ Ця відмінність заслуговує на глибше порівняльне дослідження, ніж воно можливе тут. Але в загальних рисах її можна пояснити в кількох словах. Вона пов'язана з видом і масштабами оцінювальних позицій доіндустріальних владних еліт, позицій, які переходять разом із цими елітами в оцінювальні позиції індустріальних прошарків та їхніх представників, що здобувають владу.

У Німеччині, та й в інших країнах європейського континенту, можна спостерігати тип буржуазного консерватизму, що його значною мірою визначають також оцінювальні позиції доіндустріальних династично-аграрно-військових владних еліт. Для цих позицій характерна досить виразна недооцінка всього того, що в Німеччині називають «діловим світом», тобто промисловості й торгівлі, а також недвозначна переоцінка значення держави, «суспільного цілого» проти окремої людини, «індивіда». Хоч такі оцінювальні позиції в консерватизмі індустріальних прошарків також відіграють домінуючу роль, їм властива, зрозуміло, відчутна антиліберальна тенденція. Як наслідок цієї традиції, із завищеною оцінкою окремої особистості, індивідуальної ініціативи й відповідно заниженою оцінкою «державного цілого», тобто з оцінювальними позиціями ділового світу, що виступає за вільну конкуренцію, нерідко пов'язані негативні емоції.

У країнах, де доіндустріальні аграрні еліти в практичному житті й у своїх оцінювальних позиціях відмежовувалися від комерційних операцій і від усіх тих, хто такими операціями заробляв собі на життя, не так різко й рішуче, і де влада князів та придворних суспільств, цих центрів держави (як в Англії), була обмежена або її (як в Америці) не було зовсім, зростали групи буржуазії, котрі поступово підіймалися до панівних прошарків, – групи консерватизму такого типу, який – бодай зовні – досить непогано вживався з ідеалами індивідуальної конкуренції, невтручання держави, свободи індивіда, тобто зі специфічно ліберальними оцінювальними позиціями. У цій книжці ми ще зупинимося на декотрих специфічних труднощах цього ліберально-консервативного націоналізму, цієї нібито позбавленої проблем переоцінки «індивіда» й водночас нації, «державного цілого» як найвищої цінності.

⁷ Цю заміну ідеології, зорієнтованої на майбутнє, ідеологією, зорієнтованою на сьогодення, часом ховають за такими собі невеличкими хитрощами, що їх кожному соціологу, зацікавленому вивчати ідеології, можна порекомендувати як

приклад особливо хитромудрого способу формування ідеологій. Орієнтація різноманітних націоцентричних ідеологій на те, що є, як на найвищий ідеал, іноді приводить до того, що представники такої оцінювальної позиції (ці особливо, але не тільки вони), представники її консервативно-ліберального крила свої власні погляди подають просто як позбавлену ідеології констатацію фактів, а поняття ідеології обмежують тими типами ідеології, які рівняються на зміни того, що є, особливо на зміни всередині держави. У розвитку німецького суспільства прикладом такого умоглядного маскування власної ідеології є відома ідеологія реалістичної політики. Її аргументація ґрунтувалася на взятій як реальна дійсність ідеї, згідно з якою в міжнародній політиці кожна нація свій владний потенціал справді цілком неухильно й без будь-яких обмежень використовує задля своїх національних інтересів. Ця начебто констатація факту служила тому, щоб виправдати певний націоцентричний ідеал, такий собі мак'явелівський ідеал у сучасній інтерпретації, який означає, що, здійснюючи національну політику на міжнародній арені, потрібно захищати лише національні інтереси й не рахуватися ні з ким і ні з чим. Цей «реалістично-політичний» ідеал нереалістичний уже через те, що кожна нація справді залежна від решти націй.

Подібний хід думок спостерігаємо останнім часом – відповідно до американської традиції, в трохи стриманішій формі – у книжці американського соціолога Деніела Белла, яка має характерну назву «Кінець ідеології» (Daniel Bell, «The End of Ideology». New York 1961, с. 279). Белл також виходить із того, що боротьба між організованими групами за владу, за певні вигоди – це факт. Далі він із цього факту, як і поборники німецької «реалістичної політики», виводить, що політик, не зв'язаний етичними зобов'язаннями, домагаючись владних цілей своєї групи, повинен втручатися в боротьбу за владу різноманітних груп. При цьому Белл усвідомлює, що ця програма не має характеру політичного кредо, задалегідь визначеної системи цінностей, тобто ідеології. Він, як уже сказано, намагається обмежити це поняття лише політичним кредо, зорієнтованим на зміну того, що є. Він забуває, що те, що є, можна трактувати не тільки як звичайний факт, а й як емоційно обґрунтовану цінність, як ідеал, як щось таке, що має бути. Він не бачить різниці між науковим дослідженням того, що є, й ідеологічним захистом того, що є як втілення високо оціненого ідеалу. Цілком очевидно, що для Белла ідеал – це стан, який він описує як факт. «Демокрасу, – пише інший американський соціолог Сеймур Мартін Липсет (Seymour Martin Lipset, «Political Man». New York 1960, с. 403), – is not only or ever primarily a means through which different groups can attain their ends or seek the good society; it is the good society itself in operation». Згодом Липсет трохи модифікував це висловлювання. Проте це й такі інші висловлювання провідних американських соціологів – приклади того, як легко навіть найрозрадливіші представники американської соціології під надзвичайним тиском обставин скочуються до одноманітності думок у своєму суспільстві та якої великої шкоди завдає ця ситуація їхньому критичному розуму. Поки так триватиме й далі, поки націоцентричні оцінювальні позиції й ідеали такою мірою тяжітимуть над теоретичним мисленням провідних американських соціологів, поки вони не усвідомлять, що соціологію, як і фізику, не можна

вивчати з позиції суто національної, їхній домінуючий вплив на всесвітній розвиток соціології становитиме неабияку небезпеку. Як бачимо, «кінця ідеології» серед соціологів іще не видно.

До речі, щось подібне можна було б сказати, певно, й про російську соціологію, якби вона мала такий самий домінуючий вплив. Та, наскільки я знаю, в СРСР, хоч там і з'являється чимдалі більше емпіричних соціологічних досліджень, теоретичної соціології, по суті, ще немає. Воно й не дивно, адже її місце в Росії посідає не стільки марксизм-енгельсизм, скільки марксистська концепція, піднесена до рівня системи віросповідання. Як і панівна американська теорія суспільства, російська також становить націоцентричну систему думок. І кінця ідеології у формуванні соціологічної теорії ще не видно й із цього боку. Але це – не підстава для того, щоб не намагатися якомога швидше покласти край такому становому самообману, таким новим і новим спробам замаскувати короткотермінові суспільні ідеали під вічні соціологічні теорії.

⁸ T. Parsons «Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives» Englewood Cliffs 1966, с. 20: «This process occurs inside that «black box», the personality of the actor».

⁹ Gilbert Ryle «The Concept of Mind». London 1949.

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ ПЕРШОГО

¹ Oswald Spengler «Untergang des Abendlandes». München 1920, I, 29. «Кожна культура має власні можливості вираження, які з'являються, визрівають, в'януть і вже ніколи не повертаються... Ці культури, мов живі істоти найвищого рівня розвитку, зростають велично й марно, як квіти в полі. Як і квіти в полі, вони – частина живої природи Гете, а не мертвої природи Ньютона».

² *Зауваги до питання про зміну значення слів «цивілізація» й «культура» в німецькій мові.*

Усе питання розвитку понять «цивілізація» й «культура» потрібно обговорювати детальніше, ніж це зроблено тут, де цієї проблеми можна торкнутися лише поверхово. Та все ж не завадить зробити кілька зауваг на підтвердження думок, висловлених у тексті. Можна показати, що протягом XIX ст., особливо після 1870 р., коли Німеччина зміцнила свої позиції в Європі й водночас утверджувалась як колоніальна держава, відмінність у вживанні цих слів іноді відступала далеко на задній план, і поняття «культура», так само, як сьогодні в Англії, а почасти й у Франції, означало тільки певну сферу чи навіть вищу форму цивілізації, як, приміром, принагідно у книжці Фрідріха Йодля «Історія культури» (Friedrich Jodl «Die Kulturgeschichte». Halle 1878), де «загальна історія культури» (с. 3) означає «історія цивілізації» (див. також с. 25).

Г. Ф. Кольб в «Історії людства і культури» (G. F. Kolb «Geschichte der Menschheit und der Cultur», 1843; наступне видання вийшло під назвою «Cultur-Geschichte der Menschheit») у своє поняття культури вводить нині значною мірою витіснені з нього думки про прогрес. У своєму розумінні «культури» він виразно спирається на поняття «цивілізація» в Бакля (Buckle). Але його ідеал, як стверджує Йодль (с. 36, там-таки), «свої істотні риси переймає від сучасних уявлень і вимог стосовно політичної, соціальної та церковно-релігійної свободи, тож його легко можна оформити як програму політичної партії».

Інакше кажучи, Кольб «чоловік прогресивний», ліберал періоду до 1848 р.; у цій ситуації поняття «культура» також наближається до західного поняття «цивілізація».

І все ж таки в енциклопедичному словнику Майєра ще 1897 р. читаємо: «Цивілізація – це та фаза, крізь яку має пройти дикий народ, щоб досягти вищого ступеня культури в промисловості, мистецтві, науці й переконаннях».

Хоч як близько, здавалося б, у таких висловлюваннях німецьке поняття «культура» підступає до французького й англійського розуміння «цивілізації», відчуття, що «цивілізація» проти «культури» – цінність другого порядку й у цей період у Німеччині зовсім не зникає. Це – вияв самоутвердження Німеччини проти решти західних країн, що почуваються прапорonoсцями «цивілізації», й водночас це – протистояння щодо них. Її міць змінюється залежно від ступеня й способу

цього протистояння. Історія пари німецьких понять «цивілізація» й «культура» якнайтісніше пов'язана з історією відносин між Англією, Францією та Німеччиною, й цю історію становлять певні політичні реалії, які проходять багато окремих етапів розвитку та які виявляються в духовно-психічному габітусі німців так само, як і в їхніх поняттях, і насамперед у тих, що виражають їхню самосвідомість.

Або візьмімо «Філософію історії» Конрада Германа (Conrad Hermann «Philosophie der Geschichte», 1870), де Францію змальовано як країну «цивілізації», Англію – як країну «матеріальної культури», а Німеччину – як країну «ідеальної просвіти»; широко вживаний в Англії та Франції термін «матеріальна культура» з німецької розмовної мови, якщо й не з наукової фахової мови взагалі, майже зник. Поняття «культура» в розмовній мові повністю злилося з тим, що тут називають «ідеальною просвітою». Ідеал «культури» й ідеал «просвіти» від давніх-давен були споріднені, хоч у понятті «культура», як уже сказано, поступово дедалі виразніше проступала функція позначати людські об'єктивації та набутки.

³ Щодо проблеми інтелігенції див. насамперед К. Mannheim «Ideologie und Utopie», Bonn 1929, с.121–134 (тепер Шульте-Булмке, Франкфурт-на-Майні). Глибше проблему досліджено також в англійському виданні «Ideology and Utopia, An Introduction to the Sociology of Knowledge» (International Library of Psychology, Philosophy and Scientific Method), London 1936. До цієї теми див. також К. Mannheim «Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus», Leiden 1935 та Н. Weil «Die Entstehung des Deutschen Bildungsprinzips», Bonn 1930 (розд. V, «Die Gebildeten als Elite»).

⁴ Великий енциклопедичний словник «Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste», Leipzig und Halle, 1735 (вид. Й. Г. Цедлер; курсив укладача). Див. також статтю «Придворний»: «Той, хто перебуває на почесній службі при княжому дворі. Придворне життя в усі часи було небезпечне, з одного боку, через непокінчену прихильність володаря, через численних його заздрісників, таємних наклепників і відвертих ворогів, а з другого – через неробство, всілякі насолоди та розкоші, до яких там часто вдаються і які описують як щось аморальне, таке, що заслуговує осуду.

Але в усі часи при дворах були люди, котрі завдяки своєму розуму уникали небезпечних каменів спотикання, завдяки своїй пильності уникали люті володарів і ставали гідними зразками щасливих і добропорядних придворних. Та все ж недарма кажуть: «ближче до двору – ближче до пекла».

А ось стаття «Двір»: «Якби всі вірнопіддані глибоко усвідомлювали, що вони вшановують князя за його внутрішні переваги, то не потрібні були б пишноти зовнішні; а так їхній послух залежить переважно від переваг зовнішніх. Князь залишається князем, байдуже – з'являється він сам чи з великим почтом, і тут прикладів не бракує, позаяк князь, коли він виходить до своїх підданих сам,

пошани викликає мало чи й узагалі не викликає, бо на нього дивляться зовсім інакше. Тим-то потрібно, щоб князь мав слуг, які не тільки наглядають за його землями, а й створюють йому *зовнішній* блиск і прислугують особисто».

Подібні думки лунали ще у XVII ст., наприклад, у «Бесідах про чемність» («Discurs v. d. Höfflichkeit», 1665); щодо цього див. також: Е. Кон «Суспільні ідеали і суспільний роман XVII ст.», с. 12 (Е. Cohn «Gesellschaftsideale u. Gesellschaftsroman d. 17. Jahrh., Berlin 1921»). Протиставлення «зовнішньої чемності» й «внутрішніх переваг» у Німеччині таке саме давнє, як і німецький абсолютизм, як і слабкість суспільного становища німецької буржуазії проти придворних кіл того часу, що її не в останню чергу можна зрозуміти у зв'язку з особливою міццю німецької буржуазії в попередній фазі.

⁵ Цит. за Aronson «Lessing et les classics français». Montpellier 1935, с. 18.

⁶ E. d. Mauvillon «Lettres Françaises et Germaniques». Londres 1740, с. 430.

⁷ Mauvillon, там-таки, с. 427.

⁸ Mauvillon, там-таки, с. 461–462.

⁹ Передруковано в «Deutsche Literaturdenkmale», XVI, Heilbronn 1883.

¹⁰ Щодо цього див. Arnold Berney «Friedrich der Große». Tübingen 1934, с. 71.

¹¹ Див. Hettner «Literaturgeschichte des 18. Jhdt.s», I, с. 80. «Неможливо заперечити, що надзвичайно самотня французька драма – це драма придворна, драма етикету. Привілей бути трагічним героєм пов'язаний із якнайсуворішим етикетом, що панує при дворі».

¹² Lessing «Briefe aus dem zweiten Teil der Schriften». Göschen 1753. Цит. за: Aronson «Lessing et les classics français». Montpellier 1935, с. 161.

¹³ Тут і далі відомості наведено за виданням: Lamprecht «Deutsche Geschichte». Freiburg 1906, VIII I, с. 195.

¹⁴ Mauvillon, там-таки, с. 398 і далі.

¹⁵ «Geschichte des Fräulein von Sternheim» von Sophie de la Roche (1771), hrsg. von Kuno Ridderhoff, Berlin 1907.

¹⁶ Из «Herders Nachlaß», Т. III, с. 67–68.

¹⁷ Sophie de la Roche, там-таки, с. 99.

¹⁸ Sophie de la Roche, там-таки, с. 71.

¹⁹ Sophie de la Roche, там-таки, с. 90.

²⁰ Caroline von Wolzogen, Agnes von Lilien (1796 р. опубл. в Шіллерових «Часах», у 1798 р. окремою книжкою), невеликий уривок передруковано в «Deutsche Nationalliteratur», Berlin und Stuttgart, т. 137/II. Цитату звідти див. на с. 375.

²¹ Caroline von Wolzogen, там-таки, с. 363.

²² Caroline von Wolzogen, там-таки, с. 364.

²³ «Grimms Wörterbuch», стаття «Придворні».

²⁴ G. C. H. Lichtenberg, «Aphorismen», 3. Heft. 1775-1779, «Deutsche Literaturdenkmale des 18. Jahrhunderts, Nr. 136, Berlin 1906, с. 90.

²⁵ Бруно у своїй «Histoire de la langue française» розповідає про те, як слово «civilisation» уживає Тюрґо. Але цілковитої певності в тому, чи сам Тюрґо вживав уже це слово, схоже, нема. Пошуки в його творах результатів не дали, за одним винятком: воно трапляється у змісті видання Дюпона де Немура й видання Шелля. Але цей зміст складав, певно, не сам Тюрґо, а Дюпон де Немур. Та якщо, навпаки, шукати предмет, саму ідею, а не слово, тоді в Тюрґо вже в 1751 р. знайдемо достатньо відповідного матеріалу. І не зайве буде, мабуть, нагадати про це, щоб показати, як певний досвід породжує в головах певну ідею та як потім за цієї ідеєю, за цим уявленням поамалу закріплюється окреме слово.

Не випадково, що Дюпон де Немур у своєму виданні Тюрґо згадане місце позначає у змісті так: «La civilisation et la nature». Тут справді міститься рання ідея цивілізації, ідея, для якої згодом знайшлося слово.

У супровідному листі до видавця «Lettres d'une Péruvienne», мадам де Граффіні, Тюрґо користується нагодою, щоб висловитися з приводу відношення «дикого» до «homme policé» (œuvres de Turgot, ed. Schelle, Âd. I, Paris 1913, с. 243): «Нехай перуанка зважує, «les avantages réciproques des sauvages et de l'homme policé. Préférer les sauvages est une déclation ridicule. Qu'elle la réfute, qu'elle montre que les vices que nous regardons comme amenés par la *politesse* sont l'apanage du cœur humain».

Через кілька років Мірабо в тому самому розумінні, в якому Тюрґо вживає тут поняття «politesse», вживатиме, хоч і з протилежною оцінкою, об'ємніше й динамічніше поняття «civilisation».

²⁶ Щодо цього, а також подальшого див.: J. Moras «Ursprung und Entwicklung des Begriffs Zivilisation in Frankreich (1756–1830), Hamburger Studien zu Volkstum und Kultur der Romanen, 6». Hamburg 1930, с. 38.

²⁷ Moras, там-таки, с. 37.

²⁸ Moras, там-таки, с. 36.

²⁹ Див. Levisse «Histoire de France». Paris 1910, IX I, с. 23.

³⁰ Див. Moras, там-таки, с. 50.

³¹ d'Holbach «Système sociale ou principes naturels de la morale et de la politique». London 1774, ч. II, с. 113. Цит. за: Moras, там-таки, с. 50.

³² d'Holbach, ч. III, с. 162.

³³ Voltaire «Siècle de Louis XIV», œuvres Complètes. Paris (Garnier Frères) 1878, т. 14, I, с. 516.

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ ДРУГОГО

¹ S. R. Wallach «Das abendländische Gemeinschaftsbewusstsein im Mittelalter». Leipzig und Berlin 1928; Beitr. z. Kulturgesch. d. Mittelalters u. d. Renaissance hrsg. v. W. Goetz. Bd. 34, с. 25-29. Тут цит. також такі вислови, як «латинський народ», «латиняни, хоч би з якої країни вони були», на означення християнського світу, тобто Західної Європи загалом.

² «Bibliotheca Erasmi» (Gent 1893) реєструє 130 видань, а сказати точніше, 131 видання, коли врахувати працю 1526 р., якою я, на жаль, не мав змоги скористатися, й тому не знаю, наскільки її текст збігається з наступними виданнями.

Після «Colloquien», «Moriae Encomium», «Adagia» та «De duplici copia verborum ac rerum commentarii» трактат «De civilitate» з-поміж решти власних Еразмових праць досяг найбільшого числа видань. (Перелік видань усіх творів Еразма Роттердамського див. у: Mangan «Life, Character and Influence of Desiderius Erasmus of Rotterdam». London 1927, т. 2, с. 396 і далі.) Якщо взяти довгу низку трактатів, більш чи менш тісно пов'язаних з Еразмовим «De civilitate», тобто розглянути їх із погляду поширення, то значення цього трактату, як порівняти з рештою праць, доведеться оцінити, певно, ще вище. Щодо безпосереднього впливу, то не менш прикметно те, котрі з його творів найбільше було перекладено з мови вчених мовою народною. Глибокого аналізу тут іще немає. Згідно з виданням M. Mann «Erasmus et les Débuts de la Réforme Française», Paris 1934, с. 189, з цього погляду – що стосується Франції – найдужче вражає «la prépondérance des ouvrages d'instruction ou de piété sur les livres plaisants ou satiriques. L'«Eloge de la folie», les «Colloques»... n'occupent guère de place dans cette liste... Ce sont les «Apophtegmes», la «Préparation à la mort», la «Civilité puérile», qui attireraient les traducteurs et que le public demandait». Відповідний аналіз успіху на німецьких та нідерландських теренах дасть, певно, трохи інші результати. Можна припускати, що тут трохи популярніші були твори сатиричні (пор. із прим. 30 нижче).

Безперечно, латинське видання «De civilitate» на німецькомовному терені мало великий успіх. Кірхгоф (у «Leipziger Sortimentshändler im 16. Jahrhundert», цит. за: W. N. Woodward «Desiderius Erasmus». Cambridge 1904, с. 156, прим. 3) констатує, що за три роки – 1547, 1551 та 1558 – у Ляйпцігу було в продажу не менше 654 примірників «De civilitate» й що жодна інша Еразмова книжка не згадується в списках так часто.

³ Пор. прим. про трактати на тему виховання А. Бонно в його виданні «Civilité puérile» (див. прим. 35 нижче).

⁴ Цей трактат, попри його успіх за життя автора, останнім часом привертає досить мало уваги проти решти творів Еразма Роттердамського. Це й не дивно, якщо взяти до уваги тему, якій він присвячений. Ця тема – манери, форми поведінки, ставлення до людей – хоч яка вона цікава й повчальна для моделюван-

ня людей та їхніх взаємин, із погляду історичного розвитку ідеї особливого інтересу, мабуть, не становить. Те, що Ерісман у своїй «Історії німецької літератури до кінця середніх віків» (Ehrismann «Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters», т. 6, ч. 2, с. 330) принагідно пише про «придворне виховання» («наука про виховання для юнаків із панівного стану. Жодного заглиблення в етику»), притаманне для такого типу наукової оцінки, з якою досить часто підходять до всієї цієї літератури.

Звичайно, у Франції трактати про чемність, написані в певний період, а саме в XVII ст., вже тривалий час привертали до себе чимдалі більшу увагу, викликану, мабуть, цитованою в прим. 93 працею Д. Пароді, а передовсім обсяговим дослідженням М. Magendie «La Politesse Mondaine» (Paris 1925, Alcan).

Це саме стосується й дослідження В. Groethuysen «Origines de l'esprit bourgeois en France» (Paris 1927), яке відштовхується також від літературної продукції досить пересічного ґатунку, щоб певним чином пояснити переміни в людях і трансформацію суспільного стандарту (див., напр., с. 45 і далі).

Матеріали другого розділу цього дослідження стоять, якщо хочете, ще на один рівень нижче, ніж матеріали щойно названих праць. Та, може, й вони підтвердять те значення, яке має ця «невеличка» писемність для розуміння великих перемін у структурі людей та їхніх стосунків.

⁵ Почасти передруковано з А. Franklin «Les Repas» (с. 15 і далі); там можна знайти ще цілу низку цитат до цієї теми.

⁶ Передруковано з «The Babees Book», виданої Фредеріком Фарнівалем («Early English Text Society, Original Series», I, 32. London 1868, ч. II); крім того, англійські, італійські, французькі та німецькі трактати такого типу див. у «Early English Text Society, Extra Series», N. VIII, вид. F. J. Furnivall. London 1869 («A Book of Precedence» та ін.). Особливо виразно ці англійські виховавчі трактати втілюють тему пристосування молодого аристократа шляхом прислужування в домі одного з «великих» його країни. Один італієць, який вивчав англійські звичаї, близько 1500 р. пише, що англійці вдавалися до цього, либонь, через те, що чужинці обслуговували краще, ніж рідні діти. «Якби вони тримали в домі рідних дітей, їм довелося б годувати їх тим самим, що вони наказують готувати для себе» (див. вступ до «A Fifteenth Century, Courtesy-Book», London 1914, с. 6, вид. R. W. Chambers). Цікаво буде також зауважити, що той італійський дослідник у 1500 р. чітко підкреслює: «Річ у тому, що англійці – великі епікурійці». Подальші відомості див. також у: М. и. С. Н. В. Quennel «A History of Everyday Thinks in England». London 1931, т. I, с. 144.

⁷ Вид. Ф. Фарнівалем, див. прим. 6. Відомості про німецьку літературу такого типу з посиланнями на відповідні джерела іншими мовами див.: G. Ehrismann «Gesch. d. deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters». Mchn. 1945, т. 6, ч. 2, («Загальні зауваги», с. 326; «Поведінка за столом», с. 328); крім того: P. Märker

und W. Stammler «Reallexikon d. deutschen Literaturgesch.», т. III, ст. «Поведінка за столом» (P. Merker) і H. Teske, «Thomasin v. Zerclaere». Heidelberg 1933, с. 122 і далі.

⁸ Використану тут німецьку редакцію див. у: Zarncke «Der deutsche Cato», Leipzig 1852.

⁹ «Der deutsche Cato», там-таки, с. 39, в. 223.

¹⁰ Joh. Siebert «Der Dichter Tannhäuser». Halle 1934, с. 196. «Придворне виховання», в. 33 і далі.

¹¹ «Придворне виховання», в. 45 і далі.

¹² «Придворне виховання», в. 49 і далі.

¹³ «Придворне виховання», в. 57 і далі.

¹⁴ «Придворне виховання», в. 129 і далі.

¹⁵ «Придворне виховання», в. 61 і далі.

¹⁶ «Придворне виховання», в. 109 і далі.

¹⁷ «Придворне виховання», в. 157 і далі.

¹⁸ «Придворне виховання», в. 141 і далі.

¹⁹ Zarncke «Der deutsche Cato», там-таки, с. 136.

²⁰ Zarncke, там-таки, с. 137, в. 287 і далі.

²¹ Zarncke, там-таки, с. 136, в. 258 і далі.

²² Zarncke, там-таки, с. 136, в. 263 і далі.

²³ «Придворне виховання», в. 125 і далі.

²⁴ Glixelli «Les Contenances de Table». Див. прим. 32 нижче.

²⁵ «The Babees Book» і «A Book of Precedence». Див. прим. 6 вище.

²⁶ Пор. A.v. Gleichen Rußwurm «Die gothische Welt». Stuttgart 1922, с. 320 і далі.

²⁷ S. A. Cabanès «Mœurs intimes du temps passé». Paris o. D., I. Sér., с. 248.

²⁸ A. Cabanès, там-таки, с. 252.

²⁹ A. Bömer «Anstand und Etikette in den Theorien der Humanisten». Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, 14. Leipzig 1904.

³⁰ Наприкінці епохи середньовіччя та в добу Відродження для буржуазного стилю складати приписи поведінки характерний прийом «грубо й навпаки». Щоб висміяти «погану» поведінку, її виставляють нібито як взірць для наслідування. Гумор і сатира, які згодом у німецькій традиції помаху відступають на задній план чи, принаймні, стають цінностями другорядними, у цій фазі німецького буржуазного суспільства виразно домінують.

Сатиричні приписи «навпаки» як специфічно міську буржуазну форму виховання манер можна простежити принаймні аж до XV ст.

Наприклад, в одному невеличкому вірші цього часу «Як майстер свого сина навчає» (див. Zarncke «Der deutsche Cato», Leipzig 1852, с. 148) припис не накидатися жадібно відразу на їжу, що його можна зустріти завжди й скрізь, викладено так:

Gedenk und merk waz ich dir sag:
wan man dir die kost her trag
so bis der erst in der schizzel;
gedenk und scheub in deinen drizzel
als groz klampen als ain saw.

Припис не перебирати довго, вибираючи їжу, у спільній місці повертається тут у такому вигляді:

bei allem dem daz ich dir ler
grab in der schizzel hin und her
nach dem aller besten stuck;
daz dir gefall, daz selb daz zuck,
und leg ez auf dein teller drat;
acht nicht wer daz für ubel hat.

У німецькому перекладі «Грубіяна», здійсненому Каспаром Шайдтом (Вормс, 1551 р., передрук. у «Neudruck deutsche Literaturwerke d. 16. und 17. Jahrhunderts», Nr. 34 u. 35, Halle 1882; процит. тут рядки див. на с. 17, в. 223 і далі), пораду вчасно сякатися читаємо в такому викладі:

Es ist der brauch in frembden landen
Als India, wo golt verhanden
Auch edel gstein und perlin guot
Daß mans an d'nasen hencken thuot.
Solch guot hat dir das gluot nit bschert
Drum hoer was du deinr nasen hoert:
Ein wuester kengel rechter leng
Auß beiden loechern außher heng,
Wie lang eisz zapffen an dem hauß,
Das ziert dein nasen uberausz,
.....
Doch halt in allen dingen moß,
Daß nit der kengel werd zu groß:
Darumb hab dir ein solches meß,
Wenn er dir fleußt in das gfreß
Und dir auff beiden lefftzen leit,
Dann is die naß zu butzen zeit.
Auff beide ermel wüsch den rotz,
Dasz wer es she vor unlust kotz.

Само собою зрозуміло, що це – припис поведінки, яка має викликати відразу.

Lisz wol disz buechlin offt und vil
Und thuo allzeit das widerspil, –

стоїть на титульній сторінці вормського видання 1551 р.

Поясненням специфічно буржуазного характеру цього трактату може служити посвята до його видання 1567 р., здійсненого Гельбахом:

«Венделін Гельбах, недостойний пастор еккардтсгаузенський... вельмишановним, високо- й глибоковченим панам Адамо Лонічero, доктору медицини й міському лікареві Франкфурта-на-Майні, та Йоганну Кніпію Андроніко, другому громадянину цього самого міста, покровителям і добрим друзям своїм присвячує».

Вже сама довга назва латинського «Грубіяна» певною мірою вказує на період, коли поняття «civilitas» починає поширюватися в дусі Еразмового трактату й, очевидно, вслід за ним у прошарку німецької інтелігенції, що пише латиною. У назві «Грубіяна» видання 1549 р. цього слова ще нема. Тут серед іншого читаємо: «Iron... Chlevastes Studiosae iuventuti...» А у виданні 1552 р. в цьому самому місці вже з'являється поняття «civilitas»: «Iron episcopotes studiosae iuventuti civilitatem optat». І так залишається до видання 1584 р. До одного з видань «Грубіяна» 1661 р. додано уривок з Еразмового «civilitas».

Нарешті згодом, в одному з нових перекладів «Грубіяна» від 1708 р., читаємо: «Нечемний мосьє Клоц, поетичним пером змальований і всім настраханням та цивілізованим душам на посміх виставлений». Загальний тон у цьому перекладі пом'якшено, багато що висловлено завуальованіше. Із поглибленням «цивілізації» приписи минулих часів, які, попри всю їхню сатиру, сприймаються все ж таки досить серйозно, тепер значною мірою обертаються всього лише на привід для сміху, на символ власної переваги й водночас дрібного порушення табу свого часу.

³¹ «The Babees Book», ч. I, с. 344.

³² Glixelli «Les Contenances de Table». Romania, т. XLVII, Paris 1921, с. 31, в. 13 і далі; в. 39 і далі.

³³ François de Callières «De la Science du monde et des Connoissances utiles à la conduite de la vie». Bruxelles 1717, с. 6.

³⁴ Артур Денеке (Arthur Denecke «Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des gesellschaftlichen Anstandsgefühls». Zeitschrift für deutsche Kulturgeschichte herausgegeben von Chr. Meyer, N.F., т. II, вип. 2, Берлін 1892, с. 145 (а також у прогр. Гімназії св. Хреста, Дрезден 1891)) наводить такі приписи в Еразма Роттердамського як нові (с. 175): «Коли досі ми знайомилися з домінуючими у верхніх колах народу поняттями про пристойність за столом, то у знаменитій Еразмовій книжці «De civilitate morum puerilium» такі приписи стосуються пристойної поведінки князя... Ми дістаємо такі нові уроки: «Коли за столом дають серветку, то її треба перекинути через ліве плече або через ліву руку...» Далі Еразм провадить: «За столом треба сидіти простоволосим, якщо тільки цього не забороняє місцевий звичай. Праворуч від тарілки має стояти келих і лежати ніж, ліворуч – хліб. Памати його не можна, а треба різати ножом. Не подобає, а також шкідливо

для здоров'я починати обід чи вечерю відразу з напоїв. Умочати пальці в підливу – нерозумно. Якщо тобі запропонують гарний шмат, візьми частину його, а решту поверни тому, хто запропонував, або передай сусідові за столом. Якщо частують твердою їжею, її треба брати трьома пальцями або підставляти тарілку; якщо запропонують скуштувати щось рідке в ложці, візьми її в рот, але потім ложку, перше ніж повернути, витри. Якщо запропонована страва шкодить твоєму шлунку, то не кажи «Я не можу цього їсти», а чемно подякуй. Кожен знатний чоловік повинен уміти розбирати будь-яку смаженину. Кістки та рештки їжі кидати на підлогу не можна... Їсти м'ясо з хлібом – це погано для здоров'я. Дехто має звичку жадібно ковтати їжу... Юнакові можна розмовляти за столом тільки тоді, коли в цьому є необхідність... Коли хтось сам дає обід, то вибачається за те, що він небагатий, і не розповідає, скільки що коштує. Все треба подавати правою рукою».

Як бачимо, в цих приписах, хоч як обережно висловлюється принцип вихователя і хоч як витончено подаються окремі деталі, загалом усе ж таки відчувається той дух, що панує в буржуазному вихованні поведінки за столом. Еразмовче вчення відрізняється від інших суспільних форм спілкування також переважно лише обсягом цих форм, призначених для решти верств, але він, принаймні, намагається дати вичерпне, як на той час, уявлення».

Ця цитата може певним чином доповнити наведені вище міркування. На жаль, своє порівняння Денеке обмежив низкою німецьких правил виховання за столом. Щоб закріпити успіх, потрібно було б провести порівняння з франко- та англійськими вихованими трактатами й передусім із попередніми настановами гуманістів щодо поведінки.

³⁵ Див. «La civilité puérile» par Erasme de Rotterdam, précédé d'une Notice sur les livres de Civilité depuis le XVI siècle par Alcide Bonneau». Paris 1877.

«Erasme avait-il eu des modèles? Evidemment il n'inventait pas le savoir-vivre et bien avant lui on en avait posé les règles générales... Erasme n'en est pas moins le premier, qui ait traité matière d'une façon spéciale et complète; aucun des auteurs que nous venons de citer n'avait envisagé la civilité ou si l'on veut la bienséance, comme pouvant faire l'objet d'une étude distincte; ils avaient formulé ça et à quelques préceptes, qui se rattachaient naturellement à l'éducation, à la morale, à la mode ou à l'hygiène...»

Подібне сказано далі й про «Галатею» Джованні делла Каси (до першого видання 1558 р. входять і інші речі автора), а саме у вступі А. Е. Спайнгарна (с. XVI) до видання «Galateo of Manners and Behaviours» by Giovanni della Casa, London 1914.

Для подальшої роботи корисно буде, мабуть, нагадати, що в англійській літературі уже в XV ст. були досить довгі вірші, видані товариством Early Text Society, де йшлося про те, як треба поводитись, коли влягаються, приходять до церкви, їдять – одно слово, майже в такому самому широкому обсязі, як у трактаті Еразма Роттердамського. Можна припускати, що з цими віршами про манери Еразм був певною мірою знайомий.

Звичайно, у гуманістичних колах тема виховання хлопчиків була досить актуальною ще за багато років до появи невеличкого трактату Еразма Роттердамського. Цілком безвідносно до віршів «De moribus in mensa servandis» Йоганнеса Сульпіціуса, наприклад, вийшли: «Disciplina et puerorum institutio» Брунфеля (1525 р.), «De instituenda vita» Гегендорфа (1529 р.), «Formulae puerilium colloquiorum» Себ. Гайдена (1528 р.). (Merker-Stammler «Reallexikon», там-таки, ст. «Виховання поведінки за столом».)

³⁶ Лат. правила поведінки за столом «Quisquis es in mensa», в. 18, див. Glixelli, там-таки, с. 29.

³⁷ Saxton's «Book of Curtesye» (Early English Text Society Extra Series, No. III). Вид. Фарнівалем, Лондон, 1868 р., с. 17. в. 22.

³⁸ Див. Della Casa «Galateo», ч. I, розд. 1, 5.

³⁹ Saxton's «Book of Curtesye», там-таки, с. 45, в. 64.

⁴⁰ В американській літературі біхевіоризму чіткіше обмежено низку виразів, які з певними модифікаціями придатні, навіть незамінні й для пояснення минулого, хоч окремі з них важко піддаються перекладу німецькою мовою. Це, скажімо, поняття «socialising the child» (див. напр., John Watson «Psychological Care of Infant and Child», с. 112) або «habit formation», прищеплення звичок, та «conditioning», тобто «приспособування», «формування», «моделювання» людини через суспільні умови й для них. (Щодо цього див., напр., John Watson «Psychology from the Standpoint of a Behaviorist», с. 312.)

⁴¹ Цит. за Joh. Siebert «Der Dichter Tannhäuser». Halle 1934, с. 195 і далі.

⁴² Цит. за Zarneke «Der deutsche Cato», там-таки, с. 138.

⁴³ Див. «The Babees Book», там-таки, ч. I, с. 76.

⁴⁴ Glixelli «Les Contenances de Table», там-таки, с. 28.

⁴⁵ Див. «The Babees Book», там-таки, ч. II, с. 32.

⁴⁶ Див. «The Babees Book», там-таки, ч. I, с. 302.

⁴⁷ Див. «The Babees Book», там-таки, ч. II, с. 4, в. 35.

⁴⁸ Див. «The Babees Book», там-таки, ч. II, с. 32.

⁴⁹ Див. «The Babees Book», там-таки, ч. II, с. 8.

⁵⁰ Див. A. Franklin «La vie privée d'autrefois, Les Repas», Paris 1889, с. 194 і далі.

⁵¹ A. Franklin, там-таки, с. 42.

⁵² A. Franklin, там-таки, с. 283.

⁵³ Dom. Bouhours «Remarques nouvelles sur la langue françoise». Paris 1676, с. 48.

⁵⁴ François de Callières «Du bon et du mauvais usage dans les manieres de s'exprimer. Des facons de parler bourgeoises; en quoy elles sont differentes de celles de la Cour». Paris 1694, с. 12.

Alors un Lacquais de la Dame vint l'avertir, que Monsieur Thibault le jeune demandait à la voir. Bon, dit la Dame; mais avant que de le faire entrer, il faut que je vous dise qui est Mr. Thibault, c'est le fils d'un Bourgeois de Paris de mes amis, et de ces gens riches dont l'amitié est quelquefois utile aux gens de qualité pour leur prêter de l'argent; le fils est un jeune homme, qui a étudié à dessein d'entrer dans les charges, mais il auroit besoin d'être purgé du mauvais air et du langage de la Bourgeoisie.

⁵⁵ Andresen und Stephan «Beiträge zur Geschichte der Gottorffer Hof- und Staatsverwaltung v. 1544-1659». Kiel 1928, т. I, с. 26, прим. 94.

⁵⁶ Див. Leon Sahler «Montbéliard à table, Memoires de la Société d'Emulation de Montbéliard». Montbéliard 1907, т. 34, с. 156.

⁵⁷ Див. Andresen und Stephan, там-таки, т. I, с. 12.

⁵⁸ Щодо цього див. також Platina «De honesta voluptate et valitudine», 1475 р., кн. 6, 14. Уся ця «крива цивілізації» досить виразно проступає в одному «Листі до редактора», надрукованому в газеті «Таймс» 8 травня 1937 р. під заголовком «Obscurities of Ox-Roasting» незадовго до свята з нагоди коронування англійського короля й вочевидь навіяному спогадами про такі самі торжества в минулому. «Being anxious, – читаємо тут, – to know, as many must be at such a time as this, how best to roast an ox whole, I made inquiries about the matter at Smithfield Market. But I could only find that nobody at Smithfield knew how I was to obtain, still less to spit, roast, carve, and consume, an ox whole... The whole matter is very disappointing». А 14 травня в «Таймсі» на тому самому місці старший кухар із «Сімпсонів на березі» дає вказівку засмажити цілого бика, й знімок у тому самому числі показує бика на рожні. Дебати, які потім якийсь час іще тривали на шпальтах газети, дають певне уявлення про те, як повільно зникає звичай смажити цілу тушу, навіть у тих випадках, коли намагаються якомога дотримуватися всіх усталених форм.

⁵⁹ Gred Freudenthal «Gestaltwandel der bürgerlichen und proletarischen Hauswirtschaft mit besonderer Berücksichtigung des Typenwandels von Frau und Familie von 1760 bis zur Grgenwart» (Dissertation Frankfurt a.M.). Würzburg 1934.

⁶⁰ Див. Andresen und Stephan, там-таки, т. I, с. 10. Тут згадано також, що звичай користуватися виделкою почав поширюватися аж на початку XVII ст. на півночі у верхніх прошарках суспільства.

⁶¹ Див. Zarncke «Der deutsche Cato», там-таки, с. 138.

⁶² Див. Kurt Treusch v. Buttlar «Das tägliche Leben an den deutschen Fürstenhöfen des 16. Jahrhunderts». Zeitschr. f. Kulturgeschichte, Weimar 1897, т. 4, с. 13, прим. 30.

⁶³ Див. «The Babees Book», там-таки, ч. I, с. 295.

⁶⁴ Цит. у: Cabanès «Mœurs intimes du temps passé». Prem. sér., с. 292.

⁶⁵ Найкращі й найчіткіші орієнтири подано у виданні А. Franklin «Les Soins de la toilette» (Paris 1887), а насамперед у книжці цього самого автора «La Civilité» (Paris

1908, т. II, Додаток), де дібрано цілу низку повчальних цитат. Шоправда, дещо з того, що стверджує автор, слід сприймати критично, позаяк він не завжди проводить чітку різницю між тим, що для певного періоду було типово, а що в певний період сприймається навіть як виняток.

⁶⁶ Mathurin Cordier «Colloquiorum Scholasticorum Libri Quatuor». Paris 1568, кн. 2, колоквіум 54 («Exemplum ad pueros in simplici narratione exercendos»).

⁶⁷ Окремі, не дуже приступні матеріали можна знайти в De Laborde «La Palais Mazarin», Paris 1846.

Напр., запис 337: «Faut-il entrer dans le détail? Le rôle presque politique qu'a joué la chaise percée dans toute cette époque (XVII ст.) permet d'en parler sans fausse honte et nous autorise à dire, qu'on était réduit à ce meuble et au passarsès provençal. L'une des maîtresses de Henry IV, Madame de Verneuil, vouloit avoir son pot dans sa chambre, ce qui serait de nos jours une malpropreté et n'était alors qu'une licence un peu débonnaire».

Важливі посилання в цих записах також потребують глибокого довивчення, якщо ми хочемо зробити огляд відповідного стандарту різноманітних станів.

Одним із шляхів знайти сліди таких стандартів може бути глибоке вивчення матеріальної спадщини. Так, щодо сякання тут варто зауважити, що, напр., у спадщині Еразма Роттердамського виявлено навидовиж багато, наскільки можна судити сьогодні, носових хустинок (fatzyetlin) – 39 шт., зате лише одну золоту й одну срібну виделки (gebelin) (див. L. Sieber «Inventarium über die Hinterlassenschaft des E.», Basel 1889, перевидано у «Zeitschrift f. Kulturgeschichte», Weimar 1897, т. IV, с. 434 і далі). Численні цікаві спостереження містяться також у книжці Рабле «Гаргантюа і Пантаґрюель». Щодо «справляння природних потреб» див., напр., кн. I, розд. 13.

⁶⁸ Георг Брандес, який цитує уривок із цих спогадів у своїй книжці «Вольтер» (нім. переклад, Берлін, рік не вказано, т. I, с.340-341) з цього приводу дає таке пояснення: «Вона не соромилася з'являтися перед слугою роздягнутою; щодо себе як жінки вона не сприймала його як чоловіка».

⁶⁹ Див. Rudeck «Geschichte der öffentlichen Sittlichkeit». Jena 1887, с. 397.

⁷⁰ Th. Wright «The Home of other Deys». London 1871, с. 269.

⁷¹ Otto Zöckler «Askese und Mönchstum». Frankfurt 1897, с. 364.

⁷² Th. Wright, там-таки, с. 269, або Cabanès «Mœurs intimes du temps passé», там-таки, 2-а серія, с. 166. Пор. також G. Zappert «Über das Badewesen in mittelalterlicher und späterer Zeit», Arch. f. Kunde österr. Geschichtsquellen, т. 216, Wien 1859. Щодо ролі ліжка в домі див. також G. G. Coulton «Social Life in Britain», Cambridge 1919, с. 386, де коротко й чітко викладено, як скрутно було з ліжками та як природно було те, що на одному ліжку спало по кілька душ водночас.

⁷³ Bauer «Liebesleben in deutscher Vergangenheit». Berlin 1924, с. 208.

⁷⁴ Rudeck «Geschichte der öffentlichen Sittlichkeit», с. 399.

⁷⁵ Dr. Hopton u. A. Balliol «Bed Manners». London 1936, с. 93.

⁷⁶ Не бракує, певна річ, і тих, хто виступає проти запровадження спального одягу. Один із виявів цього в американському житті, цікавий наперед завдяки аргументації, знаходимо у такому уривку (із «The People» від 26.07.1936 р.):

«Strong men wear no pyjamas. They wear night-shirts and disdain men, who wear such effeminate things as pyjamas. Theodore Roosevelt wore night-shirts. So did Washington, Lincoln, Napoleon, Nero and many other famous men.

These arguments in favour of the night-shirt as against pyjamas are advanced by Dr. Davis, of Ottawa, who has formed a club of night-short wearers. The club has a branch in Montreal and a strong group in New York. Its aim is to re-popularise the night-shirt as a sign of real menhood». Це недвозначно свідчить про те, якого поширення набув звичай вдягати спальний костюм за досить короткий час після війни.

Ще очевидніше те, що з певного часу почав відходити звичай користуватись піжамою в жінок. Натомість з'являється явно щось похідне від довгої вечірньої сукні, втілення тих самих суспільних прагнень, зокрема реакції проти «очоловічування» жінок», а також глибоких тенденцій до соціального самовираження, нарешті, просто потреби в певній гармонії між одягом вечірнім і нічним. Саме через це порівняння такої нової нічної сорочки з сорочкою минулих часів особливо виразно демонструє те, що тут стосовно колишньої форми означено як «несформованість інтимного». Ця сучасна «нічна сорочка» більше схожа на сукню й має форму багато кращу, ніж сорочка колишня.

⁷⁷ M. Ginsberg «Sociology». London, 1934, с. 118.

«Whether innate tendencies are repressed, sublimated, or given full play depends to a large extent upon the *type of family life and the traditions of the larger society*... Consider, for example, the difficulty of determining whether the aversion to incestuous relationships has an instinctive basis, or of disentangling the genetic factors underlying the various forms of sexual jealousy. The inborn tendencies, in short, have a certain *plasticity* and their mode of expression, repression or sublimation is, in varying degrees, socially conditioned».

Наше дослідження приводить до цілком споріднених уявлень. У ньому зроблено спробу, особливо у висновках наприкінці другого тому, показати, що моделювання інстинктів, а також примусових фігур у них – це функція суспільних взаємозалежностей і взаємозумовленостей, яка проходить крізь усе людське життя. Ці взаємозалежності чи взаємозумовленості індивіда залежно від характеру людських стосунків мають у кожному окремому випадку іншу структуру. Відмінностям цих структур відповідає відмінність структури інстинктів, яку можна спостерігати в історії.

Принагідно нагадаємо про те, що споріднені спостереження в досить недвозначній формі виклав уже Монтень у своїх «Есеях» (кн. I, розд. XXIII).

«Les loix de la conscience, que nous disons naistre de nature, naissent de la coustume: chacun ayant en veneration interne les opinions et mœurs approuvées et receues autour de luy, ne s'en peut desprendre sans remors, ny s'y appliquer sans applaudissement. Celuy me semble avoir très-bien conceu la force de la coustume, qui premier forgea ce conte, qu'une femme de village ayant appris de caresser et porter entre ses bras un veau dès l'heure de sa naissance et continuant tousjors à ce faire gaigna cela par l'accoustumance, que tout grand beuf qu'il estoit, elle le portoit encore... Usus efficacissimus rerum omnium magister... Par coustume, dit Aristote, aussi souvent que par maladie, des femmes s'arrachent le poil, rongent leurs ongles, mangent des charbons et de la terre et autant par coustume que par nature les masles se meslent aux masles».

Результатам цього дослідження повністю відповідає особливо уявлення про те, що «remors», а відповідно й ту структуру психіки, яку тут за прикладом Фрейда, хоч і не зовсім у його дусі, названо «над-я», в окремому індивіді визначає вся сукупність людей, суспільство, в якому він виростає, одно слово, уявлення про те, що це «над-я» соціогенне.

Ми не зупинятимемося на цьому детально, та все ж чітко наголосимо, що ця праця значною мірою завдячує попереднім дослідженням Фрейда й психоаналітичній школі. Для кожного, хто знайомий із психоаналітичною літературою, такий зв'язок очевидний, і здається непотрібним посилатися на це в окремих питаннях, тим більше, що показати цей зв'язок без глибокої полеміки неможливо. На досить значних відмінностях між усім тим, на чому ґрунтується Фрейд, і тим, на чому ґрунтуються наші дослідження, тут також чітко не наголошено – вже хоча б через те, що дійти згоди щодо них неважко шляхом невеликої дискусії. Куди важливішим здавалося вибудувати якомога стрункішу й наочнішу концепцію, ніж вступати у тому чи тому місці в полеміку.

⁷⁸ Щодо всього цього див. Huizinga «Erasmus». New York, London 1924, с. 199 і далі.

«What Erasmus really demanded of the world and of mankind, how he pictures to himself that passionately desired, purified Christian society of good morals, fervent faith, simplicity and moderation, kindliness, toleration and peace – this we can nowhere else find so clearly and well-expressed as in the «Colloquia».

⁷⁹ «museion, – написано у виданні 1655 р., – pro secretiore cubiculo dictum est».

⁸⁰ Безпорадність спостерігача пізнішого періоду виявляється не меншою, коли він опиняється перед лицем манер і звичаїв попередньої фази, які втілюють інший стандарт почуття сорому. Особливо це стосується, наприклад, середньовічних звичаїв купатись. У XIX ст. спочатку цілком незбагненим здається те, що в середні віки люди не соромилися цілими гуртами купатися голими, й то досить часто чоловіки та жінки разом.

Альвін Шульц у книжці «Життя німців у XIV і XV ст.» (Alwin Schultz «Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert». Wien 1892, с. 68 і далі) про це пише так:

«Ми маємо два цікаві описи такої купальної зали. Відразу хотів би попередити, що в цих зображеннях, на мою думку, багато що перебільшено, у них також надано перевагу лише схильності середньовіччя до грубих, простих жартів.

Бреславльська мініатюра демонструє ряд купальних ванн, у кожній із яких сидять навпроти чоловік і жінка. Покладена через ванну дошка слугує столиком, він застелений гарненькою скатертиною, а на ньому лежать фрукти, стоять напої тощо. У чоловіків на голові хустина, на стегнах – пов'язка, жінки теж у головних уборах, на шиях – ланцюжки та інші прикраси, а загалом усі зовсім голі. Ляйпцігська мініатюра схожа на бреславльську, тільки ванни стоять окремо одна від одної, й над кожною – така собі альтанка з тканини, яку спереду можна запнути. Аж надто пристойного вигляду ці купаленьки не мають, і жінки порядні сюди, либонь, не заходили. Але звичайно чоловіки й жінки купалися тут, певна річ, окремо; відвертого знушання над усім пристойним батьки міст ніколи не потерпіли б».

Досить цікаво поглянути, як стан афектів і стандарт почуття прикрасі тієї епохи, в якій жив автор, підказує йому припущення, що «звичайно чоловіки й жінки купалися тут, певна річ, окремо», хоча історичні свідчення та матеріали, які наводить він сам, можуть підштовхнути скоріше до висновку протилежного. У зв'язку з цим пор. об'єктивну й чітку позицію щодо цих відмінностей стандартів у кн.: P. S. Allen «The Age of Erasmus». Oxford 1914, с. 204 і далі.

⁸¹ Щодо цього див. A. Bömer «Aus dem Kampf gegen die Colloquia familiaria des Erasmus», Arch. f. Kulturgeschichte. Leipzig u. Berlin 1911, т. IX, I, с. 32.

⁸² Тут А. Бюмер пише: «В обох останніх частинах, адресованих чоловікам і дідам». Але всю книжку Морісот присвятив своєму малому сину, всю книжку він замислював як підручник. Він розмірковує в ній про різний вік людини. Хлопчиків показано дорослих людей, молодих і старих жінок, так само, як і молодих та старих чоловіків, щоб він учився бачити їх і розуміти й щоб усвідомлював, яка поведінка в цьому світі добра, а яка – погана. Думку про те, що певні частини цього трактату були призначені тільки для жінок чи тільки для дідів, могла викликати в автора та зрозуміла безпорадність, яка огортала його, коли він згадував, що все це колись могло бути адресоване безпосередньо дітям.

⁸³ Для розуміння всього питання неабияке значення має те, що шлюбний вік у цьому суспільстві вочевидь був нижчий, ніж у пізніші епохи. «У цей час, – пише Р. Кьобнер про кінець середніх віків, – чоловіки й жінки часто беруть шлюб у дуже молодому віці. Церква дозволяє їм одружуватися, щойно вони досягнуть статевої зрілості, й цим правом люди користуються часто. Хлопців одружують у 15–19 років, дівчат – у 13–15 років. Цей звичай завжди вважали характерною особливістю суспільної картини того часу». (R. Köbner «Die Eheauffassung des aus-

gehenden deutschen Mittelalters», Arch. f. Kulturgeschichte, т. IX, вип. 2. Leipzig u. Berlin 1911.) Багаті відомості й матеріали про одруження дітей див. у: «Early English Text Society», Orig. Series, 108, вид. Фр. Й. Фарнівалем. Лондон 1897 («Child-Marriages», «Divorces», «Ratifications» і ін.). Тут названо вік (с. XIX), у якому можуть одружуватися хлопці (14 років) і дівчата (12 років).

⁸⁴ F. Zarneke «Die deutsche Universität im Mittelalter». Leipzig 1857, Beitr. I, с. 49 і далі.

⁸⁵ M. Bauer «Liebesleben in deutscher Vergangenheit». Berlin 1924, с. 136.

⁸⁶ W. Rudeck «Geschichte der öffentlichen Sittlichkeit in Deutschland». Jena 1897, с. 32 і далі.

⁸⁷ W. Rudeck, там-таки, с. 33.

⁸⁸ K. Schäfer «Wie man früher heiratete», Zeitschr. f. deutsche Kulturgeschichte. Berlin 1891, т. 2, вип. I, с. 39.

⁸⁹ W. Rudeck, там-таки, с. 139.

⁹⁰ Brienne «Mémoires», т. II, с. 11; цит. за Laborde «Le Palais Mazarin». Paris 1846, прим. 522.

⁹¹ Fr. v. Bezold «Ein Kölner Gedenkbuch des XVI. Jahrhunderts» у: «Aus Mittelalter u. Renaissance». München u. Berlin 1918, с. 159.

⁹² W. Rudeck, там-таки, с. 172. P. S. Allen «The Ages of Erasmus». Oxford 1914, с. 205. А. Нума «The Youth of Erasmus». University of Michigan Press 1930, с. 56—57. Пор. також Regnault «La condition juridique du bâtard au moyen âge», Pont Audemer 1922, де йдеться, звичайно, не стільки про фактичне, скільки про юридичне становище позашлюбної дитини. «Coutumes» часто ставляться до позашлюбної дитини не дуже прихильно. Ще треба вивчити глибше, чи вони виражають справжню суспільну думку різноманітних прошарків, чи тільки думку якогось одного прошарку.

До речі, відомо, що ще в XVII ст. при дворі французького короля шлюбних і позашлюбних дітей виховували разом. Людовік XIII, наприклад, ненавидить своїх однокровних братів і сестер. Ще в дитинстві він каже про одного зі своїх зведених братів: «J'aime mieux ma petite sœur que fêfê Chevalier, parce qu'il n'a pas été dans le ventre à maman avec moi, comme elle».

⁹³ D. Parodi «L'honnête homme et l'idéal moral du XVIIe et du XVIIIe siècle». Revue Pédagogique 1921, т. 78, 2, с. 94 і далі.

⁹⁴ Див., напр., Peters «The institutionalized Sex-Taboo in Knight»; Peters, Blanchard «Taboo and Genetics», с. 181.

«A stude of 150 girls made by the writer in 1916/17 showed a taboo on thought and discussion among well-bred girls of the following subjects, which they characterize as «indelicate», «polluting» and «things completely outside the knowledge of a lady».

1. Things contrary to custom, often called «wicked» and «immoral».
 2. Things «disgusting» such as bodily functions, normal as well as pathological, and all the implications of uncleanness.
 3. Things uncanny, that «make your flesh creep», and things suspicious.
 4. Many forms of animal life which it is a commonplace that girls will fear or which are considered unclean.
 5. Sex differences.
 6. Age differences.
 7. All matters relating to the double standard of morality.
 8. All matters connected with marriage, pregnancy, and childbirth.
 9. Allusions to any part of the body except head and hands.
 10. Politics.
 11. Religion.
- ⁹⁵ A. Luchaire «La société française au temps de Philippe-Auguste». Paris 1909, с. 273.
- ⁹⁶ A. Luchaire, там-таки, с. 275.
- ⁹⁷ A. Luchaire, там-таки, с. 272.
- ⁹⁸ A. Luchaire, там-таки, с. 278.
- ⁹⁹ I. Huizinga «Herbst des Mittelalters, Studien über Lebens- und Geistesform des 14. und 15. Jahrhunderts in Frankreich und in den Niederlanden». München 1924, с. 32.
- ¹⁰⁰ Із «Le Jouvencel». «Історія життя рицаря Жана де Буля». Вид. К. Фавре і П. Лестре (Société de l'histoire de France), 1887–1889, т. II, с. 20, цит. у Й. Гейзінґи, там-таки, с. 94.
- ¹⁰¹ Див. с. 359.
- ¹⁰² H. Dupin «La courtoisie au moyen âge». Paris 1931, с. 79.
- ¹⁰³ H. Dupin, там-таки, с. 77.
- ¹⁰⁴ Zarncke «Der deutsche Cato», там-таки, с. 36 і далі, в. 167–168 і в. 179–180.
- ¹⁰⁵ «Der deutsche Cato», там-таки, с. 48, в. 395 і далі.
- ¹⁰⁶ I. Huizinga «Herbst des Mittelalters, Studien über Lebens- und Geistesform des 14. und 15. Jahrhunderts in Frankreich und in den Niederlanden». München 1924, с. 32 і далі.
- ¹⁰⁷ Mathieu d'Escouchy «Chronique», ed. G. du Fresne de Beaucourt (Société de l'histoire de France), 1863–1864, т. I, с. IV–XXIII, цит. за Гейзінґою, там-таки, с. 32.
- ¹⁰⁸ P. Durrieu «Les très belles Heures de Notre Dame du Duc Jean de Berry». Paris 1922, с. 68.
- ¹⁰⁹ Ch. Petit-Dutaillis «Documents nouveaux sur les mœurs populaires et le droit de vengeance dans les Pays-Bas au XV. siècle». Paris 1908, с. 47.

¹¹⁰ Ch. Petit-Dutaillis, там-таки, с. 162.

¹¹¹ Ch. Petit-Dutaillis, там-таки, с. 5.

¹¹² A. Luchaire «La société française au temps de Philippe Auguste». Paris 1909, с. 278 і далі.

¹¹³ Детальніше про це див. A. Franklin «Paris et les Parisiens au seizième siècle». Paris 1921, с. 508 і далі.

¹¹⁴ Т. Боссерт у вступі до «Домашньої книжки» (с. 20) згадує про ущипливе зауваження автора «Домашньої книжки», в якому той «висміює новоспеченого дворянина, пристрасть буржуазних представників до гербів та лицарських турнірів». Це також підтверджує ту саму думку.

¹¹⁵ «Середньовічна домашня книжка» («Das Mittelalterliche Hausbuch»), вид. Гельмут Т. Боссертом та Віллі Шторком. Ляйпціг, 1912 р., вступ с. 27 і далі.

¹¹⁶ Бертольд фон Регенсбург «Німецькі повчання» (Berthold v. Regensburg «Deutsche Predigten»), вид. фон Пфайфером та Штроблем. Відень, 1862-1880 рр., т. I, с. 14, ряд. 7 і далі.

¹¹⁷ Berthold v. Regensburg, там-таки, т. I, с. 141, ряд. 26 і далі, а також с. 142, ряд. 26 і далі.

¹¹⁸ Max Lehrs «Der Meister mit den Bandrollen». Dresden 1886, с. 26 і далі.

¹¹⁹ З матеріалів і питань стосовно цивілізації поведінки, котрі тут (почасти через брак місця, а почасти й через те, що до розуміння великого шляху цивілізації вони, як здається, не додають нічого суттєво нового) були випущені, слід торкнутися однієї особливої проблеми, яка заслуговує на певну увагу. Ставлення західноєвропейців до чистоти, до миття й купання демонструє, якщо судити загалом, ту саму криву змін, яку ми тут вивчаємо з багатьох боків. Імпульс регулярно митися й постійно тримати тіло в чистоті спочатку надходить також не від чітких гігієнічних міркувань, не від розсудливого або, як ми кажемо, «раціонального» усвідомлення того, який небезпечний бруд для здоров'я; ставлення до миття також зазнає змін у зв'язку з тими трансформаціями людських стосунків, про які вже йшлося в тексті та про які ще детальніше йтиметься в наступному розділі.

Спочатку людям здається чимось цілком само собою зрозумілим те, що регулярно тримати себе в чистоті треба лише з огляду на решту людей, насамперед на тих, хто стоїть на вищому соціальному щаблі, тобто з причин суспільних, а також під тиском більш чи менш відчутних зовнішніх примусів; та якщо таких зовнішніх примусів немає, якщо суспільне становище цього не вимагає, люди перестають регулярно митися й дотримання власної чистоти зводять до того мінімуму, що його безпосередньо диктує добре самопочуття.

Нині потребу митися і дотримуватися чистоти індивідові змалечку прищеплюють як своєрідну машинальну звичку, тобто потреба митися й постійно змушу-

вати себе дотримуватися чистоти з огляду на решту людей, тобто під впливом інших, під зовнішнім примусом поступово, принаймні на перших порах, більшою чи меншою мірою зникає з його свідомості; він миється, спонуканий внутрішнім примусом, навіть тоді, коли поруч немає іншої людини, яка за недбалість могла б його осудити чи й покарати; якщо він не дбає про свою чистоту, то нині це, на відміну від попередніх епох, – вияв не зовсім цілковитої відповідності наявному суспільному стандарту. Ті самі зміни в поведінці й афектах, що спостерігалися в процесі дослідження інших цивілізаційних кривих, виявляються й тут. Суспільні відносини людей переміщуються так, що примуси, які люди чинять одне на одного, в індивіді щораз виразніше перетворюються на внутрішні примуси; дедалі чіткіше формується «над-я». Одно слово, це той сектор індивіда, який представляє суспільний кодекс, це – власне «над-я», що нині примушує індивіда регулярно митися й тримати своє тіло в чистоті. Цей механізм постане в нашій уяві, певно, ще виразніше, коли ми згадаємо про те, що сьогодні багато чоловіків голяться, навіть коли на них щодо цього не лежить жоден суспільний обов'язок, цебто просто за звичкою, просто через те, що, як не поголяться, почуваються незручно з боку власного «над-я», хоч ходити неголеним, поза всяким сумнівом, ані шкодить здоров'ю, ані негігієнічно. Так само й регулярне підтримання особистої чистоти за допомогою води та мила становить у нашому суспільстві «примусову дію», прищеплену нам вихованням і закріплену в нашій свідомості гігієнічними, «раціональними» міркуваннями.

У зв'язку з цим доречно буде на підтвердження таких змін навести свідчення іншого спостерігача. У вступному слові до одного англійського перекладу «Галатео» делла Каси (The Humanists Library, вид. П. Ейнштейн, т. VIII, London 1914, с. XXV) І. Е. Спінґерн пише: «...Our concern is only with secular society, and there we find that cleanliness was considered only in so far as it was a social necessity, if indeed then; as an individual necessity or habit it scarcely appears at all. Della Casa's standard of social manners applies here, too: cleanliness was dictated by the need of pleasing others, and not because of any *inner demand* of individual instinct... All this has changed. Personal cleanliness, because of its complete acceptance as an individual necessity, has virtually ceased to touch the problem of social manners at any point». Крива змін проступає тут іще чіткіше, позаяк спостерігач приймає стандарт свого суспільства – внутрішню потребу в чистоті – як даність, не питаючи, як і чому в ході історії він вийшов із іншого стандарту. По суті, сьогодні люди миються й тримають себе в чистоті загалом ще тільки як діти під чужим тиском і безпосередньо під зовнішнім примусом, тобто з огляду на решту людей, від яких вони залежать. У дорослих, як уже сказано, нині ця поведінка поступово обертається на внутрішній примус, на особисту звичку. Але колись вона й у дорослих вироблялася безпосередньо через зовнішній примус. Тут знову виявляється те, що вище принагідно було названо «соціогенетичним основним законом». Історія суспільства віддзеркалюється в

історії окремого індивіда в рамках історії цього суспільства: процес цивілізації, що його суспільство як ціле пройшло за багато сторіч, окремий індивід мусить у пришвидшеній процедурі проходити знову від самого початку; бо на світ він з'являється не «цивілізований».

І ще одне питання, котре стосується цієї цивілізаційної кривої, заслуговує на певну увагу. Декотрі спостерігачі зображують усе так, немовби люди XVI та XVII ст. були скоріше іще «нечистіші», ніж люди попередніх сторіч. Якщо спробуємо такі спостереження перевірити, то виявимо, що принаймні одне в них таки слушне: схоже на те, що в період переходу до нових часів водою як засобом купання й дотримання чистоти користуються трохи менше, в усякому разі коли порівняти стиль життя відповідних верхніх прошарків. Якщо подивитися на перебіг з цього погляду, то напрошується просте пояснення, яке, безперечно, вимагає глибшого аналізу. Наприкінці середніх віків була досить поширена думка, що, користуючись купальнями, можна підхопити якусь хворобу, а то й померти. Щоб збагнути вплив такого переконання, потрібно уявити собі, в якому стані була свідомість цього суспільства, де каузальні зв'язки, те, як передаються хвороби та як ними заражаються, було ще досить незрозуміло. Щоб тут могло вкарбуватися в свідомість, то це простий факт: водяні купальні небезпечні, там можна отруїтися. Бо саме так, як своєрідне отруєння, тоді часто тлумачили масові захворювання, епідемії, що раз у раз прокочувалися суспільством. Ми знаємо й розуміємо, який глибокий страх охоплював тоді людей перед лицем таких епідемій. То був страх, якого ще не можна було так, як за нинішнього стану суспільного досвіду, скориставшись глибокими знаннями каузальних зв'язків, а відтак і меж безпеки, стримати й спрямувати в певне русло. І цілком можливо, що користування водою, особливо теплою, для купання саме в той час виявилось пов'язаним із таким досить непевним страхом, який дуже перевершував справжню небезпеку. Та коли в суспільстві з таким стандартом досвіду який-небудь об'єкт чи поведінка виявляється під тягарем такого страху, то за певних умов може минути, по суті, досить тривалий час, поки і сам цей страх, і його символи, відповідні заборони та спротиви знову зникнуть. При цьому пам'ять про первісну причину цього страху може легко розвіятися протягом життя одного покоління. Що залишається в свідомості людей, то це, мабуть, лише відчуття, яке переходить від покоління до покоління: користуватися водою небезпечно; а ще з користуванням водою залишається пов'язане загальне прикре відчуття, яке культивується знов і знов. Так, скажімо, у XVI ст. натрапляємо на такі висловлювання:

Estuves et bain, je vous en prie

Fuyés-les, ou vous en mourrés.

Це пише в 1513 р. лікар Гійом Бюнель, даючи всілякі поради щодо того, як боротися з чумою («œuvre excellence et à chascun désirant soy de peste préserver», но-

ве вид. v. Ch. J. Richeltet, Paris 1836). Досить лише поглянути, як у його порадах – якщо судити з висоти нашого стандарту – переплітається слушне з неймовірно фальшивим, щоб зрозуміти, який вплив справляє страх, менш обмежений проти нашого. І в XVII, й навіть у XVIII ст. ми все ще натрапляємо на застереження користуватися водою – скажімо, під приводом того, що вона завдає шкоди здоров'ю, або що, купаючись, можна застудитись. А насправді все це нагадує хвилю страху, яка поступово відкочується; однак за нинішнього стану досліджень поки що це, звичайно, всього лиш гіпотеза.

І все ж одне вона показує цілком очевидно: вона показує, як *можна* було б пояснити собі такі явища. І цим самим вона демонструє факт, значною мірою характерний для всього процесу цивілізації: процес цивілізації проходить у взаємозв'язку з постійним, чимдалі ширшим обмеженням зовнішніх небезпек і, відповідно, обмеженням страхів перед такими зовнішніми небезпеками й відведенням їх у певне русло. Ці зовнішні небезпеки в людському житті стають більш передбачуваними, а шляхи й сфери поширення людських страхів – більш регульованими. Нині життя окремої людини іноді здається нам досить небезпечним, але ця небезпека невелика, якщо її порівняти з тією небезпекою, яка загрожувала окремій людині, скажімо, в середньовічному суспільстві. По суті, суворіше регулювання джерел страху, яке поступово виникає з переходом до нашої суспільної структури, – це одна з найважливіших передумов того стандарту поведінки, який ми виражаємо поняттям «цивілізація»; захисна оболонка цивілізованої поведінки дуже скоро розпалася б, якби внаслідок перетворень у суспільстві нам знову стала загрожувати така небезпека, така мала передбачуваність загроз, яка була колись; тоді страхи дуже скоро прорвали б усі межі й кордони, які нині стоять на їхньому шляху.

Щоправда, одна специфічна форма страху разом із розвитком цивілізації розвивається далі. Це – страх «внутрішній», напівусвідомлений, страх порушити обмеження, накладені на цивілізовану людину.

Деякі узагальнення до цієї теми читач знайде наприкінці другого тому в «Проекті теорії цивілізації».

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Основою для цього видання послужило друге, доповнене вступом видання «Процесу цивілізації», яке вийшло 1969 р. у бернському видавництві «Франке» (Francke). Випуск здійснено принципово без жодних відступів від названого видання. Виправлено лише очевидні друкарські та синтаксичні помилки, а також розставлено знаки пунктуації у не зовсім зрозумілих місцях.

Щодо цитат, то тут виправлення торкнулися тільки очевидних помилок, допущених у процесі передруку, а також технічних вад і дефектів, що спотворюють зміст.

Редакторські зауваження до всієї праці «Процес цивілізації» вміщено в другому томі.

ПЕРЕКЛАДИ*

59, 34 знатні люди.

59, 36 (усі люди) стану.

60, 3 (Це був) добрий тон.

60, 4 (...каже він, –) бути грубою і дикою.

60, 5-6 (... заявляють), нібито в Саксонії розмовляють кращою німецькою, ніж будь-де в країні.

60, 8-10 (...але) навряд, щоб нація, в лоні якої зібралося стільки незалежних один від одного народів, підкорилася рішенням невеликої групки вчених.

60, 26-28 Назвіть мені (, – провадить він, –) творчий дух на своєму Парнасі, назвіть мені німецького поета чи письменника, який завдяки власному натхненню створив більш-менш престижний твір; б'юся об заклад, ви цього не зробите.

60, 35 «Про німецьку літературу».

60, 39-41 Я бачу, (– пише Фрідріх про німецьку, –) що це – напівварварська мова, в якій стільки ж діалектів, як у Німеччині провінцій. І кожен гурток переконаний у тому, що його говірка – найкраща.

60, 1-4 Отже, (– провадить він, –) ми не повинні звинувачувати ні дух, ні хист нації в тому незначному поступі, якого ми досягли, а повинні скласти вину за це лише на збіг нещасливих обставин, на безперервні війни, які нас руйнували й коштували нам так само багато людських життів, як і грошей.

61, 6-8 Третій стан уже не страждає від ганебного приниження. Батьки забезпечують своїм дітям освіту, не залазячи в борги. Це ті передумови, що їх народила щаслива революція, якої ми чекаємо.

62, 1-17 Щоб переконатись, які не надто вишукані смаки панують у Німеччині ще й у наші дні, вам досить буде відвідати публічні вистави. Там ви побачите, як ставлять огидні п'єси Шекспіра, перекладені нашою мовою, та як усі глядачі від утіхи аж мліють, коли слухають оті сміховинні фарси, гідні хіба що канадських дикунів. Я називаю їх фарсами, бо вони ламають усі закони театру. А ці закони аж ніяк не свавільні.

Вантажники й гробарі виходять на сцену й виголошують промови, а тоді з'являються принци й королеви. Як може зворушити й сподобатися ця чудернацька мішанина ницості й величі, блазенства й трагізму?

Шекспірові ці дивні помилки можна вибачити, адже народження мистецтва ніколи не збігається з порою його зрілості.

* 1. { } У квадратних дужках подано текст, що не належить до чужомовної цитати.
2. { } У фігурні дужки взято слова, які в німецькому тексті доповнено відповідно до змісту.

Та ось на сцені з'являється, на додачу, якийсь Гец фон Берліхінген, гідне зневаги наслідування отих нікчемних англійських п'єс, і партер зустрічає його оплесками й у захваті вимагає повторити цю огидну вульгарщину.

(І він провадить:) «Розповівши вам про нижні класи, тепер я повинен так само відверто вчинити й щодо університетів».

62, 30-34 Я, звичайно ж, не маю наміру схвалювати всі оті безглузді дикунства, яких у ній (тобто в трагедії Шекспіра «Юлій Цезар») повно. Дивно тільки, що їх уже немає в творі, написаному в сторіччя невігластва чоловіком, який навіть не знав латини й мав лише одну видатну рису – свою геніальність.

64, 20 трагічну велич принців і королів.

64, 20-21 ницість вантажників і гробарів.

67, 35-38 У німецького дворянина помічаємо таку зарозумілість і гордовитість, яка межує з примхливістю. Хизуючись тим, що вони – аристократи в шістнадцятому столітті й ладні щохвилини це довести, вони зневажають усіх, хто не може похвалитися тим самим.

176, 8-16 Гамбург⁴ – місто ще відстале. Після вельми чудової епохи (такої чудової, що цілі юрмища емігрантів поселялися й у нас) він досяг успіхів (та невже?) – не хочу сказати, в розквіті, в щасті, а в своїй цивілізації, в науках, у мистецтвах (у чому, як ви знаєте, ми далеко відстали), а також у розкошах, розвагах, безтурботності (ось, ось у чому вся штука!); потрібно ще кілька років чи подій, які подарують йому нові юрмища чужинців (тільки не нові юрмища його цивілізованих земляків) і піднесення добробуту.

82, 38-45 Мене дивує, (– пише він, –) наскільки хибні наші дослідницькі погляди в усьому, зокрема й у тому, що ми називаємо цивілізацією. Якби я запитав у більшості, в чому вона вбачає цивілізацію, то дістав би таку відповідь: цивілізація будь-якого народу – це поглиблення й удосконалення його звичаїв, це чемність, послужливість і подальше поширення знань про поведінку взагалі для того, щоб знаходила втілення й підносилася до неписаного закону достойна поведінка. Все це являє мені лише машкару доброчесності, а не її обличчя, й цивілізація не зробить для суспільства нічого, якщо не підведе під нього підмурівок і не надасть йому образу доброчесності.

83, 11 цивілізованою людиною

83, 13 людини честі.

83, 14 «civilisé» – «цивілізований»/; «cultivé» – «культурний, освічений, вишуканий»/; «poli» – «чемний»/; «polisé» – «вихований, ввічливий, культурний».

83, 20 «politesse» – «уважність, послужливість», а також «чемність, ввічливість»; «civilité» – «чемність».

83, 21 «civilisation» – «цивілізація», а також «цивілізування, вихованість, ввічливість, культура».

83, 29 «adoucissement des mœurs» – «удосконалення, витончення звичок, манер».

83, 36-38 В усіх мовах... усіх часів зображення любові, що її відчують пастухи до своїх отар та собак, проймає нашу душу, хоч як вона може зачерствіти в пошуках розкошів та фальшивої цивілізації.

88, 23-24 пригноблює ремесла та мистецтва і як наслідок підштовхує стани до злиднів і виродження.

88, 24-27 Звідси стане очевидно, як старанний і кмітливий міністр може зламати безперервний цикл від варварства через цивілізацію й багатства до занепаду та зупинити механізм, поки він не досягне свого кінця.

88, 41-43 Приклад усіх держав, які були перед вашою й пройшли цикл цивілізації, став би, зокрема, доказом того, що я щойно висловив.

89, 43-90, 2 Нарешті, хоч і запізно, настала година справедливості (пише фізіократ Бодо з приводу призначення Тюрго. Якщо тепер, додає щодо цього д'Аламбер), не станеться добро, тоді воно неможливе. (А Вольтер висловлює жаль, що стоїть на порозі смерті, й то саме тепер, коли він збагнув,) що доброчесність і розум на своїх місцях.

90, 12-15 (Нема нічого, каже, наприклад, він тут), що заважає загальному щастю, успіхам людського розуму, цілковитому цивілізуванню людей більше, ніж безперервні війни, в які завжди дають себе втягти нерозважливі князі.

90, 17-21 Людський розум ще недостатньо освічений; цивілізація народів іще не завершена; досі незліченні перешкоди стояли на шляху корисним знанням, вже сам подальший розвиток яких може сприяти вдосконаленню наших урядів, наших законів, нашого виховання, наших установ і наших звичаїв.

90, 39 Цивілізація народів іще не завершена.

91, 20-22 Королю вдалося (, – пише Вольтер, пишучи про епоху Людовіка XIV, –) доти розбурхану націю перетворити на мирний народ, небезпечний лише для ворогів... Звичаї стали не такими суворими.

91, 27-32 Попри варварський характер частини законів, попри хибні адміністративні вказівки, підвищення податків, їхню обтяжливу форму, жорсткі податкові закони, попри хибні засади, що ними керувався уряд, ухвалюючи торговельне й мануфактурне законодавство, й нарешті попри переслідування протестантів не можна не побачити, що в королівстві народи під захистом законів жили в мирі.

94, 45 «Про виховання поведінки в дітей»,

95, 38 виховання поведінки

95, 39 найважливіша частина філософії.

96, 6 зовнішніх манер тіла.

96, 25-27 Він повинен мати вигляд спокійний, благоговійний і зосереджений, (– каже він, –) а не набурмосений, бо це – ознака грубості... не заклопотаний і не знервований, бо це вказує на нерозважливість, не зиркати очима навсібіч, бо це свідчить про підозріливість і властиво людям, які вже давно щось замислюють.

96, 34 Душа живе в очах.

96, 37-40 Хоч ця зовнішня вдатність тіла ґрунтується на урівноваженій вдачі, інколи цього дару через брак вишколу позбавлені навіть люди порядні й освічені.

97, 1 Втирати шмарклі носовою хустинкою – це пристойно.

97, 2-4 Коли сякаєшся двома пальцями й на підлогу щось упаде, його треба відразу розтерти ногою.

97, 4-7 Коли відригуєш, відвернися, щоб нікого не оббризкати слиною й не забруднити. Коли слина впаде на підлогу, її треба розтерти ногою, щоб вона ні в кого не викликала відрази. Якщо зробити цього не можна, мокроту слід підібрати носовою хустинкою.

97, 20-21 Праворуч стоїть келих і лежить ретельно вичищений ніж, ліворуч лежить хліб.

97, 33 Дехто, щойно сяде, відразу тягнеться руками до їжі.

97, 42 Те, що не можеш узяти руками, бери скибкою хліба.

98, 19-20 Облизувати масні пальці язиком чи витирати їх об одяг... не подобає.

98, 38-40 Освічена людина повинна уникати без потреби оголювати частини тіла, яких природа зробила соромними. Та коли вже виникне в цьому потреба, робити це слід із належною стриманістю й відповідним почуттям сорому.

98, 41-42 (Дехто приписує хлопчикам, каже він,) стримувати гази, стискуючи сідниці».

98, 43-44 Стримувати звуки, що їх видає природа, притаманно людям нерозумним, котрі надають значення більше добрій поведінці, ніж здоров'ю.

99, 1-2 Якщо мусиш виблювати, відійти десь убік, бо виблювати – не ганьба, та коли на ригачку потягне через обжирання чи обпивання, то це вже негарно.

99, 7 «Про пристойну й непристойну поставу всього тіла» (розд. 1).

99, 8 «Про догляд за тілом» (розд. 2).

99, 8 «Про поводження в церкві» (розд. 3).

99, 8-9 «Про товариство за столом» (розд. 4).

99, 9 «Про ставлення до людей» (розд. 5).

99, 9 «Про {те, як провадити} гру» (розд. 6).

99, 10 «Про {те, як поводитись у} спочивальні» (розд. 7).

103, 19-20 Наслідуй людину знатну, уникай людини неотесаної.*

103, 24-27 Якщо твоя прислуга,/ мій синку, тебе розгнівить, то гляди,/ щоб не впав у шаленство,/ бо потім пошкодуєш.

103, 30-33 Жоден знатний чоловік не повинен/ їсти з кимось іншим тією самою ложкою./ Так мають робити чемні люди,/ яких часто штовхають робити щось нечемне.

104, 39-42 Такі {нечемні люди} відкушують хліб,/ а тоді знов умочають окраєць у спільну миску,/ як ото роблять селяни./ Таку погану поведінку чемні люди не приймають.

104, 3-6 Дехто хоче,/ обгризши кістку,/ знов покласти її до миски./ Це – погана манера.

104, 9-12 Коли комусь застрягне в горлі шматок і він його виплюне,/ а тоді ще й висикається в скатерку,/ то й те, й те, на мою думку,/ непристойно.

104, 14-16 Якщо хтось за столом сякається/ та ще у руку,/ то він, як на мене, йолоп./ він просто не знає, як слід поводитись.

104, 21-24 Коли хтось, мов водяний борсук**,/ за столом сопе, – а це роблять багато людей, –/ та ще й плямкає, мов баварський саксонець**/, о, як же негарно він поводитьсь!

* Про переклади із середньовісньонімецької та ранньонововісньонімецької слід зауважити таке: незрозумілі моменти у слововживанні та в синтаксису стосовно Тангейзерового «Придворного виховання» й «Німецького катона» значною мірою можна з'ясувати за допомогою зіставлення рукописів, скориставшись надрукованими текстовими варіантами, підготовленими Андреасом Вінклером (Andreas Winkler «Selbstständige deutsche Tischzuchten des Mittelalters. Texte und Studien». Marburg/Lahn: Univ. Phil. Diss. 1982.)

**В обох цих випадках ідеться, на мою думку, про оксиморон, тобто про поєднання несумісних понять. Щодо цього пор.: Andreas Winkler «Selbstständige deutsche Tischzuchten», там-таки, с. 83 і далі. Вінклер, своєю чергою, посилається на Антона Вальнера (Anton Wallner «Tannhduser-Kritik», у: ZfdA (1934), с. 213–226), який на с. 224 і далі висловлює припущення, що вираз «баварський саксонець» (Beiersachs) містить «синтез поганих звичаїв двох племен, баварців і саксонців», «Баварського саксонця» («Beiersachs») можна тлумачити і як «свинуватий, брудний варвар» («sduischer Barbar»), оскільки «beier, m («дикий кабан») семантично тотожне слову «aper» («безсніжний, не вкритий снігом») – вепп («Ебер», «Keiler»); тоді «Beiersachs» буде «брудним, диким сансонцем», а з південнонімецької перспективи – «варваром, дикуном» («der Barbar»). «Водяного борсука» Грімм (Grimm «Deutsches Wörterbuch», т. 13, кол. 2378) тлумачить як «тюлень, морський собака» й підкріплює це відповідним місцем із Тангейзерового «Придворного виховання», висловлюючи припущення, хоч і без певності, що текст виник на півдні Німеччини.

104, 28-31 Не чухайте собі шию/ голою рукою, коли їсте./ Та якщо все ж виникне така потреба,/ то спритно скористайтеся для цього рукавом або полою.

104, 34-37 Не гоже, коли їси, чухатись у вухах/ і терти очі, як багато хто робить,/ а коли хтось ще й виколупує з носа кіз,/ то це тричі непристойно.

104, 39-105, 2 Багато людей справді розповідають, чую я /(якщо це так, то вони поводяться жакливо),/ що вони їдять, не помивши рук;/ а щоб їм пальці покорчило!

105, 5 правило, яке слід застосовувати за столом

105, 9-14 Треба завжди,/ залежно від обставин, їсти тою чи тою рукою: /якщо сусід сидить праворуч, тоді їж неодмінно лівою;/ треба вміти їсти будь-якою рукою*.

105, 17-18 Справляй нужду задалегідь,/ щоб не довелося сидіти, червоніючи.

108, 20-21 (Принаймні, ми знаємо, що вона підносила їжу до рота,) користуючись невеличкою золотою виделкою та двома гачечками.

108, 22-26 Цю новину вважали ознакою такої жорстокої ворожості, що духівництво суворо засудило доґаресу, накликаючи на неї гнів Господній. Трохи згодом вона захворіла на жакливу хворобу, й св. Бонавентура не забарився оголосити, що це – кара Господня.

113, 4-94 Цілковита скромність особливо подобає хлопчикам, (– пише він наприкінці посвяти юному принцеві, –) а надто тим із-поміж них, котрі аристократичного роду. Але аристократами треба вважати всіх тих, хто свій дух формує у навчанні, хто гідний називатися вільним чоловіком. Нехай інші малюють на своїх гербах левів, орлів, биків чи леопардів: більшими аристократами будуть ті, хто на своїй реґалії зможе нанести стільки зображень, скільки вільних мистецтв вони ґрунтовно опанували.

115, 10 Ходити треба ані спроквола, ані надто поквалпно.

115, 14-16 Перетинаючи вулицю, знатний чоловік не повинен бігти чи навіть надто поспішати, бо таке пристало слугі, а не аристократові. Годилося б, щоб він ходив досить неквапно й поводився, як жінка чи наречена.

115, 32 людина добродісна та з добрими задатками

116, 20-26 Нізачо не починай їсти, раджу я тобі,/ поки не подадуть м'ясо,/ бо це справлятиме таке враження, ніби ти/ надто жадібний чи дуже голодний./ (...) Не забувай про те, щоб рот у тебе, як схочеш чогось випити, був порожній і чистий.

*В ориґіналі слово «tenken» у четвертому рядку цитати – друкарська помилка; там має стояти «lenken».

116, 33-34 Пити чи розмовляти з напханим ротом непристойно та ще й небезпечно.

117, 8-12 Мені здається, для того, щоб, як кажуть, увійти у світ, спершу треба добре вивчити людей – таких, які вони є в своєму загалі, а потім познайомитися насамперед із тими, з ким нам доводиться жити, з їхніми уподобаннями, конкретними поглядами й упередженнями, з їхніми чеснотами й вадами.

118, 27-28 Ти нікому не повинен казати нічого такого, що може його прикро вражити.

118, 30-36 Я вам казав, дитя моє, поведіться пристойно./ коли сідаєте до столу їсти./ байдуже, скільки там буде людей і що то буде за товариство./ Намагайтеся/ поводитись якомога ввічливіше./ щоб вас похвалили./ Бо знайте: саме за вашу поведінку/ вас або хвалитимуть, або гудитимуть.

119, 3-5 Найважливіше в чемності те, щоб ти, навіть якщо ніколи не припускався помилки сам, умів легко прощати похибки іншим і не любив свого товариша менше через те, що в нього гірші манери. Адже є люди, в яких недосконалу поведінку відшкодовують інші дари.

119, 10-11 Коли хтось із товаришів мимоволі припуститься помилки, то просто скажи йому, що {ти} вважаєш за потрібне, й то тільки йому та дружнім тоном. Це і є чемність.

120-24-25 він повадився так, як належить поводитися при дворах великих можновладців.

120, 21-27 Від речей, колись дуже поширених, тепер повідмовлялися./ І щодня вигадують нові звичаї./ Вчинки людей ніде не можуть завжди залишатися такими самими./ Вони розвиваються й змінюються./ Те, що колись дозволяли, нині засуджують./ А згодом знову з'явиться щось таке, чому сьогодні не надають значення.

120, 37 (Хто так робить,) справляє враження, ніби випускає газу чи, принаймні, намагається це зробити.

122, 20 (A: *Daz ist des tanhausers getiht und ist guot hofzuht* – Це вірш Тангейзера, й у ньому йдеться про вишукане придворне виховання)

122, 21-24 Гарно вихованим чоловіком я вважаю того./ хто знає правила доброї поведінки./ хто ніколи їх не порушує./ й кому ніколи не бракує вишуканих манер.

122, 25-28 Є багато правил вишуканої поведінки./ і їх добре знати всім./ Будьте певні: той, хто їх виконує./ ніколи не поводить погано.

122, 29-32 Раджу вам не забувати./ коли їсте, про нужденних./ Ласки від Бога ви засягнете./ як робитимете для нужденних добро.

122, 33-37 (До в. 25 подібне й перше правило Бонвічіно да Ріві) Перше каже: коли сидиш за столом, не забувай насамперед про убогих.

123, 17-23 (із «ein spruch der ze tische kêrt».) Не можна пити з миски, треба користуватися ложкою.

Хто нахиляється над мискою й непристойно, мов свиня, плямкає, той нехай водиться з худобою.

123, 1-4 Кожен знатний чоловік повинен уникати/ їсти однією ложкою ще з кимось./ Так мають робити чемні люди./ яких часто штовхають робити щось нечемне.

123, 5-8 Не гоже сьорбати просто з миски./ хоч дехто й схвалює цю погану звичку/ і навіть зухвало бере в руки миску/ й виливає все з неї собі до рота, так немовби він не при своєму розумі.

123, 9-12 А той, хто припадає до миски./ мов свиня, коли їсть, / та ще й по-свинячому сопе / та плямкає ротом.

123, 13-16 Ці (невиховані люди) відкушують хліб./ а тоді знов умочають його в спільну миску./ як ото роблять селяни./ Таких поганих манер виховані люди не приймають.

123, 24-27 За столом хапати ротом повітря, мов риба./ плямкати губами, мов борсук./ і бурмотіти собі під ніс/ – нічого з цього не можна припускатися в жодному разі.

123, 28-32 (у «Curtesien» Бонвічіно да Ріві) Шістнадцяте насправді звучить приблизно так:/ «Не сьорбай і не плямкай, коли їси ложкою;/ хто так робить, той нагадує тварину, що сьорбає ложкою./ Хто має таку погану звичку, той зробить добре діло, як її позбудеться».

123, 33-35 (у «The Book of nurture and school of good manners») І не сьорбай гучно суп/ ніколи в житті.

123, 36-39 (До в. 45 див. «ein spruch der ze tische kêrt».) Обгризти кістку/ й покласти її знов до миски/ – цього виховані люди повинні уникати.

124, 30-31 (із «Quisquis es in mensa») Шматка, якого ти вже торкнувся, не можна класти знов на таріль.

124, 1-4 Дехто./ обгризши кістку./ намагається покласти її знов до миски./ Це вважається поганою манерою.

124, 5-8 Ті, що люблять гірчицю й сіль./ повинні якомога уникати поганої звички/ стромляти в них пальці.

124, 9-12 Коли хтось за столом давиться, спльовує/ й сякається в скатерку, то це, як на мене./ непристойно.

124, 13-16 Той, хто намагається їсти й заразом розмовляти./ цебто робити те й те водночас./ (чинить як той,) хто намагається багато розмовляти вві сні/, й ніколи не матиме спокою.

124, 17-20 Коли їсте, уникайте за столом зчиняти гармидер./ як це дехто робить./ Не забувайте, друзі мої./ що гіршої звички вже нема.

124, 22-25 Коли я бачу, як хтось невиховано, напхавши повен рот їжі,/ мов та худобина, починає ще й пити,/ то вважаю це грубою звичкою.

124, 32-33 (До в. 65 див. із «Stans puer ad mensam».) Ніколи з повним ротом не смійся й не розмовляй.

124, 34-35 (До в. 81 див. також із «Quisquis es in mensa».) Перше ніж пити, спорожни рота.

124, 36-37 (із «The Babees Book») І нізачо не пий із повним ротом.

124, 26-29 Не дмухайте на {гарячі} напої, як це дехто любить робити. Багатьом людям таке не подобається, цієї поганої звички треба позбуватись.

125, 1-4 Перше ніж щось випити, утріть губи,/ щоб потім у склянці не плавали масні плями./ Про це правило забувати не треба,/ воно відповідає доброму вихованню.

125, 5-8 Той, хто, коли їсть, лягає/ на стіл, поводитьсь неправильно,/ той не стане й змагатись у рицарському турнірі за право прислугувати жінці*.

125, 9-12 Не чухайте собі голою рукою/ шию, коли їсте. Та якщо все ж таки скоротить почухатися,/ тоді вправно скористайтесь для цього полою чи рукавом.

125, 13-16 І почухайтесь ним, це краще,/ ніж якби ви забруднили собі пальці; У того, хто це бачитиме, викличе невдоволення те, що ви такою мірою втрачаєте самовладання.

125, 25-27 (До в. 85 див. також «The Boke of curtasye») Не дмухай ні на напій, ні на страву,/ щоб їх остудити чи нагріти.

125, 28-30 (До в. 93 див. «The Babees Book») Якщо збираєтесь щось випити, утріть губи серветкою.

125, 31-33 (із «La Manière de se Contenir a Table») Коли п'єш, пильнуй, щоб не текло з рота,/ бо це звичка ганебна.

125, 34-35 (До в. 105. Подібне в «The Babees Book».) І люди бачитимуть, як ви спираєтесь на стіл.

125, 17-20 Ви не повинні колупатися в зубах/ ножем чи іншим таким предметом,/ як це багато хто робить./ Той, хто так чинить, поводитьсь неправильно.

125, 21-24 Хто за столом/ любить попускати ремінь,/ тому, повірте мені,/ воістину далеко ще до досконалості**.

* Сталій зворот, який дослівно означає: той ніколи не рушить туди, де годиться прислугувати дамам.

** «(D)er ist niht visch biz an den grat» означає або «мов риба, в якій самі кістки», або «мов риба без кісток», тобто він не позбавлений вад, у розумінні: він чоловік знатний, але не по-справжньому. Підтвердження такої манери висловлюватися прислів'ями знаходимо передовсім у Ігнаца фон Цінґерле (Ignaz von Zingerle «Die deutschen Sprichtwörter im Mittelalter». Wien 1864, с. 33) і в Андреаса Вінклера (Andreas Winkler «Selbständige deutsche Tischzuchten», там-таки, с. 74).

126, 1-4 Коли за столом хтось сякається,/ послуговуючись рукою,/ той, гадаю, дурень,/ бо не вміє поводитись.

126, 5-8 Багато людей справді розповідають, чую я /(якщо це так, то вони поведуться жахливо),/ що вони їдять, не помивши рук./ Щоб їм руки повсихали!

126, 9-12 Не гоже, коли їси, чухатись у вухах/ і терти очі, як багато хто робить,/ а коли хтось ще й виколупує з носа кіз,/ то це тричі непристойно.

126, 26-27 (До в. 117 див. також «Stans puer ad mensam») За столом ти повинен уникати колупатися в зубах ножиком.

126, 28-29 (До в. 141 див., крім ін., «Stans puer ad mensam») Ніколи не сідай їсти з немитими руками.

126, 30-31 (До в. 157 див., крім ін., «Quisquis es in mensa») Не хапайся голою рукою за свої вуха та ніс.

126, 15 (В: *S'ensuivent les Contenances de la Table* – Далі йдуть правила поведінки за столом)

126, 17-20 Дитина, котра хоче бути вихованою/ та робити всім людям приємність,/ а надто за столом,/ має додержувати цих правил, бо так пристало аристократам.

126, 22-25 Дитина повинна пильнувати за тим,/ щоб у неї були обрізані нігті й під ними не було бруду,/ бо якщо бруд під нігтями засохне, то він, коли дитина чухатиметься, спричинить сверблячку.

127, 2-5 Дитино честі, мий руки,/ щойно встанеш уранці, й перед обідом/, а тоді перед вечерею, не пропускаючи жодного миття./ Отже, разом щонайменше тричі.

127, 7-10 Дитино, якщо ти дуже розумна,/ то не тягнися першою до миски, а спочатку зачекай,/ поки візьме господар.

127, 12-15 Дитино, пильнуй, щоб шматок,/ який ти поклала до рота,/ вже ніколи не торкнувся твоєї тарілки й щоб він не опинився знов на тарілці.

127, 17-20 Дитино, якщо ти порушила правило, ти повинна відчувати в душі бажання,/ вдруге цього уникати,/ й нікому не пропонуй шматка, що його ти вже надкусила.

127, 22-25 Дитино, остерігайся/ класти до рота більше хліба чи м'яса,/ ніж його вимагає твій шлунок,/ щоб потім усе не випльовувати.

127, 27-30 Дитино, коли хочеш посолити/ шматок їжі, пильнуй, щоб його нізащо не вмочити/ в солянку; а то припустишся помилки,/ адже поводитися так негарно.

127, 32-35 Дитино, будь завжди спокійна./ лагідна, чемна, добродушна, привітна/ серед тих, хто сидітиме поруч за столом,/ і намагайся не зчиняти галасу.

128, 2-5 Дитино, якщо ти у свою склянку з вином/ накришила трохи хліба,/ то випий усе вино до дна/ або ж вилий його на підлогу.

128, 74-10 Дитино, якщо ти надумаєш/ надміру напхати черево,/ то муситимеш зтягти пасок, щоб не луснути./ й утратиш поставу.

128, 12-15 Дитино, гляди./ не обтирай руки ні одна об одну,/ ні об скатерку, ні об одягу./ За столом не можна чухатися.

128, 18 (С: Із *«De civilitate morum puerilium»*. «Про виховання дитячих звичок»)

128, 25-26 Праворуч має стояти келих і мають лежати ретельно почищені ножі, ліворуч – хліб.

128, 30-33 Не куштуй перший страву, яку подали на стіл, – не лише через те, щоб не видатися жадібним, а й через те, що іноді можна наразитися на небезпеку. Бо хто через брак досвіду вхопить до рота щось дуже гаряче, той або змушений буде все виплюнути, або, якщо вже проковтне, обпече собі горло. В обох випадках він матиме смішний і жалюгідний вигляд.

129, 1-2 *Потрібно трохи зачекати, поки хлопчик навчиться стримувати свої потреби й бажання.*

129, 3-5 Умочати в підливу пальці – це по-простацькому. Якщо хочеш щось узяти, скористайся ножем чи виделкою, й не можна перебирати все в мисці, як це часто роблять ласуни, а треба брати те, що лежить до тебе ближче.

129, 10-11 Якщо тобі запропонують шматок пирога з фруктами, м'ясом чи рибою, то підстав ложку або окраєць хліба чи візьми ложку, якою подають, і, поклавши пиріг на окраєць хліба, поверни її назад.

129, 17-18 Як облизувати, так і витирати об одягу масні пальці однаковою мірою непристойно. Для цього краще взяти серветку чи рушника.

130, 7-131, 13 (Е: Із *«Civilité»* К. Кальвіака)

Коли дитина сидить за столом, а перед нею на тарілці лежить серветка, вона повинна взяти її й перекинути через руку або через ліве плече. Потім вона має покласти ліворуч хліб, праворуч – ніж, а також поставити праворуч склянку, якщо хоче залишити її на столі та якщо склянка нікому не заважатиме. Адже може бути так, що склянку не можна залишати на столі чи праворуч від себе, бо вона комуś заважатиме.

Потрібно, щоб дитина знала звичаї місцевості, де їй доведеться бути.

За столом вона повинна брати зі своєї тарілки той шматок м'яса, який лежить ближче до неї.

Коли поставлено підливи, пристойно буде... коли дитина вмочатиме свій шматок одним краєм і не вмочатиме другим... Для дитини надзвичайно важливо з самого малечку навчитися розбирати окіст козулі, куріпку, зайця й таке інше.

Коли дитина щось, уже переживавши й передумавши ковтати, вивалює з рота – *мовляв, слуга прибере*, то це просто-таки огидно.

Непристойно також брати руками з рота те, що ти вже пожував, і класти його собі на тарілку, крім тих випадків, коли дитина іноді, щоб згаяти час, висмоктує з невеличкої кісточки мозок і чекає на десерт, адже після того, як вона висмокче мозок, їй доведеться покласти кістку собі на тарілку, так само як і кісточку з вишні, сливи чи чогось такого; бо ковтати її чи кидати на підлогу взагалі негарно.

Дитина нізачо не повинна обгризати кістки так непристойно, як це роблять собаки.

Сіль дитина повинна брати із солянки кінчиком ножа, але ні в якому разі не трьома пальцями.

М'ясо дитина повинна порізати в себе на тарілці на дрібні шматочки... і в жодному разі не повинна класти до рота то однієї рукою, то другою, як це роблять малюки, які тільки вчаться їсти, – їсти дитина має завжди правою рукою, а м'ясо та хліб належить брати лише трьома пальцями.

Жують їжу по-різному – залежно від місцевості чи країні, де ви саме перебуваєте. Німці, приміром, жують, не розтуляючи рота, й коли хтось жує інакше, це викликає в них відразу. Французи, навпаки, їдять із напіврозтуленим ротом, і їм трохи огидно дивитись, як жують німці. Італійці роблять це досить стримано, й французькі дослідники сприймають їхній спосіб жувати як надто вишуканий і манірний. Отож кожна нація має тут свою характерну рису, котра відрізняє її від решти націй. Через це дитина повинна поводитись відповідно до місцевості й звичаїв тих людей, серед яких вона перебуває.

Німці, коли їдять свої супи та інші рідкі страви, користуються переважно ложкою, а ось італійці частіше беруть у руку виделку. Французи послуговуються і тим, і тим, залежно від того, як їм зручніше й краще. Італійцям загалом до вправи, коли кожне має власного ножа. А ось німці подають ножа тільки на вимогу, і їм дуже прикро, коли хтось перед ними користується ножом чи просить ножа. Зовсім інакше у французів: ціле товариство за столом може користуватися двома-трьома ножами, не завдаючи собі клопоту попросити ножа, чи взяти самому, чи передати, якщо він перед кимось лежить. Якщо, до речі, хтось попросить ножа в дитини, то вона повинна передати його, спершу витерши серветкою, й тримати вістрям до себе, а колодочкою до того, хто бере. Робити це інакше непристойно.

131, 16-18 (Із «*Chanson des Marquis de Coulanges*»)

Колись суп їли просто із супниці./ А ложку частенько витирали об варену курку./ У ті часи хліб, а заразом і пальці, вмочали в підливу фрикасе.

Нині суп кожне їсть із власної тарілки./ доводиться вишукано користуватись ложкою та виделкою./ і їх час від часу повинен споліскувати біля шинквасу слуга.

131, 31-132, 32 (G: Із *Antoine de Courtin «Nouveau traité de Civilité»* – «Новий трактат про чемність»)

Коли всі їдять зі спільної миски, то треба пильнувати, щоб не почати першим, ще до того, як приступлять люди, котрі посідають вище суспільне становище; не можна також брати з будь-якої миски, крім тієї, що стоїть до нас найближче. Ще більше слід уникати брати найкращий шматок, навіть коли ти береш останнім.

Потрібно також стежити за тим, щоб ти, коли поїв своєю ложкою й хочеш зачерпнути щось зі спільної миски, щоразу витирав цю ложку; бо є такі вразливі люди, котрі вже не їстимуть супу, в який хтось занурив свою ложку після того, як брав її до рота.

А коли сидите за одним столом із дуже охайними людьми, то вже навіть не досить просто витирати свою ложку; їсти цією ложкою вже не можна, треба попросити іншу. Тож нині в багатьох місцевостях у миску кладуть окрему ложку спеціально для того, щоб нею насипати суп чи брати підливу.

Суп потрібно їсти не із супниці, а обережно насипати його у власну тарілку. А якщо він надто гарячий, то не гоже щоразу дмухати в повну ложку; потрібно зачекати, поки він прохолоне. А коли хтось, на біду, обпечеться, то треба, якщо можна, перетерпіти це й не давати ознаки. Та якщо пектиме нестерпно, що іноді теж буває, то слід відразу, але так, щоб це не впало в око решті людей, однією рукою піднести свою тарілку до рота й, затулившись другою, виплюнути все з рота в тарілку, а тоді хутко віддати її слугі позаду себе. Чемність вимагає поводитись добре, але вона не вимагає, щоб люди ставали самі собі вбивцями. Вельми непристойно торкатися пальцями чогось масного, підливи, сиропу; треба пам'ятати, що заразом це змусить вас зробити ще дві-три непристойні речі. Одна з них полягає в тому, що доведеться раз у раз витирати руки серветкою й замацати її, як кухонний рушник; отож коли ви схочете втертися й піднесете її до губів, то викличете огиду в тих, хто на вас дивитиметься. Друга непристойна річ – це витирати пальці об свій хліб, що теж дуже неохайно; а третя – облизувати собі пальці, і це – вершина непристойності.

...Хоч немало звичаїв уже зазнали змін, я не маю сумніву в тому, що багато з них ще змінюватимуться і в майбутньому. Колись можна було вмочати хліб у підливу, а щоб це мало пристойний вигляд, досить було тільки перед тим його не надкушувати; тепер це назвали б таким собі простацтвом.

Колись, якщо ви не могли чогось доїсти, його можна було взяти з рота й кинути на землю, аби лишень ви зробили це досить пристойно; тепер такий вчинок сприймуть як велике свинство.

132, 35-133, 8 (Н: Із *François de Callières «De la Science du Monde, et des Connoissances utiles à la Conduite de la vie»* – «Про світ і корисні знання про те, як жити»)

У Німеччині та в північних королівствах вважається доброю, вишуканою манерою, коли князь перший підносить тост за здоров'я того чи тих, кого саме приймає, а потім передає їм свою склянку чи келих, звичайно наповнений таким самим вином; і пити з тієї самої склянки там аж ніяк не вважають ознакою невихованості, навпаки, це – доказ щирих і дружніх почуттів; жінки також п'ють перші, а потім передають склянку з тим самим вином, що його надпили за здоров'я того, до кого зверталися, далі або просять віднести йому склянку, й ніхто не сприймає це за якусь особливу прихильність, як у нас. Цей звичай пити з тої самої склянки (, – відповідає одна жінка, –) тим більше допивати те, що не випили жінки, я можу, хай це навіть не сподобається панам із Півночі, й не схвалювати. Як на мене, це неохайність, і я воліла б, щоб свої товариські почуття вони засвідчували якимось по-іншому.

134, 3-4 (І: Із трактату невідомого автора «*Civilité française*» Liège 1714?).

134, 10-11 Коли суп подано у (спільній) мисці й надійшла твоя черга, зачерпни ложкою, але без поспіху.

134, 17 Коли тобі подають м'ясо, брати його руками непристойно;

135, 3-136, 13 (J: Із *De la Salle «Les Règles de la Bienséance et de la Civilité Chrétienne»*. Rouen 1729 – «Правила пристойної поведінки і християнської чемності»)

135, 5 Речі, якими треба користуватися за столом.

135, 6-8 За столом потрібно користуватися серветкою, тарілкою, ножом, ложкою та виделкою. Відмовитися від однієї із цих речей означає грубо порушити правила пристойної поведінки.

135, 9-12 Першою розгорнути серветку має особа, котра посідає найвище суспільне становище; решта товариства за столом повинна зачекати, поки вона це зробить, потім розгорнути свої серветки матимуть право всі. Якщо кілька осіб із походження приблизно рівні, вони розгортають серветки одночасно й без церемоній.

135, 15-21 Втирати серветкою обличчя непристойно; ще непристойніше чистити нею зуби, а найбільше порушення правил ввічливості – це сякати в серветку. (...) Коли сидите за столом, серветкою можна витерти губи чи пальці, якщо вони масні, ножа, якщо він у жирі, а вам потрібно врізати хліба, ложку чи виделку після того, як ним покористувались.

135, 21-29 Якщо пальці дуже масні, бажано спершу витерти їх шматком хліба, який потім слід покласти на тарілку. Аж тоді пальці можна витерти серветкою, щоб вона не стала надто масною та брудною.

135, 30-136, 2 Якщо ложка, виделка або ніж брудні чи масні, облизувати їх – дуже непристойно, й у жодному разі негарно витирати їх чи щось інше об скатерку. У цьому та в інших таких випадках потрібно скористатися серветкою, а щодо скатерки, то треба пильнувати, щоб вона була завжди чиста й щоб нічим її не залити – ні водою, ні вином, ані ще чимось таким, що може залишити на ній брудну пляму.

Якщо тарілка брудна, не треба шкребти її ложкою чи виделкою, намагаючись відчистити. Не можна також витирати тарілку чи дно миски пальцями. Це дуже негарно. Не можна братися за тарілку руками; якщо є змога її замінити, потрібно сказати, щоб її прибрали й принести нову.

За столом не потрібно постійно тримати в руці ножа. Досить брати його тоді, коли хочеш ним скористатися.

Дуже негарно також підносити до рота окрасець хліба, тримаючи в руці ножа; ще непристойніше штрикати вістря ножа в рот. Пильнуй за цим також тоді, коли їси яблуко, грушу чи інші фрукти.

136, 3-13 Тримати виделку чи ложку всією рукою, немовби палицю, непристойно; їх завжди слід тримати між пальцями.

Не можна їсти рідку страву виделкою... для цього є ложка.

Коли їси м'ясо, завжди треба користуватися виделкою, бо непристойно брати пальцями масне, підливу чи сироп; а якщо хтось так зробить, то при цьому він не уникне ще кількох прикрих порушень правил пристойності, а саме: раз у раз витиратиме пальці серветкою, від чого вона стане замацана й геть брудна, або вимочуватиме пальці хлібом, що дуже негарно, або облизуватиме пальці, чого вихована людина знатного походження дозволяти собі не повинна.

136, 25-26 (К: із *De la Salle «Les Règles de la Bienséance et de la Civilité Chrétienne»* (5-е вид., 1774 р.))

136, 39-137, 23 Серветка, яку кладуть на тарілку, призначена для того, щоб не забруднити одяг і не залишити на ньому плям, як це часто буває за столом. Її треба розіслати на собі так, щоб вона затулила всі груди аж до колін, а вгорі її слід підтикати під комірць, а не накривати нею комірця.

Ложка, виделка й ніж завжди мають лежати праворуч. Ложку призначено для рідких страв, виделку – для жирного м'яса.

Якщо ложка чи виделка забруднилася, її можна витерти серветкою; якщо зробити це неможливо, слід узяти новий прибор. Треба уникати витирати столове начиння скатеркою, таку непристойну манеру важко пробачити.

Коли тарілка брудна, треба зажадати іншу; відчищати її пальцями або відшкрібати ложкою, виделкою чи ножом – грубо й огидно.

За столом у шляхетному товаристві уважна домашня прислуга міняє тарілки без зайвого нагадування.

Немає нічого неохайнішого, ніж облизувати собі пальці, хапати руками м'ясо й запихати до рота, вмочати в підливу пальці чи хліб, настромивши його на виделку, щоб потім висмокати з нього підливу.

Сіль ніколи не можна брати пальцями. Дуже часто діти накладають собі цілу гору шматків, навіть дістають із рота те, що наклали туди й уже почали жувати, а також запихають їжу до рота пальцями: (...) Нема нічого непристойнішого, ніж це.

...підносити м'ясо до носа, принохуватись до нього чи давати його кому-небудь нюхати – це ще один вияв нечемності, що ображає господаря; а коли ви випадково знайдете у страві якийсь бруд, його треба непомітно прибрати.

137, 26-138, 3 (Із трактату невідомого автора *«La Civilité honnête pour les Enfants»* – «Чемна поведінка для дітей»)

...Потім вона повинна розіслати на собі серветку, взяти в ліву руку хліб, а в праву – ніж, щоб різати м'ясо, а не шматувати його. (...) Вона має також остерігатися підносити ножа до рота. Нізащо не повинна вона класти руки на тарілку... В жодному разі вона не повинна також спиратися на стіл – робити так можуть лише старі та хворі люди.

У товаристві людей, що посідають високе суспільне становище, вихована дитина повинна брати страву з миски останньою...

... Щодо м'яса, то дитина має ретельно розрізати його на шматочки і їсти з хлібом.

Тільки простаки й бруднулі беруть із рота м'ясо й знову кладуть його на тарілку. Нізащо не можна також знов класти до миски те, що звідти взяв.

138, 6-138, 33 (Із «Бесід між поетом Делілле й абатом Коссоном»)

Нещодавно абат Коссон, учитель літератури в мазаринському колегі, розповів мені про те, як кілька днів тому він вечеряв із людьми з версальського двору.

– Б'юсь об заклад, – сказав я йому, – що в манерах ви припустилися сотень помилок.

– Як так? – жваво й вельми насторожено відгукнувся абат Коссон. – Мені здається, я робив усе так, як усі.

– Яка самовпевненість! Б'юсь об заклад, ви нічого не робили так, як усі. Що ж, зараз побачимо; я візьму тільки вечерю. Що ви зробили із серветкою на самому початку, щойно сіли до столу?

– Із серветкою? Те саме, що й усі: розгорнув її, розстелив на собі й заткнув один ріжок до петельки для гудзика.

- А знаєте, добродію, тільки ви один так і зробили. Тепер серветкою вже не запинаються, а кладуть її собі на коліна. А як ви їли суп?
- Гадаю, як і всі. В одну руку взяв ложку, в другу – виделку...
- Виделку, добродію?! Та ж ніхто не їсть суп виделкою!.. А тепер розкажіть мені, як ви їли хліб.
- Як усі, це вже запевне. Я ретельно відрізав його ножом.
- Ох, та хліб же відламують, а не відрізають... Гаразд, тепер далі. Як ви пили каву?
- Ну, каву я пив також, як усі. Вона була гаряча, як вогонь, і я потрохи відливав її з філіжанки в блюдце.
- Що ж, ви запевне робили це, як ніхто інший. Усі п'ють каву з філіжанки, з блюдця ніхто не п'є...

138, 36-39 (Із «*The habits of Good Society*» – «Звичаї доброго товариства»)

Виделка, поза всяким сумнівом, – винахід пізніший, ніж пальці, та, позаяк ми не канібали, я схильний думати, що це був винахід непоганий.

139, 29-37 (Він пише у своєму) «Передньому слові»:

Працю було написано не для друку, а лише для того, щоб зробити приємність одному провінційному аристократові, який попросив автора, свого щирого товариша, дати його синові кілька правил чемної поведінки. Того сина він хотів послати на науку й військові справи при дворі.

...Він (автор) виконав цю роботу лише задля шанованих людей; він звертається тільки до них, а особливо до молоді, яка може дістати користь із цих невеличких нагадувань та застережень, бо не кожне має змогу й кошти поїхати до двору в Париж, щоб там навчитися вишукано поводитись.

141, 1-7 Вражає те, (– пише превелебний отець Ла Саль на початку переднього слова до своїх правил християнської civilité, –) що більшість християн у пристойності й чемності вбачають суто людську й світську чесноту й що вони, не думаючи про те, щоб підносити свій дух, не сприймають її як чесноту, яка має відношення до Бога, до ближнього й до нас. Із цього добре видно, як мало у світі християнства.

141, 31-33 Слова «courtois» («придворний, вишуканий, ввічливий, чемний») і «courtoisie» («ввічливість, чемність, рицарство»), (– стверджує один французький письменник у 1676 р. –) починають старіти й уже не відповідають доброму тону. Ми кажемо «civil» («ввічливий, чемний»), «honneste» («порядний, пристойний, послужливий»), «civilité» («чемність, ввічливість»), «honnesteté» («порядність, пристойність»).

141, 35-41 Мій сусіда, один буржуа, як заведено серед паризької буржуазії, каже (, – читаємо в одній бесіді під назвою) «Про добре й погане слововживання в манерах висловлюватися. Про буржуазні манери розмовляти» (Ф. де Кальєр, 1694 р..) «affable» («привітний, дружній») і «courtoise» («вишуканий, чемний»)...

висловлюється не шляхетно, бо слова «courtois» і «affable» навряд чи ще трапляються у вжитку шляхетного товариства; їхнє місце посіли слова «civil» («ввічливий, чемний») і «honnête» («порядний, пристойний, послужливий»), так само як «civilité» («чемність, ввічливість») і «honnêteté» («порядність, пристойність») прийшли на зміну словам «courtoisie» («ввічливість, чемність, рицарство») і «affabilité» («привітність, дружність»).

142, 9-13 У мові, духовній орієнтації та манерах поведінки «urbanitas» означало «чемність». Ця чемність була в своєрідний спосіб пов'язана з містом Римом, що його називали просто «urbs» – «місто». Оскільки в нас це «чемне» означення все ж таки не стало привілеєм якогось одного міста, навіть столиці, а перейшло тільки й лише на двір, то слово «urbanité» («ввічливість, чемність») стає терміном, від якого можна відмовитися.

142, 23-26 Від часів регенства Анни Австрійської французи були найбільш товариським і найбільш чемним народом у світі, і ця чемність у жодному разі не така свавільна, штучна, як те, що називають «civilité»; вона – закон природи, що його французи плекали, на щастя, більшою мірою, ніж решта народів.

143, 41-42 вісімнадцятого (й попередніх сторіч.)

147, 1-3 Ви знаєте, (– читаємо в одному невеликому трактаті, який свого часу був дуже популярний, – у «Mots à la Mode» Кальєра видання 1693 р., -) що буржуа розмовляють зовсім не так, як ми.

147, 13-15 Він глибоко відданий вам слуга, мадам, (– відповів він, –) і досі нездужає, як ви, либонь, добре знаєте, адже ви такі люб'язні, що не раз посиляли справитися про його здоров'я.

147, 28-29 «Як ви, либонь, добре, знаєте», (або) «не раз», (або) «нездужає».

147, 30-32 «Je vous demande excuse» та «Je vous demande pardon» означає те саме: «прошу вибачити». Французькою ці вислови позначають різні мовні рівні: «excuse» – слово давніше, «pardon» – варіант сучасніший, нині ще вживаний.

147, 33-34 Один мій товариш, один мій родич, один мій кузен (замість вишуканої форми:) один із моїх товаришів, один із моїх родичів*.

147, 35 (Він каже:) «Мій покійний батько, нещасний покійний»**.

147, 35-41 (І його вчать, що це теж не той вислів,) які народилися серед людей завдяки чемності, які сповнені добра (...). Люди з верхнього прошарку, коли хочуть повідомити, що хтось помер, також узагалі не кажуть, що він спочив навіки. (Принаймні, ці слова можна вжити, коли хтось хоче сказати:) Треба по-

* «Un mien ami» – форма ще давньофранцузька, близька до латинської. Її витісняє мова придворна, нововведення якої ведуть до виникнення сьогоднішньої новофранцузької мови.

** «Deffunct» походить від латинського «defungi» – «спочити навіки, померти, відійти в інший світ».

молитися Богу за душу навіки спочилого... Але той, хто розмовляє доброю французькою, скаже скоріше так: мій покійний батько, покійний пан такий і такий, покійний князь і т. ін.* (І констатують:) «rauvre defunkt» («навіки спочилий бідолаха») мав яскраво виражену буржуазну манеру висловлюватись.

148, 21-30 дуже поширений серед паризьких буржуа й навіть серед окремих придворних, вихованих у буржуазному дусі. Наприклад, вони кажуть «voions voir» («ми хочемо бачити бачити») замість сказати «voions» («ми хочемо бачити»), випустивши «voir», яке тут геть непотрібне й недоречне.

Але віднедавна (, – провадить герцог, –) прижилася ще одна погана манера висловлюватись, яка народилася в найнижчих верствах населення й має успіх при дворі так само, як ото фаворити без будь-яких заслуг і здібностей, котрі свого часу вибилися в люди. Йдеться про вислів «il en sait bien long» («він знає дуже багато»), до якого вдаються, коли хочуть сказати, що хтось розумний і кмітливий. Жінки при дворі теж починають уже вживати цей вислів.

148, 31-32 Вислови «Il faut que nous faisons cela» та «Il faut que nous fassions cela» в перекладі означають те саме: «Ми повинні це зробити»**.

148, 32-33 (Дехто каже:): «l'on za» і «l'on zest» замість висловитись по-придворному «l'on a» («його мають»), «l'on est» («є»)**.*.

148, 34 (Вони кажуть:): «Je le l'ai» («Я маю це це») замість «Je l'ai» («Я маю це»).

149, 30-37 Я дуже вдячний вам, мадам, (– каже він, –) за зусилля, яких ви докладаєте, повчаючи мене. І не гоже мені перечити вам, та все ж вислів «спочив

* Німецькою всі троє слів – «defunkt», «feu» і «mort» – можна перекласти як «померти»; тут знов йдеться про внутрішньофранцузький мовний розвиток, який у німецькому перекладі не можна віддати адекватно:

1. feu, e: тільки коли йдеться про людей, котрі померли зовсім недавно; від вульгарно лат. «fatutus» – «той, чия доля завершилася» (fatum); лише як прикметник перед іменником.

2. defunkt: прикметник та іменник (лат. defunctus); як прикметник стосовно померлих людей ставиться попереду (позаду лише в значенні «минулий» – у літературній мові).

** Перший варіант вважається граматично неправильним, другий – правильним: після «il faut que» (потрібно), оскільки йдеться про суб'єктивне вираження волі, стоїть subjonctif (тобто французький кон'юнктив) – у цьому випадку від дієслова «faire»: «fassions». Кон'юнктив від дієслова «faire» неправильний. У дієслів із правильним утворенням Subjonctif-презентс 1-ї та 2-ї особ. мн. завжди тотожний Imperfait (імперфекту) 1-ї та 2-ї особ. мн., решта форм утворюються від 3-ї особ. мн. теп. часу. Можливо, у випадку з «faisons» йдеться про спробу шляхом неправильного вживання (яке, однак, мабуть, вважається правильним) із «неправильної» форми зробити «правильну» (nous faisons = 1 особ. мн. Imperfait).

*** Тут в одному місці вставлено дзвінке «s», де жодного «s» немає взагалі. Це неправильне утворення за аналогією. (Приклад правильного з'єднання «(z)» у вимові: (ilz) замість «ils ont».)

навіки», як мені здається, твердо ввійшов у вжиток, і ним послуговуються багато шанованих людей.

Можливо, дуже можливо, (– відповідає дама, –) що є багато шанованих людей, які достатньою мірою не знають тонкощів нашої мови,.. тонкощів, відомих лише тим небагатьом, котрі добре розмовляють по-французькому. Бо хто ці тонкощі знає, той нізащо не скаже, що якийсь там чоловік «спочив навіки», замість сказати, що він помер.

149, 42-150, 2 Щодо помилок та відхилень від правильного слововживання у французькій мові, (виразно сказано ще в одному місці), позаяк нема жодних усталених норм і все залежить лише від взаємної згоди певного числа вихованих людей, слух яких призвичаєний до окремих висловів, а також до того, щоб надавати перевагу саме цим висловам перед іншими.

152, 7-8 [...] якої вимагають правила чемності від тих, які вміють добре розмовляти.

152, 18-19 Ця вишуканість притаманна лише невеликому числу людей.

155, 35 бо є люди такі вразливі, що не дуже їстимуть суп, коли ви вмочили в нього ложку, яку вже брали до рота

Розбирати м'ясо птиці чи тварин потрібно вчитися з дитинства.

155, 37-156, 7 Коли прислуговуєш за столом, (– пише в 1672 р. де Куртн, –) то подавати завжди потрібно кращий шматок, а не такий добрий залишати, й брати все можна тільки виделкою. Якщо той, хто посідає вище суспільне становище, попросить у вас щось таке, що стоїть перед вами, то важливо вміти акуратно й за всіма правилами розбирати м'ясо та знати, котрі шматки кращі, щоб подати їх як належить.

Ми тут не даємо настанов щодо того, як розбирати м'ясо, бо про це написано цілі спеціальні книжки, де вміщено навіть малюнки всіх частин туші й показано, куди треба стромляти виделку насамперед, щоб розрізати м'ясо. Адже, як ми щойно завважили, м'ясо ніколи не можна брати руками, навіть тоді, коли їси. Крім того, (показано), де треба приставити ніж, щоб відрізати м'ясо, що слід відрізати насамперед... який шматок найкращий і найпочесніший, який потрібно подавати особі найвищого становища. Навчитися розробляти й подавати м'ясо легше тоді, коли три-чотири рази посидиш за багатим столом; та все ж не буде ніякого сорому в тому, якщо, коли не вмієш розбирати м'ясо сам, вибачитися й передати цю роботу комусь іншому.

156, 20-21 Молодь і ті, хто не користується особливою повагою, прислуговувати за столом не мають права; вони повинні зачекати, поки настане їхня черга.

157, 29-37 Щоб ми завдячуємо новій системі особливо (читаємо в англійській книжці про манери, «Звичаї доброго товариства» то це те, що вона позбавила нас отого несосвітненого дикунства – «the joint». Ніщо вже не надасть цьому «the

joint» вишуканого вигляду, коли воно прирікає господаря страждати, розбираючи тушу... Вся суть у тому, що вже самого вигляду великої кількості м'яса, з якого скапує жир, досить, щоб геть зіпсувати нам апетит, хай він буде й надзвичайний, а величезний «joint» – це саме те, що може викликати відразу навіть у гурмана. І взагалі, коли їдять «joint», його треба класти на окремому столі збоку, де його ніхто не бачить.

159, 19-20 Не наставляйте ножа вістрям собі в обличчя, / бо це дуже страшно й небезпечно.

159, 39-40 Робити це інакше було б непристойно.

160, 32-33 як ото тримають палицю

160, 41-42 Я хотів би вказати на те, що жоден гурман ніколи не торкався яблука ножем і що помаранча не можна чистити ложкою.

160, 14-15 Дозвольте нагадати вам одне правило: все, що можна розібрати без ножа, потрібно розбирати лише виделкою.

164, 33-38 (А: Із «*S'ensuivent les contenance de la table*»)

Дитино, не полінуйся поглянути, / чи там, де ти збираєшся сісти, / немає чогось брудного або непристойного.

165, 2-4 (В: Із «*ein spruch der ze tische kært.*»)

І не лізь голою рукою / собі під одержу.

165, 7-8 (С: Із «*De civilitate morum puerilium*» Еразма Роттердамського.)

165, 10-12 Переглянуто автором і проілюстровано новими схоліями Гісберта Лонголіуса Ультратраектіна; Кельн, 30-го р.

165, 15 Нечемно вітатися з тим, хто саме мочиться чи спорожняє шлунок...

165, 18 «*decente verescundia*» – дослівно: «з належною стриманістю й відповідним почуттям сорому»

165, 29-166, 10 Стримувати в собі сечу шкідливо для здоров'я; мочитися потай – це тактовно. Дехто радить хлопчикам стримувати в собі гази, стискаючи сідниці. Але не варто пускатися на ризик захворіти, намагаючись зберігати гарний вигляд. Якщо є змога відійти вбік, хлопчик повинен зробити це на самоті. Якщо такої змоги нема, нехай зробить так, як у тій давній приказці, – немовби кашляне... До речі, а чому вони, коли вже стримувати гази шкідливіше, ніж утворювати живіт, так само настійно не радять відвертатися чи відходити вбік?

Щодо ризику захворіти: прислухайся до думки старого Коюса про пукання (досл.: «*сrepitus*» – «тріскіт», «ляскіт», «гуркіт»).

Найкраще позбуватися газів без тріскоту й гуркоту. Та ліпше робити це з таким звуком, немовби їх стримують і притлумлюють. Не треба соромитися стримуватись, адже йдеться про те, щоб стало легше тілу, до того ж не забуваймо про

пораду лікарів стискати сідниці так, як в епіграмах Аетона; той хоч і вельми остерігався пукнути в храмі, а Юпітера все ж таки привітав, не зовсім стиснувши сідниці. Дармоїди й пихаті люблять казати: «Тримати вкупі сідниці я вмію».

Щодо приховування звуків за покашлюванням: той соромиться й хоче, щоб люди почули, як він пукає, вдає, немовби покашлює. Див. у Чиліада: «Замість пукаати – покашляти».

Позаяк стримувати в собі гази шкідливо: у другому томі епіграм є вірші Нікарха, де він описує, до яких згубних наслідків може призвести стримування газів, та позаяк ці вірші досить банальні, наводити їх я не вважаю за потрібне.

166, 20-21 (D: Із *«Galateo»* Джованні делла Каси, архієпископа Беневентського)

166, 32-33 (...wie es sich wol bisweilen zuträgt, fürkommt,) що відразу обертаються до свого товариша й показують це йому.

Ще менше подобає пропонувати комусь нюхати щось смердюче – а дехто любить іноді так зробити – та ще й надокучати людям, тицяючи їм під ніс оту смердючу річ і примовляючи: «Я залюбки зроблю так, щоб воно запахло гарно, хоч як воно поки що смердить, тільки нехай хтось спершу скаже: «Не нюхай, воно смердить»».

167, 18-19 (G: Richard Weste *«The Booke of Demeanour and the Allowance and Disallowance of certaine Misdemeanours in Companie»* – «Книжка про поведінку і про деякі дозволені й недозволені негарні манери в товаристві»)

167, 20-23 Не виставляй своїх статевих органів/ так, щоб їх усі бачили/, це вкрай ганебно й паскудно,/ це викликає огиду й осуд.

167, 24-27 Не стримуй ні сечі, ні газів,/ які завдають твоєму тілу страждань,/ але нужду справляй потай/ і гляди, щоб тебе ніхто не застав.

167, 30-36 (H: Із *«Листування герцогині Орлеанської»*)

Нечистоти смердять страшенно. Париж місто жахливе; на вулицях стоїть такий огидний сморід, що його просто годі витримати; від неймовірної спеки псується багато м'яса та риби, до того ж цілі натовпи людей (...) просто на вулиці, й через це повітря сповнене таким відразливим запахом, що його несила стерпіти.

168, 3-24, 5 (I: Із *De La Salle «Les Règles de la Bienséance et de la Civilité Chrétienne»*. 1729 р.)

Пристойність і почуття сорому вимагає прикривати всі частини тіла, за винятком голови та рук. Треба якомога старанніше уникати класти голу руку на будь-яку частину тіла, яка звичайно закрита; а якщо обставини змусять торкнутися такої частини тіла, то робити це потрібно дуже обережно. Вчіться терпіти численні невеличкі незручності так, щоб не робити зайвих рухів, не терти себе й не чухатись...

Ще непристойніше й непорядніше торкатися чи й споглядати в когось іншого, надто якщо він (чи вона) іншої статі, те, дивитися на що нам забороняє сам Господь Бог. Коли потрібно справити малу нужду, слід відійти якомога далі вбік. І хоч би які ще природні потреби виникали, справляти їх належить – зокрема й дітям – тільки там, де вас ніхто не бачить.

Коли ти в товаристві, вкрай нечемно давати газам виходити – чи то вгорі, чи то внизу, – навіть якщо це відбувається нечутно; (...) непристойно й негарно також робити це так, щоб чули люди.

Нетактовно заводити розмову про частини тіла, які мають бути прикриті, тим більше про певні фізичні потреби, справляти які від нас вимагає природа; про них не можна навіть згадувати.

169, 3-4 (К: Із *De La Salle «Les Règles de la Bienséance et de la Civilité Chrétienne»*. 1774 р.)

169, 10-16 Пристойність і почуття сорому вимагає прикривати всі частини тіла, крім голови та рук.

Природні протребі належить справляти (зокрема й дітям) тільки там, де вас ніхто не бачить.

Розмовляти про частини тіла, які завжди мають бути прикриті, а також про певні фізіологічні потреби тіла, вдовольняти які від нас вимагає природа, непристойно, про таке не може навіть згадувати.

169, 19-28 (L: *Лист від мадам дю Деффонд до мадам де Шуазель від 9 травня 1768 р.*)

Мені так хочеться описати вам, люба бабусю, а також дідусеві, яка я була вражена, коли вчора вранці до ліжка мені принесли від вас чималеньку торбину. Я хутко її розв'язую, сягаю до неї рукою, знаходжу горох... а тоді посудину... і швиденько її дістаю. А то – нічний горщик. Але він такий гарний, такий розкішний, що мої люди тут усі як одне кажуть, нібито в ньому можна подавати підливу. Учора горщик цілий вечір стояв на видному місці, й усі ним милувались. А горох увесь поїли, не залишилося жодної горошини.

171, 16 який мочиться чи спорожняє шлунок.

171, 22-23 повинен стримувати гази

172, 24-26 Я прокинувся, (– розповідає школяр, –) скинув сорочку... тоді вийшов зі спальні, спустився вниз, помочився під стіною в дворі, зачерпнув із відра холодної води й помив руки та вмився (і т. д.).

177, 8-9 Тим більш не може простягати комусь щось смердюче, пропонуючи понюхати, – дехто має звичку іноді так робити (і т. д.).

178, 13-14 (A: Із *Bonvesin da la Riva* «*De le zinquanta cortexie da tavola*» – «Про п'ятдесят правил чемності за столом»)

178, 16-23 Сімнадцяте звучить приблизно так: «Коли чхаєш/ або коли нападе кашель, зверни увагу на те, з ким маєш справу,/ відвернися в інший бік і не забувай про чемність,/ щоб на стіл не впало жодної краплини шмарклів».

178, 25-32 А ось тридцяте: «Кожен чемний хлопчик,/ якому скортить прочистити носа, гарненько обійдеться хустинкою; хто їсть чи саме подає страву, не повинен сякатися в руку;/ якщо ти чемний, скористайся для цього онучею.

179, 3-5 (B: Із «*ein spruch der ze tische kèrt*».)

Сякатися в скатерку/ не гоже ні в якому разі.

179, 8-12 (C: Із «*S'ensuivent les contenances de la table*».) Дитино, якщо в тебе течуть шмарклі,/ не сякайся просто в руку,/ якою тримаєш м'ясо./ Це неохайно й непристойно.

179, 14-18 (D: Із *Aug. Cabanès* «*Mœurs intimes du passé*» – «Інтимні звичаї минувшини»)

У XV ст. люди сякалися ще в руку, й скульптори тієї епохи не боялися втілювати цей жест у своїх монументах до певної міри реалістично.

179, 20 «*plourans*» – ті, що плачуть

179, 24-180, 6 (E: Із «*De civilitate morum puerilium*»)

Сякатися в кашкет чи в полу – це по-простацькому, а рукою чи ліктем утирають носа тільки торговці рибою. Не багато пристойніше сякатись і в руку, а тоді відразу витирати шмарклі об одержу.

Чистити носа належить носовою хустинкою, а якщо поруч шляхетні люди, то потрібно ще й трохи відвернутися. Коли сякаєшся двома пальцями й щось упале на підлогу, його треба одразу розтерти ногою. Між шмарклями й мокротою різниця зовсім невелика: шмарклі густіші, а мокрота – рідкіша. Люди, які пишуть латиною, не проводять різниці між більшими й меншими носовими хустинками, більшими й меншими хустинками для поту, більшими й меншими рушниками.

180, 9-13 (F: Із «*Galateo*» Джованні делла Каси)

Не пропонуй нікому свою носову хустинку, якщо вона не свіжовипрана.

180, 19 (G: Із *Aug. Cabanès* «*Mœurs intimes du passé*»)

180, 21 «*chaise percée*» – нічний стільчак (досл.: «проломлений стілець»)

180, 23 «*Arrêts d'amour*» – «любовні обгородки»

180, 24-26 ...щоб вона про нього не забувала, йому спало на думку в щонайбагородніший у світі спосіб замовити для неї одну з найкращих і найкоштовніших носових хустинок і вишити на ній її ім'я.

180, 29-32 Генріх IV запитав у свого камердинера, скільки в нього сорочок, і той відповів: «Приблизно дванадцять, ваша величносте, і є ще кілька подертих». «А носових хустинок? – провадив король. – Чи не вісім їх у мене?» «Тепер тільки п'ять», – відповів слуга.

180, 34 п'ять носових хустинок, оздоблених золотом, сріблом та шовком, вартістю 100 еку.

180, 35-39 У XVI ст., – каже Монтей, – у Франції, як і в інших країнах, простолюди сякається, не користуючись носовою хустиною; але в буржуазному середовищі звичайно сякаються в рукав. Багаті люди носять у кишені носову хустинку; і якщо хтось хоче наголосити, що якийсь там чоловік заможний, то каже, що рукавом він носа не втирає.

181, 7 (Н: Із *Antoine de Courtin «Nouveau traité de Civilité»*)

181, 8-10 Сякатися в носову хустинку відверто, не затуляючись серветкою, нібито для того, щоб утерти з обличчя піт... – це дуже неохайно, від цього в людей перевертається все в животі. [...]

181, 12-15 Позіхати, сякатися й спльовувати потрібно уникати. Коли доведеться робити це в такому місці, яке тримають у чистоті, слід скористатися носовою хустиною, при чому відвернутися й затулитися лівою долонею, але потім розглядати носову хустинку в жодному разі не можна.

181, 17-20 (І: Із *Ménage «Dictionnaire étymologique, ou origines de la langue française»* – «Етимологічний словник, або Походження французької мови»)

Хустинка для сякання

Позаяк слово «сякатися» викликає неприємні асоціації, жінкам цю хустинку краще називати не «хустиною для сякання», а «кишеньковою».

181, 27 (J: Із трактату невідомого автора *«Civilité française»*)

181, 32-34 Намагайтеся не сякатись у долоню чи в рукав, як це роблять діти; користуйтеся для цього носовою хустиною, а після того, як висякаєтесь, не зазирайте до неї.

182, 3-29 (К: Із *De La Salle «Les Règles de la Bien-séance et de la Civilité Chrétienne»*)

Про ніс, а також про те, як сякатись і чхати.

Раз у раз колупатися пальцями в носі дуже непристойно, а ще куди огидніше брати потім кози до рота...

Сякатися просто в руку, а тоді втирати пальцями носа, або сякатися в рукав чи в полу – огидно. Сякатися двома пальцями, жбурляти потім шмарклі на землю, а після всього витирати пальці об одяг – це суперечить будь-якій пристойності; всі ж бо знають, як неприємно бачити такі плями на одязі, що, хай там який убогий, завжди має бути чистий.

Є люди, котрі затискують пальцем одну ніздрю й, натужившись, виштовхують увесь бруд, що зібрався в носі, на землю; той, хто так чинить, не відає, що це – непристойно. Щоб висякатись, потрібно завжди користуватися носовою хустинкою й нічим іншим, і при цьому звичайно слід затулятися капелюхом.

Сякаючись, треба робити це якомога тихіше... Перед тим, як висякатись, негарно довго крутити в руках носову хустинку; коли її розгортають так і сьак, вибираючи, з якого боку в неї висякатись, то *цим виявляють неповагу до людей довкола*; хустинку слід діставати з кишені так, щоб не привернути до себе увагу, й потрібно одразу висякатись, щоб цього майже ніхто не помітив.

Висякавшись, намагайтеся не розглядати хустинки; навпаки, краще відразу її згорнути й сховати знов до кишені.

182, 32-183, 8 (L: Із *De La Salle «Les Règles de la Bien-séance et de la Civilité Chrétienne»*)

Про ніс

Будь-який умисний рух у бік носа – чи то просто рукою, чи то чимось іншим і якось інакше – недоречний і *дитинний*; стромляти в ніс пальці – це неохайність, яка викликає огиду; а коли надто часто лізти руками до носа, це може спричинити ускладнення, наслідки якого даватимуться взнаки дуже довго.

(...) Досить того, що цієї помилки часто припускаються діти; *батько й мати повинні старанно їх від цього відучувати*.

Сякаючись, потрібно дотримуватись усіх правил пристойності й охайності.

183, 15 (M: *De la Mésangère «le voyageur de Paris 1797»*)

183, 19-21 Кілька років тому сякання перетворили на справжнє мистецтво. Одні робили це так, неначе грали на трубі, інші по-котячому пирхали; наймайстерніше сякався той, хто не зчиняв ні багато, ні мало шуму.

184, 23 «vilain» – неприємний, огидний

184, 24 «très contraire à la Bienséance» – дуже суперечить пристойності

187, 29-30 (A: Із латинських правил поведінки за столом «*Stans puer ad mensam*»)

187, 31-34 Ніколи не плюй через стіл і на стіл! Навіть власний шматок м'яса не можна ні роздирати руками, ні будь-чим розколювати.

187, 15-16 Якщо маєш розум, то не плюй у миску, де миєшся.

188, 2 (B: Із одного французького трактату «*Contenance de table*»)

188, 4-5 Не плюй на стіл, це непристойно.

188, 6-11 Той, хто високо ставить вишукані манери,/ не повинен спльовувати в миску,/ хіба що він умивається в ній сам і миє власні руки;/ отож спльовуй убік, щоб на тебе ніхто не нарікав.

188, 13 (C: Із «*The Boke of Curtasye*»)

188, 15-18 Якщо ти спльовуєш через стіл чи й на стіл,/ тебе матимуть за нечесту.

188, 19-20 Після обіду, як миєшся,/ не спльовуй у миску й не розбризкуй воду.

188, 24-26 (D: Із «*Німецького катона*») Не спльовуй по-простацькому/ через стіл.

188, 29-34 (E: Із «*De civilitate morum puerilium*»)

Як хочеш відригнути, то відвернися, щоб нікого не обплювати й не забруднити. Якщо сплюнув на землю щось таке, що має досить огидний вигляд, його треба, як я вже казав, розтерти ногою, щоб від нього нікого не занудило. Якщо відригувати не дозволено, то підбери те, що сплюнув, носовою хустинкою. Втягувати в себе мокроту негарно, так само негарно й за кожним третім словом спльовувати, як це робить (адже ми бачимо) дехто з людей – не через необхідність, а за звичкою.

189, 15-23 (G: Із *Antoine de Courtin «Nouveau traité de Civilité»*).

Ця звичка, про яку ми щойно вели мову, не припускає, що більшість таких законів незмінні. А позаяк уже є багато таких, які змінилися, то я не маю сумніву в тому, що є ще більше таких, які в майбутньому також зазнаватимуть змін.

Колись, наприклад, при особах вищого стану спльовувати на підлогу дозволялося, досить було тільки наступити на те місце ногою; тепер робити це непристойно.

Колись позіхати можна було дуже просто – тільки щоб при цьому не розмовляти; нині людина з вищого світу, побачивши таке, вжахнеться.

189, 26-35 (H: Із трактату невідомого автора «*Civilité française*»)

Раз у раз відригувати непристойно; якщо є така потреба, робити це слід якомога непомітніше й то так, щоб не сплюнути ні комусь межі очі, ні на одяг, ні навіть на дрова у вогні. І хоч би куди ви сплюнули, треба наступити на те місце ногою.

При знатних людях спльовують у носову хустинку.

Не по-товариському спльовувати з вікна на вулицю чи в багаття. Не плюй надто далеко, щоб не довелося шукати того місця, де треба наступити ногою.

190, 3-25, 11 (I: Із *De La Salle «Les Règles de la Bien-séance et de la Civilité Chrétienne»*, 1729)

Не варто відмовлятися від спльовування, й дуже негарно ковтати те, що, власне, потрібно виплюнути; це може викликати в людей огиду.

Не можна, однак, звикати й до того, щоб спльовувати надто часто та без потреби: це не тільки дуже непристойно, а й викликає в усіх огиду та роздратування.

Коли ви в товаристві людей вищого стану й у такому місці, яке тримають у чистоті, пристойно буде, трохи відвернувшись убік, сплюнути в носову хустинку.

Непогано було б навіть, якби кожне, перебуваючи в оселях знатних людей та в місцях, де підлога або натерта воском, або паркетна, звикало спльовувати в носову хустинку; та ще багато потрібніше якомога дотримуватися цього правила, коли ви в церкві... Бо нерідко буває так, що в церкві підлога навіть брудніша, ніж десь на кухні чи й у конюшні.

Сплюнувши в носову хустинку, відразу згорніть її й, не розглядаючи, сховайте до кишені. Добре пильнуйте, щоб не плюнути собі чи комусь іншому на одяг... Коли побачите на підлозі великий плювок, одразу спритно наступіть на нього ногою. Як помітите плювок у когось на одязі, не кажіть йому про те, бо це буде непристойно. Накажіть прибрати ту слину слугі. А якщо слуги поруч немає, треба зробити це самому, але так, щоб ніхто нічого не помітив. Бо пристойність вимагає, щоб нікому не показувати того, що може викликати в людини неприємне відчуття чи збентежити її.

190, 28-29 (J: Із *De La Salle «Les Règles de la Bien-séance et de la Civilité Chrétienne»*, 1774)

190, 33-37 У церкві, при знатних людях і скрізь, де панує чистота, треба спльовувати в носову хустинку. Коли діти плюють одне одному в обличчя, це непростенне зухвальство. За таку невихованість і грубість потрібно досить суворо карати. Не можна дарувати й тим, хто плює з вікна, на стіни чи на меблі...

191, 3-5 (K: Із *«The Habits of Good Society»*)

Сплъовувати – це звичка, яка завжди викликає відразу, і я хочу сказати щодо цього тільки одне: не захоплюйся цим. Це не тільки негарно й огидно, а й дуже погано для здоров'я.

191, 8-16 (L: Із *Augustin Cabanès «Mœurs intimes du passé»*)

Ви помітили: сьогодні ми делікатно загнали в куток те, що наші батьки, не соромлячись, серед білого дня виставляли напоказ?

Так, одна відома інтимна річ стояла на почесному місці... й ніхто навіть не думав прибрати її з очей.

Це саме стосується й ще однієї речі, яка вже не належить до сучасної обстановки та про зникнення якої нині, за часів «бацилофобії», ніхто, либонь, не пошкодує: йдеться про плювальницю.

192, 17-18 якщо хтось сплюнув на підлогу щось досить відразливе.

192, 28 спльовують у носову хустинку.

193, 21 втягувати в себе мокроті негарно

193, 31 Це не тільки негарно й огидно, а й дуже погано для здоров'я.

194, 11 «*marque de respect*» – свідчення поваги

195, 25 (A: Із «*Stans puer ad mensam*»)

195, 29-40 А якщо колись станеться так, що вночі або в іншу пору/ тобі доведеться спати поруч із чоловіком вищого, ніж у тебе, стану,/ то запитай його, з якого боку на ліжку йому більше до вподоби лежати,/ й сам ляж по другий бік, бо це тобі ж таки на добро;/ й не влягайся спати, поки тебе не запросить той, що стоїть вище,/ бо це буде нечемно, каже д-р Палер.

196, 1-8 А коли ти вже в ліжку, чемність вимагає,/ щоб ти лежав, випроставши рівно ноги й руки./ Коли він тебе питає, що ти/ бажаєш, то відразу скажи йому на добраніч,/ так буде дуже чемно, ти повинен це добре розуміти.

196, 11-17 (B: Із «*De civilitate morum puerilium*»)

Коли роздягаєшся чи коли підводишся з ліжка, не забувай про почуття сорому: остерігайся оголяти перед людьми те, що пристойність і природа вимагають тримати прикритим.

Коли ділиш ліжку з товаришем, то лежи спокійно, не крутись туди-сюди, щоб ані самому не оголитись, ані стягти ковдру з нього, завдавши йому прикрощів.

196, 19-32 (C: Із «*Des bonnes mœurs et honnestes contenance*s»)

А як трапиться так, що ти лежатимеш у ліжку/ після вечері, втішаючись дорогоцінним/ людським відпочинком, якого ми з такою радістю чекаємо./ а поруч лежить іще хтось, то будь обережний і тримай руки й ноги рівно;/ випростайся й пильнуй,/ щоб не розгнівати його, коли різко поворухнешся чи повернешся на бік;/ гляди, не розкрий його, крутячись туди-сюди;/ а як відчуєш, що він уже заснув,/ то подбай, щоб він через тебе не прокинувся.

197, 3-19 (D: Із «*De La Salle «Les Règles de la Bien-séance et de la Civilité Chrétienne»*. 1729)

Не гоже при людях ні роздягатися, ні спати. Насамперед не можна на очах в особи протилежної статі, якщо це не подружжя, влягатися спати.

Ще менш подобає спати в одному ліжку особам різної статі, хіба що це будуть ще зовсім маленькі діти... Коли в дорозі вам неминуче доведеться спати в одному ліжку з особою тої самої статі, непристойно буде підсовуватись до сусіда так близько, що ви не лише заважатимете один одному, а навіть один одного торкатиметесь; і ще непристойніше класти свої ноги між ноги того, з ким лежиш у ліжку.

...Дуже негарно й непристойно розважатися балачками та жартами...

Як устанеш із ліжка, не залишай його розстеленим і не кидай нічний очіпок на стільці чи десь в іншому місці, де його можуть побачити.

197, 22-34, 10 (Е: Із «De La Salle *«Les Règles de la Bien-séance et de la Civilité Chrétienne»*, 1774)

Класти на ніч в одній кімнаті осіб різної статі аж ніяк не подобає. Та якщо до цього змусять обставини, слід зробити так, щоб ліжка стояли окремо й почуття сорому в цій мішанині у жодному разі не постраждало. Виправданням такому звичаю може бути лише велика нужда.

Якщо ви бачите, що доведеться спати в одному ліжку з особою тієї самої статі, хоч це буває не часто, потрібно поводитись дуже скромно й виявляти пильність.

Прокинувшись і трохи полежавши, щоб відійти від сну, потрібно обережно встати, а не заводити в ліжку розмови чи залагоджувати ще якісь справи... Бо це вочевидь свідчитиме лише про ваші лінощі й легковажність; ліжко призначене для того, щоб у ньому відпочивало тіло, а не для чогось іншого.

В «Genteel Era» перед війною серйозні письменники могли підступити до теми «сну», лише поживши в наметах. У такі дні жінки й чоловіки вночі не лягали спати – вони «усамітнювались», «ішли до себе». Як вони це робили, нікого не обходило. Автора, що мав про це іншу думку, з громадських бібліотек вилучили б.

201, 42-43 потрібно поводитись дуже скромно й виявляти пильність.

203, 32-33 Правила довірчих бесід, які не лише допомагають удосконалювати мову в дітей, а й покликані вводити їх у життя.

206, 2-3 Сократ опустив філософію з неба на землю; я впровадив філософію в ігри, бесіди та застольні товариства,

206, 4 (пише він у примітках) «Про користь бесід»...

206, 36-45 С. Ця місцина, як на мене, не дуже відлюдна.

Л. Звідки ця сором'язливість? Я маю власний куток, де тримаю своє туалетне причандалля, – така темна комірчина, що ми тут одне одного навряд чи й розгледимо.

С. Придивися до всіх шпарин.

Л. Тут немає жодної шпарини.

С. Чи немає поблизу когось такого, хто нас може почути?

Л. Тут немає навіть мухи, сонечко моє. Чого ж ти вагаєшся?

С. А чи сховаємося ми від очей Господніх?

Л. Аж ніяк, адже Він бачить усе.

С. А від очей ангельських?

207, 28-29 Чотири книжки «Бесід» пікаря Йоганнеса Морісота, адресовані його синові Константину.

208, 22-23 У розмові з літньою людиною відбивається, мов у дзеркалі, багато такого, чого або треба уникати в житті, або що дає життю спокій.

209, 41-42 «Про вірність повій коханцям».

209, 42 «про вірність наложниць»

209, 43-44 «які є типи п'яниць і як уникнути п'янства»

210, 12-14 За вино для дівок – дванадцять восьмериків, так само дванадцять восьмериків і за вино для жінок, що зустрічали короля.

217, 1-3 Я хотів би покладатися лише на вас. Це той шлях, торувати який мені підказує власне серце, й розум радить мені те саме. За вашої вдачі я, залишаючи вам свободу, обмежуватиму вас суворіше, ніж робив би це за інших обставин.

224, 37-42 «Кажу ж вам, (– читаємо в одному воєнному гімні, що його приписують мінезинґеру Бертрану де Борну, –) що ні їжа, ні питво, ані сон не дає мені стільки втіхи, як те, коли я з обох боків чую: «За вас!» – або коли чую, як у затінку іржуть коні без вершників, або коли чую крики «Допоможіть! Допоможіть!» і бачу, як уздовж шанців у траву падають простолюдці й можновладці, й коли бачу мертвих, прохромлених дерев'яними списками, оздобленими знаменами.

225, 4-12 Настає радісна пора року, коли ми закладатимемо судна, коли прибуде король Річард, діловий і відважний, як ніколи досі. Тоді ми й побачимо, як роздаватимуть злото та срібло; щойно збудовані катапульти наввипередки кидатимуть каміння, валитимуться мури, падатимуть вежі, а ворогів чекатимуть кайдани й темниці. Люблю я товкотнечу синіх і вогненно-червоних щитів, пістряві штандарти й знамена, малі й багато обставлені великі намети на рівнині. Люблю я, коли памаються списи, коли в щитах залишаються діри, коли розпадаються навпіл блискучі шоломи, люблю дивитись, як наносять важкі й смертельні удари.

225, 17-21 Маючи таку голову, (– каже король у тій самій пісенці, –) я не турбуюся про те, що ви кажете; ваші погрози викликають у мене тільки сміх. Кожного рицаря, взятого в полон, я б ставив до ганебного стовпа й відтинав йому вуха та носа. А якщо це унтер-офіцер чи торговець, його б залишали без руки чи ноги.

227, 12 Для тогочасного суспільства війна була звичайним станом.

228, 19-20 Молодий хлопець повинен бути дуже радісний і жити веселим життям. Йому не до лиця ходити похмурим чи замисленим.

228, 28-29 Бо всім нам дісталось життя непевне

228, 32-33 Якщо боїшся смерті,/ то житимеш у страху й нужді.

228, 35-42 Хоч ми й напевно знаємо, що смерть настане,/ але ніхто не знає, коли саме вона настане./ Вона прийде, мов злодій, тишком-нишком/ і покладе

край radoшам і стражданням./ Однак не вішай голову й не дуже бійся смерті./ бо якщо надто її боятимешся./ то вже ніколи не знатимеш radoщів.

229, 36-37 «excess et attempplaz» – непогамовність і удари

230, 13-14 «comme larron et murrdrir» – як злодій і вбивця

231, 15-18 Відомо, які жорстокі звичаї були в XV ст., ціною якого варварства вдоволялися пристрасті, попри страх перед пеклом, попри класові відмінності, що виступали як гальма, попри почуття рицарської честі, *попри зичливі й товариські суспільні відносини.*

238, 40-41 Хто обробляв би нам землю, якби ви всі були панамі?

238, 44-239, 4 і яку службу нижні стани повинні служити верхнім. Перші три стани найвищі й найбагатодородніші, сам усемогутній Господь Бог обрав їх і призначив для того, щоб решта сім станів підкорялися їм і служили.

245, 12-13 Galathée або спосіб, у який кожен аристократ має поводитись у будь-якому товаристві.

245, 19-25 Уся доброчесність і довершеність аристократа, монсеньйора, полягає не в тому, щоб добре вміти пристрожити коня, орудувати списом, взірцево триматися в обладунку, користуватися будь-якою зброєю, скромно поводитися серед жінок, служити коханій дамі. Це, звісно, також одна зі справ, важливих для аристократа. Але є й багато інших: прислуговувати за столом королям і принцам, провадити бесіду так, як вимагає ранг і становище співрозмовника, розуміти приховані погляди й жести аж до найнепомітніших знаків та підморгування.

245, 33-34 служити коханню

246, 18-21 Книжку, що дає настанови та поради юному аристократові й придворному, (– пише в своїй посвяті Пейра, –) нехай захищає той, хто, коли йдеться про *вишукану поведінку, чемність*, гарні манери та гідні похвали звички, є немовби віддзеркаленням і копією інших.

250, 2-6 Демократія, (– пише інший американський соціолог, Сеймур Мартін Ліпсет, –) це не тільки або насамперед навіть не засіб, завдяки якому різноманітні групи можуть досягати своїх цілей чи будувати добре суспільство; вона – вже саме добре суспільство в дії.

250, 31-32 Цей процес відбувається в «black-box» – особистості того, хто діє*.

254, 21-24 (Нехай перуанка зважає,) в кого більші переваги – у дикунів чи в цивілізованих людей. Надавати перевагу дикунам – твердження сміховинне. Хай вона його заперечує, хай доводить, що вади, які ми розглядаємо як наслідок *чемності*, – це доля людської душі.

*Talcott Parsons «*Gesellschaften. Evolutionäre und komparative Perspektiven*». Frankfurt/Main, Surkamp, 1975, с. 37.

255, 23-27 переважання творів повчальних і набожних над книжками веселими й сатиричними. «Похвалі Глупоті», «Домашнім бесідам»... у цьому списку навряд чи знайдеться місце... «Прислів'я», «Підготовка до смерті», «Виховання звичок у дітей» – ці книжки приваблюють перекладачів, і їх чекають читачі.

258, 3-7 Обміркуй і запам'ятай те, що я тобі скажу:/ коли подадуть на стіл –/ мерщій до миски перший./ Не забувай хапати й тягти до рота шматки./ завбільшки, як порося.

258, 10-15 Насамперед я дам тобі урок:/ колупайся в тарелі й вибирай найкращий шматок./ Безцеремонно вихопи шматок, котрий припаде тобі до вподоби./ й притьма поклади собі на тарілку./ Якщо це видасться комусь поганою манерою, не звертай уваги.

258, 20-29 У далеких країнах, таких, як Індія, / де повно золота,/ коштовних каменів і чудових перлів,/ є звичай усе це чіпляти собі до носа./ Доля не подарувала тобі такого багатства,/ тож слухай, що пасує до твого носа./ З обох ніздрів у тебе мають звисати довгі, важенні, мов гирі, й огидні шмарклі, як ото крижані бурульки з даху./ Кращої прикраси для твого носа годі й придумати...

258, 31-38 Але дотримуйся в усьому міри./ щоб ті шмарклі не звисали надто низько./ Тож зачекай, поки вони допливуть до рота й розтечуться на обох губах./ отоді й настане пора висякатись./ Утри шмарклі обома рукавами./ щоб кожне, хто це побачить, відчуло огиду й виблювало...

258, 41-42 Перечитай цю книжечку знов і знов/ і завжди робити все навпаки!

259, 12-14 Скалозуб Ірон для освіченої молоді...

Ірон, усім звичаям суддя, зичить освіченій молоді бути чемною.

260, 28-34 Чи мав Еразм перед собою взірці? Звісно, манери вигадав не він, загальні правила для них складали ще задовго до нього... І все ж Еразм перший торкнувся цієї теми по-новому й так глибоко; жоден з авторів, висловлювання яких ми тут наводили, не розглядав чемність або, коли хочете, пристойність як предмет можливого дослідження; вони тільки складали час від часу окремі приписи, що стосувалися, звичайно, виховання, моралі, моди та гігієни...

261, 39-262, 5 Прийшов слуга дами й повідомив, що її хоче бачити юний мосьє Тібо. «Гаразд, – мовила дама, – та перше ніж його запросити, я мушу сказати вам, хто такий мосьє Тібо. Він – син одного паризького буржуа, з яким я товаришую, один із тих багатих людей, дружба з якими іноді вигідна для людей із вищого стану, позаяк у них можна позичити гроші. Той молодик пішов учитися з наміром посісти державну посаду. Та його не завадило б відучити від поганих манер і мови буржуазії».

262, 16-20 Секрети смаження бика

«Позаяк я (, – читаємо тут, –) дуже прагнув довідатись (а в наші часи таке бажання виникає в багатьох), як засмажують цілого бика, я спробував розпитати про це на базарі в Смітфілді. Але єдине, що я з'ясував, – це те, що в Смітфілді ніхто не знав, де мені дістати цілого бика, вже не кажучи про те, як його настромляти на рожен, смажити, розбирати та їсти... Все це мене дуже розчарувало.

263, 10-15 Чи треба вдаватися в подробиці? Та майже політична роль, яку відігравав протягом усієї цієї епохи (XVII ст.) нічний стільчак, дозволяє вести мову про це без фальшивого сорому й дає нам право твердити, що люди були змушені користуватися цією меблею та прованським «Passaris». Одна з фавориток Генріха IV, мадам де Верней, хотіла тримати свій нічний горщик у себе в кімнаті, що нині сприйняли б за неохайність; але тоді це була просто така собі невеличка недбалість.

264, 8-14 Міцні чоловіки нічною піжамою не користуються. Вони вдягають нічну сорочку й ставляться зневажливо до чоловіків, котрі нащуплюють на ніч щось негідне чоловіка, як-от нічна піжама. Нічну сорочку вдягав Теодор Рузвельт, а також Вашингтон, Лінкольн, Наполеон, Нерон і багато інших знаменитих чоловіків.

Ці аргументи на користь нічної сорочки й проти піжами наводить д-р Дейвіс із Оттави, який заснував клуб носіїв нічної сорочки. Клуб має свій осідок у Монреалі й численну групу прихильників у Нью-Йорку. Клуб ставить собі за мету допомогти нічній сорочці знову стати ознакою справжньої чоловічої гідності.

264, 28-34 Те, чи вроджені схильності притлумлюються, сублімуються або виявляються в усій повноті, великою мірою залежить від *форми сімейного життя й традицій суспільства загалом*...Згадаймо, наприклад, про те, як складно визначити, чи відразу до кровозмішання справді ґрунтується на інстинктах, або як складно розподілити генетичні фактори, що лежать в основі різноманітних форм сексуальних ревнощів. Одно слово, вроджені схильності виявляють певну *здатність приймати ту чи ту форму*, й спосіб їхнього вираження, їхньої репресії чи сублімації різною мірою зумовлюють суспільні обставини.

265, 4-14 Закони сумління, про які ми кажемо, що вони розвиваються природним чином, породжує звичка: кожен, хто відчуває в душі глибоку повагу до поглядів і звичаїв, схвалених і прийнятих довкола нього, не може звільнитися від цього, не відчуваючи докорів сумління, як не може й без згоди їх дотримуватися. Силу звички глибоко усвідомив, здається мені, той, хто перший придумав таку історію: одна сільська жінка взяла моду пестити й носити на руках телятко від самого його народження й робила так і далі; це перейшло в неї у звичку, вона брала теля на руки й тоді, коли воно виросло та стало чималою коровою... Вправління – найкращий учитель у всьому... Жінки настільки ж часто за звичкою, як і через хворобу, каже Арістотель, вищипують у себе на тілі волосся,

гризуть нігті, їдять вугілля та землю, й так само за звичкою, як із природної потреби, чоловіки змішуються з чоловіками...

265, 33-36 Те, чого Еразм Роттердамський насправді бажав від світу й людей, як він уявляв собі оте так глибоко омріяне, чисте християнське співжиття в добрих звичаях, у щирій вірі, в простоті, помірності, доброзичливості, товариськості та мирі, ніде не описано так виразно й добре, як у «Colloquia»*.

267, 33-35 Я люблю свою маленьку сестричку дужче, ніж брата Шевальє, бо він не був зі мною, як вона, в маминому животику.

267, 40-268, 13 Дослідження, яке автор провів у 1916–1917 рр. зі ста п'ятдесятьма дівчатами, показало: існує табу думати й розмовляти на такі теми, що їх виховані дівчата називають «непристойними», «розпусними» й чимось таким, про «що жінка не повинна знати взагалі»:

1. Речі, які суперечать добрим звичаям і які люди часто називають «поганими» й «аморальними».
2. «Огидні» речі, як, наприклад, справляння фізіологічних потреб організму – як нормальних, так і патологічних, а також усе, що пов'язано з неохайністю.
3. Лиховісні речі, від яких «мороз поза шкірою йде», а також речі підозрілі.
4. Багато форм тваринного життя, про які загально відомо, що дівчата їх бояться, або які вважаються брудними.
5. Статеві відмінності.
6. Вікові відмінності.
7. Усе, що стосується подвійної моралі.
8. Усе, що пов'язано з одруженням, вагітністю й народженням дітей.
9. Натяки на будь-які частини тіла, крім голови та рук.
10. Політика.
11. Релігія.

270, 28-35 Нас цікавить тільки світське суспільство, й ми бачимо, що чистоти тут якщо й дотримуються, то лише тією мірою, якою вона становить суспільну потребу; як індивідуальна потреба чи індивідуальна звичка вона, по суті, не виявляється зовсім. Вироблений Делла Касою критерій правил суспільної поведінки чинний і тут: бути охайним вимагали через необхідність подобатися іншим, а не через якусь *внутрішню потребу* індивідуального інстинкту... Все це змінилося. Особиста гігієна з огляду на її цілковите визнання як індивідуальної потреби вже навряд чи заторкує проблему правил суспільної поведінки.

271, 41-42 Уникайте купалень і ванн – ось про що я вас прошу, / або від них повмираєте.

*Johan Huizinga «*Erasmus*». Deutsch von Werner Kaegi. Basel, Benno Schwabe & Co. 1951, с. 176 і далі.

Том другий

ЗМІНИ В СУСПІЛЬСТВІ
ПРОЕКТ ТЕОРІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

До питання про соціогенез західноєвропейської цивілізації

Придворне суспільство. Огляд

1. Змагання між дворянством, Церквою та князями за свою частку влади й матеріальних благ у країні тривають протягом усього середньовіччя. У XII – XIII ст. на арену взаємодії сил виступає ще один учасник – частина привілейованого міського населення, «буржуазія».

Картина цієї безперервної боротьби та співвідношення сил її учасників у різних країнах дуже неоднакові. А ось наслідки боротьби, якщо брати її структуру, майже скрізь ті самі: в усіх більш-менш великих континентальних країнах, а час від часу і в Англії, в руках князів чи їхніх представників зрештою зосереджується влада, протистояти якій стани не в змозі. Автаркія багатьох, частка влади, що дістається станам у процесі її розподілу, поступово зменшується, а диктаторське, або «абсолютне», панування одного, що стоїть на вершині ієрархії, почасти на довший чи коротший період утверджується; у Франції, Англії та габсбурзьких землях це – влада короля, на німецьких та італійських теренах – влада місцевих правителів.

2. Із численних джерел ми знаємо про те, як розширювали свою владу, наприклад, французькі королі від Філіппа II Августа до Франца I та Генріха IV чи як у Бранденбурзі курфюрст Фрідріх Вільгельм усував від влади земельні станові представництва, у Флоренції Медічі – патриціїв та міську раду, а в Англії Тюдори – дворянство й парламент. Повсюди це – окремі дійові особи, різноманітні кроки яких ми спостерігаємо, особисті слабості й обдарування яких постають перед нашими очима. І поглянути на історію в таких вимірах, тобто як на мозаїку окремих дій окремих індивідів – у цьому, поза всяким сумнівом, є свій сенс, і зробити це, безперечно, вкрай необхідно.

Але тут вочевидь ідеться не лише про випадкову появу низки великих правителів та випадкову перемогу приблизно в той самий час численних окремих місцевих володарів чи королів над численними окремими станами, а й про ще дещо. Не без підстав говорять про таку собі епоху абсолютизму. В цій зміні форми правління виявляються зміни в структурі західноєвропейського суспільства загалом. Владу розширювали не лише окремі королі: в процесі поступової перебудови всього суспіль-

ства сам суспільний інститут короля чи князя вочевидь набував іншої ваги, обростав владою, що надавало володарям цього інституту або їхнім представникам та слугам нових шансів..

З одного боку, можна запитати, як той чи той діяч домагався панування та як сам він чи його спадкоємці здобули владу в сенсі «абсолютизму» розширювали або втрачали.

З другого боку, можна поставити запитання, на основі яких суспільних змін середньовічний інститут короля чи князя в певні сторіччя набув саме такого характеру й такого обростання владою, що його виражають поняттями «абсолютизм» або «неподільне панування», і завдяки якій структурі суспільства, завдяки якому розвитку людських стосунків цей інститут довший чи коротший час зберігався в такій формі.

Обоє запитань спираються майже на той самий матеріал, тільки друге проникає в ту царину історичної дійсності, де відбувається процес цивілізації.

Те, що саме в сторіччя, коли функція короля та князя набуває абсолютистської форми, водночас значно поглиблюється й стримування та обмеження афектів, «цивілізація» людської поведінки, про яку йшлося вище, – це щось більше, ніж випадковий збіг у часі. Наведені вище цитати, що підтверджують ці зміни в поведінці, іноді дають уже досить виразне уявлення про те, як тісно такі зміни пов'язані з формуванням того ієрархічного суспільного устрою, чільним органом якого є абсолютний правитель, а якщо брати ширше – його двір.

3. У русі, що поступово поширювався в Європі, а потім тут – раніше, там – пізніше йшов на спад, приблизно в ту епоху, яку ми називаємо «Відродженням», і двір, і осідок правителя набували у західноєвропейському суспільстві нових рис і нового значення.

У рухах цього часу двори чимдалі більшою мірою стають справжніми центрами, що визначають західноєвропейський стиль. У попередній фазі розвитку цю функцію вони – залежно від співвідношення суспільних сил – мусили поділяти то з Церквою, то з містами, то з розпорошеними по всій країні дворами великих васалів та рицарів, а іноді й зовсім передавати іншим центрам. Відтепер двори центральної влади поділяють свою функцію хіба ще тільки на німецькому, особливо на протестантському, терені з університетом, цим осередком виховання князівського чиновництва; у романських, а може – це потрібно ще вивчити – й у всіх католицьких країнах князівські двори та придворне суспільство як соціальна контрольна інстанція, як формувальний орган, що моделює людську поведінку, відіграють значно важливішу роль, ніж університет і решта суспільних утворень цієї доби. Ще не зовсім однозначно флорентійське раннє Відродження, представлене такими іменами, як Мазаччо, Гіберті, Брунеллескі та Донателло, чіткіше т. зв. «італійське високе Відродження», яскраво виражене бароко, рококо, стилі Людовіка XV та Людовіка XVI, нарешті – вже більшою мірою в перехідному стані, ніж ос-

танній із названих стилів, і вже позначений індустріально-буржуазними рисами ампір – усе це стилі придворні.

При дворі виникає такий тип суспільства, така форма інтегрування людей, чітку й специфічну назву для якої в німецькій мові знайти неможливо, – вочевидь через те, що в Німеччині придворне суспільство майже ніколи, принаймні аж до кінця Ваймарської республіки як перехідної форми, однозначно центрального, вирішального значення так ніколи й не набуло. Німецький термін «gute Gesellschaft» чи просто «Gesellschaft» у сенсі французького «monde», як і саме відповідне суспільне утворення, не має таких чітко окреслених характеристик, як ті, що їх відбивають поняття французькі та англійські. Французи говорять про «société polie». У такому самому розумінні вони вживають і «bonne compagnie» та «gens de la Cour», а англійці – «society».

4. Еталонне придворне суспільство склалось, як ми знаємо, у Франції. З Парижа ті самі форми поведінки, ті самі манери, ті самі смаки, та сама мова поширювалися на довший чи коротший час на решту європейських дворів. Це відбувалося не лише через те, що в той період Франція була наймогутніша країна, – у такий формі це поширення стало можливим тільки завдяки тому, що в процесі безперервної трансформації європейського суспільства повсюди виникали споріднені соціальні формації, аналогічні типи суспільства й форми людських відносин. Абсолютистсько-придворна аристократія в інших країнах переймала від найбагатшої, наймогутнішої та найбільш централізованої країни цієї доби те, що відповідало її власним суспільним потребам: вишукані звичаї та звички, а також мову, яка її виділяла, яка відрізняла її від тих, хто до неї не належав. У Франції ця аристократія знаходила в уже сформованому вигляді те, що, внаслідок подібного суспільного становища, відповідало її власним ідеалам: людей, котрі вміли показати себе й розумілися на тонкощах поведінки, на тому, як потрібно вітатися й що потрібно казати, щоб виразно засвідчити своє ставлення до будь-кого, хто стоїть вище чи нижче на суспільній драбині, – тобто людей, котрі втілювали «distinction» і «цивілізованість». І різноманітні володарі, запозичуючи французький етикет і паризький церемоніал, діставали водночас бажаний інструментарій для того, щоб виражати свою гідність, надавати видимих ознак суспільній ієрархії й змусити відчувати решту, насамперед саму придворну знать, ступінь її залежності.

5. Тут також не досить розглядати ізольовано один від одного й описувати окремі феномени в різних країнах. Коли ці численні окремі двори в Західній Європі з їхніми до певної міри однаковими звичаями та звичками розглядати сукупно як цілісний орган європейського суспільства загалом, то постає нова картина й відкриваються нові можливості для їхнього розуміння. Наприкінці середніх віків то тут, то там поволі починає виникати не лише придворне суспільство. В усій Західній Європі формується й придворна аристократія з центром у Па-

рижі, з «філіями» при решті дворів та відгалуженнями в усіх колах, що претендують належати до «світу», «суспільства», й передовсім у верхньому прошарку буржуазії, а почасти навіть у ширших верствах середнього стану.

Ті, хто належить до цього широко розгалуженого суспільства, в усій Європі послуговуються тією самою мовою – спочатку італійською, потім французькою, читають ті самі книжки, у них ті самі уподобання, ті самі манери і – з різницею в рівні – той самий життєвий стиль. Протягом де довшого, де коротшого часу вони досить одноставно рівняються – попри всі свої політичні відмінності й навіть війни, що точаться між ними, – на паризький центр. І суспільний зв'язок між дворами, тобто в межах придворно-аристократичного суспільства, тривалий час і далі залишається тіснішим, ніж зв'язок і контакти між придворним суспільством і рештою верств тієї самої країни. Це знаходить вияв уже в мові, спільній для всіх дворів. Згодом, починаючи від середини XVIII ст., – в одній країні раніше, в іншій, можливо, трохи пізніше, – в кожному разі у зв'язку з чимдалі інтенсивнішим піднесенням середніх верств і поступовим зміщенням центру суспільної й політичної ваги від дворів до різноманітних національних буржуазних суспільств, контакти між придворно-аристократичними суспільствами різноманітних націй починають послаблюватися, хоч ніколи й не зникають зовсім. Французька мова, хай і не без затятого опору, зокрема й у верхньому прошарку, поступається місцем мовам національним, тобто мовам буржуазії. І саме придворне суспільство також зазнає чимдалі глибшої диференціації на кшталт суспільства буржуазного, особливо після того, як унаслідок Французької революції давнє аристократичне суспільство остаточно втрачає свій центр. Над соціально-становою формою інтеграції починає домінувати форма національна.

6. Якщо ми хочемо з'ясувати, в які суспільні традиції сягає корінням спільна основна тональність, глибинна єдність різноманітних національних традицій Західної Європи, то повинні не лише згадати про християнську Церкву, про спільну римсько-латинську спадщину, а й зосередити погляд на картині цієї останньої великої донціональної суспільної формації, що більшою чи меншою мірою вже поставала з різномовних нижніх і середніх верств у затінку національної диференціації західноєвропейського суспільства. Тут народжувалися моделі мирного спілкування, яке з трансформацією європейського суспільства більшою чи меншою мірою ставало, починаючи від кінця середньовіччя, необхідністю для всіх прошарків; тут «пом'якшувалися», «шліфувалися» і «цивілізувалися» грубі звички, дикі й неприборкані звичаї середньовічного суспільства з його войовничим верхнім прошарком, ці неминучі наслідки незахищеного життя, якому постійно загрожували небезпеки. Тиск придворного життя, конкуренція за прихильність князя та інших «можновладців», згодом узагалі потреба відрізнятися від решти людей

і досить мирними засобами, за допомогою інтриг та дипломатії змагатися за свої шанси – все це змушувало стримувати афекти, вдаватися до самодисципліни, «self-control», до своєрідної придворної раціональності, яка спонукала опозиційну буржуазію XVIII ст., особливо в Німеччині, хоча в Англії також, бачити в придворному насамперед розважливу людину.

І саме тут, у цьому донаціональному придворно-аристократичному суспільстві сформувалася чи, принаймні, окреслилася частина тих вимог і заборон, які ще й нині, попри всі національні відмінності, сприймаються як щось спільне для всієї Західної Європи та завдяки яким усі західноєвропейські народи, за всіх своїх відмінностей, набули спільних рис – рис особливої цивілізації.

На низці прикладів ми вже довели, що з поступовим формуванням цього абсолютистсько-придворного суспільства відбувається й трансформація інстинктів та поведінки представників верхнього прошарку в сенсі «цивілізації». У загальних рисах ми побачили й те, як тісно це приборкання й регулювання інстинктів пов'язане з посиленням суспільних зв'язків, із чимдалі глибшою залежністю дворянства від центрального правителя, тобто від короля чи князя.

Як же виникають ці тісніші зв'язки й глибша залежність? Чому місце верхнього прошарку відносно незалежних воїнів та рицарів посідає верхній прошарок придворних, що більшою чи меншою мірою припиняють ворогувати між собою? Чому протягом середніх віків і на початку Нового часу станові формації поступово втрачають право на участь в ухваленні рішень, і чому в усіх західноєвропейських країнах рано чи пізно бере гору диктаторське, «абсолютне» владарювання на чолі з однією людиною, а разом із ним і примус придворного етикету, умиротворення єдиним центром на довший чи коротший період більших і менших територій? Соціогенез абсолютизму в загальному процесі цивілізації посідає, по суті, ключову позицію: не можна зрозуміти цивілізацію поведінки й відповідну перебудову людської свідомості та людських інстинктів, не проаналізувавши процесу створення держав, а в цьому процесі – ті розвиток і поглиблення централізації суспільства, які спочатку особливо яскраво виявляються в абсолютистській формі панування.

Соціогенез абсолютизму. Стислий попередній огляд

1. Насамперед слід коротко зупинитися на кількох найважливіших механізмах, які наприкінці середніх віків поступово відкривають перед центральною владою чимдалі ширші можливості зміцнюватися на своїй території. В усіх великих західних країнах ці механізми приблизно однакові. Особливо чітко й виразно вони простежуються в розвитку королівської влади у Франції.

В епоху середньовіччя поступове розширення грошового сектора економіки коштом натурального на певній території давало різні наслідки для більшої частини дворян-воїнів, з одного боку, та для короля чи князя, що володів цією територією, з другого боку. Що більше грошей потрапляло в обіг на такій території, то вище підіймалися ціни. У невідповідному становищі опинялись усі прошарки, заробітки яких не зростали відповідно до підвищення цін, усі, хто мав фіксований дохід, а передовсім феодали, що діставали від своїх володінь постійні ренти.

А ось особи, які виконували суспільні функції й доходи яких, відповідно до нових можливостей заробити, збільшувалися, виявлялись у привілейованому становищі. До них належали певні групи буржуазії; та насамперед це був король, центральний правитель, адже за допомогою податкового апарату він діставав свою частку від чимдалі більших багатств. Король мав змогу забирати собі частину будь-якого заробітку на підвладній території, й унаслідок цього разом із розширенням грошового обігу його доходи невідмінно зростали.

Можливості цього механізму зацікавлені особи усвідомлювали, як завжди, досить повільно, сказати б, заднім числом, і представники центральної влади брали його за принцип внутрішньої політики відносно пізно; однак на його основі центральні правителі майже автоматично одержували чимдалі більші доходи. Це – одна з передумов того, що інститут королівської чи князівської влади подалу набував характеру абсолютизму, необмеженості.

2. Пропорційно до зростання фінансових можливостей тих, хто виконував центральну функцію, розширювались і їхні військові можливості. Той, хто розпоряджався податками цілої країни, міг найняти собі більше воїнів, ніж будь-хто інший; водночас він ставав відносно незалежним від виконання військової повинності його феодалних васалів, до якої ті були зобов'язані на основі земельних наділів.

Це також один із тих процесів, що починаються дуже рано й дуже повільно ведуть до утворення тривких інститутів. Уже Вільгельм I Завойовник вирушає до Англії з військом, яке тільки почасти складається з пенників, решту його становлять рицарі-найманці. Минули ще цілі сторіччя, перше ніж центральні правителі почали створювати собі регулярні війська. Передумовою цього, крім дедалі більшого надходження податків, стали перевищення пропозиції над попитом на людей та диспропорція між кількістю людей і кількістю й дохідністю «jobs» у певному суспільстві, яка нині відома у формі «безробіття». Такі країни з диспропорцією між пропозицією й попитом на людей, як, наприклад, Швейцарія та окремі частини Німеччини, поставляли найманців усім, хто був у змозі платити. Навіть багато пізніше вербувальна тактика Фрідріха Великого показує, як може зарадити собі князь, коли на його власній території недостатньо людей для того, щоб воювати. У кожному разі військова перевага, невідривно пов'язана з фінансовою, була другою,

вирішальною передумовою того, що центральна влада на підвладній території набувала характеру «необмеженості».

Цей процес розвитку супроводжували й поглиблювали переміни у військовій техніці. Внаслідок поступового розвитку вогнепальної зброї маса піших вояків-простолюдців як воєнна сила діставала перевагу над меншим числом знаті, що билася верхи на конях. І це також було на руку центральній владі.

Король, що, як, скажімо, у Франції за часів ранніх Капетингів, означав не багато більше, ніж барон, один із місцевих правителів серед таких самих можновладців, а іноді навіть не такий можновладний, разом зі зростанням доходів діставав і можливості здобути перевагу над усіма військовими силами в країні. Те, котрий із дворянських домів зокрема тут чи там завойовував королівську корону, а разом із нею й ці можливості, залежало від цілої низки чинників, у тому числі, певна річ, і від особистого хисту тієї чи тієї людини, а нерідко навіть від простого випадку. Але розширення фінансових та військових можливостей, що поступово пов'язувалися з королівською функцією, не залежало від волі чи хисту окремої особи; воно відповідало суворій закономірності, на яку наштовхуємося повсюди, спостерігаючи самі суспільні процеси.

І таке розширення можливостей центральної влади було, отже, також передумовою примусового умиротворення центром певної більшої чи меншої підвладної території.

3. Обидві лінії розвитку, що справляли позитивний вплив на зміцнення центральної влади, в усьому негативно позначалися на давньому середньовічному стані воїнів. Із чимдалі ширшим сектором грошової економіки він безпосередньо пов'язаний не був. Скористатися новими можливостями, що відкривались, і дістатися безпосередньо до доходів цей стан, по суті, не міг. Йому діставалося тільки одне: терпіти від девальвації та зростання цін.

Підраховано, що маєтність на суму 22 000 франків станом десь на 1200 р. у 1300 була варта вже 16 000, у 1400 – 7 500, а в 1500 р. – 6 500 франків. У XVI ст. знецінення пришвидшилось, і вартість цієї маєтності впала до 2 500 франків. І картина, яку ми спостерігаємо в цьому сторіччі у Франції, характерна приблизно в таких самих масштабах для цілої Європи.

Рух, що почався задовго до цього в епоху середньовіччя, у XVI ст. набув надзвичайного прискорення. Від часів правління Франциска I й до 1610 р. французькі гроші знецінилися приблизно у відношенні 100:19,67. Такий розвиток мав для перебудови суспільства більше значення, ніж це можна описати кількома словами. У той час, як розширювався грошовий обіг і розвивалася торгівля, як підносилися буржуазні прошарки й зростали доходи центральної влади, доходи всього дворянства падали. Одна частина рицарства була приречена на жалюгідне існування, інша пограбунками й насильством привласнювала собі те, чого

вже не могла взяти мирно, ще інша трималася на поверхні, поки могла, завдяки тому, що помалу спродувала свої землі, а чимала частина знаті під тиском обставин, спокушена новими можливостями, зрештою, йшла на службу до королів та князів, здатних за неї платити. Такі були можливості, що відкривалися з економічного боку перед прошарком воїнів, який опинився поза сферою грошового обігу й торгівлі.

4. Про те, як несприятливо позначився на цьому прошарку розвиток військової техніки, ми вже сказали: інфантерія, цей нікчемний піший люд, у бою почала відігравати важливішу роль, ніж кіннота. Це підірвало не лише військову перевагу середньовічного стану воїнів, а zarazом і його монополію на володіння зброєю. Почався перехід від становища, коли воїнами були тільки люди знатного походження, дворяни, або, якщо висловлюватися «навпаки», коли всі воїни були знатного походження, дворяни, до такого становища, коли дворянин у найкращому разі ставав воєначальником над підрозділом плебеїв, яким потрібно було платити гроші. Монополія на зброю та військову владу з рук усього дворянського стану перейшла до рук одного з його представників, князя чи короля, який, користуючись податковими надходженнями з усієї території, мав змогу утримувати найбільше військо на ній. Так більша частина дворянства з досить вільних воїнів чи рицарів перетворилася на оплачуваних воїнів або воєначальників на службі в центрального правителя.

Такий вигляд мають найважливіші структурні лінії цих перемін.

5. До них слід додати ще одну. З розширенням грошового сектора економіки дворянство втрачало свою суспільну силу, тоді як буржуазні прошарки з розширенням цього сектора таку силу здобували. Та загалом жоден із цих двох станів не мав достатньо сили для того, щоб надовго взяти гору над другим. Постійна напруженість між ними час від часу то там, то там виливалась у сутички. Лінія фронту в кожному випадку була досить складна й відрізнялася від решти ліній. Виникали тимчасові союзи між окремими прошарками дворянства й окремими прошарками буржуазії; були перехідні форми, й навіть траплялося злиття окремих частин обох станів. Та хоч там як, а зростання, так само як і повнота й необмеженість влади центрального інституту, завжди залежало від того, що напруженість між дворянством і буржуазією існувала далі. Однією зі структурних передумов абсолютної королівської й князівської влади було те, що жоден з обох цих станів і жодна група всередині в них не мала переваги. Тому представники абсолютної центральної влади мусили постійно підтримувати на своїй території цю нестійку рівновагу між станами й групами. Там, де ця рівновага порушувалась і якась одна група чи прошарок ставав надто сильним або де дворянські та чільні буржуазні групи об'єднувалися, хай навіть тимчасово, в союз, для необмеженої центральної влади виникала надзвичайна небезпека або вона, як в Англії, виявлялася приреченою на загибель. Тим-то серед володарів ми часто бачимо когось такого, хто захищає й підтримує буржуазію, бо

дворянство, на його думку, надто набралось сили й стало небезпечним; але потім з'являються інші володарі, котрі схиляються, навпаки, на бік дворянства, бо воно дуже ослабло, тоді як буржуазія дуже посилилась і почала підіймати голову. Але ні ті, ні ті володарі ніколи не забувають підтримувати баланс. Абсолютні центральні правителі мусили, усвідомлювали вони те чи ні, грати на цьому суспільному механізмі, створеному не ними. Їхнє суспільне існування залежало від наявності й функціонування цього механізму. І вони були підвладні соціальній закономірності, «від імені якої виступили». Така закономірність, така суспільна структура раніше чи пізніше й у тій чи тій формі виникала майже в усіх західноєвропейських країнах. Але її завершену картину спостерігач побачить аж тоді, коли на конкретному прикладі розгляне, як вона формувалася. Таким прикладом може послужити країна, де цей процес від певного часу проходить якнайпрямолінійніше, – Франція.

Механізм суспільного розвитку в епоху середньовіччя

Частина перша

Механізми феодалізації

Вступ

1. Якщо порівняти силу центральної влади у Франції, Англії й німецькому райху десь у середині XVII ст., то французький король, як порівняти з англійським, а тим більше з німецьким кайзером, виявиться особливо могутнім. Але така ситуація – наслідок дуже тривалого розвитку.

Наприкінці періоду правління Каролінгів і на початку епохи Капетингів ситуація складається майже протилежна. У цей час центральна влада німецького кайзера проти центральної влади французького короля стає сильнішою. А Англію ще чекає вирішальне об'єднання й реорганізація під рукою норманів.

У німецькому райху центральна влада відтепер починає чимдалі кришитися, хай навіть і з деякими відступами від цієї традиції.

В Англії від часів правління норманів періоди сильної королівської влади змінюються періодами посилення влади станів або парламенту.

У Франції королівська влада десь від початку XII ст. досить неухильно, хоч і з тимчасовими відступами, міцніє. Безперервна лінія влади веде тут від Капетингів через Валуа до Бурбонів.

Ніщо не дає підстав заздалегідь убачати в цих відмінностях якусь неминучість. У всіх трьох країнах різноманітні території дуже повільно зростаються в національні одиниці. На перших порах, поки інтеграція, злиття тих територій, що згодом стануть «Францією», «Німеччиною», «Італією» та «Англією», досить слабке, їхня згуртованість, їхня власна вага як суспільних організмів у грі історичних сил відчувається ще мало. На цій стадії й великі повороти в історичному розвитку цих народів залежать від удач чи невдач окремих особистостей, від їхніх здібностей, симпатій та антипатій або просто від «збігу обставин» незрівнянно більше, ніж згодом, коли «Англія», «Німеччина» чи «Франція» як суспільні сплетіння з цілком певною структурою набули власної ваги й власної закономірності. Спочатку будь-яку лінію історичного розвитку ще дуже великою мірою визначають чинники, які, коли поглянути на них із далекої перспективи, не здаються неминучими². Згодом поступово, в міру дедалі глибшого переплетіння великих регіонів і людських мас, поволі виявляються закономірності, які ставлять бар'єри або – залежно від обставин – відкривають ширші можливості перед свавіллям, забаганками та інтересами окремих можновладців чи навіть певних груп. І аж тоді в розвитку цих суспільних одиниць закономірності починають домінувати над випадковостями чи, принаймні, визначати їхній характер.

2. Ніщо не давало підстав передбачати, що саме одне герцогство, «Isle de France», неминуче стане тим осередком, навколо якого почне кристалізуватися нація. У культурному, та й у політичному відношенні південнофранцузькі землі були пов'язані з північноіспанськими та прикордонними італійськими тісніше, ніж із районами навколо Парижа. Відмінність між давніми областями «Провансу», що більшою мірою зазнали кельтсько-римського впливу й де панувала «langue d'oc», і землями «langue d'ol», тобто районами, глибше позначеними впливом франків, – ідеться насамперед про землі на північ від Луари, а також про Пуату, Беррі, Бургундію, Сантонже та Франш-Конте, – завжди була дуже значна³.

Так само й лінії східних кордонів імперії західних франків, закріплені Верденською (843 р.), а потім Мерсенською (870 р.) угодами, пролягали зовсім інакше, ніж кордони між тим, що поступово сформувалось як «Франція», «Німеччина» чи «Італія».

За Верденською угодою східний кордон західнофранкської імперії пролягав по лінії від Ліонської затоки на півдні, західним берегом Рони до околиць Гента. Лотарингія й Бургундія, – за винятком герцогства на захід від Рони, а також Арль, Ліон, Трір та Мец, – відтак опинялися поза кордонами західнофранкської імперії, тоді як на півдні в її кордонах залишалося ще графство Барселона⁴.

За Мерсенською угодою на півдні кордон між західнофранкською та східнофранкською імперіями проліг безпосередньо по Роні, потім він ішов уздовж Ізеру, а трохи далі на північ – по Мозелю. Так Трір та Мец стали прикордонними містами, як і далі на північ – Мерсен, містечко, від якого й дістала свою назву угода. А закінчувалася лінія кордону на північ від гирла Рейну, в південній Фризії.

Але ці кордони відділяли одну від одної ще не держави й не народи чи нації, якщо під ними розуміти в певному сенсі єдині, цілісні й стабільні суспільні утворення. То були в крайньому разі держави, народи, нації в процесі становлення. Що в усіх таких більш-менш великих територіальних володіннях цієї фази суспільного розвитку впадає в око насамперед, то це низька стабільність їхніх зв'язків, а також великі відцентрові сили, що підштовхували їх до розпаду.

Яка природа цих відцентрових сил? Які особливості будови цих територіальних утворень надавали таким силам могутності? І завдяки яким змінам у структурі суспільства центральна влада згодом, починаючи від XV, XVI чи XVII ст., нарешті бере гору над усіма відцентровими силами, а відтак і набувають більшої стабільності територіальні володіння?

Сили централізації й децентралізації в середньовічному владному механізмі

3. Величезна імперія Карла Великого постала внаслідок завоювань. Не єдина, та все ж головна функція безпосередніх попередників Карла й тим більше його самого була, певна річ, функція переможного воєначальника, полководця-завойовника й полководця-захисника. Вона становила основу його королівської влади, його престижу й суспільної міці.

Як полководець Карл мав у своєму розпорядженні країну, яку він завоював і захищав. Як князь-переможець він нагороджував воїнів, що воювали на його боці, землями. А завдяки своєму авторитету йому завжди вдавалося зібрати військо, навіть коли воїни, діставши наділи, розходилися по країні й осідали у своїх маєтках.

Наглядати за всією країною імператор чи король сам не міг, тож він посилав у провінцію своїх довірених людей та слуг, щоб вони замість нього стежили там за порядком, дбали про надходження податків, про виконання його волі й карали за спротив. Їхні послуги він оплачував не грішми; у цій фазі грошей, звичайно, не те що не було зовсім – їх просто було ще обмаль. Потребу в грошах доводилося більшою чи меншою мірою покривати безпосередньо землею – полями, лісами, а також худобою, на основі чого виникали господарства й двори. Так само й пфальцграфі, герцоги чи як там іще називали уповноважених центральної влади, – всі вони годували себе й свою військову дружину з землі, на яку їх посадили, з ленів, якими їх наділяла центральна влада. Владний механізм у цій фазі суспільного розвитку відповідно до економічної

структури мав інший характер, ніж тоді, коли вже з'явилися «держави» у точнішому значенні цього слова. «Чиновники, – читаємо про цю фазу⁵, – були переважно сільськими господарями, які ставали на «службу» лише на певний час або коли складалися надзвичайні обставини; їх можна було порівняти радше з поміщиками, що мали поліційну й судову владу». З цими поліційними та судовими функціями вони поєднували функції воєнні; у разі загрози з боку зовнішнього ворога вони ставали воїнами, командували своєю військовою дружиною та рештою землевласників місцевості, яку їм подарував король. Одне слово, такі чиновники зосереджували в своїх руках усі владні функції.

Але цей своєрідний владний механізм (приклад того, в якому стані був поділ праці й диференціація в цій фазі суспільного розвитку) знов і знов спричиняв напруженості, в основі яких лежав сам характер його будови. Він породжував певні типові наслідки, які – з незначними модифікаціями – раз у раз повторювались.

4. Кому центральний правитель довірив на певній території владні функції і хто панував на цій території як справжній володар, той, щоб прогнати й захистити себе та своїх людей, уже, по суті, не був залежний від центрального правителя, принаймні поки не виникала загроза з боку сильнішого ворога ззовні чи по сусідству. Тому щойно випадала нагода, щойно центральна влада виявляла бодай найменші ознаки слабкості, він чи його наступники починали відверто демонструвати своє право на владу, свої претензії на колись подаровані їм землі й свою незалежність від центральної влади.

У цьому владному механізмі ті самі тенденції й фігури знов і знов дають про себе знати протягом сторіч: колись поселені на окремій території місцеві правителі, родові герцоги та племінні вожді для центральної влади завжди становлять загрозу. Королі- й князі-завойовники, маючи силу воєначальників і захисників від зовнішнього ворога, спочатку досить успішно дають раду внутрішній загрозі на підвладній території. Племінних князів вони по змозі заміняють своїми довіреними людьми, родичами чи слугами, що представляють владу на окремих територіях імперії. Протягом відносно короткого періоду, нерідко вже за життя одного покоління, ця гра повторюється. Колишні представники центральної влади намагаються скористатися будь-якою можливістю, щоб відібрати в центральній владі територію, де вона колись посадила їх як своїх уповноважених і слуг центрального правителя, й заволодіти нею самим як спадковою власністю й володінням своєї родини.

Це – *comes palatii*, пфальцграфі, що прагнуть стати незалежними правителями на окремих територіях; ці слова ще зберегли нам ледве відчутну згадку про те, що колись ними називали доглядачів королівських палаців; це – маркграфі, герцоги, графи, барони та королівські міністеріали. Королі-завойовники, маючи військову силу, розсилають по країні своїми уповноваженими чимдалі більше родичів та чиновників, і чимдалі більше

таких уповноважених чи їхніх наступників борються проти центральної влади за спадковість і фактичну незалежність своєї території, колись подарованої їм як своєрідний лен.

З одного боку, королі змушені були делегувати адміністративну владу на окремих своїх територіях комусь іншому. Стан військової справи, організації господарства й транспорту іншого вибору їм просто не залишав. Суспільство не давало королям стільки податків, щоб вони могли утримувати наймане військо та уповноважених чиновників і у віддалених землях, підтримуючи їхню залежність від себе грошми. Замість грошової винагороди вони могли тільки наділяти їх землями, ленами, й мусили наділяти їх щедро, щоб ті представники центральної влади були на своїх територіях могутніші, ніж решта тамтешніх воїнів та поміщиків.

А з другого боку, коли взаємна залежність центрального правителя й колишніх його представників, ленників, схилилася на користь цих останніх, їх уже не стримувала ніяка ленна присяга, ніяка васальна вірність від боротьби за самостійність території, де вони владарювали. Вони, ці місцеві правителі чи родові князі, фактично володіють землями, які колись належали королю. Тепер король їм не потрібен – крім тих випадків, звісно, коли їм загрожуватиме зовнішня небезпека. Вони ухиляються від його влади. А коли він їм потрібен, коли дає про себе знати функція короля як полководця, рух повертається в зворотний бік, і гра, залежно від обставин, починається спочатку – за умови, що центральний правитель здобуває у війні перемогу. Тоді він силою свого меча й погрозами його застосувати знов фактично повертає собі землі на всій території і дістає змогу їх перерозподіляти. Це – одна з постійних фігур чи процесів у механізмі розвитку західноєвропейського суспільства епохи раннього середньовіччя, а також – у трохи модифікованому вигляді – пізніших часів.

5. Приклади таких процесів ще й сьогодні можна спостерігати за межами Європи на територіях зі спорідненою суспільною структурою. Розвиток Абіссинії виявив цілу низку таких фігур, навіть коли останнім часом вони, внаслідок припливу грошей та дії інших європейських інститутів, уже зазнали деяких видозмін. Але те, що Рас Тафарі піднісся до центрального правителя, або імператора, всієї держави, стало можливим лише внаслідок військового придушення наймогутніших місцевих правителів, а його несподівано швидку поразку в боротьбі з Італією не в останню чергу можна пояснити тим, що й у цій країні з переважно натуральним господарством відцентрові тенденції на окремих теренах стали поглиблюватися відразу, щойно її центральний правитель не зміг одразу впоратися з найважливішим своїм завданням – захистом від зовнішнього ворога – й так виявив свою «слабкість».

Ознаки такого механізму в західноєвропейській історії трапляються ще в епоху Меровінгів. Уже тут спостерігаємо «зародки того процесу, внаслідок якого високі імперські чиновники дістають спадкову владу!»⁶

Вже цієї епохи стосуються такі слова: «Чим більшою ставала фактична влада, економічна й соціальна опора такого посадовця, тим менше король міг сподіватися на те, щоб після смерті посадовця передати його місце комусь іншому, хто до його сім'ї не належав»⁷. Інакше кажучи, тим певніше великі частини володіння з-під влади центрального правителя переходили в розпорядження правителів місцевих.

Ще виразніше такі процеси проступають у часи правління Каролінгів. Карл Великий, як і абіссінський імператор, по змозі усуває давніх родових герцогів і ставить замість них своїх «служилих людей», ґрафів. Та коли сваволя й фактична влада ґрафів над уділами ще за його життя стає очевидною, для нагляду за ними Карл посилає зі свого оточення нову хвилю королівських представників, «*missi dominici*». Уже при Людовіку IX Святому функція ґрафа стає спадковою. Наступники Карла «вже не можуть протистояти претензіям на успадкування й змушені їх визнати»⁸. Втрачає сенс і сам інститут королівських представників як інструмент. Уже Людовік IX Святий змушений забрати цих *missi dominici* з території, за якими вони мали наглядати. При ньому, кому воєнний авторитет Карла Великого вже не допомагає, виразно виявляються глибокі відцентрові тенденції всередині цього державного й суспільного устрою. Свого апогею ці тенденції вперше досягають при Карлі III, якому в 887 р. силою меча вже не вдається не пустити до Парижа зовнішнього ворога, данських норманів, і він змушений вдатися до сили грошей. Прикметно, що, коли завершується пряма лінія правління Каролінгів, корона дістається спочатку Арнульфу Каринтійському, позашлюбному синові Карлмана й небожев'ї Карла Товстого. Арнульф уже показав себе як воєначальник у прикордонних боях із чужоземними племенами. Коли він, спершу на чолі баварців, виступає проти слабкого центрального правителя, то швидко здобуває визнання інших племен – східних франків, тюрінгців, саксів та швабів. Військова знать німецьких племен робить його королем саме як військового вождя в буквальному розумінні цього слова⁹. І знов стає очевидно, в чому, власне, полягає владна й законодавча функція короля в цьому суспільстві. У 891 р. Арнульфу щастить відбити напад норманів під Льовеном на Ділі. Та щойно з'явилася нова загроза й він трохи завагався виступити на чолі війська, реакція не змусила себе чекати: у його погано злютованих володіннях одразу взяли гору відцентрові сили. Один тогочасний хроніст пише: «*Illo diu morante, multi reguli in Europa vel regno Karoli sui patruelis excrevere*»¹⁰, – поки він барився вступати в бій, у Європі повсюди виростили маленькі королі. Тут в одному реченні влучно висловлено соціальну закономірність, яка позначається на всьому розвитку європейського суспільства в цій фазі.

При перших саксонських кайзерах рух знов повертається в зворотний бік. Те, що корона всієї імперії дістається саме саксонським герцогам, ще раз виразно показує, в чому полягає найважливіша функція

центрального правителя у цьому суспільстві. На саксів особливо натискали негерманські племена, що посувалися зі сходу, й захищати територію цього племені доводилося насамперед його герцоґам. Але водночас вони захищали й території решти німецьких племен. У 924 р. Генріху I спершу вдається укласти перемир'я з мадярами, що наступали, у 928 р. він уже сам доходить аж до Бранденбурґа, 929 р. засновує прикордонну фортецю Майсен, 933 р. завдає мадярам поразки під Ріаде, хоча, втім, і не знищивши їх і не усунувши небезпеки цілком. У 934 р. йому вдається відновити кордони й на півночі, в маркграфстві Швезвіґ, поставивши так перепону на шляху данців¹¹. Усе це він робить, однак, значною мірою як саксонський герцоґ. Насамперед це – перемоги саксів над народами, що наступали на їхні кордони й загрожували вдертися на їхні території. Але саксонські герцоґи, воюючи на своїх кордонах, дістаючи перемоги й завоюючи землі, здобували ту військову силу й славу, які допомагали їм протистояти внутрішнім відцентровим тенденціям. Своїми звितягами над зовнішніми ворогами вони закладали підмурівок для зміцнення центральної влади всередині країни.

Генріх I досить успішно втримував і зміцнював кордони, принаймні на півночі. Відразу після його смерті мир із саксами порушують венеци. І Генріхів син Оттон відбиває їхній напад. У наступному, 937, а також у 938 рр. знов переходять у наступ мадяри, проте їх також відкидають. Згодом починається новий період інтенсивної експансії, й у 940 р. німецькі володіння розширюються аж до Одеру. І як було в усі часи, як залишилося й нині, після завоювання нових земель на них приходить Церква, що – тоді куди більшою мірою, ніж тепер, – служить утвердженню панування завойовників.

Те саме відбувається й на південному сході. У 955 р. мадяри – поки що на німецькій території – зазнають поразки в битві під Аугсбурґом на річці Лех і виявляються, по суті, остаточно відкинуті назад. Для захисту від них створюють Остмарк, Східну марку, зародок майбутньої Австрії, – кордон її пролягає неподалік від Пресбурґа. Мадяри поступово осідають на схід від нього, на середньому Дунаї.

Внаслідок цих успіхів Оттона як воєначальника зміцнюється його влада в імперії. Де тільки можна, він, замість ленників, уповноважених здебільшого колишніми імператорами, чи, правильніше сказати, замість їхніх нащадків, котрі вже як вожді племен та місцеві правителі виступають проти нього, намагається посадити своїх родичів та довірених людей. Швабія переходить під руку його сина Людольфа, Баварія – його брата Генріха, Лотарінґія – зятя Конрада, синові якого, Оттону, після того, як Людольф надумує бунтувати, дістається Швабія.

Водночас Оттон пробує – й то, схоже, свідоміше, ніж його попередники, – протидіяти механізмам, які знов і знов послаблюють центральну владу й руйнують централізм владного апарату. Для цього він намагається, з одного боку, повсюди скорочувати розміри наділів і в такий спосіб

обмежувати функції та вплив окремих осіб, яких там садить. Оттон, а ще рішучіше його наступники, прагнуть, із другого боку, протистояти цим механізмам тим, що надають владні повноваження на певній території духовництву. Представникам Церкви, єпископам, довіряють і світську владу – владу ґрафів. Унаслідок такого довірливого ставлення до високого духовництва, в якого не було нащадків, мав настати край перетворенню функціонерів, поставлених центральною владою, на «спадкоємних аристократів-землевласників».

Але насправді цей захід, спрямований проти сил децентралізації, на тривалий час тільки неабияк зміцнив їхні позиції. Така політика вела до того, що носії духовної влади, зрештою, перетворювалися на князів, світських правителів. Перевага відцентрових тенденцій над доцентровими, яка лежала в основі будови цього суспільства, знов далася взнаки. Церковні достойники поступово виявляли не менший потяг зберегти на своїх уділах самостійність, ніж світські. Вони, як і світські місцеві правителі, тепер були зацікавлені в тому, щоб центральна влада не ставала надто сильною. І цей збіг інтересів високих духовних і високих світських достойників неабияк сприяв тому, що в німецькому райху центральна влада протягом багатьох сторіч фактично залишалася слабкою, а розпорядча влада, самостійність місцевих правителів зміцнювалася, тоді як у Франції картина була зворотна. Там високі духовні особи, по суті, ніколи не ставали великими світськими правителями на місцях. Єпископи, землі яких нерідко були розкидані у володіннях різноманітних місцевих правителів, щоб мати захист від цих, були зацікавлені в міцній центральній владі. Такий збіг інтересів Церкви та короля зберігався досить довго й був одним із вагомих чинників, які там, у Франції, зрештою відносно рано забезпечили центральній владі перевагу над відцентровими тенденціями. Однак поки що дезінтеграція західнофранкської імперії відбувалася, відповідно до загальної закономірності, ще швидше й радикальніше, ніж східнофранкської.

6. Останні із західнофранкських Каролінгів самі собою були, як про них повідомляють¹², чоловіки хоробрі й розважливі, нерідко вельми достойні. Але їм випало боротися за обставин, які центральному правителю залишали мало шансів і які особливо виразно показують, наскільки легко за такої суспільної будови перевага покидає центрального правителя.

Основу суспільної сили центрального правителя становив, коли не брати до уваги його роль воєначальника, що завойовує й розподіляє нові території, його домен, родова власність – землі, якими він безпосередньо володів і з яких мав годувати і своїх слуг, і двір, і озброєну дружину. Щодо цього центральний правитель апріорі був не в кращому становищі, ніж будь-який правитель місцевий. Але земельні володіння західнофранкських Каролінгів, їхню власну «територію» у процесі тривалої боротьби було роздано за всілякі послуги, й вона розпалася на частини.

Щоб заручитися підтримкою й заплатити за неї, батьки змушені були наділяти воїнів пенами. Щоразу, коли віддавали землі, не завойовуючи нових, родова власність зменшувалася. Тим більшу потребу в допомозі відчували сини. Та хочеш допомоги – віддавай землю. Кінець кінцем спадкоємцям уже не залишилося чого роздаровувати. Військова дружина, яку вони мали годувати й оплачувати, ставала чимдалі меншою. Останніх із західнофранкських Каролінгів ми іноді бачимо вже в розпачливому становищі. Ленники, певна річ, були зобов'язані служити у війську володаря, та коли у воєнному поході вони не бачили своєї особистої зацікавленості, змусити їх виконувати цей обов'язок міг лише відвертий чи прихований тиск могутнього сюзерена. Що менше васалів виступало на боці короля, то меншу загрозу становила його влада, то менше васалів виступало на його боці. Як брак земель, так і ослаблення військової могутності живило колись запущені суспільні механізми, що вели владу Каролінгів до занепаду.

Людовіка IV, чоловіка хороброго й відчайдушного в бою, іноді називають «le roi de Monloop», королем Ланським. Від усього домену Каролінгів йому zostався тільки Лан. А останні з цього дому інколи вже навіть не мали війська, щоб захищати свої інтереси, як не мали вони, по суті, й земель, щоб годувати та оплачувати дружину: «Un joir est venu, où le descendant de Charlemagne, entouré de propriétaires, qui sont maîtres de leurs domaines, n'a plus trouvé d'autre moyen de garder des hommes à son service, que de leur distribuer des terres de fisc avec des concession d'immunité, c'est-à-dire, pour se les attacher, de les rendre de plus en plus indépendants et, pour pouvoir régner encore, d'abdiquer toujours de plus en plus»¹³. Королівська функція неминуче занепадає, й усе, що роблять її власники, намагаючись зміцнити свої позиції, зрештою обертається проти них самих.

7. Колишня підвладна територія західнофранкських Каролінгів, що потім стала Францією, на цей час, по суті, вже розпалася на численні дрібніші володіння. Після тривалих зіткнень між приблизно рівними силою місцевими правителями запанувала своєрідна рівновага. Коли всі чоловіки в роді Каролінгів вимерли, племінні вожді або місцеві правителі вибирають королем із-поміж себе того, чий дім відзначився в боротьбі проти чужоземних норманів і завдяки цьому вже віддавна став наймогутнішим конкурентом чимдалі слабкішого королівського дому, – так само, як на східнофранкських землях із завершенням роду Каролінгів королівська влада зрештою перейшла до *племінних князів*, саксонських герцоґів, які успішно захищали країну від нападів східних та північних народів – слов'ян, мадярів, данців.

Тривала боротьба між домом Іль-де-Франс та останніми західнофранкськими Каролінґами завершувалась.

Коли корона дісталася Гуго Капету, дім Іль-де-Франс також був досить ослаблений, бо і його не обминули процеси, подібні до тих, які призвели до занепаду Каролінгів. Герцоґи тут також вступали в союзи, вимагали

служити їм і мусили платити земельними наділами та правами. Володіння норманських герцогів, які тим часом осіли й перейшли в християнство, герцогів Аквітанії й Бургундії, графів Анжу, Фландрії, Вермандуа й Шампані були, по суті, не менші, а часом навіть більші, ніж землі й родова влада нового королівського дому, герцогів Іль-де-Франс. А саме це й мало вагу – землі й родова влада. Засоби влади, що їх давала в руки королю його родова маєтність, були фактичною основою його королівської влади. Якщо родова маєтність королівського дому була не більша, ніж маєтність решти місцевих правителів, то й влада його була не більша. Лише від власності свого дому й своєї території вони одержували постійні доходи. З решти територій надходили хіба що церковні збори. Крім цього, як «королям» їм діставалась мізерія. А та функція, яка в німецьких землях раз у раз надавала королівському центру перевагу над відцентровими тенденціями місцевих правителів – функція воєначальника в боротьбі проти зовнішніх ворогів і в завоюванні нових земель, – на західнофранкських територіях досить рано відпала. І це – одна з найважливіших причин того, що розпад королівського домену на дрібніші володіння відбувався тут раніше й на перших порах радикальніше, ніж там. Східнофранкські землі зазнавали загрози й нападів чужоземних племен багато довше. Через це там королі не лише знов і знов збирали під свою руку різноманітні племена й виступали на чолі війська, щоб спільно захищати власні території, а й самі діставали змогу проникати на нові території, завойовувати нові землі, якими потім розпоряджалися, які розподіляли й у такий спосіб спочатку тримали в своїй залежності відносно велике число слуг та ленників.

Територіям західних франків, відколи нормани перейшли до осілості, чужоземні племена, по суті, не загрожували. Водночас безпосередньо за кордонами тут, на відміну від східнофранкських теренів, уже не було й вільних просторів, а отже, не було й можливості захоплювати нові землі. Це пришвидшувало дезінтеграцію. Найважливіших чинників, які могли дати королю перевагу над відцентровими силами – необхідності захищати власні землі та завойовувати нові, – не було. А позаяк за такої суспільної будови тільки ці чинники, по суті, пов'язували різноманітні частини країни з центральним правителем, то в його розпорядженні, крім власної території, фактично нічого не залишалось.

«Цей т. зв. суверен – простий барон, що володіє на берегах Сени та Луари кількома графствами, які ледве можна порівняти з чотирма-п'ятьма нинішніми департаментами. Величчю королівський домен може похвалитися хіба що теоретичною. Це – ні найбільше, ні найбагатше з місцевих володінь, союз яких становить нинішню Францію. Окремі васали могутніші від свого короля. А живе цей, як і вони, з доходів від власних маєтків, зборів із селян, з роботи своїх кріпаків та «добровільних пожертв» абатств і єпископів свого володіння»¹⁴.

Невдовзі після сходження на трон Гуґо Капета фактична слабкість – не окремих королів, а всієї королівської функції – призводить до того, що дезінтеграція поступово, але неухильно знов поглиблюється. Перші Капетинґи ще подорожують зі своїм двором по всій країні. Місцевості, де було підписано королівські грамоти, дають нам певне уявлення про те, де зупинялися королі. Вони ще чинять суд у резиденціях великих ленників. Традиційно вони ще мають певний вплив навіть на півдні Франції.

На початку XII ст. нічим не обмежена спадкоємність і самостійність численних місцевих володінь, колишніх королівських ленів, – уже докочаний факт. П'ятий Капетинґ, Людовік Товстий (1108–1137 рр.), – сам чоловік відважний, войовничий і аж ніяк не «слабак», але поза межами своїх володінь він мало що важить. Королівські грамоти свідчать, що він майже не виїздить за межі власного герцогства¹⁵. Він живе в своєму домені. На землях своїх великих васалів двору він уже не тримає, а самі вони при королівському дворі майже не з'являються. Рідшими стають взаємні дружні відвідини, скупішим робиться листування з іншими, насамперед південними частинами королівства. Франція на початку XII ст. – це, в найкращому разі, об'єднання уділів, нетривкий союз більших і менших володінь, між якими на перших порах установилася своєрідна рівновага.

8. У німецькому райху після сторіччя боротьби між володарями королівських та імперської корон і могутніми герцогськими родинами одній із них, дому швабських герцогів, у XII ст. щастить іще раз узяти гору над рештою й на певний час забезпечити центральне правління необхідними владними засобами.

Та з кінця XII ст. суспільна рівновага вже й у Німеччині дедалі очевидніше та неухильніше зміщується в бік місцевих володінь. Але коли тут, на величезних просторах німецької «Imperium Romanum», або «Sacrum Imperium», як вона називатиметься згодом, місцеві володіння зміцніли так, що відтепер сторіччями могли протистояти формуванню сильної центральної влади й відтак глибокій інтеграції всього райху, то на меншій території Франції вже від кінця XII ст. розвиток від крайньої дезінтеграції поволі й, попри окремі відступи, досить невідворотно веде до відновлення могутності центральної влади та до поступової реінтеграції чимдалі більших окремих територій навколо одного центру.

Така радикальна дезінтеграція – певною мірою вихідний пункт, що його ми повинні тримати в полі зору, якщо хочемо зрозуміти, як невеликі території зливаються в міцніше об'єднання й завдяки яким процесам у суспільстві на великих територіях формуються ті центральні органи, котрі ми звичайно означаємо поняттям «абсолютизм», і той владний механізм, що становить кістяк сучасної держави. Стабільність центральної влади й центральних органів у тій фазі суспільного розвитку, яку ми називаємо «епохою абсолютизму», різко контрастує з нестабільністю будь-якої центральної влади в попередній, «феодалній» фазі.

Що ж у структурі суспільства там сприяло його централізації, а тут – силам, які цій централізації протистояли?

Це запитання підводить нас до розгляду механізму суспільних процесів, змін у формах взаємозв'язків і взаємозалежностей людей, разом з якими зазнавала змін і їхня поведінка та їхні інстинкти в сенсі «цивілізації».

9. Неважко помітити, що в середньовічному суспільстві, а надто в його ранній період, знов і знов надавало перевагу силам децентралізації над силами централізації. У тій чи тій формі це вже відзначали історики цієї доби. «Феодалізація державного життя, – пише, наприклад, К. Гампе, змальовуючи найвищий розквіт Західної Європи в епоху середньовіччя¹⁶, – повсюду змушувала правителів наділяти своїх полководців та чиновників землями. Якщо ці правителі не хотіли зuboжити, якщо вони й далі хотіли користатися військовими послугами васалів, то неминуче мусили вдаватися до завоювань територій, що належали слабкішим сусідам. Для того, щоб подолати цю залежність шляхом формування сучасного чиновництва, на той час бракувало насамперед економічних передумов».

У цих словах імпліцитно сказано, по суті, майже все те важливе, що можна сказати про неминучість відцентрових сил і водночас про механізми, в які потрапила королівська влада цього суспільства, за умови, що під «феодалізацією» ми розумітимемо не якусь зовнішню «причину» всіх цих змін; такі обставини – необхідність наділяти воїнів і чиновників землями, неминуче зменшення королівських володінь за браку нових завоювань, тенденція до послаблення центральної влади в мирний час – усе це окремі процеси у великому процесі самої «феодалізації». Наведені слова водночас указують на те, як нерозривно ця специфічна форма владарювання та його апарат були пов'язані з певним економічним укладом.

Якщо говорити експліцитно, то про це можна сказати так: поки в суспільстві домінували відносини натурального господарства, формування суворо централізованого чиновницького апарату, стабільного владного механізму, що працює переважно за допомогою мирних засобів і постійно керується з одного центру, було, по суті, неможливе. Змальовані автоматизми – король-завойовник, надсилання центральною владою уповноважених для управління певною територією, усамостійнення цих уповноважених чи їхніх нащадків і перетворення їх на місцевих правителів та їхня боротьба з центральною владою – всі ці автоматизми відповідали певним формам економічних відносин. Коли в суспільстві того, що виробляється на більшому чи меншому шматку землі, вистачає, щоб задовольнити всі основні щоденні потреби людей – від одягу до харчів та хатнього начиння, – коли рівень поділу праці й обміну виробами на великих відстанях низький, коли відповідно (все це – різні боки тієї самої інтеграційної форми) шляхи сполучення погані, транспортні засоби не розвинені, то й взаємозв'язки окремих територій обмежені.

Аж коли все це набуває значного розвитку, на великих територіях можуть виникати досить стабільні центральні інститути. Поки що структура суспільства просто не надає для цього жодних можливостей.

«Ми, по суті, не можемо собі уявити, – пише один історик того часу¹⁷, – як важко було здійснювати адміністративне й господарське управління великої держави в умовах середньовічних засобів зв'язку».

Карл Великий годував себе й свій двір значною мірою також із доходів від давніх своїх племінних та родових володінь, розкиданих між Райном, Маасом і Мозелем. Кожен «palatium», кожен замок був оточений, як це яскраво описує Допш¹⁸, певним числом ближче чи далі розташованих і приписаних до нього дворів та сіл. Імператор чи король переїздив на цій відносно невеликій території від замку до замку, і навколишні двори та села годували його та його почет. Не можна сказати, що торгівлі з іншими країнами в ті часи не було зовсім, але торгували тоді переважно предметами розкоші, в усякому разі не предметами повсякденного вжитку. Вино привозили загалом теж не здалеку. Хто хотів пити вино, той мусив розводити виноград на власних землях, і його надлишок ішов на обмін хіба що тільки з недалекими сусідами. Через те в середні віки виноград вирощували й у тих регіонах, де нині його вже не культивують, позаяк він там надто кислий або розведення його стало надто «нерентабельним», як, скажімо, у Фландрії чи в Нормандії. Через те, з другого боку, окремі регіони (наприклад, Бургундія), нині відомі як власне виноробні, в ті часи ще зовсім не спеціалізувалися на виробництві вина так, як почали робити це згодом. І там кожен селянин, кожне володіння мало бути до певної міри «автаркією». Навіть у XVII ст. у Бургундії налічувалося лише одинадцять общин, де жили тільки винороби¹⁹. У міру того, як поступово зароджуються зв'язки між різноманітними місцевостями, як поволі тіснішає між ними сполучення, поглиблюється поділ праці, інтеграція великих територій і людських мас, зростає, відповідно, й потреба в засобах обміну та одиницях обліку, що мають однакову вартість на великих територіях, – у грошах.

Для розуміння процесу цивілізації особливо важливо мати достатньо наочне уявлення про ці суспільні процеси, про те, що означає, власне, «натуральне чи домашнє господарство», «грошове господарство», «переплетіння великих людських мас», «зміни в суспільній залежності індивіда», «поглиблення поділу функцій» і таке інше. Ці поняття надто швидко стають словесними фетишами, що втрачають будь-яку наочність, а разом, по суті, й зрозумілість. Хай зовсім коротко (а це в наших умовах неминуче), та все ж ми спробуємо наочно змалювати ті суспільні відносини, на які тут вказує поняття «натуральне господарство». Воно означає досить специфічну форму взаємного зв'язку й взаємної залежності людей. Це – таке суспільство, де перехід продукту від того, хто бере його від землі, відвойовує в природи, до того, хто його використовує, відбувається безпосередньо, без проміжної ланки або майже без неї,

а сировину переробляють у домі одного із сусідів чи, за певних умов, навіть у домі самого виробника. Диференціація проходить дуже повільно. До процесу переходу продукту від першого виробника до останнього споживача помалу прилучаються чимдалі більше людей – учасників переробки й розподілу. Як, а передовсім чому це відбувається, що змушує цей ланцюг подовжуватись – питання окреме. В кожному разі гроші – то не що інше, як інструмент, котрий потрібний людям і котрий суспільство створює тоді, коли ці ланцюги стають довшими, коли робота й розподіл диференціюються, й котрий за певних умов починає цю диференціацію поглиблювати. Коли вживати поняття «натуральне господарство» й «грошове господарство», то легко може виникнути враження, нібито ці дві «форми господарювання» цілком протилежні одна одній, і таке уявлення про них нерідко викликало тривалі дискусії. У конкретному суспільному процесі ланцюги між виробництвом і споживанням зміщуються й диференціюються дуже повільно, не кажучи вже про те, що в певних секторах західноєвропейського суспільства господарські зв'язки на великих відстанях, а відтак і використання грошей ніколи не припинялося зовсім. Отже, й у цьому суспільстві повільно зростає грошово-господарський сектор, поглиблюється диференціація соціальних функцій, переплетіння різноманітних територій, залежність одна від одної великих людських мас; усе це – різні аспекти того самого суспільного процесу.

Ніщо інше, як одну зі сторін цього процесу, становить і зміна форми панування й того владного механізму, про який ішлося вище. Структура центральних органів відповідає будові поділу й переплетіння функцій. Глибина відцентрових тенденцій, що ведуть до місцевої *політичної* автаркії, у суспільстві, де переважає натуральне господарство, відповідає рівню місцевої *економічної* автаркії.

10. У розвитку такого рицарського суспільства з переважно натуральним господарством можна виділити загалом дві фази, які іноді чи й дуже часто змінюють одна одну: фаза експансіоністських центральних правителів, які завойовують і розширюють території, й фаза правителів, які захищають і зберігають наявні землі, не завойовуючи нових.

У першій фазі центральна влада сильна. В цей період безпосередньо виявляється первинна соціальна функція центрального правителя цього суспільства – функція воєнного вождя. Там, де королівський дім тривалий час не показує себе у цій воєнній функції, де потреба у воєнному вождеві не виникає або де правитель із цією функцією не впорється, відпадають і вторинні функції, як, наприклад, верховного третейського судді чи єдиного судді на всій території, й тоді такий правитель перед рештою місцевих володарів не має, по суті, жодної іншої переваги, крім титулу.

У другій фазі, коли кордонам не загрожує зовнішній ворог і коли шлях до завоювання нових земель із тої чи тої причини закритий, відцентрові сили неминуче беруть гору. Якщо король-завойовник фак-

тично правив усією країною, то в часи відносно спокійні адміністративна влада чимраз більше вислизає з рук його дому. Кожен, хто має клопоть землі, бачить себе насамперед паном у власному володінні. Це повністю відповідає його фактичній залежності від центрального правителя. У часи спокійніші ця залежність мінімальна.

Тут, де економічної взаємозалежності й інтеграції великих територій немає чи, принаймні, вони хіба що зароджуються, виразніше, ніж економічна, виявляється інша форма інтеграції – інтеграція воєнна, згуртування зусиль для захисту від спільного ворога. Крім традиційного почуття спільності, яке найміцнішу свою опору має в спільній вірі, а найважливіших покровителів – у духівництві і яке, однак, ніколи не запобігає розколам, а також не об'єднує, хіба що в крайньому разі зміцнює й спрямовує в певне русло той чи той союз, прагнення до завоювань і необхідність виступати на захист тут – найважливіший засіб, що пов'язує людей на територіях, досить віддалених одна від одної. Саме через те будь-яка згуртованість цього суспільства, як порівняти з пізнішими часами, така нестабільна, а відцентрові тенденції в ньому такі сильні.

Ці дві фази суспільства, де панує натуральне господарство – фаза правителів-завойовників і фаза правителів-захисників, – чи навіть тільки окремі посування фаз у той чи той бік нерідко можуть, як уже сказано, змінювати одні одних. І в історії західних держав так, по суті, й відбувається. Але історія розвитку Німеччини та Франції водночас уже показала й те, що тут, попри всі відступи, за часів правителів-завойовників до певного моменту дедалі поглиблюється тенденція до дезінтеграції великих володінь, до переходу землі з-під влади центрального правителя під руку колишніх ленників.

Чому так стається? Хіба в цей час уже зникла зовнішня загроза державам – спадкоємцям каролінгської імперії, які в той час, по суті, представляли Західну Європу? Чи були ще причини такої поступової дезінтеграції цієї імперії?

Питання про рушійні сили цього процесу набуде, либонь, більшого значення, якщо пов'яжемо його з одним уже відомим поняттям. Ця поступова децентралізація влади й територій, цей перехід земель із рук центрального правителя-завойовника до рук касти воїнів як цілого – не що інше, як процес, відомий під назвою «феодалізація».

Зростання населення після Великого переселення народів

ІІ. Проблема феодалізації, хоч її вже тривалий час розглядають далеко не так, як колись, усе ж заслуговує, мабуть, на вивчення глибше й серйозніше. Як до суспільних процесів загалом, так і до процесу феодалізації Західної Європи давня школа історіографії правильного підходу не знайшла. Схильність зосереджувати свої роздуми на окремих діючих

особах, звичка ставити питання про індивідуальних творців суспільних перетворень чи, принаймні, вбачати в суспільних інститутах тільки юридичні й шукати взірці, за якими їх створив той чи той індивід, – усе це робило ці процеси й інститути такими неприступними для осмислення, якими колись були природні процеси для схоластів.

У новітні часи й історіографи намагаються зробити тут прорив і ставити питання по-новому. Дослідники, котрі вивчають походження ленної системи, чимдалі частіше наголошують на тому, що тут йдеться не про наслідки якоїсь планомірної діяльності окремих особистостей чи про інститути, що їх можна витлумачити, відштовхуючись від інститутів давніших. «Тут не йдеться про структуру, – пише про феодалізацію, наприклад, Допш, – що їх планомірно кликали до життя держави чи носії державної влади, щоб домогтися певних політичних цілей»²⁰.

Ж. Кальмет питання про суспільні процеси в історії формулює ще чіткіше. «Хоч як феодална система відрізняється від попередніх, – пише він, – а витоки свої вона бере безпосередньо в них. Породила її не революція й не чиясь там особиста воля. Ця система виникає внаслідок повільної еволюції. Феодалність належить до категорії того, що в історії можна було б назвати «природним явищем» або «природним фактом». Її формування було зумовлене певними механічними силами (*des forces pour ainsi dire mécaniques*), і вона посувалася вперед крок за кроком»²¹.

А в іншому місці своєї підсумкової праці «*La société féodale*»²² він каже: «Певна річ, знання «антецедентів», тобто подібних феноменів, що передують один одному, для історії має інтерес, це досить повчально, й ми також не проминемо нагоди повернутися до них. Але ці «антецеденти» – чинники не єдині й, либонь, не найважливіші. Йдеться не про те, щоб знати, звідки береться «*élément féodal*» і де шукати його витоки – в Римі чи в ґерманців, а насамперед про те, чому цей елемент набув свого «феодального» характеру. Основоположних засад він надбав унаслідок еволюції, таємницю якої не варто шукати ні в Римі, ні серед ґерманців... Формування цих засад – результат дії сил, які можна порівняти лише з силами геологічними».

Поки в нашій мові ще не виробилася своя спеціальна й чітка термінологія для зображення суспільно-історичних процесів, доводиться неминуче користуватись образами зі сфери природи й техніки. Чому звертаються до образів саме з цих сфер, зрозуміти неважко: вони достатньо яскраво виражають насамперед неминучість суспільних процесів в історії. І хоч би на які непорозуміння ми наражалися, твердячи, що суспільні процеси з властивою їм неминучістю, породженою взаємозв'язками між людьми, за їхньою суттю й природою можна порівняти, наприклад, з обертанням Землі навколо Сонця чи з роботою важільного механізму, в цих формулюваннях цілком недвозначно дається взнаки боротьба за нову структурно-історичну постановку питання. Ніколи не втрачає ваги питання про те, до яких подібних інститутів попередньої

фази має стосунок якийсь інститут фази пізнішої. Але головне історичне питання полягає в тому, *й чому інститути чи, скажімо, людська поведінка та афекти змінюються, і чому вони змінюються саме в такий спосіб.* Це питання приводить нас до визнання суворої впорядкованості в суспільно-історичних *перемінах*. І сьогодні, певно, не завжди легко збагнути: пояснити ці переміни не можна, виходячи з того, що залишається незмінним, а ще важче зробити це, якщо забути, що в історії жоден ізольований факт сам собою нічого не формує й не переформовує, а постійно діє в переплетінні з іншими фактами.

Нарешті, ці переміни залишатимуться також незрозумілими доти, доки ми, щоб їх пояснити, обмежуватимемось розглядом викладених у книжках ідей окремих людей. Коли постає питання про суспільні процеси, то неминучість треба шукати безпосередньо в переплетінні людських зв'язків, у самому суспільстві, – неминучість, яка підтримує в ньому рух і надає йому саме такої форми й саме такого напрямку. Це стосується й процесу феодалізації, й процесу чимдалі глибшого поділу праці, й незліченних інших окремих процесів, представлених у нашому поняттєвому апараті лише словами, які не дають самому процесу характеристики, а лише фіксують певні інститути, сформовані тим чи тим процесом, – наприклад, «абсолютизм», «капіталізм», «натуральне господарство», «грошове господарство» й т. ін. За всіма цими поняттями стоять зміни в структурі людських стосунків, – зміни, яких окремі люди вочевидь не планували, з якими окремі люди мусили миритися, незалежно від того, подобались вони їм чи ні. Нарешті, це стосується змін у самому людському габітусі, процесу цивілізування, або цивілізації.

12. Одним із найважливіших рушіїв змін у структурі людських відносин та інститутів, які їй відповідають, є зростання або зменшення кількості населення. Це зростання або зменшення населення також не можна ізолювати від загальної динаміки людських відносин. Воно становить не просто, як нас намагаються переконати традиційні теорії, таку собі «першопричину» суспільно-історичного руху. Ні, у складній взаємодії змінних чинників воно виступає важливим елементом, що його ніколи не можна залишати поза увагою. Водночас воно особливо недвозначно підкреслює неминучість дії суспільних сил. Залишається проаналізувати, яку роль відігравали такі чинники у фазі, яку ми досліджуємо. Зрозуміти це нам допоможе коротке нагадування про останні етапи Великого переселення народів.

Аж до VIII–IX ст. зі сходу, півночі й півдня на давні заселені території Європи щораз новими напливами проникають кочові народи. Це – остання й наймогутніша хвиля руху, який триває цілу епоху. Ми бачимо лише невеликі його фрагменти: прихід еллінських «варварів» на давні обжиті землі Малої Азії й Балканський півострів, прихід італійських «варварів» на сусідній західний півострів, посування кельтських «варварів» на території цих останніх, які, своєю чергою, тим часом до певної міри

«цивілізувались» і землі яких стали «землями давньої культури», а потім остаточне закріплення кельтських племен на захід і почасти на північ від цих регіонів.

Нарешті, велику частину території, що тим часом як ціле також стала «землею давньої культури», просто-таки затоплюють германські племена. І тепер вони, зі свого боку, захищають цю «землю давньої культури», яку завоювали, від нових хвиль переселенців, що насуваються з усіх боків.

Невдовзі після смерті Магомета, в 632 р., починають рухатись араби²³. У 713 р. вони завоюють усю Іспанію, крім гірської частини Астурії. До середини VIII ст. ця хвиля, досягнувши південних кордонів Франції, зупиняється, як колись кельтська хвиля перед брамами Рима.

А зі сходу на державу франків насуваються слов'янські племена. Наприкінці VIII ст. вони вже стоять на Ельбі.

«Якби в 800 р. політичний провидець тримав у руках мапу Європи в такому вигляді, в якому нині можемо реконструювати її ми, то він, певно, не втримався б від спокуси висловити пророцтво, що на всій східній частині світу від данського півострова й аж до Пелопоннесу постане одна слов'янська держава чи, принаймні, група сильних слов'янських країн. Від гирла Ельби й до Іонічного моря на той час пролягала суцільна лінія слов'янських народів... Здавалося, вона позначала собою межі германського світу»²⁴.

Посуватися слов'яни припиняють трохи пізніше після того, як зупиняються араби. Далі боротьба ще довго триває без успіху жодної зі сторін. Кордони між германськими та слов'янськими племенами трохи зміщуються то в один бік, то в другий. Та загалом десь від 800 р. хвиля слов'янських народів застигає на Ельбі.

Так територія, яку можна назвати «давніми заселеними землями» Західної Європи, під пануванням і орудою германців утримала свої кордони від навали кочових племен. Представники попередніх хвиль переселенців захищали ці землі від навали наступних і останніх хвиль, що котились Європою. Зустрічаючи опір на шляху свого посування, зайшли племена поступово осідають перед кордонами французької держави. Так навколо неї на великих європейських просторах утворюється кільце заселених територій. Землями володіють колишні кочові племена. Велике переселення народів помалу завмирає, а нові вторгнення кочових народів, які час від часу ще трапляються, – мадярів, а наостанок і турків, – рано чи пізно зазнають поразки, наштовхуючись на кращу оборонну техніку й силу тих, хто вже міцно осів на цих землях.

13. Виникла нова ситуація. Вільних територій у Європі вже не залишилось. Не було або майже не було придатних для обробітки – як на тодішню техніку обробітки – земель, котрі ніхто б уже не прибрав до рук. Тепер Європа, а насамперед її великі центральні регіони, була заселена, якщо брати загалом, густіше, ніж будь-коли доти, хоча, звичайно, далеко не так густо, як у наступні сторіччя. Все свідчить про те, що в

міру того, як хвилі Великого переселення народів влягаються, населення починає зростати. Відтак змінюється вся система напруженостей між різноманітними народами й у них самих.

У період пізньої античності кількість населення «земель давньої культури» то повільніше, то швидше зменшується. Водночас зникають і суспільні інститути, що відповідали відносно великій густоті населення. Наприклад, використання грошей у суспільстві пов'язане з певним рівнем густоти населення, а сама густота населення – одна з передумов поділу праці й формування ринків. Якщо кількість населення, незалежно від причин, падає нижче певного рівня, тоді відразу автоматично порожніють і ринки; ланцюги, що пов'язують того, хто добуває продукт у боротьбі з природою, й того, хто цей продукт використовує, стають чимдалі коротшими. Гроші як інструмент утрачають свій сенс. Саме в цьому напрямі й триває розвиток наприкінці античності. Міський сектор суспільства звужується. Поглиблюється аграрний характер суспільства. Такому розвитку сприяло й те, що в античні часи поділ праці ніколи навіть не наближався до рівня, досягнутого, скажімо, в нашому суспільстві. Частину міських домашніх господарств безпосередньо, без посередництва торгівлі та переробки, всім необхідним до певної міри забезпечували великі рабовласницькі володіння. А позаяк перевезення товарів на великі відстані за наявного в античні часи стану техніки було пов'язане з надзвичайними труднощами, то торгівля з віддаленими регіонами значною мірою проходила водними шляхами. Отож великі ринки, великі міста й жвавий грошовий обіг – усе це могло розвиватися переважно поблизу водних шляхів. На внутрішніх територіях основна вага й далі припадала на домашнє господарство. Автаркічний двір, самозабезпечення з власних маєтків ніколи не втрачало значення й для міських верств такою мірою, як у західноєвропейському суспільстві новітніх часів. Зі зменшенням чисельності населення цей бік структури античного суспільства дається взнаки ще дужче.

Коли Велике переселення народів завершилося, рух знов повернувся в зворотний бік. Приплив і нарешті осідання стількох чужих племен створило основу для нового, густішого заселення всієї європейської території. В епоху Каролінгів це відбувалося, по суті, за умов домінування домашнього господарства – можливо, навіть більшою мірою, ніж за часів Меровінгів²⁵. Підтвердженням цього може бути те, що політичний центр перемістився ще далі в глибину країни, де доти (як уже сказано, у зв'язку зі складним становищем у наземному транспорті), протягом усієї західноєвропейської історії, за окремими винятками, як, наприклад, держава гетів, по суті, ще не виникав жоден центр великих політичних об'єднань. Можна припускати, що вже в цей період чисельність населення починає, хоч і дуже повільно, зростати. Час від часу ми вже натрапляємо на згадки про корчування лісів; а це – завжди ознака того, що земель бракує, а густота населення збільшується. Але все це, безпе-

речно, – тільки початок. Велике переселення народів ще далеко не завершилось. Аж десь від початку IX ст. з'являється чимраз більше ознак того, що чисельність населення зростає швидше. А невдовзі на землях, якими правлять спадкоємці Каролінгів, тут і там уже бачимо ознаки перенаселення.

Скорочення населення наприкінці античних часів, поступове його зростання в нових умовах після Великого переселення народів – ось те головне, що потрібно знати, аби тримати в пам'яті загальну лінію того-часного суспільного розвитку.

14. В історії європейських народів фази відчутної перенаселеності чергуються з фазами послаблення цього внутрішнього тиску. Слід, однак, пояснити, що потрібно розуміти під перенаселеністю. Тут ідеться не про абсолютну кількість людей, які живуть на певній території. У високо розвиненому індустріальному суспільстві з досить інтенсивним обробітком земель, жвавою торгівлею з віддаленими регіонами й формою правління, яка шляхом митних зборів на ввезення та вивезення товарів створює сприятливіші умови для промислового сектора проти аграрного, може жити більш-менш забезпечено така кількість людей, яка в суспільстві з натуральним господарством, де панують екстенсивні методи обробітку земель, а торгівля з віддаленими регіонами розвинена погано, сприймалася б як перенаселеність з усіма її типовими ознаками. «Перенаселеністю» ми називаємо, отже, насамперед такий приріст населення на певній території, коли за наявної суспільної структури виявляється можливим задовольнити стандартні потреби для чимдалі меншого числа людей. Увесь дотеперішній досвід свідчить про те, що є тільки одна «перенаселеність» стосовно певної суспільної форми й певного стандарту потреб, – суспільна перенаселеність.

Її ознаки в досить диференційованому суспільстві, якщо брати загальом, завжди ті самі: зростання внутрішньої напруженості, чимдалі різкіше відмежування тих, котрі «мають», тобто, якщо казати про суспільство з переважно натуральним господарством, котрі «мають землю», від тих, котрі її «не мають» чи мають її не достатньо для того, щоб прогодувати себе відповідно до суспільного стандарту. А нерідко й серед «haves» поглиблюється відмежування тих, котрі мають більше, від тих, котрі мають менше. Люди, що перебувають в однаковому соціальному становищі, тісніше й рішучіше згуртовуються для захисту від тих, хто до їхнього кола не належать, або, навпаки, для завоювання можливостей, монополізованих тими іншими. Далі посилюється тиск на сусідні території, заселені не так густо чи захищені не так надійно, й, нарешті, виразніше виявляються еміграційні тенденції – прагнення завойовувати чи, принаймні, заселяти нові землі.

Важко сказати, чи достатньо джерел дійшло до нас для того, щоб скласти чітку картину зростання чисельності населення в Європі протягом тих сторіч, коли проходила осілість, і насамперед картину густоти населення на різних територіях.

Але в одному сумніві нема: коли Велике переселення народів поступово завмирає, коли великі битви й перерозподіл володінь між різноманітними племенами завершується, тоді одна по одній виявляються всі ознаки такої «суспільної перенаселеності», швидкого зростання населення, разом з яким зазнають змін і суспільні інститути.

15. Особливо виразно ознаки дедалі більшого демографічного тиску спостерігаємо на території західнофранкської імперії.

Десь у IX ст. тут, на відміну від східнофранкської імперії, загроза з боку чужоземних племен поволі спадає. Нормани перші вгомонилися в тій частині держави, яка дістала від них назву. Вони дуже швидко, насамперед за допомогою західнофранкської Церкви, переймають ту мову й ту загальну традицію, яка поєднує елементи галло-романські з франкськими. Зі свого боку, нормани збагачують цю традицію новими елементами. Важливі імпульси дістає від них передовсім управлінська структура місцевих володінь. Та в кожному разі відтепер у союзі західнофранкських володінь нормани відіграють роль одного з тих племен – і то племен провідних, – котрі справляють вирішальний вплив на загальний розвиток усієї держави.

Узбережжя Середземного моря іноді ще непокоять своїми нападами араби, сарацини, але загалом від IX ст. й вони вже не становлять загрози для існування імперії.

На сході з Францією межує німецька імперія, яка під владою саксонських кайзерів знов повернула собі колишню могутність. Кордон між нею та західнофранкською державою від X до першої чверті XIII ст., якщо не брати до уваги окремих винятків, по суті, не змінюється²⁶. У 925 р. ця держава знов відвойовує собі Лотарингію, в 1034 р. – Бургундію. А загалом до 1226 р. особливої напруженості цей кордон не знає. Експансіоністські тенденції райху значною мірою спрямовані на схід.

Отже, зовнішня загроза для західнофранкської імперії досить невелика. Та відповідно й можливості експансії, розширення своїх кордонів теж малі. Насамперед недоступними для завоювання залишаються нові землі на схід – з одного боку, через велику густоту заселення, з другого – через військову міць німецького райху.

Проте всередині цієї території, позаяк зовнішня загроза певною мірою послабилася, населення починає відчутно зростати. Після IX ст. його чисельність протягом кількох сторіч збільшується так стрімко, що на початку XIV ст. вже майже досягає рівня, зафіксованого багато пізніше, на початку XVIII ст.²⁷.

Цей рух проходив, певна річ, також не прямолінійно, але, якщо брати загалом, те, що кількість населення постійно зростала, засвідчують численні окремі явища; їх потрібно розглядати у взаємозв'язку, бо тільки так можна зрозуміти силу загального руху й сенс кожного такого явища в рамках цього руху.

Від кінця X ст., а ще дужче в XI ст. у західнофранкській імперії чимраз нагальніше постає питання територій; дедалі очевиднішим стає прагнення захоплювати нові землі або робити родючішими ті, що є.

Як уже сказано, до розкорчовування земель час від часу вдавалися ще в епоху Каролінгів, а принагідно, звичайно, і ще раніше. Але в XI ст. темпи й масштаби такого розкорчовування виросли. Ліси вирубували, болота, наскільки давала змогу техніка, перетворювали на орні землі. Від 1050 й приблизно до 1300 рр. у Франції триває велика доба розкорчовування²⁸, завоювання нових земель у межах країни. Близько 1300 р. цей рух тут знов уповільнюється.

Деякі зауваги до питання про соціогенез хрестових походів

16. Великий натиск зовнішніх ворогів минув. Земля родить. Населення зростає. Але угідь, цього найважливішого засобу виробництва, втілення власності й багатства у цьому суспільстві, бракує. Розкорчовування, освоєння нових площ у самій країні далеко не вистачає, щоб задовольнити вирослі потреби. Нові землі треба шукати за кордоном. Разом із внутрішньою колонізацією триває колонізація зовнішня, завоювання нових земель на чужих територіях. Уже на початку XI ст. норманські рицарі вирушають до Південної Італії, наймаючись там на військову службу до місцевих князів²⁹. У 1029 р. один із них за свою службу дістає винагороду – невеликий лен на північному кордоні Неаполітанського герцогства. Його приклад наслідують інші, серед них – кілька синів дрібного норманського сеньйора Танкреда де Отевіля. Загалом синів у нього дванадцяттеро, тож як усім їм бодай сяк-так прохарчуватися з батькової землі на рівні свого стандарту? Восьмеро з них вирушають на південь Італії, й помалу кожен із них дістає те, чого йому бракувало на батьківщині: шматок землі. Один із братів, Робер Ґвіскар, поступово в боях стає визнаним вождем норманських воїнів. Він об'єднує роздрібнені маєтки та володіння, здобуті окремими рицарями. Починаючи від 1060 р., нормани під його орудою посуваються до Сицилії. У 1085 р., коли Робер Ґвіскар помирає, сарацини вже виявляються загнаними в південно-західну частину острова. Решта території перебуває в руках норманів і утворює нову феодальну державу.

Усі ці події, звісно, ніхто не планував. Починається все зі скрутного становища та обмежених можливостей на батьківщині, переселенням окремих людей, успіх яких кличе в дорогу інших, і як наслідок – виникненням держави.

Те саме відбувається і в Іспанії.

Уже в X ст. французькі рицарі вирушають допомагати іспанським князям у їхній боротьбі з арабами.

Західнофранкські володіння, як уже сказано, на відміну від східнофранкських не межують із придатними для колонізування великими

землями більш чи менш роздібнених племен. Зі сходу на шляху подальшої експансії стоїть німецький райх. Безпосереднім її об'єктом міг бути лише Іберійський півострів. Аж до середини XI ст. і тут через гори перебираються спершу поодинокі рицарі чи окремі невеликі гурти, а згодом із них виростає ціле військо. Араби, розколені всередині країни чварами, якийсь час чинять сякий-такий опір. У 1085 р. узято Толедо, в 1094 р. під проводом Сіда – Валенсію, яка невдовзі після цього знов переходить до арабів. Боротьба точиться з перемінним успіхом. 1095 р. один французький граф як лен дістає відвойовану територію в Португалії. Та аж у 1147 р. його синові за допомогою учасників другого хрестового походу вдається остаточно прибрати до рук Лісабон і певною мірою закріпити там своє панування як феодалного короля.

Якщо не брати до уваги Іспанії, по сусідству з Францією залишається тільки одна можливість захоплювати нові землі – по той бік Ла-Маншу. Й уже в середині XI ст. сюди вирушають окремі норманські рицарі. У 1066 р. на британські острови висаджується норманський герцог на чолі війська з норманських та французьких рицарів, захоплює владу й розподіляє землі по-новому. Можливості розширювати володіння, перспективи здобувати нові землі поблизу Франції стають чимдалі меншими.

У 1095 р., ще до того, як до руху приєднуються великі феодали, невеликий загін рицарів під проводом Вальтера Злидаря, або Готьє Незаможника, вирушає до Єрусалима й у Малій Азії гине. 1097 р. величезне військо під орудою норманських і французьких місцевих володарів вирушає до Святої Землі. Спочатку хрестоносці змушують візантійського імператора надати їм землі, на які зазіхають, як лени, але потім вони посуваються далі, захоплюють Єрусалим і засновують нові феодалні володіння.

Нема сумніву, що цю експансію саме в такому напрямі скеровувала Церква, пов'язуючи віру з потребою завоювати Святу Землю. Але безперечно й те, що без суспільного тиску на самих західнофранкських територіях, а згодом і в решті регіонів латинського християнства хрестові походи також не відбулися б.

Внутрішні напруженості цього суспільства виявлялися не лише у формі жадоби до земель та хліба. Вони важким тягарем гнітили душу кожної людини. Суспільний тиск виробляв рушійну силу, як ото генератор виробляє струм. Цей тиск змушував людей рухатись. А Церква вже готову силу спрямовувала. Вона сприймала людську нужду, дарувала їй надію і вказувала мету за межами Франції. Боротьбі за нові землі Церква надавала глибокого сенсу й виправдання. Вона обертала її на боротьбу за віру.

17. Хрестові походи – це специфічна форма першого великого експансіоністського й колонізаторського руху християнського Заходу. У процесі Великого переселення народів східні й північно-східні племена протягом сторіч посувалися на захід і південний захід, захоплюючи корисні площі Європи аж до крайніх її кордонів, британських островів.

Тепер ці племена міцно сиділи на землі. Помірний клімат, родючі ґрунти, нічим не сковані інстинкти сприяли швидкому розмноженню. Жити ставало тісно. Хвиля переселення певною мірою захлинулась, і ті, хто опинився в глухому куті, поривалися назад, на схід, або продовжуючи хрестові походи, або вдаючись до завоювань у самій Європі, де заселені німцями землі в жорстокій боротьбі поволі розширювалися далі на схід – від Ельби до Одери, далі до гирла Вісли, нарешті, аж до самої Пруссії й навіть до Прибалтики, хоч туди дісталася тільки міграційна хвиля німецьких рицарів, уже без німецьких селян.

Та саме цей останній феномен особливо виразно вказує на одну з цілої низки характерних рис, завдяки яким ця перша фаза суспільної перенаселеності й експансії відрізняється від фаз пізніших. Разом із розвитком процесу цивілізації, а отже, і з чимдалі суворішим стримуванням та регулюванням інстинктів (у верхніх прошарках воно відбувається інтенсивніше, ніж у нижніх – до причин цього ми ще повернемося), поступово знижується народжуваність дітей, і то в нижніх прошарках звичайно не так швидко, як у верхніх. Ця відмінність між середньою кількістю дітей у верхніх і нижніх прошарках дуже часто має велике значення для підтримання життєвого стандарту в перших.

Ота перша фаза стрімкого зростання населення на християнському Заході відрізняється від пізніших фаз тим, що в ній чисельність панівного прошарку, стану воїнів чи дворян, збільшується, по суті, не меншою мірою, ніж прошарок кріпаків, безземельних селян і вільних господарів, – одне слово, тих, хто обробляє землю безпосередньо сам. Боротьба за наявні можливості, які зі зростанням населення для кожного індивіда неминуче зменшувалися, безперервні міжусобні чвари, що їх викликала ця напружена ситуація, висока дитяча смертність, хвороби та пошесті – все це скорочувало надлишок населення, й, можливо, більш незахищеного прошарку селян це торкалося більшою мірою, ніж воїнів. Крім того, селяни мали таку обмежену свободу пересування, а обмін та зв'язки між різноманітними територіями були на такому низькому рівні, що надлишок робочої сили не міг за короткий час розподілитися по всій країні. Через це в одній її частині іноді внаслідок уسوبіць, спустошень, епідемій, освоєння нових земель чи втечі кріпаків відчувався брак робочої сили, а в інших виникав її надлишок. Про ті самі періоди до нас дійшли, по суті, протилежні свідчення: тоді як в одному місці був надлишок кріпаків, в іншому землевласники, пропонуючи кращі умови, намагалися залучити до обробітку своїх угідь безземельних селян, зайшлих людей, «*hospites*», – тобто додаткову робочу силу³⁰.

У всякому разі для характеру процесів, які тут розгортаються, вирішальне значення має те, що в цьому суспільстві виникає не тільки надлишок, «резервна армія» кріпаків та напівкріпаків, а й «резервна армія» *верхнього прошарку*, безземельних і малоземельних рицарів, котрі не мають змоги підтримувати свій життєвий стандарт. Тільки з ура-

хуванням цієї обставини можна зрозуміти і загалом характер цього першого західноєвропейського експансіоністського руху, і його особливості. Певна річ, у колонізації брали участь – у тій чи тій формі – й селяни, кріпацькі сини, але головний поштовх цій боротьбі дала потреба рицарів у землях. Нові землі можна було здобути лише безпосередньо мечем. Шлях торували зі зброєю в руках рицарі, все відбулося під їхньою орудою, переважно з них складалось і військо. Особливих рис цьому першому періоду експансії й колонізації надавав людський надлишок у верхньому прошарку, серед дворянства.

Вододіл між тими, хто в якій-небудь формі володіє землею, й тими, хто її не має чи має недостатньо, проходить через усе це суспільство. По один бік стоять земельні монополісти, рицарські родини, тобто знать, насамперед поміщики, а також вільні селяни, кріпаки, напівкріпаки, «*hospites*», які осіли десь на клапті землі, здатної їх сяк-так прогодувати. По другий бік – представники того чи того прошарку, які залишилися без землі. Відлучені від землі вихідці з неаристократичного прошарку – відлучені внаслідок втрати шансів чи сваволі правителів – роблять свій внесок у переселення, або колонізацію, але насамперед вони становлять людський матеріал для міських комун, що вже перебувають у процесі становлення. Ті, що витіснені з прошарку рицарів, одно слово, «молодші сини», яким дісталася надто мала спадщина – чи то як на їхні претензії, чи то просто щоб їх прогодувати, – всі ці «злидарі» з рицарів протягом сторіч виступають у найрізноманітніших суспільних образах: як хрестоносці, ватажки банд, найманці на службі у великих можливо-владців. Зрештою, вони ж таки стають матеріалом для перших форм регулярного війська.

18. Відомі й часто цитовані слова «нема землі без сеньйора» – не лише правове виправдання, а й суспільне гасло воїнського стану. Вони виражають прагнення рицарів захопити у свою власність будь-яку землю, яка є під рукою. Рано чи пізно так і стається на всіх територіях, де панує латинське християнство. Кожен клапоть корисної землі переходить у чийось власність. Однак попит на землю не падає, він навіть розширюється. А можливості задовольнити його зменшуються. Експансіоністські прагнення поглиблюються в міру зростання напруженості всередині суспільства. Але своєрідна динаміка, якої внаслідок цього набуває все суспільство, змушує діяти не лише тих, хто залишився ні з чим; вона неминуче торкається й тих, хто має землю й має її багато. Серед біднішого, обтяженого боргами, занепалого рицарства соціальний гніт породжує просте бажання захопити шмат землі й робочі руки, які прогодувать його відповідно до його стандарту. В багатих рицарів, у великих поміщиків та місцевих правителів цей гніт також викликає прагнення стягувати нові землі. Але за цим простим потягом до засобів існування, які відповідали б становому становищу, стоїть прагнення розширювати панування – адже що більші земельні володіння, то більша влада, то мо-

гутніша суспільна сила їхнього власника. У багатих поміщиків, а надто в дуже знатних серед них – ґрафів, герцогів та королів – прагнення розширювати володіння відповідає не тільки особистому шанобливості кожного з них. На прикладі західнофранкських Каролінгів та перших Капетингів ми вже показали, як унаслідок постійної автоматичної дії механізмів усупільнення, спрямованих на земельну власність та роздавання наділів, навіть королівські доми неминуче занепадали, якщо не мали змоги завойовувати щораз нові території. І коли ми бачимо, як протягом усієї цієї фази зовнішньої й внутрішньої експансії не лише бідні, а й численні заможні рицарі весь час тягнуться до нових земель, до розширення влади своїх родів, то це, безперечно, вияв того, як сильно сама структура й стан суспільства породжують в усіх прошарках (і в тих, представники котрих залишилися ні з чим і просто хочуть мати трохи землі, й у тих, де багатії намагаються розширювати свої володіння) постійне прагнення завойовувати нові території.

Існувала думка, нібито це прагнення «примножувати» власність, прагнення «наживати» – специфічна ознака «капіталізму», а отже, й новітніх часів. Середньовічне суспільство, мовляв, навпаки, – вирізняється тим, що вдовольняється справедливими доходами, які відповідають становому поділу.

До певної міри так воно, звичайно, і є, якщо під прагненням «примножувати» розуміти лише прагнення примножувати грошові багатства. Але протягом тривалого періоду середньовічної історії важливу форму власності становлять не гроші, а земля. Прагнення «наживати», коли вже взагалі користуватися цим висловом, тут неминуче має, отже, іншу форму й іншу спрямованість; воно вимагає поводитись по-іншому, ніж у суспільстві з більш чи менш сформованою грошовою та ринковою економікою. Закономірно, мабуть, що в новітні часи вперше в історії з'являється прошарок, який спеціалізується на торгівлі; його зусилля спрямовані на те, щоб невтомною працею здобувати чимдалі більше грошей. Суспільні структури, які в епоху середньовіччя, коли переважав сектор натурального господарства, спонукали людей здобувати щораз більше засобів виробництва (при всіх особливостях цих структур у різних регіонах), завважити нелегко, позаяк тут прагнуть наживати дедалі більше не безпосередньо грошей, а земель. Крім того, в цей час політичні та військові функції відділилися від економічних ще не такою мірою, як це поступово стається згодом, у новітньому суспільстві. Воєнна дія, політичні й економічні зусилля тут значною мірою тотожні, а прагнення збільшувати багатство у формі землеволодінь – це те саме, що й прагнення розширювати сферу панування, поглиблювати свою суверенність і зміцнювати військову могутність. Той, хто на певній території найбагатший, тобто володіє найбільшими землями, тут найсильніший і у військовому розумінні, бо може утримувати найчисленнішу озброєну дружину; він водночас і правитель, і воєначальник.

Саме через те, що в цьому суспільстві один великий поміщик протистояв іншому певною мірою так, як нині одна держава протистоїть іншій, здобуття сусідом нових земель для решти поміщиків означало пряму чи непряму небезпеку. У досить ненадійно збалансованій владній системі, де всі правителі постійно були один для одного потенційними союзниками й потенційними ворогами, це означало, як і нині, порушення рівноваги. Такий був, отже, той простий механізм, який у цій фазі внутрішньої й зовнішньої експансії підтримував рух серед багатих і могутніх рицарів не менше, ніж серед бідних, змушував їх постійно бути насторожі, пильнувати за збагаченням інших, постійно шукати можливості розширювати власні володіння. А коли вже в суспільстві внаслідок браку земель та надмірної густоти населення виникає такий рух, тоді той, хто уникає боротися, коли решта борються, хто тільки зберігає свою власність, поки решта намагаються розширити свої володіння, кінець кінцем неминуче залишається «меншим» і слабкішим від інших, і йому постійно загрожуватиме небезпека, що вони при першій-ліпшій нагоді захоплять його володіння. Багаті рицарі й місцеві правителі того часу не розмірковували про це так теоретично й узагальнено, як зроблено тут, однак добре бачили, які вони безсилі, коли хтось інший поруч має більше землі та влади чи коли хтось інший по сусідству захоплює нові землі й нові сфери впливу. Яскравіше це можна показати на прикладі вождів хрестових походів, скажімо, Готфріда Бульйонського, який на батьківщині спродує й віддає в заставу власні землі, щоб десь на чужині пошукати нових, більших, і який, по суті, здобуває королівство. Щодо пізніших часів, то тут можна навести приклад Габсбургів: уже здобувши імператорську корону, вони також були захоплені ідеєю розширювати владу свого дому, бо без опори на таку владу вони, навіть як імператори, були, по суті, зовсім безсилі. Адже могутні місцеві правителі, що ревниво ставилися до своєї влади, обрали першим імператором саме найбіднішого й найслабкішого з цього дому. Особливо яскраво й наочно цю закономірність підтверджує те значення, що його мало для розвитку західнофранкської держави завоювання Англії норманським герцогом. Приріст влади одного з місцевих правителів фактично означав цілковиту зміну рівноваги сил усередині самого союзу місцевих володінь, який становив основу цієї держави. Адже норманський герцог, який на власних землях, у Нормандії, зазнавав впливу відцентрових сил не менше, ніж решта місцевих правителів, завоював Англію не задля всіх норманів, а тільки щоб розширити владу свого дому. І новий розподіл англійських земель між воїнами, що прийшли сюди з ним, був вочевидь розрахований на те, щоб обмежити вплив відцентрових сил на його нових територіях і не дати виникнути тут великим місцевим володінням. Те, що герцог мусив наділяти землями своїх рицарів, було само собою зрозумілим і зумовленим тільки необхідністю зберегти його владу. Але він уникав надавати комусь одному великі,

цілісні території й навіть найвищим чином, які для свого утримання потребували доходів із великих володінь, відводив землі, досить розпорозені по всій країні³¹.

Завоювавши Англію, він автоматично став наймогутнішим серед місцевих правителів західнофранкської імперії. Раніше чи пізніше мала розпочатися боротьба між його домом і домом франкських герцогів, володарів королівського титулу, за першість у цій імперії й за саму корону. І ми знаємо, якою мірою ця боротьба між франкськими й норманськими герцогами в наступні сторіччя визначила весь хід історичного розвитку в Європі, як володарі Іль-де-Франс, завойовуючи нові землі, поступово вирівняли рівновагу сил і як унаслідок цієї боротьби по один і по другий бік Ла-Маншу зрештою виникло двоє різних володінь, а потім і дві різні нації. Але це, безперечно, – тільки один із численних прикладів тих автоматизмів цієї дуже динамічної фази середньовіччя, що спонукали як багатших, так і бідніших рицарів захоплювати нові землі.

Внутрішнє розширення суспільства: утворення нових органів та інструментів

19. Диспропорційність між чисельністю населення, яке зростало, й браком землі, що вже була закріплена за власниками, – цей рушій суспільної експансії, – спонукала значну частину панівного прошарку завойовувати нові території. Але для людей нижніх верств, для тих, хто працював, цей шлях був здебільшого закритий. Те, що їх примусово відривали від землі, призводило переважно до зворотних наслідків – до диференціації праці. Відірвані від землі невольні члени суспільства становили, як уже сказано, матеріал для ремісничих поселень, що вже поступово кристалізувалися навколо сприятливо розташованих поміщицьких маєтків та замків, – матеріал для майбутніх міст.

Досить великі агломерації людей – слово «міста» може створити тут, мабуть, хибну картину – бачимо вже в суспільстві IX ст., де панує натуральне господарство. Але це ще не були ті общини, які «жили не стільки з обробітку землі, скільки з ремесла й торгівлі, чи мали якісь особливі права й особливі інститути³². Це були фортеці великих землевласників і водночас їхні адміністративні сільськогосподарські центри. Самі тодішні міста свою цілісність утратили. Це були окремі ділянки, нерідко по кілька одна побіля одної, які дуже часто належали різним рицарям, а відтак і різним володінням – почасти світським, почасти церковним, – і кожна з яких жила своїм економічним життям. Будь-яка господарська діяльність проходила тільки в межах маєтку, домену землевласника. Виробництво й споживання відбувалося значною мірою безпосередньо в тому самому місці³³.

Але в XI ст. ці утворення починають зростати. Так само, як здебільшого під час рицарських експансій, але тут у прошарку невольних, з'являються спочатку неорганізовані одинаки, що прибиваються до таких

провінційних центрів і створюють надлишок робочих рук. І ставлення землевласників до цих прибульців, кожен із яких перед цим десь покинув маєток, не завжди було однакове³⁴. Іноді вони надавали таким людям невелику свободу, а в переважній більшості випадків сподівалися й вимагали від них тієї самої служби та зборів, що й від власних кріпаків та безземельних селян. Проте велике скупчення цих людей змінювало співвідношення сил між панами й представниками нижніх верств. Ново-прибулі згуртовувалися, набирали сили й повсюди починали криваву, здебільшого тривалу боротьбу за власні, нові права. Насамперед ці битви розгорнулися в Італії, трохи згодом – у Фландрії: 1030 р. – у Кремоні, 1057 – у Мілані, 1069 – у Мансі, 1077 – у Камбрі, 1080 – у Сен-Квентіні, 1099 – у Бове, 1108–1109 – у Нуайоні, 1112 – у Лані, 1127 – у Сен-Омері. Ці дати збігаються з періодом рицарської експансії й дають принаймні загальне уявлення про ті внутрішні напруженості, що надають руху суспільству в цій фазі його розвитку. Ідеться про перші визвольні битви людей, які працюють, буржуа. Те, що після численних поразок у боротьбі з представниками воїнського стану вони нарешті завойовують у найрізноманітніших регіонах Європи свої права, домагаються спершу невеликих, а потім і більших свобод, – свідчення того, які широкі можливості відкрив перед ними суспільний розвиток. І це своєрідне явище, це поступове піднесення нижніх трудящих прошарків у місті до політичної самостійності, а згодом – спочатку в образі професійної буржуазії – й до провідної політичної сили дає ключ для розуміння майже всіх тих структурних особливостей, завдяки яким західноєвропейські суспільства набувають своїх специфічних рис і відрізняються від суспільств Сходу.

На початку XI ст. загалом існують лише два класи вільних людей: воїни, або знать, і духівництво; крім них є тільки кріпаки, невольні й напіввольні – «*seux qui prient, seux qui combattent, seux qui travaillent*»³⁵.

До 1200 р., тобто за двоє сторіч або, якщо казати точніше, навіть лише за півтора сторіччя (адже так само, як розкорчовування земель і колонізаторська експансія, прискорюється та набуває ширшого розмаху й цей рух, особливо від 1050 р.) ціла низка ремісничих поселень, комун, домагаються визнання своїх прав та привілеїв, власного судочинства й автономії. Поряд із першими двома вільними станами з'являється третій. Під тиском таких чинників, як брак земель та зростання чисельності населення, суспільство розвивається не лише в ширину, а й у глибину, воно диференціюється, в ньому виникають нові осередки, формуються нові органи – міста.

20. Але разом із поглибленням диференціації праці, з утворенням нових великих ринків, із повільним розширенням обміну з віддаленішими регіонами зростає й потреба в єдиних і мобільних засобах обміну.

Коли кріпак чи безземельний селянин приносить панові свою подать, коли панцюг зв'язку між виробником та споживачем зовсім короткий і в ньому немає проміжних ланок, тоді суспільству не потрібна

облікова одиниця, не потрібен обмінний засіб, що до нього можна прирівнювати предмети обміну як до спільної мірки. Але тепер, коли виробники поступово виділяються з маєтку, цієї господарської одиниці, коли формується економічно незалежне ремесло й продукти праці у процесі обміну проходять через багато рук, через довгі ланцюги, тепер плетиво актів обміну ускладнюється. Виникає потреба в єдиній мобільній мірці, в обмінному об'єкті, до якого можна прирівнювати як до мірки решту об'єктів. Коли поділ праці та обмін стають складнішими й інтенсивнішими, виникає потреба мати більше грошей. Гроші – це, по суті, втілення суспільних взаємозв'язків, символ переплетіння акту обміну й людських ланцюгів, у які потрапляє товар на шляху від свого природного стану до споживання. Потреба в них виникає тоді, коли всередині самого суспільства обміну утворюються досить довгі ланцюги, тобто за умови певної густоти населення, ущільнення плетива суспільних взаємозв'язків і поглиблення диференціації суспільства.

Щоб глибше розглянути питання про те, як у період пізньої античності на численних територіях грошові відносини помалу відступають на задній план і зазнають нового піднесення десь аж від XI ст., тут потрібно було б надто багато часу й місця. Але зробити одне зауваження у зв'язку з тим, що було сказано вище, необхідно.

Не можна, звичайно, не вказати на те, що на давніх заселених територіях Європи гроші, власне, ніколи не виходили з ужитку зовсім. На терені натурального господарства в усі часи були анклавні грошової економіки, а поза межами володінь Каролінгів, крім того, залишалися великі території давньої Римської імперії, де грошовий обіг ніколи не припинявся такою мірою, як у самих володіннях. Тож можна всякчас і з повним правом ставити питання про «антецеденти» грошового господарства на християнському Заході, про анклавні, в яких воно ніколи не замирало. Можна запитати: як виникло грошове господарство? Де його витоки? Від кого європейці знов навчилися користуватися грошми? І такі запитання, такий напрям досліджень не позбавлений сенсу, позаяк важко, по суті, припускати, що цей інструмент міг так відносно швидко знову увійти в ужиток, якби не був так добре розвинений в інших, попередніх чи сусідніх цивілізаціях, якби доти його не знали взагалі.

Але якщо ставити проблему так, то дуже важливий бік запитання про нове розширення обігу грошей у Західній Європі залишиться без відповіді. Нам не пощастить з'ясувати, чому протягом тривалого часу західне суспільство потребувало грошей досить незначною мірою й чому попит на них, а відтак і їхнє використання з усіма його наслідками для розвитку суспільства знову поступово зросли. Тут потрібно ще поставити питання про *рушійні сили*, про ті чинники, що ведуть до *змін*. Запитання залишиться без відповіді й тоді, коли ми цікавитимемось антецедентами грошового господарства, коли досліджуватимемо його походження й походження грошей. Повну відповідь ми дістанемо аж тоді, коли вивчимо

актуальні суспільні процеси, які після повільного спаду в грошовому обігу наприкінці античних часів знов дали поштовх людським відносинам, формам інтеграції й зв'язкам, що сприяли зростанню попиту на гроші. Клітинна будова суспільства диференціювалась. Одним із виявів цього було нове піднесення у використанні грошей. Цілком очевидно, що цьому сприяла не тільки внутрішня експансія – важливу роль відіграли, скажімо, й самі переселенські та колонізаційні рухи, що мобілізували власність, породили нові потреби, проклали торгові шляхи до віддалених регіонів. Кожен окремих рух у загальній грі процесів пришвидшував або гальмував решту рухів, і переплетіння рухів та напруженостей істотно ускладнювалося разом із суспільною диференціацією. Окремі чинники й обставини тут не можна розглядати цілком ізольовано від решти. Але без диференціації всередині самого суспільства, без закріплення власності на землю, без значного збільшення чисельності населення, без утворення незалежних комун ремісників і торговців цей попит на гроші всередині суспільства ніколи знов не набув би такого швидкого зростання, а сектор товарно-грошових відносин ніколи знов так швидко не розширився б. Суть грошей, процеси розширення чи звуження їхнього використання не можна зрозуміти самі по собі – їх можна зрозуміти тільки у зв'язку з людьми, зі структурою людських відносин. Первісні сили цих змін слід шукати тут, у змінах, у розвитку людської інтеграції. Безперечно, що використання грошей, щойно набувши зростання, почало, зі свого боку, сприятливо впливати – до певного моменту насичення – на весь рух: на приріст населення, на диференціацію, на розширення міст.

Початок XI ст. позначений ще браком великих грошових операцій. Багатство залишається значною мірою без руху в руках Церкви та світських землевласників³⁶.

Згодом потреба в рухомих засобах обміну поступово починає зростати. Наявних грошей у вигляді монет уже не вистачає. Спочатку люди вдаються до допоміжних засобів, обмін відбувається з використанням пластин та прикрас із коштовних металів, які, щоб дістати мірну одиницю, зважують; роль мірила вартості виконують також коні. З розширенням попиту зростає потік нових монетних грошей; це – випущені владою карбовані шматки благородного металу, що мають певну вагу. Очевидно, на різних ступенях історичного розвитку цей процес, щойно виникала потреба в рухомих засобах обміну, повторювався; можливо також, що коли наявного запасу монет для забезпечення дедалі ширших потреб уже не вистачало, знов і знов набував значення обмін із використанням натуральних та напівнатуральних допоміжних засобів. У міру поглиблення диференціації в суспільстві й ущільнення людських взаємозв'язків і взаємодій, у міру зростання обсягу торгівлі та обміну поступово збільшується й маса грошей, що перебувають в обігу, а це, своєю чергою, сприяє інтенсивнішому розвитку тих процесів. При цьому постійно виникають щораз нові диспропорції.

У другій половині XIII ст. рухома власність – принаймні у Фландрії, на інших територіях, можливо, трохи раніше чи трохи пізніше – набуває дуже великих розмірів. Досить жвавий грошовий обіг відбувається «завдяки низці інструментів, які тим часом створено»³⁷. Тут починають карбувати золоті монети (в самій Франції, як досі в Абіссинії, своїх грошей ще не було); доти користувалися й зберігали в скарбниці візантійські золоті монети. Згодом з'являються розмінні гроші, векселі та обмінні листи. Усе це – ознаки того, що невидиме плетиво ланцюгів обміну ущільнюється.

21. Та як могли виникнути відносини обміну між різноманітними місцевостями, як диференціація праці могла подолати локальні рамки, коли транспортні засоби були розвинені недостатньо, а саме суспільство неспроможне було переміщувати вантажі на більш-менш великі відстані?

Вже приклади з часів правління Каролінгів показують, як сам король мусив переїздити зі своїм двором від маєтку до маєтку, щоб споживати харчі з власних володінь, сказати б, на місці. Його двір, навіть якщо порівняти з іншими дворами початкового періоду епохи абсолютизму, був невеликий, але, щоб його прогодувати, харчів було потрібно досить багато, й доправити їх до головної резиденції виявлялося так складно, що люди просто мусили їхати до них.

Та саме в цей час, коли чимдалі помітніше зростає населення, народжуються міста, виникають і зміцнюються нові взаємозв'язки та їхні інструменти, починають розвиватися й транспортні засоби.

У давнину кінська збруя, як і упряж для інших тяглових та в'ючних тварин, була мало придатна для перевезення великих вантажів на далекі відстані. Важко сказати, які вантажі й на які відстані перевозили тоді запряженим так тяглом, але у внутрішніх регіонах структуру й потреби господарства античного періоду такий спосіб транспортування, очевидно, задовольняв. Протягом усіх античних часів наземний транспорт проти водного залишався надзвичайно дорогим³⁸, повільним і незручним. Тож майже всі великі торговельні центри були розташовані біля моря або на берегах судноплавних річок. Таке зосередження головних транспортних шляхів на водних артеріях для структури античного суспільства досить характерне. Тут, на водних шляхах і передовсім на берегах морів, виникали багаті й нерідко надзвичайно густо населені міські центри, потребу в харчах та предметах розкошу яких дуже часто забезпечували досить віддалені місцевості та які були вузловими пунктами, ланками в диференційованих ланцюгах мережі обміну з віддаленими регіонами. На величезних внутрішніх територіях, доступних переважно наземному транспорту, тобто в багато більшій частині Римської імперії, основні свої потреби населення задовольняло безпосередньо місцевими виробами. Тут домінували короткі ланцюжки обміну, тобто те, що ми не зовсім диференційовано називаємо «відносинами натураль-

ного господарства». Тут грішми користувалися відносно мало, а щодо предметів розкошу, то купівельна спроможність цього сектора античної економіки була надто низька. Контраст між невеликим міським сектором і величезними територіями, віддаленими від моря, був, отже, дуже значний. Немовби тоненькі нервові гілочки, ці великі міські поселення тяглися вздовж водних шляхів у глибину суходільних регіонів, висмокчуючи з них силу, користуючись результатами їхньої праці, поки з розпадом централізованого механізму панування й певною мірою внаслідок запеклої боротьби сільських елементів проти міських правителів аграрний сектор звільнився від засилля міст, поки цей вузький, глибоко диференційований міський сектор із його широко розгалуженим плетивом зв'язків зрештою розпався. Короткі, регіонально обмежені ланцюжки мережі обміну й інститути натурального господарства розрослися й – у трохи зміненій формі – заглушили інститути міського сектора. Щодо самого цього домінуючого сектора античного суспільства, то потреби розвивати наземний транспорт він вочевидь не відчував. Усе, чим його не могла забезпечити власна країна або достачання чого було пов'язане з великими транспортними видатками, він легко діставав по воді.

Але в епоху правління Каролінгів Середземне море, ця головна транспортна артерія давнього світу, для багатьох народів була – передовсім унаслідок арабської експансії – недоступна. Тому наземне сполучення, мережа внутрішніх зв'язків набула цілком нового значення. Розширення цієї мережі вимагало вдосконалювати наземні транспортні засоби, а саме таке вдосконалення знов-таки сприяло розвитку взаємозв'язків та обміну в бік суходільного сполучення. І хоч потім для подальшого піднесення Західної Європи вирішального значення знов набули, як і в античні часи, заморські сполучення (наприклад, між Венецією й Візантією, між фландрійськими містами й Англією), специфічний характер західноєвропейського розвитку визначало все ж таки те, що мережа морських шляхів була пов'язана з чимдалі густішою мережею шляхів наземних, а в глибині території подалу виникали великі торговельні центри й ринки. Вдосконалення наземного транспорту й перевершення рівня його розвитку античних часів – це особливо наочний вияв поглиблення диференціації й розширення взаємозв'язків на європейських просторах, віддалених від моря.

У римському світі коня, як уже сказано, в запрягу використовували не часто. Збрую накидали йому на шию³⁹. Так вершникові було, мабуть, дуже зручно тримати тварину в руках і легко нею правити. Відкинута назад голова, «горда» постава коня, яку ми так часто бачимо на античних барельєфах, пов'язана саме з таким способом накидати збрую. Але цей спосіб не давав змоги запрягати ні коня, ні мула в повіз, особливо коли треба було перевозити великі вантажі, адже в такому разі збрую неминує передувати б тварині горлянку.

Те саме стосується й підків. В античності не було залізних підків, які прибиваються до копит цвяхами й надають кінській нозі тверду опору та можливість використовувати всю свою тяглову силу.

Починаючи від X ст., становище помалу змінюється. Одночасно з поступовим пришвидшенням розкорчовування земель, диференціюванням суспільства та виникненням міських ринків, коли гроші як ознака взаємозв'язків знов ширше входять в обіг, рішучі переміни настають і в наземних транспортних засобах, в упряжі для використання робочої сили тварин. І ті вдосконалення, хоч якими непомітними вони видаються нам нині, в цій фазі розвитку суспільства мали, по суті, не менше значення, ніж розвиток механізмів і техніки в пізніших фазах.

«Унаслідок величезних творчих зусиль»⁴⁰, писав один дослідник, протягом XI та XII ст. сфера використання робочої сили тварин помалу розширюється. Основний тягар тут переходить із шиї коня на груди, з'являється залізна підкова. А вже в XIII ст. створено, по суті, сучасний запряг для коня та інших тяглових тварин. Основи для наземних перевезень великих вантажів на більш-менш значні відстані закладено. У цей самий час з'являється повіз на колесах і починають брукувати вулиці. З розвитком транспортної техніки водяний млин набуває того значення, якого йому бракувало в античну епоху. Тепер підвезення до нього збіжжя здалеку може окупитись⁴¹. Це – ще один крок на шляху до диференціації й поглиблення взаємозв'язків, до відокремлення певних функцій від закритої сфери маєтку.

Про деякі нові елементи в структурі середньовічного суспільства порівняно з античним

22. Зміни в поведінці й інстинктах, які ми називаємо «цивілізацією», якнайтісніше пов'язані з дедалі міцнішим переплетінням взаємозв'язків людей та поглибленням їхньої залежності одне від одного. З кількох прикладів, які ми змогли тут навести, це переплетення видно певною мірою у процесі становлення. І вже тут, у цій відносно ранній фазі розвитку, спосіб суспільного переплетіння людей у Західній Європі в окремих моментах відрізняється від того, що був в античності. Клітинна будова суспільства знов починає диференціюватись і то в процесі широкого використання того, що залишилося від попередньої фази з властивою їй високою диференціацією інститутів. Але умови, в яких відбувається це нове диференціювання, а відтак і його спосіб та напрям багато в чому відрізняються від способу й напрямку диференціювання попередньої фази.

Іноді можна почути про «відродження торгівлі» в XI–XII ст. І коли тут мають на увазі певне повернення до інститутів античності, то така думка, безперечно, слушна. Без використання античної спадщини розв'язувати проблеми, що постали перед суспільством у процесі його розвитку, так швидко було б, звичайно, неможливо. У певному сенсі це було

будівництво на старому фундаменті. Але рушієм руху виступала не «наука в античності». Цей рушій був закладений у самому цьому суспільстві, в його автоматизмах, у тих умовах, за яких люди мали пристосовуватись одне до одного. І самі ці автоматизми, ці умови були вже не такі, як за античних часів. Досить поширена думка про те, нібито Західна Європа аж в добу Відродження, власне, знов досягла «рівня античності», а вже згодом поступово його «перевершила». Та навіть якщо взагалі можна вести мову про «перевершення» чи «прогрес», структурні закономірності й напрями руху, які проти античних часів становлять щось нове, вперше заявляють про себе – принаймні, досить виразно – не в добу Відродження, а вже в тій ранній фазі експансії та зростання, про яку йшлося вище.

Тут потрібно окремо зупинитися на двох таких структурних відмінностях. У західноєвропейському суспільстві, по суті, не було дешевої робочої сили бранців, рабів. Або коли вона десь і була – а того, що її не було зовсім, сказати не можна, – то в загальній структурі суспільства особливої ролі вона вже все ж таки не відігравала. Ця обставина від самого початку надавала суспільному розвитку Заходу іншого напрямку.

Не менш важлива була й ще одна обставина, про яку ми вже згадували. Нове заселення проходило не тільки на морському узбережжі, як колись, і навіть не тільки вздовж річкових шляхів, а й значною мірою на територіях, віддалених від моря, там, де пролягали наземні шляхи сполучення. Обидва ці явища, дуже часто тісно переплетені, від самого початку ставили перед людьми західноєвропейського суспільства проблеми, розв'язувати які античному суспільству не доводилось і під впливом яких суспільний розвиток спрямовувався в нове русло. Те, що в маєткових господарствах рабська праця відігравала роль незначну, можна пояснити браком великого числа рабів або тим, що для задоволення потреб прошарку воїнів було достатньо місцевих кріпаків. Та хоч там як, а оскільки рабська праця великого значення не мала, то не було й соціальних закономірностей, типових для рабовласницького господарства. Тільки з урахуванням цих особливих закономірностей своєрідність західноєвропейського суспільства постає в своєму справжньому світлі. У суспільстві, основаному на рабській праці, не лише поділ праці, взаємозв'язки людей, залежність один від одного верхніх і нижніх прошарків, а разом із нею й структура інстинктів в обох прошарках розвиваються не так, як у суспільстві з працею більш-менш вільною; соціальні напруженості й навіть функції грошей тут і там також неоднакові, вже не кажучи про значення вільної праці для розвитку засобів виробництва.

Із процесами, які надають західноєвропейській цивілізації її специфічних рис, тут досить буде порівняти декотрі інші процеси, що розгортаються в суспільстві зі сформованим ринком рабської праці. У цьому другому суспільстві вони не менш важливі й неминучі, ніж у першому.

Підсумок сучасних досліджень механізмів суспільства, побудованого на рабській праці, підбито в таких словах⁴²:

«...Slave-labour interferes with the work of production by free-labour. It interferes in three ways: it causes the withdrawal of a number of men from production to supervision and national defence; it diffuses a general sentiment against manual labour and any form of concentrated activity; and more especially it drives free labourers out of the occupations in which the slaves are engaged. Just as, by Gresham's law, bad coins drive out good, so it has been found by experience that, in any given occupation or range of occupations, slave-labour drives out free; so that it is even difficult to find recruits for the higher branches of an occupation if it is necessary for them to acquire skill by serving an apprenticeship side by side with slaves in the lower.

This leads to grave consequences; for the men driven out of these occupations are not themselves rich enough to live on the labour of slaves. They therefore tend to form an intermediate class of idlers who pick up a living as best they can – the class known to modern economists as «mean whites» or «white trash» and to students of Roman history as «clientes» or «faex Romuli». Such a class tends to emphasize both the social unrest and the military and aggressive character of a slave-state...

A slave society is therefore a society divided sharply into three classes: masters, mean whites and slaves; and the middle class is an idle class, living on the community or on warfare, or on the upper.

But there is still another result. The general sentiment against productive work leads to a state of affairs in which the slaves tend to be the only producers and the occupations in which they are engaged the only industries of the country. In other words, the community will rely for its wealth upon occupations which themselves admit of no change or adaptation to circumstances, and which, unless they supply deficiencies of labour by breeding, are in perpetual need of capital. But this capital cannot be found elsewhere in the community. It must therefore be sought abroad: and a slave community will tend, either to engage in aggressive warfare, or to become indebted for capital to neighbours with a free-labour system....»

Використання в суспільстві рабської праці певною мірою відвертає його вільних членів від роботи як від чогось такого, що їх негідне. Поряд із верхнім прошарком рабовласників, який не працює, з'являється *середній прошарок, який не працює*. Внаслідок залучення до роботи рабів перед суспільством постає необхідність зберігати відносно прості засоби виробництва, такі технічні механізми, які можуть обслуговувати раби та які через це досить важко піддаються змінам, удосконаленням, пристосуванню до нових ситуацій. Відтворення капіталу пов'язане з відтворенням рабів, тобто безпосередньо чи опосередковано з успіхами воєнних походів, із поповненням резерву рабів, і це відтворення ніколи не буває передбачуваним такою мірою, як у суспільстві, де купляють не людей на ціле життя, а лише окремі результати праці людей, соціально більш чи менш вільних.

Тепер стає зрозуміло, яке значення для напряду всього розвитку західноєвропейського суспільства мало те, що на початку середніх

віків, коли чисельність населення поступово зростала, рабів або не було зовсім, або вони відігравали незначну роль. Це суспільство від самого початку стало на інший шлях, ніж давньоримський світ⁴³. Воно улягало іншим закономірностям. Один із перших виявів цього – міські революції XI–XII ст., поступове звільнення позбавлених землі працівників, бюргерів, від влади рицарів-землевласників. Звідси бере початок лінія до поступового перетворення Західної Європи на суспільство, що працює як цілісний організм. Брак імпорту рабів та рабської праці надає тим, хто працює, зокрема й нижньому прошарку, неабиякої суспільної ваги. Що міцніше переплітаються взаємозв'язки між людьми й що більшою мірою разом із цим втягується земля й усе, що вона дає, в торговельний і грошовий обіг, то глибшою стає залежність верхніх прошарків – воїнів та дворян, – які не працюють, від нижніх та середніх прошарків, які працюють, і то більшої суспільної сили набувають другі. Піднесення буржуазних прошарків до верхнього прошарку – це вияв такої закономірності. Цілком на противагу античному рабовласницькому суспільству, де принаймні значна частина вільних городян завжди опинялася поза сферою праці, в західноєвропейському суспільстві праця вільних громадян провадить до дедалі більшої залежності всіх від усіх, і, зрештою, навіть представники верхніх прошарків, які доти не працювали, чимраз більше втягуються в коловорот поділу праці. Брак рабської праці й удосконалення праці вільної – це передумова й технічного розвитку Західної Європи, й процесу перетворення грошей на специфічну форму «капіталу», характерну для Західної Європи.

23. Це, якщо казати коротко, – тільки один із прикладів специфічних тенденцій західноєвропейського розвитку, які беруть початок в епоху середньовіччя й ведуть до новітніх часів.

Не менше значення, по суті, мало й те, що в середні віки заселялося не лише морське узбережжя. Попередні проникнення кочових народів щоразу сприяли, як уже сказано, пожвавленню торговельних зв'язків та інтегруванню великих територіальних одиниць лише на берегах річок і передовсім на узбережжі Середземного моря. Це стосується й Греції, й тим більше Риму. Панування римлян поступово поширювалося на весь басейн Середземного моря й кінець кінцем охопило його з усіх боків. «Рейн, Дунай, Євфрат і Сахара на зовнішніх кордонах утворювали величезне захисне кільце, яке перешкоджало доступу до морського узбережжя. Море для Римської імперії – це, безперечно, основа її й політичної, й економічної єдності»⁴⁴.

Германські племена спочатку також з усіх боків проникають до Середземного моря, повсюди засновуючи на територіях Римської імперії, ближче до моря, яке римляни називають «mare nostrum»⁴⁵, свої райхи. Франки так далеко не зайшли, бо всі прилеглі до узбережжя землі були вже зайняті. Тоді вони спробували пробитися туди силоміць. Усі ці пере-

селення й битви, звичайно, порушили та послабили зв'язки між приморськими регіонами. Колишнє значення Середземного моря як шляху сполучення, засобу зв'язку, основи й центру розвитку високої культури в Європі ще глибше було вочевидь підірване вторгненням арабів. Тепер і так ослаблені сполучні нитки рвуться остаточно. З римського море значною мірою стає арабським. «Пояс, який охоплював Східну й Західну Європу, Візантійську імперію й германські райони на заході, розірвано. L'invasion de l'Islam... eut, en effet, pour conséquence de placer celles-ci dans des conditions qui n'avaient jamais existé depuis les premiers temps de l'histoire»⁴⁶. Можна сказати це трохи інакше: ще ніколи, принаймні, доти, на внутрішніх територіях Європейського континенту, далеко від великих річок та небагатьох військових шляхів не з'являлось і не розвивалось більшою мірою диференційоване суспільство й відтак глибше диференційоване виробництво.

Нині важко сказати, чи справді лише вторгнення арабів створило умови для розвитку, сконцентрованого переважно у внутрішніх районах континенту. Можливо, такому розвитку сприяло й наповнення європейських територій племенами, що прибули сюди в епоху Великого переселення народів. Проте вирішальну роль у визначенні напрямку розвитку західно- й центральноєвропейського суспільства в будь-якому разі відіграло саме це тимчасове ізолювання від головних транспортних артерій.

В епоху Каролінгів центр величезної території, по суті, вперше опинився далеко в глибині континенту. Перед суспільством постало завдання ширше розвинути внутрішні комунікації. Коли за кілька сторіч це йому таки вдалося зробити, то й тепер антична спадщина виявилася в нових умовах. Було закладено основу формацій, яких античний світ не знав. Саме тут слід шукати ключ для розуміння певних відмінностей між античними інтеграційними єдностями й тими, що поступово виникали в Західній Європі. Держави, нації – хай там як ми називатимемо ці єдності, – все це групи народів, зосереджені переважно навколо розташованих у глибині континенту центрів, або головних міст, столиць, і поєднані внутрішніми транспортними артеріями.

І коли згодом ці західноєвропейські центри стають відправними пунктами колонізації не лише приморських територій та басейнів великих річок, а й широких територій у глибині континенту, коли звідси, із Західної Європи, починається захоплення й заселення справді значних частин світу, то передумовою цього було виникнення форм внутрішньоконтинентальної комунікації, не пов'язаних із рабською працею. І початки такого розвитку слід шукати в епоху середньовіччя.

Зрештою, тут-таки закладено зародки й того, що нині внутрішньоконтинентальний аграрний сектор суспільства більшою мірою, ніж будь-коли, залучено до коловороту диференційованого поділу праці й до широко розгалуженої мережі обміну.

Сьогодні ніхто не може сказати, чи західноєвропейське суспільство, ставши колись на цей шлях, неодмінно йтиме ним й далі. Ціле плетиво важелів, яке й досі залишається далеко невивченим, сприяло тому, що суспільство на цьому шляху утрималося й стабілізувалось. Але важливо збагнути, що воно ступило на той шлях ще тоді, в ті давні часи, й не зійшло з нього й дотепер. Неважко уявити собі, що з погляду розвитку людського суспільства загалом весь цей період – середні віки й новітні часи разом узяті – колись постане єдиною, цілісною епохою, таким собі великим «середньовіччям». І, по суті, не менш важливо зрозуміти, що середньовіччя у вужчому сенсі слова – аж ніяк не той статичний період, не той «кам'яний ліс», яким його нерідко змальовують, що в ньому були фази й сектори, сповнені руху саме в тому напрямі, в якому відбувався розвиток потім, у новітні часи, – фази експансії, прогресивного поділу праці, суспільних трансформацій і революцій, удосконалення знарядь праці. Водночас були, звичайно, сектори та фази, в яких інститути й ідеї застигали й певною мірою «кам'яніли». Але й таке чергування фаз і секторів, сповнених експансії, й інших фаз, інших секторів, в яких боротьба точиться більше за збереження, ніж за розширення та подальший розвиток і в яких суспільні інститути «застигають», новітнім часам у жодному разі не чуже, хоч темпи суспільного розвитку й самого такого чергування стали значно вищі, ніж в епоху середньовіччя.

До питання про соціогенез феодалізму

24. Процеси суспільної експансії мають свої межі й раніше чи пізніше їх досягають. Експансійний рух, який розпочався приблизно в XI ст., поступово також завмер. Західнофранкським рицарям ставало чимдалі важче освоювати нові землі розкорчовуванням. Безпосередньо за кордоном добувати їх стало вже, по суті, неможливо або вони діставалися ціною тяжкої боротьби. Колонізація східного узбережжя Середземного моря після перших успіхів далі не посувалась. А стан воїнів зростав. Афекти, інстинкти панівного прошарку того часу проти верхніх прошарків наступних епох менше стримувалися суспільною залежністю та цивілізаційними процесами. Влада чоловіка над жінкою була ще майже непохитна. «На кожній сторінці хронік цього часу читаємо про рицарів, баронів, великих можновладців, які мають по восьмеро, десятеро, дванадцятаро, а то й більше нащадків чоловічого роду»⁴⁷. Так звана «феодальна система», яка в XII ст. набуває виразних обрисів, а в XIII ст. уже певною мірою утверджується, – це не що інше, як завершальна форма цього експансійного руху в аграрному секторі суспільства; у міському секторі цей рух ще трохи триває в іншій формі, поки нарешті дістає своє завершення в закритій цеховій системі. У цьому суспільстві рицарям, які ще не мають наділу й не стали поміщиками, чимдалі важче добувати землю, а малоземельним домам – чимдалі важче розширювати свої володіння. Відносини власності закріплюються. Підійматися вище на

соціальній драбині стає дедалі складніше. Відповідно закріплюються й станові відмінності між рицарями. Ієрархія в дворянському прошарку, яка відповідає розмірам землеволодінь, заявляє про себе щораз виразніше. А різноманітні титули, що колись позначали службове становище або, як ми сказали б сьогодні, «чин», тепер дедалі чіткіше набувають нового сенсу: тепер вони пов'язуються з ім'я певного дому як ознака розмірів його землеволодіння, а відтак – і його військової могутності. Герцоґські доми – це нащадки королівських васалів, яких королі колись посадили своїми представниками на певних територіях; поступово вони й самі стають більш чи менш незалежними сюзеренами на цих територіях і в їхніх межах власниками більш чи менш великих земельних володінь. Те саме і з графами, або «comtes», «Vicomtes», віконти, – це нащадки чоловіка, котрого граф посадив замість себе на певній невеликій території й котрий заволодів цією територією як своєю спадковою власністю. «Сеньйори» («seigneurs»), або «сери» («sires»), – це нащадки тих, кого графи ставили наглядати за однією зі своїх фортець чи замків або хто, можливо, й сам звів укріплений замок на невеликій території, за якою його посаджено наглядати⁴⁸. Тепер і замок, і земля довкола стали його спадковою власністю. Кожен утримує те, що має. І не дає нікому згори нічого в себе відібрати. І знизу до нього ніхто вже не може підступити. Землю розподілено. Суспільство, яке розширюється назовні й усеєдину, яке перебуває на піднесенні та в якому воїнові досить легко набрати нові землі чи збільшити вже наявні, тобто суспільство з відносно відкритими можливостями чи позиціями протягом кількох поколінь стає суспільством із позиціями більш чи менш закритими.

25. Переходи від фази з більшими можливостями для піднесення й експансії до фази з меншими можливостями для задоволення стандартних потреб, що виникають під час піднесення, тобто фази, коли кожен якомога міцніше закріплюється на своїй позиції, а всі, хто перебуває в однаковій позиції, якомога міцніше згуртовуються, – такі переходи в історії трапляються часто. Ми й самі живемо в період такої трансформації, модифікованої внаслідок особливої гнучкості індустріального суспільства, яке, коли зникають можливості в одному секторі, дає змогу скористатися неоднаковим рівнем розвитку взаємозв'язаних територій і шукати нові можливості в іншому секторі. Та якщо брати загалом, то не тільки кожна криза означає відхилення в один бік, кожна кон'юнктура – відхилення в інший бік, а суспільство загалом дедалі виразніше виявляє глибоку тенденцію в бік системи із закритими позиціями.

Такі періоди можна помітити вже з першого погляду по пригніченому стану (принаймні в тих, хто залишився ні з чим), по за давнених, застиглих суспільних формах, по спробах підірвати їх знизу і, як уже сказано, по міцнішому згуртуванню тих, хто посів однакові позиції на ієрархічній драбині.

У деталях такі процеси в суспільстві з переважно натуральним господарством протікають, певна річ, інакше, ніж у суспільстві з грошовим

господарством, хоч і не менш послідовно. Пізнішому спостерігачеві в процесі феодалізації здається спершу незрозумілим те, що ні королі, ні герцоги, ні носії нижчих титулів не в змозі перешкодити поступовому перетворенню своїх васалів на більш чи менш самостійних ленників. Та саме загальний характер цього феномена показує силу суспільних автоматизмів, які тут діяли. Вище ми вже згадували про ті неминучі обставини, які в рицарському суспільстві, де панувало натуральне господарство, поступово призводили до занепаду королівського дому, якщо володареві корони не вдавалося постійно домагатися успіхів в експансії, тобто завойовувати нові землі. Аналогічні процеси розгортаються в усьому рицарському суспільстві, коли зростають можливості експансії й зменшується зовнішня загроза. Це – типові закономірності суспільства, побудованого на земельній власності, суспільства, де торговельні зв'язки не відіграють значної ролі, де кожний маєток більшою чи меншою мірою автаркічний, а військова згуртованість із метою захищатися чи нападати становить первісну форму інтеграції великих територій.

У племінному союзі воїни, збиті в сотні, живуть досить тісно один з одним. Згодом вони поступово розходяться по країні. Їхнє число зростає. Однак зі збільшенням їхньої чисельності, з розпорощенням їх на великій території падає рівень захисту, який плем'я чи сотня надавали колись кожному своєму членові. Окремі сім'ї, що живуть у своїх маєтках та замках замкнено й нерідко досить далеко одна від одної, окремі воїни, господарі в цих сім'ях і водночас власники більшого чи меншого числа кріпаків, особисто залежні, всілякі напіввільні селяни – всі вони тепер опиняються на великій території в глибшій ізоляції, ніж були до того. В усій країні між воїнами поволі виникають нові форми відносин і народжуються функції, які залежать від більшої чи меншої кількості підвладних людей, від більших чи менших відстаней, більшої чи меншої ізоляції індивідів і які визначаються закономірностями, властивими земельній власності.

З поступовим розпадом племінного союзу й зміцненням ґерманських воїнів із представниками галло-романського верхнього прошарку, з розсіюванням воїнів на великих територіях індивіду не залишається іншої можливості захиститися від соціально дужчих суперників, як стати під крило ще могутніших. Ці, своєю чергою, не мають іншої змоги захиститися від таких самих могутніх правителів, що мають приблизно такі самі завбільшки землеволодіння, а отже, й таку саму військову силу, як вдатися по допомогу до рицарів, котрі пропонують свої військові послуги, свою руку й котрі дістають за це наділи.

Виникають індивідуальні залежності. Рицарі вступають в особисті союзи один з одним, скріплюючи їх клятвою. Той, котрий посідає у війську вище становище, котрий має більші землеволодіння (одне зумовлює друге, й коли щось змінюється в одному, то рано чи пізно настають зміни і в другому), – це «сюзерен», а той, котрий соціально слабкіший – «васал», і за певних умов цей може, своєю чергою, взяти під

свій захист воїнів, які мають іще менше земель, іще менше засобів виробництва та військового спорядження, й скористатись їхніми послугами. На перших порах такі індивідуальні союзи – єдина форма, в якій люди можуть знайти захист одне від одного.

«Феодальна система» становить своєрідну протилежність племінній організації суспільства. З розпадом другої неминуче виникають нові угруповання, нові форми інтеграції. Відбувається різке посування індивідуалізації, посилене зростанням мобільності та поглибленням експансіоністських тенденцій у суспільстві. Це – *індивідуалізація стосовно родового, а почасти й сімейного союзу*, подібно до того, як згодом відбуватиметься посування індивідуалізації стосовно союзу ленного, ремісничого, станового, а також знов і знов – сімейного. До речі, клятва ленника – це не що інше, як укладення захисного союзу між окремими воїнами, сакральне скріплення особистих стосунків між рицарем, котрий надає землю та захист, і рицарем, котрий навзамін надає свою службу. На початковій стадії такого руху сторону, яка дає, представляє король. Як правителєві-завойовнику йому фактично належать усі землі, й ніяких послуг він нікому не надає; він тільки розподіляє землі. Внизу суспільної піраміди стоїть, із другого боку, кріпак, він землі не має й тільки надає послуги або платить податі, що, зрештою, означає те саме. Всі проміжні ступені між ними мають спочатку подвійний характер. З кожного вищого рицарі надають тим, хто стоїть на нижчому, землю й захист, а з кожного нижчого – послуги. Але таке переплетіння взаємозалежностей (надання послуг, передовсім воєнних, знизу вгору й землі чи захисту – згори вниз) приховує в собі напруженості, які спричиняють до вельми специфічних трансформацій. Процес феодалізації – не що інше, як одна з таких неминучих трансформацій у цьому переплетінні взаємозалежностей. У певній фазі розвитку Західної Європи залежність тих, що стоять вище, завжди й повсюду більша від послуг, ніж залежність васалів, які мають трохи землі, від захисту. В суспільстві, де кожен клопоть землі годує свого господаря, це зміцнює відцентрові сили. Цей процес улягає простій закономірності: всю ієрархію рицарського суспільства складають васали, в минулому служиві люди, що поставали самостійними землевласниками, а їхні колишні титули тепер засвідчують величину їхніх володінь та військової могутності.

26. Зрозуміти ці трансформації та їхні механізми було б неважко, якби дослідники пізніших часів раз у раз не пов'язували думку про те, що вони називають «правом», зі стосунками між рицарями феодального суспільства. Звички мислити, які виробляє суспільство, так тиснуть на кожну людину, що той, хто пробує проаналізувати минуле, мимоволі наштовхується на запитання: а чому ж королі, герцоги, графи дозволяли відбирати в себе землі, якими спочатку цілком неподільно володіли самі? Чому вони не заявляли про своє «право» на них?

Однак тут ідеться не про те, що в диференційованому суспільстві називають «правовими питаннями». Щоб зрозуміти феодальне суспільство,

не можна розглядати власні «правові форми» як *право* загалом. У всі часи правові форми відповідають структурі того чи того суспільства. Передумову виникнення загальних, зафіксованих на письмі правових норм, пов'язаних із формами власності індустріального суспільства, становить високий рівень суспільних взаємозв'язків і, відповідно, утворення центральних інститутів, які здатні гарантувати чинність цих норм у всьому своєму правовому полі і які мають достатньо сили для того, щоб забезпечити тут дотримання письмових угод, зафіксованих законів та прилюдних їхніх повноважних представників навіть тими, хто чинить цьому опір. Влада, яка легітимізує титули й претензії на власність, у новітні часи виявляється вже не так очевидно. Щодо окремої людини, то вона така величезна, а вірогідність її існування, загроза, яку вона становить, така сама собою зрозуміла, що виступати проти неї відверто й випробовувати її силу наважуються не часто. Саме через це спостерігаємо таку виразну тенденцію розглядати це право так, немовби воно впало з неба й існує само собою, немовби воно просто «право», яке існувало б, навіть якби владний механізм його не підтримував чи якби цей механізм мав іншу будову.

Сполучні ланцюги між правовим та владним механізмами нині, відповідно до глибшої суспільної диференціації, стали довшими. А поза-як правовий механізм дуже часто, хоч і не завжди й тим більше не повністю, *працює* незалежно від владного механізму, то можна досить легко недобачити, що право в нашому суспільстві, як і в будь-якому іншому, становить функцію суспільної структури, є виявом співвідношення суспільних сил, символом пов'язаності й залежності одна від одної різноманітних соціальних груп або – що, по суті, те саме – символом співвідношення суспільних сил⁴⁹.

У феодальному суспільстві це давалося взнаки багато очевидніше. Взаємозалежність людей і регіонів була менша. На величезних територіях не було жодного стабільного механізму влади. Відносини власності регулювала безпосередньо взаємна пов'язаність і фактичне співвідношення суспільних сил*.

**Зауваження до поняття «суспільна сила».* «Суспільна сила» людини чи групи – це феномен комплексний. Стосовно окремої людини вона ніколи не тотожна цілком її особистій фізичній силі, а стосовно цілої групи – сумі особистих фізичних сил. Проте за певних обставин фізична сила й спритність *можуть* становити суттєвий елемент суспільної сили. Те, яка частка в суспільній силі припадає на силу фізичну, залежить від загальної структури суспільства й місця індивіда в ньому. За своєю структурою й будовою соціальні сили такі самі різноманітні, як структура та будова самих суспільств. В індустріальному суспільстві, наприклад, якнайвища суспільна сила індивіда може поєднуватися з дуже незначною його фізичною силою, хоча в розвитку цього суспільства можуть наставати фази, коли фізична сила як складова сили суспільної знов набуває для всіх особливого значення.

У феодальному рицарському суспільстві велика фізична сила – це неодмінний елемент сили суспільної, хоч перша в жодному разі не визначає другу. У трох

В індустріальному суспільстві є різновид відносин, які в певному сенсі можна порівняти з відносинами між воїнами чи землевласниками у феодальному суспільстві й на прикладі яких можна з'ясувати закономірності таких відносин. Це – відносини між державами. Вирішальне значення в них вочевидь має також суспільна сила, в якій, поряд із взаємною пов'язаністю або залежністю, що впливає з економічних взаємозв'язків, досить велику роль відіграє військова сила; звичайно, цей військовий потенціал, своєю чергою, так само, як і в рицарському суспільстві, вирішальною мірою визначають розміри території та родючість її земель, чисельність і робочий потенціал людей, які на цій території можуть прогнати ворога.

Відносини між державами регулюються теж не тими самими правовими нормами, що діють у межах кожної з них. Нема загального для всіх владного механізму, на який могло б спиратися таке міждержавне право. Наявність міжнародного права за браку владного механізму не може

спрощеному вигляді можна висловитись так: суспільна сила чоловіка у феодальному рицарському суспільстві вищою мірою пропорційна розмірам і родючості земель, якими він фактично володіє. Його фізична сила, поза всяким сумнівом, становить суттєвий елемент цього права володіти. Хто в цьому суспільстві не вміє битись і користуватися власним тілом, щоб нападати й оборонятись, той, по суті, довго не матиме шансів володіти землею. Та коли вже хтось має чималий шмат землі, той виявляється монополістом найважливіших у цьому суспільстві засобів виробництва, а відтак і має суспільну силу, тобто можливості, які перевершують його особисту фізичну силу. Він може надати частину своєї землі іншим рицарям, які її потребують, а натомість дістати їхні послуги. Слова про те, що його суспільна сила пропорційна розмірам і родючості земель, якими він фактично володіє, водночас одначають: суспільна сила такого чоловіка пропорційна розмірам його військової дружини, його війську, тобто його військовій силі.

Та саме через це стає водночас зрозуміло, що коли такий чоловік хоче захистити й зберегти свої землі, то він потрапляє в залежність від служби своїх васалів. Ця залежність володаря від служивих людей різного рангу – важливий елемент їхньої суспільної сили. Коли його залежність від їхніх послуг зростає, то його суспільна сила зменшується; коли зростає потреба в землі й попит на неї у тих, хто її не має, то суспільна сила тих, хто нею володіє, збільшується. Суспільну силу окремої людини чи групи людей повною мірою можна виразити тільки пропорціями. Це – тільки один простий приклад.

Глибше дослідити, що таке «суспільна сила», – завдання окреме. Навряд чи треба казати про те, яке значення вона має для розуміння суспільних процесів у минулому й тепер. «Політична влада» – це також не що інше, як певна форма суспільної сили. Тому не можна зрозуміти ні поведінку, ні долі людей, груп, суспільних верств чи цілих держав, не проаналізувавши справжньої суспільної сили тих, кого це стосується, незалежно від того, що вони самі про себе кажуть чи думають. Навіть політична гра значною мірою втратила б свій азартний характер і таємничість, якби пощастило бодай якоюсь мірою проаналізувати плетиво співвідношень суспільних сил усіх країн. Тож одним із багатьох соціологічних завдань у майбутньому залишається виробити для цього чіткі методи.

приховати того факту, що відносини між народами, якщо брати тривалий період, регулюються лише й тільки співвідношеннями суспільних сил і що будь-яке зміщення в цих співвідношеннях, будь-яке розширення влади, будь-яке зростання потуги однієї країни в одній із систем рівноваги на планеті – в умовах поглиблення взаємозв'язків, – а також у межах усього світового співтовариства означає автоматичне послаблення суспільної сили решти країн.

Тут напруженість між «haves» і «haves-not» (тобто між тими, хто має землю і засобів виробництва достатньо для того, щоб задовольнити свої претензії на відповідний стандарт, і тими, хто має їх, як на свій стандарт, недостатньо) зростає – автоматично, в міру того, як світове буржуазне суспільство наближається в цьому секторі до стану «системи із закритими можливостями».

У відносинах між окремими сеньйорами у феодальному суспільстві й відносинах між державами в індустріальному суспільстві можна побачити щось більше, ніж випадкову аналогію. Цю подібність слід шукати в лінії розвитку самого західноєвропейського суспільства. У ході цього розвитку, в процесі поглиблення взаємозв'язків та взаємозалежностей знову виникають аналогічні форми відносин, зокрема й правових – спершу між досить невеликими інтегрованими й територіальними одиницями, згодом на щораз вищих ступенях інтеграції, хоч перехід до цих нових ступенів викликає певні якісні зміни.

Ми ще покажемо, яке значення для змін у поведінці й інстинктах людей, для процесу цивілізації, мав розвиток, картина якого тут починає вимальовуватись: виникнення чимдалі більших інтегрованих одиниць, що домоглися певного внутрішнього миру, але готових воювати із зовнішніми ворогами.

Стосунки між власниками замків нагадують, по суті, стосунки між нинішніми державами. Рівень економічних зв'язків, товарообміну, поділу праці між окремими землеволодіннями у X–XI ст. був іще, звичайно, незрівнянно нижчий, ніж між сьогодинішніми державами, й, відповідно, менша була економічна залежність рицарів один від одного. Тим безпосередніший, вирішальніший вплив на взаємини між ними справляв їхній військовий потенціал, чисельність військової дружини й розміри землеволодінь, які вони фактично мали в своєму розпорядженні. Ми раз у раз бачимо, що в цьому суспільстві жодна клятва вірності, жодна угода – так само, як і в стосунках між державами нині, – не може стати на перешкоді змінам суспільних сил. Васальну вірність завжди великою мірою визначала, зрештою, фактична залежність союзників один від одного, гра пропозиції й попиту між тими, хто наділяв землі, надавав захист і потребував послуг у широкому розумінні слова, з одного боку, й тими, хто ці послуги пропонував і потребував земель та захисту, з другого боку. Коли експансія, завоювання й освоєння нових земель ускладнювались, більші можливості тут щоразу відкривалися насамперед перед тими, хто

пропонував послуги й діставав за них землі. Це – підґрунтя першого з тих зміщень, які тепер відбувались у феодальному суспільстві, – усамоствінення служивих людей.

Земля в цьому суспільстві – завжди «власність» того, хто фактично нею розпоряджається, хто реально користується правами володіння й хто має достатньо сили для того, щоб захистити те, що вже тримає в руках. Тому той, хто за службу мусить роздавати землю в ленне користування, спершу опиняється в невідгодному становищі проти того, хто одержує землю за свою службу, проти ленника. Певна річ, «сюзерен» має «право» на віддану як лен землю, але фактично нею розпоряджається ленник. Єдине, що робить іще ленника залежним від сюзерена потім, коли він уже дістав землю, – це захист у широкому розумінні слова. Але захист потрібен не завжди. Як королі у феодальному суспільстві завжди сильні тоді, коли васалам потрібен їхній захист і провід у разі загрози з боку зовнішнього ворога, а тим більше тоді, коли вони, королі, завойовують нові землі й можуть їх розподіляти, і, навпаки, слабкі, коли їхнім васалам нічого не загрожує й на нові землі сподівань нема, так само і сюзерени, тільки на нижчому рівні, виявляються слабкими, коли ті, кому вони колись надали землю, їхнього захисту потребують не дуже.

Сюзерен будь-якого ієрархічного ступеня може силоміць змусити будь-кого зі своїх васалів виконувати його обов'язки або силоміць прогнати того зі своїх земель. Але він не може вчинити так з усіма, навіть із багатьма васалами водночас. Адже щоб прогнати одних рицарів, йому потрібні послуги інших (про те, щоб озброїти кріпаків, шкода й думати) або йому потрібні нові землі, щоб оплачувати послуги нових рицарів. Але й для самих нових завоювань йому потрібні нові воїни. На цьому шляху західнофранкська територія в X–XI ст. розпадається на численні дедалі менші й менші володіння. Кожен барон, кожен віконт, кожен сеньйор, сидючи в своєму укріпленому замку чи замках, владарює над маєтком чи маєтками, як правитель над своєю державою. Влада номінального сюзерена, тобто центрального правителя, незначна. Неминучі механізми у грі попиту й пропозиції, внаслідок дії яких васал, що фактично розпоряджається землею, стає залежним від захисту сюзерена загалом менше, ніж той – від послуг васала, свою справу зробили. Дезінтеграція власності, перехід землі від короля до ієрархічно організованого рицарства загалом (а саме це й ніщо інше становить процес «феодалізації») досягли крайньої межі. Але система суспільних напруженостей, що виникає разом із цією широкою дезінтеграцією, уже містить у собі стимули руху в зворотний бік – до нової централізації.

До питання про соціогенез мінезанґа та куртуазних форм поведінки

27. У процесі феодалізації можна виділити дві фази: фазу крайньої дезінтеграції, про яку щойно йшлося, та фазу, в якій рух повертається в зворотний бік і з'являються й набувають розмаху перші, ще нетривкі форми реінтеграції. Відтак, якщо цей стан крайньої дезінтеграції взяти за вихідний пункт, починається тривалий історичний процес, у ході якого виникає взаємозалежність чимдалі більших територій та мас людей і, зрештою, формуються добре організовані інтегровані спільноти.

«У X та ще й у XI ст. розрібнення триває далі. Схоже, вже нікому не пощастить утримати в руках частку влади, достатньо велику для того, щоб здійснити більш-менш значні дії. Лени, права, можливості панувати зазнають чимдалі глибшого поділу... Будь-яка влада згори донизу, вздовж усієї ієрархічної драбини посувається до чимдалі більшої дезінтеграції.

Згодом, уже в XI, а особливо в XII ст. настає реакція. Дає про себе знати феномен, який в історії неодноразово повторюється в різноманітних формах. На чолі феодального руху стають землевласники, що перебувають у кращому становищі й мають більші можливості. Феодальному праву, яке починає набувати фіксованих форм, вони надають іншого спрямування, ущемлюючи інтереси своїх васалів. Їхнім прагненням сприяють певні історичні – досить вагомі – обставини... І ця реакція відбувається насамперед у формі консолідації людей, котрі свого часу досягли певних суспільних позицій»⁵⁰.

Після поступового переходу рицарського суспільства від досить мобільної фази піднесення й експансії з відносно широкими можливостями для індивіда до фази з чимдалі «закритішими позиціями», фази, в якій кожен намагається насамперед утримати й зміцнити те, що має, знов порушується рівновага серед рицарів, що сидять у своїх укріплених замках по всій країні, мов такі собі «reguli», невеличкі царьки. Суспільна сила невеликого числа більших і багатших землевласників проти численних менших зростає.

Нижче ми ще поговоримо детальніше про механізм монополії, який у цей час починає спрацьовувати. Вкажемо поки що тільки на один чинник, який відтепер чимдалі рішучіше знов діє тут на користь небагатьох великих і на шкоду багатьох малих рицарів-землевласників, – на значення поступової комерціалізації суспільства. Сплетіння взаємозалежностей, гра попиту й пропозиції на землю, на захист і на службу в менш диференційованому суспільстві X та ще й XI ст. закладені в самій структурі цього сплетіння. У XI ст. воно ще досить повільно, а в XII ст. чимдалі швидше й глибше ускладнюється. За нинішнього стану досліджень важко з точністю визначити, як у той час зростали торгівля та обіг грошових засобів, що вже з'являлися. Тільки такі відомості дали б змогу посправжньому простежити зміни у співвідношенні суспільних сил. Досить констатувати, що в суспільстві поглиблюється диференціація праці,

збільшується ринковий сектор і розширюється грошовий обіг, хоч іще тривалий час натуральна форма господарства значною мірою переважає. І це зростання торгівлі й грошового обігу дає куди більшу вигоду нечисленним великим і багатим землевласникам, ніж більшості малих. Ці й далі живуть у своїх володіннях загалом так само, як жили доти. Вони просто поглинають те, що дають їхні маєтки, а їхня участь у мережі торгівлі та обміну залишається мінімальна. Великі землевласники, навпаки, входять у мережу торговельних відносин, і то не лише завдяки надлишковим доходам від своїх маєтків. Поселення ремісників і торговців, міста, розширюються й здебільшого сусідять також із замками та адміністративними центрами великих володінь, і хоч які несталі ще стосунки між великими феодалами й комунами, що входять до їхніх уділів, хоч як часто ці стосунки хитаються між недовірою, ворожістю, відвертою боротьбою та мирними угодами, великі феодали, зрештою, одержують від комун податі, й це зміцнює їхні позиції в стосунках із феодалами меншими. Перед першими відкриваються можливості вирватися із зачарованого кола, коли вони, наділяючи рицарям за службу лени, втрачали над цими землями владу; перед ними відкриваються можливості протистояти відцентровим силам. При дворах великих землевласників, унаслідок їхньої прямої чи непрямої участі в торговельній мережі, нагромаджуються багатства – хай це будуть просто харчі або коштовні метали в карбованому чи некарбованому вигляді, – яких більшість дрібних землевласників не мають. Ці можливості з'являються на тлі чимдалі більшого «попиту на шанси», на тлі зростання пропозиції послуг із боку збіднілих рицарів та інших відчужених від землі елементів. Що меншими стають у суспільстві можливості провадити експансію, то більшою стає в усіх прошарках, зокрема й у верхньому, резервна армія. Дуже багато представників верхнього прошарку вдовольняються вже тим, що, знайшовши сяку-таку службу при дворі великого землевласника, просто дістають дах над головою, одягу й харчі; а якщо котрийсь із них з ласки великого пана колись одержить іще й клапоть землі, лен, то це, можна вважати, – вже велике щастя. Добре відома в Німеччині доля Вальтера фон дер Фогельвайде щодо цього досить типова й для багатьох людей у Франції. На тлі таких суспільних обставин можна до певної міри зрозуміти, скільки принижень, марних ходінь із благаннями й розчарувань приховується за Вальтеровим вигуком: «Я маю свій лен!»

28. Двори великих феодалів – королів, герцогів, графів, високих баронів або, якщо казати узагальнено, територіальних володарів – унаслідок своїх чимдалі більших можливостей приваблюють до своїх палат чимдалі більше число людей. Цілком аналогічний процес повториться через кілька сторіч при дворах князів та королів із необмеженою владою, вже на вищому ступені інтеграції. Але тоді взаємозв'язки й взаємозалежності в суспільстві, розвиток торговельних і грошових відносин уже досягне такого високого рівня, що регулярні податкові

надходження з усієї підвладної території й військо, яке складається із селянських та бюргерських синів з офіцерами-дворянами на чолі і яке абсолютний правитель утримує на ці податкові надходження, дає змогу цілком нейтралізувати відцентрові сили й самостійницькі прагнення знатних землевласників у всій країні. А поки що, у XII ст., рівень інтеграції, торговельних і транспортних зв'язків ще досить низький. На територіях масштабу королівства подолати на тривалий час відцентрові сили ще неможливо; навіть на теренах завбільшки як герцогство чи графство приборкати васалів, котрі прагнуть привласнити надані їм як лени землі, ледве вдається, й то лише внаслідок запеклої боротьби. Суспільна сила багатих феодалів зростає насамперед через те, що вони не роздають свої великі володіння в ленне користування; навіть носії королівського титулу щодо цього анітрохи не відрізняються від решти великих землевласників. Можливості торговельно-грошового обігу, якими всі вони, маючи великі землеволодіння, можуть скористатися на свою користь, дають їм перевагу, зокрема й військову, над дрібнішими феодалами, незалежними рицарями – насамперед у межах певної місцевості, певної території; сюди, навіть за поганих шляхів сполучення цього часу, доступитися центральній владі вже не так складно. Такі обставини на цій стадії розвитку сукупно забезпечують особливе суспільне становище феодалам, котрі мають середні завбільшки володіння – менші, ніж королівство чи «держава» в пізнішому розумінні слова, але більші, ніж основна маса рицарів.

Але це аж ніяк не означає, що за такого стану суспільного розвитку на певній території можна створити справді стабільний управлінський механізм і домогтися неподільної влади. Взаємозалежність земель і наповненість країни грішми ще далеко не досягли такого рівня, щоб навіть котрийсь найбільший і найбагатший феодал міг на своїй території створити й оплачувати тільки чи переважно грішми чиновницький апарат і так домогтися суворой централізації влади. Потрібна була ще тривала боротьба, численні сутички, перше ніж герцоги, королі та графи змогли бодай на власних територіях певною мірою добитися визнання своєї суспільної сили. І хоч би чим завершувалися ці сутички, васали, дрібні й середні рицарі, залишали владні права та функції на своїх уділах, як і доти, за собою, й далі порядкуючи тут, мов невеличкі королі. Але тоді як до дворів великих феодалів прибували щораз нові люди, тоді як до комор тут починали надходити й виходити з них різноманітні товари, більшість дрібніших рицарів і далі жила самодостатнім, нерідко досить обмеженим життям. Вони діставали від селян те, що від них можна було дістати; вони могли саяк-так прогодувати кілька слуг і численних своїх синів та дочок; між ними постійно точилися усобиці, а добути трохи більше, ніж давали власні поля, можна було тільки одним шляхом: пограбувати чужі поля, насамперед на землях абатств та монастирів. Згодом, коли обіг грошей, а водночас і попит на них зріс,

почастішали й напади на міста та транспорти з товарами, а також захоплення бранців, щоб одержати за них викуп. Для рицарів, які жили в умовах натурального господарства, війни, пограбунки, напади та пљондрвання були звичайним промислом, до того ж єдиним, котрий був їм доступний; і що вбогіші вони були, то частіше мусили вдаватися до цього ремесла.

Комерціалізація господарських відносин і розширення грошового обігу поступово привели, по суті, до того, що нечисленні великі поміщики та феодали опинилися в кращому становищі проти більшості дрібних рицарів. Але перевага королів, герцогів та графів була ще далеко не така значна, якою вона стала пізніше, в епоху абсолютизму.

29. Такі порушення рівноваги сил в історії трапляються, як уже сказано, досить часто. Щодо цього спостерігач ХХ ст. краще обізнаний, либонь, із поглибленням диференціації між великобуржуазними та дрібнобуржуазними прошарками. Тут також після фази досить вільної конкурентної боротьби з відносно широкими можливостями піднятися на соціальній драбині й шансами збагатитися, зокрема й для дрібніших та середніх власників, рівновага в стані буржуазії поступово зміщується на користь цих економічно слабкіших груп. Тому, хто має лише дрібну чи середню власність, якщо не брати до уваги окремих нових галузей, надбати велику маєтність стає чимдалі важче. Зростає пряма чи непряма залежність дрібних і середніх власників від великих. І коли для перших можливості збагачення звужуються, для других вони майже автоматично чимдалі розширюються.

Подібне відбувається й у західнофранкському рицарському суспільстві в кінці XI та в XII ст. В аграрному секторі з переважно натуральним господарством можливості експансії вже, по суті, вичерпано. Поділ праці в суспільстві ще тільки починає поглиблюватись, торговельний сектор, хоч і не без певних труднощів, тільки починає розширюватись. Більшість рицарів-поміщиків від цього розширення майже нічого не мають, зате невелике число великих феодалів, котрі беруть участь у цьому розширенні, наживаються на ньому. Так у феодальному рицарському суспільстві відбувається диференціація, яка спричиняє до змін в укладі й способі життя.

«Феодальне суспільство загалом, – пише Люшер у прекрасному своєму дослідженні, присвяченому періоду правління Філіппа II Августа, – за винятком певної еліти, ... по суті, не змінює своїх звичаїв та звичок від IX ст. Майже повсюди володар замку залишається жорстоким воякою-розбійником; він вирушає на війну, б'ється на турнірах, у мирний час гайнує час на полюванні, розоряється марнотратством, пригноблює селян, шантажує сусідів і грабує церковні угіддя»⁵¹.

Суспільні прошарки, які опиняються у сфері дедалі глибшого поділу праці й ширшого грошового обігу, перебувають у русі; решта прошарків застигають на місці, а потік сил, що зазнають змін, утягує їх,

тільки долаючи їхню пасивність, а то й опір. Не можна, звичайно, цілком погодитися з тими, хто каже, нібито той чи той прошарок залишався «поза історією». Зате з певністю можна стверджувати: життєвий уклад дрібних поміщиків та рицарів змінюється надзвичайно повільно. Вони не беруть безпосередньої й активної участі в процесах обміну, не прилучаються до грошового потоку, до щодалі швидшого руху, який приходить у суспільство разом із цим грошовим потоком. І коли вони, зрештою, починають відчувати поштовхи й струси такого суспільного руху, то це майже завжди відбувається в несприятливій для них формі. Поміщики, як і селяни, здебільшого не розуміють цих перемін і дуже часто сприймають їх із ненавистю, хіба що декотрі з них, силоміць відчужені від автаркічного укладу життя, виявляються більшою чи меншою мірою втягнені в прошарки, що перебувають у русі. Дрібні феодалі їдять те, що дає їхня земля, їхні хліви та стаїні й праця їхніх кріпаків. Тут нічого не змінюється. Якщо харчів бракує чи хочеться мати більше, їх добувають силоміць, удаючись до розбійницьких нападів та пограбунків. Таке їхнє просте, позбавлене таємниць і незалежне існування; тут рицарі, а багато пізніше й селяни, завжди були і в певному сенсі й залишаються господарями на своїй землі. Податки, торгівля, гроші, зростання й падіння ринкових цін – усе це чужі, а нерідко й ворожі явища з іншого світу.

Сектор натурального господарства, який у середні віки й ще довго після них охоплює переважну частину членів суспільства, і в цей ранній період у жодному разі не залишається, безперечно, цілком поза цим суспільно-історичним рухом. Та попри всі потрясіння темпи суттєвих змін у ньому, як порівняти з іншими секторами, надзвичайно низькі. Він не опиняється «поза історією», але для дуже великого числа людей в епоху середньовіччя й пізніше, власне, в новітні часи, хоч і для чимдалі меншого числа людей, тут постійно відтворюються ті самі життєві умови. Тут і далі все виробляється й споживається на місці, в рамках однієї господарської одиниці; глибші міжтериторіальні зв'язки, а також зв'язки з іншими сферами суспільства починають відчуватися багато пізніше й опосередковано. Процеси поділу праці й удосконалення робочої техніки тут розвиваються значно повільніше, ніж у комерціалізованому секторі.

Багато пізніше дають себе знати тут і ті характерні сили примусу, те суворе регулювання й стримування інстинктів, яке формує людську психіку в світі, де панують грошові відносини, де поглиблюється поділ функцій, де зростає кількість видимих і невидимих залежностей. Інстинкти й поведінка підкоряються тут цивілізації багато важче й повільніше.

Як ми вже згадували, в епоху середньовіччя й навіть тривалий час після неї аграрний сектор, у якому домінує натуральне господарство з властивим йому низьким рівнем поділу праці, слабкими міжтериторіальними зв'язками й великою інерцією, охоплює більшу частину населення.

Щоб зрозуміти цивілізаційний процес по-справжньому, потрібно мати на увазі цю поліфонію історії – уповільнені темпи перемін в одних прошарках, пришвидшені – в інших, а також співвідношення між ними. Рицарі, можновладці цього великого неповороткого сектора середньовічного світу в більшості своїй безпосередньо майже не пов'язані один з одним – якщо брати їхню поведінку й інстинкти – грошовими ланцюжками; на шляху до свого харчу вони здебільшого не бачать іншого посередника – а разом і іншої безпосередньої залежності, – крім меча. Присилувати їх стриматися може хіба що небезпека фізичного нападу, воєнна загроза з боку вочевидь могутнішого противника – тобто прямий фізичний примус іззовні. А загалом їхні афекти в усіх життєвих радощах і страхах виявляються досить незалежно й розкуто. На те, як вони розподіляють і регулюють свій час – а час, як і гроші, це функція суспільної взаємозалежності, – тільки незначною мірою впливає пов'язаність із рештою людей та залежність від них. Те саме стосується й інстинктів. Вони дикі, жорстокі, здатні спалахувати зненацька й залежать від миттєвого бажання. Рицарі можуть собі таке дозволити. В їхньому становищі мало що примушує їх стримуватись; мало що в їхньому вихованні сприяє формуванню того, що можна назвати глибоким і стабільним «над-я», функцією зовнішніх примусів і залежностей, трансформованих у примуси внутрішні.

До кінця середньовіччя вже чимала частина рицарів потрапляє до сфери впливу великих феодальних дворів. Низка малюнків, описаних у першому томі цього видання, якраз і демонструють нам приклади життя такого рицарства. Однак більшість рицарів і в цей час жила ще майже так само, як у IX чи X ст. Навіть іще довго після завершення епохи середньовіччя таке життя провадила певна частина поміщиків, число яких поступово зменшувалось. І якщо вірити письменниці Жорж Санд (принаймні, сама вона наполягає на історичній правдивості того, про що розповідає), то в куточках французької провінції окремі такі непогамовні феодальні типи, тільки ще дикіші, забитіші й жорстокіші через свою замкнутість, залишалися майже до самої Французької революції. В романі «Мопра» письменниця змальовує життя в одному з таких останніх замків, які й тепер більшою чи меншою мірою нагадують розбійницькі кубла, – не стільки через те, що не змінилися вони, скільки через те, що змінилося суспільство довкола:

«Mon-grand-père, – каже герой роману, – était dès lors avec ses huit fils le dernier débris que notre province eût conservé de cette race de petits tyrans féodaux dont la France avait été couverte et infestée pendant tant de siècles. La civilisation, qui marchait rapidement vers la grande convulsion révolutionnaire, effaçait de plus en plus ces exactions et ces brigandages organisés. Les lumières de l'éducation, une sorte de bon goût, reflète lointain d'une cour galante, et peut-être le pressentiment d'un réveil prochain et terrible du peuple pénétraient dans les châteaux et jusque dans le manoir à demi-rustique des gentilshommes».

Довелося б наводити чималі уривки з цієї розповіді, щоб показати, як способи поведінки, властиві великій частині верхнього прошарку в X–XII ст., унаслідок однакових життєвих умов збереглися в окремих аутсайдерів і в пізніші часи. Інстинкти тут виявляються все ще нестримано й непогамовно, вони ще не трансформувалися в різноманітні вишукані бажання та насолоди, уже відомі тепер суспільству довкола. Жінки тут викликають зневагу й значною мірою залишаються об'єктом для вдоволення плотських бажань; втіху дають спустошення й насильство; тут ніхто не хоче нікого визнавати над собою паном, кожен прагне тільки покори селян, працею яких живе; всього можна досягти зброєю й фізичною силою; з одного боку, борги, тіснота й убогість життя, з другого – величезні претензії й недовіра до грошей – як серед панів, так і серед селян:

«Le Mauprat ne demandait pas d'argent. Les valeurs monétaires sont ce que le paysan de ces contrées réalise avec le plus de peine, ce dont il se dessaisit avec le plus de répugnance. *«L'argent est cher»* est un de ses proverbes, parce que l'argent représente pour lui autre chose qu'un travail physique. *C'est un commerce avec les choses et les hommes du dehors, un effort de prévoyance ou de circonspection, un marché, une sorte de lutte intellectuelle* qui l'enlève à ses habitudes d'incurie, en un mot, un travail de l'esprit; et pour lui c'est le plus pénible et le plus inquiétant».

Тут на широкому економічному полі, густо помережаному торговельними відносинами та поділом праці, й далі переважають анклавні натурального господарства. Та навіть у них уже не можна цілком уберегтися, щоб не виявитись утягненим у грошовий обіг. До нього підштовхує насамперед необхідність платити податки, а згодом уже й потреба купити щось таке, чого не виробляєш сам. Але те, чого вимагають грошові відносини – невидиме регулювання інстинктів, урахування ймовірних наслідків, стримування своїх схильностей і усвідомлення необхідності фізичної праці, – все це в таких провінційних куточках було й залишається незбагненим, а тому ненависним і загалом неприйнятним примусом.

Наведена цитата стосується панів і селян кінця XVIII ст. Поки що її досить для того, щоб іще раз проілюструвати, як повільно настають зміни в цьому суспільному секторі, а також у поведінці, у позиціях його людей.

30. Отже, в умовах дуже поширеного натурального господарства у Франції з численними її замками та безліччю більших і менших землеволодінь дедалі виразніше починають формуватись – у XI ст. ще досить повільно, а в XII ст. чимраз швидше – два нові типи суспільних органів, дві нові форми поселень та інтеграції, що знаменують поглиблення поділу праці й зростання взаємозалежності людей: двори великих феодалів і міські поселення. Обидва ці інститути за своїм соціогенезом тісно пов'язані один з одним, хоч як недовіріливо й вороже нерідко ставляться одне до одного їхні люди.

Тут має бути цілковита ясність. Диференційований сектор із формами поселень, де досить багато людей можуть безпосередньо чи опосеред-

ковано прогнати себе на основі поділу праці та обміну товарів, виникає й протистає недиференційованому з натуральним господарством не відразу. Нові, економічно самостійні ланки на шляху товарів від їхнього природного стану до споживання на перших порах з'являються надзвичайно повільно. І так само повільно, крок за кроком виростають, отже, й міста та великі феодалські двори з тієї господарської форми, яка збереглася в менших маєтках. У XII ст. й навіть ще тривалий час після цього ні міські поселення, ні великі феодалські двори не ізольовані від регіонів із натуральним господарством такою великою мірою, як згодом, скажімо, в XIX ст. міста – від т.зв. «відкритого села». Навпаки, міське й сільське виробництво й далі тісно пов'язані між собою. І хоч нечисленні великі феодалські двори, маючи нагромадження від податків і відчуваючи дедалі більшу потребу в предметах розкоші, прилучаються до торговельного обміну й ринкових зв'язків, однак більшу частину їхніх повсякденних потреб і далі покриває те, що дає власний домен. І в цьому сенсі й вони ще залишаються дворами з переважно натуральним господарством. Та саме через те, що ці домени такі великі, в їхніх межах відбувається диференціація виробництва. Щодо цього такі феодалські володіння нагадують великі рабовласницькі маєтки античності, які працювали почасти на ринок, а почасти – на задоволення безпосередніх потреб самого господарства і які в цьому сенсі становлять диференційовану форму доринкового виробництва й господарювання. Певною мірою це стосується як простіших робіт у межах феодалського володіння, так і, насамперед, організації виробництва. Адже домен великого феодала, по суті, ніколи не був єдиним потужним комплексом, що обмежувався тільки сільськогосподарською діяльністю. Маєтність дуже повільно й різними шляхами – внаслідок завоювань, одержання спадщини, подарунків чи одруження – зосереджується в одних руках. Вона розкидана здебільшого на всій території домену, й наглядати за нею вже не так легко, як за власністю меншою. Потрібно мати центральний апарат, людей, які контролюють надходження й витрачання товарів, ведуть їхній облік, хоч би який простий він був на перших порах. Водночас ці люди стежать за надходженням податків та зборів, а також здійснюють управління територією. «З погляду інтелектуального невеликий феодалський двір був рудиментарним органом, особливо там, де його господар не вмів ні читати, ні писати»⁵². Двори великих і багатих феодалів спочатку залучають для свого управління цілі штаби з учених кліриків. Але ці феодали завдяки можливостям, що відкриваються перед ними в цей час, стають, як уже сказано, найбагатшими й наймогутнішими людьми на своїй території. Водночас у них зростає й потреба якось виразити таке своє становище, показати його блиск і розкіш. Вони перевершують багатством не тільки решту рицарів, а насамперед будь-якого міського жителя. Тому на загальному тлі цього часу великі феодалські двори мають і куди більше культурне значення, ніж міста. У кон-

курентній боротьбі місцевих правителів вони представляють владу й багатство своїх територій. Вони залучають грамотних людей не тільки для управління, а й для того, щоб ті як хроністи описували їхніх діяння й долі. Ці феодали великодушно ставляться до шпільманів, які оспівують їх самих та їхніх дам. Великі двори стають «потенційними центрами літературного покровительства» й «потенційними центрами літописання»⁵³. Книжкового ринку тут іще нема. А тому, хто в світському товаристві спеціалізується щось писати чи складати вірші, хто з цього ремесла хоче жити (хай це буде клірик чи ні), тільки придворне покровительство й може дати засоби до існування⁵⁴.

Тут разом із диференціацією суспільства та виникненням вишуканого товариства багатих людей із простіших форм літературної творчості розвиваються, як це завжди буває в історії, вищі й досконаліші. Поет тут – іще не цілком незалежний індивід, що творить для анонімної публіки, з якої він знає в найкращому разі кількох представників. Він творить і промовляє безпосередньо для людей, котрих знає, з котрими щодня спілкується; він виражає атмосферу цього товариства, в його словах знаходять утілення форми взаємин і поведінки в цьому колі, так само, як і його, поетове, суспільне становище в ньому.

Шпільмани переходять від замку до замку. Це співаки, дуже часто й звичайні скоморохи та блазні в найпростішому сенсі цього слова. І як такі вони знаходять пристанище в замках небагатих дрібних рицарів. Але ці люди приходять сюди не надовго. Тут мало місця, мало хто шпільманом цікавиться, а нерідко його нема чим і тривалий час годувати та оплачувати. Тільки в небагатьох великих дворах для таких шпільманів є місце, до них виявляють зацікавлення, їх є на що довше утримувати. Тому під «шпільманом» треба розуміти, по суті, широку гаму функцій від простих скоморохів та блазнів до мінезингерів і трубадурів. Ці функції диференціюються залежно від публіки. Найбільші, найбагатші володарі – а у феодальній ієрархії це водночас означає й ті, що посідають найвище становище, – мають змогу залучити до своїх дворів найкращі сили. Тут збирається більше людей, тут є можливість поспілкуватися у вишуканому товаристві. Тут набуває досконаліших форм і сама поезія. У цю епоху досить часто можна почути думку про те, що «чим вище стоїть господар та господиня, тим вищий і кращий співак»⁵⁵. Загалом це вважається само собою зрозумілим. І дуже часто при дворі великого феодала живе не один, а кілька співаків. «Що вищі особисті якості й ранг княгині, що блискучіший у неї придворний штат, то більше поетів вона збирає, щоб вони оспівували її»⁵⁶. Боротьбу між великими феодалами за владу супроводжує постійна боротьба за престиж. Поет, як і хроніст, – один з інструментів цієї боротьби. Тому перехід мінезингера від одного володаря на службу до іншого дуже часто означає й цілковиту зміну політичних переконань, речником яких він виступає⁵⁷. Про пісню мінезингера справедливо сказано: «За своїм змістом і метою це був політичний панегірик у формі особистого звеличування»⁵⁸.

31. Сучасникові мінезанґ може легко видатись однією з характерних форм, у якій знаходять утілення звичаї рицарського суспільства. Традицію бачити його саме таким підтримувало й поглиблювало те, що разом із відмиранням рицарських функцій, разом зі зростанням залежності верхнього дворянського прошарку в епоху піднесення абсолютизму образ вільного й незалежного рицарського суспільства для сучасного спостерігача набув ностальгічного відтінку. Однак важко собі уявити, що мінезанґ, і насамперед його ніжні тональності (а вони були не завжди ніжні), народжувалися в тому самому житті, що й нестримні, грубі та різкі форми поведінки, властиві більшості рицарів – залежно від того, яке становище вони посідали. Вже лунала думка про те, що мінезанґ, власне, «дуже суперечить рицарському духу».⁵⁹ Щоб вирішити цю суперечність і зрозуміти, яку соціальну позицію виражає лірика трубадурів, треба мати перед очима всю картину початкового етапу диференціації суспільства.

У XI–XII ст. можна виділити три основні типи рицарів, хоч дуже часто ці типи переходять один в один. По-перше, це дрібні рицарі, власники одного чи кількох не дуже великих маєтків; по-друге, великі й багаті рицарі, місцеві правителі, число яких менше проти перших; і, нарешті, безземельні або малоземельні рицарі, що йдуть на службу до великих і потрапляють у залежність від них. Знатні рицарі-мінезинґери походили переважно з третьої групи, хоч і не тільки з неї. Складати вірші й співати на службі у великого володаря чи знатної жінки – це один із шляхів, що відкривається як перед витісненими із землі представниками верхнього, так і перед представниками провінційно-міського нижнього прошарку. Вихідці з обох названих прошарків виконують цю функцію при дворах великих феодалів як трубадури. І хоч котрийсь із таких феодалів принагідно й сам складає вірші та береться їх співати, загалом на службу мінезинґерів і лірику трубадурів накладає відбиток їхнє становище – становище соціально залежних людей, що опинилися в колі багатіїв і мусять спілкуватися з нею за її правилами. Людські взаємини й неминучі умовності, що тут виникають, ще не зовсім такі усталені, суворо врегульовані й обов'язкові, якими стануть згодом при великих абсолютистських дворах, де їх багато більшою мірою визначатимуть сформовані грошові відносини. Але й тут уже дається взнаки досить суворе регулювання інстинктів. У вузькому колі придворних, а надто при господині дому обов'язковими стають мирні форми спілкування. Щодо цього не варто, звичайно, впадати в ілюзію: миролюбні настрої ще далеко не набули такого поширення, як згодом, коли абсолютистські монархи могли навіть забороняти дуелі. Меч іще не сховано надійно в піхви, війна й усобиці ще ходять поряд. Але в товариствах при феодалських дворах уже помітно пригнічують збудженість, уже неминуча сублімація потягів. Співаки – вихідці як із рицарського, так і з бюргерського середовища – елементи соціально залежні. Суспільну основу їхнього ремесла, їхньої позиції, стану їхніх афектів та інстинктів становить їхнє перебування на службі.

«Якщо придворний співак хотів привернути увагу до свого мистецтва й домогтися поваги до себе, то він міг підвестися над мандрівним шпільманом лише тоді, коли його брав на службу князь чи княгиня. Мінезанґи, з якими він звертався до ще не знаної, далекої володарки, мали тільки одну мету: висловити його бажання й готовність служити при її дворі. Така, по суті, завжди була справжня мета всіх, хто мусив заробляти собі на життя своїм мистецтвом, – мета всіх чоловіків низького походження, як і синів знатних родин, нащадків, котрі залишилися без спадщини...»

«Завдяки ґрунтовному дослідженню Конрада Бурдаха ми маємо змогу розглянути долю Вальтера фон дер Фогельвайде як типовий приклад службових сунків. Вальтера «взяв до себе» король Філіпп, тобто поета прийняли до familia – так звичайно казали про людину, якій давали посаду. Це була служба без бенефіції, й тривала вона від місяця до року. Коли її термін завершувався, можна було з дозволу нинішнього господаря пошукати собі нового. Вальтер не одержав лена ні від Філіппа, ні від Дітріха Майсенського, ні від Оттона IV чи Германа Тюринґського, до слуг яких свого часу належав. У єпископа Вольфґера Елленбрехтскірхенського він служив також тільки тимчасово. Нарешті Фрідріх II, цінитель мистецтв і сам поет, призначив Вальтерові бенефіцію, яка забезпечила йому певні доходи. Нопос, земельний або посадовий (а згодом і грошовий) лен, у феодальну епоху з її натуральним господарством був найвищою відзнакою за службу і здійсненням усіх бажань. Як у Франції, так і в Німеччині придворним співакам його надавали досить рідко. Вони мали бути задоволені здебільшого вже тим, що могли розважати придворне товариство й діставати за це притулок та харчі, а особливою честю вважалось одержати... вбрання та спорядження, потрібне для служби при дворі»⁶⁰.

32. Особливий стан афектів, що його виражає мінезанґ, невідривно пов'язаний із суспільним становищем мінезинґерів. У IX–X ст. рицарі, а більшість із них іще й згодом, обходилися з жінками – як із власними дружинами, так із тими жінками, котрі в суспільстві стояли нижче, – загалом не вельми делікатно. У замках жінки завжди були незахищені від безпосереднього насильства дужчих чоловіків. Щоб захиститися, вони мусили вдаватися до всіляких хитрощів, але господарем становища був чоловік. І взаємини між статями регулювала, як і в будь-якому суспільстві воїнів, де більшою чи меншою мірою панують чоловіки, фізична сила, а досить часто відкрита чи прихована боротьба, яку кожне провадило своїми засобами.

Іноді ми чуємо про жінок, які своїм темпераментом і схильностями мало відрізняються від чоловіків. У такому випадку господарка замку – це «vîrago», чоловікоподібна бабенція з гарячим темпераментом і бурхливими пристрастями, вона змолodu навчена всіх фізичних вправ і віддається всім рицарським – нерідко небезпечним – розвагам і втіхам⁶¹. Та досить часто ми чуємо, з другого боку, й про те, що воїн, хай це буде король чи простий сеньйор, б'є власну дружину. Це сприймається майже

як звичайна річ: розлючений рицар заціджує дружині кулаком в обличчя, аж кров цебенить:

«Le roi l'entend et la colère lui monte au visage: il lève le poing et la frappe sur le nez, si bien qu'il en fit sortir quatre gouttes de sang. Et la dame dit: Bien grand merci. Quand il vous plaira, vous pourrez recommencer».

«Можна було б, – пише Люшер⁶², – навести й інші такі приклади. І скрізь б'ють кулаком у ніс». Досить часто, до речі, рицаря відверто картають за те, що він прислухається порад дружини.

«Dame, allez vous mettre à l'ombre, – каже, наприклад, один рицар, – et, par dedans vos chambres peintes et dorées, allez avec vos suivantes manger et boire, occupez-vous de teindre la soie: C'est votre metier. Le mien est de frapper de l'épée d'acier».

«Можна зробити висновок, – знов читаємо в Люшера, – що ще й в епоху Філіппа Августа на чемне, куртуазне, прихильне ставлення до жінки у феодальних колах можна натрапити тільки у винятковому випадку. У переважній більшості маєтків та замків і далі панував давній звичай позбавленого поваги, брутального ставлення до жінок, яке передають – до того ж у перебільшеному вигляді – більшість «chansons de geste». Не варто робити собі ілюзій, виходячи з теорій кохання провансальських трубадурів та окремих «труверів» із Фландрії та Шампані: почуття, які вони висловлюють, були почуттями, гадаємо, еліти, вкрай незначної меншості...»⁶³

Диференціація між більшістю дрібних та середніх рицарських маєтків і невеликим числом великих рицарських маєтків, тісніше пов'язаних із чимдалі густішою мережею торговельних та грошових відносин, веде, як бачимо, й до диференціації поведінки. Певна річ, відмінності в манерах виявлялися не так очевидно й різко, як спершу може здатися. Тут також не обійшлося, мабуть, без цілої низки перехідних форм та взаємних впливів. Але загалом можна сказати, що приязне спілкування, мирна атмосфера навколо господині дому панувала тільки в цих небагатьох дворах великих рицарів; тільки тут співак мав можливість дістати службу на довший чи коротший час, і тільки тут виникало те своєрідне ставлення служивого чоловіка до господині двору, яке знаходило втілення в ліриці мінезингерів.

Інакше кажучи, відмінність між манерами й почуттями, які знаходять вияв у мінезангу, й тими брутальними, які домінують у chansons de geste і прикладів яких в історії не бракує, коріниться в двох різних типах взаємин між чоловіком і жінкою. Ці типи відповідають двом різним прошаркам феодального суспільства й виникають унаслідок зміщення рівноваги в ньому, про що тут уже йшлося. У середовищі провінційного дворянства, маєтки та замки якого розкидані по всіх усядах, чоловіки мають велику перевагу над жінками, й влада перших над другими загалом більш чи менш очевидна. А там, де на поведінку суспільства загалом великий вплив справляє прошарок воїнів чи провінційного дворянства,

з'являється й переходить більшою чи меншою мірою в традицію чоловіче панування, а також різноманітні форми суто чоловічої товариськості з її специфічною еротикою та певною ізоляцією жінки.

Стосунки такого типу переважали і в середньовічному суспільстві воїнів. Для них характерна своєрідна недовіра статей одна до одної, цей вияв величезної різниці між їхніми життєвими формами чи життєвими сферами, вияв душевної чужості, яка тут виникає. Як і згодом, коли жінки залишатимуться поза професійною сферою, так і тут, де вони загалом виведені з основної сфери чоловічої діяльності, воєнної, чоловіки переважну частину свого життя провадять для себе й у спілкуванні між собою. Перевага над жінкою породжує більш чи менш відверто виражену зневагу до неї: «Ти, жінко, йди до своїх розцяцькованих покоїв, а наше діло – воювати». Таке ставлення до жінки типове. Її місце – в жіночій половині замку. І це ставлення як віддзеркалення структури самого життя, суспільної основи, яка його, ставлення, породжує, зберігається дуже довго. Його сліди у французькій літературі трапляються аж до XVI ст., тобто доти, доки верхній прошарок складається переважно з рицарів та провінційного дворянства⁶⁴. Потім із літератури, яку тепер у Франції контролюють і моделюють, по суті, придворні, таке ставлення зникає, хоч у житті самого провінційного дворянства воно, безперечно, залишається.

В європейській історії великі двори епохи абсолютизму – це ті місця, де виникає небачена досі рівність чоловіка й жінки в основній життєвій сфері, а відтак – і у формах їхньої поведінки. Нам довелося б далеко відхилитися від теми, щоб показати, чому вже в XII ст. двори великих феодалів, а згодом ще більшою мірою і в незрівнянно яскравішій формі абсолютистські двори, відкривають перед жінками особливі можливості подолати чоловіче панування й посісти становище, рівне з чоловіками. Дослідники вже вказували на те, що на півдні Франції жінка вже досить рано могла одержати лен, мати власність і відігравати певну політичну роль; висловлювали також припущення, що ці обставини сприяли розвитку мінезанга⁶⁵. Щоправда, це твердження заперечували ті, хто наголошував, що «дочка могла успадкувати трон лише в тому разі, коли родичі-чоловіки, сюзерен і сусіди визнавали її спадкоємність і не перешкоджали їй вступити в права власності»⁶⁶. Навіть у тонкому прошарку великих феодалів вищість чоловіка над жінкою, яка корінилася в його функції воїна, по суті, завжди залишалася відчутною. Щоправда, в життєвому просторі самих великих феодалських дворів ця воєнна функція чоловіка певною мірою відступила на задній план. Тут з'являється світське товариство, яке складається з багатьох постійно й тісно пов'язаних між собою людей, зокрема й чоловіків; в ієрархії вони посідають різне становище й живуть на очах у центральній персоні – місцевого правителя. І вже це змушує всіх залежних осіб до певного

стримування. Тут потрібно виконувати багато роботи, далекої від воєнної справи, а саме роботи адміністративної, писарської. Усе це створює більш-менш мирну атмосферу. А там, де чоловіки змушені відмовлятися від фізичного насильства, звичайно зростає суспільна вага жінок. Тут, у великих феодалських дворах, виникав спільний життєвий простір, спільна товариськість чоловіків і жінок.

Звичайно, в таких дворах чоловічому пануванню ще аж ніяк не було покладено край, як це згодом сталося в дворах абсолютистських. Для господаря такого двору його функція рицаря й воєначальника і далі стояла на першому місці; до того ж він дістав виховання воїна, а все воно зводилося до володіння зброєю. Саме через це у сфері мирної товариськості жінка його переважала. Як це часто траплялося в західноєвропейській історії, для духовного розвитку, для читання й тут спершу вивільнилися не чоловіки, а жінки верхнього прошарку. Великий двір міг дати жінці й кошти, й вільний час для того, щоб вона задовольняла свої потреби в такій розкоші. Вона могла запрошувати поетів, співаків, учених кліриків; так тут виникали – також спершу навколо жінок – осередки людей, заклопотаних мирною духовною діяльністю. «У XII ст. освітній рівень жінок у знатних колах, якщо брати загалом, був вищий, ніж чоловіків»⁶⁷. Це стосується, звичайно, тільки чоловіків того самого стану, наприклад, подружжя. Взаємини чоловіка й жінки в сім'ї й тут загалом ще не дуже відрізняються від подружніх взаємин у рицарському суспільстві. Вони стали не такими грубими, можливо, трохи вишуканішими, ніж у дрібних рицарів, але особливої стриманості у ставленні до дружини чоловік загалом і тут не відчував. Він і тут цілком однозначно був повновладний господар.

Але в основі лірики трубадурів та мінезінгерів лежить не ця форма людських стосунків, не взаємини між чоловіком і дружиною, а ставлення чоловіка, що стоїть на нижчому суспільному щаблі, до жінки, що стоїть на вищому суспільному щаблі. І тільки в тому прошарку, тільки при таких дворах, достатньо багатих і могутніх, щоб плекати такі взаємини, знаходить собі місце мінезанг. Але це, якщо порівнювати з усім рицарським суспільством, по суті, тільки вузький його прошарок, «еліта».

При цьому цілком недвозначно виявляється зв'язок між суспільною структурою таких взаємин і структурою інстинктів. У феодалському суспільстві загалом, де панує чоловік і де залежність жінки від нього очевидна й, по суті, необмежена, чоловіка також ніщо не силує пригнічувати й стримувати свої інстинкти. Про «кохання» в цьому суспільстві воїнів ідеться мало. Складається враження, ніби закоханий серед цих воїнів мусить мати смішний вигляд. А жінка тут здається чоловікам узагалі якоюсь неповноцінною істотою. Такого добра тут достатньо. Вона служить для задоволення інстинктів у їхній найпростішій формі. Жінки дані чоловікові «pour sa nécessité et délectation». Ці слова було сказано в часи пізніші, але вони достоту відповідають поведінці рицаря цієї попе-

редньої епохи. Все, що йому потрібно від жінки, – це фізична насолода; а загалом «il n'est guère hommes qui, pour avoir patience, endurent leurs femmes»⁶⁸.

У всій західноєвропейській історії від давніх-давен і в пізніші часи, якщо тільки не брати до уваги великих дворів епохи абсолютизму, на інстинктах жінок лежать значно більші обмеження, ніж на інстинктах рівних їм за походженням чоловіків. Те, що жінці, яка посідає в цьому воїнському суспільстві високе становище й, відповідно, має певну свободу, завжди вдається долати, вдосконалювати й успішно трансформувати свої афекти багато легше і швидше, ніж рівному їй чоловікові, може бути, крім усього іншого, й наслідком такого постійного звикання до обставин і раннього формування в цьому напрямі. Проти чоловіка, який у суспільстві посідає таке саме становище, вона – людина залежна, соціально нижча.

Все це сприяло тому, що у воїнському суспільстві ставлення чоловіка, який посідає нижче соціальне становище й залежний, до жінки, яка посідає вище соціальне становище, змушує його стримуватися, приборкувати свої інстинкти, відмовлятися їх виявляти й тим самим трансформувати себе. Не дивно, що в такій ситуації виникає суспільний (а не лише індивідуальний) феномен, який ми називаємо «пірикою», а водночас і ще один суспільний феномен: та трансформація бажань, ті відтінки почуттів, та сублимація й витончення афектів, які ми називаємо «коханням». Тут між чоловіком і жінкою виникають – і не тільки як виняток, а й як наслідок функціонування певного суспільного інституту – такі відносини, котрі й дужчого чоловіка позбавляють можливості просто брати жінку тоді, коли йому забагнеться, котрі роблять жінку для чоловіка недосяжною або важко досяжною й водночас (оскільки вона стоїть вище, а отже, важко досяжна), можливо, особливо жаданою. Це та ситуація, той емоційний стан, який знаходить вияв у мінезанг'у і в якому відтепер закохані протягом сторіч знов і знов упізнають свої власні почуття.

Певна річ, численні пісні трубадурів та мінезингерів виражали насамперед умовності феодального двору, прикрашали товариську атмосферу й були інструментом у суспільній грі. Було, мабуть, досить багато таких трубадурів, які, оспівуючи даму, мали до неї не такі вже й глибокі почуття і які винагороду діставали насправді від інших жінок, доступніших. Та ні самі ці умовності, ні їхній вияв не стали б можливими без таких ширих почувань і переживань. Зерно їхнє проросло з того, чого люди зазнали насправді. Такі відтінки почуттів не можна просто вигадати чи винайти. Були такі, хто кохав і мав досить снаги і величі, щоб виразити своє кохання словами. Неважко відрізнити вірші, в яких почуття й переживання справжні, від тих, у яких вони – більшою чи меншою мірою данина умовностям. Спершу одні мали дібрати слова й звуки до власних почувань, щоб потім інші могли цими словами та звуками грати й твори-

ти з них умовності. «Гарні поети до лірики любовних ілюзій домішували, безперечно, свою правду: образи їхніх пісень вихлюпували з повноти їхнього життя»⁶⁹.

34. Дуже часто виникало запитання про те, де слід шукати літературні джерела та взірці мінезанґа. І як відповідь указували – мабуть, не без підстав – на його спорідненість із релігійною поезією, що оспівує любов до Бога, та латинською лірикою ваґантів⁷⁰.

Однак того, як виник мінезанґ, та його суті ми не зрозуміємо, якщо відштовхуватимемося лише від його літературних попередників. Поезія ваґантів та вірші, звернені до Діви Марії, приховували в собі багато різноманітних можливостей подальшого розвитку. Чому люди почали виражати себе по-іншому? Чому, якщо поставити запитання зовсім просто, релігійна поезія й лірика ваґантів не залишилися в суспільстві домінуючими формами вираження? Чому від них запозичили тільки окремі формальні та емоційні елементи й створили з них щось нове? І чому це нове набуло саме того образу, який ми знаємо під назвою «мінезанґ»? Історія по-своєму безперервна: ті, хто приходить потім, свідомо чи несвідомо використовують те, що є, й розвивають його далі. Але яка динаміка цього руху, які формотворчі сили історичних змін? Це запитання доречне й тут. Вивчення джерел, пошук антецедентів мають неабияке значення, звичайно, і для розуміння мінезанґа, але без соціогенетичних та психогенетичних досліджень процес його виникнення, його витоки залишатимуться нез'ясованими. Ми не збагнемо мінезанґ як надіндивідуальний феномен, не усвідомимо його соціальної функції, тобто його функції у феодальному суспільстві загалом, так само, як і самотності його форми, типовості його змісту, якщо нічого не знатимемо про специфічні форми стосунків, про актуальну ситуацію людей, які в ньому, мінезанґу, себе виражають і які про генезис цієї ситуації нічого не здогадуються. Щоб висвітлити цю проблему окремо, потрібно мати багато більше місця, ніж його тут відведено для дослідження її у зв'язку із загальним розвитком суспільства. Та вже на прикладі одного такого явища, мінезанґа, можна уточнити напрям соціогенетичних і психогенетичних досліджень цього руху загалом.

35. Великі історичні переміни мають свою сувору закономірність. Нині досить часто можна натрапити на думку про те, нібито окремі суспільні утворення, історія яких і становить історію, змінюють одне одного скоріше випадково, як ото образи тієї самої хмари в голові Пер Гюнта: то вона має вигляд коня, то – ведмеда, то суспільство романське, то – готичне, а то вже – барокове.

Ми тут накреслили кілька основних ліній історичного розвитку, що ведуть до формування суспільства як «феодальної системи» й, зрештою, до того типу стосунків, які знаходять своє відображення в мінезанґу. Це – й прискорений приріст населення після епохи Великого переселення народів у зв'язку із закріпленням відносин власності, й утворення над-

лишку людей як у прошарку дворянства, так і в прошарку кріпаків та напіввільних, і необхідність для безземельних шукати собі нову службу.

Це, як наслідок, – і поступова поява нових проміжних інстанцій на шляху від виробництва до споживання, й розширення попиту на єдиний мобільний обмінний засіб, і зміщення рівноваги в самому феодальному суспільстві на користь відносно нечисленних великих володарів і на шкоду численних дрібних, і виникнення дворів великих рицарів-феодалів та перетворення їх на центри регіонів, центри, де феодально-рицарські риси способу життя поєднуються з придворними, утворюючи своєрідну єдність, так само, як відносини натурального господарства поєднуються з грошовими відносинами в суспільстві загалом.

Це – й потреба великих феодалів, між якими точиться кривава чи безкровна конкурентна боротьба, утверджувати свій престиж та гідність; це – і їхнє бажання демонструвати свою відмінність від дрібніших рицарів. Як наслідок усього цього присутність при дворі поетів і співаків, що прославляють господаря й господиню, озвучують інтереси та політичні переконання господаря, виражають уподобання й красу господині, стає більш чи менш сталим суспільним інститутом.

Це й (нехай тільки в досить невеликому верхньому прошарку рицарського суспільства) поява початкової форми емансипації жінки – розширення її свободи пересуватись. Певна річ, ця свобода дуже незначна, якщо порівняти її зі свободою пересування при великих абсолютистських дворах. Але вже виникають більш-менш постійні контакти між господинею двору, жінкою, яка посідає вище суспільне становище, й трубадуром, який посідає нижче суспільне становище, чоловіком залежним, хай він буде рицар чи ні. Недоступність чи важкодоступність жаданої жінки, необхідність для соціально залежного чоловіка тримати себе в руках, бути обачним, ще дужче регулювати й трансформувати свої інстинкти і, нарешті, прагнення виразити заповітні бажання – все це знаходить вияв у мові мрій – у поезії.

Краса одного вірша й пустопорожня умовність іншого, велич одного мінезинґера й нікчемність іншого – все це факти другорядні. Але мінезанґ як суспільний інститут, що в його рамках розвивається індивід – а тут ідеться лише про нього, – витворюється безпосередньо в цій грі суспільних процесів.

36. Саме за таких обставин, тобто в умовах двору великого рицаря-феодала, виникає й усталюється конвенція форм спілкування, певне стримування афектів і регулювання манер. Це той стандарт манер, та конвенція форм спілкування, та вишуканість поведінки, якій саме тогочасне суспільство дало назву «куртуазність». І аж коли те, що було сказано про куртуазну поведінку вище, ми поєднаємо з тим, що сказано про феодальний двір тут, картина нарешті дістане завершений вигляд.

Приписи куртуазного суспільства ми навели вище на початку кожного з численних і різноманітних прикладів, які ілюструють процес цивілізу-

вання поведінки. Соціогенез великих рицарських феодальних дворів – це водночас і соціогенез куртуазної поведінки. «Куртуазність» – також форма поведінки, яка виникає спочатку й насамперед, певно, серед соціально залежних елементів у товариському колі рицарсько-придворного верхнього прошарку⁷¹. Та хоч би там як, а очевидно одне: цей куртуазний стандарт поведінки в жодному сенсі не можна вважати певним «початком»; він – аж ніяк не приклад того, як формується поведінка, коли афекти в суспільному відношенні, тобто взаєминами між людьми, не скуті й виявляються «природно». Такого стану цілковитої розкутості інстинктів, або «початку», немає взагалі. Відносно велика розкутість у виявах інстинктів у куртуазному верхньому прошарку, більша проти таких виявів у верхніх прошарках світського суспільства Західної Європи пізніших часів, з точністю відповідає формі інтеграції, рівню й способу взаємозалежності, в якій тут мусять жити люди.

Порівняно з будь-якою фазою, коли формується жорсткий абсолютистський владний механізм, тут поділ праці не такий глибокий; торговельні зв'язки обмежені, відповідно й менше людей можуть прогодуватися в якомусь одному місці. Суспільну залежність індивіда завжди формує плетиво його залежностей від решти людей, а тут це плетиво не таке густе, як у суспільстві з вищим рівнем поділу праці, де людина мусить жити в тісній взаємодії з рештою людей і підкорятися суворому загальному порядку.

Хоча регулювання й стримування інстинктів тут загалом не таке обов'язкове й суворе, однак при великих феодальних дворах воно дається взнаки вже значно більше, ніж при малих та в більшій частині рицарського суспільства загалом, де залежність людей одне від одного ще невелика й менш диференційована, а функціональну пов'язаність людей одне з одним виявляють переважно війна та насильство. Проти поведінки та стану афектів, характерних для такого суспільства, «куртуазність» становить уже щось вишуканіше, це – прикметна риса поведінки верхніх прошарків. А суперечливі приписи, що майже без змін перекочують з одних середньовічних книжок про манери поведінки до інших ("не роби цього, не роби того"), до певної міри віддзеркалюють безпосередньо ті манери поведінки більшості рицарства, які від IX чи X ст. й аж десь до XVI ст. змінюються так само повільно й мало, як і самі життєві умови рицарства.

37. За нинішнього стану наукових досліджень нам іще бракує термінології, здатної адекватно передати поступовий розвиток усіх цих процесів. Коли ми кажемо: «Люди почали *стриманіше* виявляти свої інстинкти, рівень інтеграції став *вищим*, взаємозалежність – *глибшою*», то такі визначення неточні, тимчасові й мають допоміжний характер. Так само, як не зовсім відповідає суспільно-історичній дійсності, коли кажуть: «Це – *натуральне господарство*, то – *грошове господарство*», або, якщо скористатися лексикою, вживаною тут: «Сектор грошових

відносин *розширився*. Але як він «розширювався» – крок за кроком? У який спосіб люди почали поводитися *стриманіше*, рівень інтеграції став *вищим*, а взаємозалежність – *глибшою*? Наші поняття ще недостатньо диференційовані й надто прив'язані до образів матеріальних субстанцій. Адже при цьому йдеться не тільки про поступове посування, про «більше» чи «менше». Кожна така «стриманіша» поведінка й «глибша» взаємозалежність означає, що люди поводяться між собою по-іншому, що вони пов'язані, залежать одне від одного по-іншому – якісно по-іншому. Саме це мають на увазі, коли ведуть мову й про відмінності в суспільних структурах. У динамічному плетиві пов'язаностей та залежностей, в якому опиняється людське життя, *іншого* вигляду набувають і способи поведінки та інстинкти людей; саме це мають на увазі, коли кажуть про відмінності в будові психіки чи в стандартах поведінки. Ми маємо змогу протиставляти різні фази суспільного розвитку й, оцінюючи їх, уживати порівняльні форми через те, що якісні зміни (при всіх своїх відхиленнях, які трапляються протягом великих відтинків часу) відбуваються в тому самому напрямі, тобто через те, що ми маємо справу з послідовним безперервним процесом, а не з випадковим чергуванням змін. Це не означає, що напрям, у якому посувається такий процес, – це розвиток до кращого, «прогрес», або розвиток до гіршого, «регрес». Але це й не означає також, що йдеться лише про зміни кількісні. Тут, як нерідко буває в історії, маємо справу зі структурними змінами, досягнути які з боку кількісного буде дуже легко й наочно. Але таке досягнення виявиться, мабуть, і дуже поверховим.

Ось як розвивається цей процес: спочатку замок протистоїть замку, потім – володіння володінню, далі – держава державі, а нині на видноколі історії вже з'являються перші ознаки боротьби за ще вищий ступінь інтегрування регіонів та людських мас. Можна зробити припущення, що з часом поступово виникнуть інтегровані спільноти ще вищого рівня зі стабільним владним механізмом, який сприятиме досягненню в них внутрішнього миру. Далі вони поведуть збройну боротьбу з людськими сплетіннями такого самого масштабу, поки в процесі подальшого поглиблення взаємозв'язків та розвитку комунікацій відстані втратять значення, сплетіння поступово зростуться й світове товариство заживе в злагоді. Цей процес може тривати ще цілі століття чи й тисячоліття, та хоч би там як, а розширення одиниць інтеграції й володіння, збільшення їхніх масштабів – це водночас і вияв структурних змін у будові суспільства, в будові самих людських стосунків. Щоразу, коли рівновага в суспільстві схиляється на користь інтеграційних одиниць вищого рівня, забезпечуючи перевагу спершу великим феодалам перед середніми й дрібними, а потім – королям перед великими феодалами та місцевими правителями, така трансформація спричиняє інше й глибше диференціювання суспільних функцій, а в ланцюгах взаємодій у суспільній організації – як у військовій, так і в господарській – з'яв-

ляється більше ланок, і ці ланцюги довшать. Це щоразу означає, що плетиво пов'язаностей та залежностей, в яке потрапляє людина, розширюється, а його структура змінюється. І щоразу в точній відповідності зі змінами в структурі цього плетива залежностей зазнає змін і моделювання поведінки та емоційного життя індивіда, всієї його психіки. Процес «цивілізації», якщо його розглядати з боку поведінки й інстинктів, – це те саме, що й, якщо дивитися з боку людських стосунків, процес прогресування взаємозалежностей, дедалі глибше диференціювання суспільних функцій і, відповідно до нього, виникнення чимдалі всеосяжніших взаємозалежностей, утворення чимдалі більших інтегрованих одиниць, стан і розвиток яких впливає на долю індивіда, незалежно від того, усвідомлює він це чи ні.

Ми спробували змалювати тут загальну картину найдавнішої і найпростішої фази такого процесу, підкріпивши цю картину деякими наочними фактами. Невдовзі ми ще повернемося до подальшого розвитку цього руху й до його механізмів. Ми вже побачили, чому в ранній фазі західноєвропейської історії, де переважає натуральне господарство, можливості інтеграції і виникнення стабільних владних механізмів у межах великих держав ще обмежені. Королі-завойовники в боротьбі тут можуть об'єднувати величезні території й певний час навіть утримувати їх силою меча, однак будова суспільства ще не дає їм змоги створити стабільну організацію влади, здатну в мирні часи й відносно мирними засобами надовго забезпечити єдність завойованої держави. Залишається ще показати, які суспільні процеси уможливають утворення такого стабільного владного механізму, а відтак – і цілком іншу пов'язаність індивіда в суспільстві.

Ми бачили, як у IX–X ст. зменшення зовнішньої загрози – принаймні, на західнофранкських територіях – і, відповідно, слабкі економічні зв'язки призводять до надзвичайно глибокої дезінтеграції владних функцій. Кожний невеличкий маєток – це володіння, «державка» в собі, кожен дрібний рицар – її незалежний правитель і повелитель. Суспільний краєвид усякий безліччю розкиданих там і сям владних та господарських одиниць; кожна з них значною мірою автаркічна й майже не залежна від решти, коли не рахувати кількох анклавів, котрі ведуть заморську торгівлю, та ще монастирів і абатств, які час від часу підтримують між собою зв'язки, що виходять за межі їхніх місцевостей. У панівному світському прошарку важливу форму взаємозв'язків становить інтеграція, що виникає внаслідок спільної боротьби в нападі та захисті. Мало що може змусити людей цього прошарку регулярно стримувати свої інстинкти. Це – «суспільство» в тому широкому сенсі слова, який придатний для означення будь-якої можливої форми людської інтеграції. Це ще не «суспільство» у вузькому сенсі слова, який указує на усталену, відносно тіснішу й гармонійнішу інтеграцію людей, вимушених більшою чи меншою мірою уникати насильства, принаймні у спілкуванні

між собою. Рання форма такого «суспільства» у вужчому сенсі слова поступово виникає при дворах великих феодалів-рицарів. Ці двори мають більші доходи, залучені до торговельної мережі, а тому до них стікаються більші маси товарів, і сюди в пошуках служби й притулку прибивається більше людей. Вони тривалий час живуть спільним життям і змушені мирно спілкуватися між собою. Це вимагає від них – насамперед, у зв'язку з присутністю жінок, які посідають вище суспільне становище, – певною мірою стримуватися, регулювати свою поведінку, вибагливіше моделювати афекти й форми стосунків.

38. Це стримування не завжди, мабуть, було таке суворе, як у випадку з мінезангом із його умовностями, що визначають взаємини між співаком і господинею. Досить чітке уявлення про стандарт щоденної поведінки, яка тут вимагається, дають куртуазні приписи щодо манер. Вони говорять не лише про ставлення співака до господині двору, а принагідно проливають світло й на поведінку рицаря з жінками.

Ось що сказано, наприклад, в одному «spruch von den mannen»⁷²:

Vor allen Dingen hüete dich
daz du mit frowen zühtelich
schallest, daz stât dir wol
.....
ist aber daz es kome daz zuo
daz dich ir einiu sitzen tuo
zuo ir, des bis gemant
und sitz ir niht ûf ir gewant
ouch nit ze nâch, daz rât ich dir
wiltu iht (je) reden heimlich zir,
begrîf sie mit den armen niht
zwar dir ze reden mit ir geschiht.

Приділяти стільки уваги жінці, якщо дивитися з погляду стандарту звичаїв дрібного рицарства, – це вимагає від чоловіків, мабуть, неабияких зусиль, хоча куртуазні приписи мало обмежують їхню поведінку проти того стримування, що стає звичним для чоловіків, скажімо, при дворі Людовіка XIV. І водночас це дає уявлення про різний стан взаємозалежностей, про відмінності в їхньому переплетінні, яке формує звички в кожній людині. Але водночас це свідчить і про те, що куртуазність означає, по суті, крок на шляху, який, зрештою, веде до нашого способу моделювання інстинктів, крок у бік «цивілізації».

Досить погано інтегрований верхній світський прошарок рицарів, символом якого може бути замок в автаркічному маєтку, з одного боку, й краще інтегрований верхній світський прошарок знаті при дворі абсолютного правителя, цьому центральному органі королівства, з другого боку, – це певною мірою ті два полюси на проблемному полі, які потрібно було насамперед вирізнити з широкого й тривалого процесу розвитку, перше ніж підійти до розгляду соціогенезу цивілізаційних перемін.

Ми тут із кількох боків показали, як над суспільним краєвидом, усяним замками, поступово підносяться феодальні двори, ці центри куртуазності. Залишається, отже, ще одне завдання: розкрити основні характерні риси рушія тих процесів, завдяки яким *один* із великих феодалів чи місцевих правителів, король, домагається переваги над рештою й дістає можливість створити стабільний владний механізм у багатьох регіонах, об'єднавши їх в одну територію – «державу». Цей самий шлях одночасно веде від стандарту поведінки «*courtoisie*» до стандарту «*civilité*».

Частина друга

До питання про соціогенез держави

Перший етап на шляху піднесення королівського дому:
конкурентна боротьба й виникнення монопольного
становища в межах однієї території

1. У різних фазах суспільного розвитку королівська корона набуває різного значення, хоч усі її володарі фактично чи номінально виконують низку спільних центральних функцій і, насамперед, функцію воєначальника в боротьбі проти зовнішнього ворога.

На початку XII ст. колишня західнофранкська держава, якій, по суті, вже не загрожують могутні зовнішні вороги, остаточно розпадається на кілька окремих володінь⁷³.

«Союз, що колись об'єднував «провінції» та феодальні династії з «главою» монархії, практично повністю розірвано. Зникли останні ознаки фактичного підпорядкування, яке давало змогу Гуго Капету та його синові на великих ленних територіях якщо вже й не правити, то, принаймні, ще з'являться. Феодальні групи першої черги... набувають рис незалежних держав, закритих для будь-якого впливу з боку короля, а для його дій і поготів. Зв'язки великих феодалів з носіями корони обмежені до краю. І ці зміни вже відбиваються в офіційних титулах та формулюваннях. У XII ст. феодальні князі вже не називають себе «*comtes du Roi*» чи «*comtes du royaume*».

У цій ситуації «король» робить те саме, що й решта великих феодалів: він зосереджує зусилля на зміцненні власного володіння, розширенні своєї влади на тій останній території, яка ще певною мірою залишається в його руках, – на герцогстві Іль-де-Франс.

Людовік VI, який правив від 1108 до 1137 рр., усе своє життя присвятив вирішенню насамперед двох завдань: розширенню власних землеволодінь у межах герцогства Іль-де-Франс, тобто замків та угідь, які

залишилися нероздані чи були роздані як лени невеликими шматками, – одне слово, збільшенню свого домену, родової власності, і – також у межах герцогства Іль-де-Франс – придушенню ймовірних конкурентів, усіх рицарів, які могли помірятися з ним силою. Вирішення одного завдання залежить від успішного вирішення другого: король забирає у феодалів, яких йому щастить приборкати чи перемогти, їхні володіння або частину володінь і в ленне користування їх уже не віддає. Так він поступово, крок за кроком розширює володіння власного дому, господарську й військову основу своєї могутності.

2. Спочатку носії королівської корони тут – просто великий феодал. Його владні засоби ще такі незначні, що середні чи навіть дрібні феодали, якщо об'єднуються, можуть успішно чинити йому опір. У міру того, як функція спільного воєначальника відступала на задній план і поглиблювався процес феодалізації, відходило в минуле не тільки панівне становище королівського дому на всій території королівства. Під великим запитанням опинилося навіть панівне, монопольне становище короля в межах його сімейних володінь: за це становище з ним змагаються інші землевласники-конкуренти чи родини рицарів. Дім Капетингів в особі Людовіка VI веде боротьбу з домами Монморансі, Бомонтів, Рошфорів, Монтлері, Ферте-Але, Пюїзе та багатьох інших⁷⁴ – так само, як через багато сторіч дім Гогенцоллернів в особі великого курфюрста боротиметься проти Кітцових та Рохових. Відмінність полягає тільки в тому, що можливості Капетингів багато менші, позаяк унаслідок іншого порівняно з Німеччиною стану грошової та податкової системи, а також військової техніки різниця у фінансових і військових ресурсах Капетингів та їхніх противників не така значна. Великий курфюрст уже мав на своїй території своєрідне монопольне право на владні засоби, тоді як Людовік VI був, якщо не брати до уваги сприяння йому з боку церковних інститутів, просто великий землевласник, володар великого домену, який мусив мірятися силою з тими, хто мав трохи меншу родову маєтність і, відповідно, трохи меншу військову потугу. І лише переможцеві в цій боротьбі могло випасти своєрідне монопольне становище на всій території, становище, завдяки якому він опинявся поза сферою конкуренції решти домів.

Тільки той, хто познайомився з письмовими свідченнями сучасників, може зрозуміти, як мало військова й економічна влада дому Капетингів переважала в той час владу решти феодалів герцогства Іль-де-Франс і яка важка боротьба за монопольне становище «князя» точилася навіть на цій невеликій території в умовах слабких економічних зв'язків, низького рівня розвитку транспортних та інших комунікаційних засобів, феодалної організації війська та облогової системи.

Візьмімо, для прикладу, укріплений замок родини Монтлері, розташований на шляху між двома найважливішими частинами капетингського домену, – він панує на лінії зв'язку між Парижем та Орлеаном. У 1015 р. Роберт, король династії Капетингів, виділив цю землю одному зі своїх

слуг, або чиновників, «grand forestier», дозволивши побудувати на ній замок. Внук цього «grand forestier», живучи в замку, владарює на прилеглий території вже як незалежний феодал. Це один із тих типових випадків неминучих відцентрових процесів, які в цей час відбуваються повсюди⁷⁵. Згодом батькові Людовіка VI після важкої й тривалої боротьби нарешті вдається досягти своєрідного компромісу з домом Монтлері: він одружує одного зі своїх синів, десятирічного бастарда, на спадкоємиці родини Монтлері й у такий спосіб бере цей замок під владу свого дому.

«Allons, beau fils Louis, – каже він незадовго до своєї смерті своєму найстаршому синові й наступнику Людовіку VI, – garde bien cette tour de Montlhéry, qui en me causant tant de tourments, m'a vieilli avant l'âge et par laquelle je n'ai jamais pu jouir d'une durable ni d'un véritable repos... Elle était le centre de tous les perfides de près ou de loin et il n'arrivait de désordre que par elle ou avec son concours... Car... Montlhéry se trouvant entre Corbeil d'une part et Châteaufort à droite, toutes les fois qu'il survenait quelque conflit Paris se trouvait investi, de sorte qu'il n'y avait plus de communication possible entre Paris et Orléans, si ce n'est avec une force armée.»⁷⁶.

Проблеми шляхів сполучення, які нині відіграють неабияку роль у міждержавних стосунках, за того рівня суспільного розвитку були не менш важливі й складні, тільки в іншому вимірі: у стосунках одного феодала (незалежно від того – носить він королівський титул чи ні) з рештою феодалів. Прикладом цього може бути навіть досить мікроскопічний відтинок на шляху від Парижа до Орлеана (Монтлері розташований за 24 кілометри від Парижа).

Людовіку VI, по суті, ще багато років свого правління довелося присвятити боротьбі за цю фортецю, поки йому, нарешті, все ж таки пощастило остаточно приєднати землі дому Монтлері до володінь дому Капетингів; як завжди в таких випадках, ця перемога означала зміцнення військової могутності й водночас економічне збагачення дому, який цю перемогу здобув. Володіння Монтлері принесли королю доходи в розмірі 200 ліврів – на той час гроші великі. До цього слід додати ще тринадцять прямих ліврів і двадцять від них залежних, непрямих, або ліврів другої руки⁷⁷, власники яких тепер зміцнили військову силу Капетингів.

Не менш тривала та важка була й інша боротьба, яку мав вести Людовік VI. Три експедиції – в 1111, 1112 й 1118 рр. – він мусив здійснити лише для того, щоб покласти край панівному становищу тільки однієї рицарської сім'ї в околицях Орлеана⁷⁸, й двадцять років життя в нього пішло на те, щоб упоратися з домами Рошфорів, Ферте-Але та Пуїзе й приєднати їхні землі до володінь свого дому. Кінець кінцем капетингський домен так розрісся і зміцнів, а його власники внаслідок цього дістали такі широкі економічні та військові можливості, що їм, по суті, вже не загрожувала конкурентна боротьба решти рицарів у герцогстві Іль-де-Франс, і вони досягли на цій території такого собі монопольного становища.

Через чотири-п'ять сторіч сформувалася королівська функція, виконавець якої монополює володіє величезними владними, фінансовими й військовими засобами на всій території королівства. Боротьба Людовіка VI проти решти феодалів у межах одного герцогства – це тільки перші кроки на шляху до монополюючого становища, яке королівський дім посів згодом. Спочатку дім номінальних володарів корони розмірами своїх землеволодінь, військовою та економічною потугою мало переважає сусідні феодалні родини. Диференціація власності відносно незначна, й, відповідно, досить незначна також суспільна диференціація серед рицарів, хай там якими титулами вони себе прикрашують. Потім одна з родин шляхом одружень, купівлі, завоювань акумулює чимдалі більші землеволодіння й у такий спосіб неминуче здобуває перевагу над сусідами. Те, що в герцогстві Іль-де-Франс домогтися такої переваги вдається саме давньому королівському дому, можна пояснити, певно – якщо не брати до уваги досить великих землеволодінь, які стали основою нового піднесення цього дому, – особистими якостями представників родини Капетингів, підтримкою Церкви й своєрідним традиційним авторитетом інституту королів. Але така сама диференціація рицарської власності водночас відбувається, як уже сказано, і в інших частинах королівства. Це те зміщення рівноваги в спільноті рицарів на користь небагатьох великих і на шкоду багатьох дрібних та середніх рицарських родин, про яке вже йшлося вище. На кожній території одній із рицарських родин раніше чи пізніше вдається шляхом акумулювання земельної власності досягти переваги над рештою родин, своєрідної гегемонії, або монополюючого становища. Те, що володар корони, Людовік Товстий, чинить так само, здається його відмовою від королівської функції. Але в умовах розподілу владних засобів у суспільстві йому просто не залишається нічого іншого. За такої будови суспільства маєтність і влада дому на невеликій родовій території становить найважливішу – військову та фінансову – основу й королівської влади. Зосереджуючи свою могутність у герцогстві Іль-де-Франс, домагаючись гегемонії й монополюючого становища на одній обмеженій території, Людовік VI закладає підмурівок майбутньої експансії свого дому, створює потенційний кристалізаційний центр для розширення території Франції, якщо, певна річ, не ризикнути й не припускати більшого – що він пророчо передбачив це майбутнє. Він діє під безпосереднім тиском обставин, він мусить здолати Монтлері, якщо не хоче втратити сполучення між окремими частинами своєї території. Щоб в Орлеані не похитнулася його власна влада, він мусить перемогти наймогутнішу там родину. Якби в Іль-де-Франс здобути панівне становище не пощастило Капетингам, то рано чи пізно зробити це, як на решті французьких територій, випало б на долю іншого дому.

Механізм виникнення панівного становища завжди однаковий. У такий самий спосіб – шляхом акумулювання власності – в новітні часи окремі підприємства поступово виростають зі сфери змагань решти своїх кон-

курентів і вступають у боротьбу одне з одним, поки, зрештою, одне чи двоє з них беруть під монопольний контроль і своє панування певну галузь економіки. І в такий самий спосіб – шляхом акумулювання земельної власності, а отже, збільшення військового й фінансового потенціалу – в новітні часи у боротьбу за панівне становище в певній частині світу вступають цілі держави. Але те, що тут, у суспільстві з глибоким поділом функцій – тобто виникнення панівного становища в економічній та військовій сфері, – відбувається досить диференційовано, в суспільстві, де переважає натуральне господарство, суспільстві Людовіка VI, відбувається ще неподільно: дім, що має владу над певною територією, – це водночас найбагатший дім на цій території, дім, що володіє тут найбільшим доменом; і його влада, його панування починає хитатись, коли доходи від його володінь не збільшуються, коли чисельність його васалів та військової дружини не зростає й він не здобуває переваги над рештою рицарських родин на своїй території.

Коли панівне становище одного з рицарських домів на тій чи тій невеликій території певною мірою запезпечено, тоді на передній план виступає боротьба за гегемонію на більшій території, боротьба між небагатьма великими місцевими правителями за домінування в межах королівства. Це – завдання, яке постає перед нащадками Людовіка VI, наступними поколіннями дому Капетингів.

Екскурс у питання про деякі відмінності в розвитку Англії, Франції та Німеччини

1. В Англії та Франції перед учасниками боротьби за домінування, тобто, по суті, за централізацію влади й панування в країні, стояли інші завдання, ніж на території німецько-римської імперії. Причина тут дуже проста: ця імперія була утворенням зовсім інших масштабів, ніж обидва перші. Місцеві відмінності, суперечності в суспільстві тут були значно більші, ніж там; це надавало відцентровим тенденціям зовсім іншої сили, внаслідок чого процес виникнення гегемонії однієї території над іншими, а відтак і процес централізації влади проходив незрівнянно складніше. Щоб стримати відцентрові сили й домогтися об'єднання країни на тривалий час, у німецько-римській імперії потрібна була влада значно більшого й могутнішого домену, ніж у Франції чи Англії. Багато що свідчить про те, що за тодішнього рівня поділу праці, взаємозв'язків у суспільстві, стану військової техніки, транспорту й управління постійно стримувати відцентрові тенденції на такій величезній території навряд чи й було можливо взагалі.

2. Масштаби території, на якій протікають суспільні процеси, становлять важливий елемент структури цих процесів, яким, елементом, не можна нехтувати, – він важливий, хоча, безперечно, й не єдиний. Цей момент не можна залишати поза увагою, якщо ми хочемо дістати

відповідь на запитання, чому на території Франції та Англії централізація й інтеграція проходила багато швидше й повніше, ніж на німецьких територіях. Із цього погляду тенденції розвитку на цих трьох територіях надзвичайно різні.

Коли королівська корона на західнофранкських землях дістається Капетінгам, територія, на якій цей дім має фактичну владу, простягається на північ від Парижа до Сенліса, а на південь – до Орлеана. За двадцять п'ять років до цього в Римі Оттона I коронували на римського імператора. Спроби вождів інших німецьких племен чинити опір він, спираючись насамперед на звиклі воювати війська власного племені, потопив у крові. У той час імперія Оттона сягала приблизно від Антверпена й Камбре на заході до Ельби на сході (навіть без маркграфств на схід від Ельби); далі східний кордон пролягав на південь до Брюнна й Ольмюца; на півночі імперія тяглася до Шлезвіґа, а на півдні – до Верони й Істрії. До неї входила також чимала частина Італії, а один час і Бургундія. Отож ми маємо тут справу, по суті, з утворенням цілком інших масштабів, а тому його сповнюють значно більші напруженості й конфлікти інтересів, ніж на західнофранкських землях чи в нормано-англійській колонії, що згодом від них відійшла. Боротьба за гегемонію в герцогстві Іль-де-Франс чи в нормандському та анжуйському герцогствах своїм завданням різко відрізнялася від тієї, яку провадив будь-який правитель у німецько-римській імперії. Там на невеликій території процес централізації чи інтеграції проходив, хоч із деякими відхиленнями в той чи той бік, загалом досить послідовно. Тут, на території незрівнянно більшій, котрийсь із домів місцевих правителів раз у раз марно силкувався разом з імператорською короною здобути й справжнє, стабільне домінування в усій імперії. Намагаючись вирішити таке нездійсниме завдання, ці дома один по одному марнували в боротьбі те, що, попри все, й далі залишалося головним джерелом їхніх доходів, а відтак – і їхнього становища, те, що давало владу: племінну або вотчинну власність. І з кожною такою невдалою спробою ще одного дому децентралізація посувалася на крок далі, зміцнюючи відцентрові сили.

Незадовго до того, як сили французького королівського дому помалу починають гуртуватися знов, як цей дім в особі Людовіка VI заходжується консолідувати свою територіальну й доменну власність, у німецько-римській імперії внаслідок спільних зусиль великих місцевих правителів, Церкви, верхньоіталійських міст та старшого сина кайзера, тобто під натиском різноманітних відцентрових сил, влада Генріха IV впала. Ця подія становить певний вихідний пункт для порівняння імперії з раннім періодом французького королівства. Згодом, коли французький король Франциск I усю підвладну територію вже міцно тримає в руках і йому не потрібно скликати станові збори, коли він підвищує податки, не питаючи згоди платників, Карл V зі своєю адміністрацією, перше ніж зібрати податки, необхідні для утримання імперського двору, війська та

органів управління, мусить навіть у своїх родових землях провадити численні перемови з місцевими становими зібраннями. Але всіх сум разом із доходами від заморських колоній далеко не вистачає для того, щоб покрити видатки, пов'язані з виконанням зрослих управлінських завдань. Коли Карл V зрікається трону, імперська адміністрація стоїть на порозі фінансового краху. У боротьбі з могутніми відцентровими силами за гегемонію в такій величезній імперії він також змарнував себе й занепастив. І те, що Габсбурги все ж таки залишилися при владі, – це свідчення перемін у суспільстві загалом і в королівській функції зокрема.

3. Механізм утворення «держави» в сучасному сенсі цього слова на всіх європейських теренах, де суспільство послідовно переходить від фази з переважно натуральним господарством до фази грошових відносин, у загальних рисах, як уже сказано, той самий. Детальніше ми ще покажемо його на прикладі Франції. В історії принаймні великих європейських держав завжди можна виявити ранню фазу розвитку, коли на території майбутньої держави з'являються й вирішальну роль відіграють невеликі владні одиниці. Подібне явище спостерігаємо й на інших континентах, коли такі одиниці виникають в умовах низького рівня поділу праці, слабких взаємозв'язків і переважно натурального господарства. Прикладом такої фази можуть служити місцеві феодалні володіння в межах німецько-римської імперії, які згодом, у процесі розвитку грошових відносин, зміцнюються й перетворюються на невеликі королівства, герцогства чи й графства. Інший приклад – такі території, як князівство Велс та королівство Шотландія, що об'єдналися з Англією в Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії. Ще один приклад – герцогство Іль-де-Франс, яке в процесі розвитку стало міцним феодалним утворенням і про яке йшлося вище.

Якщо процес боротьби між різноманітними місцевими володіннями, більш чи менш віддаленими одне від одного, зобразити схематично, то побачимо, що він протікає цілком аналогічно тому, який досі розгортався *всередині* одного з володінь між окремими землевласниками чи рицарями доти, доки один із них здобував панівне становище й утворювалося місцеве володіння, трохи міцніше від решти. Так само, як у ранній фазі цю боротьбу ведуть між собою численні маєтки, у наступній фазі в неї вступає низка владних одиниць вищого порядку величини, герцогств і графств. Вони виявляються втягненими в конкуренцію й постають перед необхідністю вдаватися до експансії, в противному разі їх раніше чи пізніше поглинуть або зроблять залежними від себе сусідні володіння.

Вище ми вже детально розповіли про те, як у цьому суспільстві в міру зростання населення, закріплення власності на землю й звуження можливостей провадити зовнішню експансію стає жорстокішою конкуренція за землю. Ми показали, що в бідних рицарів прагнення дістати землю породжувала звичайна потреба мати постійне утримання, тоді як багатших і знатніших боротися за землю спонукало бажання мати її

«більше». Адже хто в суспільстві з такою жорстокою конкуренцією не здобуває «більше», намагаючись тільки зберегти те, що має, той автоматично стає «меншим». Тут ми знов бачимо наслідки того тиску, що пролизує це суспільство згори донизу, зіштовхуючи місцевих правителів у міжусобній боротьбі й запускаючи так у дію механізм монополізації. На перших порах і тут диференціація владних засобів ще не виходить за рамки, які дають змогу багатьом феодалним володінням міряться між собою силою. Згодом, унаслідок численних перемог і поразок, ці засоби акумулюють декотрі з володінь і стають сильнішими, а решта з конкурентної боротьби за панівне становище вибувають; у цій боротьбі вони перестають бути фігурами першої величини. Ті, котрих залишилося менше, борються між собою далі, й процес вибування повторюється, поки, зрештою, зостається тільки двоє територіальних володінь, які внаслідок перемог над іншими, внаслідок добровільного чи примусового приєднання тих інших до себе стали великими. Тепер решта володінь – незалежно від того, брали вони участь у боротьбі чи дотримувалися нейтралітету, – внаслідок зростання могутності й розширення влади тих двох обертаються на фігури другої чи третьої величини, хоч у цій функції ще все ж таки й мають певну суспільну вагу. Але ті двоє вже підступають до монопольного становища; вони вже вирости зі сфери конкуренції решти суперників. Тепер помірятися силами належить цим двом.

У цій боротьбі на «вибування», в цьому процесі суспільної селекції іноді вирішальну роль відіграють, безперечно, особисті якості окремих людей, так само, як і різноманітні «випадковості». Скажімо, несподівана смерть правителя чи відсутність спадкоємця чоловічого роду може суттєво вплинути на те, *котре* з володінь здобуде перемогу, розшириться й піде на піднесення.

Але суспільний процес загалом, те, що в суспільстві, яке складають численні, відносно однакові завбільшки й однаково могутні володіння, поступово під тиском конкуренції залишається кілька великих правителів і виникає монополія на владу, незначною мірою залежить від таких випадковостей – вони можуть цей процес тільки пришвидшити чи уповільнити. Та незалежно від того, хто стає цим монополістом, сама будова суспільства – принаймні така, яка вона є в цій фазі розвитку, – зумовлює велику вірогідність того, що рано чи пізно така монополія виникне. Скориставшись мовою точних наук, це можна було б назвати, мабуть, «законом». Якщо придивитися ближче, то це формулювання досить точно означає простий суспільний механізм, який, запущений колись у дію, працює далі, мов годинник: сплетіння людських взаємозв'язків, у якому конкурують одна з одною досить багато приблизно однакових за своєю силою одиниць, виявляє тенденцію вийти з цього стану рівноваги (балансу, який підтримують численні учасники досить вільної конкуренції) й наблизитися до іншого, де можуть конкурувати одна з одною чимдалі менше одиниць. Іншими словами, ця система набли-

жається до такого стану, де одна суспільна одиниця шляхом акумулювання владних можливостей досягає монопольного становища.

4. Трохи детальніше на загальному характері механізму монополії ми ще зупинимось згодом. Поки що ми вважали за потрібне вказати на те, що такий механізм спрацьовує в процесі утворення держав так само, як перед тим спрацьовував у процесі утворення спочатку менших владних одиниць, місцевих володінь, а потім – і більших. Аж коли ми чітко уявлятимемо собі цей механізм, ми зможемо збагнути, які чинники в історії різноманітних країн модифікують чи навіть гальмують його дію. Тільки так можна зрозуміти, чому потенційного центрального правителя римсько-німецької імперії чекало завдання незрівнянно важче, ніж те, що стояло перед потенційним центральним правителем на західнофранкських землях. У цій імперії внаслідок досить тривалої боротьби «на вибування», внаслідок постійного акумулювання територій у руках переможців також мало б сформуватись одне місцеве володіння, яке дістало б такі переваги над рештою, такі великі владні засоби й стало б таким могутнім, що правлячий дім, цей осередок владних засобів, був би спроможний поступово, крок за кроком, мирним чи воєнним шляхом поставити в залежність від себе решту володінь, а тоді й усунути їхній владний апарат чи підпорядкувати його своєму. Тільки так могло дійти до централізації влади в неготовій до цього імперії, й відповідних сутічок за панівне становище не бракувало. Маємо на увазі не лише боротьбу між Вельфами та Гогенштауфенами, а й між кайзерами та папами з її особливими ускладненнями. Усім їм до мети було далеко. Вірогідність утворення кристалізаційного центра, що мав би незаперечне панівне становище на такій великій території, не готовій до централізації, була незрівнянно нижча, ніж на територіях менших, та ще у фазі, коли господарські зв'язки були слабкіші, а відстані в багато разів більші, ніж у фазах пізніших. У кожному разі, боротьба «на вибування» в масштабах такої великої території потребувала багато більше часу, ніж на сусідніх менших територіях.

Як на землях римсько-німецької імперії потім усе ж таки дійшло до утворення держави, добре відомо. Аналогічний процес тривав і на італійських територіях, але ми тут його не розглядатимемо. А серед німецьких місцевих володінь виділялось одне, на чолі якого стояв дім Гогенцоллернів. Завдяки насамперед колоніальній експансії, спрямованій на німецькі та напівнімецькі землі, Гогенцоллернам поступово вдалося скласти конкуренцію давній династії Габсбургів. Боротьба між ними завершилась перемогою Гогенцоллернів, яка забезпечила їхнє незаперечне домінування над усіма німецькими місцевими володіннями. Зрештою, всі німецькі території опинилися під одним владним апаратом. Але ця боротьба за панівне становище між двома наймогутнішими частинами імперії, боротьба, яка поклала початок поглибленню інтеграції, формуванню держав, водночас означала подальше посування до дезінтеграції

давної імперії. Після поразки Габсбургів їхні землі вийшли із союзу. Це був, по суті, один із останніх кроків на шляху до повільного, але неухильного розпаду цієї імперії. Протягом сторіч від неї раз по раз відпадали щораз нові території, утворюючи самостійні владні одиниці. Як одне ціле імперія була надто громіздка, надто неготова до централізації, й це гальмувало процес утворення єдиної держави.

Запитання про те, чому формування держави на території римсько-німецької імперії відбувалося багато складніше й пізніше, ніж у західних сусідів, має, певна річ, безпосередній стосунок до розуміння процесів, що відбуваються в ХХ ст. Досвід останнього часу ще й нині надає цьому запитанню особливого забарвлення. Йдеться, зокрема, про відмінності між західними країнами, котрі давно зміцніли, досягли більшої збалансованості й стали на шлях експансії значно раніше, та державами – наступницями давньої імперії, які стали на ноги відносно недавно й експансію почали дуже пізно. Відповісти на це запитання з погляду структурного здається справою не особливо важкою, принаймні не важчою, ніж на ще одне, яке з ним пов'язане, має для розуміння історичних структур навряд чи менше значення і на яке тут потрібно принаймні вказати: чому цей копос, попри таку несприятливу свою структуру й такі потужні відцентрові сили в ньому, все ж так довго простояв, чому ця імперія не розпалася ще раніше?

5. Як одне ціле імперія розпалася пізно, але протягом сторіч від цього римсько-німецького утворення на окраїнах – насамперед на заході й на півдні – відпадали щораз нові території й ставали на шлях власного розвитку. Водночас тривала далі колонізація, й утрати на заході до певної міри відшкодовувало розширення німецьких територій на сході. А втім, утрати були відносні: аж до кінця середньовіччя й навіть якийсь час потім на заході імперія простягалася до самого Мааса й Рони. Якщо не брати до уваги всіляких відхилень і розглядати лише загальну тенденцію руху, то побачимо, що імперія постійно зменшувалась, а напрям її експансії та її внутрішній центр ваги водночас поступово зміщувався із заходу на схід. Ця тенденція заслуговує на глибше, детальніше вивчення. Та навіть якщо брати тільки розміри території суто німецьких земель, останні зміни вочевидь засвідчують цю тенденцію:

Німецький союз до 1866 р. – 630 098 кв. км;

Німеччина після 1870 р. – 540 484 кв. км;

Німеччина після 1918 р. – 471 000 кв. км.

В Англії та Франції тенденція руху має приблизно зворотний характер. Тут традиційні інститути розвиваються спочатку на відносно невеликих, обмежених територіях, поступово розширюючи сферу свого впливу. Не можна зрозуміти історії формування центральних інститутів, становлення будови й розвитку всього владного механізму в цих країнах, не можна пояснити, чим вони відрізняються від відповідних формацій у державах – спадкоємцях давньої імперії, якщо не врахувати цього простого фактора – цього повільного зростання від малого до великого.

Територія острова, що його 1066 р. завоював норманський герцог Вільгельм, проти римсько-німецького району була досить невелика й приблизно дорівнювала території Пруссії за її перших королів. Ці володіння охоплювали територію нинішньої Англії, за винятком невеликих областей на північному кордоні з Шотландією, тобто острівні землі без Шотландії й Велсу, загальною площею близько 131 764 кв. км. Велс повністю приєднують до Англії аж наприкінці XIII ст., і разом їхня площа становить 151 130 кв. км. Особиста унія з Шотландією виникає вже після 1603 р. Ці цифри дають наочне, хоч поки що й дуже приблизне, уявлення про структурні відмінності. Вони показують, що формування англійської, а згодом і британської нації, якщо його порівняти з формуванням великих континентальних націй, у вирішальній фазі розвитку проходить у межах території, тільки трохи більшій від звичайного місцевого володіння. Те, що побудував Вільгельм Завойовник та його найближчі наступники, було, по суті, ніщо інше, як велике місцеве володіння західнофранкської держави, й не дуже відрізнялося від тих, які в той самий час існували в Іль-де-Франс, Аквітанії чи Анжу. Завдання, яке в боротьбі за панівне становище стояло перед місцевими правителями на цій території (необхідність експансії впливала вже з тієї простої причини, що в противному разі їх поглинув би хтось інший), докорінно відрізнялося, по суті, від тих завдань, що поставали перед потенційними центральними правителями в континентальній імперії. Це стосується вже тієї першої фази, коли острів був своєрідною західнофранкською колонією, а норманські й анжуйські правителі водночас мали великі володіння на континенті й змагалися за домінування на західнофранкських спадкових землях. Ще більшою мірою це стосується фази, коли їх було відкинуто з континенту назад на острів, і йшлося тільки про те, щоб увесь острів підпорядкувати одному владному механізму. І те, що королівська функція, як і відносини короля зі станами, формувалася тут інакше, ніж у континентальній імперії, можна пояснити – крім, певна річ, решти важливих чинників – відносно невеликими розмірами, а також, звичайно, відокремленістю території, яку належало об'єднати. Можливості для глибокої диференціації земель тут були багато менші, й боротьба між двома суперниками за панівне становище проходила простіше, ніж між багатьма суперниками на континенті. Англійський парламент, коли йдеться про його формування, а отже, й структуру, в жодному разі не можна порівняти із зібраннями німецьких станів загалом, скоріше він нагадує ландтаги німецьких земель. Те саме можна сказати й про решту інститутів. Вони розростаються, як і сама Англія, від меншого до більшого і з інститутів феодалних володінь обертаються на інститути держави й імперії.

Але й тут, коли об'єднана територія набуває певних розмірів, відразу знов починають посилюватися відцентрові тенденції. І сьогодні, коли взаємозв'язки й комунікації досягли дуже високого рівня, розміри

імперії навіть для такого їхнього стану виявляються небезпечно великими. Тільки завдяки дуже досвідченому, вмілому й гнучкому управлінню, коштом великих зусиль ще вдається зберегти цю імперію як цілісну владну одиницю. Звичайно, нинішні умови значно відрізняються від тих, у яких існував колишній німецький райх. Але й тут усе показує на те, що така величезна імперія, збита шляхом завоювань та колонізації, зрештою, виявляє тенденцію розпастися на низку більш чи менш самостійних владних одиниць чи, принаймні, перетворитися на своєрідну «союзню» державу». Тож, коли придивитися пильніше, цей механізм видається майже сам собою зрозумілим.

6. Родове володіння Капетингів, герцогство Іль-де-Франс, було менше від тієї англійської території, якою правив норманський герцог. Завбільшки воно було десь таке саме, як марка Бранденбург при Гогенштауфенах. Але тут, у межах імперії, потрібно було п'ять чи шість сторіч для того, щоб із невеличкої колоніальної території виросла сила, спроможна скласти конкуренцію давнім і могутнім володінням. В обмежених рамках колишніх західнофранкських земель владних засобів на такій території, якщо врахувати ще матеріальну й духовну підтримку дому Капетингів із боку церковних інстанцій, вистачало для того, щоб цей дім дуже скоро вступив у боротьбу за панування над більшою частиною Франції.

Колишні землі західнофранкської держави, цей прообраз майбутньої Франції, за своїми розмірами, грубо кажучи, посідали місце десь між пізнішою Англією і римсько-німецьким райхом. Місцеві відмінності, а відтак і відцентрові сили тут були не такі великі, як у сусідній імперії, тому перед потенційним центральним правителем завдання стояло, відповідно, легше. Але ці відмінності, а водночас і відцентрові сили були більші, ніж на Британських островах⁷⁹. Однак тут, у Англії, саме через те, що територія була обмежена, навіть за певних умов було легше досягти злагоди між різноманітними станами (і передовсім у самому стані рицарів на всій території) в протистоянні центральним правителям, тим більше що переділ земель Вільгельмом Завойовником сприяв виникненню контактів і спільних інтересів між усіма англійськими прошарками, котрі мали помісні володіння, – принаймні, в їхньому ставленні до центральної влади. Далі ми ще покажемо, як певний брак єдності, а також незрілість станів, недостатньо велика, щоб спричинити до розпаду, й достатньо велика, щоб стати перешкодою на шляху їхнього безпосереднього об'єднання в усій країні, зміцнює позиції центрального правителя.

Отож можливості появи центрального правителя й формування монополії на панування тут, на спадкових західнофранкських землях, з огляду на їхні великі розміри, були чималі.

Залишається тільки детальніше розглянути, як дім Капетингів скористався цими можливостями й завдяки яким механізмам на цій території поставало монопольне панування взагалі.

Механізм монополії

1. Суспільству, яке ми називаємо суспільством новітнього часу, притаманний, насамперед у Західній Європі, ціком певний стан монопольного утворення. Окрему людину позбавлено права вільно розпоряджатися військовими владними засобами, й це право передано центральній владі⁸⁰, хай там яку форму вона має. Так само в руках центральної влади зосереджено функції, пов'язані зі стягуванням податків із власності й доходів окремих людей. Фінансові кошти, що надходять у розпорядження цієї центральної влади, сприяють підтриманню монополії на владу, а монополія на владу сприяє підтриманню монополії на стягування податків. Ні та, ні та монополія не має в жодному сенсі переваги над другою – ні економічна над військовою, ні військова над економічною. Йдеться про два боки того самого монопольного становища. Якщо похитнеться один бік, те саме автоматично стається й з другим, і тоді зазнає потрясіння сама монополія на панування – або з одного, або з другого боку.

Попередні форми такого монопольного розпоряджання податками та військом на відносно великій території іноді вже траплялися й у суспільствах із не таким глибоким поділом функцій – переважно як наслідок великих завойовницьких походів. Та лише в суспільстві з дуже високим рівнем поділу функцій формується постійний спеціалізований управлінський апарат – механізм такої монополії.

Тільки з виникненням такого диференційованого владного апарату розпоряджання військом і податками повною мірою набуває монопольного характеру; тільки тоді військова й податкова монополії стають явищем законним і тривалим. Тепер суспільна боротьба точиться вже не за скасування монополії на панування, а тільки навколо питання, хто розпоряджатиметься монопольним апаратом, з кого його формувати і як розподіляти його повинності та привілеї. Тільки з утворенням такої постійної монополії централізованої влади й такого спеціалізованого механізму панування владні одиниці набувають характеру «держав».

Звичайно, в державах навколо обох уже названих монополій кристалізується ціле ґроно інших. Але саме ці дві були й залишаються монополіями ключовими. Коли занепадають вони, занепадає й решта, занепадає «держава».

2. Запитання полягає в тому, як і чому виникають ці монополії.

У суспільстві IX, X і XI ст. їх іще, безперечно, нема. Вони починають помалу утворюватися в XI ст. на колишніх землях західних франків. Спочатку всі владні функції в країні, що згодом поступово, під орудою апарату фахівців як інструменту стануть монополією центральної влади, виконує на своєму клапті землі кожен рицар окремо. Він веде війни й завойовує нові землі чи захищає власні, коли йому завгодно. Завоювання земель і виконання владних функцій, пов'язаних із його власністю, так само як і збройний захист володіння – це, якщо висловлюватися мовою

пізніших часів, полишено «приватній ініціативі». А позаяк тут у зв'язку зі зростанням населення попит на землю, тиск на землю, голод на землю надзвичайно великий, то й конкурентна боротьба за неї охоплює всю країну. Це конкурентна боротьба засобами військового й економічного насильства – на відміну від конкурентної боротьби, скажімо, XIX ст., яка внаслідок державної монополії на насильства точиться із застосуванням лише засобів економічного насильства.

Нагадати про конкурентну боротьбу та утворення монополій, що триває безпосередньо на наших очах, не завадить для розуміння механізмів монополізації в ранніх фазах суспільного розвитку. Якщо розглядати процес цього розвитку загалом, то виявиться, що багато чого, характерного для ранніх фаз, нагадує те, що стається в пізніших. Одні явища, які відбувалися раніше, зумовлюють інші, що відбуваються пізніше, а в основі й тих, і тих лежить акумулювання в руках чимдалі меншої кількості людей найважливіших засобів виробництва чи, принаймні, прав ними розпоряджатися; колись ішлося про акумулювання землі, тепер – грошей.

Про механізм утворення монополії ми вже дещо сказали⁸¹. У загальному вигляді його можна змалювати так: *коли у відносно великому суспільному об'єднанні багато дрібних суспільних об'єднань, які утворюють його шляхом взаємозв'язку одне з одним, мають приблизно однакову суспільну силу й відповідно можуть вільно, не зазнаючи перешкод із боку вже наявних монополій, конкурувати одне з одним за можливості збільшувати свою суспільну силу, тобто передовсім за засоби виробництва й засоби до існування, то виникає велика вірогідність того, що одні з них здобудуть перемогу, а інші зазнають поразки й що як наслідок цього чимдалі менше й менше об'єднань матимуть дедалі більші можливості й чимдалі більше об'єднань вибуватимуть із конкурентної боротьби та потраплятимуть у пряму чи непряму залежність від чимдалі меншого числа переможців. Отже, сплетіння людських взаємозв'язків, перебуваючи в такому русі, наближається, якщо на перешкоді цьому не стануть якісь обставини, до стану, в якому доступ до цих можливостей опиняється, по суті, в одних руках; відбувається перехід від системи з можливостями відкритими до системи з можливостями закритими⁸².*

Загальна схема цього процесу досить проста: в суспільному просторі має бути певна кількість людей і певна кількість можливостей, ледве достатня або недостатня для задоволення потреб людей. Припустімо, в цьому просторі з усіх людей за наявні можливості спочатку змагаються по одному індивіду проти одного; в такому разі вірогідність того, що між ними всіма стан рівноваги зберігатиметься безкінечно довго й що в жодній із цих пар ніхто не вийде переможцем, надзвичайно мала, якщо йдеться про конкуренцію справді вільну, незалежну від впливу жодної монополії. Зате вірогідність того, що окремі з учасників цих змагань рано

чи пізно здолають своїх суперників, надзвичайно велика. Здобувши перемогу, вони збільшують свої можливості, а можливості переможених зменшуються. В руках однієї частини колишніх учасників боротьби зосереджуються великі можливості, а ось друга частина учасників із безпосередніх конкурентних змагань вибуває. Якщо припустити, що тепер переможці знову вступають у протиборство один з одним, то все повторюється: одна частина перемагає й дістає право користатися можливостями переможців; тепер іще менше людей має іще більше можливостей і ще більше людей вибувають із вільної конкуренції. Цей процес повторюється доти, доки, в оптимальному випадку, зрештою комусь одному дістаються всі можливості, а решта колишніх суперників стають від нього залежними.

Певна річ, в історичній дійсності не завжди йдеться лише про окремих людей, що потрапляють до цього механізму взаємозв'язків, – досить часто в ньому опиняються цілі суспільні об'єднання, наприклад, території чи держави. Насправді процеси протікають здебільшого куди складніше, ніж це видно зі схеми, та ще й із численними варіаціями. Скажімо, нерідко кілька слабкіших учасників боротьби об'єднуються, щоб спільними зусиллями подолати когось одного, хто акумулював надто багато можливостей і став надто могутнім. Якщо це їм вдається, вони захоплюють можливості переможеного чи частину з них собі, й далі боротьба за домінування триває вже між самими учасниками цього союзу. Зміщення рівноваги у співвідношенні сил щоразу призводить до того самого наслідку. На цьому шляху система, вдаючись до тривалої боротьби на вибування, також виявляє тенденцію рано чи пізно передати до рук якомога меншої кількості людей якомога більше можливостей.

При цьому хід і темпи такого зміщення рівноваги на шкоду багатьом і на користь чимдалі меншого числа людей значною мірою залежать від співвідношення попиту на можливості та їхньої пропозиції. Якщо в процесі руху кількість претендентів на можливості й кількість самих можливостей не змінюється, то таке зміщення рівноваги приводить до збільшення попиту на можливості. Як наслідок, число залежних людей зростає, сама залежність поглиблюється, а її характер зазнає змін. Коли в суспільстві відносно незалежні соціальні функції щораз більше поступаються місцем залежним (наприклад, замість вільних рицарів приходять спочатку рицарі при дворі, а потім і самі придворні, чи замість відносно незалежних торговців – залежні та чиновники), то неминуче змінюється й моделювання афектів, структура інстинктів та мислення, одне слово, цілий соціогенний габітус і суспільна поведінка людей – і то в тих, котрі наближаються до монопольного становища, не менше, ніж у тих, хто втратив змогу вільно конкурувати за певні можливості й, відповідно, потрапив у пряму чи непряму залежність.

3. Цей процес у жодному разі не можна розуміти так, нібито з його розвитком просто стає чимдалі менше «вільних» і чимдалі більше «залеж-

них», хоч у певних фазах він справляє саме таке враження. Якщо взяти цей рух загалом, то не важко помітити й зрозуміти, що – принаймні в кожному високорозвиненому й глибоко диференційованому суспільстві – ця залежність у певній фазі процесу в своєрідний спосіб змінюється на протилежну. Що більше людей унаслідок дії механізму монополізації потрапляють у залежність, то більшою стає їхня суспільна сила (нехай не кожного окремого, а всіх залежних як одного цілого) стосовно тих небагатьох, що стали монополістами, чи того одного, що став монополістом. Для того, щоб зберегти й реалізувати свої монополізовані можливості, цим останнім потрібне дедалі більше число залежних від них людей. Хай там про що йдеться – про землю, солдатів чи гроші в будь-якій їхній формі – виявляється одне: чим більше того чи того зосереджується в руках однієї людини, тим важче стає їй здійснювати над ним контроль, тим міцніше вона стає пов'язаною вже через саму свою монополію з чимдалі більшим числом інших людей і в тим глибшу залежність вона потрапляє від переплетіння людей, залежних від неї. Ці зміни стають помітними не відразу – потрібні сторіччя, багато сторіч, перше ніж такі трансформації виявляться у формуванні стабільних інститутів. З огляду на структурні особливості суспільства, в перебігу цього процесу можуть виникати численні перешкоди, але його механізм і тенденції розвитку сумніву не викликають. Що ширшими стають монополізовані можливості, то більшим робиться переплетіння людей (і глибшим – поділ праці в ньому), які функціонують задля реалізації цих можливостей. Від їхньої роботи й від їхніх функцій у певному розумінні залежить стабільність монополії, тому у владному полі монополіста вони набувають власної ваги. Монопольний правитель може пристосуватися до обставин і піти на самообмеження, яких вимагає його функція центрального правителя такого могутнього утворення. Він може також дати волю особистим схильностям та афектам, але в такому разі у складному суспільному апараті, що виріс на акумульованих монополістом можливостях, рано чи пізно настає розлад, і монополіст починає відчувати спротив цього апарату, закономірність його існування. Інакше кажучи, що більша монополія, що глибший у ній поділ праці, то очевидніше й неминучіше вона прагне до такого стану в своєму розвитку, коли монопольний правитель (чи монопольні правителі) перетворюється на центрального функціонера в апараті з внутрішнім поділом функцій – на функціонера могутнішого, можливо, від решти функціонерів, але навряд чи менш залежного й пов'язаного, ніж вони. Такі зміни можуть або відбуватися майже непомітно, поступово, в процесі боротьби, або наставати різко, коли цілі групи залежних людей примушують рахуватися зі своєю суспільною силою небагатьох монопольних правителів. У кожному разі, можливості, акумульовані шляхом приватної ініціативи у тривалій боротьбі на вибування, так чи так виявляють тенденцію, досягнувши в оптимальному пункті певних розмірів, вислизнути з рук монопольних правителів і перейти до рук незалежних людей як одного цілого чи, в

крайньому разі, спочатку до окремих груп незалежних людей, наприклад, до апарату управління даної монополії. Приватна монополія окремої людини усупільнюється; вона стає монополією цілих суспільних прошарків, публічною монополією, центральним органом держави.

Розвиток того, що ми сьогодні називаємо «державним бюджетом», дає наочний приклад такого процесу. Державний бюджет розвивається з «приватного бюджету» феодалного дому; сказати правильніше, на перших порах ще взагалі нема жодної різниці між тим, що згодом починають протиставляти як «публічні» доходи та видатки й «приватні». Центральні правителі дістають доходи переважно від особистих та родових володінь. Із цих надходжень вони покривають свої видатки як на утримання двору, полювання, одяг, подарунки, так і на оплату праці відносно нечисленної адміністрації та найманців, якщо вони є, чи, скажімо, на будівництво й опорядження замків. Згодом у руках одного правителя зосереджується дедалі більше землі, і порядкувати надходженнями та видатками, управляти володіннями й захищати їх одній людині стає чимдалі складніше. Та навіть тоді, коли безпосередня власність правителя, його домену вже давно перестала бути найважливішим джерелом доходів, коли зі зростанням комерціалізації суспільства грошові збори пливають до «палат» центрального правителя з усієї країни, а монополія на землю разом із монополією на владу стає водночас і монополією на грошові доходи або податки, – навіть тоді центральний правитель на перших порах і далі розпоряджається всіма цими надходженнями так, немовби вони належать його власному дому. Поки що він і далі сам вирішує, скільки з цих доходів треба виділити на спорудження замків, скільки – на подарунки, на утримання своєї кухні й двору, на оплату найманців та чиновників-управлінців. Доходи від монополізованих можливостей він розподіляє на власний розсуд. Якщо придивитися пильніше, то можна побачити, як величезне людське переплетіння, що з ним поступово виявляється зв'язаною власність монополіста, чимдалі дужче обмежує той простір, в якому він ухвалює рішення. Його пов'язаність із управлінським апаратом і вплив цього апарату зростають; фіксовані видатки на його утримання постійно збільшуються, тож унаслідок такого розвитку абсолютний правитель із його, здавалося б, необмеженими повноваженнями опиняється під надзвичайним тиском і законами суспільства, в якому владарює, й у функціональній залежності від нього. Його необмежена влада – не просто наслідок монопольного володіння можливостями, а особлива функція структури суспільства в цій фазі, на якій ми ще зупинимосся нижче. Та принаймні навіть у бюджетах епохи французького абсолютизму ще не видно жодної чіткої межі в поділі королівських видатків на «приватні» й «публічні».

Те, як усупільнення монополії на панування зрештою відбивається в бюджеті, добре відомо. Володар центральної влади, хай там який титул він носить, дістає в бюджеті, як і будь-який інший функціонер, певну суму.

З цієї суми центральний правитель – чи то король, чи то президент – покриває витрати на утримання свого дому чи двору. Видатки, необхідні для організації влади в країні, суворо відділено від видатків окремих осіб на їхні власні потреби; монополія на панування з приватної перетворилася на публічну, навіть якщо її тримає в руках окремий суспільний функціонер.

Таку саму картину побачимо й тоді, коли простежимо процес формування апарату панування загалом. Він виростає, якщо хочете, з «приватної» адміністрації короля або князя, яка управляє його двором чи домом. Майже всі органи державного апарату влади утворюються внаслідок диференціації функцій князівського домашнього господарства, іноді асимілюючи при цьому органи місцевого самоуправління. Коли цей апарат панування нарешті стає державним, або публічним, то двір центрального правителя перетворюється, в найкращому разі, на один із органів управління, серед багатьох інших, а тоді, по суті, втрачає й це своє значення.

Це – один із яскравих прикладів того, як приватна власність обертається на публічну функцію і як монополія окремої людини, здобута внаслідок тривалих і успішних конкурентних змагань, боротьби на вибування й шляхом акумулювання можливостей протягом багатьох поколінь, зрештою, усупільнюється.

Щоб показати, як, власне, право окремої людини розпоряджатися монопольними можливостями, по суті, з «приватного» перетворюється на «публічне», або «державне» чи «суспільне», довелося б робити надто глибокий аналіз. Усі ці терміни, як уже сказано, набувають свого справжнього сенсу лише тоді, коли йдеться про суспільства з дуже глибоким поділом функцій; тільки в таких об'єднаннях діяльність і функція кожної окремої людини опосередковано чи безпосередньо залежить від діяльності та функцій багатьох інших людей, і тільки тут вага цих багатьох, тісно переплечених дій та інтересів така велика, що уникнути її тиску й силового впливу не в змозі навіть ті поодинокі люди, котрі розпоряджаються величезними можливостями монопольно.

Такі суспільні процеси, як дія механізму монополії, спостерігаються в багатьох суспільствах, зокрема й у суспільствах із відносно неглибоким поділом функцій і слабкими взаємозв'язками. Тут у кожній монополії, щойно вона досягне певного рівня акумуляції, розпорядча влада також виявляє тенденцію переходити від окремого індивіда до цілих суспільних груп. Нерідко ними бувають спершу групи тих функціонерів, які колись першими служили в монополіста. Прикладом цього може бути процес феодалізації. Вище ми вже показали, як у ході цього процесу монополіст утрачає владу над досить великими землеволодіннями й дуже могутніми військовими засобами і як ця влада переходить, немовби хвилями, спочатку до його колишніх функціонерів чи їхніх спадкоємців, а потім поступово, частинами, й до всього лицарського прошарку. У суспільствах із низьким рівнем взаємозалежності суспільних функцій

цей рух до усупільнення неминуче завершується або своєрідною «анархією», тобто більш чи менш повним розпадом монополії, або тим, що її привласнює не хтось один, а олігархія. У пізніші часи такі зрушення на користь багатьох людей приводять не до перерозподілу монопольних можливостей, а лише до того, що вони переходять до інших людей; тільки в процесі поглиблення суспільної взаємозалежності всіх функцій стає можливим, не ліквідовуючи монополій зовсім, цілком забрати їх у тих небагатьох людей, котрі користувалися ними свавільно. Там, де поділ функцій постійно поглиблюється, та нечисленна меншість, яка й далі монопольно претендує на щораз нові можливості, рано чи пізно виявляється функціонально залежною від послуг решти людей, постає перед труднощами й потрапляє у невідгдане становище, як порівняти з більшістю. Функціонально чимдалі диференційованішому переплетінню людей як одному цілому притаманний власний закон, який чимраз різкіше суперечить будь-якому приватному монополізуванню можливостей. Тенденція монополій, як, скажімо, монополії на владу чи монополії на податки, з «приватних» перетворюватися на «публічні» чи «державні» – це не що інше, як функція суспільної взаємозалежності. Поглиблення поділу функцій у цьому переплетінні людських зв'язків вирівнює суспільну рівновагу такою мірою, що розподіл вигод і доходів від монополізованих можливостей на користь небагатьох людей стає просто неможливим. Те, що нині ми сприймаємо як щось само собою зрозуміле, тобто що окремі монополії, насамперед ключова на владу, – «державні», або «публічні», хоч колись такими вони аж ніяк не були, означає тільки один крок у цьому напрямі. Цілком можливо, що на шляху такого процесу внаслідок особливих умов певного суспільства з'являтимуться щораз нові перешкоди. Характерний приклад таких перешкод ми навели вище, розповівши про те, як розвивалася давня римсько-німецька імперія. І повсюди, де переплетіння суспільних взаємозв'язків переростає певні, оптимальні для відповідного монопольного утворення розміри, даватимуться знаки подібні явища. Та хоч би які чинники виступали в ролі антимеханізмів, що гальмують хід цього процесу, хоч би які конфліктні ситуації раз у раз складалися, таке людське переплетіння прагне набути цілком певної структури, за якої монополії стають на службу й здійснюються на користь і в дусі всього людського об'єднання.

Отже, процес утворення монополії, якщо брати загалом, має цілком прозору будову. Вільна конкурентна боротьба посідає в ньому своє місце, яке можна чітко визначити, й має вагомий функцію: це – боротьба й змагання відносно багатьох людей за можливості, ще не монополізовані окремим індивідом чи небагатьма індивідами. Будь-якому монопольному утворенню в суспільстві передують така вільна боротьба на вибування; будь-яка вільна боротьба на вибування, або конкурентна боротьба, приводить до утворення монополії.

Проти цієї фази вільної конкуренції завершення процесу утворення монополій для великого, чимдалі більшого числа людей означає, з одно-

го боку, припинення безпосереднього доступу до певних можливостей; з другого боку, воно означає подальшу централізацію прав розпоряджатися цими можливостями. Внаслідок такої централізації ці можливості виявляються поза рамками безпосередньої боротьби за них багатьох людей; в оптимальному випадку вони переходять до якоїсь однієї суспільної одиниці. Але цей монополіст, надто в умовах суспільства з глибоким поділом функцій, ніколи не має змоги витрачати доходи від монополії тільки на себе. Спочатку він, якщо має достатньо суспільної сили, може брати величезну частину цих доходів собі особисто й на забезпечення життєвого мінімуму людей, які йому служать. У кожному разі, він, будучи залежним від послуг та функцій інших людей, чималою частиною своїх можливостей мусить ділитися з ними, й ця частина тим більша, чим більшою стає акумульована ним власність і його залежність від інших, а як наслідок – і чим більшою стає їхня суспільна сила. Тепер конкурентна боротьба за розподіл цих можливостей розгоряється, отже, вже між тими, хто залежить від цих можливостей. Та коли в попередній фазі конкурентна боротьба була «вільна», тобто залежала тільки від того, хто в певний момент виявлявся дужчим чи слабкішим, то тепер вона залежить і від того, для якої функції чи мети монополіст потребує окремого індивіда, керуючись власними уявленнями про свою владну сферу як про одне ціле. Вільна конкурентна боротьба поступається місцем конкурентній боротьбі «пов'язаній», керованій з якогось центру та його людьми, чи, принаймні, такої, що піддається керуванню. Зовсім іншими стають і ті людські якості, що забезпечують успіх у такій «пов'язаній» конкурентній боротьбі, зовсім іншою стає селекція, внаслідок якої з'являються людські типи, відмінні від тих, котрі домінували в попередній фазі вільної конкуренції.

Прикладом цього може бути різниця між ситуацією вільного феодального дворянства й ситуацією дворянства придворного. У першому випадку переділ можливостей залежить від суспільної сили того чи того дому, від його господарської та військової функції, а також від фізичної сили й розумових здібностей окремого індивіда, і безпосереднє застосування насильства в такій вільній конкуренції за можливості – неодмінний засіб боротьби. У другому випадку останнє слово в переділі можливостей належить тому, чий дім або чиї попередники вийшли в силовій боротьбі переможцями і хто внаслідок цього має монополію на насильство. Завдяки цій монополії тепер дворянство в конкурентній боротьбі за можливості чимдалі рідше вдається безпосередньо до насильства, позаяк можливості розподіляє князь. Засоби конкуренції стали вишуканішими або сублімувалися; залежність від монопольного володаря змушує індивіда дедалі дужче стримувати свої афекти. І ось він уже хитається між спротивом такому примусу, під яким доводиться жити, ненавистю до своєї пов'язаності й залежності, тугою за колишньою вільною рицарською конкуренцією, з одного боку, та гордістю за власне самовладання,

за можливість утішатися новими радощами й насолодами – можливість, яку відкриває власне самовладання, з другого боку. Одне слово, це – посування на шляху цивілізації.

Наступним кроком стає захоплення монополії на насильство й монополії на податки (разом із рештою владних монополій, які спираються на ці дві) буржуазією. На цей час вона вже становить прошарок, що як одне ціле володіє певними економічними можливостями у формі неорганізованої монополії. Але спочатку ці можливості розподілені між представниками прошарку ще так рівномірно, що конкурувати один з одним мають змогу досить багато з них. Буржуазія бореться з князями (і, зрештою, домагається в цій боротьбі успіху) не за зруйнування їхньої монополії на панування; вона не прагне перерозподілити між окремими своїми представниками монополізовані можливості збирати податки й здійснювати військово-поліцейське насильство. Буржуа не хочуть ставати поміщиками, кожен з яких має власну військову силу й вирішує власні завдання. Стабільність монополії на стягування податків і застосування фізичного насильства становить основу самого суспільного існування цього прошарку. Ця стабільність – передумова обмеження вільної конкурентної боротьби, яку представники буржуазії, використовуючи засоби економічного насильства, провадять один з одним за певні економічні можливості.

До чого вони прагнуть у боротьбі за монополію на панування й чого вони, зрештою, домагаються, то це, як уже сказано, – не розподілу вже монополізованих можливостей, а перерозподілу повинностей і доходів. Те, що тепер така монополія належить не одному абсолютному володареві, а цілому прошарку, – крок у вже вказаному напрямі. Це – крок на тому шляху, де можливості, що їх дає монополія, розподіляються чимдалі менше за особистою забаганкою та в особистих інтересах когось одного й чимдалі більше – за позбавленого впливу когось одного й виваженим планом в інтересах багатьох взаємопов'язаних і взаємозалежних осіб, а зрештою в інтересах цілого переплетіння взаємозалежних людей.

Інакше кажучи, можливості, що їх досі окремі особи домагалися військовим чи економічним насильством, унаслідок централізації й монополізації стають предметом планування та управління. У загальному процесі розвитку настає такий момент, коли боротьба за монополії вже не спрямована на їхню ліквідацію, а точиться за право розпоряджатися їхніми доходами, за той план, згідно з яким їх, монополії, потрібно будувати й згідно з яким потрібно пропорційно розподіляти їхні повинності й вигоди, – одне слово, за ключі до розподілу. Сам цей розподіл, завдання монополіста й адміністрації монополії у ході цієї боротьби перетворюється з функції до певної міри приватної на функцію публічну. Її залежність від решти функцій у переплетінні взаємозалежних людей дедалі очевидніше виявляється також в організаційному сенсі. Центральні функціонери в усьому цьому переплетінні стають такими самими залеж-

ними, як і решта. З'являються тривкі інститути контролю над ними з боку досить великої частини людей, що залежать від апарату монополії; й питання, кому належатиме сама монополія, хто посідатиме в ній ключові позиції вирішується не в якійсь короткій, «вільній» від монопольного втручання конкурентній боротьбі, а в ході регулярної, безперервної боротьби на вибування, боротьби монополістично «пов'язаної», яка триває без застосування зброї і яку регулює апарат монополії. Іншими словами, виникає те, що ми звичайно називаємо «демократичним режимом». Такий режим нерідко може видатися просто чимось несумісним із монополією, залежним від широкого поля якомога вільнішої конкуренції. На такі думки наводять певні процеси монополізації, властиві нашому часу. Та саме наявність високоорганізованих монополій і становить передумову такого режиму, адже він може сформуватись і тривалий час функціонувати тільки за специфічної структури всього суспільного поля, в тій фазі розвитку, коли процес утворення монополій набув досить широкого розвитку.

Отже, на основі нашого дотеперішнього досвіду можна виділити дві великі фази в розвитку монопольного механізму: перша – це фаза вільної конкуренції, або боротьби на вибування, з тенденцією до акумулювання можливостей у руках дедалі меншого числа людей, а зрештою і в одних руках, тобто фаза утворення монополії; друга – це фаза, в якій влада над централізованими й монополізованими можливостями виявляє тенденцію переходити з рук окремої особи до рук чимдалі більшого числа людей і, нарешті, ставати функцією переплетіння взаємозалежних людей як одного цілого, тобто це фаза, в якій монополія з досить «приватної» стає «публічною».

Зачатки другої фази можна виявити й у суспільствах із відносно низьким рівнем поділу функцій. Але повною мірою розвинулися закладені в ній тенденції вочевидь можуть лише в суспільствах, де рівень поділу функцій не просто дуже високий, а й зростає далі.

Процес загального розвитку можна виразити в досить-таки простій формулі. В його основі лежить ситуація, коли цілий прошарок розпоряджається неорганізованими монопольними можливостями, й розподіл цих можливостей між представниками прошарку значною мірою відбувається, відповідно, шляхом вільної боротьби та застосування відвертого насильства. Подальший розвиток приводить до того, що владування всіма монопольними можливостями з боку цього прошарку (а згодом і з боку всіх залежних від цих можливостей людей як одного взаємозалежного цілого) організовує один центральний орган і забезпечують контрольні інститути. Тепер розподіл доходів від монополії відбувається за планом, який у жодному разі не служить інтересам окремих осіб, а будується відповідно до поділу праці й орієнтується на оптимальне поєднання діяльності всіх функціонально пов'язаних між собою людей.

Це – щодо механізму конкуренції та монополії загалом. Але свого повноцінного значення ця загальна схема набуде лише у взаємозв'язку з конкретними фактами, які можуть її підтвердити.

Нині, коли мова заходить про «вільну конкуренцію» та «утворення монополій», ми звичайно маємо на увазі насамперед факти сьогодення й думаємо передовсім про «вільну конкуренцію» за «економічні можливості», що їх окремі люди чи групи людей виборюють у межах певних правил, користуючись засобами економічного насильства. Внаслідок цієї боротьби одні свою владу на економічні можливості поступово розширюють, водночас знищуючи, підкорюючи чи обмежуючи економічну діяльність інших.

Але ця економічна конкурентна боротьба сучасності приводить безпосередньо на наших очах не лише до постійного звуження кола конкурентів, справді «вільних» від впливу монополій, і до поступового формування утворень, що мають монопольний характер. Передумову цієї боротьби (вище ми на це вже принагідно вказували) становить існування певних монопольних утворень із досить високим рівнем розвитку. Без монополій на фізичне насильство та стягування податків, хай спочатку лише в національних масштабах, не можна було б ні обмежувати цю боротьбу «економічними можливостями» й засобами «економічного» насильства, ні дотримуватися цих фундаментальних правил гри навіть у межах окремих держав протягом досить тривалого часу. Іншими словами, економічні змагання й утворення монополій у новітні часи мають у широкому, загальному історичному контексті своє певне місце. І тільки коли враховувати цей широкий контекст, те, що сказано про механізм конкуренції й монополій загалом, набуває свого повного сенсу. Тільки коли тримати в полі зору процес формування цих уже багато міцніших «державних» інститутів монополії, які, певно, лише у фазі могутньої експансії й диференціації відкривають «економічну сферу» для безперешкодної індивідуальної конкуренції, а відтак і для нових, приватних монопольних утворень, – тільки тоді перед очима спостерігача з-поміж безлічі окремих історичних фактів виразніше постає дія механізмів, послідовність, структура й закономірності виникнення монополій.

Як відбувалось утворення цих «державних» монопольних організацій? Як тривала конкурентна боротьба, що до них привела?

Ми тут обмежимося тим, що простежимо ці процеси в історії країни, де вони розгортались особливо прямолінійно. Саме тому ця країна тривалий час була моделлю домінування для всієї Європи. Йдеться про історію Франції.

Потрібно якомога пильніше придивитися до цілої низки подробиць, позаяк без цього нам не пощастить наповнити загальну схему процесів багатющим історичним досвідом і вона залишиться порожньою, а весь цей досвід обернеться на хаос, і ніхто не розгледить у ньому ні паду, ні структури.

Рання конкурентна боротьба в межах королівства

1. Те, що на колишніх західнофранкських землях рано чи пізно один із рицарських домів-суперників доможеться домінування над рештою, а потім і монопольного становища й що багато дрібних феодалних володінь у такий спосіб об'єднуються у велику владну одиницю, було, якщо врахувати закономірності механізму монополії, вищою мірою вірогідно.

Що в ході тривалої боротьби на вибування вийдуть переможцями, а отже, й будуватимуть монопольний механізм саме Капетінґи, спочатку було менш вірогідно чи напевно, хоч цілий ряд чинників, які сприяли піднесенню цього дому в конкуренції з рештою домів, виразно наводив на таку думку. Можна сказати, що тільки в ході Сторічної війни остаточно з'ясувалося, хто формуватиме монополію й стане центральним правителем майбутньої держави, – дім Капетінґів чи котрийсь інший.

Досить важливо усвідомлювати різницю між цими двома питаннями: між загальною проблемою утворення монополії та держави, з одного боку, й окремим питанням про те, чому саме *цей* рицарський дім домігся гегемонії і збірїг її, з другого. Ми тут розглядаємо переважно перше питання.

Вище ми коротко розповіли про перші зрушення на шляху до утворення монополії після значного вирівнювання відносин власності, яке триває до X і навіть аж до XI ст. Це – утворення монополії в межах однієї території. У цих невеликих регіонах починається боротьба на вибування, і спершу саме тут відбувається зміщення рівноваги на користь небагатьох, а згодом і на користь одного з учасників протиборства. Один дім – щоразу не хтось один, а цілий дім, родина – становить ту суспільну одиницю, яка домагається успіху й добуває стільки земель, що решта вже не можуть мірятися з ним військовою й економічною силою. Поки така можливість іще залишається, ленні відносини мають більш-менш номінальний характер. Зі зміною співвідношення суспільних сил ленні відносини набувають нового значення. Виникає новий тип залежності, хоч і залежність багатьох рицарських родин від однієї, що фактично стала наймогутнішою на даній території, за браку досконалого центрального апарату не має ні тої стабільності, ні тих характерних рис, яких вона, залежність, набуває згодом у рамках абсолютистського режиму.

Прикметно, що механізм монополізації спрацьовує надзвичайно чітко, й аналогічні процеси майже одночасно проходять на всіх західнофранкських землях. Людовік VI, герцог Франконії і номінально король усієї території, – як уже сказано, тільки одна з дійових осіб на цьому етапі монопольного розвитку.

2. Коли поглянемо на карту Франції десь 1032 р., то матимемо досить чітке уявлення про політичну роздрібненість території на цілу низку більших і менших місцевих володінь⁸³. Те, що постане перед нашими

очима, – ще, звичайно, не та Франція, яку ми знаємо. Цю майбутню Францію, колишню західнофранкську територію, на південному сході обтікає Рона; Арль і Ліон лежать по другий її бік – у королівстві Бургундія; землі далі на північ (нинішні Туль, Бар-ле-Дюк та Верден), що, як і землі Аахена, Антверпена й ще далі територія Голландії належать королівству Лотарінгія. Традиційні східні й північні кордони колишніх західних, каролінгських земель заходять глибоко у внутрішні регіони сучасної Франції. Але ні ці кордони номінального королівства Капетингів, ні кордони менших політичних об'єднань у його межах аж ніяк не мають у цей час ні функції, ні міцності нинішніх державних кордонів. Певну стабільність кордонам надають географічні бар'єри, річки та гори разом із мовними відмінностями й місцевими традиціями. Та позаяк кожна територія, більша чи менша, – це власність котроїсь із рицарських родин, то те, що належить до певного володіння, визначають насамперед перемоги й поразки, шлюби, покупки й продаж цієї родини. Тим-то господарі на тій чи тій території змінюються досить часто.

Якщо вирушимо з півдня на північ, то на північ від графства Барселонського, тобто на північ від Піренеїв, побачимо спершу герцогство Гасконь, яке тягнеться до околиць Бордо й до графства Тулузького. Далі, якщо називати лише великі утворення, йде герцогство Гієнь, Аквітанія, потім графство Анжу (резиденція другого французько-англійського королівського дому), графства Мен і Блуа, герцогство Нормандія (резиденція першого французько-англійського королівського дому), графства Труа, Вермандуа, Фландрія й, нарешті, серед нормандських володінь, графств Блуа, Труа, Вермандуа та інших, невелике володіння Капетингів – герцогство Франконія. Ми вже згадували про те, що це володіння Капетингів, як і решту місцевих володінь, важко назвати цілісним у геополітичному чи військовому сенсі слова; воно складається з двох чи трьох досить великих, залежних одна від одної територій – Іль-де-Франс, Беррі та район Орлеана, а також із менших володінь, розкиданих у Пуату, на півдні, в найрізноманітніших частинах нинішньої Франції, які в той чи той спосіб потрапили до рук Капетингів⁸⁴.

3. До періоду правління Людовіка VI на більшості цих територій котрийсь із домів шляхом акумуляції земель уже здобув фактичне панівне становище над рештою домів. Боротьба між цими князівськими домами та дрібними дворянськими родами всередині місцевих володінь спалахувала знов і знов, і напруженість між ними відчувалася ще й довго після того.

Але можливості дрібних князівських домів успішно чинити опір тут уже не такі великі. Протягом XI ст. поступово, але чимдалі виразніше виявляється їхня залежність від сюзеренів і місцевих правителів. Монопольне становище князівського дому в межах володіння особливих потрясінь іще не зазнає. Відтепер боротьба за домінування точиться між самими князівськими домами. Ця боротьба охоплює багато більші тери-

торії, ніж колись, і надає суспільству нового характеру. Люди втягуються в неї так само неминуче, як і в попередній період: коли один із сусідів стає багатшим, а отже, й могутнішим, іншому загрожує небезпека зазнати від того поразки чи потрапити в залежність від нього. Щоб не виявитися завойованим, потрібно завойовувати самому. І коли спочатку напруженість у країні до певної міри ще усувають завойовання, захоплення колоній і зовнішні експансії, то тепер ця внутрішня напруженість посилюється тим більше, чим меншими стають можливості зовнішньої експансії. Віднині механізм вільної конкурентної боротьби працює всередині вужчого кола: він переplitає між собою вузами взаємозв'язків ті рицарські дома, котрі на певній території поставали центральними.

4. Похід норманського герцога в Англію був, як уже сказано, одним із багатьох виявів зовнішньої експансії, характерної для того часу. Він також проходив під знаком загального земельного голоду, який підтримував напруженість серед чимдалі більшого числа населення й передовсім серед рицарів, незалежно від того, які вони були – бідні чи багаті.

Проте це збагачення норманського герцога, це збільшення його військових та фінансових ресурсів водночас означало значне порушення рівноваги сил, що доти існувала між місцевими правителями Франції. Це зміщення в усій своїй повноті далось взнаки не відразу, адже завойовникові потрібен був час для того, щоб мобілізувати всі свої нові владні засоби. Та коли це вдалося йому зробити, то, навіть в умовах слабких взаємозв'язків між західнофранкськими землями, загроза з боку тепер іще могутнішого норманського герцога для решти місцевих володарів стала досить відчутною. Причому для безпосередніх сусідів Нормандії, тобто тих, що жили на півночі Франції, ця загроза була більша, ніж для тих, котрі жили далі на південь. Вона просто-таки висіла в повітрі, й першими її усвідомили представники дому, який традиційно претендував на панівне становище в землях на схід від Нормандії, – Капетинги, герцоги Франконії. Цілком можливо, що загроза з боку такого могутнього сусіда спонукала Людовіка VI ще енергійніше діяти в тому напрямі, якого він уперто й завзято тримався ціле життя, – зміцнювати своє домінування й придушувати будь-якого потенційного суперника в межах своїх володінь.

Те, що він, номінальний король і сюзерен західнофранкських земель, фактично – через свою обмежену власність – був багато слабкіший, ніж його васал і сусід, який, ставши, володарем Англії, також носив королівську корону, виявлялося в кожній сутичці між ними.

Захопивши острів, Вільгельм I Завойовник дістав змогу створити досить-таки централізовану як на той час владну структуру. Загарбані землі він розподілив так, щоб якомога перешкодити появі потенційних суперників – таких самих багатих і могутніх домів і родів, як його. Управлінський апарат центрального англійського правителя на той час був найпрогресивніший, у ньому вже навіть працювала окрема служба, що відала стягуванням грошових податків.

Військо, за допомогою якого Вільгельм завоював владу над островом, уже тільки почасти складалося з феодалів його власних володінь. У ньому було також багато рицарів-найманців, які прагнули одержати землю. Тепер, після завоювання, скарбниця центрального норманського правителя стала достатньо великою для того, щоб найняти воїнів, і це також давало острівним володарям – незалежно від числа їхніх власних васалів – військову перевагу над континентальними сусідами.

Франкський король Людовік Товстий, як і його попередники, не міг собі цього дозволити. На його адресу чулися дорікання, нібито він жадібний до грошей і намагається добути їх як тільки може. Справді, саме в цей час, як нерідко буває, коли грошей відносно небагато, диспропорція між їхнім наявним запасом і потребою в них стає особливо відчутною, й виразно виявляється потяг або, коли хочете, жадоба до грошей. Але Людовік VI, якщо порівняти його з сусідом, багатшим від нього, зокрема, й на гроші, був, по суті, в особливо скрутному становищі. Щодо цього острівна територія, як і в питанні організації влади, централізації та усунення потенційних суперників у власних володіннях, також служила взірцем для континентальних місцевих правителів: вони мали брати з неї приклад, якщо не хотіли вибути з боротьби за домінування.

Отож на початку XII ст. дім Капетингів ще відчутно слабкіший, ніж його суперник – дім, який володіє землями й людьми по обидва боки протоки. Людовік VI зазнає поразки за поразкою в боротьбі зі своїм англійським конкурентом, хоч проникнути на територію самої Франконії цьому й не вдається. За таких обставин правителів Франконії не залишається нічого іншого, як розширювати основу своєї влади – власне родове володіння, ламаючи опір дрібних феодалів на своїх землях або між ними. Цим самим він певною мірою готує свій дім до тієї великої конкурентної боротьби за домінування на колишніх західнофранкських землях, яка триває сторіччя, в ході якої дедалі більше цих земель об'єднуються в єдину владну одиницю у руках єдиного рицарського дому і частиною якої більш чи менш безпосередньо стають конфлікти між рештою правителів на цій території. Це – боротьба між володарями Іль-де-Франс та англійського острова за французьку корону.

5. Коли рід Вільгельма Завойовника згасає, в боротьбу з Капетингами за панівне становище вступає дім Плантагенетів. Їхнє родове володіння – це провінція Анжу⁸⁵, теж по сусідству з Франконією. Плантагенети піднеслися майже одночасно з Капетингами й, по суті, в той самий спосіб. Як і у Франконії за правління Філіппа I, в сусідній Анжу при Фулку реальна влада графів над васалами дуже невелика. Як і Філіппів син Людовік VI, або Людовік Товстий, так і Фулків син, Фулк Молодший, а потім і його син Жофруа Плантагенет, у своїх володіннях поступово придушують дрібних та середніх феодалів, закладаючи так основи для подальшої експансії.

А в самій Англії тим часом розгортається зворотний процес, який демонструє дію механізмів цього лицарського суспільства з іншого боку. Коли Генріх I, син Вільгельма Завойовника, помирає, не залишивши спадкоємців чоловічої статі, про свої претензії на англійський трон заявляє Етьєн фон Блуа, син однієї з Вільгельмових дочок. Йому вдається домогтись визнання своєї влади з боку світських феодалів та Церкви, але сам він – усього лиш середній норманський феодал; його особиста власність, родові володіння, на які він мусить спиратися, невеликі. Отож Етьєн фон Блуа виявляється досить-таки безсилим проти решти лицарів, а також проти духовництва на своїх землях. Із його сходженням на трон на острові одразу починається процес дезінтеграції влади. Феодали один за одним зводять укріплені замки, карбують власні гроші, самі стягують податки на своїх землях – одне слово, використовують собі на користь усі можливості, які доти були монополією норманських центральних правителів відповідно до їхньої переваги в суспільній силі. До того ж Етьєн фон Блуа допускається цілого ряду помилок, внаслідок яких від нього відвертається Церква. Такі помилки, можливо, міг би дозволити собі хтось інший, сильніший від нього, але не такий чоловік, котрий сам потребує чужої допомоги. Все це його суперникам виявляється на руку.

Суперниками виступають графи Анжуйські. Жофруа Плантагенет був одружений на дочці останнього нормансько-англійського короля. І свої претензії, що ґрунтуються на цьому шлюбі, він підкріплює ще й силою. Поступово йому вдається зміцнити свої позиції в Нормандії. Його син, Генріх Плантагенет, уже об'єднує під своєю рукою Мен, Анжу, Турень і Нормандію. Спираючись на цю силу, він дістає змогу відвоювати англійські володіння свого діда, які колись захопив норманський герцог. У 1153 р. Генріх переправляється через протоку. А в 1154 р., у свій двадцять один рік, він, використовуючи свої військові та фінансові можливості, а також завдяки особистій енергії та хисту стає королем – королем, що провадить політику суворої централізації влади. Крім того, за два роки до цього він, одружившись на спадкоємиці Аквітанії, став володарем і цієї південнофранцузької провінції. Тепер у його руках, отже, разом з англійськими територіями виявляються й континентальні, проти яких володіння Капетингів здаються просто-таки дрібними. Питання про те, з якого боку прийде інтеграція західнофранкських земель – із боку Іль-де-Франс чи з боку Анжу – залишається відкритим. Сама Англія в цей час – завойована країна й скоріше об'єкт політики, ніж її суб'єкт⁸⁶. Це вже, коли хочете, напівколоніальна територія в нетривкому союзі західнофранкських володінь.

Картина переділу влади тих часів якоюсь мірою нагадує ту, що знайома нам по сучасній Східній Азії: відносно невелика острівна територія і в багато разів більші від неї континентальні володіння, зокрема й уся південна частина капетингського королівства, опиняються в одних руках.

Влада Плантагенетів не поширюється тут на графство Барселонське; його центральні правителі в процесі такого самого експансіоністського руху й так само внаслідок шлюбних союзів стали королями Арагонськими й поступово, спершу майже непомітно, починають виходити із союзу західнофранкських земель.

До анжуйсько-англійських володінь тут, на півдні, не належать і один невеличкий церковний уділ та графство Тулузьке. Його правителі, як і дрібніші феодали, землі котрих лежать на північ від Аквітанії, з огляду на загрозу з боку анжуйських правителів починають схилитися до центру сил, які протистоять цим правителям, – до Капетингів. Закони, що керують такими системами рівноваги, загалом завжди ті самі, тож їхня дія тут, на невеликому просторі західнофранкського удільного союзу й у сучасній Європі не дуже відрізняється; та й сьогодні вони вочевидь визначають політику держав на всій планеті. Поки не виникло абсолютне домінування, тобто таке домінування, яке цілком однозначно переросло сферу конкурентної боротьби всіх суперників і посідає в такій системі рівноваги монопольне становище, поти слабкіші владні одиниці намагаються створити блок, спрямований проти тієї одиниці, котра шляхом об'єднання багатьох територій наближається до цього панівного становища. Утворення одного блоку провокує утворення іншого; та хоч би скільки тривала ця гра, система загалом виявляє тенденцію до чимдалі міцнішого об'єднання чимдалі більших територій навколо одного центру, щоб зосередити справжню вирішальну владу в чимраз меншій кількості владних одиниць і, зрештою, в одному-єдиному центрі.

Внаслідок експансії норманського герцога виник блок, який змістив рівновагу сил – насамперед на півночі Франції – на користь цього герцога. Дім анжуйських правителів зробив наступний крок у цій експансії; їхній блок поставив під запитання вже рівновагу на всіх західнофранкських землях. І хоч цей блок був іще не дуже міцний, хоч його централізуючий апарат влади ще тільки зароджувався, але характерний для таких блоків рух, у якому один дім під тиском загального земельного голоду завжди змушує інший об'єднуватися або здобувати «більше» землі, – цей рух уже заявляв про себе досить виразно. Навіть якщо не рахувати південних володінь, тепер Плантагенетам належала широка смуга територій, яка охоплювала весь захід Франції. Якщо говорити про континентальні володіння, то формально англійський король був васалом короля з дому Капетингів. Однак «право» означає не багато, якщо за ним не стоїть реальна суспільна сила.

Коли в 1177 р. наступник Людовіка VI, під той час уже старий, стомлений життям Людовік VII зустрічається з представником дому-суперника, молодим англійським кололем Генріхом II, то каже йому:

«O roi, depuis le commencement de votre règne et avant, vous m'avez comblé d'outrages en foulant aux pieds la fidélité que vous me deviez et l'hommage, que vous m'aviez prêté; et de tous ces outrages, le plus grand, le plus manifeste, c'est votre injuste usurpation de

*l'Auvergne que vous détenez au détriment de la couronne de France. Certes la vieillesse qui me talonne m'ôte la force de recouvrer cette terre et d'autres; mais devant Dieu, devant ces barons du royaume et nos fidèles, je proteste publiquement pour les droits de ma couronne et notamment pour l'Auvergne, le Berry et Châteauroux, Gisors et le Vexin normand, suppliant le Roi des rois, qui m'a donné un héritier, de lui accorder ce qu'il m'a dénié.*⁸⁷

Вексін, ця своєрідна норманська Ельзас-Потарінгія, був спірною прикордонною територією між володіннями Капетінгів та норманськими володіннями Плантагенетів. Через Беррі й далі на південь проходив кордон між володіннями Капетінгів і Анжу. Плантагенети були вже вочевидь достатньо могутні для того, щоб захоплювати навіть частини капетінгських володінь. Боротьба між цими двома домами за домінування була в повному розпалі, й анжуйський правитель і далі значно перевершував силою франконського.

Тож навіть вимоги, з якими Капетінг звертається до противника, загалом досить скромні: він хоче, по суті, дістати назад кілька клаптів землі, що їх вважає своєю власністю. Про більше він поки що не може й думати. Перед очима в нього виразно стоїть, з одного боку, блиск анжуйського дому, а з другого – обмеженість власного.

«*Nous Français, – принагідно скаже він, порівнюючи себе із суперником, – nous n'avons que du pain et du vin, et du contentement.*»

6. Однак ці владні утворення, як уже сказано, ще не були достатньо міцні. Це були, по суті, «приватні підприємства». Як приватні підприємства вони залежали від загальних закономірностей конкурентної боротьби, а також від особистих якостей та віку своїх власників, від наявності спадкоємців у роду тощо. Але від усіх цих особистих чинників вони залежали багато більше, ніж владні утворення пізніших фаз, коли великі суспільні одиниці тримала вкупі не лише особистість власника такого «підприємства», а й певний поділ функцій, численні організовані інтереси та стабільний владний апарат.

У 1189 р. Капетінг і Плантагенет сходяться в протистоянні знов. Тим часом майже всі спірні території Капетінгам повернено. Цього разу Плантагенет – старий чоловік, а Капетінг молодший від нього; це – син Людовіка VII, Філіпп II на прізвисько Август. Вік, як уже сказано, багато важить у суспільстві, де власник високої влади ще не може делегувати комусь іншому військового проводу, де багато чого залежить від його особистої ініціативи й де він сам повинен брати участь у наступі й обороні. Генріх II – правитель могутній, він і далі міцно тримає в руках владу в своїх великих володіннях. Та, крім віку, його стомили всілякі бунти, а також ворожнеча зі старшим сином Річардом, прозваним Лев'ячим Серцем. Цей ненавидить батька й принагідно виступає проти нього навіть у спілці з його суперником Капетінгом.

Скориставшись слабкістю противника, Філіпп Август відбирає назад Овернь і згадані батьком частини Беррі. Через місяць після цього протистояння під Туром Генріх II у п'ятдесятишестирічному віці помирає.

У 1193 р. – у цей час Річард Лев'яче Серце перебуває в полоні – Філіпп нарешті прибирає до рук Вексін, навколо якого вже давно точається суперечки. Його союзником виступає Іоанн, Річардів молодший брат.

1199 р. Річард помирає. Він, як і його брат і наступник Іоанн (невдовзі того прозвуть Іоанном Безземельним), змарнував чимало родової маєтності й батькового багатства, підірвавши основи своєї могутності. Але Іоанну протистоїть чоловік, який усіх утисків і принижень Капетингів у період розширення анжуйсько-англійського панування зазнав на власній шкурі й уся енергія якого, підігріта пам'яттю про це, тепер спрямована на досягнення однієї мети: більше землі, більше влади. Чимдалі більше й більше. Він, як і перші Плантагенети, весь у полоні цієї пристрасті. Коли згодом Іоанн Безземельний якось запитав у Філіппа, чи не продасть він частину втрачених англійськими правителями земель, той, замість відповісти, сам запитав в Іоанна, чи не знає той когось такого, хто хотів би продати свої землі, бо сам він, Філіпп, мовляв, скоріше трохи прикупить земель, ніж продасть. А на цей час Філіпп – уже багатий землевласник і могутній правитель.

Як бачимо, тут іще, по суті, не йдеться про боротьбу між державами чи націями. Ми не зрозуміємо всієї подальшої історії утворення монопольних структур, держав і націй, поки не осягнемо всієї особливості цієї попередньої суспільної фази «приватної ініціативи». Мова йде про боротьбу домів-конкурентів чи домів-суперників, які, відповідно до загальної тенденції цього суспільства, спершу невеликими, а згодом дедалі більшими одиницями по чергово посуваються до експансії, охоплені прагненням здобути дедалі *більше* власності.

Вирішального значення набуває битва при Бувіне 1214 р. Філіпп Август здобуває перемогу над Іоанном Безземельним та його союзниками. І, як це часто буває у феодальному рицарському суспільстві, поразка в боротьбі із зовнішнім ворогом і тут означає послаблення позицій усередині країни. Повернувшись додому, Іоанн застає бунт баронів і духовництва, які вимагають підписати «Magna Charta». А для Філіппа Августа перемога в боротьбі із зовнішнім ворогом означає, навпаки, зміцнення влади у власних володіннях.

Філіпп Август успадкував від батька досить невеликі, віддалені від моря землі навколо Парижа та Орлеана, а також частину Беррі. До цих володінь він додав – якщо називати тільки окремі великі придбання – Нормандію, на той час одну з найбільших і найбагатших територій усього королівства, далі – землі Анжу, Мена, Туреня, важливі частини Пуату й Сентонжа, а також Артуа, Валуа, Вермандуа, околиці Ам'єна й чималу частину земель навколо Бове. «Господар Парижа й Орлеана став найбільшим землевласником у північній Франції»⁸⁸. Він «зробив Капетингів найбагатшою родиною у Франції»⁸⁹. Його володіння дістали вихід до моря. Разом із могутністю зростає також його вплив у інших регіонах північної

Франції – у Фландрії, Шампані, Бургундії й Бретані. І навіть на півдні йому належать досить великі території.

Володіння Капетингів усе ще не становлять єдиної території. Між Анжу й Орлеаном лежать землі графів фон Блуа. Південні приморські території довкола Сенте й володіння на схід від Оверні з північними територіями, по суті, не зв'язані. Та вже самі давні родові володіння Капетингів разом із Нормандією й щойно приєднаними північними територіями аж до Арраса із суто географічного погляду утворюють досить єдине ціле.

Філіпп Август також іще не прагнув «Франції» в нашому сенсі слова, і його володіння ще не були цією Францією. Він прагнув передусім збільшити власні території, розширити військове й економічне панування свого дому та усунути найнебезпечніших конкурентів – Плантагенетів. Йому вдалося домогтися того й того. Коли Філіпп помер, володіння Капетингів були майже вчетверо більші, ніж тоді, коли він зійшов на трон. Плантагенети, які доти жили довше на континенті, ніж на острові, й управлінський штат яких навіть у самій Англії складали, крім остров'ян, не меншою мірою вихідці з Нормандії та представники інших континентальних територій, на континенті тепер володіють тільки частиною колишньої Аквітанії та областю на північний захід від Піренеїв – смужкою вздовж узбережжя до гирла Жиронди (ця область мала назву герцогство Гієнь); крім того, Плантагенетам належать кілька островів норманського архіпелагу. Рівновага порушилася не на їхню користь. Влада Плантагенетів стала меншою, проте завдяки їхньому пануванню на острові вона не зламалася зовсім. Через деякий час рівновага й на континенті знову змінилася на їхню користь. Боротьба за гегемонію на колишніх західнофранкських землях була ще далека від завершення. Схоже, Філіпп Август вирішив, що після Плантагенетів головними його суперниками стали графи Фландрійські. Те, що тут справді був іще один центр влади, засвідчує вся подальша історія Франції. Якось Філіпп нібито сказав такі слова: «Або Франконія стане фландрійською, або Фландрія стане французькою». Він, певна річ, розумів, що вся ця боротьба між кількома домами – власниками великих територій для кожного з них може завершитись або домінуванням, або втратою самостійності. Але тоді він іще міг уявити собі, що перемога й домінування над усіма землями може дістатись як Фландрії, так і Франконії.

7. Наступники Філіппа Августа спочатку неухильно провадять далі той курс, який він проклав: вони намагаються зміцнювати й розширювати свої великі володіння. А барони з Пуату відразу після смерті Філіппа Августа знов пререходять на бік Плантагенетів. Людовік VIII, син Філіппа Августа, повертає ці землі під свою владу, прибирає до рук Сентонж, Оні й Лангедок, а також частину Пікардії та графство Перш. Дім Капетингів розпочинає – почасти у формі релігійної війни – боротьбу проти альбігойських єретиків і проникає на південь у володіння єдиного там великого землевласника, який, крім Плантагенетів, ще може помірятися силою з Капетингами, – графа Тулузького.

Наступному Капетінгу, Людовіку IX Святому, знов доводиться захищати володіння, які швидко розрослися, від зазіхань внутрішніх і зовнішніх ворогів. Він також приєднує до свого домену частину Лангедока на північ від Східних Піренеїв, графства Масон, Клермон, Мортен та ще кілька невеликих земель. Філіпп III Сміливий здобуває графство Гінь, що лежить між Кале та Сент-Омером (щоравда, через дванадцять років воно знов перейде до спадкоємців графа). Підкупам і обіцянкам захищати він стягує під свою руку всі, які є, дрібні володіння довкола, а також виношує намір захопити Шампань і велику частину графства Тулузького.

Тепер на всіх західнофранкських землях не залишилося, по суті, жодного дому, крім Плантагенетів, який міг би самотужки, без союзників, помірятися силою з Капетінгами. Але Плантагенети в цей час не менш завзято, ніж Капетінги, теж намагаються збільшувати свої володіння. На континенті вони знов поширили свою владу на герцогство Гієнь, за морем підкорили Велс і вже готуються завоювати Шотландію. Вони ще можуть приєднувати нові землі, не наражаючись безпосередньо на сутички з Капетінгами. Та й самі Капетінги ще мають змогу провадити експансію в іншому напрямку. У цей час, за правління Філіппа Вродливого, їхні володіння доходять аж до кордонів римсько-німецької імперії: з одного боку, до Мааса, який тоді звичайно вважали природним і – на згадку про поділ у 843 р. каролінгської імперії – традиційним кордоном західнофранкських земель; із другого боку, далі на південь, – аж до Рони й Саони, тобто до Провансу, Дофіне й графства Бургундського, які також не належать до традиційного союзу західнофранкських територій. Шампань і Брі разом із численними сусідніми землями, які почасти вже належать до самої римсько-німецької імперії, Філіпп дістає завдяки одруженню. У графів Фландрійських він забирає на півночі Ліль, Дуе й Бетюн; у графів із Блуа – графство Шартрське та володіння Божансі. Крім того, він захоплює графства Марш і Ангюлем, церковні володіння в Кагорі, Менде й Пуї, а далі на південь – графство Біґор та віце-графство Суть.

Згодом троє Філіппових синів – Людовік X, Філіпп V та Карл IV – один за одним помирають, не залишивши спадкоємців чоловічої статі. Родове володіння й корона Капетінгів дістаються нащадку одного з молодших синів дому Капетінгів, котрому як апанаж належить графство Валуа.

Досі всі невтомні зусилля Капетінгів із покоління в покоління були спрямовані на досягнення головної мети: акумулювання земель. Ми тут розповіли тільки про результати цих зусиль. Та навіть самі ці результати, вже просто перелік численних земель, що їх поступово, крок за кроком, збирає цей дім, свідчить про ту безперервну, відверту чи приховану боротьбу, яку ведуть між собою різноманітні князівські дома та в якій вони один по одному кануть, зазнавши поразки від котрогось із могутніших суперників. Можна розуміти чи не розуміти, що саме стояло за цими назвами, але вже такий перелік дає певне уявлення про ті потужні рушії

в суспільній ситуації самого капетінґського дому, які змушували різноманітних його представників діяти в тому самому напрямі.

Якщо поглянемо на карту того часу, коли помер Карл IV, останній із Капетінґів, який зійшов на трон по прямій спадковій лінії, то побачимо таку картину: великий комплекс французьких земель під владою Капетінґів тісно групується навколо герцогства Франконія. Ці володіння сягають від Нормандії на заході до Шампані на сході; на півночі вони доходять до Канша; ще далі на північ до них прилягає провінція Артуа, виділена як апанаж одному з представників дому. Трохи далі на південь лежить, відділене подарованими як апанаж землями Анжу, графство Пуатьє (на нього поширюється пряме правління паризьких господарів); ще далі на південь до складу цих володінь входять графство Тулузьке й частини колишнього герцогства Аквітанія. Все це, отже, – величезний комплекс земель. Але ця територія ще не злитована тісними взаємозв'язками й має вигляд типового родинного володіння, окремі шматки якого тримаються купи не стільки завдяки своїй взаємопов'язаності, завдяки якомусь поділу функцій, скільки завдяки особистості власника, «особистому союзу», а також завдяки спільному адміністративному центру. Ще надто глибоко відчуваються тут специфічні особливості й окремі, відмінні інтереси різноманітних земель. Але їхнє об'єднання під владою одного князівського дому, а почасти й під одним адміністративним центром усуває численні перешкоди, що заважають тіснішому переплетінню зв'язків між ними. Цей комплекс земель відповідає тенденції до розширення торгівлі, пожвавлення міжтериторіальних зв'язків, які вже дають про себе знати в окремих частинах міського населення. Щоправда, в цей час така тенденція ще аж ніяк не відіграє ролі рушія об'єднання земель чи експансії князівських домів такою мірою, якою відіграватиме багато пізніше, десь у XIX ст., коли міські буржуазні прошарки досягнуть зовсім іншого рівня розвитку. У XI–XIII ст. головним рушієм об'єднання великих територій є боротьба за землю, суперництво між дедалі меншим числом рицарських родин. Ініціаторами виступають насамперед нечисленні, але дедалі більші рицарські роди та князівські дома. Під їхнім заступництвом розвиваються торговельні зв'язки, зростають міста, які тільки виграють від такої концентрації влади й, зі свого боку, безперечно, самі сприяють цій концентрації (про це ми ще поговоримо далі). Немає сумніву в тому, що, коли під однією рукою об'єднуються великі території, міські верстви вже й у цей час відіграють значну роль у пришвидшенні та зміцненні цього процесу, адже без допоміжних засобів – людських і фінансових ресурсів, що їх дістають можновладці від міських верств, від чимдалі глибшої комерціалізації, – годі й думати про експансію, про організацію панування загалом. Але князівські дома безпосередньо ще не використовують комерціалізацію й міста як органи чи інструменти в процесі інтеграції великих територій. Така інтеграція, або збирання земель, у цей час озна-

чає насамперед перемогу одного рицарського дому над іншим, тобто піднесення одного через усунення іншого або, в найкращому разі, через його підкорення, перетворення на васала.

Якщо поглянемо, що становила вся ця територія на початку XIV ст., коли помер останній представник прямої лінії Капетингів, то, з цього погляду, відразу побачимо, якого наряду набули зміни в суспільстві. Боротьба дрібних та середніх рицарських родин за землеволодіння чи за їхнє розширення, звичайно, не припинилась, але тепер ці уособиці вже втрачають ту роль, яку вони відігравали ще за Людовіка VI, а тим більше в часи його попередників. Тоді землі були відносно рівномірно розподілені між багатьма феодалами; певна річ, між володіннями були відмінності, які сучасникам здавалися, мабуть, досить значними. Та й самі володіння, а відтак і владні засоби навіть номінальних князівських домів були такі незначні, що багато рицарських домів – їхніх сусідів у змаганнях за землю або за владу могли виступати їхніми суперниками чи конкурентами. Те, як глибоко кожен із цих домів утягувався в загальну боротьбу, залежало від «особистої ініціативи». Тепер, у XIV ст., кожен із цих численних рицарських домів окремо вже не становить сили, з якою доводиться рахуватись. Звичайно, всі разом, як стан вони мають певну суспільну вагу, але власне ініціатива тепер переходить до рук зовсім невеликого числа рицарських домів, які поки що повиходили переможцями з минулої боротьби на вибування і які акумулювали в своїх руках стільки земель, що решта домів змагатися з ними вже не здатна, а може лише діяти в міру залежності від них. Ця переважна більшість рицарів утрачає можливості добувати нові землі, безпосередньо вдаючись до своєї суспільної сили, тобто шляхом вільної конкуренції, а водночас і можливості незалежного піднесення в суспільстві. Кожен рицарський дім змушений залишатися на тому шаблі соціальної драбини, якого він досяг свого часу, – принаймні, якщо тому чи тому з його представників не пощастить вивищитися завдяки прихильності котрогось із дуже високих вельмож, тобто коштом залежності від нього.

Кількість тих, хто на західнофранкських землях був здатний як незалежний конкурент позмагатись один з одним за землю й можливості здобувати владу, ставала чимдалі меншою. Уже нема незалежних герцогств Нормандія й Аквітанія; піднеслись або занепали графські дома Шампані, Анжу й Тулузи – якщо називати тільки найбільші з них. Тепер на цій території залишилося, крім франконського, лише чотири дома, з якими потрібно рахуватися: це – дома герцогів Бургундських, герцогів Бретанських, графів Фландрійських та наймогутніших суперників Капетингів – англійських королів, які володіють на континенті герцогством Гієнь та кількома меншими землями. Із суспільства воїнів, де панує досить вільна конкуренція, постало суспільство з конкуренцією монополюю обмеженою. А з-поміж п'ятох великих рицарських домів, які ще певною мірою здатні брати участь у конкурентній боротьбі та які, відповідно, ще

виявляють певну самостійність, виділяються два наймогутніші: Капетінги та їхні наступники, королі французькі, й Плантагенети, королі англійські. У протистоянні між ними має вирішитися, кому дістанеться повна монополія на панування в колишніх західнофранкських землях і де буде центр, де пролягатимуть кордони цієї монополізованої території.

Нове зміцнення відцентрових сил: конкуренція принців

8. Однак утворення монополії на панування проходить аж ніяк не так прямолінійно, як це спочатку може видатися, коли розглядати тільки процес акумулювання земель. Чим більшими стають земельні володіння, що їх наполегливо збирають і централізують Капетінги, тим виразніше дає про себе знати зворотний рух, тим глибше знов виявляється тенденція до децентралізації. І цю тенденцію, як і в попередній фазі, скажімо, за часів Каролінгів, у фазі з домінуванням натурального господарства, й далі підтримують насамперед найближчі родичі та васали монопольного правителя. Але спосіб дій суспільних сил, які прагнуть децентралізації, вже помітно змінився. Гроші, ремесла й торгівля тепер відіграють у суспільстві куди більшу роль, ніж тоді; групи людей, які спеціалізуються в цих галузях, тобто буржуазія, набули власної суспільної ваги; розвинулися засоби сполучення. Усе це створює нові, небувалі досі можливості для здійснення влади на великій території. Слугам, яких центральний правитель посилає в провінцію управляти своїми володіннями й охороняти їх, уже не так легко, як колись, домогтися самостійності. Крім того, чимдалі більше цих слуг і помічників центрального правителя тепер виходять із міських прошарків, і небезпека, що такі колишні буржуа зі слуг правителя перетворюються на його конкурентів, уже незрівнянно менша, ніж була тоді, коли він частину своїх помічників мусив набирати зі стану рицарів (а втім, навіть тоді, коли йому доводилося призначати на цю службу людей із нижніх верств, такі чиновники, діставши в нагороду землю, дуже скоро ставали можновладцями й відтак діставали соціальний ранг рицаря чи дворянина).

Проте одна соціальна категорія людей і далі становить неабияку загрозу для єдності й цілісності великих володінь. Ці люди вже не такі могутні, діють вони по-іншому, але й у нових суспільних умовах усе ще відіграють роль головної рушійної сили децентралізації. Це – найближчі родичі центрального правителя, тобто його дядьки, брати, сини, а іноді, хоч і багато меншою мірою, навіть сестри та дочки.

У цей період і саме володіння, і влада в ньому – ще не монополія, власне, одного індивіда; вони ще великою мірою належать цілій родині, це – власність рицарського дому. Всі його найближчі родичі можуть претендувати принаймні на частину цієї власності, й ігнорувати їхні претензії глава дому ще довго не може чи не хоче. І що більше володіння,

то меншу змогу чи бажання має він ігнорувати ці претензії. Певна річ, тут ідеться не про «правові претензії» в пізнішому сенсі слова; у цьому суспільстві ще нема загального, всеосяжного «права», якому підкорялися б навіть великі рицарі та правителі, – воно перебуває, по суті, ще тільки в зародковому стані, бо ще нема тої загальної сили, яка спроможна таке право ґарантувати. Тільки разом із формуванням монополії на насильство, разом із централізацією владних функцій народжується загальне право, утверджується правовий кодекс, спільний для великих територій. Виділяти дітям посаг – це суспільний обов'язок, і його досить часто можна знайти зафіксованим як звичай у «Coutumes». Звичайно, дотримуватися цього звичаю мали змогу лише родини заможні, й саме від нього, від його дотримання залежав вищий чи нижчий престиж дому. То хіба ж міг ігнорувати цей звичай, цей престижний обов'язок найбагатший дім – королівський?

Територіальні володіння певного дому залишаються тим, що можна назвати, хоч і в дедалі обмеженішому сенсі, приватною власністю. Глава цього дому розпоряджається нею так само вільно (а може, й ще вільніше), як, скажімо, нині великий поміщик розпоряджається своєю маєтністю чи глава великого сімейного підприємства – його капіталом, доходами та філіями. Як землевласник може той чи той зі своїх маєтків передати молодшому синові чи подарувати як посаг дочці, не питаючи селян, котрі там живуть, або слуг, чи до вподоби їм новий господар, так глава підприємства може віддати частину капіталу на посаг дочці чи призначити сина управляти однією з філій, не складаючи звіт про це перед її службовцями. Достоту так і князі в цій ранній фазі розпоряджаються селами, містами, маєтками й землями своїх володінь. Такі самі й мотиви, що спонукають власників великих володінь дбати про своїх синів та дочок. Хоч вони справді можуть любити дужче когось зі своїх молодших дітей, забезпечувати їм відповідне утримання – принаймні, з огляду на тих, хто живе поруч, принаймні, про людське око – вимагає суспільний стандарт їхнього дому. Це має служити розширенню можливостей здобути більшу владу й зміцнити позиції дому. Те, що такий поділ володінь і владних функцій між членами родини дуже часто завдає шкоди могутності й позиціям дому, князі нерідко усвідомлюють аж після численних, досить болісних помилок. У Франції висновки з такого досвіду остаточно зробив, власне, вже аж Людовік XIV. Він рішуче й безжально не допускав нікого з представників свого дому (наскільки це було можливо, навіть спадкоємців трону) до будь-яких владних функцій, до будь-якої самостійної владної позиції.

9. На початку цього розвитку, у тій ранній фазі, коли родові володіння дому Капетингів були, по суті, не більші, ніж землі багатьох інших рицарських домів, небезпека, яку несе з собою роздрібненість володінь, стає очевидною. Безпосередня загроза з боку сусідніх феодалських родин відчувається постійно. Це змушує членів кожної родини триматися разом і не давати, щоб розпалася їхня власність. Звичайно, й усередині

самого дому Капетингів, як і повсюди, доходить до суперечок, пересварок, ворожнечі. Та водночас уся родина, чи, принаймні, її частина, весь час докладає зусиль, щоб захистити володіння дому, а при нагоді й розширити їх. Відносно невеликий королівський домен, як і будь-яке рицарське володіння цього часу, значною мірою автаркічний. Він іще не набув власної яскраво вираженої суспільної ваги; по суті, він ще має досить чіткі риси невеликого сімейного підприємства. Брати, сини, а також матері й дружини глави сім'ї звичайно можуть – залежно від особистого впливу та обставин – сказати своє слово щодо того, як здійснювати владу. Але тут нікому, по суті, й на думку не спадає передати досить значну частку власності дому котромусь із його представників у власність особисту. Молодшим синам глави сім'ї час від часу дістаються, звісно, невеликі володіння або ж вони одержують якісь землі внаслідок одруження, та нерідко ми натрапляємо на згадки про те, що той чи той молодший королівський син мусить жити досить убого.

Зміни тут настають тим різкіше, чим багатшим стає королівський дім. А коли Капетинги, нарешті, стають найбагатшою родиною на всій території чи й у цілій країні, тоді вже неможливо навіть припустити, щоб молодші сини дому жили так, як дрібні рицарі. Сам престиж королівського дому вимагає, щоб усі його члени, зокрема й молодші сини та дочки короля, були забезпечені так, як належить їхньому становищу, тобто мали більші чи менші володіння, якими вони могли б правити й із доходів від яких могли б жити. Крім того, тепер, коли Капетинги завдяки багатству та владі значно піднеслися над більшістю інших родин країни, небезпека роздрібненості володінь дому вже так безпосередньо не відчувається. Тож разом із розширенням капетингських володінь водночас постійно зростає й кількість земель, що переходять як апанажі до молодших королівських дітей. Дезінтеграція починається на новій основі.

Людовік VI Товстий передає синові Роберу не дуже велике графство Дріє. Філіпп Август, за правління якого, власне, починається перше значне піднесення Капетингів, здобуті в тяжкій боротьбі володіння ще міцно тримає в руках; тільки невеличке помістя Сент-Рік'є він віддає як посаг сестрі.

Людовік VIII уже заповідає синам як апанажі графства Артуа, Пуатьє, Анжу та Мен, тобто значну частину володінь дому, хоча, звісно, й не його ядро.

Людовік IX як апанажі віддає синам Алансон, Перш і Клермон; Філіпп III виділяє своєму молодшому синові графство Валуа. Проте Пуатьє, Алансон та Перш, коли їхні власники-принци помирають, не залишивши спадкоємців чоловічої статі, знов повертаються до капетингського домену.

У 1285 р. п'ять графств – Дріє, Артуа, Анжу, Клермон і Валуа – відходять від домену як апанажі, а в 1328 р., коли помирає Карл Вродливий, апанажів уже дев'ять.

Коли Філіпп Валуа успадковує домен і корону Капетингів, апанажі його дому – Валуа, Анжу та Мен – знов об'єднуються з більшими володіннями королівської сім'ї. Графство Шартрське повертається до цих володінь після смерті ще одного Валуа. Сам Філіпп здобуває, крім цього, ще кілька невеликих маєтків, наприклад, Монпельє, яке він відкупує в короля Майорки. Та насамперед за його правління власністю Капетингів стає Дофіне, й цим самим капетингська експансія сягає за традиційні межі західнофранкської держави й поширюється на схід, у колишні лотарингські землі, – експансія, яку розпочав ще Філіпп Вродливий, придбавши архієпископство Ліонське й установивши тісні зв'язки з єпископськими містами Туль та Верден, і яка означала величезний крок уперед.

Але спосіб, у який Дофіне потрапляє до рук паризьких правителів, характерний для відносин між силами централізації й децентралізації цього періоду не менше, ніж система апанажів. Доти Дофіне належало до тієї арелатської, або бургундської, держави, яка виникла по сусідству з прикордонним лотарингським королівством на схід від Рони й Саони. Останній його правитель, Юбер II, після смерті свого сина-одинака передає або, правильніше сказати, продає своє володіння спадкоємцеві Капетингів, виставивши цілу низку умов, серед яких – виплата його чималих боргів, а також бажання, щоб Філіпп залишив Дофіне не найстаршому, а другому зі своїх синів. Власник Дофіне воліє передати свої землі вочевидь досить багатому чоловікові, який міг би виплатити його великі борги. Поступаючись ними володарям Франконії, він дістає гарантію того, що після його смерті ці землі не стануть предметом свар між рештою сусідів, – адже паризькі королі достатньо могутні для того, щоб захищати свої територіальні придбання. І це – не єдиний, звичайно, приклад тієї притягальної сили, яку могутність родини Капетингів має для слабкіших сусідів. Один із чинників, що сприяють процесу централізації й монополізації, коли він досягає певного рівня, – це, зокрема, потреба слабкіших у захисті.

Та водночас цей старий правитель, спадкоємець якого помер, вочевидь не бажає, щоб його володіння, Дофіне, перейшовши у власність французів, утратило свою самостійність зовсім. Тим-то він і вимагає, щоб цю територію передали як апанаж другому синові короля; з цим він явно пов'язує сподівання, що Дофіне матиме окремого, власного господаря, а відтак – і певну незалежність. І справді, саме такого напрямку чимдалі виразніше набувають у цей час передані в апанаж території.

Однак Філіпп Валуа цих домовленостей не дотримується й віддає Дофіне не молодшому, а старшому синові, спадкоємцю трону Іоаннові: «...з огляду на те, – як сказано в розпорядженні⁹⁰, – що Дофіне лежить на кордоні, а для захисту й безпеки королівства там потрібна добра й сильна влада, і якщо вчинити інакше, то майбутньому королівству загрожуватиме велика небезпека». Отже, небезпеку, пов'язану з виділенням

земель молодшим синам, у цей час уже усвідомлюють досить добре, й це підтверджує ціла низка висловлювань. Проте король і далі мусить гідно забезпечувати життя молодших синів. Дофіне він із міркувань безпеки молодшому синові не дав, але натомість той одержує герцогство Орлеан та кілька графств.

А Філіппів старший син Іоанн Добрий – саме той чоловік, якому дістається Дофіне, – після батькової смерті йде щодо цього ще далі: він роздає землі праворуч і ліворуч. Спершу він виділяє з домену двоє графств, потім – четверо віце-графств. Другому своєму синові Людовіку він дарує Анжу й Мен, молодшому – графство Пуатьє, а згодом і Масон. Далі підуть іще щедріші подарунки.

10. Іоанн Добрий прийшов до влади в 1350 р. Прихована напруженість між двома найбільшими володіннями й двома наймогутнішими рицарськими домами на колишніх західнофранкських землях виявилася вже давно, ще за його попередника: в 1337 р. почався той ланцюг воєнних сутичок, що дістав назву «Сторічна війна». Острівним правителям, Плантагенетам, шлях до подальшої експансії на континенті закритий; ба більше, поки цілісним залишається королівство Капетингів, яке стоїть на заваді виникненню іншої могутньої влади на континенті, постійно загрожує небезпека навіть уже наявним у них, Плантагенетів, континентальним володінням.

І навпаки, паризькі володарі також позбавлені можливості провадити подальшу експансію, їхній владі також постійно загрожує небезпека, поки остров'ян не скинуто чи, принаймні, не витіснено з континенту. Суворі необхідність конкурентної боротьби неминуче підштовхує обидва ці дома разом із залежними від них людьми до зіткнення, а позаяк жодному з головних акторів цього дійства тривалий час не вдається завдати вирішального удару другому, то боротьба виходить затяжна.

Але спочатку паризькі королі з різноманітних причин зазнають неабияких утрат. У 1356 р. спадкоємець англійського трону принц Велський у битві при Пуатьє захоплює Іоанна Доброго в полон і висилає до Англії. У його королівстві, де тепер як регент править дофін Карл, спадкоємець трону, якому ще не виповнилося й двадцятьох років, відразу дається взнаки тривала прихована напруженість: бунт у Парижі, селянські повстання, рицарські пограбунки в провінції. Англійські війська в союзі з одним із нащадків дому Капетингів, королем Наваррським, який володіє виділеною йому як апанаж територією, захоплюють велику частину Західної Франції й доходять аж до передмістя Парижа. Щоб звільнитися з полону, Іоанн Добрий укладає з Плантагенетами та їхніми союзниками угоду, за якою до них знов переходять усі континентальні землі, якими ще наприкінці XII ст. володів Річард Лев'яче Серце. Але Генеральні Штати французьких володінь, які 1356 р. скликає дофін, заявляють, що ця угода неприйнятна й не має сили; на неї, мовляв, може бути тільки одна гідна відповідь: справжня війна. І це, безперечно, – яскравий вияв того, якою

глибокою у величезному домені Капетингів стала вже та взаємозалежність, ті власні інтереси й та власна вага, яка поступово позбавляє королівську функцію характеру приватної монополії. Але поки що це – лише початок такої еволюції. Боротьба розгортається знов, і тимчасова угода, підписана 1359 р. у Бретіні, для Валуа трохи сприятливіша, ніж та перша, яку в Англії уклав сам Іоанн. І все ж таки ще чверть земель, якими колись володів Філіпп Вродливий, відходить до Плантагенетів. Насамперед це ті, що лежать на південь від Луари, – Пуату, Сентонж, Оні, Лімузен, Періґор, Керсі, Біґор та декотрі інші, які разом із Гієнню, колишнім англійським володінням, утворюють герцогство Аквітанське, а далі на північ – Кале, графства Гінь, Понтъє та Монтрей-сюр-Мер. Крім того, належало сплатити замість чотирьох мільйонів золотих талерів, передбачених Лондонською угодою, три мільйони – як викуп за короля. Але сам він, цей хоробрий чоловік і шляхетний рицар, повертається з полону так, немовби й не було тієї тяжкої поразки. Його поведінка в цій ситуації виразно свідчить про те, якою мірою він і далі вважає себе повноправним володарем усієї території, яка в нього ще залишається і з якої колись постане «Франція» – держава й нація. Він відчуває, що його дім тепер має по-справжньому продемонструвати весь свій блиск. Гнітючі почуття, пов'язані з поразкою, змушують його зайве акцентувати на власному престижі. І він вирішує, що найкращий спосіб виразити гідність і блиск свого дому – це під час ратифікації мирної угоди назвати всіх своїх синів герцогами. Тому одним із перших актів короля після повернення з полону стає перетворення апанажів його синів на герцогства. Найстарший син уже має титул герцога Нормандії й Дофіне; другого сина, Людовіка, Іоанн робить герцогом Анжу й Мена, наступному, Іоанну, віддає герцогства Беррі й Оверні, а наймолодшому, Філіппу, – Турені. Все це відбувається в 1360 р.

А через рік, у 1361 р., помирає ще молодий, п'ятнадцятирічний герцог Бургундський. За два роки до цього він одружився на Марґарет, дочці та єдиній спадкоємиці графа Фландрійського. Після несподіваної смерті юного герцога, який не залишив дітей, без господаря виявляється велике володіння – не тільки саме герцогство Бургундське, а й графства Булонське та Овернське, а за межами традиційного кордону західних франків – графство Бургундське, Франш-Конте й багато інших земель. Іоанн Добрий претендує на всі ці володіння, посилаючись на досить складні родинні зв'язки. Посперечатися з ним за ці права нікому, й 1363 р. він передає їх своєму наймолодшому й улюбленому синові Філіппу, який у битві при Пуатьє хоробро бився поруч із батьком і пішов разом із ним у полон. Філіпп дістає ці землі як апанаж замість Турені – «...з огляду на те, – заявляє Іоанн Добрий, – що ми чинимо природно, даючи нашим дітям стільки, щоб вони мали змогу гідно підтримувати блиск свого походження; ми вважаємо також, що маємо особливо щедро винагородити того з-поміж них, хто заслуговує цього особливо»⁹¹.

Ці апанажі, як і мотиви, що ними керується король, роздаючи їх, цілком однозначно вказують на те, якою мірою французька територіальна влада й у цей період ще має характер сімейної власності; водночас вони свідчать про те, як такий характер влади сприяє роздрібненості володінь. Звичайно, в цей час уже відчувуються й глибокі зворотні тенденції, тенденції до обмеження влади приватної особи – володаря домени; далі ми ще поведемо мову про групи, які виступають виразниками цих тенденцій при дворі. Та нема сумніву в тому, що багато чого значною мірою залежить від індивідуальних рис, від особистої долі Іоанна Доброго – саме в нього особливо яскраво виявляється схильність так щедро обдаровувати всіх королівських синів задля престижу сім'ї. Але ця тенденція вочевидь не меншою мірою пов'язана із загостренням конкурентної ситуації, виявом якої стала Сторічна війна, – адже саме після поразки в ній Іоанн відчуває нагальну потребу переконливо продемонструвати багатства дому Капетингів. У кожному разі специфічна, властива всім попереднім представникам капетингського дому схильність наділяти частиною родинної маєтності, коли вона досягає певних розмірів, усіх членів сім'ї в Іоанна просто виявляється особливо яскраво. Наслідки її очевидні.

Коли Іоанн Добрий помирає, збереження центральної функції за королем, попри її ослаблення та поразку у війні, вже не викликає жодного сумніву. Це – безперечний доказ того, що в основі могутності центрального правителя лежить уже не тільки функція воєначальника, а й інші суспільні функції. На трон під ім'ям Карла V сходить дофін, чоловік фізично кволий, однак розважливий, збагачений досвідом нелегкої юності. Він – правитель усіх володінь, які за підписаною в Бретінї угодою залишилися за Капетингами, тобто й апанажів. Та коли до цього виділення та наділяння земель придивимось пильніше, то виразно побачимо, як під крилом королівської влади знов набирають сили відцентрові тенденції. У капетингських володіннях знову вирізняються кілька територіальних утворень, які більш чи менш відверто прагнуть до самостійності і між якими виникає конкурентна ситуація. Але особливого характеру цій ситуації на колишніх західнофранкських землях тепер надає те, що майже всі учасники боротьби – вихідці з дому Капетингів. Це, за окремими винятками, власники апанажів та їхні нащадки, що тепер виступають один проти одного як потенційні конкуренти чи суперники. Звичайно, є серед них і великі місцеві правителі, які не належать до королівського дому чи, принаймні, належать до нього не по прямій лінії. Але в боротьбі за панівне становище розраховувати на головні ролі вони вже не можуть.

До головних дійових осіб за часів правління Іоанна Доброго належить насамперед Карл Лихий, король Наваррський. Його батько, Філіпп д'Евре, був онуком Філіппа III, небожем Філіппа Вродливого й Карла Валуа, мати – онукою Філіппа Вродливого, дочкою Людовіка X, а сам він,

крім того, доводився зятем Іоанну Доброму. Крім Наварри у Піренеях, він володіє кількома апанажами, виділеними із капетингських родових земель, – передовсім графством Евре та частиною герцогства Нормандського. Отож його володіння небезпечно сягають аж до околиць самого Парижа.

Карл Лихий Наваррський – один із перших родичів і власників апанажів самого капетингського дому, котрі розпочали боротьбу за домінування на західнофранкських землях, а потім і за корону. У першій фазі Сторічної війни він – головний союзник Плантагенетів на континенті. Під час війни він якийсь час командує військами в Парижі (1358 р.), і на його бік стає навіть міське бюргерство; поки що його підтримує сам Етьєн Марсель. Карлова мрія – відібрати королівську корону в іншого спадкоємця капетингського дому – вже не здається надто далекою. Те, що він належить до дому центрального правителя, дає йому владні засоби й мотиви, а також право висувати претензії, яких не мають ті, хто до цього дому не належить.

Його союзник Плантагенет, Едвард III, так само, хоч лише по жіночій лінії, близький родич Капетингів. Він також онук Філіппа III, небіж Філіппа Вродливого й Карла Валуа; його мати – одна з дочок Філіппа Вродливого й небога Карла Валуа. Отож він не меншою мірою Капетинг, ніж сам французький король, Іоанн Добрий, онук Карла Валуа.

На півночі до континентальних володінь Плантагенетів прилягають території, що їх Іоанн Добрий подарував своїм молодшим синам, – землі Людовіка, герцога Анжуйського, Іоанна, герцога Беррійського, та Філіппа Сміливого, герцога Бургундського. Далі – володіння Людовіка, герцога Бурбонського. Він також нащадок Капетингів; його батько, Робер, герцог Клермонський, – один із братів Філіппа III; Робер одружився на Беатріс, спадкоємиці Бурбонів. Мати його – з роду Валуа, сестра – дружина Карла V. Отож по материнській лінії він – дядько Карла VI, так само, як герцоги Анжуйський, Бургундський та Беррійський – по батьківській лінії. Це – головні діючі особи в протистояннях і боротьбі часів Іоанна Доброго, Карла V та Карла VI. Якщо не рахувати Плантагенетів і Бурбонів, усі вони володіють апанажами зі спадщини капетингського дому, але тепер борються за розширення власних володінь, а зрештою – й за панівне становище.

За Карла V перевага в цих протистояннях спочатку знов схиляється на бік Валуа, які в цей час при владі. Коли він помирає, його синові й спадкоємцю лише дванадцять років. Як завжди, така обставина (випадковість, якщо брати процес розвитку загалом) сприяє поглибленню певних тенденцій, що вже діють у структурі суспільства. Перед лицем молодості й слабкості правителя Валуа зміцнюються відцентрові сили, які визрівають уже давно, й протистояння між конкурентами набуває відкритої форми.

Карл V остаточно приєднує до родового домену Дофіне, забирає назад у Наваррського короля норманські землі, а також низку інших апана-

жів, як, наприклад, герцогство Орлеанське та графство Оксерське. Але на час його смерті в країні вже налічується сім великих феодалів, що ведуть свій рід від Людовіка Святого, тобто сім нащадків дому Капетингів. У ці часи їх називають «*princes des fleurs de lis*». Тепер, якщо не рахувати численних дрібних та середніх феодалів, що вже давно втратили будь-яку самостійну роль у змаганнях за панівне становище⁹², залишилися, крім Плантагенетів, тільки два великі доми, представники яких по прямій чоловічій лінії – не нащадки дому Капетингів. Це – герцоги Бретанські та графи Фландрійські. Але граф Фландрійський на цей час має тільки одну дитину – дочку. Після смерті юного герцога Бургундського, з яким вона була заручена, за її руку, а відтак – і за володіння в майбутньому Фландрією спалахує неминуча боротьба між Плантагенетами та спадкоємцями Капетингів. Після всіяких інтриг та вагань рука спадкоємиці Фландрії за допомогою глави дому Валуа, Карла V, дістається його молодшому братові Філіппу, який завдяки батькові вже став герцогом Бургундським. Великі феодали беруть шлюб, керуючись тільки мотивами, які сьогодні ми назвали б «діловими», – мотивами збільшення володінь та розширення можливостей у конкурентній боротьбі за території. Після смерті графа Фландрійського Філіпп Сміливий об'єднує його володіння з Бургундією. З прошарку колишніх великих феодальних родин на континенті тепер залишається тільки дім герцогів Бретанських. Місце тих давніх родин посідають різноманітні гілки капетингського дому й власники капетингських володінь, утворюючи тепер нове, тісніше коло територіальних правителів, яких механізм конкурентної боротьби за домінування втягує в протистояння один з одним. Знов починають діяти відцентрові сили, що ведуть до дезінтеграції й загрожують монополії на владу та власність на великих територіях. Усе це цілком відповідає низькому рівню розвитку функціональної взаємозалежності, властивому кожному суспільству, де переважає натуральне господарство, до того ж, суспільству насамперед рицарському. Знов починається процес дезінтеграції, подібний до того, який колись привів до занепаду каролінгського панування, а потім до формування феодального суспільного ладу XII ст. Знов у людей, яким центральний правитель колись виділив із великих своїх володінь землю, виникає бажання стати самостійними й незалежними та скласти конкуренцію ослабленому центральному дому. Але тепер можливість приєднатися до конкурентної боротьби мають лише нечисленні нащадки самого центрального дому. Це – виразна ознака того, що структура людських відносин у цьому суспільному політим часом зазнала глибоких змін, принаймні, в аграрному секторі сплетіння цих відносин уже стало системою із закритими можливостями.

ІІ. Відразу після смерті Карла V між наймогутнішими «*princes des fleurs de lis*» починається суперництво за регенство й опікунство над неповнолітнім спадкоємцем трону. Карл V призначив одного свого брата, Людовіка, герцога Анжуйського, регентом, а другого, Філіппа, герцога Бургундсь-

кого, та зятя Людовіка, герцога Бурбонського, синовими опікунами. Це вочевидь було все, що він міг зробити, щоб уся влада в королівстві не перейшла до рук однієї людини. Але ж саме до неї, до повної влади прагне й Людовік Анжуйський, і, зрештою, Філіпп Бургундський. Вони мають намір об'єднати реґентство й опікунство. Зіткнення членів королівського дому, що поставали суперниками, тривають протягом усього правління Карла VI, чоловіка, який неспроможний ухвалювати рішення і який кінець кінцем впадає в своєрідне божевілля.

Головні учасники боротьби за домінування, яку ведуть між собою королівські родичі, час від часу змінюються. Наприклад, замість Людовіка Анжуйського на певному етапі боротьби наймогутнішим суперником бургундського герцога виступає молодший брат Карла VI Людовік, що як апанаж колись дістав герцогство Орлеанське. Та хоч персональний склад цих змагань і змінюється, переплетіння їхніх відносин, що неминуче спонукає їх до дій, залишається те саме: всередині цього тепер уже досить вузького конкурентного кола щоразу й далі протистоять одне одному двоє-троє людей, кожне з яких не хоче – і не може, не ризикуючи власним існуванням, – допустити, щоб котрийсь із суперників став могутнішим від нього. Але ця конкурентна боротьба між королівськими родичами водночас неминуче вплітається в глибше протистояння, яке в цей час іще далеко від розв'язання, – у протистояння з Плантагенетами, різноманітні гілки яких унаслідок дії аналогічного механізму втягуються в таку саму боротьбу між собою.

Спробуймо уявити собі становище цих родичів королівського дому. Ціле життя вони мусять удовольнятися другими чи третіми ролями. Нерідко відчуття їм підказує, що вони могли б стати кращими, могутнішими королями, ніж нинішній законний спадкоємець корони й головних володінь. На шляху до цієї мети часто стоїть тільки одна людина або лише двоє-троє людей, і в історії не бракує прикладів того, як ці двоє-троє чи й більше людей невдовзі одне за одним помирають, звільняючи наступному в черзі шлях до владарювання. Але й тоді здебільшого ще доводиться вести запеклу боротьбу з іншими суперниками. Той, хто в такий час у цій сфері недостатньо могутній, до трону майже ніколи не дістається, – просто через те, що належить лише до бічної гілки дому. Навіть якщо його претензії щонайсправедливіші, майже завжди трапляється хтось такий, хто здатний за ці претензії посперечатись. Можливо, власні претензії цього суперника й не такі обґрунтовані, та якщо він виявляється могутнішим, то перемагає. Отож феодали, котрі мають більші чи менші апанажі й наближені до трону, в цей час усіляко намагаються зводити нові фортеці й розбудовувати колишні, прагнуть збільшувати власні володіння й доходи, зміцнювати свою владу.

І коли вже вони не мають змоги дістатися до трону безпосередньо, то, принаймні, багатством, могутністю й блиском не повинні поступатися своїм суперникам, а то й самому королю, який, зрештою, всього лише найбільший серед решти суперників чи конкурентів.

Таке становище й такі настрої в найближчих родичів слабого Карла VI – у його дядьків (не у всіх, але, принаймні, в декотрих із них), а потім і в його брата. І з певними видозмінами, зумовленими неоднаковими індивідуальними рисами дійових осіб, із чимдалі меншими можливостями для тих, кому судилося бути на других чи третіх ролях, такі настрої, така напружена ситуація навколо трону зберігається до того часу, коли королем Франції востаннє стає володар відносно невеликих володінь Генріх Наваррський. А сліди такої боротьби можна простежити, як уже сказано, аж до часів Людовіка XIV.

Найсильніша особистість у цих змаганнях «*princes des fleurs de lis*» – Філіпп Сміливий, наймолодший син Іоанна Доброго. Спочатку він дістає як апанаж тільки герцогство Бургундське, але потім приєднує до нього – значною мірою завдяки одруженню – графство Фландрійське, територію Артуа, графство Невер і баронство Донсі. Другий його син, Антуан, герцог Брабантський і правитель Антверпена, завдяки одруженню стає герцогом Люксембурзьким, а його син бере шлюб із спадкоємицею Ено. Такі перші кроки бургундських правителів на шляху власної експансії, перші кроки на шляху до зміцнення свого владарювання за межами – бодай почасті – володінь паризьких королів – на землях нинішньої Голландії.

Так само чинить і брат Карла VI Людовік, наймогутніший конкурент Філіппа Сміливого в боротьбі за домінування у Франції. Кожен із цих двох починає якомога швидше й послідовніше розбудовувати владу свого дому. Людовік спершу дістає як апанаж герцогство Орлеанське, яке за Карла V після смерті його дядька Філіппа V Орлеанського було знов об'єднане з королівськими володіннями.

Згодом Людовік одержує троє чи четверо графств і великі володіння в Шампані. Далі він купує – завдяки багатому посагу дружини Валентини Вісконті – ще кілька графств, зокрема Блуа. Нарешті, завдяки одруженню, йому дістається графство Асті в Італії; крім того, він має права ще на кілька італійських територій. Бургундці спрямовують свою експансію на Голландію, орлеанці – на Італію. На самих колишніх землях західних франків відносини власності значною мірою вже закріплено: основна частини цієї території належить почасті лондонським, почасті паризьким королям. Якийсь «*prince des fleurs de lis*» може порівнятися з бургундцями й орлеанцями та вступити з ними в конкурентну боротьбу за домінування лише тоді, коли йому пощастить зміцнити своє панування десь за межами їхніх володінь. Як колись основою боротьби «на вибування» чи за панівне становище, що точилася між численними феодалами кінця каролінгської епохи, було прагнення збільшити свої землі, так тепер *розширення* володінь стає мотивом боротьби, в яку втягуються великі правителі, котрі належать до вузького кола представників капетінгського дому. Але тепер одруження, успадкування та купівля земель як інструменти експансії відіграють не меншу роль, ніж усобиці та війни. Вигідно одружуються не тільки Габсбурги. Позаяк у цьому

суспільстві вже поутворювалися відносно великі володіння з відповідно потужним військовим потенціалом, то окремі правителі, окремі рицарські дома, які ще прагнуть піднятися, можуть ризикнути вдатися до воєнних дій лише тоді, коли мають достатньо великі території з конкурентоспроможним військовим потенціалом. Отже, це також показує, наскільки серед великих землевласників на цей час уже звузилися можливості конкуренції в цій сфері і як структура протистоянь між людьми сприяє утворенню монополій на панування в масштабах чимдалі більших територій.

У цей період французько-англійські землі все ще становлять цілісну територіальну систему. Будь-яка зміна у співвідношенні суспільних сил на користь чи на шкоду одного з домів-суперників раніше чи пізніше справляє вплив на решту родин, а відтак і на зміщення рівноваги в цілій системі. Розглядаючи будь-який відтинок часу, можна з певністю сказати, які суперечності в ньому головні, а які – другорядні; розподіл сил, їхня динаміка й крива змін щоразу набуває досить чітко окресленої форми. Отож Сторічну війну потрібно розглядати не тільки як воєнні зіткнення окремих амбіційних князів – хоч було й таке, – а й як одну з неминучих розрядок усередині сповненого напруженостей суспільства, де територіальні володіння досягають певних масштабів, як конкурентну боротьбу чи боротьбу за домінування домів-суперників у межах системи взаємозалежних володінь, системи з дуже лабільною рівновагою. Паризький і лондонський дома, що їх дедалі виразніше представляють дві бічні гілки колишніх королівських домів – Валуа й Ланкастери, мають майже однакову земельну власність та військовий потенціал і становлять головних суперників. Лондонські, а принагідно й паризькі правителі й далі намагаються об'єднати під однією владою всі колишні західнофранкські землі – й континентальні, й уже розширені острівні. Тільки в ході цієї боротьби стає очевидно, що за наявного рівня суспільного розвитку військове завоювання, а тим більше утримання в одних руках, під одним владним апаратом таких великих і таких несумісних територій наштовхується на запеклий опір. Залишається одне запитання, яке важко обминути: чи змогли б лондонські правителі та їхні союзники за такого стану суспільного розвитку створити міцну монополію на панування й інтегрувати континентальні та острівні землі навіть за умови цілковитої поразки Валуа від англійських королів? Та хоч би там як, а спочатку паризький і лондонський дома конкурують один з одним за домінування на тій самій території, а решта протистоянь на цій території, тобто протистояння насамперед між різноманітними гілками самого паризького дому, зосереджуються навколо цього головного протистояння всієї територіальної системи; так, наприклад, бургундські Валуа у цій центральній боротьбі опиняються на боці то одних, то других суперників.

Але поглиблення поділу функцій і посилення взаємозалежності територій перетворює в друзів і ворогів не лише різноманітні володіння на

великих землях західних франків. У цей час, хоч і не так інтенсивно, проте досить помітно, вже дає про себе знати взаємна залежність та зміщення територіальної рівноваги на широченних просторах усієї Західної Європи. Французько-англійське територіальне суспільство в процесі переплетіння зв'язків тепер поступово, але чимдалі більшою мірою стає підсистемою в загальній системі європейських країн. У ході Сторічної війни ця щодалі глибша взаємозалежність різноманітних територій виявляється чимраз виразніше, хоч зовсім її не бракувало, звичайно, й доти. На шальки терезів у боротьбі за домінування в англо-французькому секторі німецькі та італійські князі вже кладуть власні інтереси й власну суспільну вагу, хоч на перших порах відіграють ролі переважно другорядні. Тут ми вперше зустрічаємося з тим, що через кілька сторіч, під час Тридцятирічної війни, заявить про себе багато виразніше: частина світу Європа як одне ціле перетворюється на систему залежних одна від одної країн, систему з власною динамікою рівноваги й противаг. Будь-яка зміна у співвідношенні сил усередині цієї системи безпосередньо чи опосередковано викликає негативні наслідки для кожної окремої одиниці, для кожної країни. Ще через кілька сторіч, під час війни 1914–1918 рр., яка згодом дістане назву «Першої світової», дадуть про себе знати наслідки подальшого поглиблення взаємозалежності країн: те чи те розв'язання суперечностей і зміщення рівноваги тепер справляє вплив на політичні одиниці, на країни, розташовані на ще ширших просторах, – на всіх континентах планети. Способи й рівні формування монополії, що відповідають такому ступеню світової взаємопов'язаності, так само, як і владні одиниці вищого порядку, котрі утворюються внаслідок такої боротьби, – все це постає в нашому уявленні поки що, звичайно, в досить загальних рисах, якщо проникає в нашу свідомість узагалі. Але з територіальними правителями та групами людей, які колись виявилися втягненими в Сторічну війну, справа стоїть, по суті, так само; кожне з них відчувало тільки безпосередню загрозу, пов'язану з посиленням решти суперників, тоді як більші політичні одиниці, котрі поступово виникали у ході цієї боротьби – відомі нам Франція та Англія, – ще, по суті, не проникали до свідомості тих, хто їх творив, так само як нині до нашої свідомості не проникає, скажімо, політична одиниця під назвою «Європа».

Про те, як залагоджуються напружені стосунки між окремими групами-суперниками й домами-суперниками, як центр ваги в протиборстві між головними діючими особами – англійськими Ланкастерами й французькими та бургундськими Валуа – схиляється то в один бік, то в другий, як англійці прибирають до своїх рук ще більшу частину французьких земель і навіть французький королівський титул, як, зрештою, згодом, після появи Орлеанської Диви, всі сили, що підтримують французького Валуа, згуртовуються для успішного опору й коронують слабого короля спершу в Реймсі, щоб потім привести вже як переможця назад до Парижа, – про все це неважко довідатися з інших джерел.

У такий спосіб вирішується питання про те, що стане центром кристалізації колишніх західнофранкських земель – Лондон і англо-норманський острів чи Париж і родове володіння правителів Іль-де-Франс. Перемагає Париж. Лондонським правителям доводиться вдовольнитись островом. Сторічна війна пришвидшує й остаточно закріплює поділ земель на континентальні, які, власне, аж тепер знов стають «Францією», тобто володіннями франконських правителів, і на заморські, що колись були не чим іншим, як колоніальною територією континентальних правителів. Отож наслідком цієї війни спочатку стає дезінтеграція. Острівні землі, де відбулася консолідація нащадків континентальних завойовників і корінних жителів, стають самостійними – суспільством «*a part*», що простує власним шляхом, створює власні, специфічні владні інститути й розвиває далі свою мішану мову до самобутньої одиниці нового типу. Жодному з учасників боротьби так і не вдалося здобути й утримати владу над усією територією. Французькі королі та їхні піддані остаточно відмовилися від претензій на острівні володіння; англійським королям не пощастило здобути перемогу над паризькими суперниками й знов утвердитись на континенті. Якщо їхнім підданим були потрібні нові території, нові переселенські землі й нові ринки, то відтепер вони мусили шукати все це десь у віддаленіших регіонах. Англійські королі вибувають із континентальних змагань за панівне становище й за французьку корону. Цей процес певною мірою нагадує той, котрий через кілька сторіч відбувся у суспільстві німецьких держав, коли Пруссія дістала перемогу над Австрією. Як і там, дезінтеграція тут обмежує інтеграцію на невеликій території, зате завдяки цьому інтеграція відбувається багато легше.

Але внаслідок того, що англійці виявляються витісненими з континенту й англійські королі вибувають із боротьби за домінування на континентальних землях, у балансі протистоянь і рівновазі сил на цій території стаються зміни. Поки паризькі та лондонські королі в боротьбі за панівне становище певною мірою врівноважують один одного й поки конкуренція між ними становить суть усієї цієї системи рівноваги, суперництво між різноманітними місцевими правителями на континенті має другорядне значення; вони можуть значною мірою вплинути на те, щоб головна боротьба завершилася на користь паризьких чи лондонських правителів, але поставити безпосередньо одного з двох конкурентів на перше місце вони не в змозі.

Тепер, коли англійці з боротьби вибули, вирішального значення й особливої напруженості прибирає конкуренція між численними місцевими правителями на континенті, тобто насамперед між різноманітними гілками самого дому Капетингів. Наприкінці Сторічної війни невирішеним чи, принаймні, не остаточно вирішеним залишається питання, котра з цих гілок і в яких кордонах інтегруватиме континентальні землі західних франків у політичну одиницю вищого порядку. І саме в цьому напрямі боротьба на вибування триває далі.

В останні роки правління Карла VII знов налічується, крім паризького дому, ще принаймні вісім великих родин, які можуть покласти свою вагу на шальки терезів вирішальної боротьби за домінування. Це – дома герцоїв Анжуйських, Алансонських, Арманьякських, Бурбонських, Бургундських, Бретанських, Дріє та Фуа. Кожного з цих домів уже самого представляють численні гілки; наймогутніша з них – герцоги Бургундські, які, спираючись на свої володіння в Бургундії та Фландрії як на ядро родової влади, вперто й послідовно створюють між німецьким райхом та Францією власну державу, подібну до колишньої Лотарингії. Боротьба чи суперництво між ними й паризькими королями за домінування тепер відіграє вирішальну роль у системі рівноваги феодалних територій, і тільки внаслідок перемоги парижан нарешті постає «Франція». Але на перших порах значними центрами протистояння були також дома герцоїв Бурбонських та Бретанських.

Якщо не брати до уваги дому герцоїв Бретанських, решта названих родів – це нащадки Капетингів, тобто їх утворювали спадкоємці й родичі власників апанажів. Феодалні сеньйори – спадкоємці правителів пізньокаролінгського періоду – на той час були, як висловився один дослідник, «*контрагентами*» феодалів із числа капетингських «принців»⁹³. Із боротьби на вибування, що тривала між численними великими й дрібними рицарськими домами на західнофранкських землях, переможцем вийшов тільки один. Тепер усі колишні території західних франків опинились, по суті, в монопольному володінні нащадків дому Капетингів.

Але через кілька поколінь ця родина, а водночас і всі нагромаджені нею володіння знову виявляються певною мірою поділеними, й за домінування борються між собою вже різноманітні її гілки. Утворення монополії відбувається не зовсім так прямолінійно, як може видатись на перший погляд. Після Сторічної війни ми бачимо тут ще не цілковиту концентрацію чи централізацію влади в одному місці та в одних руках, а тільки певний етап на шляху до абсолютної монополії.

Це – фаза суворо обмеженої конкуренції. Для кожного, хто не належить до якоїсь певної родини, можливості здобути й утримувати велике володіння або розширювати те, що вже є, й цим самим брати участь у подальшій боротьбі на вибування та конкурентних змаганнях стають надзвичайно малими.

Останні етапи вільної конкурентної боротьби й остаточне встановлення монополії переможця

12. Особливого характеру процесові монополізації надає те, що суспільні функції, які в новітні часи зазнали диференціації, в цій ранній фазі суспільного розвитку ще майже не відокремлені одна від одної, й на це слід звернути увагу дослідникам пізніших часів, насамперед людям XX ст. Ми вже наголошували на тому, що в суспільній позиції великого феодала, князя, функція багатого чоловіка, власника основних

засобів виробництва в його володіннях і функція правителя, що має військову та юридичну владу, на перших порах ще цілковито невідривні одна від одної. Функції, що їх нині представляють різні люди й групи людей, тобто функції, відокремлені одна від одної внаслідок поділу праці – як, наприклад, функція великого землевласника й функція голови уряду, – тут іще нерозривно зв'язані між собою й становлять своєрідну приватну власність. Це можна пояснити тим, що в суспільстві, де переважає – хоч і чимдалі меншою мірою – натуральне господарство, найважливіший засіб виробництва – це земля, тоді як у пізнішому суспільстві, навпаки, – гроші, це яскраве втілення поділу функцій. Але не меншою мірою це пов'язано й із тим, що в пізнішій фазі суспільного розвитку монополія на фізичне та військове насильство – ця основа будь-якої монополії на панування, – сформована на великій території, становить міцний і стабільний суспільний інститут, тоді як у попередній фазі цей інститут ще тільки поступово розвивається в процесі вікової боротьби, й то спершу у формі монополії приватної, сімейної.

Ми звикли розрізняти дві сфери – «економіку» й «політику» – і два види суспільних функцій – «економічні» й «політичні». При цьому під «економікою» ми розуміємо ціле сплетіння різноманітних видів діяльності та інститутів, що служать виготовленню й придбанню засобів виробництва та предметів споживання. Проте коли ми ведемо мову про «економіку», нам здається чимось само собою зрозумілим те, що виготовлення, а передовсім придбання засобів виробництва та предметів споживання звичайно відбувається без будь-яких погроз та застосування фізичного й військового насильства. Насправді це зовсім не само собою зрозуміло. У всіх суспільствах воїнів, суспільствах із натуральним господарством – та й не тільки в них – меч виступає дуже звичним і необхідним знаряддям добування засобів виробництва, а погроза насильством – незамінним засобом виробництва. Аж коли поділ функцій досягає досить високого рівня, аж коли внаслідок тривалої боротьби утворюється спеціалізована управлінська монополія, яка функцію панування перетворює на суспільну власність, аж коли централізована й публічна монополія на насильство встановлюється на великих територіях, – аж тоді конкурентна боротьба за засоби виробництва та предмети споживання може відбуватися без широкого застосування фізичного насильства, й аж тоді виникає такий тип економіки в чистому сенсі слова, який ми звикли називати «економікою», аж тоді народжується той різновид конкурентної боротьби, яку ми звикли називати «конкурентцією».

Самі конкурентні відносини – це суспільне явище багато ширше й загальніше, ніж його здатне відбити поняття «конкурентція», що обмежується економічними структурами⁹⁴, та ще й переважно економічними структурами XIX–XX ст. Конкурентна ситуація виникає повсюди, де багато людей змагаються за ті самі можливості, де попит на них виявляють більше людей, ніж є можливостей цей попит задовольнити, причому

незалежно від того – перебувають чи не перебувають ці можливості в руках монополістів. Особливий вид конкуренції, про який тут ішлося – так звана «вільна конкуренція», характерна тим, що тут попит багатьох людей спрямований на можливості, яких іще не контролює хтось такий, хто стоїть поза межами поля, в якому діють суперники. Така фаза «вільної конкуренції» трапляється в історії багатьох, якщо не всіх, суспільств. «Вільна конкурентна боротьба» виникає, наприклад, і тоді, коли земля й військові можливості розподілено серед багатьох взаємозалежних людей так рівномірно, що ніхто з них однозначно не має ні переваги в таких можливостях, ні найбільшої суспільної сили, – тобто в тій фазі відносин між феодалними рицарськими домами чи в тій фазі відносин між державами, коли жоден із суперників чи жодна із суперниць не витісняє решти з конкурентного простору й коли їхні стосунки ще не регулює жодна організована та централізована монополія на панування. «Вільна конкуренція» виникає й тоді, коли між багатьма взаємопов'язаними та взаємозалежними людьми досить рівномірно розподілено грошові можливості. Тут боротьба, як і в решті випадків, стає тим гострішою, чим інтенсивніше зростає населення й чим швидше підвищується попит на ці можливості, якщо вони одночасно не розширюються й самі.

На розвиток цієї вільної конкурентної боротьби відносно мало впливає те, що її рухає – погрози й застосування фізичного насильства чи, скажімо, лише загроза втратити суспільне становище, господарську незалежність, зазнати економічного занепаду або й матеріального зубожіння. У боротьбі феодалних рицарських домів свою роль відігравали й ті, й ті засоби, й ті, й ті форми насильства. За тих часів чіткого розмежування між ними, по суті, не було; сьогодні ми розрізняємо їх і ведемо мову про фізичне збройне насильство та про економічне насильство. Аналогії такої боротьби можна знайти й у пізнішому суспільстві з глибшим поділом функцій. На стадії вільної економічної конкуренції це – боротьба за домінування між кількома торговельними домами в одній галузі чи боротьба між державами за панівне становище в територіальній системі рівноваги, коли ці держави вдаються до фізичного насильства.

І там, і там змагання у вільній від монополії сфері – тільки один бік того постійного протистояння й загальної конкурентної боротьби за обмежені можливості, яка пронизує все суспільство. Можливості тих, хто веде між собою вільну – тобто вільну від монополії – конкурентну боротьбу, самі становлять неорганізовану монопольну власність. Люди з такими можливостями відрізняються від тих, котрі конкурувати з ними не в змозі, бо мають можливості значно менші й, отже, прямо чи непрямо від них залежні. При цьому самі неорганізовані монополісти також неминуче ведуть між собою конкурентну боротьбу за розподіл можливостей, і взаємний конкурентний тиск відносно незалежних учасників боротьби якнайтісніше функціонально пов'язаний із тиском на всі боки тих, котрі вже перебувають у залежності від монополізованих можливостей.

І там, і там вільна конкурентна боротьба, суперництво за можливості, коли ще немає централізованої й організованої монополії, виявляє тенденцію, попри всілякі відхилення, подолати й вивести з протиборства чимдалі більше число суперників. Вони гинуть як самостійні суспільні одиниці або потрапляють у залежність від переможців, а можливості акумулює в своїх руках дедалі менше число суперників, що приводить до виникнення панівного становища й, зрештою, до утворення монополії. Цей суспільний феномен монополізації не обмежується процесами, про які нині звичайно згадують насамперед, коли мова заходить про «монополії». Акумулювання можливостей володіти, які обертаються на гроші чи які, принаймні, можна виразити в грошових сумах, – це тільки один із багатьох історичних процесів утворення монополій. Функціонально подібні процеси, тенденції розвитку такої структури людських відносин, за якої окремі люди чи групи людей, вдаючись до прямих чи непрямих погроз застосувати насильство, можуть обмежувати й регулювати доступ інших людей та груп до певних спірних можливостей, – такі процеси набувають різноманітних форм і трапляються в найрізноманітніші періоди людської історії.

І там, і там для всіх учасників такої боротьби на карту поставлено їхнє безпосереднє суспільне існування. І це – рушій боротьби, це те, що робить її, хоч би де виникала ситуація вільної конкуренції, такою необхідною й неминучою. Коли вже в суспільстві розпочався такий рух, у сфері, ще вільній від монополії, будь-яка суспільна одиниця – рицарський дім, підприємство, територія чи держава – постає перед тією самою альтернативою.

Вони – незалежно від того, беруть участь у боротьбі чи ні, – можуть зазнати поразки, й для причетних людей це означатиме, у гіршому разі, полон, насильницьку смерть, зубожіння, а може, й голодну смерть; у кращому разі це означатиме для них утрату суспільного становища, відносної соціальної самостійності, перехід до опосередковано залежного становища, розчинення у великому суспільному комплексі й відтак – зруйнування всього того, що насамперед у їхній свідомості надає їхньому життю сенсу, цінності й непроминулості, хай навіть сучасникам чи людям, які житимуть потім, це видається чимось таким, що суперечить сенсу їхнього життя, їхньому суспільному існуванню та їхній «непроминулості», а відтак – і просто вартим того, щоб його зруйнувати.

Або вони можуть захиститися від найближчих суперників і перемогти. Тоді їхнє життя, їхнє суспільне існування набуде сенсу, їхні прагнення здійсняться: вони дістануть можливості, за які точилася боротьба. В ситуації вільної конкуренції для того, щоб зберегти суспільне існування, можливості потрібно постійно розширювати: хто тут не посувається вперед, той залишається позаду. Тому перемога означає – незалежно від того, стояла така мета чи ні – насамперед домогтися переваги над найближчими суперниками й відтіснити їх на позиції більшої чи меншої залежності. Виграш одного тут неминуче обертається поразкою іншого,

незалежно від того, про що йдеться – про землю, військові засоби, гроші чи про будь-яку іншу субстанцію суспільної сили. Але ця перемога означає також, що рано чи пізно переможцеві доведеться боротись із суперником більшого масштабу, тож обставини знов змусять одного з конкурентів розширюватися, підійматись, підкоряти, принижувати чи знищувати іншого. Зміщення у співвідношенні сил, виникнення й утвердження панівного становища може відбуватись як шляхом відвертого військового чи економічного насильства, так і шляхом мирних домовленостей і порозуміння. Та хай там як, а суперництво раніше чи пізніше, через занепади й піднесення, злети й падіння, здійснення й загибель мрій приводить до нового суспільного порядку – порядку монопольного, що його жоден із учасників боротьби, власне, ані мав на меті, ані передбачав. Замість конкурентної боротьби, *вільної* від монополії, приходить конкурентна боротьба, *обмежена* монополією. Аж коли утворюється така монополія, нарешті з'являється й змога управляти розподілом можливостей, а відтак і самою боротьбою – в тому сенсі, що в суспільстві за будь-яких обставин налагоджується безперешкодне функціонування й співпраця пов'язаних одне з одним людей.

Такі альтернативи постають і перед рицарськими родинами в середньовічному феодальному суспільстві. І в цьому сенсі можна зрозуміти, чому великі феодали, зокрема й капетингські принци, чинять опір посиленню королівської влади. В очах територіальних правителів паризький король – по суті, один із таких, як вони самі, не більше; для них він – суперник, хоча від певного часу й суперник наймогутніший і найнебезпечніший. Якщо переможе він, їхньому існуванню, якщо не фізичному, то, принаймні, суспільному, настане край. Зникне те, що в їхніх очах надає їхньому життю сенсу й блиску, – їхнє незалежне панування, вільне право володіти родовою власністю; їхню честь, їхній ранг, їхній суспільний престиж у найгіршому разі буде знищено, в найкращому – глибоко принижено. Якщо переможуть вони, то поки що пощастить запобігти централізації, виникненню панівного становища, утворенню монополії й формуванню держави; тоді залишиться Бургундія, Анжу, Бретань та інші володіння з їхньою більшою чи меншою самостійністю. Численним їхнім сучасникам, насамперед королівським чиновникам, це могло видатися безглуздом; це може видатися безглуздом і нам самим, коли спробуємо озирнутися в минуле, адже ми, з огляду на інший стан суспільних відносин, ідентифікуємо себе загалом уже недостатньо глибоко з такими дрібними територіальними одиницями. А вони, володарі Бургундії чи Бретані, й чимала частина їхніх підданих в опорі виникненню надмогутнього панівного становища й утворенню центрального владного апарату в Парижі вбачають глибокий сенс. Поява такої влади справді означає їхній крах як самостійних суспільних одиниць.

Та якби їм пощастило перемогти, то рано чи пізно переможці зіткнулися б між собою як конкуренти. Цим суперечностям, цій боротьбі, яка з них народжується, не може настати край раніше, ніж коли знов

з'явиться сила, котра доможеться переваги й домінування над рештою сил. Як у капіталістичному суспільстві XIX, а особливо XX ст. виразно виявляється загальний рух до формування монополій в економіці, незалежно від того, котрий із домів у цьому чи тому конкретному випадку виходить переможцем у конкурентній боротьбі й здійснюється над рештою, як у протистояннях держав – насамперед європейських – водночас дедалі відчутнішою стає подібна тенденція до змагань за панівне становище, які завжди передують утворенню монополії й глибшій інтеграції, так і суперництво середньовічних рицарських домів, а згодом великих феодалів і територіальних правителів засвідчує загальну тенденцію до утворення монополії. Але тут цей процес розгортається спочатку у сфері землеволодіння та нерозривно пов'язаних із ним панівних функцій, а згодом – разом із зростанням ролі грошей – певною мірою трансформується й набуває форми централізації – як у сфері стягування податків, так і у сфері контролю над усіма засобами фізичного насильства.

13. У другій половині XV ст. після смерті Карла VII особливо гостро суперництво виявляється між французькою гілкою Валуа, з одного боку, та їхньою бургундською гілкою в союзі з рештою великих феодалів капетингського дому, а також останніми представниками колісь могутніх рицарських домів докапетингського періоду (таких, наприклад, як герцог Бретанський) – із другого. Знов об'єднуються всі відцентрові сили й виступають проти паризького Валуа, Людовіка XI, багатство й влада якого тепер, коли з боротьби вибув колишній його головний противник, англійський король, для всіх становить особливу небезпеку. Бургундський Валуа, Карл Сміливий, одного разу, коли центр ваги чимдалі загрозливіше схиляється на користь французького владного центру, цілком відверто висловлює те, про що думає й чого бажає більшість конкурентів короля, усвідомлюючи загрозу їхньому суспільному існуванню: «Au lieu d'un roi, j'en voudrais six!»⁹⁵

Спочатку сам Людовік XI аж ніяк не ототожнює завдання, що стоять перед королівством, зі своїми власними. Зовсім навпаки. Як кронпринц він діє значною мірою в дусі й руслі решти великих капетингських феодалів, що домагаються дезінтеграції французького територіального комплексу. Якийсь час він живе при дворі герцога Бургундського, наймогутнішого суперника паризького короля. Це можна пояснити певними обставинами й насамперед – своєрідною ненавистю Людовіка до рідного батька. Та водночас це – ще одне свідчення специфічної індивідуалізації, що відбувається в найбагатшому домі країни, – індивідуалізації, пов'язаної з виділенням кожному принцу апанажу. Хай там які були причини ненависті Людовіка до батька, а владарювання на власній території сприяє тому, що його особисті почуття й дії приводять його в лави решти батькових суперників. Навіть зійшовши на трон, він думає насамперед про те, щоб помститися тим, хто з ним, ще дофіном, ворогував, і серед них – багатьом вірним слугам королівської влади. А винагороджував

Людовік тих, хто з ним, ще кронпринцом, дружив, і серед цих – багатьох противників паризького короля. Влада й далі досить великою мірою залишається приватною власністю й залежить від особистих нахилів правителя. Але водночас вона, як і будь-яка дуже велика власність, має й власні суворі закономірності, протистояти яким володар цієї влади не може, не занапаستивши її. Дуже скоро вороги королівства стають ворогами й Людовіка, а його друзями й слугами – ті, хто ладен служити королівству. Особисті амбіції Людовіка тепер збігаються з традиційними амбіціями паризького центрального правителя, а його особисті якості: допитливість, майже хворобливе прагнення проникати в усі таємниці довкола, хитрість, прямолінійність у виявах любові й ненависті, навіть простодушна й глибока побожність, що спонукає короля підкуповувати, як продажних людей, священників, а надто тих, котрі стоять на боці противників, – усе це тепер спрямовано на зміцнення його суспільного становища як володаря французьких земель. Боротьба проти відцентрових сил, проти феодалів-суперників робиться справою його життя. І бургундський дім, його друзі тих часів, коли він був кронпринцом, стають – згідно з іманентною логікою королівської функції – його головним противником.

Людовіка XI чекає боротьба аж ніяк не легка. Іноді здається, що паризький правитель ось-ось зазнає краху. Наприкінці свого королювання він завдає суперникам – почасти завдяки владним засобам, які дає йому в руки власне багатство, почасти завдяки спритності, з якою він ці засоби використовує, а почасти й завдяки збігові цілої низки сприятливих обставин, – майже остаточної поразки. У 1476 р. під Грансоном і Муртенем швейцарці, яких Людовік підохочує до виступу, здобувають перемогу над Карлом Сміливим, герцогом Бургундським. У 1477 він, намагаючись захопити Нансі, гине. Так із боротьби вибуває головний суперник французьких Валуа з числа Капетингів, які після поразки англійців були наймогутнішими конкурентами короля серед західнофранкських феодалів. У Карла Сміливого залишається єдина дочка, Марія, й за її руку, за її спадщину Людовік конкурує з силою, яка на широких європейських просторах тепер поступово стає головним суперником паризького королівського дому, – з Габсбургами. Разом із завершенням боротьби на вибування у колишніх західнофранкських землях і досягненням панівного й монопольного становища одним із домів-суперників посилюється протистояння між домом-переможцем, який тепер обертається на центр усієї цієї території, й можновладцями такого самого масштабу за межами цієї території. У конкурентній боротьбі за Бургундію Габсбурги спочатку беруть гору: на Марії одружується Максиміліан і разом із її рукою одержує велику частину бургундської спадщини. Так виникає ситуація, яка понад двоє сторіч становить основу суперництва між Габсбургами й паризькими королями. Проте саме герцогство Бургундське разом із двома безпосередньо прилеглими до нього територіями з бур-

гундської спадщини повертається до рук Валуа. Так до королівських володінь переходить та частина бургундської спадщини, яка особливо важлива для досягнення цілісності французької території.

На землях західних франків тепер залишаються тільки чотири дома, котрі володіють більш-менш значними територіями. Найсильніший чи, правильніше сказати, найважливіший і віддавна найсамостійніший із-поміж них – дім герцогів Бретанських. Але жоден із цих домів ще не може порівнятися суспільною силою з паризьким: могутність французького короля переросла межі конкурентної боротьби сусідніх територіальних правителів. Король досягає монопольного становища. Рано чи пізно внаслідок угод, насильства, всіляких випадковостей великі феодали один по одному втрачають свою самостійність і стають від нього залежними.

Однією з таких випадковостей, коли хочете, є те, що наприкінці XV ст. помирає герцог Бретанський, залишивши після себе, як колись герцог Бургундський, тільки одну-єдину дочку. Боротьба, яку викликає ця випадковість, дуже добре демонструє співвідношення сил, що тепер складається. Жоден із володарів давніх західнофранкських земель уже не має достатньо сили для того, щоб змагатися з паризьким правителем за бретанську спадщину. Як і у випадку з бургундською спадщиною, конкурент приходить іззовні; тут також ідеться про те, кому внаслідок одруження як посаг дістанеться Бретань – Габсбургам чи Валуа, тобто Карлові VIII, юному синові Людовіка XI, чи Максиміліану Габсбурзькому, римському імператору й володареві Бургундії, що після смерті спадкоємиці Бургундії став удівцем. Як і у випадку з Бургундією, Габсбургові щастить через своїх посланців домогтися заручин із юною Анною Бретанською. Та після тривалих переговорів і суперечок (вирішальну роль тут, зрештою, відіграє думка Генеральних Штатів Бретані) рука спадкоємиці дістається все ж таки французові Карлу. Габсбурги протестують, між суперниками доходить до війни, потім до порозуміння й, нарешті, до компромісу: вільне графство Бургундське, яке не належить до традиційного комплексу західнофранкських земель і в ці часи не входить безпосередньо до французьких володінь, передають Габсбургові, а Максиміліан за це визнає владу Карла VIII над Бретанню. А коли Карл VIII, не залишивши дітей, помирає, його наступник, Людовік XII Валуа з орлеанської гілки, за допомогою папи римського незагойно оголошує свій шлюб недійсним і одружується на двадцятидворічній удові свого попередника, щоб зберегти її спадщину, Бретань, у складі королівського володіння, яке тепер стало його. Але від цього шлюбу в нього народжуються самі дочки, й король видає заміж найстаршу з них, котра успадкувала від матері Бретань, за претендента на трон графа Франциска Англемського, який у роду стоїть найближче до короля. Небезпека, що ця важлива територія може дістатися суперникам, тобто насамперед одному з Габсбургів, спонукає парижан діяти як завжди. Так під тиском

механізму конкуренції тепер і остання із західнофранкських земель, яка протягом усієї боротьби на вибування зберігала незалежність, поволі інтегрується у володіння паризьких королів. Спочатку, поки спадкоємець анґлемського апанажу править під ім'ям Франциска I, Бретань ще залишається до певної міри самостійною, й представники різноманітних станів і далі рішуче заявляють про свою волю до незалежності. Але військова сила цієї окремої території вже надто мала, щоб успішно чинити опір королівській владі, яка спирається на великі володіння, котрі поутворювалися довкола. У 1532 р. фактичну належність Бретані до французької корони закріплено інституціонально.

Крім Фландрії та Артуа, що належать Габсбурґам, на колишніх західнофранкських землях самостійним, не під владою паризьких королів, тепер залишається ще герцогство Алансонське, графства Неверське й Вандомське, а також володіння Бурбонів та Альбре⁹⁶. Хоч окремі з цих правителів, як, наприклад, із дому Альбре чи Бурбонів, і далі намагаються, наскільки це їм удається, розширювати свої володіння й мріють про королівську корону⁹⁷, насправді їхні землі – по суті, вже просто анклавів на територіях французьких королів. Носій корони залишив далеко позаду сферу конкуренції решти територіальних правителів. Доми, які тут колись владарювали, зникли або потрапили в залежність від паризьких королів. Тепер ці на колишніх західнофранкських землях суперників не мають, і їхнє становище тут віднині набуває дедалі виразніших рис абсолютної монополії. Але за межами західнофранкських земель тимчасом відбулися такі самі процеси, навіть коли там боротьба на вибування й формування монополії поки що ніде ще не зайшла так далеко, як у Франції. Принаймні, Габсбурґи вже розширили свої родові володіння настільки, що їхній військовий і фінансовий потенціал значно перевершує можливості більшості інших правителів на Європейському континенті. Те, що далось взнаки вже під час боротьби за бургундську й бретанську спадщину, тепер, на початку XVI ст., стає дедалі очевиднішим: імператорський дім Габсбурґів і дім французьких королів, представлені спершу Карлом V та Франциском I, тепер протистоять один одному як суперники нових масштабів. Обидва ці дома мають більш чи менш яскраво виражену монополію на владу на досить великих територіях; вони змагаються між собою за можливості й домінування там, де такої монополії ще нема, тобто борються як «вільні конкуренти». І тепер суперництво між ними на тривалий час стає стрижнем широкої європейської системи напруженості, що перебуває в процесі становлення.

14. Французькі володіння за розмірами багато менші, ніж родові володіння Габсбурґів. Зате перші значно централізованіші й насамперед «закритіші», тобто з погляду військового краще захищені «природними кордонами». На заході таким кордоном служать протока й Атлантичний океан: усе узбережжя аж до Наварри тепер у руках французьких королів.

Кордон на півдні – це Середземне море, все узбережжя якого, за винятком Русійона й Сердані, також належить до французьких володінь. На сході кордон із графством Ніца й герцогством Савойським проходить по Роні, а далі, через Дофіне й Прованс, до Альп. На північ від Альп кордоном із фрайграфством Бургундія служать знов Рона й Саона; у середній та нижній частині течії Саони французам належать обидва береги. На півночі й північному сході землі паризьких королів до кордонів нинішньої Франції ще не доходять; тільки після захоплення архієпископств Мец, Туль і Верден володіння королівства посуваються ближче до Райну. Та поки що це тільки анклав, висунені вперед пости на землях німецької імперії; кордон із нею пролягає трохи далі на захід від Вердена, а далі на північ – землями Седана. Як фрайграфство Бургундія, так і Фландрія з Артуа належать також Габсбургам. Чи посунеться й наскільки посунеться далі кордон у цей бік, залежить від наслідків боротьби між паризькими королями та Габсбургами. А поки що французькі володіння тривалий час залишаються в цих межах. І аж у період між 1610 і 1659 рр. до них додається спочатку Артуа на півночі, згодом землі між Францією та трьома архієпископствами, а також – як нові анклав на землях району – Верхній і Нижній Ельзас. Аж тепер Франція підступає до Райну⁹⁸. Велика частина земель, які утворюють сучасну Францію, тепер об'єднані в одній політичній одиниці. Відкритим залишається тільки питання щодо можливостей подальшого розширення, – питання про те, чи остаточно знайде ця одиниця – а якщо знайде, то коли – в межах європейської системи напруженості свої «природні» кордони, тобто кордони, які вона спроможна захищати.

Людині, що живе в умовах держави, в суспільстві зі стабільною й централізованою монополією на фізичне насильство, одне слово, французів у Франції чи німців в Німеччині наявність такої монополії й цілісність такої завбільшки й такого характеру території видається чимось само собою зрозумілим і доцільним. Така людина, озираючись у минуле, мимоволі сприймає все це як наслідок свідомо запланованих дій. Про окремі з цих дій, що привели до такого стану, вона, відповідно, нерідко судить із погляду їхньої безпосередньої доцільності для підтримки того устрою, який, на її думку, раціональний і само собою зрозумілий. Така людина схильна оцінювати події минулого з позиції того добра чи зла, що їх ці події несли для спільноти, з якою вона себе ідентифікує. При цьому вона не помічає закономірностей і обставин, які в минулому спонукали групи та окремих осіб того часу чинити так, а не інакше, й випускає з уваги плани, прагнення та інтереси людей того часу. Так ніби дійові особи минулого мали бути чи могли бути провидцями й уже тоді бачили те майбутнє, яке для людини, котра нині озирається в минуле, є раціональним і беззастережно прийнятним сьогоденням. Тим-то така людина й схвалює чи засуджує діячів минулого залежно від того, який внесок вони зробили в історичний процес, і виставляє їм оцінки за те, що вони сприяли чи не сприяли досягненню бажаного результату.

Але таке оцінювання, таке вираження особистих симпатій, таке суб'єктивістське й упереджене бачення минулого здебільшого перешкоджає зрозуміти основні закономірності й механізми, зрозуміти справжню структурну історію й соціогенез історичних утворень. А ці утворення завжди розвиваються в процесі зіткнення протилежних або, правильніше сказати, амбівалентних інтересів. Зникнення князівських володінь, розчинення їх у королівствах, а потім розчинення королівств у буржуазній державі – все це для становлення нової формації не менш важливе й неминуче, ніж сама перемога одного із суперників у конкурентній боротьбі. Без насильницьких дій, без рушіїв вільної конкуренції не було б монополії на владу, а відповідно й інституту стримування та регулювання насильства на великих територіях.

Далеко не прямолінійний розвиток, що веде до інтегрування чимдалі більших територій навколо кристалізаційного ядра – герцогства Іль-де-Франс, може бути наочним прикладом того, якою великою мірою цілковита інтеграція західнофранкських земель залежить від механізму тривалої боротьби на вибування та якою малою мірою ця інтеграція залежить від пророчого видіння чи суворого плану, що його притримуються всі вінценосні особи.

«Assurément, – написав колись Анрі Озе, – il y a toujours quelque chose d'un peu factice à se placer dans une position à posteriori et à regarder l'histoire à rebrousse-poil, comme si la monarchie déjà administrative et la France déjà centralisée de Henri II avaient été de toute éternité destinées à naître et à vivre dans des limites déterminées...»⁹⁹

Аж коли ми самі на мить перенесемося в те далеке минуле й ступимо на ту землю, коли станемо свідками боротьби численних рицарських домів і врахуємо їхні безпосередні життєві потреби й найближчі цілі, одне слово, коли ми повною мірою усвідомимо весь ризик їхньої боротьби за суспільне існування, тоді зрозуміємо, наскільки вірогідне було виникнення на цій території домінування одного дому й утворення монополії та яке непевне становище з її межами й центром.

Французьких королів та їхніх представників певною мірою стосуються слова, сказані колись про одного з американських піонерів¹⁰⁰:

«He didn't want all the land; he just wanted the land next to his».

Ця проста й точна формула добре виражає те, як із переплетіння різноманітних особистих інтересів та намірів – хай вони будуть спрямовані всі в один бік чи в різні боки й навіть ворожі один одному – кінець кінцем виникає щось таке, що його жодна окрема людина не передбачала й не планувала і що неминуче виникає з намірів та дії багатьох окремих людей. У цьому, власне, й полягає таємниця суспільного переплетіння зв'язків із його неминучістю, закономірностями його побудови й структури, з характерними особливостями його розвитку. Це – таємниця соціогенезу й динаміки суспільних відносин.

У пізніших фазах розвитку представники французького королівського двору, що посідали центральні позиції, в процесі інтеграції мали, певна

річ, трохи далекосяжніші наміри й ширший радіус дій, ніж поодинокі американські піонери. Але й вони достатньо виразно бачили перед собою тільки наступний крок і найближчу територію, яку мали захопити, щоб вона не дісталася комусь іншому й щоб не став могутнішим котрийсь із незручних сусідів чи конкурентів. І коли окремі з них і виношували мрію про велике королівство, то ця мрія тривалий час була швидше згадкою про монополічне утворення в минулому, відблизком каролінгського чи західнофранкського королівства. То був скоріше продукт спогадів, ніж пророчого бачення, яке ставить нові цілі на майбутнє. Тут, як завжди, з переплетіння різноманітних особистих інтересів, планів та дій народився напрям розвитку, який мав власну закономірність цілісного процесу і який не планувала жодна окрема людина. Народилося й утворення, що його, власне, не планувала жодна з дійових осіб: держава Франція. Саме для того, щоб зрозуміти суть такого утворення, потрібно проникнути в ще мало вивчену сферу дійсності – у сферу відносин, що мають власні закони й власне поле динаміки.

Розподіл ваги в межах владної одиниці.

Значення такого розподілу для центру.

Утворення «королівського механізму»

15. У розвитку монополії треба розрізняти дві великі фази: фазу вільної конкуренції, яка веде до утворення більш чи менш приватної монополії, й фазу поступового перетворення «приватної» монополії на «публічну». Але цей рух, якщо придивитися ближче, – не просто послідовність тенденцій, що змінюють одна одну. Хоч усупільнення монополії на владу в процесі такої зміни набуває яскраво вираженої форми й стає домінантним явищем багато пізніше, структури, взаємозв'язки, які до цього явища ведуть, виникають і діють уже в першій фазі, коли з розмаїття конкурентних змагань поступово формується монополія на владу у формі приватної власності.

Значне й особливо помітне зрушення на шляху до усупільнення монополії на стягнення податків і застосування насильства у Франції – це, певна річ, Французька революція. Саме під час неї ці монополії справді переходять у розпорядження чи, принаймні, під організаційно гарантований контроль широких суспільних верств. Центральний правитель, хоч би який титул він мав, та інші чиновники, які здійснюють владну монополію, ще виразніше, ніж доти, поряд із рештою людей стають функціонерами у межах цілісного сплетіння взаємозв'язків у суспільстві, якому властивий поділ функцій. Їхня функціональна залежність від представників інших суспільних функцій стала така глибока, що набула виразного й чіткого вияву в суспільній організації. Але цю функціональну залежність монополії на панування та її власників від інших функцій у суспільстві спостерігаємо вже в попередніх фазах – просто вона була тоді ще не така глибока. Через те тривалий час вона не впадає в очі, не

виявляється так безпосередньо в організації, в інституціональній будові суспільства; через те розпорядча влада представників монополії спочатку більшою чи меншою мірою має характер «приватної власності».

16. Тенденції до своєрідного «усуспільнення» монопольного становища окремих родин виявляються, як уже сказано, за певних обставин, а саме: коли сфера поширення їхньої влади чи їхня власність набуває досить великих розмірів, тобто вже у суспільстві з переважно натуральним господарством. Те, що ми називаємо «феодалізмом», що описано вище як дія відцентрових сил, – не що інше, як вияв таких тенденцій. Вони показують, що функціональна залежність правителя від його слуг та підданих, тобто від широких суспільних верств, зростає; це приводить до того, що розпорядча влада на землі та військові засоби з рук однієї рицарської родини та її глави переходять спершу до його найближчих слуг та родичів, а потім – за певних обставин – і до всього рицарського суспільства. Ми вже вказували на те, що тут «усуспільнення», відповідно до особливостей землеволодіння та інструментів насильства, водночас означає ліквідацію централізованої – хай і незначною мірою – монополії; воно веде тут до трансформації однієї великої монопольної власності в низку менших, тобто до децентралізованої й менш організованої форми монополії. Поки землеволодіння залишається домінуючою формою власності, за певних обставин можуть знов і знов відбуватися зрушення то в один, то в інший бік; вільна конкуренція веде до домінування одного з рицарів і нагромадження під його владою земель та військової сили; потім, коли ця влада переходить до його спадкоємців, відбувається зрушення в бік децентралізації, нової конкурентної боротьби між його слугами, родичами або підданими різного рангу, в бік нових спроб досягти панівного становища. Залежно від географічних та кліматичних умов, форм господарювання, особливостей тваринництва й землеробства, що визначають життя людей, а також від релігійних традицій усі ці зрушення в бік централізації чи децентралізації можуть привести до складного комплексу суспільних зрушень і трансформацій. Історія інших, зокрема неєвропейських феодальних суспільств, показує, що з цього погляду такі закономірності діють повсюди. Та хоч які відчутні ці коливання то в один, то в інший бік у Франції, траєкторія розвитку тут, як порівняти з більшістю інших суспільств такого типу, проходить досить прямолінійно.

Модифікація, а зрештою й ліквідація цих ритмічних коливань, які знов і знов ставлять під загрозу саме існування великих монопольних утворень, відбувається лише в міру того, як із поглибленням поділу функцій у суспільстві змінюється панівна форма власності, коли домінуючу роль починає відігравати не земля, а гроші. Аж тоді велика централізована монополія, переходячи з рук одного правителя чи невеликого кола людей до рук більшого кола людей, вже не розпадається на численні дрібніші, як це відбувається в разі будь-якого зрушення в бік феодалізації, а поступово й так само централізовано перетворюється на інструмент

управління суспільства з поділом функцій як одного цілого, тобто на-самперед центральним органом того, що ми називаємо державою.

Розвиток обміну товарами й грошового обігу разом з еволюцією суспільних формацій, які є носіями цього обміну та обігу, перебуває в постійному взаємозв'язку з формуванням і розвитком монополії на панування в межах певної території; обидва ряди цього розвитку постійно переходять один в один і взаємно стимулюють один одного. На форму й тенденцію розвитку монополії на владу різнобічно впливають диференціація суспільства, зростання грошового обігу й виникнення про-шарків, котрі добувають гроші й володіють ними. З другого боку, поглиблення самого поділу праці, безпека шляхів сполучення та ринків на великих теренах, регулювання процесу карбування грошей і всього грошового обігу, захист мирної праці членів суспільства від фізичного насильства й безліч інших завдань координації й регулювання значною мірою залежать від формування великої монополії та її центральних інститутів. Інакше кажучи, що глибше в суспільному об'єднанні диференціюються робочі процеси, всі функції, що довгими й складнішими стають ланцюги індивідуальних дій, які мають переплітатись один з одним, щоб кожна окрема дія досягала своєї суспільної мети, то яскравіше виявляється одна з характерних рис центрального органу: *риса найвищого органу координації й регулювання цілісного процесу поділу функцій*. Без відповідного високоорганізованого органу цей процес, досягнувши певного рівня, далі не розвиватиметься. Звичайно, не можна сказати, що центральні інститути суспільств, організованих простіше й меншою мірою диференційованих, цієї функції не мають. Навіть суспільство зі слабкими зв'язками, як, наприклад, суспільство IX–X ст., що складалося з численних дрібних автаркій, за певних обставин потребувало якогось верховного координатора. Коли виникала загроза з боку могутнього зовнішнього ворога, тобто коли доводилося воювати, потрібен був хтось такий, хто забезпечував тісну єдність багатьох рицарів, координував їхню діяльність і ухвалював остаточні рішення. У такій ситуації знов виразно виявлялася взаємозалежність численних правителів, що жили кожен окремо. Коли не було погоджених дій усього війська, кожному з них загрожувала небезпека. А позаяк у такій ситуації залежність усіх рицарів від одного центрального правителя, тобто від короля, значно зростала, то цілком відповідно зростало і його значення, його суспільна сила й влада, – певна річ, якщо він виконував свою суспільну функцію, якщо він не зазнавав поразки. Та коли зовнішня загроза минала або не було можливості провадити експансію, залежність індивідів і груп від верховного центру координації й регулювання за такої структури суспільства була відносно невелика. Як тривале, спеціалізоване й диференційоване завдання ця функція центральних органів виразніше виступає аж тоді, коли суспільне об'єднання як ціле диференціюється дедалі глибше й глибше, коли в його клітинній будові поступово формуються

щораз нові функції, виникають нові професійні групи й прошарки. Аж тоді центральні органи регулювання й координації стають такі необхідні для забезпечення цілісності всього суспільного механізму, що в разі зміни у співвідношенні суспільних сил, тобто коли трансформується організація суспільства й відбувається зміна персонального складу управлінців, самі ці органи вже не зникають, як це колись відбувалося в процесі феодалізації.

17. Утворення особливо стабільних спеціалізованих центральних органів для управління великими територіями – одне з найвидатніших явищ у західноєвропейській історії. Як уже сказано, певні центральні органи є в кожному суспільному об'єднанні. Але як диференціація й спеціалізація суспільних функцій досягла в західному суспільстві вищого рівня, ніж у решті суспільних об'єднань світу, як за прикладом Західної Європи такого рівня диференціації й спеціалізації функцій згодом тільки починають досягати інші суспільні об'єднання, так і небаченого доти рівня стабільності спеціалізовані центральні органи досягають також спершу в Західній Європі. При цьому центральні органи зі своїми центральними функціонерами, набуваючи ваги як верховні координатори й регулятори суспільного життя, адміністративну владу дістають аж ніяк не відразу. Може легко зринуть думка, нібито з прогресом централізації, з посиленням регулювання й нагляду за всіма справами в суспільстві з боку стабільних центрів має поглиблюватися й стабілізуватись і вододіл між тими, хто панує, й тими, над ким панують. Насправді весь хід історії дає зовсім іншу картину. Звичайно, в західноєвропейській історії не бракує таких фаз, коли адміністративна влада й повноваження ухвалювати рішення в суспільного центру ставали такі великі, що можна вести мову про «панування» центрального правителя. Та саме новітня історія багатьох західних суспільних об'єднань демонструє такі фази розвитку, коли, попри всю централізацію, адміністративна влада в самих централізованих інститутах поділена й диференційована настільки, що важко однозначно сказати, хто ті, котрі панують, а хто ті, над ким панують. Пов'язані з центральними функціями повноваження ухвалювати рішення зазнають змін. Іноді вони розширюються, й тоді люди, які здійснюють ці функції, набувають авторитету таких, що «панують». Іноді вони звужуються, хоча через це централізація не послаблюється й значення центральних органів як головного центру координації та регулювання не зменшується. Іншими словами, для центральних органів, як і для решти суспільних формацій, характерні дві особливості: *їхня функція в самому переплетінні людських взаємозв'язків, до якого вони належать, і та суспільна сила, що завжди пов'язана з цією функцією*. Те, що ми називаємо «пануванням», – у суспільстві з високим рівнем диференціації не що інше, як особлива суспільна сила, що її надають певні функції (й насамперед центральні) її носіям проти представників інших функцій. Проте суспільна сила носіїв центральних функцій у глибоко диферен-

ційованому суспільстві визначається точнісінько так само, як і носіїв решти функцій. Якщо ці функції не пов'язані з особисто успадкованою монополією на їхнє тривале виконання, то суспільна сила відповідає тільки мірі взаємозалежності решти функцій. Зміцнення «панування» центральних функціонерів у суспільстві з глибоким поділом функцій – це свідчення того, що зростає залежність інших груп та прошарків у цьому об'єднанні від верховного органу координації й регулювання; послаблення цього «панування» означає зменшення такої залежності. Чимало прикладів таких змін суспільної сили центральних функціонерів дає нам не тільки той ранній період в історії утворення держав, на якому зосереджено увагу в цьому дослідженні, а й сучасна історія західних суспільств. Усі ці зміни – виразні ознаки специфічних трансформацій у сфері внутрішніх суперечностей у суспільстві *загалом*. Попри всі відмінності суспільних структур можна стверджувати, що певні механізми взаємодії здатні, якщо брати загалом, приводити (принаймні в диференційованому суспільстві) або до збільшення, або до зменшення суспільної сили центральних владних органів. Незалежно від того, хто в даний момент стоїть на різних полюсах вісі головної напруженості в суспільстві – дворяни й буржуа, буржуа й робітники чи невеликі чільні кола, пов'язані з цими більшими прошарками (скажімо, групи-конкуренти при королівському дворі або у верхівці армії чи партійного апарату), одне співвідношення суспільних сил зміцнює центральну владу, інше – послаблює.

На цьому механізмі взаємодії, який визначає суспільну силу центральної влади, ми детально не зупинятимемося. Процес суспільної централізації в Західній Європі, особливо у фазі «державотворення», так само, як і процес цивілізації, залишиться незрозумілим, якщо випустити з уваги основну закономірність механіки взаємодії, що виступає і як провідна нитка роздумів, і як загальна схема спостереження. Якщо взяти «централізацію» на описаній нами стадії утворення держав і поглянути на боротьбу за владу між різноманітними князівськими домами та володіннями з погляду її учасників, то стане очевидно, що для них це протистояння з центром було чимось на кшталт *відносин держави із «закордоном»*. Тепер наше завдання полягає в тому, щоб розглянути ті процеси взаємодії *всередині* політичних одиниць, які, коли порівняти з попередньою фазою, надають центральній владі особливої сили та міцності й тим самим образу «абсолютистської держави». В історичній реальності обидва ці процеси – перерозподіл і зміна ваги прошарків *усередині* однієї політичної одиниці та зміщення ваги в системі напруженостей між *різними* політичними одиницями – постійно взаємодіють.

Як уже показано вище, в ході конкурентної боротьби між різноманітними володіннями поступово один князівський дім бере гору над рештою. Цим самим він дедалі більшою мірою переймає функцію верховного регулятора в усій великій політичній одиниці. Але саму цю

функцію створив не він, вона дістається йому внаслідок його великої, нагромадженої в конкурентній боротьбі власності й монополії на інструменти, потрібні для ведення війни та стягування податків. Ця функція виникає, набуває рис і відповідної ваги внаслідок поглиблення диференціації функцій у цьому суспільному об'єднанні загалом. І якщо дивитися з такого погляду, то спершу здається просто парадоксальним те, що в цій фазі державотворення центральний правитель набуває такої надзвичайно великої суспільної сили. Адже тепер, наприкінці середніх віків, разом із чимдалі швидшою диференціацією функцій щораз відчутнішою стає його функціональна залежність від носіїв решти функцій. Саме в цей час розширюються й зміцнюються взаємозв'язки між ланцюгами функціонально диференційованих дій, центральна влада дедалі більшою мірою виступає як функціональна за своїм характером. Те, що прибирає виразних інституціональних рис після Французької революції, тепер дає про себе знати багато відчутніше, ніж в епоху середньовіччя. Яскраве свідчення цього – залежність центрального правителя від коштів, які він збирає з усієї підвладної йому території. Нема жодного сумніву в тому, що, скажімо, Людовік XIV залежав від таких взаємозв'язків, від щільно переплених ланцюгів дій уже багато дужче, ніж той-таки Карл Великий. То чому ж у цій фазі центральний правитель має такі широкі повноваження ухвалювати рішення, таку велику суспільну силу, що ми звичайно ведемо мову про його «необмежену» владу?

Насправді не тільки монопольне право князя на засоби військової влади тримало під постійною загрозою решту прошарків його володіння, а особливо аж ніяк не безсилі їхні верхівки. У цій фазі з властивими їй суперечностями своєрідна констеляція сил робила ці прошарки залежними від верховного координатора й регулятора. Ця залежність була така велика, що вони тривалий час змушені були відмовлятися од боротьби за контроль над ухваленням важливих рішень і навіть від участі в цьому процесі.

Цю своєрідну констеляцію не можна зрозуміти, якщо не з'ясувати однієї особливості людських відносин, яка з поглибленням поділу функцій у суспільстві також виявляється чимдалі виразніше. Це – *відкрита або прихована амбівалентність відносин*. У стосунках як між окремими людьми, так і між різноманітними функціональними прошарками специфічна *подвійність чи й множинність інтересів* виявляється тим виразніше, чим розлогішою й багатшою стає мережа взаємозалежностей, у яку вплетене окреме суспільне існування чи цілий функціональний клас. Тут усі люди, всі групи, стани та класи в тій чи тій формі залежні одне від одного; вони – потенційні друзі, союзники чи партнери й водночас, коли йдеться про їхні інтереси, – потенційні суперники, конкуренти чи вороги. У суспільствах, де переважає натуральне господарство, стосунки між людьми часто недвозначно негативні – це стосунки

неприхованої, відвертої ворожості. Коли кочовики вдираються на вже обжиті землі, то у взаєминах між ними й місцевим населенням немає й сліду функціональної взаємозалежності. Між цими групами панують відносини, по суті, справжньої ворожнечі, це – боротьба не на життя, а на смерть. У таких просто організованих суспільствах багато більші й шанси виникнення чіткої, нічим не ускладненої взаємозалежності, взаємин дружби, союзництва, любові, служби, до яких не домішуються ніякі чужі інтереси. Багатьом середньовічним книжкам властиве самотнє чорно-біле бачення світу, дуже часто ми знаходимо тут лише добрих друзів та лиходіїв; це – яскравий вияв схильності середньовіччя саме до таких стосунків. Але в дійсності цього часу, з огляду на меншу функціональну пов'язаність людей, нерідко трапляються різкі переходи від одних крайнощів до інших, від щирої дружби до запеклої ворожнечі. Коли суспільні функції й інтереси людей стають чимдалі розгалуженішими й суперечливішими, в їхній поведінці та почуттях щораз частіше виявляємо своєрідний розкол, такий собі одночасний вияв позитивних і негативних елементів, суміш притлумленої симпатії й притлумленої антипатії в різноманітних пропорціях і з різноманітними відтінками. Рідше трапляються випадки відвертої, аж ніяк не амбівалентної ворожнечі, а кожна спрямована проти суперника дія водночас чимдалі частіше загрожує в якійсь формі й суспільному існуванню того, хто до неї вдається. Водночас вона розладнує роботу всього функціонально-розподільчого механізму, що забезпечує суспільне існування обох сторін. Тут потрібно було б надто багато місця, щоб глибоко розглянути цю фундаментальну *множинність інтересів*, її наслідки для політики чи психологічного габітусу та його соціогенезу, пов'язаного з поглибленням поділу функцій. Та кілька коротких зауваг, уже зроблених із цього приводу, показують, що тут ідеться про одну з найважливіших структурних особливостей глибоко диференційованого суспільства – ту особливість, котра зумовлює формування цивілізованої поведінки.

З поглибленням поділу функцій амбівалентними чимраз очевидніше стають, наприклад, відносини між різноманітними політичними одиницями. Наочним прикладом цього можуть служити стосунки між сучасними державами, насамперед європейськими. Хоч переплетіння й поділ функцій між ними ще не досягли такого рівня, як *усередині* кожної з них, будь-яка воєнна розрядка вже тепер становить загрозу цьому глибоко диференційованому сплетінню націй як цілому такою мірою, що кінець кінцем сам переможець опиняється у вкрай скрутному становищі. Він може – а нерідко й хоче – спустошити ворожу територію, винищити її мешканців і переселити туди частину свого населення. Щоб здобути перемогу, він мусить завдати якомога більшої шкоди високорозвиненому промисловому апарату противника. Але, щоб забезпечити мирне існування власної країни, він мусить цей апарат певною мірою зберігати чи й відновлювати. Він може розширити колоніальні володіння,

змінити кордони, завоювати ринки збуту, випередити суперників в економіці й військовій справі – одне слово, досягти над ними загальної переваги. Та позаяк у змаганнях глибоко диференційованих суспільних об'єднань кожен суперник чи противник – це водночас і партнер у рамках дії механізму поділу праці, то будь-яка швидка й радикальна зміна в одному секторі цього переплетіння неминуче призводить до змін і перебоїв в іншому. Певна річ, через це механізм конкуренції та монополії не перестає відігравати свою роль. Але неминуча боротьба за домінування стає в усій цій вразливій системі країн дедалі ризикованішою; долаючи складні напруженості й розрядки, система виразно виявляє тенденції до домінування й *федеративного* – на перших порах – об'єднання великих одиниць навколо певних центрів домінування.

З поглибленням поділу функцій ще амбівалентнішими в цьому самому сенсі стають і відносини між різноманітними суспільними верствами *всередині* політичного об'єднання. Тут за певні можливості також борються, хоч і на багато вужчому просторі, групи, суспільне існування кожної з яких функціонально залежить від її суперниць. Вони також противники й партнери водночас. Бувають суміжні ситуації, коли структура суспільства функціонує так погано, а напруженості в ньому зростають такою мірою, що величезному сектору людей і цілим прошаркам у ньому, сказати б, «не залишається вибору». У такій ситуації негативний бік амбівалентних відносин, тобто суперечність інтересів, може так переважити позитивний, тобто спільність інтересів, яка ґрунтується на взаємозалежності функцій, що це виплеться в розрядку напруженості насильницьким шляхом, різке зміщення суспільної рівноваги й реорганізацію суспільства на іншій соціальній основі. Але до настання такої революційної ситуації функціонально пов'язані між собою прошарки зі своїми різноманітними й суперечливими інтересами певним чином співіснують. Вони вагаються між бажанням більшою чи меншою мірою позбавити соціального противника переваг і страхом водночас зруйнувати в боротьбі з ним увесь соціальний апарат, від функціонування якого залежить і їхнє власне суспільне існування. І це – та констеляція, та форма відносин, яка приховує в собі ключ до розуміння змін у суспільній силі центральних функціонерів. Коли кооперація між наймогутнішими функціональними класами проходить без особливих труднощів, коли їхні інтереси не настільки суперечливі, щоб затьмарити вигоди від взаємної залежності й становити загрозу для функціонування всього суспільного апарату, тоді можливості ухвалювати рішення для центру виявляються більш чи менш обмеженими. Ці можливості починають розширюватися, коли зростає напруженість між головними суспільними групами; оптимальних розмірів вони досягають тоді, коли більшість різноманітних функціональних класів зацікавлена зберегти своє суспільне існування в наявній формі такою мірою, що остерігається значних порушень у роботі апарату загалом і, відповідно, глибокого

потрясіння у власному існуванні. Та коли й структурні суперечності інтересів між могутніми функціональними групами такі гострі, що постійний добровільний компроміс між ними, по суті, неможливий, тоді соціальні зіткнення стають постійним явищем, що не приводить ні до вирішальної перемоги, ні до цілковитої поразки одного із суперників. Найяскравіше це виявляється в тих фазах розвитку, коли різноманітні групи й прошарки суспільного об'єднання мають приблизно однакову силу й перебувають у певній рівновазі, навіть коли інституціонально посідають аж ніяк не однакове становище, – як, наприклад, дворянство й буржуазія чи буржуазія й робітництво. Хто за такої констеляції сил у збуреному, стомленому від безрезультатної боротьби суспільстві зможе заволодіти верховними органами регулювання й контролю, той дістане можливість силоміць домогтися компромісу й зберегти наявну рівновагу у відносинах груп із протилежними інтересами. Ці різні групи не можуть ні розійтися, ні об'єднатись; як наслідок, їхнє суспільне існування виявляється великою мірою залежним від верховного координаційного центру. Ця залежність багато більша, ніж у тому разі, коли взаємозалежні інтереси розбігаються менше, що полегшує безпосередні контакти між такими групами. Коли в більшості різноманітних функціональних класів (чи принаймні в їхніх діяльних чільних групах) справи стоять іще не так погано, щоб вони зважилися поставити на карту своє суспільне існування, але водночас вони відчують взаємну загрозу, намагаються уникати будь-якого порушення наявної рівноваги, остерігаються найменшого посилення другої сторони, – в такому разі сили цих класів нейтралізують одна одну. За такої констеляції в суспільстві центральна влада дістає ширші можливості, ніж за будь-якої іншої; її представники, хоч би як вони називались, одержують оптимальні повноваження ухвалювати рішення. Фігура такої взаємопов'язаності в історичній реальності має різні варіанти. Ми вже згадували про те, що особливо яскраво вони виявляються лише в глибоко диференційованому суспільстві, тоді як у суспільствах із нижчим рівнем взаємозалежності й поділу функцій сильну центральну владу на великих територіях забезпечують передовсім військова сила та воєнні перемоги. У диференційованих суспільствах вирішальну роль в утвердженні сильної центральної влади відіграють, безперечно, й успіхи в зіткненнях з іншими політичними одиницями. Та коли поки що не брати до уваги фактора зовнішніх відносин суспільства та значення цього фактора для підтримання внутрішньої рівноваги, коли поставити собі запитання про те, як саме в глибоко диференційованому суспільстві, попри рівномірний поділ і взаємозалежність функцій у ньому, можлива сильна центральна влада, то щоразу, шукаючи відповідь на це запитання, ми наштовхуватимемося на ту саму специфічну констеляцію. Вона виступає спочатку у вигляді загальної схеми: *в глибоко диференційованому суспільстві сильна центральна влада встановлюється тоді, коли амбівалентність інтересів найважливіших*

функціональних груп така велика, а їхня рівновага настільки збалансована, що між ними не доходить ні до вирішального компромісу, ні до вирішальної боротьби за перемогу.

Таке переплетіння взаємозв'язків і взаємодій ми коротко називаємо тут «*королівським механізмом*». По суті, саме така констеляція дала змогу центральній владі досягти оптимальної суспільної сили в епоху «абсолютизму». Але такий апарат підтримання рівноваги – це, безперечно, не лише сильна королівська влада та її соціогенетичний механізм; у диференційованому суспільстві цей апарат ми виявляємо в основі будь-якого сильного самовладдя, хай там як воно називається. Одна людина чи група людей у центрі завжди балансує на суперечностях між великими й малими групами, які залежать одна від одної й постійною стримують одна одну, виступаючи одночасно і як противники, і як партнери. Таке переплетіння зв'язків на перший погляд може видатися механізмом украй ненадійним. Але історична реальність свідчить про те, як неблаганно й міцно таке переплетіння, як і решта механізмів, може пов'язувати окремих людей, котрі його утворюють, – поти, поки тягар, що з покоління в покоління нагромаджується на одній шальці терезів, зрештою стає надмірним, і це приводить до більш чи менш насильницького розриву цих взаємних зв'язків й уможливорює утворення нової форми їхнього переплетіння.

18. Суспільна закономірність ставить центрального правителя й центральний апарат в особливе становище – й то тим рішучіше, чим глибшої спеціалізації набуває цей апарат і його органи. Центральний правитель і люди з його штабу можуть бути представниками якоїсь однієї соціальної формації або вихідцями переважно з одного суспільного прошарку. Та досить комусь досягти в центральному апараті певного становища й на певний час там утвердитись, як це становище починає диктувати йому свої закони. Як наслідок, він змушений більшою чи меншою мірою дистанціюватися від решти суспільних груп і прошарків, зокрема й від тієї групи, яка так високо його піднесла, від того прошарку, з якого він вийшов.

У диференційованому суспільстві центральний правитель, з огляду на його специфічні функції, має й специфічні інтереси. Позаяк його функція полягає в тому, щоб дбати про цілісність суспільства, про збереження його в такому стані, якого воно досягло, то він до певної міри зацікавлений у тому, щоб підтримувати рівновагу інтересів усіх функціональних груп. Уже саме це завдання, до усвідомлення якого правителя підводить просто його щоденний досвід, уже той ракурс, у якому він спостерігає життя суспільства, спонукають його більшою чи меншою мірою дистанціюватися від усіх функціональних груп. Та водночас він, як і решта людей, мусить дбати й про збереження власного суспільного існування; він мусить докладати зусиль, щоб його суспільна сила не зменшувалась, а скоріше щоб вона зростала. І в цьому сенсі він –

також одна зі сторін, що беруть участь у грі суспільних сил. Поки його інтереси, з огляду на особливості його функції, пов'язані з безпекою й функціонуванням усієї суспільної структури, він мусить усередині цієї структури допомагати одним і водночас перешкоджати іншим досягати певних суспільних позицій, вступати в боротьбу й укладати союзи, маючи на меті зміцнення власних позицій. І тут інтереси центрального правителя також ніколи не стають цілком ідентичними інтересам якогось окремого прошарку чи групи в його суспільстві. Іноді вони до певної міри збігаються з інтересами тої чи тої групи, та коли центральний правитель надміру ототожнює себе з однією з цих груп, коли відстань між ним і однією з таких груп починає скорочуватися, рано чи пізно його суспільна сила опиняється під загрозою. Бо ця сила, як уже сказано, залежить, з одного боку, від певної рівноваги між різноманітними групами, певного рівня кооперації та єдності різних інтересів у суспільстві; але, з другого боку, вона залежить і від того, щоб між групами існували висока постійна напруженість і протилежні інтереси. Центральний правитель завдасть шкоди власним позиціям і тоді, коли, скориставшись владою, підтримає якусь одну групу зі свого вужчого чи ширшого оточення й дасть їй змогу коштом решти груп домогтися цілковитої переваги й могутності. Коли одна група чи один прошарок у суспільстві дістає безсумнівну перевагу над рештою (нехай навіть ця група не має внутрішньої цілісності чи її роздирають гострі суперечності), тоді її залежність від верховного координатора – а відтак і всевладний характер його функції – зменшується. Позиції центрального правителя виявляються не меншою мірою ослабленими та підірваними й у тому разі, коли напруженість у стосунках між головними групами його суспільства зменшується настільки, що вони самі здатні регулювати питання кооперації, тобто об'єднуватися в спільних діях. Зазвичай принаймні це стосується відносно мирного часу. В період війни, коли всьому суспільству чи, принаймні, його найважливішим групам загрожує зовнішній ворог, спад внутрішньої напруженості не становить небезпеки для центрального правителя й навіть може бути йому корисним.

Одне слово, центральний правитель і його апарат становлять у своєму суспільстві своєрідний центр із власними інтересами. Становище цього правителя нерідко спонукає його до союзу швидше з групами другими за силою, ніж ототожнювати себе з групою, найсильнішою в суспільстві. Його інтереси вимагають підтримувати як кооперацію, так і певну напруженість між окремими частинами суспільства. Отже, не тільки його становище залежить від виду й глибини амбівалентності у відносинах між різноманітними соціальними формаціями – амбівалентне саме його ставлення до кожної з цих формацій.

Загальна схема суспільного апарату, що виникає в такий спосіб, дуже проста. Самовладець, король, як індивід завжди незрівнянно слабкіший, ніж суспільство загалом, правителем і верховним слугою якого він є.

Якби це суспільство чи навіть лише значні його частини об'єдналися й виступили проти нього, він не стримав би їхнього натиску, так само як кожен індивід безсилий проти цілого сплетіння взаємозв'язаних людей. Своєрідне становище центрального правителя як людини, наділеної в суспільстві всією повнотою влади, можна пояснити, як вже сказано, тим, що інтереси людей у цьому суспільстві почасти збігаються, а почасти протилежні одні одним, що люди діють, з одного боку, в злагоді, а з другого – всупереч одні одним; тобто це становище можна пояснити фундаментальною амбівалентністю соціальних відносин у диференційованому суспільному об'єднанні. Бувають ситуації, коли позитивний бік цих відносин домінує над негативним або коли негативний, принаймні, не перекриває позитивного. Однак на шляху до домінування негативного боку є перехідні фази, коли антагонізми, суперечності інтересів такі великі, що взаємозалежність дій та інтересів, яка не зникає, у свідомості учасників відступає на задній план, не втрачаючи свого значення зовсім. Так виникає фігурація, яку ми вже змалювали вище: сили різноманітних частин суспільства приблизно врівноважують одна одну; напруженості між ними знаходять вияв у низці більших і менших зіткнень, але жодна зі сторін не спроможна перемогти чи знищити другу; водночас вони не можуть дійти злагоди, позаяк зміцнення однієї сторони загрожує суспільному існуванню другої; не можуть вони й ігнорувати одна одну, бо суспільне існування однієї залежить від суспільного існування другої. Це та ситуація, яка дає оптимальну владу королю – людині, котра стоїть на вершині суспільства, його центральному правителю. Ця ситуація недвозначно показує, в чому полягають його специфічні інтереси. Внаслідок такого переплетіння глибоких взаємозалежностей і глибоких антагонізмів виникає суспільний апарат, який можна було б назвати небезпечним і навіть страшним винаходом, якби він був наслідком зусиль якогось одного-єдиного суспільного інженера. Як і всі суспільні утворення в таких історичних фазах, цей «королівський механізм», що дає всю повноту влади окремій людині як верховному координатору, формується поступово й без будь-якого плану, в ході суспільних процесів.

Наочне уявлення про роботу цього апарату найкраще може дати картина перетягування каната. Групи, соціальні сили, які приблизно врівноважують одна одну, тягнуть канат у різні боки. Обидві сторони щомога впираються, ні на мить не послаблюючи зусиль, але жодній не вдається бодай трохи зрушити з місця другу. Якщо в ситуації такої надзвичайної напруженості між групами, що тягнуть канат у різні боки й водночас пов'язані між собою цим самим канатом, ми уявимо когось такого, хто не належить до жодної з груп-суперниць і має змогу прикласти особисті зусилля на користь то однієї, то другої групи, але при цьому пильно стежить за тим, щоб сама напруженість не послаблювалась, а жодна зі сторін не домагалася вирішальної переваги, то це – саме той, у чиїх руках усе плетиво напруженості. За такої розстановки суспільних

сил найменшого зусилля однієї людини, котра сама собою не годна зрушити з місця ні одну, ні другу групу, вже не кажучи про групи об'єднані, виявляється достатньо для того, щоб викликати рух загалом. Неважко здогадатися, чому це їй удається: в такій рівновазі приховані величезні сили, й вони не можуть почати діяти, поки не буде спущено гачок, на якому лежить палець однієї людини. Саме ця людина запускає механізм протиборства сил. Вона додає свою силу до прихованих сил то однієї, то другої сторони й цим самим забезпечує невелику перевагу однієї з них. Завдяки цьому вони дістають змогу заявити про себе. За такої розстановки сил суспільний апарат – це той своєрідний перемикач, який автоматично в багато разів збільшує невеличке зусилля індивіда, що тримає в руках цей перемикач. Але щоб такий апарат тривалий час функціонував більш-менш безперебійно, цей індивід повинен користуватися ним надзвичайно обережно. Той, хто керує апаратом, улягає його закономірностям так само, як і всі ті, що його складають. Його повноваження ухвалювати рішення більші, ніж їхні, але він також вищою мірою залежить від структури цього апарату: необмеженою його владу аж ніяк не назвеш.

Це – тільки схематичний начерк тієї розстановки суспільних сил, яка забезпечує центральному правителю його оптимальну владу. Але навіть такий начерк чітко й виразно демонструє основоположну структуру суспільної позиції правителя. Центральний орган набуває тієї оптимальної сили, що звичайно виявляється в міцному самовладді, не випадково й не щоразу, коли з'являється сильна особистість, а лише тоді, коли можливості для цього створює певна будова суспільства. Відносно широкі повноваження ухвалювати рішення, що дістаються в такий спосіб центральному правителю у великому диференційованому суспільстві, пов'язані з тим, що цей правитель опиняється в точці перетину соціальних суперечностей і має змогу вести свою гру, використовуючи протилежні інтереси й амбіції, які врівноважують одні одних на підвладній йому території.

Звичайно, ця схема до певної міри спрощує справжній стан справ. У бодай трохи диференційованих людських об'єднаннях рівновага в тому полі напруженостей, яким є кожне суспільство, завжди реалізується у взаємодії й протистоянні численних груп і прошарків. Але для позиції центрального правителя ця багатополярна напруженість має таке саме значення, як і біполярна, щойно показана на схемі.

Антагонізм між різноманітними частинами суспільства, безперечно, не завжди прибирає форму свідомої боротьби між ними. Напруженості й тут виникають не стільки внаслідок певних планів чи свідомо визначених цілей боротьби, скільки внаслідок дії анонімних механізмів переплетіння взаємозв'язків. Для прикладу можна назвати механізми поглиблення монетаризації й комерціалізації господарства, які наприкінці епохи середньовіччя сприяють соціальному занепаду більшої частини

рицарів-феодалів дужче, ніж свідомі наміри міських буржуазних кіл. Та хоч би як у планах і цілях окремих людей чи груп виявлялись антагонізми, породжені зростанням грошового обігу, саме ці антагонізми зумовили появу суперечності між дедалі сильнішими міськими прошарками й функціонально дедалі слабкішими землевласниками. Але разом зі зростанням цих взаємозв'язків та суперечностей розширюються й повноваження ухвалювати рішення тих, котрі в процесі дії механізму конкуренції стають центральними правителями, королями, аж поки вони, балансуючи між інтересами буржуазії й дворянства, зрештою набувають своєї оптимальної сили у формі абсолютної королівської влади.

19. Вище ми вже ставили запитання про те, чому взагалі в диференційованому суспільстві формується й утримується абсолютистська за своєю силою центральна влада, попри те, що центральний правитель тут залежать від дії всього механізму поділу функцій не менше, ніж люди, котрі посідають інші позиції. Відповідь нам дає схема королівського механізму. Суспільну силу центрального правителя в цій фазі вже не можна пояснити *тільки* його військовою могутністю та розмірами власності й доходів, хоч і без цих двох складових жоден центр суспільного об'єднання не може функціонувати взагалі. Для того, щоб у диференційованому суспільстві центральний правитель міг досягти такої оптимальної влади, яку мав монарх в епоху абсолютизму, потрібен, крім усього іншого, особливий розподіл сил усередині суспільства.

Суспільний інститут королівської влади найбільшої суспільної сили досягає, по суті, в тій історичній фазі, коли дворянство, втрачаючи свою могутність, уже змушене в багатьох відношеннях змагатися з буржуазними групами, що перебувають на піднесенні, й при цьому жодна зі сторін не спроможна рішуче витіснити другу з конкурентного простору. В XVI ст. монетаризація й комерціалізація суспільства, які набувають швидкого розвитку, висувають уперед буржуазні групи й значно відтісняють на задній план більшість рицарства, давнього дворянства. Наприкінці цієї соціальної боротьби, в якій знаходить вияв глибока трансформація суспільства, взаємна залежність між частиною дворянства й частиною буржуазного стану істотно зростає. Дворянство, суспільна функція і сам образ якого зазнають докорінних змін, тепер має справу з третім станом, представники якого набули в суспільстві значної ваги й прагнуть угору ще наполегливіше, ніж доти. Багато давніх рицарських родин вимирають, багато буржуазних родин дістають дворянство, і їхні нащадки вже через кілька поколінь представляють інтереси трансформованого дворянства в боротьбі з буржуа. Чимдалі тісніше переплетіння інтересів тих і тих веде до їхнього неминучого протистояння.

І все ж мета цього буржуазного стану чи, принаймні, його верхівки полягає – на відміну од мети великої частини буржуазії в 1789 р. – не в усуненні дворянства як суспільного інституту. Найвища мета окремого

буржуа, як уже сказано, – це домогтися для себе й своєї сім'ї дворянського титулу з усіма його перевагами. Чільні буржуазні групи хочуть дістати привілеї й престиж дворянства меча та шпаги. Вони не прагнуть усунути дворянство як таке, а в найкращому разі бажають виступати новим дворянством або хоча б поруч із давнім. У XVII, а особливо у XVIII ст. ця верхівка третього стану, *noblesse de robe*, невтомно наголошує, що вона – така сама благородна, важлива й знатна, як і дворянство меча та шпаги. І це суперництво знаходить вияв, безперечно, не тільки в словах та ідеології. За словами простежується постійна, хоч і більшою чи меншою мірою прихована й поки що нерішуча боротьба між обома станами за перевагу й владні позиції.

Принагідно ми тут уже згадували про те, що розуміння констеляції суспільних сил часів аболютизму ускладнює одна обставина: буржуазію цієї фази часто ототожнюють із формацією, яка має ту саму назву сьогодні (чи, принаймні, мала її вчора), та вважають типовим і соціально найважливішим її представником «самостійного торговця». У XVII–XVIII ст. найбільший суспільний вплив і вагу мають ті представники буржуазії (принаймні у великих континентальних країнах), котрі служать у князя чи в короля, тобто люди, ближчі чи далшчі предки яких були, звичайно, ремісниками чи купцями, але самі вони тепер посідають пости в апараті влади. До того, як торговельні прошарки самі становитимуть верхівку буржуазії, на чолі третього стану тут стоять – якщо висловлюватися сучасною термінологією – державні чиновники.

Структура й характер державних постів у різних країнах іноді досить-таки відмінні. У давній Франції найважливіші представники буржуазії – це своєрідне поєднання рантьє й чиновника; це чоловік, котрий купив за гроші місце в державному апараті як особисту, а отже, й приватну власність або котрий (що, зрештою, те саме) успадкував це місце від батька. З огляду на своє службове становище він має цілу низку привілеїв: наприклад, багато таких постів дають право не платити податки. А вкладений у придбання поста капітал повертається у вигляді заробітної плати та різноманітних доходів, що їх це місце дає чиновникові.

Це люди, що носять «*robe*» й у часи «*ancient regime*» представляють буржуазію в станових парламентах. Вони й поза цими зібраннями виступають загалом речниками буржуазії, представниками її інтересів у стосунках з іншими станами й королем. У вимогах і заявах, у політичній тактиці цієї чільної групи знаходить вияв суспільна вага й сила третього стану. Звичайно, інтереси цього верхнього прошарку буржуазії не завжди повністю збігаються з інтересами решти буржуазних груп. Однак спільний у них – крім багатьох інших – передовсім інтерес один: зберегти численні свої привілеї. Особливі права й привілеї притаманні для суспільного існування не лише дворян та чиновників – вони становлять основу існування й купців, і об'єднаних у цехи та гільдії ремісників цього часу. Хай там які ці привілеї зокрема, а буржуазія, що вже має певну суспільну вагу, аж

до другої половини XVIII ст., як і дворянство, – це стан, тобто формація з особливими правами, завдяки яким вона підтримує своє суспільне існування. І тут ми знов наштовхуємося, вже з іншого боку, на той механізм взаємозв'язків і взаємозалежностей, який не дає буржуазії завдати будь-якого вирішального удару своєму противникові, дворянству. Буржуазія може вибороти в дворянства ті чи ті окремі особливі права, але вона не може й ніколи не хоче скасувати сам суспільний інститут привілеїв, який робить дворянство особливим станом: адже власне суспільне існування буржуазії підтримують і захищають ці самі привілеї.

Аж коли в клітинній будові суспільства посилюється вплив тих буржуазних елементів, соціальна основа яких уже не залежить від станових привілеїв, коли у зв'язку з цим чимраз більший сектор у суспільстві починає усвідомлювати, що ці особливі права, гарантовані чи створені урядом, стають серйозною перешкодою для протікання всього функціонально-розподільчого процесу, – аж тоді з'являються соціальні сили, які готові вступити у вирішальну боротьбу з дворянством, які хочуть скасувати не лише окремі його привілеї, а й суспільний інститут дворянських привілеїв.

Але такі групи нової буржуазії, що виступають проти привілеїв як таких, водночас замахуються – розуміють вони це чи ні – на основи давніх буржуазних формацій, станової буржуазії. Її привілеї, вся форма її станової організації має суспільну функцію лише доти, доки їй протистоїть привілейований стан дворянства. Стани обертаються на братів-ворогів або, правильніше сказати, на братів з амбівалентними інтересами, на взаємозалежні клітини того самого суспільного устрою. Разом зі знищенням одного стану як інституту автоматично гине інститут другого, гине весь цей устрій як одне ціле.

Революція 1789 р. – це, по суті, не просто виступ *буржуазії* проти *дворянства*. Вона покладає край суспільному існуванню станової буржуазії, насамперед її представників у го́бе, привілейованого чиновництва з третього стану, а також давнього стану цехових ремісників – і то так само рішуче, як і дворянства. І цей спільний загин станів відразу проливає світло на всі соціальні ускладнення, на специфічну констеляцію сил попередньої фази. Він ілюструє те, що вище в досить загальних рисах уже сказано про взаємозалежність і амбівалентність інтересів певних суспільних прошарків, а також про апарат рівноваги, який виникає внаслідок такої констеляції й надає суспільну силу центральній владі. В епоху абсолютизму – аж до появи нової, нестанової буржуазії, яка поступово відділяється від давньої, – політично вагома частина буржуазії своїми інтересами, діями й мисленням повністю прив'язана до специфічної рівноваги, властивої становому устрою. Саме через це в усіх зіткненнях із дворянством і, звичайно ж, із першим станом, духівництвом, ця буржуазія, як і два перші стани, знов і знов опиняється в зашморгу своїх амбівалентних інтересів. У боротьбі з дворянством за власні інте-

реси буржуа ніколи не зважуються поставити надто високу мету, не зашкодивши самі собі. Будь-який серйозний удар дворянству як інституту підірвав би основи всього державного й суспільного апарату, а відтак бумерангом уцілів би в саму привілейовану буржуазію й завдав би шкоди її суспільному існуванню. Всі привілейовані прошарки однаково зацікавлені в тому, щоб у боротьбі один проти одного не заходити надто далеко; всі вони тепер бояться тільки одного: глибокого потрясіння й порушення рівноваги в суспільному апараті загалом.

Та водночас не можуть вони й уникнути боротьби між собою, адже їхні інтереси, які в чомусь одному збігаються, в усьому іншому діаметрально протилежні. Так уже розподілено між ними суспільну вагу, а їхні суперечності такі гострі, що будь-яка, бодай невелика перевага, будь-яке посилення однієї сторони друга сприймає як загрозу для себе. Звичайно, з одного боку, окремі представники різноманітних груп нерідко підтримують між собою досить чемні, навіть дружні взаємини; але, з другого боку, стосунки між обома станами загалом і передусім між їхніми верхівками протягом усього «ancien régime» залишаються надзвичайно напружені. Всі побоюються одне одного; кожне з прихованою недовірою недремно стежить за тим, що роблять інші. Крім того, ця найважливіша вісь напруженостей між дворянством і буржуазією проходить крізь безліч інших, не менш амбівалентних відносин. Між чиновницькою ієрархією апарату світської влади й церковною ієрархією безперервно точиться відкрита чи прихована конкурентна боротьба за владні повноваження й престиж. Духівництво в окремих питаннях раз у раз виступає проти тих чи тих дворянських кіл. Так у цій багатополарній системі рівноваги постійно, з найрізноманітніших, часто зовсім незначних причин доходить до дрібних вибухів і сутичок. За ідеологічними зіткненнями стоїть випробування суспільних сил.

Але король чи його представники, переходячи то на один, то на другий бік, успішно скеровують роботу всього цього механізму. І король набуває такої великої суспільної сили саме через те, що структурна напруженість між основними групами цього суспільного сплетіння надто висока й не дає змоги дійти безпосереднього компромісу у вирішенні спільних питань, а відтак і до рішучих спільних дій проти самого короля.

Як відомо, спільно виступити в цей період проти короля буржуазним і дворянським групам щастить тільки в одній країні – в Англії. Попри всі особливості будови англійського суспільства, завдяки яким тут спадає напруженість між станами й виникають стабільні контакти між їхніми представниками, сама суспільна констеляція, що, попри декотрі відхилення, приводить до обмеження повноважень центрального правителя ухвалювати рішення, знову виразно показує, яке сплетіння взаємозв'язків в інших країнах сприяє тому, що тут центральна влада набуває тієї величезної суспільної сили, яка виявляється в образі абсолютизму.

У XVI та ще й на початку XVII ст. і у Франції не бракує людей найрізноманітнішого соціального походження, які намагаються об'єднати різноманітні суспільні формації в боротьбі проти королівської влади, що набула загрозливих масштабів. Усі ці спроби зазнають поразки. Громадянські війни та бунти яскраво показують, як палко різноманітні станові групи й у Франції бажать обмежити повноваження короля та його представників. Але не менш очевидно вони виявляють і глибокі суперечності між цими групами та розбіжність їхніх інтересів, яка стає на заваді спільним діям у цьому напрямі. Кожна з груп прагне обмежити королівську владу собі на користь, і кожна досить сильно саме для того, щоб перешкодити зробити це іншій групі. Всі вони тримають одна одну в страху, й кінець кінцем, розчарувавшись, усі гуртом знов опиняються в залежності від могутнього короля.

Інакше кажучи, в процесі глибокої суспільної трансформації, внаслідок якої функції буржуазних груп посилюються, а дворянських – послаблюються, настає фаза, коли суспільні сили обох функціональних груп (хоч які напруженості існують між ними й третіми групами, а також усередині них самих) загалом урівноважують одні одних. Так на довший чи коротший час виникає, по суті, той апарат, що його вище ми змалювали як «королівський механізм»: суперечності між обома основними групами надто великі, щоб між ними могло дійти до вирішального компромісу, а те, як між ними розподілена суспільна вага, а також тісна взаємозалежність суспільного існування обох груп не дає вирішити питання про панівне становище однієї з них у відкритій боротьбі. Отак, неспроможні об'єднатися, неспроможні на повну силу вести боротьбу й перемагати, вони змушені передавати повноваження ухвалювати всі ті рішення, яких не здатні домагатися самі, центральному правителю.

Цей апарат виникає, як уже сказано, сліпо й без будь-якого плану, в ході суспільних процесів. Як ним управляють – добре чи погано, – великою мірою залежить, звичайно, від особистості того, кому випадає функція центрального правителя. Щоб показати, як ця функція складається, й проілюструвати те, що в загальних рисах уже сказано про королівський механізм в епоху абсолютизму, достатньо буде навести тут кілька історичних фактів.

20. У суспільстві IX–X ст. є два прошарки вільних членів – духівництво й воїни. Нижче на соціальній драбині стоять маси більш чи менш невольних людей, які не мають зброї й не беруть активної участі в суспільному житті навіть тоді, коли від цього залежить саме існування суспільства. Рицарі тут – землевласники, що господарюють, як уже сказано, в умовах більшої чи меншої автаркії, а тому мало залежать від координаційної діяльності центрального правителя. Такі особливості суспільства на західнофранкських землях. Духівництво з різноманітних причин залежить від короля багато дужче. Церква на західнофранкських землях, на відміну від Церкви в німецькій імперії, дуже великої

світської влади ніколи не мала. Архієпископи тут герцогами не ставали. Церковні пери загалом залишаються поза системою місцевих володарів-конкурентів. Тому їхні відцентрові інтереси, спрямовані на послаблення позицій центрального правителя, не дуже глибокі. Церковні володіння досить розпорошені між землями світських феодалів і постійно зазнають від них утисків та нападів. Отож Церква зацікавлена мати таку центральну владу, такого короля, який достатньо сильний, щоб бути її покровителем у стосунках зі світською владою. Усобиці, більші й менші війни, що раз у раз спалахують на всій території, ченці та інше духовництво суворо засуджують. У цей період клірики, безперечно, куди войовничіші, ніж стануть згодом, і навіть охоче йдуть воювати, але живуть вони, звичайно, не з війни й не для війни, нерідко для них украй небажані. Усобиці й війни часто спустошують їхні землі. Скривджені й принижені, позбавлені своїх прав священники й настоятелі абатств звертаються до короля як до судді.

Тісні, переважно безхмарні стосунки між першими королями з дому Капетингів і Церквою – явище аж ніяк не випадкове. Його причина – не тільки в особистій набожності цих перших Капетингів, але й в очевидному збігу інтересів обох сторін. У цій фазі королівська велич, хай там яка вона загалом, – це й незмінний інструмент священників у протистоянні з представниками касти воїнів. Церемонія освячення Церквою королівської влади, помазання й коронування щораз виразніше прибирає рис церковної інвеститури.

Королівська влада набуває своєрідного сакрального характеру; в певному сенсі вона стає церковною функцією. Те, що саме тут, на відміну од інших таких суспільств, світська влада починає зливатися з духовною, що дуже скоро ця лінія розвитку вривається, значною мірою залежить від структури самої християнської Церкви. Вона старша й має міцнішу організаційну будову, ніж більшість інститутів світської влади цього періоду; вона має власного верховного правителя, який навіть щораз відвертіше висуває претензії не тільки на духовне, а й на світське домінування й центральну владу над усіма правителями та владиками. Рано чи пізно має виникнути конкуренція й розпочатися боротьба між папою та світською центральною владою за панівне становище на певній території. Ця боротьба повсюду завершується тим, що папа виявляється відкинутим назад і змушений удовольнятися панівним становищем у духовній сфері, а світський характер влади імператора чи короля набуває ще чіткіших рис. Хоча входження цієї влади до церковної ієрархії й церковних ритуалів не зникає зовсім, але своє значення воно значною мірою втрачає. І все ж таки варто звернути увагу на те, що намагання церковної влади асимілювати світську трапляються й у західному світі. Зробити це потрібно насамперед для того, щоб порівняти історичні структури й пояснити відмінності між суспільними процесами в різних частинах світу.

У цій фазі королі західних франків, зі свого боку, спочатку дуже близько сходяться з Церквою – відповідно до тієї закономірності структури королівської функції, про яку йшлося вище. Вони підтримують слабкіші групи в протистоянні з сильнішими й небезпечнішими. Номінально вони для всіх рицарів – сюзерени. Але на землях великих феодалів вони спершу майже безсилі, й навіть у власних володіннях їхня влада досить обмежена. Тісні зв'язки королівського дому з Церквою перетворюють монастирі, абатства й єпископства, розкидані на землях інших землевласників, на bastiони королівської влади. Ці зв'язки дають змогу королям використовувати вплив церковної організації в усій країні з вигодою для себе. Королі всіляко вдаються до послуг письменого духовництва, користуються багатим політичним і організаційним досвідом церковної бюрократії й не в останню чергу – її фінансовими можливостями. Залишається нез'ясованим, чи мали, власне, королі в ранній капетингський період, крім доходів від своїх земель, узагалі ще якісь «королівські доходи», збори з решти західнофранкських територій. Та навіть коли й мали, то в усякому разі ці доходи навряд чи багато додавали до того, що королі діставали від своїх родових земель. Не викликає сумніву одне: вони одержували податки від церковних інститутів, що лежали на землях, які не входили до королівських володінь, – наприклад, від вакантного єпископства, а в особливих випадках діставали й додаткові кошти. І коли щось і дає традиційному королівському дому перевагу перед домами-конкурентами, коли щось і допомагає Капетингам утвердитися в ранній період боротьби на вибування насамперед на власних землях, то це – союз номінальних центральних правителів із Церквою. В цій фазі розвитку з її потужними відцентровими тенденціями саме завдяки цьому союзу формуються суспільні сили, які працюють і на окремого короля протягом усього його життя, й на зміцнення королівської влади загалом, і на подальшу її централізацію. Згодом, у міру піднесення третього стану, роль духовництва як суспільного рушія централізації зменшується, хоч і не зникає зовсім. Та вже в цій фазі суспільного розвитку ми бачимо, як центральні правителі використовують у своїх інтересах суперечності між різноманітними суспільними групами й насамперед між духовництвом і рицарством, а також те, як глибоко самі вони залежать від цих суперечностей, будучи, по суті, їхніми бранцями. Могутність багатьох рицарів-феодалів підштовхує короля й Церкву до зближення, хоч між ними час від часу й трапляються дрібні конфлікти. Але до першого серйозного зіткнення між королем та Церквою, до першої справжньої боротьби за владу між ними доходить аж у той період, коли до рук короля з буржуазного табору починає пливти могутній людський і грошовий потік. Це стається в період правління Філіппа Авґуста.

21. З появою третього стану плетиво напруженостей ускладнюється, й вісь суперечностей усередині суспільства зміщується. У системі

взаємозалежних земель-конкурентів чи володінь-конкурентів виділяються головні суперечності, з якими пов'язана решта антагонізмів як суперечності вторинні, поки кінець кінцем виростає й утверджується перевага одного з великих силових центрів. Так само й у межах будь-якої території виникає певна центральна суперечність, навколо якої кристалізуються численні менші й у якій перевага поступово переходить то до однієї, то до другої сторони. Коли аж до XI й XII ст. до таких центральних суперечностей належать амбівалентні відносини між рицарством і духовництвом, то в наступні сторіччя на передній план виступає антагонізм між рицарством і міськими буржуазними групами як головна суперечність у суспільстві. Разом із цим антагонізмом, так само як і разом з усією диференціацією суспільства, виявом якої він є, центральний правитель набуває нового значення: залежність усіх частин суспільства від одного верховного координатора поглиблюється. В ході боротьби за панівне становище королі, розширюючи свої володіння, дедалі вище підносяться над рицарським прошарком і дедалі чіткіше дистанціюються від нього завдяки своїй позиції в напруженостях між ним і міськими прошарками. Хоча за своїм походженням королі й належать до рицарства, в цих суперечностях вони однозначно не стають на його бік. Свою вагу вони переносять то на одну, то на другу шальку в рівновазі сил-конкурентів.

Перша віха на цьому шляху – здобуття прав містами-комунами. Становлення комун королі, що правлять у цій фазі розвитку – насамперед Людовік VI і Людовік VII, – та їхнє оточення сприймають, як і решта феодалів, із недовірою, а то й «майже вороже»¹⁰¹, особливо в межах своїх доменів. Тільки згодом вони починають розуміти, яку користь можуть мати від цих незвичайних утворень. Та, як завжди, минає певний час, перше ніж королі усвідомлюють, які величезні можливості відкриває для них самих поява третього стану в клітинній структурі суспільства. Але потім вони починають послідовно захищати інтереси цього стану – доти, звичайно, доки ці інтереси відповідають їхнім власним. Насамперед королі сприяють зростанню керованого фінансового потенціалу буржуазії. Але водночас вони щосили, як і коли тільки можуть придушують прагнення міст одержати владні функції (а такі претензії, звичайно, виникають разом зі зростанням економічної й суспільної ваги міських прошарків). Розширення королівської влади й піднесення буржуазії перебувають у тісній функціональній залежності; обидві сили – почасти свідомо, почасти не здогадуючись про це – сприяють зміцненню суспільних позицій одна одної, хоч їхні відносини постійно залишаються амбівалентними. Між ними не раз доходить до гострих сутичок, хоча спочатку навіть досить часто трапляються нагоди, коли дворянство й буржуазія намагаються спільними зусиллями обмежити сферу адміністративних повноважень королів. Протягом усієї епохи середньовіччя королі знов і знов опиняються в ситуації, коли вони, щоб

здійснити певні заходи, змушені діставати згоду станових зібрань. Те, як проходять такі зібрання – й невеликі регіональні, й більші, в яких представлені ширші частини королівства, – виразно показує, наскільки структура суперечностей цього суспільства відрізняється від такої структури суспільства періоду абсолютизму¹⁰². Станові парламенти – так вони називалися в Англії – функціонують, як і партійні парламенти в буржуазно-індустріальному суспільстві, доти, доки представники різноманітних верств можуть дійти згоди в досягненні певних цілей. Вони функціонують тим гірше, чим складніше вдається знайти безпосередній компроміс, чим вищими стають напруженості в суспільстві. Водночас із цим такою самою мірою розширюються й владні можливості центрального правителя. У середньовічному світі, коли торговельно-грошові відносини на перших порах розвинені ще не дуже, взаємозалежність і антагонізми між рицарями-землевласниками й міськими буржуа ще не такі великі, щоб ці прошарки змушені були передавати регулювання своїх стосунків центральному правителю. Кожен стан – і рицарі, й міські буржуа, й духовництво – спочатку живе, хоч контакти між ними й існують, ще багато замкненіше в своєму світі, ніж житиме згодом. Стани ще не конкурують так часто й так безпосередньо за суспільні можливості; чільні буржуазні групи ще далеко не такі сильні, щоб поставити під сумнів соціальну перевагу дворянства й рицарства. В суспільстві є тільки одне місце, де буржуазні елементи, підносячись за підтримки короля, поступово, але цілком безпосередньо витісняють рицарів і духовництво з їхніх позицій. Це відбувається в самому апараті влади, або, якщо висловлюватися сучасною мовою, на державній службі.

22. Функціональна залежність королівської влади від того, що діється в суспільстві загалом, особливо яскраво виявляється в розвитку апарату панування, в диференціації всіх тих інститутів, які спочатку були тільки елементами управління домашнім господарством короля та його доменом. Поки вільні в суспільстві переважно рицарі та священники, його апарат панування складається також насамперед із них, причому клірики, або «clerics», – це, як уже сказано вище, вірні слуги й захисники королівських інтересів, а феодали, зокрема й ті, що при дворі та на королівській службі, – це, навпаки, досить часто суперники короля, які дбають скоріше про зміцнення своїх владних позицій, ніж королівських. Згодом, коли поглиблюється диференціація прошарку рицарів поза межами цього апарату, коли в процесі боротьби на вибування рицарство дедалі чіткіше поділяється на великих і дрібних феодалів, виникає й нова констеляція сил, що відбивається на подальшому зростанні й будові апарату панування: його штаб складається з кліриків та вихідців із дрібних рицарських домів; великі феодали посідають у ньому лише нечисленні окремі позиції, виступаючи, наприклад, членами великої чи малої королівської ради.

Уже в цій фазі у королівській адміністрації бачимо чимало вихідців із прошарку, який стоїть нижче від рицарів та кліриків, хоча в розвитку французького центрального апарату елементи невірного походження відіграють вочевидь не таку саму роль, як у розвитку німецького. Можливо, це пов'язано з тим, що у Франції трохи раніше, ніж у Німеччині, цей прошарок починає утворювати міські громади, й відтак третій стан вільних людей тут набуває самостійного значення. Так чи так, а у Франції в міру зростання міст у королівській адміністрації водночас збільшується й частка міських елементів, і вже в епоху середньовіччя вони поступово заповнюють управлінський апарат такою мірою, якою в більшості німецьких земель міські елементи не заповнюють його навіть у новітні часи.

Вони проникають до цього апарату двома шляхами¹⁰³: або як миряни, тобто посідаючи місця, що доти належали представникам дворянства, або як «clercs», тобто дістаючи місця, відведені для духовництва. Значення слова «clerc» десь від кінця XII ст. поступово змінюється: воно чимдалі менше позначає «клірика», церковну особу, й чимдалі більше – просто людину, яка навчалася, вміє читати та писати латиною й, можливо, починала свою кар'єру на духовній ниві. Згодом, разом із розширенням управлінського апарату, дедалі глибшої секуляризації зазнає не тільки поняття «clerc», а й окремі галузі університетського навчання. Латину штудіюють уже не лише для того, щоб стати священником, а й безпосередньо для того, щоб посісти місце чиновника. Певна річ, як і доти, трапляються представники буржуазії, що потрапляють до королівського оточення просто завдяки своєму комерційному чи організаційському хисту. Але більшість буржуа проникають до високих сфер в управлінні шляхом навчання, завдяки знанню канонічного й римського права. Для синів із заможних міських сімей навчання стає звичайним шляхом у суспільному піднесенні. В апараті панування буржуазні елементи поступово відтісняють дворян та священників на задній план. Прошарок королівських слуг, «чиновників», у Франції, на відміну від Німеччини, стає формацією винятково буржуазною.

«Des Philippe-Auguste au plus tard... les légistes, vrais «chevaliers és lois», apparaissent: ils allaient, pour en faire la loi monarchique, se charger d'amalgamer la loi féodale avec la loi canonique et la loi romaine... Petite armée de trente scribes en 1316, de 104 ou 105 en 1359, d'une soixantaine en 1361, ces clercs de la chancellerie gagnèrent maints avantages à grossier constamment dans le voisinage du roi. La grande masse formerait des notaires privilégiés; l'élite (trois sous Philippe le Bel, douze avant 1388, seize en 1406, huit en 1413) donnerait naissance aux clercs du secret ou bien aux secrétaires des Finances... L'avenir était à eux. A la différence des grants officiers palatins, ils n'avaient pas d'abcêtres, mais ils allaient être eux-mêmes des ancêtres»¹⁰⁴.

Зі зростанням королівських володінь формується прошарок фахівців, суспільне становище й становий престиж яких визначається насамперед їхнім становищем службовим, а особисті інтереси великою мірою збігаються з інтересами королівської влади та її апарату. Як доти (а також і далі) представники Церкви, так тепер представники третього стану захищають, хай і не такою мірою, інтереси центру, виконуючи різноманітні функції – писарів, королівських радників, збирачів податків, членів верховного суду.

Вони послідовно провадять і захищають королівську політику протягом усього життя того чи того володаря корони й досить часто – всупереч його особистим схильностям. І тут буржуазні прошарки сприяють посиленню королівської влади, а королівська влада – піднесенню цих прошарків.

23. Але водночас із цим майже цілковитим витісненням дворянства з апарату панування буржуазія з часом досягає таких владних позицій, які набувають великого значення для внутрішньої рівноваги сил у суспільстві. У Франції, як ми вже згадували, майже до кінця *ancien régime* буржуазія в зіткненнях із дворянством представляють не багаті купці й не безпосередньо цехи та гільдії, а найрізноманітніші формації чиновництва. Послаблення суспільних позицій дворянства й зміцнення позицій буржуазії найяскравіше знаходять вияв у тому, що високе чиновництво – принаймні вже від початку XVII ст. – висуває претензії на соціальну рівність із дворянством. На цей час взаємозалежність і напруженість у стосунках між дворянством та буржуазією досягають такої сили, яка забезпечує центральному правителеві його надзвичайну могутність.

Саме таке насичення центрального апарату силами міської буржуазії – одна з фігурацій взаємозалежностей, яка безпосередньо вказує на тісний функціональний зв'язок між зміцненням королівської влади й утвердженням буржуазії. Її верхній прошарок, що його поступово складають сім'ї високих «королівських слуг», згодом, у XVI–XVII ст., набуває такої суспільної ваги, що центральний правитель опинився б під його владою, якби в суспільстві не було йому противаги – дворянства та духівництва, опір яких і сковує силу буржуазії. І неважко помітити, що королі, а насамперед Людовік XIV, постійно грають на цих суперечностях. Але в попередній фазі суспільного розвитку дворянство й духівництво, попри всю амбівалентність їхніх відносин, були ще багато дужчими противниками центральної влади, ніж міська буржуазія. Саме тому королівська влада в цій фазі охоче бере собі в помічники буржуа, що прагнуть піднесення й ладні вірно служити. Королі віддають свій центральний апарат у монопольне володіння людям із третього стану саме через те, що цей стан із соціального погляду поки що слабкіший, ніж перші два.

Ще один бік взаємозв'язку між зростанням суспільної сили короля та буржуазії і водночас послабленням дворянства й духівництва можна

простежити на прикладі фінансового забезпечення їхнього суспільного існування. Ми вже наголошували на тому, що порушення рівноваги сил на шкоду дворянства тільки незначною мірою можна пояснити свідомими, планованими діями буржуазних кіл. Це порушення – результат дії механізму конкуренції, внаслідок якої більша частина дворянства потрапляє в залежність від одного-єдиного дворянського дому – королівського. Відтак дворянство у певному сенсі опиняється в тому самому становищі, що й буржуазія. З другого боку, таке порушення рівноваги – насамперед наслідок розширення грошового обігу. Водночас із різкими збільшеннями маси грошей постійно відбувається їхнє знецінення. У XVI ст. цей процес пришвидшується особливо. Не дивно, що дворянство, яке живе за рахунок доходів від своїх земель і не має змоги збільшувати доходи відповідно до знецінення грошей, зубожіє.

Релігійні війни, навіть якщо взяти їхній завершальний період, для дворянства, що дедалі втрачає на силі, мають таке саме значення, яке часто мають громадянські війни для прошарків, котрі переживають занепад. Спочатку ці прошарки за війнами не бачать неминучості своєї долі. Водоверть подій і неспокій, боротьба за самозбереження, напади й можливість легко захоплювати здобич – усе це вселяє у дворян віру в те, що їй пощастить уникнути небезпеки, втримати свої соціальні позиції і врятуватися від зубожіння та остаточного занепаду. Про економічні потрясіння, ці наслідки воєн, вони й не здогадуються. Вони бачать, що грошей стає більше, що ціни ростуть, але суті всього цього не розуміють. Брентон, один із придворних рицарів того часу, ці настрої дворян описує так:

«...tant s'en faut que ceste guerre (civile) ait appauvry la France, qu'elle l'a du tout enrichie, d'autant qu'elle descouvrit et mit en évidence une infinité de trésors cachez soubz terre, qui ne servoient de rien,.. et les mirent si bien au soleil convertirent en belles et bonnes monnoyes à si grand' quantité, qu'on vist en France reluyre plus de million d'or qu'auparavant de millions de livres et d'argent, et paroistre plus de testons neufz, beaux, bons et fins, forgez de ces beaux trésors cachez, qu'auparavant il n'y avoit de douzains... Ce n'est pas tout: les riches marchans, les usuriers, les banquiers et autres raque-deniers jusques aux prebstres, qui tenoient leurs escus cachez et enfermez dans leurs coffres, n'en eussent pas faict plaisir ny presté pour un double, sans de gros intérestz et usures excessives ou par achaptz et engagements de terres, biens et maisons à vil prix; de sorte que le gentilhomme, qui, durant les guerres étrangères s'estoit appauvry et engagé son bien, ou vendu, n'en pouvoit plus et ne sçavoit plus de quel bois se chauffer, car ces maraunts usuriers avoient tout rafflé: mais ceste bonne guerre civile les restaura et mit au monde. Si bien que j'ay veu tel gentilhomme, et de bon lieu, qui paradvant marchoit par pays avec deux chevaux et un petit lacquays, il se remonta si bien, qu'on le visît, durant et après la guerre civile, marcher par pays avec six et sept bons chevaux... Et voilà comme la brave noblesse de France se restaura par la grâce, ou la graisse, pour mieux dire, de ceste bonne guerre civile»¹⁰⁵.

Насправді переважна частина французьких дворян повертається з цієї «доброї» громадянської війни, зібравши «вершки» з якої вона сподівалася відновити свої позиції, більшою чи меншою мірою обтяжена боргами й розорена. Життя стає чимдалі дорожчим. Духівництво, багаті торговці, лихварі й банкіри, а передусім високі чиновники, люди в «мантіях», вимагають віддати позичені гроші; вони скрізь, де тільки можуть, захоплюють маєтність дворян, а разом із нею – нерідко і їхні титули.

Але й ті дворяни, яким щастить зберегти свою власність, дуже скоро виявляють, що їхніх доходів не вистачає для того, щоб покривати видатки на чимдалі дорожче життя:

«Les seigneurs qui avaient cédé des terres à leurs paysans contre des redevances en espèces, continuaient à percevoir le même revenu, mais qui n'avait plus la même valeur. Ce qui coûtait cinq sols au temps passé en coûtait vingt au temps d'Henri III. Les nobles s'appauvrirent sans le savoir».¹⁰⁶

24. Картина перерозподілу суспільної ваги, яку ми тут бачимо, досить однозначна. В XVI ст. зміни в суспільній структурі, що вже давно тривають на шкоду давньому рицарському дворянству й на користь буржуазним прошаркам, пришвидшуються. Одні суспільну вагу втрачають, другі її набувають. Антагонізми в суспільстві наростають. Рицарське дворянство не усвідомлює розмаху тих процесів, що позбавляють його одержаних у спадщину позицій. Але в очах дворянства ці процеси втілюють люди третього стану, з якими тепер воно змушене дедалі безпосередніше конкурувати за ті самі можливості – насамперед за гроші, а через них і за власні землі, й навіть за соціальні привілеї. Так поступово формується той механізм рівноваги, який надає окремій людині, центральному правителеві, його оптимальні владні повноваження.

У боротьбі XVI–XVII ст. буржуазні корпорації, як ми бачимо, стають багатшими й численнішими, тепер вони достатньо могутні для того, щоб чинити якнайзапекліший опір рицарському дворянству в своїх претензіях на владу й панування, але ще недостатньо сильні для того, щоб поставити в безпосередню залежність від себе військо, силу зброї. Ми бачимо ще доволі сильне й войовниче дворянство, яке становить постійну загрозу для буржуазних прошарків, що підносяться; але воно вже надто слабе, насамперед з економічного погляду, щоб безпосередньо владарювати над городянами й розпоряджатись їхніми податками. Ослабленню дворянства неабияк сприяє й те, що в цей час функція управління й судочинства вже вислизає з його рук і переходить цілком до рук буржуазних корпорацій. Але жодній із цих двох частин суспільства ще не вдається домогтися на тривалий час вирішальної переваги над другою. За таких умов кожен прошарок, кожна корпорація вбачає в королі свого союзника й захисника від загрози з боку решти груп і корпорацій, з якими самі вони впоратися не в змозі.

Певна річ, дворянство та буржуазія й самі складаються з різноманітних груп і прошарків, інтереси яких збігаються далеко не завжди.

У первинну суперечність між цими двома станами вплітається ціла низка інших, вторинних, які існують і всередині цих станів, і в стосунках окремих груп із духівництвом. Проте збереження кожної з цих груп і прошарків більшою чи меншою мірою залежить від існування решти; поки що жодна з них не має достатньо сили для того, щоб повалити наявний устрій як ціле. Найменше зацікавлені в радикальних змінах верхівки станів, які в рамках суспільних інститутів мають певний політичний вплив. І таке розмаїття суперечностей ще більше розширює владні можливості короля.

Звичайно, кожна з цих чільних груп – верхівка дворян, придворні «величини», так само як і найбільші буржуа та парламенти, зі свого боку – зацікавлена в тому, щоб обмежити королівську владу. Такі спроби чи, принаймні, ідеї час від часу виникають протягом усього *ancien régime*. У своєму ставленні до королівської влади ці суспільні групи, інтереси й прагнення яких розбігаються, також двоїсті. Яскравих прикладів цього не бракує; нерідко навіть доходить до тимчасових союзів між дворянськими групами й міськими буржуазними прошарками, передовсім парламентами, спрямованих проти представників королівської влади. Та саме доля таких випадкових союзів найкраще показує, як важко цим групам дійти згоди, які високі напруженості й глибокі суперечності існують між ними.

Згадаймо бодай про так звану «Фронду». Людовік XIV ще неповнолітній. Королівством править Мазаріні. Уже вкотре, тепер на тривалий час востаннє, об'єднуються найрізноманітніші суспільні сили, щоб виступити проти всевладдя королів, яке втілює цей міністр. Парламент і станове дворянство, міські корпорації й висока знать – усі вони намагаються скористатися тим, що королівська влада переживає важку годину: реґентство королеви-матері насправді здійснює кардинал. Але картина цього повстання досить очевидно показує, по суті, які напружені стосунки між усіма цими групами. Фронда – це своєрідний соціальний експеримент. Вона ще раз виявляє структуру механізму напруженостей, який надає сильній центральній владі широкі можливості, але сам, поки центральна влада стабільна, звичайно залишається в тіні. Щойно складеться враження, нібито один із союзних противників домогся бодай незначної переваги, як решта починає відчувати загрозу для себе, виходить із союзу, вступає у боротьбу з учорашніми союзниками на боці Мазаріні, а іноді знов повертається в протилежний табір. Усі ці люди, всі ці групи хочуть обмежити королівську владу, але кожне прагне зробити це на свою користь і водночас потерпає, щоб унаслідок такого обмеження не здобув більшу владу хтось інший. Зрештою (не в останню чергу завдяки спритності, з якою Мазаріні використовує можливості цього механізму напруженостей) відновлюється колишня рівновага – на користь дотеперішнього королівського дому. Людовік XIV ніколи не забуває уроків цих днів; багато свідоміше й ретельніше, ніж усі його

попередники, він дбає про збереження цієї рівноваги, підтримує соціальні відмінності й напруженості.

25. В епоху середньовіччя соціальні позиції міських прошарків тривалий час залишаються багато слабкіші, ніж позиції рицарського дворянства. У цей період інтереси королів і буржуазної частини суспільства значною мірою збігаються, хоч і не настільки, щоб можна було уникнути тертя й навіть боротьби між містами та центральним правителем. І один з особливо очевидних наслідків такого збігу інтересів – це, як уже сказано, витіснення дворян із владних королівських структур і заповнення їх людьми буржуазного походження.

Згодом, коли з розвитком грошових відносин та з монополізацією влади суспільна сила дворянства проти сили буржуазії зменшується, королі починають сприяти трохи більше знову дворянству. Тепер вони захищають привілеї дворянства від зазіхань буржуазії – й то саме настільки, наскільки потрібно, щоб на підвладній території зберегти між цими прошарками соціальні відмінності, а відтак – і рівновагу напруженостей. Королі підтримують права більшості дворян на звільнення їх від податків, а самі ці права буржуазія хотіла б скасувати чи, принаймні, обмежити. Але цього, певна річ, мало для того, щоб створити економічно ослабленим землевласникам матеріальні умови, які б задовольняли їхні претензії як верхнього прошарку й давали змогу наочно демонструвати своє особливе становище в суспільстві. Основна маса помісних дворян, попри звільнення її від податків, протягом усього апсєіеn régime живе досить скромно. Щодо матеріального добробуту вона, звичайно, не може порівнятися з верхами буржуазії. Чиновницькі пости в усіляких установах, насамперед у судах, для дворян також недосяжні – їх обіймають вихідці з буржуазного середовища. До того ж королі, спираючись на підтримку частини дворянських кіл, дотримуються правила, що дворяни, котрі взяли ся безпосередньо за торгівлю, поставали купцями, повинні відмовитись од дворянського титулу, а отже, й від дворянських привілеїв, принаймні, на той час, поки торгують. Це правило також сприяє, певна річ, збереженню відмінностей між буржуазією й дворянством, що в них королі зацікавлені не менше, ніж самі дворяни. Однак цим самим дворянству закрито єдиний прямий шлях до поліпшення добробуту. Лише непрямым шляхом, через одруження, дворянин може скористатися багатством, що його дають торгівля й чиновницькі пости. Дворянство не зберегло б свого блиску й суспільного значення, яке воно ще має у XVII–XVIII ст., й неминуче поступилося б буржуазії, яка набирає економічної могутності, а може, й новому дворянству, що вийшло з неї, якби воно – чи, принаймні, частина його – за допомогою королівської влади не домоглося при дворі нового монопольного становища. Це становище гарантує дворянству гідний життєвий рівень, який відповідає його соціальному статусу, й водночас убезпечує його від спроб удатися до діяльності, властивій буржуа. Пости при дворі та

всілякі посади на королівській службі залишаються переважним правом дворян, і внаслідок цього сотні, а згодом і тисячі їх дістають більше чи менш щедро оплачувані місця. Решта залежить від прихильності королів, від їхніх подарунків. Близькість до короля дає таким місцям великі привілеї. Так із маси провінційного дворянства виростає прошарок, який своїм блиском і впливом може порівнятися з буржуазними верхами, – придворна знать. Як давніше, коли буржуазія поступалася силою перед дворянством, пости в королівській адміністрації за сприяння королів переходили в монополію буржуазних прошарків, так тепер, коли слабкішим стало дворянство, придворні посади, також за сприяння королів, стають монополією дворянства.

Процес надання придворних посад тільки дворянам, як колись і процес надання державних постів тільки представникам буржуазії, проходить так само не відразу й не за окремим планом якогось одного короля.

При Генріху IV та ще й при Людовіку XIII місця при дворі, як і більшість військових, а тим більше управлінських та судових постів, можна купити за гроші, й вони переходять у власність їхніх володарів; це стосується навіть постів губернаторів та воєначальників у деяких регіонах королівства. Певна річ, в окремих випадках власники таких постів можуть обіймати їх лише зі згоди короля; є, звичайно, й місця, котрі можна дістати тільки з ласки короля. Але загалом придбання посад за гроші в цей час уже переважає над наданням їх із волі короля. А оскільки більша частина дворянства, коли йдеться про гроші, позмагатися з верхніми прошарками буржуазії аж ніяк не в змозі, то третій стан чи, принаймні, ті вихідці з буржуазних сімей, котрі одержали дворянський титул лише недавно, тепер помагу, але досить впевнено прибирають до рук придворні й військові пости. Тільки великі дворянські родини в країні – почасти завдяки великим своїм землеволодінням, почасти завдяки пенсіям від короля – ще мають достатньо доходів, щоб витримувати таку конкуренцію.

При цьому й у Генріха IV, й у Людовіка XIII, й у Рішельє не можна не помітити прагнення допомагати в цій ситуації дворянству. Всі вони ні на мить не забувають, що належать до нього й самі. До того ж Генріх IV зійшов на трон, будучи на чолі дворянського війська. Та навіть якщо не брати до уваги того, що й королі досить безсилі проти несприятливих для дворян економічних процесів, самою королівською функцією керують свої закони, а вона щодо дворянства амбівалентна. Генріх IV, як і Рішельє та всі їхні наступники, хочуть і мусять, хоч би для самозбереження, тримати дворян якомога далі від усіх постів, на яких ті можуть набути політичного впливу; але водночас вони хочуть, вони мусять зберегти дворянство як самостійний соціальний чинник у підтриманні суспільної рівноваги.

Таке подвійне ставлення короля до дворянства з точністю відповідає двоїстій політиці абсолютистського двору. Він виступає і як інструмент

влади над дворянством, і як інструмент його збереження. І саме в цей бік двір поволі розвивається.

Для Генріха IV дворянське оточення – природна стихія. Але він ще не провадить так суворо політики, згідно з якою частина дворянства, якщо вона хоче зберегти прихильність короля, мусить із його волі постійно жити при дворі. До того ж він, мабуть, іще не має достатньо й коштів, щоб утримувати такий величезний придворний штат і роздавати пости, милості та пенсії, як це робитиме згодом Людовік XIV. Крім того, в часи Генріха IV суспільне поле ще все в русі. Дворянські родини занепадають, буржуазні – підносяться. Стани збереглися, але їхній персональний склад зазнає різких змін. У мурі, що відділяє стани, повно вузьких проходів. У цей час особиста здатність чи нездатність, удача чи невдача нерідко визначають можливості, що відкриваються перед сім'єю, не меншою мірою, ніж те, до котрого зі станів вона колись належала. Та й доступ до двору й постів у ньому людям буржуазного походження ще досить вільний.

Дворянству це не до вподоби. Воно хоче зберегти ці пости за собою й виступає з відповідними пропозиціями. Але йдеться не тільки про ці пости – воно хоче мати свою пайку ще багато в чому іншому. Дворянство хоче повернути втрачені позиції в державному апараті. У 1627 р. воно звертається до Людовіка XIII з клопотанням під назвою «*Requestes et articles pour le rétablissement de la Noblesse*», що містить конкретні пропозиції щодо цього¹⁰⁷.

У клопотанні сказано насамперед про те, що в часи, коли більшість станів воліла бунтувати, королівську корону збережено з Божою поміччю, завдяки мечу Генріха IV, а також, не в останню чергу, – дворянству. А тепер воно, мовляв, перебуває в «*au plus pitoyable état qu'elle fut jamais... la pauvreté l'accable... l'oisiveté la rend vicieuse... l'oppression l'a presque réduite au désespoir*».

У кількох словах тут змальовано картину прошарку, що занепадає. І вона великою мірою відповідає дійсності. Більшість маєткових володінь переобтяжені боргами. Багато дворянських родин утратили всю свою маєтність. Молоді дворяни залишилися без надій на майбутнє; у цих колах повсюду відчувається неспокій і соціальний гніт із боку вільновідпущених. Що діяти?

Серед причин такого становища недвозначно називають недовіру, яку окремі представники дворянства викликали в короля своїми бундючними претензіями й шанобливостю. Отож королі зрештою вирішили обмежити владу таких дворян, позбавивши їх чинів та постів, якими вони могли зловживати, й піднести третій стан. Тепер дворяни виявилися вигнаними із судів, утратили змогу стягувати податки й засідати в королівських радах.

У двадцятьох двох статтях згаданого клопотання дворянство, щоб поліпшити своє становище, з-поміж іншого висуває такі вимоги: припи-

нити продавати не тільки верховні військові пости в окремих провінціях королівства, а й решту цивільних та військових посад при королі (тобто всіх основних місць, які перетворюють двір на інститут обслуговування дворянства); на ці пости можуть претендувати тільки дворяни.

Крім того, дворянство домагається певного впливу на адміністрації провінцій і доступу окремих своїх представників з особливими здібностями до високих постів у судах та парламентах – хоча б із правом дорадчого голосу й навіть без утримання; нарешті, воно вимагає третини місць у фінансовій та військовій радах, а також в інших частинах апарату королівської влади.

З усіх цих вимог задоволено, якщо не брати до уваги кількох дрібних, тільки одну: відтепер буржуазія доступу до придворних посад не має, право на них передано дворянству. Решту клопотань, що бодай незначною мірою стосуються участі дворян у владі, в управлінні країною, відхилено.

У багатьох німецьких землях дворяни домагаються й дістають, крім військових посад, місця в адміністраціях та судах, а вже від епохи Реформації бачимо їх і в університетах¹⁰⁸. Більшість найвищих державних постів залишається просто-таки монополією дворянства, а щодо решти державних служб, то тут дворяни й буржуа поділяють місця, по суті, порівну.

У французькому центральному органі влади напруженість і постійна відверта чи прихована боротьба між обома станами знаходить вияв, як уже сказано, в тому, що весь управлінський апарат залишається монополією буржуазії, тоді як увесь двірський апарат (у вузькому сенсі слова), який віддавна значною мірою складався з дворян, у XVII ст., коли продаж постів призводить до загрози його обуржуазнення, остаточно стає монополією дворян.

Ще Рішельє в своєму «Заповіті» пропонував закрити доступ до двору всім тим, хто «не мав щастя народитися дворянином»¹⁰⁹. Згодом Людовік XIV укрив обмежує можливості буржуа одержувати двірські посади, але доступ до них зовсім не закриває й він. Після численних попередніх рухів, що певною мірою стають взаємною перевіркою й оцінюванням суспільних інтересів дворянства та королівської влади, двір нарешті набуває свого чіткого образу: з одного боку, він – інститут обслуговування дворян, із другого – інститут приборкання й приручення давнього воїнського прошарку. Вільному рицарському життю остаточно настає край.

Для більшості дворян відтепер звужується не тільки економічна основа їхнього суспільного існування, а й простір дії, життєві обрії. Доходи в них досить невеликі – це тільки те, що вони можуть одержати від своїх маєтків. Можливості розширити цю тісноту існування – хоча б почасти – за рахунок воєнних походів, переміни місць уже немає. Навіть

у воєнний час дворянин б'ється тепер не за себе як вільний рицар, а як офіцер, що змушений підкорятися суворому порядку. Тільки завдяки особливо щасливому випадку чи особливим зв'язкам нагорі хтось із кола провінційного дворянства може потрапити до кола з ширшими життєвими обріями, більшими можливостями розвиватись і вищим престижем – до кола придворної аристократії.

Ця менша частина дворянства при королівському дворі, в Парижі та його околицях, знаходить нову, досить нестабільну батьківщину. Ще при Генріхові IV та Людовіку XIII для людини з придворного кола не дуже важко жити почергово то при дворі, то у власному маєтку чи у володіннях якогось іншого можновладця. Хоча й у цей час уже є придворна знать, що підноситься над ширшими провінційними колами землевласників; але це товариство ще дуже децентралізоване. Людовік XIV, якого повстання Фронди рано багато чого навчило, використовує залежність від себе дворянства дуже наполегливо й послідовно. Він хоче «мати безпосередньо в себе перед очима всіх тих, хто може стати ватажком заворушення й чиї замки можуть послужити місцем зборищ...»¹¹⁰

Спорудження Версаля цілком відповідає обом тенденціям королівської влади, тісно пов'язаним одна з одною: з одного боку, завданню забезпечувати існування певної частини дворянства й надавати йому видимого престижу, а з другого – завданню приборкувати його й тримати в руках. Король обдаровує своїх фаворитів, і то досить щедро, але водночас він вимагає від них послуху, змушує їх постійно відчувати свою залежність від грошей та інших можливостей, які розподіляє він, король.

«Король, – пише Сен-Сімон у своїх мемуарах¹¹¹, – пильнував за тим, щоб у нього при дворі збиралася не тільки висока знать – він вимагав цього й від знаті дрібнішої. На своїх ранкових і вечірніх прийняттях, за обідом чи вечерею, у версальських парках він мав звичку роззиратись і помічав кожного. Й дуже ображався на одних аристократів, коли не бачив їх постійно при дворі, а на інших – коли вони приїздили тільки зрідка. А ті, котрі не з'являлися зовсім чи з'являлися вряди-годи, потрапляли до нього в цілковиту неласку. Коли хтось із таких звертався до короля з проханням, той гордо заявляв: «Я його не знаю». І цей присуд був остаточний. Він не ображався, коли котрийсь із аристократів любив жити переважно в своєму маєтку, але ж треба було знати в цьому міру й, залишаючись там надовго, заздалегідь уживати застережних заходів. Коли я замолоду мав якось вирушити в одній судовій справі до Руана, король звелів своєму міністрові написати мені й довідатися про причину моєї поїздки».

Це прагнення тримати під пильним наглядом усе, що діється, характерне для самої структури цієї королівської влади. У ній яскраво виявляється вся глибина тих суперечностей, із якими доводиться стикатись і які доводиться долати королю, щоб зберегти свою владу, – й то не лише в самому його суспільстві, а й поза ним. «Мистецтво управляти не

таке вже й складне і неприємне, – десь так сказав одного разу Людовік XIV своєму наступникові. – Це мистецтво полягає просто в тому, щоб знати, про що насправді думають принци в усій Європі, що хочуть приховати від нас люди, знати про їхні таємниці й пильнувати за ними»¹¹².

«Бажання короля знати про все, що діється довкола, – розповідає Сен-Сімон в іншому місці «Мемуарів», – дедалі зростало; він доручив своєму першому камердинеру й губернаторові Версая взяти на службу певну кількість швейцарців. Ці носили королівську ліврею, підкорялися тільки названим вище особам і мали таємне завдання день і ніч обнишпорювати всі переходи й галереї, крадькома стежити за людьми, слідкувати за ними, дивитися, куди вони йдуть і коли повертаються, підслуховувати їхні розмови й про все складати детальний звіт»¹¹³.

Цю своєрідну структуру суспільства, яка становить основу сильної монархії, ніщо, по суті, не характеризує так яскраво, як необхідність тримати під якомога суворішим наглядом усе, що відбувається у владній сфері центрального правителя. Ця необхідність – вияв надзвичайної напруженості й нестабільності в суспільному механізмі, без яких координаційні функції центрального правителя ніколи не набули б такої сили. Досить надійна рівновага в стосунках різноманітних соціальних груп, приблизно однакова за своєю суспільною силою, як і яскраво виражене амбівалентне ставлення кожної з цих груп до могутнього центрального правителя, – все це справа рук, певна річ, не якогось одного короля. Та щойно у грі взаємопов'язаних процесів виникає така констеляція з властивими їй надзвичайно численними напруженостями, підтримання її з усією її нестабільністю стає життєво важливим завданням центрального правителя. А щоб це завдання виконати, підданих потрібно тримати під якомога суворішим наглядом.

До того ж Людовік XIV має досить вагомі підстави особливо пильнувати за людьми, котрі, з огляду на їхній ранг, стоять до нього найближче. Поділ праці, однакова залежність усіх від усіх, а відтак і залежність центрального правителя від широких верств населення тут іще не такі глибокі, щоб тиск народних мас становив для короля велику загрозу, хоча масові заворушення, надто серед парижан, для короля й досить небезпечні. І одна з причин того, що свій двір король переносить із Парижа до Версая, полягає, поза всяким сумнівом, саме в цьому. Але в часи правління попередників Людовіка, коли обурення широких мас зростає й приводить до заворушень, на чолі таких заворушень стають члени королівської сім'ї або висока знать, використовуючи народне обурення й протистояння в суспільстві для задоволення власних амбіцій. Найнебезпечніші суперники монарха й досі залишаються тут, у його найближчому оточенні.

Вище ми вже показували, як у процесі монополізації коло людей, здатних конкурувати одне з одним за владу, поступово обмежується членами самого королівського дому. Зрештою, Людовік XI здобуває

перемогу над цими феодалами-принцями й приєднує їхні володіння знов до корони. Але ще й у часи релігійних війн на чолі численних партій, що ворогують між собою, стоять представники різноманітних гілок королівської сім'ї. Після того, як відмерла головна гілка Капетингів, на троні в особі Генріха IV знов виявляється представник бічної гілки цього дому. Принци крові, «перші величини», герцоги й пери Франції й далі мають чималу силу. На чому ґрунтується ця сила, по суті, досить очевидно: вона ґрунтується насамперед на їхніх постах губернаторів та верховних воєначальників, які тримають у своїх руках владу в провінціях. Поступово, в міру зміцнення монополії на панування, й ці потенційні суперники королів стають своєрідними функціонерами могутнього владного апарату. Але вони чинять опір такій трансформації. Позашлюбний син Генріха IV, кровний брат Людовіка XIII, герцог Вандомський, на чолі фракції повстає проти центральної влади. Він – губернатор Бретані й переконаний, що внаслідок одруження дістав спадкове право на цю провінцію. Згодом проти центральної влади виступає губернатор Провансу, далі – губернатор Ланґедока, герцог Монморансі. Спроби дворян-гугенотів чинити опір також мають ту саму основу. Військо в країні ще не централізоване остаточно, й коменданти фортець і капітани, що стоять на чолі загонів у військових укріпленнях, ще мають неабияку самостійність. Губернатори провінцій свої куплені пости вважають власністю. За таких обставин у країні знов різко дають про себе знати відцентрові тенденції. Вони відчуваються ще при Людовіку XIII. Брат короля Гастон, герцог Орлеанський, як і багато інших королівських братів досі, підіймається на боротьбу проти центральної влади. Очоливши ворожу Рішельє фракцію, він пориває з ним будь-які стосунки й вирушає до Орлеана, щоб вести боротьбу проти кардинала та короля, використовуючи добре укріплені військові позиції.

Зрештою, Рішельє здобуває в цій боротьбі перемогу – й не в останню чергу за допомогою буржуазії з її величезними фінансами, які вона надає кардиналові. Опозиційні аристократи помирають переможеними – хто в бою, хто у в'язниці, хто у вигнанні. Навіть королеву-матір Рішельє висилає помирати на чужині.

«De croire que pour être fils ou frère du Roi ou prince de son sang, ils puissent impunément troubler le Royaume, c'est se tromper. Il est bien plus raisonnable d'assurer le Royaume et la Royauté que d'avoir égard à leurs qualités qui donneroient impunité».

Так пише Рішельє в своїх мемуарах. Флодами цих перемог скористався Людовік XIV. Але відчуття загрози з боку дворянства – й то саме з боку високого дворянства, яке стоїть до нього найближче, – перейшло йому в плоть і кров. Щодо дрібних дворян, то вмотивовану відсутність котрогось із них при дворі король іноді може пробачити. Але щодо «великих» він неблаганний. І в його ставленні до них завдання двору як інституту нагляду проступає особливо виразно. «La meilleure place de sûreté pour un

fils de France est le cœur du Roi», – відповідає Людовік XIV своєму братові, коли той просить у нього губернаторство як постійну посаду, «*place de sûreté*». Те, що його найстарший син тримає в Медоні власний двір, королю страшенно не до вподоби. І коли наступник трону помирає, Людовік XIV покvapно наказує всі меблі із замку розпродати: він побоюється, що котрийсь із його онуків, якому дістанеться Медон, використає замок для того самого, що і його син, і знов «ділитиме двір»¹¹⁴.

Ця тривога, пише Сен-Сімон, була цілком безпідставна. Бо жоден з онуків короля не зважився б на вчинок, який міг викликати його невдоволення. Адже там, де йдеться про збереження власного престижу та зміцнення особистої влади, король суворо додержується свого принципу й не визнає різниці між родичами й рештою придворних.

Так набула своєї остаточної форми монополія на панування, центральне місце в якій посідає монополія на стягування податків та на фізичне насильство. Від певного ступеня розвитку монополія на панування виступає як монополія однієї особи. На сторожі її стоїть досить добре налагоджена система нагляду. Із феодала, що володіє землями й роздає землі та натуральну ренту, король перетворюється на правителя, що володіє грошми й роздає грошову ренту. Завдяки цьому централізація набуває доти небаченої сили й міцності. Відцентрові суспільні сили зазнають остаточної поразки. Всі потенційні конкуренти монопольного можновладця опиняються в інституціонально закріпленій залежності від нього. Відтепер у конкуренцію – вже не у вільну, а в монопольно обмежену – вступає тільки частина дворянства: придворні змагаються один з одним за можливості, які вони дістають від монопольного правителя. При цьому вони перебувають під постійним тиском із боку резервної армії провінційного дворянства та буржуазних елементів, що прагнуть піднесення. Двір – це форма організації такої обмеженої конкурентної боротьби.

Та хоч на цьому ступені розвитку право короля особисто розпоряджатися монополізованими можливостями й велике, необмеженим назвати його аж ніяк не можна. У будові цієї певною мірою приватної монополії уже досить виразно проступають структурні елементи, які, зрештою, зумовлюють поступову трансформацію її в монополію публічну, перехід її з рук однієї особи в розпорядження багатьох людей. Як наслідок, на монополію поширюється контроль чимдалі ширших частин суспільства, оснований на поділі праці. Людовіка XIV до певної міри ще стосуються слова: «*L'État c'est moi*». Байдуже, хто їх сказав – він сам чи хтось інший, в інституціональному плані монопольна організація в цей час іще значною мірою має характер особистої власності. Проте функціонально залежність монопольного правителя від решти прошарків і загалом від суспільства, оснований на поділі функцій, уже надзвичайно глибока, й ця функціональна залежність, крім того, разом із розвитком торговельно-грошового обміну постійно зростає. Тільки

особлива ситуація в суспільстві, тільки своєрідна рівновага напруженостей у стосунках між буржуазними групами, що перебувають на піднесенні, й дворянськими групами, що втрачають на силі, а згодом і між численними іншими великими й малими групами в країні загалом надає центральному правителеві широченних повноважень ухвалювати рішення. Королі позбулися тієї досить великої незалежності в управлінні своїми земельними володіннями та доменом, яка колись була виявом низького рівня суспільних взаємозв'язків. Могутнє переплетіння людських взаємозв'язків, над яким владарює Людовік XIV, має власну рівновагу й власні закономірності, до яких він мусить пристосовуватися. Щоб підтримувати таку рівновагу між людьми та групами у цьому переплетінні, щоб, граючи на суперечностях, усім цим управляти, потрібно докладати величезних зусиль і виявляти неабияке самовладання.

Ця можливість центрального функціонера широко використовувати все сплетіння взаємозв'язків між людьми у власних інтересах значною мірою починає зазнавати обмежень аж тоді, коли рівновага напруженостей, на якій він балансує, порушується на користь буржуазії й виникає нова рівновага суспільних сил із новими вісями напруженостей. Аж тепер особиста монополія й інституціонально починає перетворюватися на публічну. В тривалій боротьбі на вибування, в поступовому централізуванні засобів фізичного насильства та податкових зборів разом із дедалі глибшим поділом функцій і піднесенням професійних буржуазних прошарків французьке суспільство крок за кроком самоорганізовується у формі держави.

До питання про соціогенез монополії на податки

26. Уваги дослідника, що заглиблюється в минуле, можуть уникнути деякі аспекти виникнення монополії, а відтак і утворення держави загалом, адже досить повні знання він має переважно про пізніші стадії, про результати цього процесу, а не про його ранні періоди. Йому навіть важко собі уявити, що середньовічним людям ця абсолютна монархія й централізований владний апарат, які поступово виростали в них на очах, здавалися чимось новим і надзвичайно дивовижним. Отож тільки пильніше придивившись до цих аспектів, ми зможемо збагнути, що ж, власне, тут відбувалося насправді.

Основна лінія трансформації вже зрозуміла. Визначення їй можна дати кількома словами, відштовхуючись від певного центрального питання: з поглибленням поділу функцій, у ході тривалої конкуренції або боротьби на вибування, влада рицарських родин, яка основана на земельній власності й дає змогу їм розпоряджатися землями та натуральними зборами з них, а також користуватися різноманітними послугами людей, котрі живуть на цих землях, поступово перетворюється на владу централізовану, що розпоряджається інструментами військового насильства й має право регулярно стягувати грошові збори, або податки, з багато

більших територій. Тепер на цих територіях без дозволу центрального правителя ніхто не має права зводити довготермінові укріплення й користуватися зброєю чи застосовувати будь-яке інше фізичне насильство. В суспільстві, де колись цілий прошарок людей, залежно від їхніх доходів і вподобань, міг носити яку завгодно зброю й коли завгодно вдаватися до фізичного насильства, така ситуація була вже цілком новою. Тепер кожен на вимогу центрального правителя повинен регулярно віддавати йому певну частину від своїх грошових доходів чи від власних коштів. Це тим більше щось нове проти звичаїв, що панували в суспільстві середньовічному. Тут, де переважає натуральне господарство й де гроші – небияка рідкість, вимога князів та королів одержувати податки в грошовій формі (якщо не брати до уваги певних випадків, закріплених традицією), спочатку здається чимось украй нечуваним. До таких намагань ставляться не інакше, як до пограбунків чи збирання оброку.

«Constituti sunt redditus terrarum, ut ex illis viventes a spoliatione subditorum abstineant»¹¹⁵ – доходи від угідь призначені для того, щоб ті, хто з них живе, утримувалися від пограбувань своїх підданих, пише з цього приводу Тома Аквінський; тут він виражає позицію, певна річ, не лише церковних кіл, хоча нові заходи торкнулись, очевидно, насамперед церковних інститутів з їхніми чималими грошовими коштами. Самі королі міркують, по суті, так само, хоча в загальній ситуації, коли грошей бракує, не можуть стриматися, щоб час від часу не вдавались до таких примусових поборів. Філіпп Август, наприклад, цілою низкою грошових зборів, а особливо на хрестовий похід 1188 р., знаменитою «dîme saladine» викликає такі заворушення, такий спротив, що вже в 1189 р. змушений наказати ніколи більш таких зборів не стягувати. Щоб ні сам він, ні його наступники не припускалися цієї самої помилки, сказано в його указі, він усією своєю королівською владою, авторитетом усіх церков і баронів королівства забороняє чинити надалі таке зухвальство. А якщо король чи хтось інший «par une audace téméraire» спробує знов удатися до таких дій, то з ним не треба рахуватись¹¹⁶. Можливо, коли він складав цей указ, його пером водили обурені знатні особи. Та коли в 1190 р. Філіпп Август готується до наступного хрестового походу, то сам дає чітку вказівку, щоб у разі його смерті частину воєнної здобичі поділили між тими, хто зубожів через побори. Справді, у цьому досить бідному на гроші суспільстві грошові стягнення в королівську скарбницю значною мірою відрізняються від податків у більш комерціалізованому суспільстві. Ніхто не вважає їх чимось постійним, від них не залежать ні ринки, ні рівень цін; вони спадають, як сніг на голову, як щось надзвичайне й несподіване і призводять до занепаду багатьох людей. Королі та їхні представники, як бачимо, до певної міри усвідомлюють це й самі; але безпосередньо від власних доменів вони одержують грошей так мало, що перед ними знов і знов постає альтернатива: або всілякими погрозами й насильством зібрати гроші, або в якійсь формі зазнати поразки

від сил, які чинять цьому опір. Принаймні, обурення й опір, викликані «саладиноюю десятиною», ще довго, схоже, залишалися в пам'яті людей. Аж через сімдесят дев'ять років один із королів, готуючись до хрестового походу, знов удається до грошових зборів, до так званої «*aide féodale*».

Загальна думка, зокрема й самих королів, полягає в тому, що правителі повинні жити коштом доходів від своїх доменів у вузькому сенсі слова, тобто значною мірою на доходи від власних маєтків. Звичайно, короновані особи й декотрі інші великі феодалі в процесі формування механізму монополії вже помітно піднялися над масою інших феодалів. Озираючись назад, ми можемо сказати, що починають виникати нові функції. Але становлення цих нових *функцій* і переростання їх у сталі *інститути* відбувається ще дуже повільно, крок за кроком і в постійній боротьбі з представниками інших функцій. Спочатку король – великий рицар серед багатьох інших більших і менших рицарів. Ми вже зазначали, що живе він, як і решта рицарів, на доходи від своїх володінь; як і решта рицарів, він традиційно має право в певних надзвичайних випадках стягувати з жителів підвладних йому території грошові збори. Кожен феодал вимагає й дістає певні грошові надходження, коли в нього, скажімо, виходить заміж дочка, чи коли сина посвячують у рицарі, чи коли сам він потрапляє в полон і треба платити викуп. Це – первісна форма феодальної грошової підтримки, «*aides féodales*», і королі вимагають цих «*aides*» так само, як і решта феодалів. Але, крім таких випадків, грошові побори в цьому суспільстві не перейшли в традицію, й саме через те до них тут ставляться, як до пограбувань чи здирства.

Згодом, десь у XII–XIII ст., князі поступово запроваджують ще одну форму стягування грошей. У XII ст. починають зростати міста. За давнім феодальним звичаєм до війська могли й були зобов'язані йти тільки чоловіки з воїнського стану – рицарі та дворяни. Але ж представники третього стану виборювали комунальні права також зі зброєю в руках (чи, принаймні, готові були це робити); тому вже десь від часів правління Людовіка VI з'являється звичай залучати до військової служби й міських жителів, «буржуа». Але дуже скоро городяни, замість йти до війська, починають пропонувати територіальним правителям гроші, щоб ті найняли собі воїнів. Так вони комерціалізують військову службу, й король та інші великі феодалі ставляться до цього прихильно. Пропозиція військових послуг із боку незаможних або не дуже заможних рицарів здебільшого перевищує купівельну спроможність місцевих правителів-суперників. Отож такий відкуп городян від військової служби дуже скоро стає сталим звичаєм чи й інститутом. Перед воєнним походом королівські представники вимагають від кожної міської общини або певної кількості озброєних воїнів, або відповідну суму, тож общини або вдовольняють вимогу, або, поторгувавшись, навіть домагаються пільг. Але й цей звичай – тільки ще одна форма феодальної «підтримки» у певних надзвичайних

випадках; її називають «*aide de l'ost*», і вона належить до числа «*aides*» під загальною назвою «підтримки в чотирьох випадках».

Нам довелося б далеко відійти від теми, якби ми спробували показати, як самі міські общини для покриття різноманітних комунальних витрат починають запроваджувати своєрідне внутрішнє оподаткування й створювати податковий апарат. Досить буде сказати, що вимоги королів сприяють такому розвитку; а з другого боку, не можна недооцінювати значення міських інститутів оподаткування, які наприкінці XII ст. починають утверджуватись, для формування відповідних королівських інститутів. І тут бюргерство й королівська влада стимулюють – хай навіть мимоволі – одне одного. Але це, безперечно, не означає, що бюргери чи інші прошарки в суспільстві платять гроші охоче й без будь-якого опору. Цих грошових зборів із того чи того надзвичайного приводу, так само як згодом і регулярних зборів, податків, не платить ніхто, поки не відчуває безпосередньої чи опосередкованої необхідності це зробити. І ті, й ті збори – досить яскраве відображення взаємозалежності різноманітних груп у суспільстві та співвідношення сил між ними.

Королі не хочуть і не можуть дозволити собі викликати в масах надто впертий опір своїй політиці: суспільна сила королівської функції для цього вочевидь іще недостатньо велика. З другого боку, для реалізації цієї функції, для самоутвердження, а передовсім для фінансування безперервної конкурентної боротьби їм знов і знов потрібні гроші, а одержати їх можна тільки шляхом таких «підтримок». Приводи для поборів змінюються. Ми бачимо, як люди короля під тиском обставин докладають зусиль, шукаючи щораз нових виходів із становища; основний тягар таких поборів вони перекладають то на один, то на інший міський чи сільський прошарок. Та водночас не можна не помітити, як, попри всі хитання у співвідношенні сил, могутність королівської влади постійно зростає і як у процесі цього зростання грошові збори, дістаючи стимул від такого зростання й надаючи стимулу йому самому, помалу набувають іншого характеру.

У 1292 р. король установлює грошовий збір у розмірі один деньє з кожного фунта будь-якого проданого товару, причому цей податок повинен платити і продавець, і покупець. Один тогочасний хроніст називає це «*exactio quaedam in regno Franciae non audita*». В Руані натовп грабує касу королівських чиновників, що збирають гроші. Руан і Париж, ці двоє найголовніших міст королівського домену, вносять одноразову плату й відкуповуються від цього податку¹¹⁷. Але він ще довго залишається в пам'яті людей під лиховісною назвою «*mal-fôte*», а королівські чиновники пам'ятають про той опір, що його викликав у людей податок. Отож наступного року король вдається до спроби стягти примусову позичку з багатих буржуа. Та коли й це викликає запеклий спротив, у 1295 р. він знов повертається до «*aide*» в її первісній формі; тепер даниною обкладають усі стани, не тільки третій. Сплачувати потрібно соту частину

від вартості кожного маєтку. Але таке обкладання приносить надто мало грошей. Через рік цю подать збільшують до двох сотих. Тепер у край обурені, звичайно, вже й феодали, яких це торкнулося. Тоді король заявляє про свою готовність залишати церковним та світським феодалам частину того, що він збирає на їхніх землях. Певною мірою він ладен поділитися з ними здобиччю. Але феодали вже не можуть заспокоїтись – і насамперед світські, рицарі, які у вимогах центрального владного апарату вбачають чимдалі більшу загрозу своїм спадковим правам, своїй самостійності й, можливо, навіть своєму суспільному існуванню загалом. Люди короля всюдисущі, вони прибирають до рук права й податки, які колись належали винятково окремим феодалам. І, як це нерідко буває, «останньою краплею, що вихлюпує через край», зрештою, виявляються саме ці грошові збори. Коли 1314 р., незадовго до смерті Філіппа Вродливого, оголошено про нові високі податі для походу на Фландрію, неспокій і невдоволення, посилені військовими невдачами, переростають у відвертий опір. «Ми не допустимо збільшення цих «aids», – заявляє один із тих, кого вони стосувалися. – Ми не можемо терпіти їх зі спокійним сумлінням, бо через них утрачаємо свою честь, свої привілеї й свободи». «Щоб покрити свої видатки, – пише інший свідок того часу, – вони вдалися до нового несправедливого витискання грошей, до несправедливої конфіскації, небаченої у Франції, а надто в Парижі. Кажуть, нібито гроші потрібні для війни з Фландрією. Догідливі королівські радники та міністри хочуть, щоб покупці й продавці з кожного фунта проданого товару сплачували по шість деньє. Люди високородні й прості... об'єдналися і запряглися боронити свободи власні й свободу вітчизни»¹¹⁸.

Справді, обурення набуває такого розмаху й такої глибини, що проти короля вже об'єднуються міста з феодалами. Це – один із тих історичних експериментів, які демонструють, наскільки різні їхні інтереси і яка висока напруженість між ними. В умовах спільної загрози (вимога королівських представників сплачувати гроші) й глибокого обурення, яке ця вимога викликає в усіх верствах, клятвений союз між бюргерством і дворянством іще можливий. Чи буде він довговічний, чи буде він ефективний? Ми вже вказували на те, що в інших країнах (насамперед в Англії) з іншою суспільною структурою окремі міські й сільські прошарки поступово починають зближуватись і діяти разом, і це – попри всі суперечності й навіть ворожість між ними самими – також сприяє обмеженню королівської влади. Процес утворення таких союзів у Франції, як тепер, так і згодом, у міру поглиблення взаємозалежності між станами чимдалі виразніше прибирає іншого характеру. Такі союзи тримаються недовго; результативність їхніх спільних дій унаслідок взаємної недовіри знижується. «Невдоволення й гнів ведуть до зближення, але їхні інтереси руйнують будь-яку єдність»¹¹⁹.

Il sont lignée désignée
Contrefaite et mal alignée.

Так співали в одній пісні того часу про союзників. І все ж ця різка реакція на свавільно запроваджені податки справляє глибоке враження – й не в останню чергу на самих королівських чиновників. Такі потрясіння всередині володінь загрожують проведенню конкурентної боротьби із зовнішніми суперниками. Суспільні позиції центрального правителя ще не достатньо міцні, щоб він міг сам установлювати податки й визначати їхні розміри. Співвідношення суспільних сил іще таке, що він мусить час від часу вступати в переговори зі станами й домагатися їхньої згоди, якщо хоче від них щось одержати. Тому «aides» поки що залишаються податками, грошовими допомогами, призначеними для якоїсь певної, цілком конкретної мети. Така ситуація поступово змінюється тільки в ході Сторічної війни. Ця війна набуває постійного, законного характеру, а разом із нею такого самого характеру набувають і грошові збори, потрібні центральному правителю для її проведення.

27. «On ne peut comprendre et apprécier la lutte que la royauté eut à soutenir, quand elle voulut fonder et développer son pouvoir fiscal, qu'en cherchant à se rendre compte des forces sociales et des intérêts qu'elle rencontra et qui firent obstacles à ses desseins»¹²⁰. Ці слова, по суті, вказують на основну рису соціогенезу монополії на податки. Певна річ, і самі королі, й решта учасників боротьби цього часу ще мало уявляють собі, який новий інститут при цьому утвориться. Королі, власне, й наміру не мають «розширювати свою податкову владу»; і вони, і їхні представники спочатку хочуть просто час від часу стягувати зі своїх підданих якомога більше грошей, бо на це їх у кожному конкретному випадку штовхають цілком певні завдання й видатки. Податки й монополію на податки вигадує не якась окрема людина; ані якийсь індивід, ані низка людей протягом сторіч, поки поступово формується цей інститут, не йшли послідовно, за чітко виробленим планом до цієї мети. Податки, як і будь-який інший інститут, – це продукт суспільного переплетіння взаємозв'язків. Вони виникають, немовби в паралелеграмі сил, унаслідок тривалої боротьби різноманітних суспільних груп та зіткнень інтересів і, зрештою, раніше чи пізніше, розвиваються в постійний інструмент, який визначає співвідношення суспільних сил, – інструмент, що його зацікавлені сторони чимдалі свідоміше й, коли хочете, планомірніше перетворюють на сталу структуру чи інститут. У такий спосіб, разом із поступовою трансформацією суспільства й змінами у співвідношенні сил у ньому періодичні грошові допомоги, що їх вимагають князі для воєнних походів, викупу з полону чи на посаг дочці або синові, перетворюються на регулярні податки. Коли в суспільстві, де переважає натуральне господарство, починає розширюватися торговельно-грошовий сектор, коли якийсь один феодалний дім поступово стає королівським домом, що владарює над чимдалі більшою територією, тоді феодална «aide aux quatre cas» помалу перетворюється на податок.

Особливо швидко це перетворення надзвичайних грошових зборів на регулярні податки відбувається від 1328 р., а ще швидше – після

1337. У 1328 р. в окремих частинах королівства знову запроваджено прямий податок, призначений для фінансування війни з Фландрією, а в 1335 в кількох західних містах – непрямий збір із продажу для озброєння флоту; в 1338 у всіх королівських чиновників утримують частину платні; у 1340 р. у всій країні відновлюють збір від продажу товарів, а наступного року до нього додається ще й окремий податок на продаж солі – «gabelle du sel». У 1344–1346 рр. непрямі податки зростають. Після битви при Кресі королівські чиновники намагаються ще раз збільшити особисті й прямі податки, а в 1347–1348 повертаються до непрямих зборів із продажу. Все це – певною мірою експерименти, бо кожне підвищення оголошують, як уже сказано, тимчасовою допомогою королю для ведення війни – «les aides sur le fait de la guerre». Король та його чиновники щоразу заявляють, що цим грошовим зборам настане край, коли зникне ворожа загроза¹²¹. Представники станів при першій-ліпшій нагоді також наголошують на цьому й щоразу, коли трапляється можливість, намагаються запровадити контроль над тим, щоб гроші, котрі надходять як «aides», справді йшли тільки на воєнні потреби. Однак самі королі, принаймні, починаючи від Карла V, дотримуються цих умов не надто суворо. Касою «aides» розпоряджаються вони й, коли вважають за потрібне, сплачують із неї видатки на утримання власного дому або беруть гроші на винагороди для окремих своїх фаворитів. Увесь цей розвиток подій, цей приплив грошей до королівської каси, як і формування на них війська, поволі, але неухильно веде до надзвичайного зміцнення центральної функції. Звичайно, кожен стан, а дворянство насамперед, усіляко чинить опір розширенню центральної влади. Але вже й у цей час численні розбіжності інтересів послаблюють їхній опір. Війна надто близько торкнулася станів, вони надто безпосередньо зацікавлені в тому, щоб дати відсіч англійцям і нарешті відмовитися платити королю податки на військо. Але глибокі суперечності між ними, а також місцеві відмінності перешкоджають їм не тільки спільно виступити за обмеження вимог короля щодо грошей чи за контроль над зібраними грошми – вони не дають станам і організувати воєнні дії безпосередньо самим. У цьому ще досить погано згуртованому суспільстві зі слабкими взаємозв'язками й взаємозалежностями зовнішня загроза ставить людей в особливу залежність від верховного координатора – короля та його апарату панування. Отож вони з року в рік, знов і знов змушені терпляче платити оголошені від імені короля «надзвичайні пожертви» на війну, якій немає кінця-краю.

Нарешті, коли король Іоанн у битві при Пуатьє потрапляє в полон до англійців, для сплати величезного викупу за нього вперше оголошено про збір грошей протягом не одного, а цілих шістьох років. Як це нерідко буває, велика випадкова подія пришвидшує те, що вже тривалий час визрівало в структурі суспільства. Насправді ці збори безперервно стягують протягом не шістьох, а всіх двадцятьох років, і можна навіть

припустити, що вже в цей час ринок починає певною мірою пристосовуватися до таких податків. Крім того, до цього податку на продаж, призначеного для викупу короля, знов і знов додаються побори на інші потреби: 1363 р. – прямий збір для покриття безпосередніх військових витрат, 1367 – для боротьби з грабунками солдатні; у 1369, коли знову спалахують військові дії, з'являються нові прямі й непрямі податки, особливо ненависний серед яких – податок на худобу («fouages»).

«Усе це, певна річ, – поки що феодална «aide», але вона прибирає загального характеру, її уніфікують і збільшують не лише в домені короля, а й у всьому королівстві під наглядом особливого, централізованого управлінського апарату»¹²². В цій фазі Сторічної війни, коли «aides» поступово набувають законної форми, поступово формуються, по суті, спеціалізовані чиновницькі функції, завдання яких – стягувати ці, як вони й далі називаються, «надзвичайні збори» й забезпечувати судові процедури, пов'язані з таким стягненням. Спочатку ці функції просто виконують кілька «généraux sur le fait des finances», які наглядають за армією збирачів «aides» у всій країні. Згодом, у 1370 р., з'являються два високі чиновники, один з яких відає окремо фінансовими питаннями, а другий – судовими справами, що виникають у процесі стягування «aides». Це – первісна форма інституту, який згодом, протягом усього «ancien régime» буде одним із найважливіших органів податкового управління – chambre (або cour) des aides. Але в 1370–1380 рр. цей інститут лише формується, він ще не утвердився і поки що становить тільки вияв відкритого чи прихованого протистояння, в якому різноманітні суспільні центри постійно випробовують свою силу. Сама його форма, на відміну від форм багатьох уже усталених і стабільних інститутів, ще нагадує про зіткнення суспільних сил, унаслідок якого він з'явився. Щоразу, коли королівська влада, нашоштовхнувшись на опір різноманітних верств, змушена обмежувати свої податкові вимоги, відступають на задній план і ці службові функції. Але сама наявність цих інститутів, як і крива їхнього зростання, – це досить точний показник співвідношення суспільних сил центральної функції і центрального апарату, з одного боку, й дворянства, духовництва та міських прошарків – із другого.

Ми вже згадували про те, що при Карлі V «aides sur le fait de la guerre» стають такими постійними, як і сама війна. Вони лягають тягарем на плечі народу, що й так зубожіє через цю війну, спустошення, пожежі, перешкоди в торгівлі й не в останню чергу через безперервні пересування військ, які вимагають, щоб їх годували, й годують себе грабежем. Отож люди сприймають королівські побори ще болючіше, вони бачать, що ці податки суперечать уже самому своєму походженню, перетворюючись із надзвичайної одноразової допомоги на регулярні виплати. Поки ще живий Карл V, усе це невдоволення залишається прихованим. Нужда помалу поглиблюється, а з нею – і невдоволення. Та король, схоже, вже починає усвідомлювати, що в країні зростає напруженість,

і відчуває притлумлене обурення, породжене насамперед його податками. Мабуть, розуміє він і те, якою небезпекою можуть обернутися такі настрої, коли замість нього, старого досвідченого короля, на трон зійде дитина, його неповнолітній син, під опікою родичів-суперників. А може, з цим його страхом за майбутнє пов'язані й певні докори сумління. Безперечно, збори, що їх оце з року в рік стягує його апарат, сам король вважає необхідними й неминучими. Та навіть у нього, хто з цих зборів має зиск, вони викликають відчуття чогось незаконного. У кожному разі 16 вересня 1380 р., за кілька годин до смерті, Карл V своїм указом скасовує насамперед найненависніший податок на худобу, однаково обтяжливий і для бідних, і для багатих. Якою мірою цей указ відповідає становищу, що склалося після смерті короля, виявляється дуже скоро. Центральна функція ослаблена, й стримувані напруженості в країні знаходять вияв. Родичі-суперники покійного короля, насамперед Людовік V Анжуйський та Філіпп V Сміливий Бургундський, борються за панівне становище, й не в останню чергу – за право розпоряджатися королівською скарбницею. Міста починають бунтувати проти податків. Люди проганяють королівських чиновників, що стягують «aides». Глибоке обурення міських нижніх верств спершу поділяють і багатші буржуа: вимоги тих і тих збігаються. Міська знать, яка в листопаді 1380 р. збирається в Парижі разом із представниками інших станів, вимагає скасувати королівські податки. Очевидно, уже безпосередньо під цим тиском герцог Анжуйський і королівський канцлер обіцяють виконати цю вимогу. Й 16 листопада 1380 р. від імені короля виходить указ, який скасовує всі податки: «Doresnavant à tousjours» (віднині й навіки) tous les fouaiges, impositions, gabelles, XIIes, XIIIes, dont ils (піддані) ont esté et sont moult grevés, touz aydes, subsides quelxconques qui pour le fait des dictes guerres ont esté imposez...

«Принесено в жертву всю фінансову систему останніх десяти років, усі завоювання, досягнуті протягом 1358–1359 та 1367–1368 рр. Королівську владу мало не на ціле сторіччя відкинута назад. Вона опинилася майже там, де була на початку Сторічної війни»¹²³.

Як ото ще не збалансована система сил, суспільство хитається від одного полюса до другого в боротьбі за поділ влади. Про справжню могутність центрального апарату й королівської функції свідчить уже те, як надзвичайно швидко вони повертають собі втрачені позиції, хоча на троні в цей час сидить дитина, цілком залежна від управителів та слуг королівської функції. Уже тепер досить виразно дає про себе знати те, що потім, при Карлові VII, стане цілком очевидним: можливості, пов'язані за такої структури й такого стану французького суспільства з королівською функцією, вже такі великі, що королівська влада може набирати суспільної сили навіть тоді, коли сам король як особистість слабкий чи й узагалі нічого не вартий. Залежність груп і верств у цьому суспільстві від верховного координатора, який забезпечує обмін і

взаємодію різноманітних суспільних функцій та сфер, зростає разом із чимдалі глибшою їхньою взаємозалежністю. У разі воєнної загрози ця взаємозалежність зростає особливо, й вони дуже скоро – добровільно чи ні – знов передають тому, хто представляє їхні спільні інтереси (насамперед у боротьбі із зовнішнім ворогом), тобто королю та його представникам, засоби, потрібні для того, щоб вести війну. Але водночас вони передають королівській владі й засоби владарювання над ними самими.

У 1382–1383 рр. королівська влада (тобто король разом з усіма своїми родичами, радниками та слугами, які в певному сенсі належать до владного апарату) вже знову спроможна обкладати міста, ці головні осередки опору, податками, що їх вона вважає за потрібні.

Питання податків стоїть у центрі міських заворушень 1382 р. Але в боротьбі, пов'язаній із податками та розподілом їхнього тягаря, вирішується й питання розподілу влади як такої. У цей час міська знать бачить свою мету чітко: домогтися права брати участь у встановленні та розподілі податків, тобто, якщо казати загалом, права контролювати апарат панування. Таку мету ставить перед собою в міських парламентах не тільки знать, а й представники інших станів. Середні та нижні міські верстви розуміють своє завдання вужче: вони хочуть лише звільнитися від гнітючого тягаря податків, більш нічого. Вже тут інтереси різноманітних міських груп не зовсім збігаються, хоч у ставленні до центрального апарату країни між ними немає й ворожого протистояння. Але в самих містах справи з цим стоять інакше. Тут інтереси різноманітних прошарків – хоч як тісно ці інтереси переплітаються, й саме через те, що вони так тісно переплітаються, – різко розбігаються.

У цей час міські громади – вже досить диференційовані утворення. Є серед них привілейований верхній прошарок, власне буржуазія, що має монопольне право на посади в міських управлінських структурах, а відтак – і на контроль над міськими фінансами. Є середній прошарок, своєрідна дрібна буржуазія; це – менш заможні ремісники й представники всіляких промислів. І є, зрештою, маса підмайстрів та робітників, «народ». Податки й тут становлять той вузол, на прикладі якого особливо добре видно не лише взаємозалежність, а й суперечності між станами. Коли городяни взагалі виявляються спроможними висловити свої вимоги досить чітко, то середні й нижні групи виступають за прямі податки, диференційовані залежно від статків кожної окремої людини, тоді як верхній прошарок віддає перевагу непрямим податкам або таким, що їх усі платять порівну. Обурення народу з приводу податків і першу хвилю заворушень міська верхівка спочатку, як це часто буває, зустрічає з розумінням. Вона прихильно ставиться до цього руху доти, доки він зміцнює її власну опозицію королівській владі чи місцевим феодалам. Але дуже скоро ці бунти обертаються вже проти заможних буржуа в самому місті. Починається боротьба за участь у міському управлінні між

панівним буржуазним патриціатом та середніми верствами, які висувають претензії щонайменше на міські посади (так само як у ширших масштабах міська знать домагається своєї участі в управлінні всією країною). Внаслідок таких заворушень представникам міської верхівки доводиться втікати або чинити опір міським низам; на цьому етапі боротьби її здебільшого рятують королівські війська, що вступають до міста.

Простежити детально, як проходить ця боротьба, ці заворушення й бунти в окремих містах, ми тут за браком місця не маємо змоги. Всі вони завершуються подальшим зміщенням центру ваги в бік королівської влади й центрального апарату. Головних ватажків цих заворушень, а насамперед тих, що виступали проти податків, покарано на смерть, на інших накладено великі штрафи. Міста загалом мали платити високі грошові податі. У Парижі укріплюються королівські фортеці, або «бастії», й зводяться нові; їх заселяють королівські «gens d'armes». А свободи в містах обмежено. Віднині міські управи чимдалі більше переходять у підпорядкування королівським чиновникам, поки, зрештою, й вони значною мірою стають органами королівської влади. Так ієрархія чинів, що належать представникам буржуазної верхівки, від міністерських і найвищих судових постів доходить аж до посад бургомістрів та цехових майстрів. Так само вирішено й питання податків як таких: тепер їх визначає центр.

Якщо проаналізуємо причини, чому ця проба сил так швидко й так рішуче завершилася на користь центральної функції, то й тут матимемо картину, про яку вже мовилося не раз: у цьому суспільстві силу центральної функції визначає глибина антагонізмів між різноманітними його групами. Верхній прошарок буржуазії перебуває в напружених стосунках не лише зі світськими та церковними феодалами, а й із міськими нижніми прошарками. Тут центральним правителям сприяє насамперед те, що серед самих міських верств бракує єдності. Не менш важливо й те, що між різноманітними містами королівства ще немає, по суті, тісних зв'язків. Тенденція до спільних дій кількох міст ще тільки народжується, але для загального виступу взаємозв'язки між ними ще недостатньо тісні. У певному сенсі стосунки між містами нагадують стосунки між окремими володіннями чи державами; між містами також точиться більш чи менш яскраво виражена конкурентна боротьба. Так, щоб мати вільні руки в протистоянні з фландрійськими містами, люди короля спочатку укладають такий собі напівмир із Парижем. Зламавши опір у фландрійських містах, вони переходять до Руана, потім – до Парижа. Кожне місто вони придушують окремо. Центральній функції на руку не тільки соціальна, а й регіональна відокремленість, позаяк і та, й та певною мірою поєднується із взаємозалежністю. Спільний опір усіх частин населення змусив би королівську владу відступити. У протистоянні з будь-яким окремим прошарком, окремим регіоном перевага завжди на боці

центральної функції, адже до неї стікаються силові засоби з усієї країни.

Окремі суспільні групи знов і знов намагаються обмежити чи й зламати чимдалі більшу могутність центральної функції. І щоразу ті самі структурні закономірності сприяють тому, що через деякий час порушена рівновага напруженостей у суспільстві відновлюється на користь королівської влади, а після кожної такої проби сил повноваження центрального правителя тільки розширюються. Грошові збори до королівської скарбниці, податки, то на короткий час зникають, то їх – так само на короткий час – обмежують; проте вони щоразу дуже скоро повертаються знов. І так само зникають і знову з'являються служби, завдання яких полягає в стягуванні податків та в управлінні ними. Історія формування «chambre des aides», наприклад, просто сповнена таких потрясінь і різких перемін. Від 1370 до 1390 рр. цей інститут безліч разів гине й знову відроджується. Згодом, у 1413, 1418, 1425, 1462, 1464, 1474 рр., такі служби, як пише один історик, «зазнають несподіванок то життя, то смерті, й наслідки їхнього воскресіння передбачити геть неможливо»¹²⁴, поки з них, зрештою, постає міцний інститут королівського апарату панування. І хоч ці коливання відбивають, поза всяким сумнівом, не лише серйозні проби суспільних сил, складне становлення такого інституту все ж дає певну картину соціогенезу королівської функції, картину формування монопольної організації загалом. Ця картина показує, що всі ці функції та утворення не стільки постають із далекосяжних планів та свідомих творінь окремих людей, скільки виникають поступово, проходячи тисячі невеличких кроків, роблячи тисячі невпевнених спроб на шляху до свого остаточного становлення, формуючись у безперервній боротьбі суспільних сил.

28. Деякі королі в своїх діях, у вияві особистих нахилів цілком залежать від того стану, в якому їм дістається королівська функція. Особливо яскраво це видно на прикладі Карла VII. Якщо розглядати його як індивіда, то нічим особливим він, певна річ, не відзначається; особистість це не могутня й не глибока. А проте за його правління, коли англійців – хай там унаслідок яких подій та обставин – витіснено з його володінь, королівська влада чимдалі зміцнюється й зміцнюється. Тепер король постає перед своїм народом як звияжний полководець, хоч на такого він схожий дуже мало. Під час війни в руках центральної влади були зосереджені всі фінансові й людські ресурси країни. Централізація військового керівництва й монополізація повноважень розпоряджатися податками посулулася далеко вперед. Зовнішнього ворога прогнано, але військо – чи, принаймні, чимала його частина – залишилось. Це дає королю таку перевагу всередині країни, що будь-який опір станів його волі, по суті, не має жодних перспектив, а надто коли стомлене від війни населення бажає й вимагає тільки одного – миру. За таких обставин у 1436 р. король заявляє, що нація на необмежений час дала йому

згоду на «aides», і тепер його, мовляв, попросили не скликати вже станів для того, щоб голосувати питання про податки; кошти, потрібні для приїзду на такі зібрання їхніх учасників, каже король, – надто великий тягар на плечі народу.

Таке обґрунтування, звичайно, висмоктане з пальця. Сама відмова збирати стани – просто вияв суспільної сили королівської влади. Ця сила вже така велика, що «aides», які під час війни фактично набули більшою чи меншою мірою законного характеру, тепер можна відверто оголосити легітимним інститутом. Ця сила вже настільки очевидна, що король не вважає за потрібне погоджувати розміри й види податків із тими, хто їх платитиме. Як ми вже зазначали, стани й далі час від часу намагаються впіратись, роблять спроби чинити опір. Скасування станових парламентів і утвердження диктаторських повноважень королів відбувається також не без численних зіткнень суспільних сил. Але кожне з цих зіткнень знов і знов, щораз виразніше показує, як неминуче у цій фазі суспільного розвитку водночас із поглибленням диференціації та зміцненням взаємозв'язків у суспільстві міцніє й сила центральної функції. Знов і знов саме військова сила, зосереджена в руках центру, розширює й забезпечує йому повноваження розпоряджатися податками, і саме зосереджені в центрі повноваження розпоряджатися податками уможливають чимдалі глибшу монополізацію застосування фізичного насильства королівською владою. Крок за кроком обидва ці владні інструменти міцніють, і, зрештою, настає момент, коли перевага в силі, яку в цьому процесі здобуває центральна функція, неприховано постає перед очима вражених і озлоблених сучасників. Як і в багатьох інших випадках, свідчення одного з них навіть дослідникові може краще від історичного опису показати, як усе це звалюється на голови людей, немовби щось нове, аж вони не розуміють – звідки воно й чому.

Коли за Карла VII центральний апарат починає цілком відверто признавати й стягувати податки без згоди станів, Ювеналій Урсинський, архієпископ Реймський, пише про це королю листа. Там, із-поміж іншого, можна прочитати, у вільному перекладі, таке¹²⁵:

«Перед тим, як воювати, Ваші попередники зазвичай збирали три стани; вони закликали служителів Церкви, дворян та простолюди зійтися разом в одному з їхніх славних міст. Туди приїздили самі вони й пояснювали, як стоять справи, що треба для того, щоб чинити ворогові спротив, і просили поради королю, як воювати, щоб потім, відповідно до цих порад, допомогти йому податками. Ви й самі завше так діяли, поки побачили й зрозуміли, що Бог і фортуна – а вона ж мінлива – Вам так допомогли, аж Ви відчули власну велич. Ви призначаєте aides та інші податки так, немовби робите це у власному домені, не питаючи згоди трьох Ваших станів.

Колись... це королівство цілком справедливо можна було називати «Royaume France», бо жили тут люди вільні (francs), і вони мали всі свободи (franchises et liber-

tés). Нині це – раби, свавільно обкладені податками (taillables à volonté). А якщо взяти число людей у королівстві, то побачимо, що залишилася лише десята частина тих, що були. Я хочу Вашу владу не зменшувати, а, скільки моєї невеликої змоги, збільшувати. Немає сумніву, що володар, а надто такий, як Ви, в окремих випадках, особливо коли треба захищати королівство й загальну справу (chose publique), може в своїх підданих трохи чогось забирати (tailler) і підвищувати податки. Але він повинен розумно з ними домовлятися. Бо мені робити моє, а йому – його. Можливо, у справах судочинства Ви й суверенні і це – Ваша компетенція. Та коли йдеться про доходи з доменів, то у Вас домен свій, а в кожній приватної особи – свій. (N.B. Інакше кажучи, це означає: нехай король годується зі своїх земель, із доходів від свого домену, й не привласнює суверенне право розпоряджатися податками цілої країни). А нині Ваших підданих не просто оббирають, у них не просто обстригають шерсть, а й здирають шкіру разом із м'ясом та смокчуть кров, аж поки залишаться самі кістки».

А в іншому місці архієпископ висловлює своє обурення ще відвертіше:

«Той, хто править свавільно й бодай на половину не використовує владу на добро своїх підданих, заслуговує того, щоб у нього цю владу відібрали... Отож остерігайтеся, щоб широкий потік грошей (дослівно: «грубий жир», «багатство»), який пливе до Вас у вигляді aides і який Ви висмоктуєте з тіла, не зруйнував Вам душу. Адже Ви – голова цього тіла. Хіба ж то не страшна тиранія, коли голова в людському створінні занапащає його серце, його руки й ноги (N.B. Очевидно, автор символічно має на увазі духовництво, воїнів і простолюд).

Відтепер і ще довго на публічний характер функції короля вказуватимуть піддані. Такі вислови, як «громадська справа», «батьківщина» й навіть «державна» входять у вжиток спочатку переважно в колах, опозиційних до князів та королів. У цій фазі самі центральні правителі розпоряджаються монополізованими можливостями – насамперед податками з підвладних територій, – як каже Ювеналій Урсинський, немов особистою власністю. І фразу: «Державна – це я», що її приписують одному королю, треба розуміти саме в цьому сенсі – як відповідь на вживання опозицією слів «державна» та «батьківщина».

Але такий розвиток подій викликає подив не лише у французів. Режим, що оце формується у Франції, могутність і міцність центрального апарату й центральної функції (згодом, раніше чи пізніше, все це внаслідок аналогічних чинників набуває поширення майже в усіх європейських країнах) у XV ст. має ще доволі незвичайний і дивний вигляд в очах не тільки французів. Досить лише почитати звіти венеційських посланників, щоб дістати уявлення про те, як чужоземні спостерігачі, а тим більше спостерігачі з широким кругозором і багатим досвідом у таких речах, сприймають у Франції досі невідомі їм форми правління.

У 1492 р. з Венеції до Парижа прибувають два послы – офіційно для того, щоб привітати Карла VIII з його одруженням на Анні Бретанській, а насправді, без сумніву, щоб вивідати, де саме і як Франція збирається

застосувати силу в Італії, а також подивитись, як, власне, у Франції стоять справи загалом, яке тут фінансове становище, що за люди король та його оточення, які товари тут ввозять і вивозять, які є політичні партії. Одне слово, послали мали зібрати якнайширшу інформацію, щоб Венеція могла провадити виважену політику. І такі посольства, які відтепер із разових заходів помалу перетворюються на постійні інститути, – теж ознака того, що в цей час на великих європейських просторах поступово зростає взаємозалежність між різноманітними політичними утвореннями.

У посольському звіті з-поміж іншого можна знайти глибокий аналіз фінансів та системи оподаткування в цій країні. За оцінками посла, щорічні доходи короля становлять близько 3 600 000 франків, із них «1 400 000 franchi da alcune imposizioni che si solevano metter *estraordinarie*... le quali si sono continuate per tal modo che al presente sono fatte *ordinarie*». Видатки короля посол оцінює в розмірі від 6 600 000 до 7 300 000 франків. Дефіцит, що виникає, покривають, пише посол, так:

«Щороку, в січні, збираються директори фінансових управлінь усіх провінцій – тобто директори власне королівського домену, Дофіне, Лангедока, Бретані й Бургундії – і складають розрахунок (*fanno il calcolo*) доходів та видатків, потрібних на наступний рік. Причому *спочатку* вони підраховують видатки (*prima mettono tutta la spesa*) і, відповідно до дефіциту між цими видатками та очікуваними доходами, визначають загальну суму податків для всіх провінцій королівства. Ні прелати, ні дворяни цих податків не платять, платить лише народ. У такий спосіб регулярні доходи й ці *taille* складають суму, достатню для покриття видатків наступного року. Якщо протягом цього року спалахує війна чи несподівано виникає потреба в іще якихось непередбачених витратах, а запровадження податків не вистачає, тоді призначають додаткові або зменшують пенсії чиновникам, щоб потрібні кошти одержати за будь-яких умов»¹²⁶.

Досі ми вже не раз вели мову про утворення монополії на податки. Венеційський посол у своєму звіті дає яскраву картину того, як монополія функціонує на цій стадії розвитку. Ми наштотхуємося тут і на одну з найважливіших, можна навіть сказати на одну з ключових структурних особливостей абсолютизму, а певною мірою й «держави» загалом: видатки мають примат над доходами. В цьому суспільстві окрема людина, насамперед буржуа, в процесі такого розвитку дедалі нагальніше звикає до необхідності якнайсуворіше узгоджувати свої видатки з доходами. У бюджеті суспільства загалом видатки, навпаки, – це стала величина, й від їхнього рівня залежать доходи, тобто ті збори, що їх суспільство, маючи монополію на податки, стягує з окремих своїх членів. І це – ще один приклад того, як ціле, що постає з переплетіння індивідів, має власні структурні особливості й улягає закономірностям, які відрізняються від тих, котрі стосуються окремих людей і зрозуміти котрі з погляду окремої людини неможливо. Єдина межа, перед якою зупиняється,

збираючи гроші, такий суспільний центр, – це платоспроможність суспільства загалом, а також суспільна сила окремих груп у їхніх стосунках із повноважними представниками монополії на податки. Згодом, коли управління цією монополією потрапляє під контроль широких буржуазних прошарків, бюджет суспільства загалом рішуче відділяється від бюджету окремих осіб, котрі управляють центральною монополією як функціонери суспільства. Суспільство як ціле, держава, може й мусить і далі ставити свої вимоги щодо податків, свої доходи значною мірою в залежність від соціально необхідних видатків. Але тепер уже й королі, окремі центральні правителі, повинні поводитися так, як і решта індивідів: їм визначають конкретну суму на утримання, й вони мають узгоджувати свої видатки зі своїми доходами.

Але в цій першій фазі становлення монополії справи стоять інакше. Бюджет короля й бюджет суспільства ще не відділені один від одного. Королі встановлюють податки залежно від видатків, які визначають на власний розсуд, байдуже, на що вони йдуть – на війну, на будівництво замків та на подарунки для фаворитів. Ключова для панування монополія має тут, по суті, характер монополії особистої. Але те, що, на наш погляд, становить лише перший етап на шляху до формування суспільної, або публічної, монополії, перед очима венеційських спостерігачів близько 1500 р. постає новим утворенням, яке вони вивчають не без зацікавлення, немовби йдеться про невідомі звичаї та звички чужоземців. Удома в них усе це має інший вигляд. Повноваження найвищих венеційських органів влади, як і середньовічних князів, значною мірою обмежуються правами на самоуправління та органами самоуправління різноманітних регіонів і станів. Венеція – також центр великого володіння. Решта муніципалітетів опинилися, добровільно чи примусово, під її владою. Та навіть підкорені комуни, приєднуючись до підвладного Венеції володіння, майже завжди ставлять умову, згідно з якою «жодну нову подать не можна запровадити без згоди більшості членів ради»¹²⁷. У неупереджених звітах венеційського посла, цього стороннього спостерігача, переміни, що відбулись у Франції, дістають, мабуть, ще яскравішу характеристику, ніж у словах архієпископа Реймського, якого ці переміни стосуються безпосередньо.

У звіті венеційського посла від 1535 р. читаємо:

«Хоча могутність короля тримається на зброї, гроші він одержує завдяки слухняності свого народу. Я стверджую, що Його Величність звичайно має два з половиною мільйони доходів. Я кажу «звичайно», бо він, коли схоче, може підвищити збори зі своїх підданих. Хоч би яким тягарем він їх обкладав, вони сплачують усе, без будь-яких обмежень. Одначе щодо цього я мушу зауважити, що сільське населення, на плечі якого лягає основна частина таких тягарів, живе дуже бідно, отож будь-яке збільшення тягарів, навіть незначне, стає для нього нестерпним».

У 1546 р. венеційський посол Маріно Кавальї нарешті складає детальний і глибокий звіт про Францію, в якому своєрідні особливості форми правління в цій країні, що їх добре бачить нейтральна людина з широким кругозором, змальовано особливо яскраво. З-поміж усього іншого він пише:

«Багато королівств, як, скажімо, Угорщина чи Італія, плодючіші й заможніші, ніж Франція, багато, як, скажімо, Німеччина чи Іспанія, – більші й могутніші. Але немає ще одного такого згуртованого й слухняного, як Франція. Я певен, що причин її престижу є тільки дві: згуртованість і слухняність (*unione e obbedienza*). Звичайно, свобода – це той дар, про який у світі мріють найдужче. Та не всі цього дару гідні. Тому одні народи звичайно народжуються тільки для того, щоб слухатись, інші – наказувати. Якщо робиться навпаки, то виходить так, як нині в Німеччині або як колись було в Іспанії. Принаймні французи, визнавши себе, мабуть, непридатними користатися свободою й власною волею, і те, й те цілком передали королю. Отож тепер йому досить сказати: я хочу того й того і в такій мірі, я дозволяю те й те і такою мірою, я вирішив те й те і такою мірою. І все буде виконано й то негайно, немовби таке рішення всі вони ухвалювали гуртом. Справа зайшла вже так далеко, що сьогодні один із тих, у котрого глузду більше, ніж у решти, заявив: колись ваші королі називалися «*reges Francorum*», тепер їх можна називати «*reges servorum*». Отож королю не тільки сплячують стільки, скільки він побажає, – йому відкритий доступ і до будь-яких інших капіталів.

Цей народний послух зріс за Карла VII, після того як він звільнив країну від англійського ярма, а потім став іще більшим за Людовіка XI та Карла VIII, що захопив Неаполь. Приклав свою руку до цього й Людовік XII. Але нинішній король (Франциск I) може похвалитися тим, що на голову перевершив усіх своїх попередників: він змушує підданих платити стільки, скільки схоче. Він приєднує до володінь корони щораз нові землі, нічого не роздаючи. А коли щось і дарує, то лише на той час, поки живий той, хто дарує, або той, кому дарують. А якщо хтось живе надто довго, тоді всі дари забирають назад, бо це, мовляв, суперечить інтересам корони. Це правда, декому їх потім повертають. Таке трапляється з постами ватажків та всіляких стражників. Отож коли хтось схоче перейти до Вас на службу й скаже, що у французів йому платили стільки й стільки, й він мав такий і такий титул, і діставав таке й таке утримання, то Ваша Світлість уже знатиме, що то за утримання, титули й дарунки. Багато з тих людей так ніколи в житті цього й не дочікуються або дочекаються принагідно тільки один-однісінький раз; інші залишаються по два-три роки без будь-якої винагороди (*che non toccano un soldo*). Ваша Світлість, яка відає, зокрема, справами спадщини, не повинна, безперечно, підпадати під вплив того, що десь там робиться. Як на мене, звичай дарувати тільки на життя... прекрасний. Так король завжди має змогу робити подарунки тим, хто їх заслуговує, і в нього завжди залишається щось дарувати. Якби дари переходили в спадщину, то Франція досі вже зuboжила б і нинішні королі не мали б чого дарувати. А так їм служать люди, які мають

більше заслуг, ніж спадкоємці тих, хто колись дістав якийсь дарунок. Ваша Світлість нехай подумає про те, що коли таке діється у Франції, то що ж мають робити решта князів, котрі не володіють такими великими землями. Якщо не бачити того, до чого призводить цей перехід дарів у спадщину (кажуть, буцімто вони мають підтримувати сім'ю), то може статися так, що вже не залишиться пристойних винагород для людей, котрі справді їх заслуговують, або доведеться обкладати народ новими податками. І те, й те було б несправедливо й досить шкідливо. А якщо дарувати тільки на життя, то винагороду діставатимуть лише ті, хто її заслуговує. Маєтки переходять із рук до рук і по якимсь часі повертаються знов до державної скарбниці... Уже вісімдесят років корона постійно збагачується чимраз новими землями, нічого не роздаючи, – шляхом конфіскації, спадщини та купівлі. У такий спосіб корона прибрала до рук стільки, що в усьому королівстві тепер нема жодного князя, доходи якого становили б двадцять тисяч скудо. А ті, що мають доходи й землі, – власники не справжні, бо король владарює над ними через апеляції, податки, військові ґарнізони та інші такі нові й надзвичайні тягарі. Королівська династія чимдалі збагачується, зростає її єдність і престиж, і внаслідок цього загроза громадянських війн для неї зменшується. Адже коли повсюди самі бідні князі, то їм нема ні сенсу, ні змоги замислювати щось проти короля, як колись робили герцоґи Бретанські, Нормандські, Бургундські, Ґасконські й багато інших могутніх правителів. І якщо хтось надумає чинити щось необмірковане й спробує підвести голову, щоб домогтися змін, як герцоґ Бурбонський, то це тільки дасть королю зручний привід розорити бунтівника й збагатитися його коштом¹²⁸.

Тут перед нами – ще один досить повний огляд основних характерних рис структури абсолютизму, який перебуває на стадії становлення. Один феодалний володар домагається переваги над рештою – над своїми конкурентами. І така власність на землі дедалі глибше комерціалізується й набуває грошової форми. Переміни знаходять вияв у тому, що король прибирає до рук монополію на запровадження й стягування податків у всій країні, і в такий спосіб його доходи стають найбільші. З короля, який володіє землями й роздає їх, він щораз більшою мірою перетворюється на короля, який володіє грошми й роздає грошові ренти. Саме завдяки цьому йому поступово вдається розірвати зачароване коло, в якому неминуче опиняються володарі в умовах натурального господарства. Він платить за потрібну йому службу (військову, придворну й адміністративну) вже не частиною своєї власності – землями, що переходять у спадщину, як це вочевидь нерідко ще роблять у Венеції, – а надає землі й грошову ренту в найкращому разі пожиттєво, а після смерті того, хто їх одержав, забирає назад, отож королівська власність не зменшується. Чимраз частіше король винагороджує своїх підданих за службу тільки грошми, тобто платнею. Він централізує податки в усій країні й розподіляє кошти, які надходять, на власний розсуд і в інтересах своєї влади, а тому дедалі більше людей у всій країні потрапляють у пряму чи непряму залежність від прихильності короля, від готівкових

виплат його фінансового управління. На використання соціальних можливостей більшою чи меншою мірою впливають і особисті інтереси короля та його найближчого оточення. Але в зіткненні інтересів різноманітних суспільних функцій народжується та форма організації суспільства, яку ми називаємо «державою». Основу цієї форми організації суспільства становить монополія на податки разом із монополією на фізичне насильство. Не можна зрозуміти генезису, самого існування «держави», поки ми не складемо собі звіт – хай навіть на прикладі спочатку лише *однієї* країни – про те, як у процесі розвитку соціальних відносин, на основі структурних закономірностей, переплетінь інтересів і дій поступово, крок за кроком формується центральний інститут «держави». Зі звіту венеційського посла видно, що центральний орган суспільства набуває у Франції досі небаченої сили й стабільності, оскільки внаслідок зростання грошового обігу його правомочному володареві вже не потрібно сплачувати послуги підданих власними землями, запас яких, коли нема експансії, досить швидко вичерпається. Він сплачує тільки певні суми з безперервного потоку податкових надходжень. Гроші позбавляють його й необхідності винагороджувати своїх слуг пожиттєвою спадковою власністю, а така практика певний час ще зберігалася при переході від плати землями до плати грошми. Тепер він має змогу якусь окрему послугу чи низку послуг відшкодовувати, залежно від обставини, більшою чи меншою одноразовою грошовою сумою або регулярною посадовою платнею. Різноманітні й далекосяжні наслідки таких перемін ми тут не розглядатимемо. Подив венеційського посла достатньою мірою демонструє, що ця нині буденна, сама собою зрозуміла практика тоді сприймалася як щось нове. Водночас його пояснення ще раз особливо виразно вказують на причину того, чому лише з монетаризацією суспільства може сформуватися стабільний центральний орган: грошова форма винагород ставить усіх, хто їх одержує, в тривалу залежність від центру. Аж тепер з'являється можливість остаточно подолати відцентрові тенденції.

Увесь такий комплекс взаємозв'язків дає змогу зрозуміти, що в цей час відбувається з дворянством. Досі, поки воно загалом ще було сильне, король у певних межах використовував свою владу центрального правителя на користь буржуазії, і його владний апарат перетворився так на один з її бастионів. Тепер, коли з розширенням грошового обігу та поглибленням військової централізації рицарі, поміщики, дворяни чимдалі занепадають, король переносить свою вагу й розподіляє можливості в певних межах уже трохи більшою мірою на користь дворянства. Одній його частині він створює умови знов піднятися над буржуазією як привілейований прошарок. Після останніх марних спроб станових елементів під час релігійних війн, а згодом і Фронди вчинити опір придворні пости поступово стають привілеєм, а відтак і бастионом дворянства. Королі повертають йому свою прихильність, захищають його пе-

реважні права й перерозподіляють свої грошові можливості так, що рівновага сил, яка внаслідок занепаду дворянства похитнулась, відновлюється. Але цим самим колись відносно вільні рицарі-дворяни перетворюються на придворних вельмож, які все життя перебувають на службі в центрального правителя й цілком від нього залежні. Рицарі стають придворними. І коли ми поставимо запитання, в чому ж, власне, полягає соціальна функція цих придворних, то відповідь слід шукати вже тут. Придворну знать епохи *ancien régime* історики звичайно називають прошарком «без функцій». І справді, функції в сенсі поділу праці, власного націям XIX–XX ст., це дворянство не мало. Але ж самі функції в епоху «*ancien régime*» мають інший характер. Значною мірою його визначає те, що тут центральний правитель ще особисто володіє монополією на панування й чіткої межі між центральним правителем як приватною особою та центральним правителем як функціонером на службі в суспільства ще нема. Придворна знать у процесі поділу праці безпосередньо жодної функції не виконує, зате має певну функцію для короля. Вона становить один із незамінних підмурівків його влади. Вона дає змогу королю дистанціюватися від буржуазії, так само як буржуазія дає йому змогу дистанціюватися від дворянства. Придворна знать – це протизавага буржуазії в суспільстві. І в цьому, крім усього іншого, полягає найважливіша функція цієї знаті для короля; без протистояння між дворянством і буржуазією, без підкреслених відмінностей між цими станами король утратив би більшу частину своїх повноважень. Наявність придворної знаті – це, по суті, свідчення того, що монополія на панування ще великою мірою залишається особистою власністю центрального правителя, який може розподіляти доходи країни залежно від особливих інтересів центральної функції. Можливість своєрідного планомірного розподілу надходжень до скарбниці з'явилася вже із самою монополізацією влади, але ця можливість планування використовується поки що для підтримки прошарків та функцій, які занепадають.

Отже, перед нами – виразна картина суспільної структури епохи абсолютизму. Світське суспільство французького *ancien régime* ще чіткіше, ніж суспільство XIX ст., складається з двох секторів – із більшого, аграрного, й меншого, але в економічному плані чимдалі сильнішого буржуазно-міського. У кожному з них є свій нижній прошарок: у більшому – селяни, в меншому – міська біднота, маса підмайстрів та робітників. В обох є нижній середній прошарок, у меншому – дрібні ремісники, а почасти й дрібні чиновники, у більшому – бідніше маєткове дворянство у віддалених куточках країни. В обох є привілейований середній прошарок, в одному – заможні й багаті купці, високе міське, а в провінції навіть найвище судове й адміністративне чиновництво, в другому – заможне маєткове дворянство. Нарешті, в обох секторах є чільний прошарок, верхи якого стоять близько до двору: в одному – високе чиновництво, *noblesse de robe*, у другому – придворна знать, верхівка *noblesse*

d'érée. Король намагається підтримувати рівновагу напруженостей і в самих цих секторах, і між ними; ситуацію ускладнюють, крім того, ще й напруженості та тимчасові союзи кожного з них із духівництвом, так само поділеним на прошарки. Король дбає про привілеї й соціальний престиж дворянства в його протистоянні з буржуазними групами, економічна сила яких зростає. Він перерозподіляє, як уже сказано, частину суспільного продукту, що його дістає з огляду на свою фінансову монополію, безпосередньо на користь дворянської верхівки. Коли згодом, незадовго до революції, після того, як усі спроби здійснити реформи зазнали поразки, з'являються гасла опозиційних буржуазних груп із вимогами скасувати привілеї дворянства, то разом із ними виникають і цілком конкретні вимоги змінити управління монополії на податки та розподіл надходжень від них. Скасування дворянських привілеїв означає, з одного боку, примушування дворянства до сплати податків, тобто інший розподіл податкових тягарів; із другого боку, це – скасування чи скорочення числа придворних посад, тобто знищення – з погляду нової буржуазії, буржуазії професійної – непотрібної і позбавленої функцій придворної знаті. Це означає водночас і новий розподіл надходжень від податків – розподіл уже не на розсуд короля, а відповідно до функціонального поділу суспільства загалом чи, принаймні, спочатку на користь буржуазної верхівки. Але скасування дворянських привілеїв, зрештою, означає й ліквідацію колишньої позиції короля як центрального правителя, що забезпечує рівновагу між обома станами з їхньою ієрархічною будовою. Справді, у наступний період центральні правителі балансують уже в іншому плетиві напруженостей. Відповідно інший характер має і їхня функція. Тільки одне залишається без змін: і за іншої структури напруженостей влада центральних інстанцій залишається досить обмежена, поки напруженості ще не дуже великі – інакше кажучи, поки між представниками різних полюсів ще можливе безпосереднє порозуміння. Ця влада зростає разом зі зростанням напруженостей – у тій фазі, коли в протистоянні жодній із груп не вдається досягти вирішальної переваги.

Висновки

Проект теорії цивілізації

Від примусу суспільного до примусу внутрішнього

1. Яке відношення до процесу «цивілізації» має організація суспільства у формі «держави»? Яке відношення до процесу «цивілізації» має монополізація й централізація податків та фізичного насильства на великій території?

Той, хто вивчає процес цивілізації, наштовхується тут на цілий клубок проблем. Назвімо бодай найважливіші з них. Насамперед це – питання загального характеру. Ми бачимо (і в першому томі нашої праці спробували підтвердити це за допомогою специфічного наочного матеріалу), що процес цивілізації становить зміни в людській поведінці й людських почуваннях у цілком певному напрямі. Проте ніколи й ніде ми вочевидь не виявляємо в минулому окремих людей, які б ці зміни, цю «цивілізацію» замислювали, планували й досить свідомо, поступово, «раціонально» впроваджували в життя шляхом цілеспрямованих дій. Цілком очевидно, що «цивілізація», як і раціоналізація, – це не продукт людського «раціо» й не результат планування, розрахованого на далеку перспективу. Бо хіба можна припустити, що поступова раціоналізація ґрунтується на такій «раціональній» поведінці й здатності планувати на цілі сторіччя наперед? Хіба можна припустити, що процес цивілізації розпочали люди, наділені таким хистом передбачувати події й регулювати та стримувати скороминущі афекти, вже сама наявність якого є наслідком тривалого цивілізаційного процесу?

Справді, в історії ніщо не вказує на те, що ці зміни відбувалися «раціонально», сказати б, шляхом цілеспрямованого виховання окремих людей чи окремих ґруп. Загалом такі зміни проходять без будь-якого плану, проте не можна також сказати, що в них нема свого, своєрідного порядку. Вище ми детально показали, як зовнішній примус під впливом найрізноманітніших чинників перетворюється на внутрішній, як відправлення природних людських потреб у дедалі диференційованішій формі витісняється за лаштунки суспільного життя й поєднується з почуттям сорому, як регулювання афектів та інстинктів унаслідок постійного самоконтролю стає дедалі всебічнішим, рівномірнішим і стабільнішим. Усе це, звичайно, не можна пояснити якоюсь раціональною *ідеєю*, що її колись, багато сторіч тому, висунули окремі люди, а потім вона переходила від покоління до покоління як мета всіх прагнень і дій, поки в «сторіччя прогресу», нарешті, цілком стала реальністю. І все ж таки ця трансформація не була й низкою лише безструктурних і хаотичних перемін.

Питання, що постає у зв'язку з тлумаченням процесу цивілізації, становить не що інше, як загальну проблему розуміння характеру історичних перемін. Ці переміни як ціле «раціонально» ніхто не планував, але вони – й не безладне нагромадження незв'язаних і невпорядкованих форм та утворень. Як це можливо? Як у людському світі взагалі виникають форми й утворення, яких не замислювала жодна окрема людина і які можна назвати чим завгодно, тільки не хмаровинням, позбавленим форми, структури й сталості?

У нашому дослідженні, а передовсім у тій його частині, котра присвячена проблемі суспільної механіки, зроблено спробу дати відповідь на ці запитання. Вона досить проста: плани й дії, емоційні й раціональні імпульси окремих людей постійно – керовані дружніми чи ворожими мотивами – взаємодіють. *Це фундаментальне переплетіння окремих людських планів і дій може породжувати переміни й форми та утворення, що їх не планувала й не здійснювала жодна окрема людина. З цього переплетіння, із взаємозалежності людей постає дуже специфічний порядок, який має більшу силу примусу й могутність, ніж воля й розум окремих людей, що його творять?*¹²⁹. Саме цей порядок переплетіння визначає хід історичних перемін; саме він лежить в основі процесу цивілізації.

Цей порядок – ані «раціональний» (якщо «раціональним» вважати такий, що виник унаслідок цілеспрямованих роздумів і дій окремих людей), ані «ірраціональний» (якщо «ірраціональним» вважати такий, що з'явився незбагненим чином). Одні ототожнювали його з порядком «природи», інші, як, наприклад, Гегель, тлумачили як особливий надіндивідуальний «дух». Розмірковування Гегеля про «*підступність ідей*» показує, як глибоко його цікавило те, що з людських планів і дій часто народжується багато такого, чого в своїх діях ніхто, власне, не замислював. Але буденні способи мислення, що звичайно підводять нас до таких альтернатив, як «раціональний» та «ірраціональний», «дух» і «природа», тут виявляються непридатними. Дійсність і щодо цього не зовсім відповідає тому поняттєвому апарату, який свого часу як стандарт послужив, поза всяким сумнівом, добрим компасом у світі невідомого. *Власна закономірність суспільних явищ не ідентична ні закономірності «духу» індивідуального мислення й планування, ні закономірності того, що ми називаємо «природою», навіть якщо функціонально усі ці різноманітні виміри дійсності нерозривно пов'язані один з одним. Але загальне посилення на своєрідну закономірність суспільного переплетіння мало допомагає зрозуміти ці явища. Таке посилення залишається позбавленим сенсу й непереконаливим, якщо безпосередньо на прикладі певних історичних перемін водночас не показати конкретні механізми переплетіння взаємозв'язків, а тим самим і дію цих закономірностей. Саме це – одне із завдань, якому присвячено третій розділ нашої праці. Тут зроблено спробу показати, які переплетіння, які взаємозв'язки чи*

взаємозалежності людей відкривають шлях процесу, наприклад, феодалізації. Тут змальовано, як конкурентна ситуація спонукає зіштовхуватись один з одним феодалів, як коло конкурентів поступово звужується, як доходить до монопольного становища одного з них, а потім – унаслідок дії інших механізмів переплетіння – до утворення абсолютистської держави. Уся ця перебудова людських стосунків має, певна річ, безпосереднє значення для тих змін у людському габітусі, тимчасовим наслідком яких є наша форма «цивілізованої» поведінки й почувань. А про зв'язок між цими специфічними змінами в будові людських стосунків і відповідними змінами в будові психічного габітусу ми ще поговоримо. Проте аналіз механізмів переплетіння взаємозв'язків має й ширше значення для розуміння процесу цивілізації. Аж коли ми усвідомимо, наскільки неминуче виникає певна суспільна структура, певна форма суспільного переплетіння, що приводить – унаслідок своїх внутрішніх напруженостей – до специфічних змін, а відтак і до інших форм переплетіння¹³⁰, аж тоді ми зрозуміємо, як відбувається кожна зміна в людському габітусі, кожна зміна в моделюванні пластичного психічного апарату, що її ми знов і знов спостерігаємо в історії людства від найдавніших часів і донині. І аж тоді ми зможемо, нарешті, зрозуміти й те, що зміни в психічному габітусі, які ми називаємо «цивілізацією», відбуваються в цілком певному напрямі й порядку, хоч окремі люди їх не планують і не здійснюють шляхом «розумних», цілеспрямованих дій.

Цивілізація – це не щось «розумне», вона – не щось «раціональне», так само як і не щось «ірраціональне»¹³¹. Їй сліпо покладає початок і сліпо підтримує її рух сама внутрішня динаміка сплетіння людських стосунків, специфічні зміни у формах людського співіснування. Але ми цілком спроможні зробити з цього й щось «розумне», щось таке, що краще відповідає нашим потребам і цілям. Адже саме у зв'язку з цивілізаційним процесом сліпа дія механізму переплетіння взаємозв'язків поступово надає чимдалі ширший простір для планомірного втручання в плетиво відносин, для планомірних змін у психічному габітусі на основі пізнання незапланованих закономірностей.

Однак які ж специфічні зміни в співіснуванні людей сприяють моделюванню їхнього пластичного психічного апарату саме в сенсі «цивілізації»? Якщо врахувати те, що досі було сказано про переміни в західно-європейському суспільстві, то перша, загальна відповідь і на це запитання буде досить проста: від найдавніших часів західної історії й аж донині суспільні функції під тиском жорстокої конкуренції зазнають чимдалі глибшої диференціації. І що різкіше вони диференціюються, то більше стає їх, а відтак і людей, від яких постійно залежить індивід, виконуючи обов'язки чи то найпростіші, буденні, чи то складніші й рідкісніші. Щоб кожен окремий людський вчинок міг виконувати свою суспільну функцію, чимдалі більше людей мусять узгоджувати свою поведінку одне з одним, а плетиво їхніх дій має бути організованим дедалі вираженіше

й чіткіше. Індивіда змушують регулювати свою поведінку чимраз диференційованіше, рівномірніше й стабільніше. Ми вже наголошували на тому, що тут у жодному разі не йдеться лише про свідоме регулювання. Для змін, що відбуваються у психічному апараті в ході цивілізації, характерно саме те, що регулювання поведінки в індивіда від самого малку відбувається дедалі диференційованіше й стабільніше й набуває рис автоматизму, внутрішнього примусу, якому він не може впертися навіть тоді, коли хоче цього свідомо. Плетиво дій стає таким складним і розгалуженим, а напруження, потрібне для «правильної» поведінки в ньому, таким великим, що в індивіда, крім свідомого самоконтролю, водночас зміцнюється механізм того самоконтролю, який працює автоматично й сліпо. Цей механізм служить бар'єром, що не дає виникати глибоким страхам перед порушенням заведеної в суспільстві поведінки. Та саме через те, що функціонує він за звичкою й сліпо, досить часто він і сам мимоволі призводить до таких порушень і зіткнень із суспільною реальністю. Проте усвідомлюють це чи ні, а напрям змін у поведінці в бік чимдалі диференційованішого регулювання всього психічного апарату визначається спрямованістю суспільної диференціації, чимдалі глибшим поділом функцій і розширенням плетива взаємозалежностей, в яке, прямо чи непрямо, неминуче втягується кожне поривання, кожен емоційний вияв індивіда.

Щоб просто й наочно уявити собі різницю між переплетінням взаємозв'язків окремих людей у більш і менш диференційованих суспільствах, наведемо картину доріг і вулиць у різні часи. Транспортні артерії певною мірою становлять просторові функції суспільного переплетіння зв'язків, яке загалом не можна зобразити за допомогою одного виміру чотиривимірного континууму, властивого звичному поняттєвому апарату. Згадаймо про незабруковані, вибоїсті, побиті дощами й вітрами путівці в простому лицарському суспільстві, де переважає натуральне господарство. Рух на цих дорогах, за окремими винятками, вкрай млявий; основна небезпека, яку тут одна людина становить для іншої, має форму збройного насильства чи грабіжницького нападу. Коли люди роззираються довкола, обмацуючи поглядом дерева й пагорби, чи пильно вдивляються вперед, то роблять це насамперед через те, що вони постійно мусять бути насторожі, щомить ладні вхопитися за зброю, а вже в другу чи в третю чергу – для того, щоб роз'їхатись із зустрічним транспортом. На великих дорогах у цьому суспільстві потрібно завжди бути готовим битись і відчайдушно захищати власне життя й власне майно від ґвалтовного нападу. Рух на головних вулицях великого міста в сучасному диференційованому суспільстві вимагає зовсім іншого моделювання психічного апарату. Тут небезпеку грабіжницького чи збройного нападу зведено до мінімуму. Туди й сюди стрімко мчать автомобілі, між ними намагаються прошмигнути велосипедисти й перехожі; на великих перехрестях стоять поліцейські, більш чи менш успішно регулюючи рух. Але

це зовнішнє регулювання загалом ґрунтується на тому, що кожен індивід сам якнайстаранніше регулює свою поведінку відповідно до потреб цього переплетіння взаємозв'язків. Найбільша небезпека, яку тут одна людина становить для іншої, виникає внаслідок того, що в цій товкотнечі хтось раптом утратить самоконтроль. Індивіду, щоб пробратися крізь цю тисняву, потрібен постійний нагляд за самим собою, надзвичайно диференційоване регулювання власної поведінки.

Якщо напруження, якого вимагає це постійне саморегулювання, для когось одного виявиться завеликим, цього буде достатньо для того, щоб він наразив на смертельну небезпеку й себе, й інших людей.

Це, звичайно, тільки наочний приклад. Плетиво ланцюгів дій, у яке в цьому диференційованому суспільстві вплітається кожна окрема дія, насправді багато складніше, а самоконтроль, до якого тут змалечку звикає людина, має багато глибше коріння, ніж це видно з наведеного прикладу. Однак він, принаймні, показує, як те, що такою великою мірою визначає психічний габітус «цивілізованої» людини, – як постійні й диференційовані внутрішні примуси, пов'язані з диференційованістю суспільних функцій, із розмаїттям дій, які вона повинна весь час узгоджувати з діями решти людей.

Схеми внутрішніх примусів, шаблони моделювання інстинктів тут, безперечно, дуже відмінні й залежать від функцій і стандарту індивідів, від їхнього становища в цьому плетиві взаємозв'язків. І навіть сьогодні в західному світі є сектори, що відрізняються силою й стабільністю механізму внутрішнього примусу. Коли до них придивитися ближче, то вони виявляються досить великими й породжують численні окремі запитання, відповісти на які може допомогти соціогенетичний метод. Але порівняно з габітусом людей у менш диференційованих суспільствах усі ці відмінності відступають на задній план, і ще чіткіше вимальовується головна лінії трансформації, наголосити на якій тут особливо важливо: **в міру диференціації суспільного плетива диференційованішим, усебічнішим і стабільнішим стає й соціогенний механізм психічного самоконтролю.**

Але поглиблення диференціації суспільних функцій – це лише перша й найзагальніша з суспільних трансформацій, що привертає увагу спостерігача, коли він намагається знайти відповідь на запитання про причини змін у психічному габітусі в сенсі «цивілізації». У тісному зв'язку з поглибленням поділу функцій триває тотальна реорганізація суспільного плетива. Вище ми детально розглянули причини того, що в суспільстві з низьким рівнем поділу функцій і певних масштабів центральні органи досить нестабільні й легко руйнуються. Ми показали також, як певна система примусових відносин поступово усуває відцентрові тенденції, підпорядковує собі механізми феодалізації й крок за кроком формує стабільні центральні органи, міцні інститути монополії на фізичне насильство. **З утворенням таких інститутів і зростанням стабільності цент-**

ральних органів у суспільстві тісно пов'язаний процес своєрідної стабілізації психічного механізму внутрішнього примусу, стабілізації, яка виступає важливою рисою габітусу кожної «цивілізованої» людини. Тільки з виникненням таких стабільних монопольних інститутів з'являється той суспільний механізм формування індивідів, який змалку привчає їх постійно й послідовно опановувати себе; відтак в індивіді виникає стабільний механізм самоконтролю, який значною мірою працює автоматично.

Разом із монополією на насильство з'являється суспільний простір із внутрішнім миром, поле, звичайно вільне від насильницьких дій. Примуси, що діють у цьому полі на індивіда, мають уже інший характер. Досі всі форми насильства були невіддільні від насильства фізичного; тепер вони від нього відокремлюються. У новому суспільному просторі з внутрішнім миром вони починають існувати самостійно й, відповідно, змінюють свою форму. Найкраще це видно на прикладі стандартного для сучасної свідомості уявлення про економічне насильство, економічний примус. Навіть коли фізичне насильство поступово сходить із відкритої сцени суспільних буднів і виступає тільки в допоміжній формі як прищеплення звичок, насправді в соціальному полі людських стосунків залишається ще цілий букет різноманітних видів насилля та примусів.

Якщо брати загалом, то напрям, у якому трансформуються поведінка й афекти людини, коли зазнає змін структура людських відносин, такий: суспільства без стабільної монополії на насильство – це воднораз і суспільства з досить низьким рівнем поділу функцій; ланцюги дій, що зв'язують тут кожного індивіда, відносно короткі, і навпаки, суспільства зі стабільною монополією на насильство, втіленням яких виступають насамперед великі князівські та королівські двори, – це суспільства, де поділ функцій набув досить широкого розвитку, де ланцюги дій, що зв'язують індивіда, довші, а функціональна залежність кожної людини від решти людей – більша. Тут індивід значною мірою захищений від раптового нападу, від ґвалтівного втручання в його життя фізичного насильства; але воднораз він і сам змушений стримувати спалахи власних емоцій, що спонукають його до агресивних випадів проти інших людей. Так само моделюють поведінку та вияви афектів індивіда й інші форми примусу, що домінують у соціальному просторі з внутрішнім миром. Чим густіше плетиво взаємозалежностей, у яке втягується індивід унаслідок поглиблення поділу функцій, чим ширший суспільний простір, на який це плетиво поширюється, надаючи йому функціональної чи інституціональної єдності, тим більша небезпека в суспільному існуванні загрожує тому індивіду, який піддається своїм стихійним спалахам емоцій і пристрастей, тим більшу суспільну перевагу має той, хто вміє притлумлювати свої афекти, й тим дужче кожного індивіда змалечку змушують прораховувати наслідки власних дій і координувати їх із цілими ланцюгами дій решти людей. Притлумлення стихійних спалахів, стримування афектів, розширення поля міркувань за межі даного моменту в

бік минулих причин і майбутніх наслідків – усе це різноманітні аспекти тих самих змін у поведінці, а саме: тих змін, які неминуче відбуваються в суспільному просторі разом із монополізацією фізичного насильства та подовженням ланцюгів дій і розширенням плетива взаємозалежностей. Це – зміни в поведінці, що їх ми розуміємо як «цивілізацію».

Один із прикладів такого процесу – перетворення дворянства з прошарку рицарів на прошарок придворних. У суспільному просторі, де насильницька дія – явище буденне й неминуче і де ланцюги взаємозалежності індивіда відносно короткі, позаяк він значною мірою живе безпосередньо з того, що дає власна земля, – у цьому просторі постійно й особливо притлумлювати інстинкти та афекти не потрібно: це і неможливо, і некорисно. Життю як самих рицарів, так і решти людей у суспільстві, де верхній прошарок становлять воїни, постійно й безпосередньо загрожує насильство. Тому життя рицаря в такому суспільстві проти життя людини у соціальному просторі з внутрішнім миром триває, відповідно, між крайнощами. Воно дає рицареві, як порівняти з людьми в інших суспільствах, незрівнянно більшу свободу виявляти почуття й пристрасті, свободу віддаватися диким радощам, нестримній, невситимій насолоді від жінок чи ненависті до ворогів, коли випадає нагода їх мучити й знищувати. Але водночас життя приховує для рицаря й небезпечну загрозу в тому разі, коли він зазнає поразки; тоді він сам стає жертвою насильства й пристрасті іншої людини, опиняється в рабстві, на собі відчуває вплив таких екстремальних форм фізичних тортур, які згодом, коли й вони, й в'язниці, й щонайглибше приниження індивіда стає монополією центральної влади, в буденному житті майже не трапляються. Разом із такою монополізацією фізична загроза людині почасти втрачає індивідуальні риси, вже не так безпосередньо залежить від миттєвих афектів інших людей, поступово дедалі більше улягає суворим правилам та законам і, зрештою, зменшується навіть у разі порушення цих законів – порушення в певних, заздалегідь обумовлених межах.

Як бачимо, ширша свобода вияву інстинктів і більша загроза фізичного насильства в суспільстві, де ще не сформувалася сильна й стабільна монополія центральної влади, – це немовби два боки однієї медалі. У суспільстві з такою структурою перемаже і людина вільна має ширші можливості давати волю інстинктам і афектам; але тут більша й безпосередня загроза опинитися в руках суперника, стати його невільником, жертвою його нестримних афектів, зазнати приниження. Це стосується не тільки відносин між рицарями, серед яких у процесі зростання грошового обігу й звуження кола вільної конкуренції поступово виробляється кодекс поведінки, спрямований на стримування афектів. Якщо візьмемо суспільство загалом, то побачимо значно більшу, ніж згодом, різницю між свободою панів (при обмеженій свободі жінок того самого стану) й радикальною безправністю переможених ворогів, слуг та кріпаків.

Життю в умовах таких крайнощів і постійної непевності, в якій індивіда тримає структура цього людського сплетіння, відповідає й структура психічного апарату та поведінки індивіда. Як у сповнених небезпек взаєминах між людьми всякчас можливі несподівані перемоги й неочікувані поразки, так і в почуттях індивіда часто й раптово трапляються різкі перепади від вдовolenня до невдоволення й навпаки. Суспільна функція вільного воїна з огляду на свою структуру, по суті, тільки незначною мірою дає змогу заздалегідь передбачувати небезпеки й розраховувати до третьої чи четвертої ланки наслідки власних вчинків, хоча вже в епоху середньовіччя одночасно з поглибленням централізації військової справи в цьому напрямі поступово стаються зміни. Спочатку воїн мусить рахуватися тільки з безпосередніми обставинами: змінюється миттєва ситуація – змінюються й вияви його афектів. Якщо ситуація приносить йому радість, то він утішається нею якнайповніше, не думаючи про можливі наслідки десь у майбутньому; якщо ситуація приносить поразку, полон, страждання, то він і їх приймає з готовністю й терпляче. Вся ця сповнена загрози і тривоги атмосфера непевності й непередбачуваності, де трапляються лише невеличкі й скороминущі острівці захищеності, часто вже сама собою, навіть без будь-якого зовнішнього приводу породжує перепади в настроях індивіда від нестримних радощів до глибокого пригнічення й каяття. Душа його, якщо можна так висловитись, незрівнянно більшою мірою, ніж у людини сучасної, призвичаєна й схильна однаково раптово впадати то в одну крайність, то в іншу, й нерідко досить лише незначного враження, неконтрольованої асоціації, щоб виник страх і різкий поворот у настрій¹³².

Коли змінюється структура людських стосунків, коли виникає монопольна організація фізичного насильства, а замість примусу, що його чинять на індивіда безперервні чвари та війни, приходять інші, сталіші форми примусу, що мають не такий агресивний характер і спрямовані на здобуття грошей та престижу, тоді й вияви афектів поступово стають не такими різкими. Коливання в поведінці та виявах афектів не зникають, однак стають помірнішими. Їхня амплітуда вже не така широка, стрибки від однієї крайності до іншої не такі раптові.

Такі зміни добре помітні. Загроза, яку одна людина становить для іншої, тепер, унаслідок утворення монополії на насильство, улягає суворішому регулюванню й стає передбачуванішою. Будні вже не так насичені перемінами, що викликають у людей шок. Насильство переводять до казарм, і звідти воно вихоплюється безпосередньо в життя індивіда лише в крайніх випадках – у разі війни чи соціальних потрясінь. Як монополія певних груп фахівців звичайно воно виведене з життєвої сфери решти груп; ці фахівці, як і вся монопольна організація насильства, тепер стоять збоку на варті суспільних буднів і виступають структурою, що контролює поведінку індивідів.

Певна річ, і в цій формі, у формі організації, яка здійснює контроль, фізичне насильство й загроза, що від нього йде, має певний вплив на індивідів – незалежно від того, усвідомлюють вони це чи ні. Але тепер вони вже не стикаються з постійною загрозою насильства, їхнє життя перебуває під своєрідним захистом. Тепер це життя проходить не серед людей, що завдають одне одному ударів, не серед переможців і переможених з їхніми нездоланими пристрастями й нестерпними страхами. Насильство, нагромаджене за лаштунками повсякденного життя, чинить постійний і рівномірний тиск на людину; нерідко вона майже не відчуває його, бо звикла до нього, бо її інстинкти й поведінка від самого малечку пристосовані до такої будови суспільства. Змінюється, по суті, весь механізм формування поведінки, а разом із ним зазнають змін, як уже сказано, не просто окремі манери поведінки; а весь її спосіб, уся структура психічного самоуправління. Монопольна організація фізичного насильства звичайно чинить тиск на людину не безпосередніми загрозами, а опосередковано, різноманітними формами досить передбачуваного примусу чи тиску, який індивід відчуває з усіх боків. Значною мірою це відбувається завдяки його здатності мислити й аналізувати. Присутність самого насильства звичайно має тільки потенційний характер, воно виступає в суспільстві як контрольна інстанція, а насправді фактично примус людина здійснює щодо себе сама – або на основі усвідомлення наслідків власних дій у переплетінні численних дій решти людей, або на основі відповідних вказівок тих дорослих, котрі моделювали психічний механізм цієї людини в її дитячому віці. Монополізація фізичного насильства, зосередження зброї і озброєних людей в одних руках робить застосування насильства більш чи менш передбачуваним і спонукає беззбройних людей у просторі з внутрішнім миром стримуватися, виявляючи далекоглядність і розважливість; одне слово, все це більшою чи меншою мірою змушує людей виявляти самовладання.

Не можна сказати, що в середньовічному рицарському чи в будь-якому іншому суспільстві, де нема диференційованого й надійного монопольного управління фізичним насильством, людям геть чуже самовладання. Психічний механізм самоконтролю, «над-я», сумління чи хай там як ми його звичайно називаємо – все це в такому суспільстві є, тільки воно прищеплюється й підтримується в безпосередньому зв'язку з актами фізичного насильства. Форма цього самоконтролю відповідає реальному життю з його різкими контрастами й раптовими перепадами. Порівняно з механізмом внутрішнього примусу, характерним для суспільств менш войовничих, цей механізм має не такі чіткі риси, він не такий стабільний і сповнений можливостей для ефективної розрядки глибоких афектів. Страх, які забезпечують «правильну» суспільну поведінку, тут іще далеко не такою мірою витіснені зі свідомості індивіда й загнані в так зване «нутро». Позаяк головну небезпеку для нього становить не відмова системи саморегулювання, не втрата самоконтролю, а безпосе-

редня фізична загроза ззовні, то й страх у нього звичайно ще впливає в багато яскравішу форму страху перед зовнішніми силами. Цей механізм не тільки менш стабільний, він і не такий всеосяжний, він однобічніший, частковіший. У такому суспільстві в людини виробляється надзвичайне самовладання тоді, коли потрібно стерпіти біль, але водночас цій якості відповідає й надзвичайно більша – з погляду іншого стандарту – свобода завдавати болю й страждань іншим людям. Відповідно в певних секторах середньовічного суспільства можна виявити досить екстремальні форми аскетизму, внутрішнього примусу й самозречення, яким в інших частинах суспільства протистоять не менш екстремальні форми насолоди. Досить часто можна натрапити на різкі переходи від одного до другого в тієї самої людини. Внутрішній примус, якому підкоряється індивід, боротьба з власною плоттю тут не менш інтенсивні й однобічні, не менш радикальні й сповнені пристрастей, ніж їхня протилежність – боротьба з рештою людей чи насолода втіхами.

Разом із монополізацією насильства у просторі з внутрішнім миром виникає й новий тип самовладання, або внутрішнього примусу. Це – самовладання холодне. Апарату контролю й нагляду, що сформувався в суспільстві, відповідає апарат контролю, що формується в психіці індивіда. І один, і другий однаково суворо намагаються регулювати всю поведінку, всі пристрасті індивіда. Обидва – великою мірою один завдяки другому – чинять постійний і рівномірний тиск, щоб притлумити вияви афектів. Це веде до послаблення хитань від однієї крайності до іншої в поведінці й виявах афектів. Як монополізація фізичного насильства зменшує страхи й жахи, що їх одна людина відчуває перед іншою (а водночас і звужує можливість викликати такі страхи й страждання в інших людей, тобто можливість розрядки певних пристрастей та афектів), так і постійний самоконтроль, до якого тепер чимдалі більше звикає індивід, однаковою мірою зменшує контрасти й раптові перепади в поведінці та розрядці різноманітних афектів. Тепер індивід відчуває примус перебудовувати весь свій психічний апарат у сенсі послідовного й рівномірного регулювання інстинктів і поведінки загалом.

Так само діють на індивіда й заходи примусу та насильства без застосування зброї, тобто в суспільному просторі з внутрішнім миром. Як приклад можна взяти економічний примус. Він також менш насичений афектами, також має помірніший, стабільніший і не такий різкий характер, як примус, що його чинить людина на людину в безмонопольному рицарському суспільстві. Втілені в сукупності функцій, що відкриваються індивіду в суспільстві, такі примуси спонукають його постійно передбачати і враховувати наслідки своїх вчинків відповідно до довгих і диференційованих ланцюгів дій, у які автоматично вплітається дія кожної людини. Це вимагає від неї постійно стримувати свої миттєві інстинкти й афекти і думати про подальші наслідки своєї поведінки. Так в індивіда формується сталіше – проти іншого стандарту – самовладання, яке наче

бере в пещата всю його поведінку, а також постійне регулювання інстинктів відповідно до суспільних стандартів. При цьому таке стримування й регулювання інстинктів та афектів формують у людей не лише безпосередньо функції дорослих – дорослі й самі почасти автоматично, почасти цілком свідомо своєю поведінкою та звичками привчають до відповідних способів поведінки й до звичок і дітей. Індивід уже в юні роки вчиться стримуватись і враховувати те, що йому потрібно для виконання функцій дорослої людини. Це стримування інстинктів і регулювання поведінки змалечку такою мірою стає в нього звичкою, що в ньому з'являється немовби система «перемикачів», яка відповідає суспільним стандартам, – система автоматичного самоконтролю інстинктів, що підпорядковує їх тим соціальним схемам і моделям, котрі вважаються «розумними». Тоді в індивіда виникає диференційоване й стабільне «над-я», а частина стриманих інстинктів і схильностей узагалі вже залишається поза свідомістю.

Колись, у рицарському суспільстві, індивід міг удаватися до насильства, якщо був для цього досить могутній і дужий; він міг відверто вдовольняти свої інстинкти, багато з яких згодом потрапили під суспільну заборону. Але за більші можливості діставати безпосередню насолоду він платив таким самим більшим і безпосереднім страхом; середньовічні уявлення про пекло певною мірою передають нам той глибокий, напружений страх, що жив в індивіді за такої структури взаємин між людьми. І насолода, й відраза тут знаходили вияв вільніше й відкритіше. Але сам індивід був їхнім бранцем, і досить часто власні емоції кидали його туди й сюди, мов сили стихії. Скоріше не він владав своїми пристрастями, а вони ним.

Згодом, у міру того, як потоки взаємозв'язків, протікаючи крізь буття індивіда, стають довгими й диференційованішими, він учиться опановувати себе чимдалі впевненіше й тепер нагадує бранця власних пристрастей уже менше. Та позаяк він виявляється в більшій, ніж колись, функціональній залежності від діяльності людей, число яких постійно зростає, то і його можливості безпосередньо вдовольняти свої схильності й інстинкти стають незрівнянно обмеженішими, ніж колись. Його життя в певному сенсі стає безпечнішим, але водночас і позбавленим глибоких афектів; принаймні його пристрасті не виявляються так безпосередньо. Отож усьому тому, чого їй бракує в повсякденному житті, людина знаходить заміну в мріях, книжках та картинах. Так придворна знать починає читати рицарські романи, а буржуа охоче дивиться фільми, сповнені насильства й любовних пристрастей. Фізичне протистояння, усобиці й війни стають явищем дедалі рідкіснішим, і навіть те, що про них нагадує – наприклад, розбирання туш забитих тварин і застосування ножа за столом, – витісняється на задній план чи, принаймні, підпадає під дедалі суворіше суспільне регулювання. Але водночас театр воєнних дій у певному сенсі переноситься всередину індивіда.

З декотрими суперечностями й пристрастями, які колись діставали розрядку безпосередньо в боротьбі однієї людини з іншою, тепер людина мусить упоруватися сама в собі. В її душі утверджуються мирніші форми примусу, породжені її стосунками з рештою людей. Зміцнюється своєрідний механізм звичок, специфічне «над-я», яке постійно регулює афекти людини, притуплює чи трансформує їх відповідно до суспільної структури. Але інстинкти й пристрасті, позбавлені можливості виявлятися безпосередньо в стосунках між людьми, тепер досить часто й не менш запекло ведуть боротьбу в самому індивіді – боротьбу, спрямовану вже проти тієї частини його «я», котра здійснює контроль. І це напівавтоматичне змагання людини з самою собою не завжди завершується щасливо; не завжди трансформація самої себе, що її вимагають суспільні умови, приводить до нової рівноваги в системі інстинктів. Досить часто на цьому шляху трапляються більші й менші порушення, буває, що одна частина душі індивіда бунтує проти іншої або тривалий час «чахне», й це неабияк заважає чи й зовсім не дає виконувати суспільні функції. Ці, якщо можна так висловитися, вертикальні відхилення, різкі повороти від страху до втіхи, від насолоди до каяття скорочуються, зате частішають стрибки по горизонталі, навпрямець кризь усю людину, й зростає напруженість між «над-я» і «позасвідомим», або «підсвідомим».

Тут також досить легко – якщо дивитися не лише на статичні структури, а й на соціогенез – можна розгледіти загальні обриси цих переплетінь зв'язків: як наслідок взаємозалежності великих груп людей і виокремлення в рамках цих груп фізичного насильства виникає суспільний механізм, котрий примуси, що їх чинять люди одне на одне, перетворює на примуси внутрішні. Ці внутрішні примуси, тобто функції постійно враховувати й передбачати наслідки своїх дій, функції, які з дитинства формуються в індивіді в умовах його пов'язаності з широко розгалуженими ланцюгами дій, прибирають то вигляду свідомого самовладання, то вигляду звичок, що функціонують автоматично. Внутрішні примуси породжують рівномірне погамування пристрастей, послідовну стримуваність, суворе регулювання інстинктів і афектів за диференційованою схемою, яка відповідає суспільному становищу. Але внутрішній примус викликає специфічні суперечності й порушення в поведінці та інстинктах індивіда, які відрізняються залежно від рівня його внутрішнього напруження та стану суспільства й становища в ньому людини. За певних умов вони призводять до постійної тривоги й невдоволеності – саме через те, що окремі її схильності й інстинкти виявляються задоволеними тільки в трансформованій формі: наприклад, у фантазіях, що зринають під час споглядання чи слухання, у мріях та снах. Іноді звичка стримувати афекти заходить так далеко (прикладом цього може бути постійне почуття нудьги чи самотності), що індивід уже не в змозі в будь-якій формі виявляти трансформовані афекти й безпосередньо вдовольняти

притлумлені інстинкти. У таких випадках окремі види інстинктів певною мірою немовби зазнають анестезії під впливом специфічної структури того сплетіння стосунків, у якому виростає людина. Виявляти такі інстинкти перешкоджають засвоєні змалечку загрози, а також страх, що дає про себе знати автоматично й в окремих випадках залишається прихованим в індивіді ціле його життя. В інших випадках несформована, афективна й пристрасна натура маленького людського створіння внаслідок тяжких конфліктів, у які воно потрапляє в процесі моделювання свого «цивілізованого» образу, зазнає такого викривлення, що енергія окремих його інстинктів знаходить небажаний вихід лише на кружних шляхах – у вчинках, породжених невідчепною ідеєю, та в інших психічних відхиленнях. Ще в інших випадках трансформована так енергія виявляється в неконтрольованих однобічних симпатіях і антипатіях, у всіляких нетрадиційних захопленнях. У всіх цих випадках необґрунтована, на перший погляд, внутрішня тривога показує, скільки інстинктивної енергії виливається у формі, що не дає жодного справжнього задоволення.

Процес цивілізації індивіда, як і суспільства загалом, і донині протікає великою мірою сліпо. За свідомими планами дорослих у справі виховання молодого покоління стоять певні відносини з ним, що мають непередбачуваний вплив на психічну організацію дітей і формують функції, про які дорослі, по суті, й не здогадуються. У цьому сенсі незаплановано виникають, як показують наведені приклади, вкрай несприятливі й суспільно аномальні явища моделювання (ми не беремо тут до уваги ті психічні аномалії, які пов'язані не з власне моделюванням, а з незмінюваними вродженими властивостями). Так само ніхто не планує й створення габітусу, що відповідає суспільним нормам і водночас вважається суб'єктивно задовільним. Той самий суспільний механізм виробляє широке коло більш і менш сприятливих форм. Автоматично репродуковані страхи, закріплені за певними виявами інстинктів у перебігу конфліктів індивідуального цивілізування, за деяких умов приводять не до повного й остаточного придушення окремих інстинктів, а лише до притлумлення й регулювання їх у межах того, що вважають нормою. Зміна напрямку й трансформування енергії окремих інстинктів може виявлятися не тільки в суспільно непотрібних, набридливих вчинках, не тільки в схильностях та звичках, що мають дивний характер, а й у діяльності чи обдарованні, що дає індивіду надзвичайне задоволення, а суспільству – надзвичайну користь. В обох випадках у цій особливій фазі формування – в дитинстві та в юності – у психічному механізмі з його індивідуальними властивостями зв'язків, які виникають між «над-я» та центром інстинктів, виробляється певне сплетіння відносин. Ці відносини закріплюються як механізм звичок, способів дій та взаємин із рештою людей. Образно кажучи, у сприятливих випадках рани від конфліктів процесу цивілізації поволі зарубцьовуються в душі індивіда; у несприят-

ливих випадках вони ніколи не загоюються цілком і в разі нового конфлікту легко відкриваються знов. Тут міжлюдські конфлікти, закріплені в психічному механізмі ще в ранньому віці, раз у раз постають перешкодою в пізніших стосунках індивіда з іншими людьми – чи то у формі суперечностей між окремими видами внутрішніх примусів, вироблених у різноманітних стосунках, численних пов'язаностях і залежностях дитини, чи то у формі безперервних зіткнень між механізмом внутрішніх примусів і центром інстинктів. В особливо сприятливих випадках ці суперечності між різними частинами механізму «над-я» поступово стираються, а найгостріші конфлікти між цим механізмом і центром інстинктів поступово інкапсулюються: вони не тільки зникають із ясної свідомості, а й долаються, опрацьовуються такою мірою, що без будь-якої шкоди для суб'єктивного почуття задоволення навіть випадково вже не втручаються в глибокі міжлюдські стосунки. В одному випадку свідомий і несвідомий самоконтроль в окремих місцях залишається все ще неповним, з численними прогалинами, відкритий для недоцільних із суспільного погляду інстинктів; в іншому випадку цей самоконтроль, який і нині у фазі юності нерідко нагадує швидше нагромадження крижин, що сунуть одна на одна, одна під одну й одна проти одної, ніж гладеньку й міцну крижану поверхню, поступово стає однорідним і стабільним, цілком відповідаючи структурі суспільства. Та позаяк саме в наші дні ця структура зазнає надзвичайних змін, то вона вимагає від індивіда гнучкості в поведінці, за яку, гнучкість, у більшості випадків доводиться платити втратою стабільності.

З погляду теорії неважко сказати, в чому полягає різниця між тим індивідуальним процесом цивілізації, який вважають вдалим, і тим, який вважають невдалим. У першому випадку внаслідок усіх мук і конфліктів народжується добре придатний для виконання суспільної функції дорослої людини механізм звичок і водночас – що не конче супроводжує цей процес – позитивний баланс удоволеності. У другому випадку суспільно необхідного саморегулювання або щоразу досягають ціною особистої невдоволеності, яка стає наслідком безперервної боротьби з різноманітними, часто протилежними інстинктами, або не досягають узагалі, оскільки впоратися з інстинктами не вдається, а позитивний баланс удоволеності виявляється вже неможливим узагалі, бо суспільні вимоги й заборони представляють не тільки інші люди, а й сам такий страждальник, у якому одна інстанція забороняє й карає за те, чого прагне інша.

Насправді результат індивідуального цивілізаційного процесу тільки досить рідко, тільки в окремих випадках можна цілком однозначно оцінити як сприятливий чи несприятливий. Переважна більшість цивілізованих людей виявляються десь посередині між цими двома крайнощами. Суспільно прийнятні й неприйнятні риси, тенденції особистої удоволеності й невдоволеності в них змішані в різних пропорціях.

Процес суспільного моделювання в сенсі західноєвропейської цивілізації проходить особливо важко. Щоб хоч якоюсь мірою виявитися вдалим, він, відповідно до будови західного суспільства, повинен здійснити надзвичайно глибоку диференціацію, надзвичайно суворе й стабільне регулювання психічного апарату. Тому і в суспільстві загалом, і передовсім у його середніх та верхніх прошарках цей процес триває довше, ніж у менш диференційованих суспільствах. Опір пристосуванню до наперед визначеного стандарту цивілізованості, напруження, якого це пристосування, ця глибока трансформація всього психічного апарату вимагає від індивіда, завжди дуже великі. І через це в західному світі й індивід пізніше, ніж у менш диференційованих суспільствах, досягає психічного габітусу дорослої людини та здатності виконувати її функції. А саме поява такого габітусу загалом знаменує завершення індивідуального цивілізаційного процесу.

Та хоч у Західній Європі психічний апарат зазнає особливо інтенсивної й глибокої трансформації, суспільний та індивідуальні цивілізаційні процеси йдуть в одному напрямі, поза всяким сумнівом, не тільки тут. Вони відбуваються повсюди, де під тиском конкуренції поділ функцій ставить у залежність одне від одного людей на великих територіях, де монополізація фізичного насильства робить можливою й необхідною вільну від пристрастей співпрацю, де народжуються функції, що вимагають від індивіда постійно передбачати наміри й враховувати наслідки дій інших людей у майбутньому. При цьому спосіб і ступінь такого посування до цивілізації завжди визначають розмах і глибина взаємозалежностей, рівень поділу функцій та їхня структура всередині самого поділу.

Поширення примусу передбачати і внутрішнього примусу

Особливого, неповторного характеру цивілізаційному процесу в Західній Європі надає те, що тут сформувався такий глибокий поділ функцій, така стабільна монополія на насильство й управління податками, а конкурентні змагання й плетиво взаємозалежностей поширилося на такі широченні простори й охопило такі величезні людські маси, яких світова історія ще не знала.

Колись широко розгалужені грошові й торговельні переплетіння (як і досить міцна монопольна організація фізичного насильства в їхніх межах) виникали й розвивалися переважно на землях, розташованих уздовж водних шляхів, тобто насамперед у річкових долинах та на морських узбережжях. Водночас великі внутрішні території більшою чи меншою мірою залишалися на рівні натурального господарства, тобто поза цими переплетіннями й, навіть коли їх перетинали поодинокі торговельні артерії й на них діяли окремі великі ринки, становили автаркії. У західноєвропейському суспільстві розвинулося сплетіння взаємоза-

лежностей, що охоплює не лише морські узбережжя, як це було в минулому, а й величезні внутрішні, віддалені від моря території, аж до найглухіших провінційних куточків. Цьому відповідає, як ніколи досі, необхідна система погодження поведінки людей на великих просторах і передбачення та контролю у видовжених ланцюгах дій. Життя в центрах цих переплетень вимагає, відповідно, й особливого самовладання, постійного внутрішнього примусу, притлумлення афектів і регулювання інстинктів. Одне з явищ, яке особливо виразно демонструє цей зв'язок між величиною й внутрішнім тиском сплетіння взаємозалежностей, з одного боку, й психічним станом індивіда, з другого, – це те, що ми називаємо «темпом»¹³³ нашого часу. Цей «темп», по суті, – ніщо інше, як вияв численних ланцюгів взаємозалежності, що переплітаються в кожній окремій суспільній функції, а також конкурентного тиску, який із цієї широкої й густо заселеної мережі надає руху кожній окремій дії. Безліч ділових зустрічей та переговорів у службовця чи підприємця, точність і виваженість кожного руху в робітника щомиті протягом його робочого часу – в усіх цих випадках слово «темп» означає величезну кількість взаємопов'язаних дій. Воно виражає також довжину й щільність ланцюгів, що в них зникаються окремі дії, як окремі частини в ціле; цим словом ми користуємося й для того, щоб показати напругу змагань чи боротьби на вибування, яка тримає в русі все це переплетіння взаємозалежностей. У всіх цих випадках для виконання функцій у вузлових пунктах таких численних ланцюгів дій потрібна цілком точна регламентація життєвого часу. Це навчає людину підпорядковувати свої миттєві схильності диктові необхідності, яку породжують численні залежності від решти людей; це привчає її відмовлятися від будь-яких відхилень у поведінці й постійно додержувати внутрішнього примусу. Саме через це індивідуальні тенденції в людині так часто повстають проти суспільного часу, що його представляє її власне «над-я»; саме через це стільки людей, поклавши собі бути пунктуальними, вступають у конфлікт із собою. Простеживши процес розвитку інструментів виміру часу й процес розвитку усвідомлення часу (так само, як і процес розвитку грошей та інших інструментів взаємозалежності), можна з достатньою точністю визначити, як проходить поділ функцій, а разом із ним і те саморегулювання, що його суспільство ставить за обов'язок перед індивідом.

Причини того, що схеми регулювання афектів де в чому різні (скажімо, в одних країнах на сфері сексу лежать суворіші обмеження, ніж в інших), заслуговують окремого аналізу. Та хай там як виявляються ці відмінності зокрема, загальний напрям змін у поведінці, «тенденція» цивілізаційного руху повсюди та сама. Ці зміни завжди ведуть до більш чи менш автоматичного самоконтролю, до підпорядкування миттєвих порухів вимозі передбачати наслідки, що вже стала звичкою, до формування диференційованого й стабільного механізму «над-я». І так само,

якщо брати загалом, поширюється ця необхідність стримувати миттєві афекти задля досягнення віддалених цілей: повсюди вона охоплює спершу невеликі верхні прошарки західного суспільства, а вже згодом – чимдалі ширші його верстви.

Своїм становищем люди суттєво відрізняються одне від одного: одні живуть у густому плетиві широко розгалужених взаємозалежностей тільки як їхні пасивні об'єкти; другі виявляються втягненими в далекі від них події, хоч і не відчувають чи просто не усвідомлюють прямого їхнього впливу на власне існування; треті з огляду на своє становище й функцію в суспільстві безпосередньо спрямовують свої зусилля на трансформацію цих зв'язків, що вимагає від них постійно й напружено прораховувати наслідки своїх дій у майбутньому й відповідно регулювати свою поведінку. На Заході таке активне, розраховане на далеке майбутнє самодисциплінування спочатку потрібне тільки представникам окремих верхніх та середніх прошарків, що мають певні функції. Це – придворні функції у владних центрах великих суспільних об'єднань або торговельні функції в центрах зовнішньої торгівлі, які перебувають під захистом досить стабільної монополії на насильство. Але одна з характерних особливостей суспільного процесу в Західній Європі полягає в тому, що тут разом із поширенням плетива взаємозалежностей на чимдалі ширші суспільні верстви зростає й необхідність прораховувати далеке майбутнє і активно узгоджувати індивідуальну поведінку з подіями, досить віддаленими в просторі й часі. Навіть суспільне становище й функції нижніх суспільних верств вимагають і відкривають щораз нові можливості для певного передбачення й створюють умови для відповідного трансформування чи стримування всіх тих схильностей, котрі обіцяють негайне чи короткотермінове задоволення на шкоду віддаленому. У минулому функції нижніх верств трудівників загалом входили в плетиво взаємозалежностей лише такою мірою, що їхні носії ледве відчували вплив віддалених від них чинників і – якщо ці були несприятливі – відповідали на них заворушеннями та бунтами, тобто короткотерміновими розрядками афектів. Але структура їхніх функцій не вимагала постійно перетворювати в них самих зовнішні примуси на внутрішні. Щоденні клопоти цих верств лише незначною мірою робили їх здатними стримувати найближчі свої бажання й афекти задля чогось такого, що побачити й відчути відразу та безпосередньо не можна було. Саме через це бунти низів довготермінового успіху, по суті, ніколи не мали.

Тут взаємодіють різноманітні чинники. У кожному великому сплетінні людських взаємозв'язків є різні рівні й сектори, більш або менш наближені до центру. Носії функцій у центральних секторах (наприклад, високих координаційних функцій) змушені постійно й суворо контролювати себе не тільки через своє становище, де перехресчуються безліч ланцюгів дій. Велика суспільна сила носіїв цих функцій пов'язана саме з їхньою залежністю від цієї безлічі ланцюгів. Особливість розвитку

Західної Європи полягає в тому, що в його процесі залежність усіх від усіх стає дедалі рівномірнішою. Робота надзвичайно диференційованого механізму західноєвропейських суспільств із його надзвичайно високим рівнем поділу праці щораз більше залежить від того, якою мірою представники нижніх верств села та міста регулюють свою поведінку й діяльність відповідно до віддалених і довготермінових цілей усього сплетіння. Саме через це вони перестають бути просто «нижніми» суспільними верствами. Апарат поділу праці стає таким складним і чутливим, що кожне порушення в будь-якому місці його потокових систем обертається загрозою для всього цілого. Тому прошарки, які ухвалюють рішення й здійснюють керівництво, під тиском боротьби на вибування між собою змушені чимдалі більше зважати на широкі народні маси. Але в міру того, як функції мас наближаються до центру й вони набувають дедалі більшої ваги в основаному на поділі праці людському сплетінні, стає можливим і необхідним урахувувати дальші перспективи для виконання цих функцій і в нижніх верствах. Так вони поступово, крок за кроком, переважно під сильним соціальним тиском звикають стримувати скороминущі афекти, дисциплінувати всю свою поведінку з урахуванням як інтересів суспільства загалом, так і власних інтересів та завдань у ньому. Цим самим у західному суспільстві поведінка тих, хто колись належав до нижніх прошарків, чимраз більше наближається до стандарту, спочатку властивому тільки верхнім прошаркам. Водночас зростає суспільна сила низів, а разом із нею і їхня здатність ураховувати далеку перспективу, хоч би хто спершу цей процес скеровував, хоч би хто задавав модель цьому перспективному передбаченню. На нижні верстви також чимдалі дужче поширюється вплив зовнішніх примусів, які в кожному індивіді трансформуються у внутрішні. У нижніх верствах також зростає напруження по горизонталі між механізмом самоконтролю, «над-я», й енергіями інстинктів, які втратили здатність виявлятися, зазнали регулювання, трансформації в кращий чи гірший бік чи й виявилися пригніченими. Так у рамках самого західноєвропейського суспільства безперервно поширюються цивілізаційні структури; так уся Західна Європа в єдності своїх верхніх і нижніх верств помалу перетворюється на своєрідний верхній прошарок і центр цілої мережі сплетінь взаємозалежностей – центр, від якого цивілізаційні структури поширюються на чимдалі більші, заселені й незаселені частини земної кулі. І тільки бачення цього широкого руху, цього поступового проникнення певних структур і функцій поведінки в щораз нові прошарки й на нові території, тільки усвідомлення того, що ми й самі перебуваємо ще не в кінці такого цивілізаційного потоку, а лише на одній із його кризових хвиль – тільки такий підхід може пролити світло на проблему «цивілізації». Який же вигляд має цей рух, якщо простежувати його в зворотному напрямі, посуваючись від однієї хвилі до іншої із сучасності в минуле?

Зменшення контрастів, збільшення числа різновидів

Цивілізація посувається вперед у вигляді довгої низки рухів угору й униз. Нижній прошарок чи суспільство, що перебуває на піднесенні, знов і знов перебирає функції й становище прошарку верхнього. Він робить це у протистоянні з іншими прошарками чи суспільствами, які тиснуть на нього знизу й згори; і щоразу прошаркові, який піднісся й став верхнім, наступає на п'яти прошарок або група ще ширша, ще численніша.

Ми не торкатимемося тут багатьох проблем, які стосуються відмінностей і класифікацій поведінки верхніх, середніх і нижніх прошарків. Загалом можна сказати, що нижні прошарки схильні виявляти афекти й вдовольняти інстинкти безпосередніше, ніж решта прошарків, а їхня поведінка регулюється меншою мірою, ніж поведінка представників верхніх прошарків. Примуси, що справляють вплив на нижні прошарки, протягом великих відтинків історії мають характер безпосереднього фізичного насильства, загрози тілесних мук чи й смерті від меча, нужди та голоду. Але ні застосування насильства, ні інші такі обставини не приводять до стабільного перетворення зовнішніх примусів на внутрішні. Відмова середньовічного селянина їсти м'ясо через те, що він надто бідний, а його худоба призначена для панського столу, зумовлена лише фізичним примусом. Та щойно з'явиться можливість їсти м'ясо, не відчуваючи зовнішньої небезпеки, й селянин відразу піддається цьому бажанню – на відміну від представника верхніх прошарків, який приєднався до релігійного ордену й тепер відмовляється їсти м'ясо через те, що думає про потойбічний світ і усвідомлює власну гріховність. Людина, яка нічого в житті не має й працює на інших під загрозою вмерти з голоду чи під примусом у каторжній в'язниці, покине роботу відразу, щойно їй перестане загрожувати зовнішнє насильство. А ось заможний купець, на відміну від неї, працює на себе щораз більше й більше, хоч і так, певно, має на що жити. При ділі його тримає не просто нужда, а тиск конкуренції, боротьби за престиж і владу; його професія, його підвищений стандарт стали сенсом і виправданням його життя. Зрештою, цей постійний внутрішній примус робить працю для нього такою звичною, що його психіка, коли він втрачає змогу працювати, певною мірою виходить із рівноваги.

Одна з особливостей західного суспільства полягає в тому, що в процесі його розвитку контраст між становищем і кодексом поведінки верхніх і нижніх прошарків значною мірою зменшується. На всі прошарки поширюються деякі характерні риси нижнього прошарку. Ознакою цього є те, що західне суспільство загалом поступово стало суспільством, яке працює в умовах регулювання. Колись робота була прикметою нижніх прошарків. Але водночас на все суспільство поширюються риси, колись характерні для верхніх прошарків. Перетворення суспільних

зовнішніх примусів на внутрішні, на автоматичне регулювання інстинктів, яке стає само собою зрозумілою звичкою, та на стримування афектів (можливе тільки в людей, котрим звичайно не загрожує смерть від меча або від голоду) поширюється на Заході й на масові верстви.

Якщо взяти лише невеликий фрагмент цього розвитку, то відмінності в моделюванні інстинктів та поведінці нижніх і верхніх прошарків у цивілізованому світі можуть видатися ще надто значними. Та коли подивимося на весь хід розвитку протягом сторіч, то побачимо, що різкі контрасти між поведінкою різноманітних суспільних груп – так само, як і контрасти та різкі зміни в поведінці окремих індивідів, – поступово стираються. Моделювання інстинктів, форми поведінки, весь габітус нижніх прошарків у цивілізованому суспільстві в міру зростання ваги їхніх функцій у системі поділу праці загалом дедалі більше наближається до того габітусу, який ми бачимо в інших груп. Насамперед знаходимо спорідненість із габітусом середніх прошарків, хоч у представників нижніх прошарків спочатку немає тих форм внутрішніх примусів і табу, завдяки яким середні прошарки «відрізняються» від нижніх і які породжує прагнення до високого престижу. Не властивий нижнім прошаркам і той рівень контролю над афектами, те постійне врахування перспективи, яке стає можливим і необхідним для верхніх прошарків тієї самої епохи.

Для всього напряму розвитку західноєвропейського суспільства однаковою мірою притаманне стирання контрастів як у суспільстві загалом, так і в індивідів – це своєрідне взаємопроникнення й змішання способів поведінки, які на перших порах відповідають гранично різним суспільним позиціям. У цьому полягає одна з найважливіших особливостей процесу «цивілізації». Але такий розвиток суспільства й цивілізації відбувається, певна річ, не прямолінійно. В рамках загального руху трапляються щораз нові, довші й коротші періоди, в яких контрасти зростають і в суспільстві, і в поведінці індивідів, і у виявах їхніх афектів.

Те, що відбувається на наших очах і що ми у вужчому розумінні звичайно називаємо «поширенням цивілізації», тобто проникнення наших інститутів і стандартів поведінки за межі Західної Європи, – це, як уже сказано, останні хвилі того руху, який спершу протягом сторіч тривав на самому Заході й тенденції, характерні фігури якого з'являються тут задовго до того, коли виникає поняття «цивілізація». Нині від західноєвропейського суспільства, цього своєрідного верхнього прошарку, по-західному цивілізовані норми поведінки поширюються на всі континенти – чи то шляхом переселення на них вихідців із Заходу, чи то шляхом асимілювання верхніх прошарків інших народів. Саме в такий спосіб колись у рамках самого західного суспільства поширювалися моделі поведінки – від тих чи тих привілейованих прошарків, від придворних кіл і торговельних центрів до низів. Цю експансію тільки незначною мірою визначали плани чи бажання тих, чию поведінку

переймали потім інші верстви чи групи. Прошарки, котрі несуть із собою моделі, – й сьогодні не цілком вільні творці чи ініціатори експансійного руху. Таке поширення тих самих норм поведінки, що йде від «білих метрополій та вітчизн», пов'язане з приєднанням нових людських груп до єдиного сплетіння політичних та економічних взаємозалежностей, до сфери боротьби на вибування між західноєвропейськими націями й у них самих. Причина таких змін у поведінці – не «техніка»; те, що ми називаємо «технікою», – це просто один із символів, одна з останніх форм утвердження тієї незмінної перспективи, до якої ведуть щораз довші ланцюги дій та конкурентні змагання. «Цивілізовані» форми поведінки поширюються на всі континенти через те, що саме вони дають змогу прилучитися до сплетіння взаємозалежностей, центр якого становлять насамперед західноєвропейці; з тієї самої причини зазнає змін і структура суспільства, структура людських стосунків загалом. Техніка, шкільне виховання – все це тільки окремі явища. На територіях, охоплених експансією давнього Заходу, виникає дедалі більше суспільних функцій, до яких мусить пристосовуватись індивід, і ці функції вимагають і дають змогу постійно вчитися передбачати перспективу й регулювати афекти не менш суворо, ніж на самому Заході. Така трансформація суспільного буття загалом і тут становить основу цивілізування поведінки. Саме через те й тут з'являються ознаки стирання контрастів (зокрема й між Західною Європою та іншими частинами світу), властиве всім хвилям цивілізаційного розвитку.

Це проникнення способів поведінки, яке повторюється знов і знов, функціонально верхніх прошарків у поведінку нижніх прошарків, що перебувають на піднесенні, досить показове для навидовиж суперечливої позиції верхніх прошарків у цьому процесі. Звичка передбачати перспективу, суворе регулювання поведінки й афектів, що його вимагають від верхніх прошарків їхні функції й становище, – все це для таких прошарків (наприклад, для європейських колонізаторів) важливі інструменти їхньої переваги над рештою груп людей. Ці інструменти надають становищу верхніх прошарків престижних ознак, вирізняють їх із-поміж решти прошарків. Саме через це таке суспільство карає своїх членів за порушення традиційної схеми регулювання інстинктів та афектів, за їхні «вільності в поведінці», створюючи їм більш чи менш погану репутацію. І воно карає за ці порушення тим суворіше, чим більшою стає суспільна сила нижньої групи, чим дужче люди з такої групи прагнуть нагору й чим запеклішою стає конкуренція, тобто боротьба між верхньою й нижньою групою за однакові можливості. Збереження привілейованого становища коштує для верхнього прошарку чималих зусиль і вимагає від його членів уміння передбачати перспективу, наслідки своїх вчинків; у суспільному спілкуванні це знаходить вияв у їхньому пильному нагляді один за одним. Побоювання за позиції всієї групи, що його породжує боротьба за збереження привілейованого становища, безпосеред-

ньо сприяє утвердженню кодексу поведінки, вихованню в її членів «над-я»; це побоювання переходить в індивідуальний страх перед особистою деградацією чи, принаймні, перед падінням престижу в суспільстві. Саме страх утратити репутацію в очах решти людей, страх, що перетворився на внутрішній примус, хай там якої форми він набуває – сорому чи, скажімо, самолюбства, – забезпечує формування в індивіда відповідної поведінки й суворого регулювання інстинктів.

Та коли, з одного боку, ці верхні прошарки – а їхні функції, як уже сказано, в певному сенсі мають усі західноєвропейські нації як ціле – щосили прагнуть (і обставини їх до цього підштовхують) зберігати свою особливу поведінку й специфічне регулювання інстинктів як характерну свою ознаку, то, з другого боку, саме їхнє становище, як і структура всього руху, що в ньому вони перебувають, вимагає поступового, але чимдалі інтенсивнішого стирання відмінностей у поведінці. Процес поширення західної цивілізації досить виразно демонструє подвійну природу цього явища. Ця цивілізованість – характерна ознака західноєвропейців, яка підкреслює їхню відмінність від решти людей і надає їм перевагу. Однак під тиском власної конкурентної боротьби представники західних націй прагнуть і домагаються змін у відносинах між людьми та в їхніх функціях на величезних просторах планети, підганяючи ці відносини й функції під свій стандарт. Вони ставлять у залежність від себе великі регіони світу й водночас – згідно з тією ж таки закономірністю чимдалі глибшого поділу функцій – самі стають залежними від них. З одного боку, за допомогою цілої низки інститутів та шляхом суворого контролю над власною поведінкою вони зводять бар'єр між собою та групами, що їх розглядають як нижчі й колонізують за «правом сильного»; з другого боку, разом зі своїми суспільними формами вони переносять в інші частини світу й свої форми поведінки та інститути. Часто самі того не бажаючи, вони працюють на те, щоб раніше чи пізніше відмінності й у суспільній силі, й у поведінці між колонізаторами та колонізованими зменшувались. Уже в наш час контрасти починають відчутно стиратися. Залежно від форми колонізації та становища певного регіону в широкій диференційованій мережі взаємозв'язків і, зрештою, не в останню чергу залежно від самої історії регіону та його структури в окремих місцях за межами Західної Європи вже зароджуються процеси проникнення й змішання форм поведінки, споріднені з тими процесами, про які ми коротко розповідали вище на прикладі поведінки придворних і буржуазних кіл у різноманітних країнах самої Західної Європи. Так само й на колоніальних територіях західні способи поведінки, залежно від становища й суспільної сили різноманітних груп, проникають згори вниз, а іноді, коли вже дотримуватися такої просторової схеми, й знизу вгору, утворюючи нові самобутні спільноти, нові різновиди цивілізованої поведінки. *В міру поширення цивілізації контрасти в поведінці між колись верхніми й колись нижніми групами зменшуються; число різновидів,*

або відтінків, цивілізованої поведінки збільшується. Початок трансформації поведінки в людей Сходу й Африки у бік західного стандарту – це поки що остання в часі хвиля цивілізаційного розвитку, яку ми можемо спостерігати. Але в міру того, як ця хвиля підіймається, в ній уже зароджуються нові, наступні хвилі, що котяться в тому самому напрямі; адже на колоніальних територіях до західного верхнього прошарку спочатку наближаються місцеві верхні прошарки, відіграючи так, відповідно, роль нижнього прошарку, що йде на піднесення.

Та, повернувшись до Західної Європи, ми побачимо, що тут хвиля котиться в тому самому напрямі, про який ішлося: нижні міські й сільські прошарки прилучаються до стандарту цивілізованої поведінки, в них також міцніє звичка враховувати наслідки своїх вчинків, рівномірніше притлумлювати афекти й суворіше їх регулювати, виробляється дедалі надійніший механізм внутрішніх примусів. Залежно від структурної історії кожної країни ми виявляємо тут у рамках цивілізованої поведінки досить-таки різноманітні моделі, або різновиди, формування афектів. В Англії, наприклад, у поведінці робітників ще прозирають риси поведінки провінційних дворян та купців, що ведуть заморську торгівлю; у Франції моделлю служить поведінка й придворної знаті, й буржуазії, що прийшла до влади внаслідок революції. Вимогливіше регулювання поведінки й типову традиційну чемність спостерігаємо в націй, які, будучи колонізаторами, в рамках широкого сплетіння взаємозалежностей довше виконували функції верхнього прошарку щодо націй колонізованих. Не таке суворе й відшліфоване регулювання афектів бачимо в націй, які до колоніальної експансії прийшли пізно чи не прийшли зовсім, позаяк у них пізніше, ніж у націй-конкурентів, виникла міцна монополія на насильство й податки, а також відбулася централізація національних владних засобів, ця передумова будь-якої тривалої колоніальної експансії.

А коли повернемося в минуле ще далі, у XVII–XIX ст., то – залежно від структури відповідної країни тут раніше, там пізніше – натрапимо на те саме явище у ще вужчому колі: взаємопроникнення форм поведінки дворянства й буржуазії. Залежно від співвідношення сил і тут у продукті такого взаємопроникнення спочатку домінують моделі, що відповідають становищу верхніх прошарків, потім – нижніх прошарків, що перебувають на піднесенні, поки результатом процесу, зрештою, виявляється така собі амальгама, нова спільність особливого характеру. І тут ми знову наштовхуємося на те двоїсте, суперечливе становище верхнього прошарку, в якому нині опинилися прапороносці «цивілізації». Представники придворної знаті, ці прапороносці «civilité», вплітаючись у мережу взаємозалежностей, змушені чимдалі дужче стримувати вияви афектів і чимдалі вимогливіше формувати свою поведінку. Дається взнаки й те, що придворна знать опиняється в лещатах між королівською владою та буржуазією. Власна функція й становище спонукають її дотримуватись

особливої поведінки, бо така поведінка надає їй престижу й водночас допомагає відрізнитись од прошарків, які натискають знизу. Тому придворні роблять усе, щоб ці відмінності зберегти. Тільки посвячені, тільки ті, хто належить до цього кола, мають право знати таємницю доброї поведінки, й навчитися її можна лише в доброму товаристві. Трактат про «*savoir-vivre*», знаменитий «Кишеньковий оракул» Грасіана, як пояснює одна принцеса двору¹³⁴, написано так темно, мовляв, саме для того, щоб не кожне, придбавши книжку за кілька мідяків, могло досягти ці знання. Куртен у вступі до свого трактату про «*civilité*» також не забуває нагадати, що манускрипт призначено, власне, тільки для особистого користування кількох друзів і видрукували його також лише для людей із доброго товариства. Але вже тут ми бачимо суперечливість, двоїстість становища верхніх прошарків. Придворна аристократія з огляду на своє особливе становище в сплетінні взаємозв'язків не може уникати потрібних їй у тій чи тій формі контактів із багатими буржуазними прошарками й сама сприяє тому, щоб її манери, звичаї та звички, її вповодбання й мова поширювалися й на ці прошарки: спочатку, в XVII ст., – на нечисленну верхівку буржуазії (це добре видно з нашого «Експерсу в історію придворного моделювання способу розмовляти»¹³⁵), а згодом, у XVIII ст., й на ширші буржуазні прошарки. Це виразно засвідчують і численні трактати про «*civilité*», що з'являються в той час. Мур, що його намагалося звести довкола себе саме дворянство, не витримує натиску цілісної системи взаємозв'язків, суперечностей і конкуренції, які ведуть до чимдалі глибшої диференціації та поділу функцій, до зростання залежності індивіда від чимраз більшого числа людей, до піднесення щораз ширших верств.

Необхідність зміцнення функцій передбачати й враховувати перспективу, диференціювати самодисципліну, формувати стабільне «над-я» дає про себе знати спочатку в невеликих функціональних центрах. Згодом вона поширюється на чимдалі більше функціональних кіл у самій Західній Європі, й, нарешті, трансформація суспільних функцій, а відтак і поведінки, всього психічного апарату переходить, спираючись на вже наявні форми цивілізації, за межі Європи. Така картина постає перед нашими очима, коли ми окинемо поглядом дотеперішній хід західноєвропейської цивілізації в суспільному просторі загалом.

Опридворення рицарів

Придворне суспільство XVII-XVIII ст. і передовсім французька придворна знать, яка становить центр такого суспільства, посідає особливе місце в цьому хвилеподібному русі, де верхні форми поведінки відкочуються вниз, а нижні підносяться вгору, а зрештою й ті, й ті проникають у чимдалі ширші верстви населення. Придворні, як уже сказано, не самі додумуються та придумують, як стримувати афекти й формувати поведінку загалом. Вони, як і решта людей у цьому русі, перебувають під

примусом взаємозв'язків, що їх не планувала жодна окрема людина, жодна окрема група. Проте в цьому придворному суспільстві визріває кистяк численних форм поведінки й спілкування, які згодом, трансформуючись відповідно до становища прошарків, котрі їх переймають, поширюються на чимдалі ширші функціональні кола, що відчують примус передбачати і враховувати перспективу. Особливе становище людей «доброго» придворного товариства робить їх – більшою мірою, ніж будь-яку іншу групу західного суспільства в ході цього руху, – фахівцями у справі формування й моделювання поведінки; адже вони, на відміну від усіх наступних груп у рангу верхнього прошарку, хоч і мають суспільну функцію, але не мають роботи.

Моделювання поведінки при великих дворах, цих центрах управління ключовими монополіями на податки й фізичне насильство, має велике значення не лише в процесі західноєвропейської цивілізації, а й в інших цивілізаційних процесах, як, наприклад, у Східній Азії. Насамперед тут, у резиденціях монопольних володарів, сходяться всі нитки величезного сплетіння взаємозалежностей; тут на певному етапі суспільних процесів частіше, ніж будь-де в цьому плетиві, перехреснюються й густіше перев'язуються довгі ланцюги дій. Так само й лінії заморської торгівлі, на яких лежать окремі міські торговельні центри, не можуть тривалий час існувати стабільно без захисту з боку сильних центрів насильства. Тому функціонери такого центру, зокрема й самі князі, їхні представники та слуги, мусять суворіше, ніж у будь-якому іншому місці, регулювати свою поведінку й намагаються активніше передбачати та враховувати перспективу. Цю ситуацію яскраво характеризують церемонії й етикет. На центрального правителя та його найближче оточення намагаються прямо й непрямо впливати багато людей з усієї підвладної йому території, і кожен його крок, кожен рух за тих чи тих обставин може мати серйозні, а то й фатальні наслідки. Позаяк монополія ще має яскраво виражений приватний, або особистий, характер, то без чіткого ритуалу, без диференційованого дистанціювання й стримування рівновага напруженостей у суспільстві, яка становить основу діяльності монопольного управління, дуже швидко порушилася б. Кожен більш-менш значний рух чи потрясіння в будь-якій частині великої підвладної території, якщо й не безпосередньо, то, принаймні, через представників центрального правителя та його міністрів, відбивається на більшості придворних з усього – вужчого й ширшого – оточення правителя. Сплетіння взаємозалежностей, у яке неминуче потрапляє кожна людина при дворі, безпосередньо чи опосередковано змушує її постійно бути обережною, якнайретельніше зважувати все, що вона каже й робить.

Утворення монополій на насильство й податки та формування великих дворів навколо таких монополій – уже, певна річ, не часткове явище в сукупності процесів, які несуть із собою поступову цивілізацію. Це –

одне з тих ключових явищ, відштовхнувшись від яких можна легко підійти до рушіїв цих процесів. Великий королівський двір якийсь час стоїть у центрі тих суспільних переплетінь, які надають поштовху процесу цивілізації поведінки й підтримують його розвиток. Якщо простежимо соціогенез двору, то виявимо особливо прикметну трансформацію, яка становить необхідну передумову всіх подальших перемін у бік цивілізації: ми побачимо, як на історичну арену замість придворного рицарства поступово, крок за кроком виступає приборкана знать, що вміє стримувати афекти, – придворна аристократія. Одне з найбільш значущих явищ не лише в процесі цивілізації Західної Європи, а й, наскільки можна судити, взагалі в будь-якому широкому цивілізаційному процесі – це *опридворення рицарів, перетворення їх на придворних*. Але навряд чи варто говорити про те, що є багато ступенів і рівнів цього опридворення, цього внутрішнього умиротворення суспільства. У Західній Європі цей процес починається в XI–XII ст., триває дуже повільно й завершується у XVII–XVIII ст.

Вище ми вже детально про це писали. Спершу ми бачимо великі території з численними замками та маєтками; взаємозв'язки людей тут іще незначні; взаємозалежність, а відповідно й кругозір більшості рицарів, як і селян, не сягає за межі їхніх невеликих володінь:

«Localism was writ large across the Europe of the early Middle Ages, the localism at first of the tribe and the estate, later shaping itself into those feudal and manorial units upon which mediaeval society rested. Both politically and socially these units were nearly independent, and the exchange of products and ideas was reduced to a minimum¹³⁶».

Згодом на кожній такій території з-поміж безлічі замків та маєтків починають підноситися ті, господарям яких у безперервній боротьбі вдається розширити свої земельні володіння, збільшити військову потугу й унаслідок цього здобути в більшій чи меншій окрузі панівне становище щодо решти рицарів. До їхніх маєтків і замків надходить більше харчів і товарів, тут шукають притулку чимдалі більше людей, і такі житла стають «дворами» в новому сенсі слова. Люди, котрі збираються тут у пошуках своїх шансів (і з-поміж них чимало бідних рицарів), уже не такі незалежні, як вільні воїни, що самовладно господарюють у своїх більших чи менших маєтках, які нагадують автаркії. При такому дворі всі вони вже перебувають у своєрідній монополюючій обмеженій конкуренції. І вже тут, у середовищі, ще зовсім невеликому, як порівняти з двором абсолютних монархів, співіснування певної кількості людей, дії яких постійно стикаються, змушує й рицарів, що потрапляють у це сплетіння, певною мірою враховувати обставини й передбачати наслідки своїх вчинків, суворіше регулювати поведінку та – особливо у спілкуванні з господинею двору, від якої вони залежать, – дужче стримувати афекти й трансформувати інстинкти. Куртуазний кодекс поведінки дає нам уявлення про таке регулювання, а мінезанс¹³⁷ – про приборкання інстинктів, яке стає необхідністю й звичаєм при дворах

більших і менших місцевих правителів. Це – перші кроки на шляху, який, зрештою, приводить до цілковитого опридворення знаті й тривалої трансформації її поведінки в сенсі «цивілізації». Але поки що мережа переплетінь, у яку потрапляє тут рицар, не дуже широка й густа. Коли при дворі йому й доводиться призвичаюватись до певного стримування, то загалом залишається ще безліч людей і ситуацій, які не вимагають від нього ніякої самодисципліни. Можна, наприклад, покинути двір цього господаря й господині й спробувати знайти дах над головою в іншому дворі. На путівцях рицаря чекають численні бажані й небажані зустрічі, в яких особливо регулювати поведінку не треба. При дворі, спілкуючись із господинею, будь-яких насильницьких дій та спалахів афектів слід уникати; але навіть куртуазний рицар – це насамперед іще воїн, а його життя – це, по суті, безперервний ланцюг війн, усобиць та актів насильства. Примуси миротворчого характеру, які ведуть до глибокої трансформації інстинктів, ще не справляють постійного й рівномірного впливу на його життя; вони виявляються лише місцями, і їх раз у раз перебивають і заступають примуси воєнного характеру, які стримування афектів ані вимагають, ані терплять. Тому в куртуазного рицаря при дворі внутрішні примуси ще дуже незначною мірою переходять у напівсвідомі звички, в механізм, який формує й стримує його поведінку і діє майже автоматично. Куртуазні приписи, як ми вже вказували, в період розквіту придворного рицарського суспільства великою мірою загальні й для дорослих, і для дітей; поведінка, що відповідає цим нормам, ще не стає для дорослих само собою зрозумілою настільки, щоб про неї вже не потрібно було розмовляти взагалі. Порухи й пориви, які їй протистоять, з їхньої свідомості ще не зникли. Механізм внутрішнього примусу, «над-я», ще не набув достатнього й рівномірного розвитку.

Крім того, тут іще не виявляє себе один із тих головних рушіїв, який згодом, при дворі абсолютного монарха, особливо спонукатиме дворян утверджувати добру поведінку й робити форми спілкування чимдалі вишуканішими. Тиск міських буржуа на дворянство ще відносно невеликий, і конкуренція між обома станами відчувається, відповідно, ще мало. Певна річ, при дворах місцевих правителів за ті самі можливості іноді вже ведуть конкурентну боротьбу й рицарі, й городяни. Серед мінезінгерів трапляються вихідці як із дворян, так і з буржуа. Вже з цього погляду структура куртуазного двору іноді демонструє приклад тієї самої закономірності, яка особливо яскраво заявить про себе згодом, при дворі абсолютної монархії: тут у конкурентній боротьбі постійно сходяться люди буржуазного й дворянського походження. Однак пізніше, в часи повністю сформованої монополії на панування, функціональний взаємозв'язок дворянства й буржуазії, а відтак і можливість як постійних контактів, так і тривалого протистояння представників цих станів, зокрема й поза двором, стає вже досить значною. Контакти між буржуа й рицарями при куртуазних дворах – явище досить іще поодиноке.

Порівняно з пізнішим періодом взаємопереплетіння, взаємозалежність буржуазії й дворянства в масштабах суспільства ще дуже незначна. Міста й феодали, що мають володіння поблизу міст і далі від них, ще протистоять одне одному як політично й соціально чужі одиниці. Яскравим виявом такого низького рівня поділу функцій, наочним прикладом відносно слабких зв'язків між різноманітними станами є те, що розвиток стосунків, поширення звичаїв та ідей відбувається між містом і містом, двором і двором, монастирем і монастирем – тобто в межах того самого суспільного прошарку. Нерідко ці стосунки поширюються навіть на більші відстані, ніж контакти між замками й містами в тій самій окрузі¹³⁸. Така структура цього суспільства, і її треба мати на увазі, щоб правильно розуміти суспільства з іншою структурою, з іншими соціальними процесами, внаслідок яких «цивілізація» справляє дедалі глибший вплив на психічний самоконтроль індивіда.

Тут, як і в кожному суспільстві з переважно натуральним господарством, обмін, а отже, й взаємозв'язки, взаємозалежність різноманітних прошарків порівняно з наступними фазами суспільного розвитку залишається ще на низькому рівні. Як наслідок у житті людей більшою мірою виявляється нерівність. Сила зброї, військовий потенціал і власність тут іще якнайтісніше пов'язані та якнайбезпосередніше взаємозалежні. З одного боку – беззбройний, принижений селянин, відданий на поталу озброєного пана такою мірою, якої не знає жодна пізніша фаза, коли вже сформувалася публічна, або державна, монополія на насильство. З другого боку – озброєний пан, рицар, певною мірою вільний; його функціональна залежність від людей нижнього прошарку – а вона, звичайно, завжди є – ще дуже мала, вона обмежена тією безпосередньою фізичною загрозою, що йде від нього. Ця загроза така велика, що з нею не можна порівняти жодні відносини залежності нижніх прошарків від верхніх у пізніших фазах. Це стосується й життєвого стандарту: контраст між верхнім і нижнім прошарком у цьому суспільстві також надзвичайно великий і насамперед у тій фазі, коли з маси рицарів починає виділятися вже чимдалі менше число особливо могутніх і багатих феодалів. Такі великі контрасти можна побачити ще й нині в суспільствах, структура яких до структури західноєвропейського середньовічного суспільства ближча, ніж самі вони – до Західної Європи (наприклад, в Індії чи Абіссинії). З одного боку – представники нечисленних верхівок, які мають надзвичайно великі доходи й значно більшою мірою, ніж нині на Заході, можуть використовувати й використовують їх на особисті потреби, на розкіш у тому, що ми називаємо «приватним життям», – на одяг і прикраси, на палаци й конюшні, на посуд, ресторани, бенкети й інші втіхи. З другого боку – представники найнижчого прошарку, селяни, які живуть у злиднях і яким постійно загрожує голодна смерть через неврожай. Але і в урожайні роки того, що вони дістають від своєї праці, їм ледве вистачає для того, щоб не вмерти з голоду. Життєвий стандарт

у них багато нижчий, ніж у будь-якого прошарку в «цивілізованих» суспільствах. Аж коли ці контрасти стираються, коли під тиском конкуренції, яка тримає в напрузі все суспільство згори донизу, поділ функцій, взаємозалежність і переплетіння різноманітних функцій на великих просторах поступово поглиблюються, коли зростає й функціональна залежність верхніх прошарків від нижніх, і міцніє суспільна сила та підвищується життєвий стандарт нижніх прошарків – аж тоді верхні прошарки починають учитися постійно «опановувати себе» й враховувати наслідки своїх дій, аж тоді в нижніх прошарках починається піднесення, аж тоді настає решта змін, які свідчать про поширення цивілізації.

Спершу (назвімо це початковим етапом цього руху) рицарі живуть життям більш чи менш своїм, а міські мешканці й селяни – своїм. Вододіл між станами, навіть коли територіально відстань між ними невелика, ще глибокий; звичаї, жести, одіж, розваги в них різні, хоча й не можна сказати, звичайно, що зовсім нема запозичень. Соціальні контрасти, хоч із якого боку підійти, великі (люди стандартизованого світу люблять казати «життя розмаїтіше»). Верхній прошарок, дворянство, ще не відчуває особливого соціального тиску знизу; навіть буржуазія, по суті, ще не претендує на його функції й престиж. Дворянству ще нема потреби постійно стримуватись і думати про те, як зберегти свої високі позиції без втрат. Воно має власну землю й власний меч; головну небезпеку для рицаря становлять інші рицарі. Тим-то дворяни не дуже контролюють одне одного, коли хтось із них поводить себе не так, як решта; не такий суворий, якщо подивитися з другого боку, й самоконтроль, до якого змушений окремих рицар. У своїй суспільній позиції він почувається незрівнянно впевненіше й природніше, ніж придворний. Йому не потрібно позбуватися грубості й вульгарності. Думки про нижні прошарки його не турбують; він не відчуває того постійного остраху, який згодом з'являтиметься в представників верхнього прошарку на згадку про нижні, а тому в спілкуванні з нижніми прошарками для нього нема й тих заборон, які з'являться потім. Вигляд людини з низів, її манери викликають у нього вже не *прикре почуття*, а *зневагу*, і він виражає її відверто, не стримуючи, не приховуючи й не завуальовуючи емоцій. Короткий «Погляд на життя рицаря»¹³⁹, вміщений у цій праці, дає певне уявлення про таку позицію, хоча наочний матеріал ми взяли з пізнішого, придворного періоду рицарства.

Вище ми вже досить детально розповідали про те, як рицарство поступово, крок за кроком втягується в чимдалі густіше плетиво зв'язків з іншими прошарками та групами, як щораз більша його частина потрапляє у дедалі глибшу функціональну, а потім і інституціональну залежність від них. Такі процеси тривають цілими сторіччями: все рицарство втрачає свою військову й господарську автаркію, а частина його перетворюється на придворних.

Дію механізму взаємозалежностей ми відчуваємо вже в XI–XII ст., коли зміцнюються територіальні володіння й чимдалі більше людей (і серед

них насамперед бідніші рицарі) в пошуках служби прибиваються до великих і малих князівських дворів.

Згодом над усією масою дворів починають підноситись окремі великі двори феодалів-принців; тепер лише члени королівського дому ще мають змогу вільно позмагатись один з одним. Уявлення про те, як повільно, крок за кроком відбувається опридворення рицарів, дає насамперед найбагатший і найблискупіший двір цього кола принців-конкурентів – Бургундський.

Нарешті, у XV і особливо в XVI ст. цей рух пришвидшується, з'являються нові чинники, що сприяють перетворенню рицарів на придворних, – поділ функцій, зростання взаємозв'язків, інтеграція дедалі більших територій і різноманітних прошарків. Це добре видно на прикладі того суспільного інструменту, застосування якого і зміни в якому яскраво демонструють стан поділу функцій, масштаби й види соціальних взаємозалежностей, – на прикладі розвитку грошового обігу. Кількість грошей швидко зростає, і водночас так само швидко падає їхня купівельна спроможність, або вартість. Тенденція до знецінення металевих грошей, як і до опридворення рицарів, бере початок ще в період раннього середньовіччя. Перехід від середніх до новітніх часів відзначається не монетаризацією, не зменшенням купівельної спроможності металевих грошей як таких, а темпами й розмахом цього руху. Але те, що спершу здається лише кількісною зміною, коли придивитися ближче, виявляється, як це часто буває, зміною якісною – зміною в будові людських стосунків, трансформацією суспільної структури.

Таке швидке знецінення грошей – звичайно, не єдина причина суспільних перемін, які чимдалі виразніше заявляють про себе в цей час; воно – часткове явище, один із гвинтиків у загальному суспільному механізмі. Під тиском конкуренції, що досягає певного ступеня й певної структури, зростає попит на гроші; щоб цей попит задовольнити, люди шукають і знаходять нові шляхи й засоби. Але цей процес, як ми вже вказували вище¹⁴⁰, для різноманітних суспільних груп має досить різне значення; саме це свідчить про глибоку функціональну взаємозалежність між різноманітними прошарками суспільства. Усі ці переміни сприятливими виявляються для тих груп, функція яких дає їм змогу відшкодовувати падіння купівельної спроможності грошей шляхом нагромадження дедалі більшої кількості грошей, шляхом збільшення грошових доходів, тобто насамперед для буржуазних прошарків, а також для тих, хто має монополію на стягування податків, – для королів. У невідгідному становищі опиняється рицарство: номінально його доходи залишаються ті самі, але за купівельною спроможністю вони дедалі зменшуються – й то тим більшою мірою, чим швидше знецінюються гроші. У коловерті цього руху чимдалі більше рицарів пристають у XVI–XVII ст. до дворів і потрапляють відтак у безпосередню залежність від королів. Водночас податкові надходження королів зростають

настільки, що тепер вони можуть утримувати при своєму дворі чимдалі більше людей.

Якщо на спадщину минулого подивитись як на своєрідний художній альбом і звернути увагу насамперед на те, як чергуються «стилі», то може скластися враження, ніби душевний стан і смаки людей унаслідок якихось несподіваних мутацій час від часу й досить різко зазнають ізсередины змін: перед нами то «люди готики», то «люди Відродження», то «люди бароко». Але досить уявити собі структуру відносин, у яких живе людина певної епохи, досить простежити, як змінюються інститути, що її оточують, або функції, що становлять основу її суспільного існування, й враження, нібито в душах багатьох окремих, незалежних одне від одного людей раптом стались якісь однакові незбагненні мутації, поступово розвіється. Всі ці зміни відбуваються протягом тривалого часу й дуже повільно, немовби ступають невеличкими кроками і значною мірою нечутно – адже наш слух сприймає тільки великі події, гучна луна від яких котиться крізь сторіччя. Великі вибухи, від яких становище й усе буття індивіда зазнає різких, а тому особливо відчутних змін, – це поодинокі явища у вервечці таких затяжних і нерідко майже непомітних суспільних перемін, вплив яких дається взнаки через кілька поколінь і які заявляють про себе у формі конфронтації батьків із синами та внуками. Так стоїть справа з опридворенням рицарів: у процесі перемін замість верхнього прошарку вільних рицарів приходить верхній прошарок придворних. Навіть в останніх фазах цього процесу трапляються ще багато індивідів, які повноту свого існування, здійснення бажань, можливість виявити афекти й здібності бачать у житті вільного рицаря. Але людські стосунки трансформуються повільно, й тому всі ці здібності та афекти дедалі більшою мірою виявляються нереалізованими: функції, що давали для цього можливість, зникають зі структури людських взаємин. Так само стоять справи, зрештою, і при дворі абсолютного монарха. Його також не придумав і не створив ураз якийсь один індивід; ні, цей двір формується поступово, в міру того, як відбуваються певні зміни у співвідношенні суспільних сил. Усі індивіди в ньому виявляються залежними один від одного, пов'язаними між собою специфічною формою стосунків. Із цього їхнього зв'язку народжується взаємна залежність, і двір не просто постає з цього сплетіння взаємозалежностей – він постає як форма людських стосунків, що перетриває багатьох окремих людей, як міцно злютований інститут, постає знов і знов, поки цей тип взаємозалежності відтворюється у стосунках нових людей на основі певної структури суспільства загалом. Не можна нічого зрозуміти, скажімо, в такому суспільному інституті, як завод, коли розглядати його поза структурою суспільного поля загалом, на якому знов і знов виростають заводи; не можна зрозуміти, чому люди – робітники й службовці – змушені тут надавати послуги підприємцеві й чому підприємець, зі свого боку, змушений користуватися цими послугами.

Точнісінько так само не можна зрозуміти й суспільний інститут двору часів абсолютизму, якщо не враховувати людських потреб і особливості тих взаємозалежностей, які пов'язують різноманітних людей і спонукають їх співіснувати в такій формі. Тільки так двір постане перед нами очима таким, яким він був насправді, тільки так він утратить вигляд якогось випадкового чи свавільно створеного угруповання, й нам не доведеться запитувати «чому?», бо існування двору в сплетінні людських відносин набуде свого сенсу. Адже протягом тривалого часу він надає численним індивідам можливість удовольняти певні потреби, що їх знов і знов відтворює в них суспільство.

Вище ми вже показали ту констеляцію потреб, із якої протягом поколінь «двір» знов і знов відтворюється як інститут. Дворянству (чи, принаймні, окремим його частинам) потрібен був король, бо з розвитком монополізації із суспільного життя зникла функція вільного рицаря. У міру розширення грошового обігу самі доходи маєтків уже ледве забезпечували посередній (якщо порівняти його зі стандартом буржуазії, яка підносила) рівень існування, а дуже часто не забезпечували і його. Ці доходи вочевидь були недостатні для того, щоб підтримувати суспільне існування, престиж дворянства як верхнього прошарку порівняно з буржуазією, яка дедалі набирала сили. Під тиском таких обставин частина дворянства приставала до двору, сподіваючись дістати тут утримання, й опинялася так у безпосередній залежності від короля. Тільки живучи тут, при дворі, дворяни діставали доступ до економічних можливостей і змогу підтримувати свій престиж у цьому суспільному полі; тільки тут вони могли певною мірою вдовольняти свої претензії на життя, гідне верхнього прошарку. Якби дворянам ішлося тільки або насамперед про можливості економічні, то вони не прагнули б так до двору. Щоб мати гроші, багато з них могли б прилучитися до комерційної діяльності (скажімо, шляхом вигідного одруження) й розбагатіли б так швидше, ніж живучи при дворі. Але задля такої діяльності їм довелося б відмовитись від дворянського титулу, а це означало б для них деградацію у власних очах і в очах решти дворян. А саме це, дистанція щодо буржуазії, їхнє дворянське звання, належність до верхнього прошарку країни надавало їхньому життю, як вони вважали, сенсу й мети. Бажання зберегти престиж свого стану, внутрішня потреба «відрізнитися» від решти була важливішим мотивом їхніх дій, ніж прагнення до багатства, до нагромадження грошей. Отож вони не просто йшли до двору, не просто залишалися при дворі через економічну залежність від короля – вони залишалися залежні від короля через те, що тільки двір і життя у придворному суспільстві давали їм змогу зберегти ту дистанцію до решти людей, той престиж, без якого вони не уявляли собі спасіння душі, свого існування як представників верхнього прошарку, «society» країни. Звичайно, були й такі, які при дворі не жили б, якби там їм не відкривалися й різноманітні економічні можливості; але шукали вони не

просто економічні можливості для існування (такі можливості можна було знайти, як уже сказано, не лише при дворі) – вони шукали такі економічні можливості, які давали змогу зберегти їхній престиж, їхнє особливе становище, їхню дворянську природу. І цей подвійний зв'язок, зумовлений економічними інтересами й інтересами престижу водночас, більшою чи меншою мірою властивий усім верхнім прошаркам – не лише носіям «civilitéé», а й носіям «цивілізації». Прагнення належати до «верхнього» прошарку й зберігати таке становище чинить не менший примус на індивіда й не меншою мірою моделює його поведінку, ніж зумовлене життєвою необхідністю прагнення знаходити засоби для існування. І ті, й ті мотиви нерозривним подвійним ланцюгом сковують кожного представника таких прошарків, і один із мотивів не можна вивести з іншого: прагнення до престижу, страх його втратити, боротьбу проти стирання соціальних відмінностей не можна пояснити лише іншою залежністю, тобто замаскованим бажанням мати більше грошей і економічні вигоди. Таке бажання можна знайти тільки в прошарків та сімей, які тривалий час живуть під сильним зовнішнім тиском, на межі голоду й злиднів. Прагнення до суспільного престижу виступає як основний мотив дій лише в представників тих прошарків, які за звичайних умов мають достатньо великі доходи, щоб не відчувати загрози голоду. В таких прошарків навіть потяг до господарської діяльності – це вже не просто потреба забезпечити собі елементарні засоби для існування, а намагання зберегти високий і звичний для них життєвий стандарт і престиж. Саме цим можна пояснити те, що у верхніх прошарках регулювання афектів і насамперед формування внутрішнього примусу загалом розвинене дужче, ніж у нижніх. Страх утратити суспільний престиж, навіть не зовсім, а хоча б частково – це один із найпотужніших стимулів перетворення зовнішніх примусів на внутрішні. У цьому, як і в багато чому іншому, яскраво виявляються характерні риси верхнього прошарку, особливості «доброго товариства» придворної аристократії XVII–XVIII ст. – саме через те, що в її середовищі гроші вирішальної ролі не відіграють. Звичайно, гроші потрібні й незамінні, вони гарантують багатство, одне слово, це – бажаний інструмент життя, але вони, безсумнівно, ще не стали, як у буржуазному світі, тим центральним чинником, який визначає зокрема й суспільний престиж. Належність до придворного суспільства означає для свідомості його членів щось більше, ніж багатство. Саме через це вони так безоглядно прив'язані до двору й іншого шляху для себе не бачать; саме через це на формування їхньої поведінки такий глибокий і неминучий вплив справляє придворне життя. Для них нема іншого місця, де вони могли б жити, не деградуючи. І саме через це вони так міцно прив'язані до короля й так глибоко від нього залежать.

Король, своєю чергою, з цілої низки причин прив'язаний до дворянства. Щоб було з ким спілкуватися, йому потрібне товариство такого самого рівня культури й виховання, як у нього. Він поділяє прагнення

дворянства виділятися з-поміж решти груп населення, йому до вподоби, що люди, котрі йому служать – чи за столом, чи на полюванні, чи в спальні, – належать до найвищих аристократичних кіл країни. Та насамперед дворянство йому потрібне як протизвага буржуазії – так само, як буржуазія йому потрібна як протизвага дворянству, якщо він хоче зберегти контроль над ключовими монополіями. Абсолютистського правителя до дворян прив'язує передовсім закономірність «королівського механізму». Зберігаючи дворянство як особливий прошарок, король створює рівновагу сил між двома станами, ситуацію, в якій жоден із них не повинен бути ні надто сильний, ні надто слабкий. Така головна засада королівської політики.

Не тільки дворянство, як і буржуазія, залежить від короля; король сам залежить від дворянства. Однак залежність кожного окремого дворянина від короля, поза всяким сумнівом, незрівнянно більша, ніж залежність короля від будь-якого окремого дворянина. Особливо яскраво це виявляється у взаєминах між королем та дворянством, які складаються при дворі.

Король не лише пригноблює дворянство, як це сприймають окремі частини самої придворної знаті; він не тільки його підтримує, як це сприймає буржуазія, – він робить і те, й те. Отож двір також виконує дві функції: це інститут і приборкання, і підтримки дворянства. «Un Noble, – пише Лабрюєр у розділі, присвяченому двору, – s'il vit chez lui dans sa Province, il vit libre, mais sans appui: s'il vit à la Court, il est protégé, mais il est esclave». У певному сенсі це нагадує співвідношення між дрібним самостійним підприємцем і високим службовцем могутнього сімейного концерну. При дворі частина знаті має змогу підтримувати своє життя на рівні, що відповідає її стану; проте між окремими дворянами тут уже нема вільної воєнної конкуренції, яка була колись між рицарями; всі придворні – учасники монополюваної регульованої конкуренції за можливості, що їх надає монопольний правитель. При цьому вони живуть не лише під тиском цього центрального правителя; вони відчувають тиск не лише конкуренції, який чинять одне на одного самі, й не лише тиск резервної армії провінційного дворянства – передусім на них тиснуть буржуазні прошарки, що перебувають на піднесенні. Придворній знаті доводиться постійно мати справу з чимдалі більшою суспільною силою цих прошарків, позаяк вона живе коштом податків та всіляких зборів, що надходять переважно від третього стану. Переплетіння різноманітних суспільних функцій, взаємозалежність – і насамперед дворянства й буржуазії – стали значно більшими, ніж у попередніх фазах розвитку. Відповідно підвищилась і напруженість між ними, яка ніколи не спадала. У міру того, як зазнають змін структура людських стосунків, спосіб входження індивіда в людське сплетіння й моделювання його поведінки плетивом таких залежностей, змінюється й структура його свідомості та інстинктів. Глибока й усебічна залежність, безперервний, непослабний

тиск зусібч вимагає від нього й виховує в ньому постійний самоконтроль, стабільне «над-я» й нові форми поведінки у спілкуванні з рештою людей. Так рицарі стають придворними.

Хоч би де, хоч би в якій частині світу ми взяли більш-менш значний цивілізаційний процес, у його суспільно-історичному рушійному механізмі, що породжує зміни в габітусі, знаходимо споріднені явища. Такі процеси можуть проходити швидше чи повільніше, вони можуть становити, як тут, один потужний суцільний рух чи посуватись окремими поштовхами, які чергуються з великими відступами, але більш-менш значуще, стабільне чи тимчасове опридворення воїнів – це, наскільки можна судити з висоти сьогодення, одна з найосновніших соціальних передумов будь-якого широкого процесу цивілізації. І хоч таке суспільне утворення, як двір, для сучасного нашого життя має значення, на перший погляд, і невелике, однак зрозуміти процес цивілізації не можна, якщо залишити поза увагою структуру двору. Можливо, та чи та особливість цієї структури водночас пропле світло й на життя сильного владного центру загалом.

Притлумлення інстинктів. Психологізація й раціоналізація

«La vie de la cour, – пише Лабрюєр¹⁴¹, – est un jeu sérieux, mélancolique, qui applique: Il faut arranger ses pièces et ses batteries, avoir un dessein, le suivre, parer celui de son adversaire, hasarder quelquefois, et jouer de caprice; et après toutes ses rêveries et toutes ses mesures on est éches, quelquefois mat».

При дворі, а надто при дворі великого можновладця епохи абсолютизму, вперше утворюється своєрідне товариство, структурі людських взаємин якого притаманні такі особливості, які відтепер протягом тривалого періоду західноєвропейської історії, попри всі переміни, незмінно відіграватимуть вирішальну роль. Тут виникає широкий простір, загалом вільний від фізичного насильства, формується «добірне товариство». Та хоч застосування фізичного насильства поступово й зникає з людського спілкування, хоч навіть дуелі опиняються під заборонаю, в стосунках між людьми з'являються різноманітні нові форми примусу й насильства. Життя в цьому колі мирним назвати не можна. Багато людей тут перебувають у постійній залежності одне від одного. Триває напружена конкурентна боротьба за престиж і ласку короля. Не вщухають усілякі «афери», чвари за ранги й прихильність можновладців. Хоча шпага у вирішенні свар великої ролі вже й не відіграє, але на зміну їй приходять інтриги, боротьба, в якій за кар'єру й успіх у суспільстві змагаються словами. Ця боротьба вимагає й виховує в людях інші здібності, ніж та, результат якої вирішувала зброя, – розважливість, уміння передбачати і враховувати перспективу, самовладання, якнайсуворіше регулювання власних афектів, знання людей і загальної обстановки. Все це стає неодмінною передумовою будь-якого суспільного успіху.

Кожен індивід тут належить до певного кола – до «кліки», яка його в разі потреби підтримує. Та угруповання змінюються, і він вступає в інші союзи – по змозі з особами, що посідають при дворі високі пости. Але вплив і вага таких осіб також дуже часто змінюються, в них з'являються конкуренти, відверті й приховані вороги. Тактика боротьби, як і тактика у виборі союзів, потребує виважених дій: у взаєминах із людьми дистанціювання з одними і зближення з іншими потрібно чітко дозувати. Кожне привітання, кожна розмова має більше значення, ніж просто сказане слово чи безпосередній рух; словами й рухами можна показати, чого варта людина та як високо вона стоїть; словами й рухами при дворі можна сформулювати думку про людину.

«Qu'un favori s'observe de fort près: car s'il me fait moins attendre dans son antichambre, qu'à l'ordinaire, s'il à le visage plus ouvert, s'il fronce moins le sourcil, s'il m'écoute plus volontiers, et s'il me reconduit un peu plus loin, je penserai qu'il commence à tomber, et je pincerai vrai»¹⁴².

Двір – це своєрідна біржа; як і в кожному «добірному товаристві», у спілкуванні людей постійно формується певна «думка» про вартість кожного з придворних. Але реальну основу цієї вартості тут становлять не багатство чи гроші й не особисті здобутки чи здібності індивіда, а та прихильність, якою він користується в короля, той вплив, що його цей індивід має на інших можновладців, та роль, яку він відіграє в боротьбі придворних клік. Усе це – прихильність, вплив, роль, уся ця складна й небезпечна гра, в якій вдаватися до фізичного насильства й дозволяти собі вибухи емоцій заборонено (це може навіть зашкодити гравцям), вимагає від кожного її учасника постійно передбачати і враховувати наслідки своїх дій, добре знати інших учасників та їхнє становище, їхню вартість у плетиві придворних думок. Відповідно до вартості, яку приписують людям, придворний мусить виважено диференціювати свою поведінку. Кожна хиба, кожен необачний крок зменшує вартість того, хто припустився помилки, у думці двору; за певних обставин така помилка може йому коштувати його становища при дворі.

«Un homme, qui sait la cour, est maître de son geste, de ses yeux et de son visage; il est profond, impénétrable; il dissimule les mauvais offices, sourit à ses ennemis, contraint son humeur, déguise ses passions, dément son cœur, agit contre ses sentiments»¹⁴³.

Трансформація дворянства в бік «цивілізованої» поведінки тут очевидна. Шоправда, ця трансформація не в усьому ще така глибока й загальна, якою стане згодом, у суспільстві буржуазному, адже придворний кавалер чи дама поспішає вдатись до внутрішнього примусу тільки у взаєминах із представниками свого стану, а в спілкуванні з тими, хто на соціальній драбині стоїть нижче, його чи її внутрішній примус нагадує про себе значно рідше. До того ж схема регулювання інстинктів і афектів у придворному суспільстві інша, ніж у суспільстві буржуазному: поки що зберігається усвідомлення того, що поведінку доводиться

регулювати з мотивів соціальних; протилежні тенденції, принаймні почасти, ще живі в активній свідомості; внутрішній примус ще не перетворився на механізм звичок, який охоплює всі сфери людських стосунків і спрацьовує майже автоматично. Але вже досить виразно заявляє про себе специфічна форма чимдалі глибшої диференціації та внутрішнього розколу особистості. Людина певною мірою немовби протистоїть сама собі. Вона «приховує свої пристрасті», «зрікається власного серця», «чинить усупереч своїм почуттям». Вона стримує себе, відмовляючись від тимчасової насолоди чи не піддаючись схильності, коли як наслідок передбачає прикрощі. По суті, це той самий механізм, за допомогою якого дорослі – хай то будуть батько-мати чи інші люди – чимдалі рішучіше виховують змалечку в дітях стабільне «над-я». Миттєві порухи інстинктів та афектів певною мірою притуплює й долає страх перед прикрощами, які можуть настати; потім цей страх робиться звичним, зрештою, постає бар'єром перед схильностями та забороненими формами поведінки і діє навіть тоді, коли поруч безпосередньо вже нема того, хто його викликає. А енергія таких схильностей спрямовується в інший бік, де прикрощі людині не загрожують.

Відповідно до перебудови суспільства та змін у міжлюдських стосунках трансформуються й афекти індивіда: там зростає низка дій і число людей, від яких постійно залежить індивід та його вчинки, тут – звичка простежувати щораз довші ланцюги дій. І в міру того, як змінюються поведінка й психічна організація індивіда, відповідно зазнає змін і той спосіб, у який він спостерігає за рештою людей. Образ, що його одна людина дістає від іншої, збагачується відтінками, звільняється від тимчасових емоцій: він «психологізується».

Там, де структура суспільних функцій відкриває перед індивідом широкі можливості діяти під впливом скороминущих імпульсів, нема ні потреби, ні змоги надто заглиблюватися в питання про те, чим характерна структура свідомості й структура афектів іншої людини і які приховані мотиви, які розрахунки керують її поведінкою. Там нанизуються афект за афектом; тут, при дворі, – розрахунок за розрахунком. Але безпосередні вияви афектів обмежують індивіду вибір можливих способів поведінки: хтось для нього – або товариш, або ворог; він або добрий, або поганий. А коли людина бачить когось у білому чи в чорному кольорі афектів, то й поводить її вона відповідно. Будь-яке явище вона сприймає так, ніби воно стосується безпосередньо її. Те, що сонце світить, що блискавка спалахує саме цієї миті, що хтось сміється чи морщить чоло, – все це за такої структури афектів звернено безпосередньо до почуттів того, хто його спостерігає, і, залежно від того, які почуття воно в нього викликає – дружні чи ворожі, таким воно йому й здається – або дружнім, або ворожим. Такому індивіду й на думку не спадає всі ці явища – блискавку, яка в нього мало не влучила, неприємну міну іншої людини – пояснити іншими причинами, які безпосередньо його не

стосуються. Такого перспективного бачення природи й людей індивід набуває тільки в міру чимдалі глибшого поділу функцій, у міру того, як він щодня прилучається до сплетіння довгих ланцюгів людських дій, звикаючи стримувати афекти. Тільки тоді з його очей помалу спадає пелена пристрастей, і погляду відкривається новий світ, який може бути дружнім чи ворожим, але вже незалежно від того, яким він індивіду здається. Цей світ складається з переплетінь подій і явищ, і, щоб їх розкрити, потрібно неупереджено простежувати довгі ряди взаємозв'язків.

Як і поведінка загалом, спостереження за речами й людьми у ході процесу цивілізації стає нейтральнішим, менш забарвленим афектами. Як наслідок, «картину світу» поступово теж не так безпосередньо визначають людські бажання й страхи, вона починає більше залежати від того, що ми називаємо «досвідом» або «емпірією», тобто від рядів взаємозалежностей, які мають власні закономірності. Подібно до того, як нині, разом із наступним кроком цивілізації, історичні й суспільні процеси помалу виступають із туману особистих афектів і збентежень, із пелени групових прагнень та страхів і постають перед нашими очима у вигляді автономних взаємозв'язків, так і тоді природа – хай і багато меншою мірою – почала сприйматись незалежною від людей. У придворних колах особливого розвитку набуває те, що сьогодні ми назвали б «психологічним» підходом, – глибоке спостереження за іншими людьми й за самим собою, виявлення довгих рядів мотивацій і ланцюгів взаємозв'язків. Це продиктовано тим, що постійний самоконтроль і пильне спостереження за іншими людьми тут стає однією з головних передумов збереження свого суспільного становища. Але це, по суті, – тільки один із прикладів того, що ми називаємо «орієнтацією на досвід», – приклад того, як починає поступово розвиватися спостереження за довгими ланцюгами взаємозв'язків. Сама структура суспільства спонукає індивіда дуже стримувати миттєві афекти, більшою мірою трансформувати енергію інстинктів.

Якось Сен-Сімон спостерігав за чоловіком, не знаючи напевно, як той до нього ставиться. Власну поведінку він описує так:

«Je m'aperçus bientôt, qu'il se refroidissait; je suivis de l'oeil sa conduite à mon égard, pour ne pas me méprendre entre ce qui pouvait être accidentel dans un homme chargé d'affaires épineuses et ce que j'en soupçonnais. Mes soupçons devinrent une évidence, qui me firent retirer de lui tout à fait sans toutefois faire semblant de rien»¹⁴⁴.

Це придворне мистецтво спостерігати за людьми – на відміну від того, що ми сьогодні звичайно називаємо «психологією», – ніколи не зводиться до спостереження за окремою людиною, так ніби головні особливості її поведінки не залежать від її стосунків із рештою людей і ці стосунки можна розглядати потім, окремо. Підхід був куди реалістичніший саме тому, що індивіда завжди розглядали в переплетінні суспільних зв'язків, як *людину в її стосунках із рештою людей, як індивіда в суспільній ситуації*.

Вище ми вже вказували на те¹⁴⁵, що приписи поведінки XVI ст. відрізняються від приписів поведінки попередніх сторіч не стільки чи, принаймні, не тільки змістом, а насамперед тоном, уже іншою атмосферою афектів. У цих приписах більшу роль починають відігравати психологічні мотиви, особисті спостереження. Це добре видно, якщо порівняти праці Еразма Роттердамського й Делли Каси з відповідними середньовічними книжками про манери поведінки. Пояснити це допомагають дослідження суспільних змін того часу, трансформацій, яких зазнають людські стосунки в цій фазі розвитку. Така «психологізація» приписів поведінки чи, правильніше сказати, насичення їх посиленнями на спостереження, на досвід, – це свідчення швидкого опридворення верхнього прошарку і встановлення тісніших зв'язків між усіма частинами суспільства в цей період. Ознаки такої трансформації ми знаходимо, звичайно, не лише в трактатах, які фіксують стандарт «доброї поведінки» того часу; ми знаходимо їх і в творах, призначених для розваг представників цих прошарків. Спостереження за людьми, що його вимагає життя в придворних колах, набуває літературного вираження в мистецтві змальовувати людей.

Уже саме зростання попиту на книжки в суспільстві – непомилна ознака різкого посування вперед процесу цивілізації, адже потребу як писати книжки, так і їх читати диктує досить глибока трансформація й регулювання інстинктів. Але в придворному суспільстві книжка ще не відіграє такої ролі, як у буржуазному. Центр і суть життя кожного індивіда тут становить спілкування в товаристві на «ярмарку престижу». Книжки призначені також не стільки для того, щоб їх читали в кабінетах чи у вільний від роботи час, на самоті, скільки для того, щоб їх зачитували вголос у широму товаристві. Вони – мовби частина розмови, продовження суспільної гри або, якщо взяти більшість придворних мемуарів, незавершені бесіди, в яких із тої чи тої причини відсутній співрозмовник. Високе мистецтво зображувати людей у придворних мемуарах, листах та афоризмах дає яскраве уявлення про те диференційоване спостереження за людьми, що його виховує саме життя при дворі. Як і в багатьох інших аспектах, французьке буржуазне суспільство й у цьому розвиває далі придворну спадщину особливо послідовно; паризьке «добірне товариство» ще довго й після революції, підтримуючи свій престиж, користувалось інструментами, випрацюваними придворними колами; можна навіть сказати, що ці інструменти не вийшли з ужитку й нині. Принаймні можна стверджувати, що придворне мистецтво зображувати людей від Сен-Сімона та його сучасників через Бальзака, Флобера, Мопассана та багатьох інших авторів переходить до літератури XIX ст., яка в особі Пруста змальовує «добірне товариство». Згодом це мистецтво дає про себе знати в картині життя широких верств, намальованій такими письменниками, як Жюль Ромен чи Андре Мальро. Помітне воно й у цілій низці французьких фільмів, що продовжують традицію, однією з харак-

терних рис якої можна назвати спостережливість, уміння побачити й зрозуміти людину в сплетінні суспільних зв'язків і взаємозалежностей. Окрема постать тут ніколи не постає штучно відірваною від плетива суспільного існування, від її простих залежностей і пов'язаностей із рештою людей. Саме через це її зображення передає атмосферу й пластику справді пережитої реальності.

І так само, як із цією «психологізацією», стоїть справа й із «раціоналізацією», яка від XVI ст. стає чимдалі відчутнішою в найрізноманітніших суспільних явищах. «Раціоналізація» – також не факт, що існує сам собою; вона – також лише один із виявів змін у *всій* психічній структурі, змін, які в цей час виявляються особливо рельєфно, а також один із виявів зростання здатності передбачати й враховувати перспективу, чого відтепер вимагають від індивіда дедалі більше суспільних функцій.

Щоб зрозуміти процес суспільно-історичного становлення, тут, як і в багатьох інших випадках, нам доведеться відмовитись від декотрих способів мислити, з якими ми виросли. Щодо цієї історичної раціоналізації, яку ми спостерігаємо досить часто, то йдеться, по суті, не про те, що в плині історії багато окремих, не зв'язаних одне з одним людей, немовби з волі такої собі наперед визначеної гармонії, одночасно придумують «ізсередини» новий орган чи нову субстанцію, «розум» або «рацію», якого доти не було. Змінюється спосіб, у який люди мусять співіснувати, через це зазнає змін і їхня поведінка, їхня свідомість і структура їхніх інстинктів загалом. Нові «обставини» – це не щось таке, що приходить до людей ніби «ззовні»; нові «обставини» – це самі відносини між людьми.

Людина – це істота, яка надзвичайно легко піддається моделюванню й трансформації. Зміни в людській поведінці, про які тут ішлося, – це приклади такої модельованості; вона стосується не тільки того, що ми звичайно називаємо «психологічним», щоб відрізнити його від «фізіологічного». В ході історії й відповідно до сплетіння залежностей, у якому триває людське життя, по-різному моделюється й «фізіо» індивіда в нерозривному зв'язку з тим, що ми називаємо «психо». Згадаймо, наприклад, про моделювання протягом усього життя м'язів людського обличчя, а цим самим і виразу обличчя; або згадаймо про те, як у мозку індивіда утворюються читальні й писальні центри. Так само стоїть справа і з тим, що ми, субстанціоналізуючи, називаємо «рацію» або «розум» чи «здоровий глузд». Усе це не існує, як підказує саме словотворення, поза залежністю від суспільно-історичних змін такою самою мірою, як, скажімо, не існує серце чи шлунок, а є виявом певного моделювання всієї психічної структури. Це – аспекти моделювання, яке відбувається дуже повільно, то посуваючись уперед, то відступаючи назад, і яке виявляється тим виразніше, чим примусовішим і тотальнішим стає контроль над інстинктами, чим дужче спонтанні афекти пов'язуються з почуттями невдоволеності, позаяк вони загрожують індивіду падінням в очах решти людей і навіть можуть привести до краху всього його суспільного існу-

вання. Це – аспекти того моделювання, завдяки якому в психіці дедалі чіткіше й глибше диференціюються центр інстинктів і центр власного «Я», поки, зрештою, утворюється загальний, стабільний і вищою мірою диференційований механізм внутрішніх примусів. Власне «рацію» нема, в найкращому разі є тільки «раціоналізація».

З огляду на свій спосіб мислити ми в усьому схильні шукати «початок». Але в людському розвитку ми ніде не знайдемо такого «пункту», про який могли б сказати: «Досі «рацію» ще не було, а тепер воно «виникло»; досі внутрішніх примусів і «над-я» не було, а в тому чи тому сторіччі вони раптом «з'явилися». У жодному з цих явищ початку відліку нема. Але не менш хибно було б і гадати, нібито все це завжди було так, як є тепер. Механізми внутрішніх примусів, свідомість і афекти в «цивілізованих» людей і в так званих «первісних» людей як *ціле* своєю структурою виразно відрізняються. Однак і в першому, і в другому випадку маємо справу з чітким і прозорим за своєю структурою моделюванням майже тих самих природних функцій.

Традиційний спосіб мислити знов і знов ставить нас перед статичними альтернативами, які певною мірою ґрунтуються на елеатських моделях: можна побачити лише багато окремих віх, окремих різких змін або взагалі не можна побачити жодної зміни. У такому разі майже неможливо уявити собі поступові безперервні зміни, що відбуваються згідно з певним порядком і певною закономірністю, – зміни губляться десь у пітьмі далекого минулого, а рух постає хіба що у вигляді загальної лінії, траєкторії польоту стріли або річкової течії, а не як постійне повернення чогось до своєї віхи чи як стрибки від однієї віхи до іншої. У потоці подій, який ми називаємо історією, зазнають змін – наголосимо на цьому ще раз – саме взаємини між людьми й способи моделювання індивіда в них; збагнувши цю фундаментальну історичність, ми досягнемо й завжди незмінну закономірність, своєрідність структури людського буття. Будь-яке окреме людське явище можна зрозуміти лише тоді, коли розглядати його в сукупності цього безперервного руху. Окремішнє не можна відривати від зв'язків, що утворюють рух; цей рух може здаватися нам повільним, як у багатьох первісних народів, чи швидким, як у нашому суспільстві, але досягати окремішнє завжди потрібно в процесі, як частину, як етап певного руху загалом. Будь-яке суспільство регулює і обмежує інстинкти своїх членів, спонукає їх певною мірою передбачати наслідки своїх дій; але, для прикладу, це обмеження, це передбачення у простих скотарів чи в представників касті воїнів виявляється в іншій формі й іншою мірою, ніж у придворних, державних службовців чи офіцерів механізованих підрозділів. Воно стає тим глибшим, тим ширшим, чим вищий рівень поділу функцій, а відтак і чим більше число людей, на яких має зважувати в своїх діях індивід. Спосіб «розуміти» чи «мислити», який прищеплюється індивіду як звичка, відповідає відносинам у тому суспільстві, в якому він живе; подібність і відмінність тут залежить від

його становища в людській спільноті, де він виріс і куди вростає, так само як і від функцій його самого, його батька-матері й решти людей, які беруть участь у його моделюванні. Здатність передбачати в книгодрукаря чи в слюсаря інша, ніж у бухгалтера, в інженера – інша, ніж у комерційного директора, в міністра фінансів – інша, ніж у командувача військом, хоч усі ці різні, досить поверхові моделювання функціонально взаємозалежні й завдяки цьому до певної міри постійно вирівнюють і врівноважують одні одних. Якщо взяти не ці поверхові, а глибші відмінності, то побачимо різницю в раціональності й моделюванні афектів між людьми, котрі вирости в робітничому середовищі, й тими, хто виростав у багатстві та достатку. Нарешті, ми бачимо відмінності в раціональності й структурі афектів, у самосвідомості й будові інстинктів між англійцями й німцями, французами й італійцями, представниками Заходу й людьми зі Сходу. Але всі ці відмінності можна осягти саме тому, що в їхній основі лежить та сама закономірність суспільного людського існування. Індивідуальні відмінності *всередині* кожної такої групи – як, скажімо, відмінності в «інтелекті» – це не що інше, як диференціація в рамках цілком певної історичної форми моделювання. Залежно від структури сплетіння взаємозалежностей, у якому виростає індивід, ці диференціації дають йому більшу чи меншу свободу дій. Згадаймо, наприклад, про феномен глибоко індивідуалізованої так званої «творчої інтелігенції». Передумову такого ризикованого, індивідуально-самостійного мислення, яке не визнає авторитетів, позиції, якою людина утверджує себе як представника «творчої інтелігенції», становить не лише своєрідність, індивідуальність її структури інстинктів. Такий ризик узагалі можливий тільки за цілком певної будови владного механізму; передумова цього ризику – цілком специфічна *суспільна структура*. Розвиток самостійності індивіда, його здатність бачити ширше й глибше залежить, крім того, від виховання, доступного йому в умовах такої структури, а також від досить невеликого числа суспільних функцій, що впливають на його формування.

Саме в цьому сенсі різняться й здатність передбачати, або «мислити», в рицаря та придворного. Випадок, що його змальовує Ранке¹⁴⁶, дає виразне уявлення про те, як зростання монополізації засобів насильства поклато край специфічно рицарським звичкам і афектам. Воднораз ми бачимо тут, якщо брати загалом, і приклад того, як зміни в будові суспільних функцій неминуче спричиняють трансформацію поведінки загалом.

Герцог Монморансі, син чоловіка, який доклав чимало зусиль до того, щоб Генріх IV здобув перемогу, обурився. Це був рицар княжого роду, чоловік блискучий і щедрий, хоробрий і амбітний. Він королю служив, але того, що йому чи, правильніше сказати, не йому, а Рішельє належала вся влада й право панувати, – цього Монморансі не розумів і не схвалював. Тому він разом зі своїми прихильниками розпочав боротьбу проти короля, подібно до того, як у давні часи

один рицар, один феодал нерідко виступав проти іншого. Справа дійшла до битви. Командувач королівського війська Шомбер посів вигіднішу позицію, ніж Монморансі. Але цей, як пише Ранке, «на такі переваги противника не дуже звертав увагу; побачивши ворожі лави, він запропонував своїм друзям негайно піти в наступ. Адже війна для нього була лише хвацькою кавалерійською атакою. Один його досвідчений товариш, граф Ріе, попросив зачекати, поки кілька гармат, які щойно підійшли, зруйнують бойові порядки ворога. Але Монморансі вже охопило нестримне бойове завзяття. Він заявив, що не бажає гаяти часу, й порадник, хоч і передчував лихо, не зважився перечити волі ватажка рицарів. «Володарю мій! – вигукнув Ріе. – Я ладен померти біля ваших ніг!»

Монморансі можна було легко впізнати по бойовому жеребцеві, прикрашеному розкішними червоними, синіми та жовтими пір'їнами. Через рівчак за ним кинувся лише невеликий гурт товаришів, змітаючи все на своєму шляху. Вони пробивалися з боєм усе далі вперед, поки нарешті дісталися до головного ворожого укріплення. Але тут їх зустріли численні залпи мушкетів із близької відстані. Падали поранені й мертві люди та коні; загинув граф Ріе й більшість інших супутників Монморансі; сам поранений герцог також упав зі свого покаліченого коня й потрапив у полон».

Рішельє притяг його до суду, не маючи сумніву в тому, який буде вирок, і невдовзі в дворі тулузької ратуші останньому Монморансі відтягли голову.

У попередніх фазах, коли рицарі ще могли вільно конкурувати один з одним, піддаватися так безпосередньо імпульсам і не передбачати, не враховувати перспективу було формою поведінки, адекватної – навіть якщо вона спричиняла до загибелі індивіда – структурі суспільства загалом, а відтак і «реалістичної». Для чоловіка знатного роду несамовитість у бою була тут однією з необхідних передумов успіху й престижу. З подальшим розвитком монополізації та централізації все це змінюється.

Внаслідок змін у структурі суспільства нестримна розрядка афектів, а також вчинки, зроблені без урахування їхніх наслідків, тепер прирікають людину на певну загибель. А той, хто з нинішніми відносинами й порядком, з усеваддям короля не згоден, мусить діяти інакше. Ось послухаймо, що каже Сен-Симон. Цей герцог, якого від Монморансі відділяє, по суті, одне покоління, усе своє життя залишається в оглолиці королю. Та все, на що він спромагається, – це створити при дворі своєрідну фракцію; а коли він на щось і зважається, то це на спробу зацікавити своєю ідеєю й схилити на свій бік дофіна, наступника трону. Але при дворі Людовіка XIV це гра небезпечна, в ній треба поводитись обачно. Слід спершу добре вивчити принца, а вже тоді помалу спрямувати його думки в бажане русло.

«Je m'étais principalement proposé, – розповідає Сен-Симон про свою розмову з дофіном, – de le sonder sur tout ce qui intéresse notre dignité; je m'appliquai donc à rompre doucement tous les propos qui s'écartaient de ce but, à y ramener la conversation et la promener sur tous les différents chapitres... Le Dauphin, activement attentif, goûtait toutes mes raisons... prit feu...et gémit de l'ignorance et du peu de réflexion du Roi. De

toutes ces diverses matières, je ne faisais presque que les entamer en les présentant successivement au Dauphin, et le suivre après, pour lui laisser le plaisir de parler, de me laisser voir qu'il était instruit, lui donner lieu à se persuader par lui-même, à s'échauffer, à se piquer et à moi de voir ses sentiments, sa manière de concevoir et de prendre des impressions pour profiter de cette connaissance... Je cherchais moins à pousser les raisonnements et les parenthèses que... de l'imprégner doucement et solidement de mes sentiments et de mes vues sur chacune des ces matières...»¹⁴⁷.

Завершити картину нам допоможе короткий погляд на поведінку обох цих мужів, герцога Монморансі й герцога Сен-Сімона, коли вони хочуть показати своє вороже ставлення до всевладдя короля. Перший, один із останніх рицарів, намагається досягти своєї мети, вдаючись до фізичної боротьби, другий, придворний, – у розмові; той діє під впливом першого імпульсу, не вельми дбаючи про інших людей; цей у своїй поведінці постійно озирається на співрозмовника. В обох – не лише в Монморансі, а й у Сен-Сімона – становище надзвичайно небезпечне. Дофін може будь-якої хвилини знехтувати правилами придворної чемності і, якщо це йому буде вигідно, з будь-якої причини покласти край розмові та взаєминам узагалі, нічого при цьому не втрачаючи. Він може, коли Сен-Сімон поведеться не дуже обережно, розгадати опозиційні наміри герцога й доповісти про них королю. Монморансі небезпеки, по суті, не усвідомлює, він діє дуже прямолінійно, під впливом почуттів, намагаючись подолати небезпеку саме своєю люттю, шаленою пристрастю. Сен-Сімон добре бачить небезпеку, усвідомлює її масштаби й береться до справи надзвичайно розважливо, суворо контролюючи свої дії. Щоб досягти мети, він не хоче вдаватися до насильства; він намагається передбачити і врахувати свою перспективу. Він приховує свої наміри й непомітно, але вперто силкується змусити співрозмовника перейнятися ними.

У цих спогадах Сен-Сімона ми бачимо досить характерний зразок тієї *придворної раціональності*, яка, знехтувана більшістю дослідників, для розвитку того, що ми називаємо «просвітою», відіграла анітрохи не меншу, а спочатку навіть більшу роль, ніж, скажімо, раціональність міських купців, ніж здатність передбачати перспективу, пов'язана з функціями торговельних зв'язків. Але обидві ці форми перспективного бачення – раціоналізація й психологізація, властиві придворній знаті, з одного боку, й верхівці середнього стану, з другого, – хоч які різні за своєю схемою, розвиваються, поза всяким сумнівом, у тісному зв'язку одна з одною. Їхню основу становить чимдалі щільніше переплетіння дворянства й буржуазії; обидві вони ведуть початок від трансформації людських відносин, яка охоплює все суспільство: ці форми якнайтісніше пов'язані з тими змінами, в ході яких із відносно слабо пов'язаних між собою станових груп середньовічного суспільства поступово виникають окремі форми глибоко централізованого суспільства, абсолютистської держави.

Історичний процес раціоналізації – це показовий зразок тих процесів, які досі систематизована наукова думка, по суті, обходила своєю увагою або торкалася в дуже загальній формі. Цей процес, якщо притримуватися традиційної класифікації наук, можна віднести до галузі науки, якої ще нема, – до галузі історичної психології. Нинішня форма наукових досліджень передбачає чітку розмежувальну лінію між роботою істориків і психологів. Складається враження, ніби психологічних досліджень потребують і їм доступні лише сучасні, живі представники західного світу та ще, в крайньому разі, так звані «первісні» люди. А шлях, що, зокрема й у самому західноєвропейському суспільстві, веде від цієї простої, первісної будови психіки до сучасної диференційованішої, залишається в пітьмі. Від результатів психологічних досліджень історики мало користі саме через те, що психолог мислить, звичайно, не історичними категоріями, що він підходить до психічних структур сучасника так, немовби має справу з чимось таким, що ще не відбулося й навіть не зазнає змін. Та й сам історик, дбаючи про те, що він називає фактами, намагається якомога уникати психологічних проблем і, зі свого боку, теж не багато чого має сказати психологові.

Не краще стоїть справа і з соціологією. Коли вона взагалі й звертається до історичних проблем, то старанно притримується межі, яку історик проводить між психічною діяльністю людини й різноманітними формами вияву цієї діяльності, – мистецтвами, ідеями й таким іншим. Не знаходить розуміння те, що для об'єднання всіх цих різноманітних виявів діяльності людини та її суспільного буття потрібна наука особлива – історична соціальна психологія, яка провадила б психогенетичні й соціогенетичні дослідження одночасно. Той, хто вивчає історію суспільства, так само, як і той, хто цікавиться історією духу, ставить по один бік «суспільство», а по другий – світ людських думок, «ідей», так ніби йдеться про різні утворення, що їх у якомусь сенсі можна відділити одне від одного. Обидва, схоже, переконані, що існує суспільство поза ідеями й думками й існують ідеї поза суспільством. І суперечку вони ведуть тільки про те, котре з цих двох явищ «важливіше»: одні стверджують, що це – асоціальні ідеї, які надають руху суспільству, а другі – безідейне суспільство, яке надає руху «ідеям».

У цю схему не вписується ні сам процес цивілізації, ні такі властиві йому явища, як, скажімо, поступовий процес психологізації та раціоналізації. Їх навіть подумки просто неможливо відділити від історичної трансформації в структурі міжлюдських стосунків. Нема, безперечно, ніякого сенсу ставити перед собою запитання, чи суспільство зазнає змін унаслідок поступового переходу від менш раціональних способів мислення й поведінки до більш раціональних, адже сам процес раціоналізації, як і процес цивілізації загалом, – феномен психічний і соціальний водночас. Але так само нема сенсу й тлумачити цивілізаційний процес, скажімо, як «надбудову» чи «ідеологію» й бачити в ньому лише функцію зброї в боротьбі одних суспільних груп та інтересів проти інших.

Безперечно, процес поступової раціоналізації й уся цивілізаційна трансформація проходять у постійному протиборстві різноманітних прошарків і союзів. Усе властиве західному світу сплетіння відносин, цей субстрат останнього й найпотужнішого посування вперед цивілізації – це, певна річ, не та мирна єдність, якою вона іноді постає в гармонійних системах ідей. Це не та гармонійна в своїй основі цілісність, яку лише випадково, ніби зі злої волі чи внаслідок нерозважливості окремих людей, порушують конфлікти. Як і в усіх інших системах людських взаємин, інтегральним елементом цієї структури виступає напруженість і боротьба; саме вони відіграють вирішальну роль у визначенні того, в якому напрямі триватимуть зміни. У цьому протиборстві, певна річ, посування цивілізації може набути значення неабиякої зброї. Якщо згадати про такі аспекти цього процесу, як звичка передбачати наслідки дій і стримування миттєвих афектів, то стає зрозуміло, що в інших обставинах вони можуть дати перевагу представникам однієї групи над представниками іншої. Але в іншій ситуації високий ступінь раціональності й притуплення інстинктів може спричинити й ослаблення позицій того, хто до цього вдається, а отже, завдати йому шкоди. За певних обставин «цивілізованість» виявляється по-справжньому двоюстрою зброєю. Та якщо лишити поза увагою деталі, то загалом такі цивілізаційні зрушення відбуваються значною мірою незалежно від того, бажані й вигідні вони тим або тим групам і союзам чи ні. Вони відбуваються під дією могутнього механізму переплетіння суспільних зв'язків, змінити загальний напрям роботи якого не під силу окремим групам. Порівняно, скажімо, з думками вони багато меншою мірою піддаються свідомому чи напівсвідомому маніпулюванню, осмисленому перетворенню на зброю в соціальних битвах. Подібно до всього психічного габітусу, специфічні цивілізаційні структури виступають водночас і як продукт, і як важіль у механізмі тих широких суспільних процесів, у яких формуються й трансформуються окремі прошарки з їхніми інтересами. Цивілізаційна трансформація, а разом із нею й раціоналізація – це не те, що відбувається в окремішній сфері «ідей» чи «думок». Тут ми маємо справу вже не тільки з трансформацією «знань» чи «ідеологій», одне слово, зі змінами в *змісті свідомості*, а зі змінами в усьому людському габітусі, в рамках якого зміст свідомості, а тим більше звички мислити становлять лише досить невелику частину, лише один сектор. Тут ідеться про зміни у формі всієї психіки, всіх її зон – від свідомого управління власним «я» до управління інстинктами, що стало повністю підсвідомим. І щоб такі зміни зрозуміти, вже не достатньо тієї звичної схеми мислення, в якій усе зводиться до «надбудови» чи «ідеології».

У людській свідомості віддавна пустило глибоке коріння уявлення про те, що «душа», або психічний апарат, складається з незалежних одна від одної зон із різними функціями, й ці зони можна розглядати кожен окремо. Звичайно один із функціональних пластів диференційованого

психічного апарату беруть як власне «суть» у психічному самоуправлінні людини та в процесі міркування відділяють від решти. Так, скажімо, у дослідженнях з історії духу та соціології знання до людини намагаються підступити насамперед із боку знання й мислення. Думки й ідеї у світлі таких досліджень постають певною мірою як щось найважливіше в психічному самоуправлінні людей. А менш усвідомлені мотиви, все поле інстинктивних і афективних структур залишається більшою чи меншою мірою в тіні.

Але будь-які дослідження, які тримають у полі зору лише свідомість людей, їхнє «раціо» чи їхні «ідеї» і які ігнорують структуру інстинктів, спрямування й форми людських афектів та пристрастей, від самого початку приречені на досить мізерні наслідки. Багато чого з того, що необхідне для розуміння людини, для них залишається недоступним. Раціоналізація самої свідомості й решта структурних змін у функціях власного «я» та «над-я» – всі ці явища (вище ми це вже показали, а далі зупинимось ще детальніше) лише незначною мірою доступні для вивчення, поки дослідження обмежуються змістом свідомості, структурами власного «я» та «над-я» і не приділяють уваги відповідним трансформаціям у структурах інстинктів та афектів. Історію ідей і форм мислення також можна по-справжньому зрозуміти тільки тоді, коли разом зі змінами в міжлюдських відносинах водночас тримати в полі зору й структуру поведінки, будову психіки як *цілого*.

На таку особливу увагу до одних проблем і відповідне ігнорування інших натрапляємо і в сучасних психоаналітичних дослідженнях. Тут у процесі розгляду людини нерідко спостерігаємо тенденцію з усієї психічної структури вихоплювати як найважливіше щось «несвідоме», позбавлене рис історичності «воно». Корекції, зроблені з цього погляду останнім часом, торкнулися, можливо, терапевтичної практики, але, поза всяким сумнівом, не теоретичного опрацювання одержаного в цій практиці емпіричного матеріалу, а тому вони жодною мірою не сприяли подальшому розвитку понятійного інструментарію, задля якого їх, власне, й робили. Тут, на рівні теоретичного опрацювання, все й досі має переважно такий вигляд, ніби в психічному апараті людини інстинктивним імпульсам властива особлива структура, незалежна ні від взаємин людини з іншими людьми, ні від решти психічних структур та функцій. Інстинкти й далі вважаються важливішими для людського буття, ніж решта складових психіки. Тут ми не побачимо різниці між сировим матеріалом природних інстинктів, який протягом усієї людської історії зазнає, мабуть, справді незначних змін, і чимдалі сталішими структурами й шляхами, якими психічна енергія кожної людини від першого дня життя спрямовується під впливом її взаємин з іншими людьми. Але у випадку кожної живої людини ми маємо справу з уже опрацьованою енергією інстинктів і ніколи (за винятком душевнохворих) не зустрічаємо людини, чиї психічні функції не зазнали б жодного опрацювання.

Соціогенні структури й спрямування інстинктів ніяк не можна відділити від відповідних структур власного «я» та «над-я». Для поведінки людини перші однаково важливі, як і другі. На відміну від твердження, яке нерідко трапляється в психоаналітичній літературі, можна сказати, що інстинкти не меншою мірою визначають суспільство й не меншою мірою зазнають змін у плінні історії, ніж структури власного «я» та функції «над-я».

Для людини, котру ми бачимо безпосередньо перед собою, визначальним є не тільки оте «воно», не тільки «я» чи «над-я», а й *взаємозв'язок* цих функціональних пластів психічного апарату, які почасти протистоять один одному, почасти співпрацюють один з одним. Але ці зв'язки в окремої людини, як і форма управління її інстинктами, форма її власного «я» та «над-я», в ході цивілізаційного процесу змінюються як одне ціле відповідно до специфічної трансформації *відносин між людьми*, суспільних відносин. Коротко це можна висловити так: із розвитком цього процесу *свідомість стає дедалі менш приступною для інстинктів, а інстинкти – дедалі менш приступними для свідомості*.

Ми й сьогодні можемо спостерігати в кожній дитини такі подібні процеси, що відповідають загальному соціогенетичному закону. Тільки коли в ході як загальнолюдської історії, так і індивідуального цивілізаційного процесу поглиблюється *диференціація* між «я» чи «над-я», з одного боку, й управлінням інстинктами, з другого боку, тільки коли виникають функції свідомості, менш приступні для інстинктів, автоматичні інстинкти чимдалі виразніше набувають рис, позбавлених історичності, рис «природних» явищ – рис «несвідомого». У процесі тієї ж таки трансформації сама свідомість щораз більшою мірою «раціоналізується»: тільки в ході глибокої й стабільної диференціації психіки спрямовані безпосередньо назовні психічні функції набувають характеру досить вільної від інстинктів та афектів свідомості, яка працює раціональніше.

Форма й структура свідомого й несвідомого самоуправління психікою залишаються незрозумілими й узагалі недоступними для спостереження, поки ми уявлятимемо їх як такі, що в певному сенсі існують і функціонують окремо одна від одної. Обидві однаково важливі для людського буття; разом вони становлять одне велике функціональне ціле. І ні його структуру, ні зміни в ньому також не можна збагнути, якщо обмежуватися спостереженням окремих людей. Осягнути цю структуру й зміни можна тільки у зв'язку зі структурою відносин *між людьми* та з порядком того переплетення, в якому вони, ці суспільні структури, зазнають змін.

Тому, щоб пояснити цивілізаційний процес, потрібно досліджувати трансформацію одночасно і психічного загалом, і суспільного загалом. Саме такий шлях ми й вибрали в цій праці. Потрібне, у вужчому сенсі, *психогенетичне* дослідження, яке охоплювало б увесь простір боротьби й взаємодії індивідуальних психічних енергій, де структура та форма інстинктів не менш важливі, ніж свідомість. Крім того, щоб дати пояс-

нення цивілізаційному процесу, необхідне, у ширшому сенсі, *соціогенетичне* дослідження, вивчення загальної структури певного суспільного поля й історичного порядку, в якому відбуваються зміни.

Та, щоб провести адекватне дослідження таких суспільних процесів, потрібно внести зміни в традиційні способи мислити – так само, як перед цим необхідно було зробити, щоб адекватно поставити психогенетичне питання. Для розуміння суспільних структур і процесів також недостатньо досліджувати якийсь окремий функціональний пласт у рамках соціального поля. Щоб по-справжньому зрозуміти ці структури й процеси, треба вивчити *відносини між різноманітними функціональними пластами* у соціальному полі, які пов'язані один з одним і певний час знов і знов відтворюються разом із повільнішими чи швидшими змінами у співвідношенні сил на основі специфічної структури цього поля. Сказане про психогенетичні дослідження – вимога розглядати не функціональні пласти кожен окремо, «несвідоме» чи «свідомість» самі собою, а роботу психіки *загалом* – цілком стосується й соціогенетичних досліджень, де першість належить також *усьому* соціальному полю з більшою чи меншою диференціацією, з характерними для нього точками напруженості. Робити це можна тільки тому, що суспільне плетиво з його історичними змінами – це не хаос; навіть у фазах серйозних суспільних заворушень та безладу воно має чіткий порядок і структуру. Досліджувати соціальне поле загалом не означає досліджувати в ньому всі процеси й події окремо. Це означає насамперед виявити основні структури, які скеровують усі окремі процеси й події у цьому полі і надають їм специфічних рис. Це означає, наприклад, поставити перед собою запитання, чим відрізняються вісі напруженостей, ланцюги функцій та інститути суспільства XV ст. від осей напруженостей, ланцюгів функцій та інститутів XVI чи XVII ст. і чому перші змінювалися в бік других. Певна річ, для цього потрібно ґрунтовно знати окремі факти. Та, починаючи від певного рівня знань фактичного матеріалу, історичне дослідження вступає у фазу, коли вже не можна вдовольнятися збиранням та описуванням фактів, а потрібно вводити ці факти в мережу закономірностей, на основі яких люди певного суспільства знов і знов заходять одне з одним у певні характерні відносини, виявляються в дуже специфічних функціональних ланцюгах – наприклад, як рицарі й кріпаки, королі й державні чиновники, буржуа й дворяни. Внаслідок таких закономірностей ці форми відносин та інститути зазнають змін у цілком специфічному напрямі. Одне слово, починаючи від певного рівня опанування фактичним матеріалом, ідеться вже про об'єднання безлічі окремих історичних фактів у рамках міцного структурного утворення. Всі подальші факти, які вдається виявити, звичайно, збагачують історичну панораму, але вони служать насамперед або перегляду вже наявного уявлення про структури, або його розширенню й поглибленню. Ми тут уже відзначали, що будь-яке соціогенетичне дослідження має бути спрямоване на пізнання не окремих функціональних пластів, а соціально-

го поля як *цілого*. Але таке ціле треба розуміти не як сукупність окремих подій і явищ, а саме як цілісну структуру.

У цьому сенсі потрібно розуміти й те, що було сказано вище про раціоналізацію. Поступовий перехід до «раціональнішої» поведінки й мислення, так само, як і перехід до суворішого самоконтролю, нині пов'язують переважно з буржуазними функціями. Нерідко в головах наших сучасників пускає глибоке коріння уявлення, нібито буржуазія – «основоположник» чи «винахідник» раціональнішого мислення. Задля порівняння ми показали процес раціоналізації в таборі дворянства. Але з цього ще не випливає, нібито «основоположник» зрушень у бік раціоналізації – це придворна аристократія. Таким «основоположником» не можна визнати ні придворну аристократію, ні буржуазію періоду мануфактур, ні будь-який інший суспільний прошарок. Зрушення до раціоналізації основоположника не мало. Однакова трансформація суспільних структур загалом, у ході якої виникають ці буржуазні й дворянські формації, вже сама собою в певному сенсі виступає як раціоналізація. Раціональнішими стають не тільки окремі творіння людини, не тільки системи мислення, викладені в книжках. Раціоналізується передовсім спосіб поведінки певних людських груп. «Раціоналізація» – це не що інше (згадаймо, наприклад, про опричненню рицарів), як вияв того напрямку, в якому у цей період змінюється образ людини у самих суспільних формаціях. Але такі трансформації беруть початок не в тому чи тому прошарку, а народжуються з напруженостей між різноманітними функціональними групами суспільного поля та між людьми, що конкурують у самих цих групах. Під тиском таких напруженостей, які пронизують усе суспільне плетиво, протягом певної фази змінюється вся його структура в бік посилення централізації в окремих володіннях, поглиблення спеціалізації й відповідно тіснішої інтеграції окремих людей у рамках цієї структури. В міру такої трансформації всього соціального поля зазнає змін – спершу в невеликих, згодом у чимдалі ширших секторах – і будова суспільних та психічних функцій водночас у сенсі раціоналізації.

Поступове усунення від влади першого стану, замирення другого й повільний виступ на сцену третього – всі ці процеси не можна зрозуміти окремо один від одного так само, як не можна збагнути, скажімо, розвиток торгівлі в цей час незалежно від виникнення могутніх дворів та монополій на насильство. Усе це – елементи загального процесу поглиблення диференціації й подовження ланцюгів дій, які досі відігравали вирішальну роль для всього розвитку західноєвропейської історії. Саме в ході цього процесу формуються (ми показали це з різних боків) функції дворянства, в постійному взаємозв'язку з ними виникають функції буржуазії й центральних органів влади. Поряд із цими повільними змінами всіх суспільних функцій та інститутів відбуваються трансформації – спочатку у верхівках дворянства, потім і буржуазії – психічного

апарату людей у бік зростання здатності передбачати перспективу й суворішого регулювання миттєвих інстинктивних імпульсів.

Коли гортаєш книжки зі звичним зображенням духовного розвитку Західної Європи, то нерідко складається враження, ніби його автори в якійсь невиразній формі додержуються думки, що раціоналізація свідомості, перехід від традиційного магічного мислення до його раціональних форм у західноєвропейській історії відбувається внаслідок появи низки особливо розумних, геніальних індивідів. Ці «просвітлені» індивіди, як впливає з таких книжок, завдяки надзвичайному своєму інтелекту навчили західноєвропейців, як правильно користуватися їхнім вродженим розумом.

Тут це постає в іншому вигляді. Звичайно, великі західні мислителі зробили немало. Вони дали нам загальне наочне уявлення про те, що їхні сучасники пізнавали в повсякденній діяльності, самі не в змозі глибоко й виразно досягнути це своїм розумом. Ці мислителі намагалися скористатись у чистому вигляді раціональнішими формами мислення, які виникали поступово, в міру всеосяжної структурної трансформації суспільного плетива, й, спираючись на них, проникнути до основ людського буття. Їм удалося передати людям виразнішу картину світу та їх самих. Цим вони сприяли функціонуванню могутнього суспільного механізму, виступаючи водночас його важелями. Залежно від масштабів своєї величі й особистого становища вони були більшою чи меншою мірою інтерпретатори й речники суспільного хору. Але вони не були «основоположники» того типу мислення, який домінував у їхньому суспільстві. Вони не були творці того, що ми називаємо «раціональним мисленням».

Сам цей вислів, як бачимо, трохи застатичний і недостатньо диференційований для того, що має виражати. Застатичний через те, що структура психіки змінюється, по суті, так само повільно або так само швидко, як структура суспільних функцій. Недостатньо диференційований через те, що схема раціоналізації, будова звичок раціонально мислити в різноманітних суспільних прошарків – скажімо, в придворної знаті чи у верхівки буржуазії – була й нерідко залишається досить-таки залежною од відмінностей у їхніх суспільних функціях та загальному історичному становищі. І, нарешті, раціоналізації стосується й те, що вище було сказано про зміни в свідомості взагалі: тут ми маємо справу тільки з одним аспектом загальної трансформації всієї психіки. Раціоналізація відбувається одночасно з відповідними змінами в структурах інстинктів. Якщо говорити коротко, вона – один із багатьох виявів цивілізації.

Почуття сорому й прикрості

Для процесу цивілізації не менш характерне, ніж «раціоналізація» поведінки, й те своєрідне моделювання інстинктів, яке ми звичайно називаємо «соромом» та «почуттям прикрості». І значне посування

раціоналізації, й не менш істотне зміщення порога почуття сорому та прикрості, які у габітусі західноєвропейців стають чимдалі помітнішими, особливо від XVI ст., – це два боки тієї самої психічної трансформації.

Почуття сорому – це специфічне збудження, своєрідний страх, що автоматично, за звичкою відтворюється в індивіда з того чи того приводу. Коли не заглиблюватися в суть, то це – страх перед суспільною деградацією або, якщо казати загальніше, перед виявами переваги інших людей. Але ця форма невдоволення чи страху в людини, яка потерпає за своє нижче становище, має ту особливість, що в такій ситуації фізична дія, спрямована проти когось іншого, не спроможна захистити від страху – йому не може запобігти жодна дія взагалі. Ця беззахисність перед перевагою іншої людини, це відчуття, що ти цілком залежиш від тієї переваги, впливає не безпосередньо із загрози фізичного домінування цієї іншої людини, яка присутня тут і тепер, хоч таку беззахисність породжують, поза всяким сумнівом, фізичні примуси в ранньому віці, коли дитина поступається силою перед тими, хто моделює її особистість. У дорослої людини така беззахисність з'являється у зв'язку з тим, що люди, переваги яких вона боїться, співвідносяться з її власним «над-я», з механізмом її внутрішніх примусів. Цей механізм виховали в індивіді ті, від кого він був залежний і хто мав над ним певну перевагу й владу. Тому страх, який ми називаємо «соромом», значною мірою схований від очей решти людей; та хоч який глибокий він буває, його не виражають безпосередньо словами чи жестами. Пов'язана із соромом збудженість особливого забарвлення набуває внаслідок того, що той, у кого вона виникає, зробив чи збирається зробити щось таке, від чого він опиняється в суперечності з людьми, з якими в тій чи тій формі пов'язаний чи був пов'язаний, і з самим собою, з тим сектором власної свідомості, через який сам себе контролює. Конфлікт, що знаходить вияв у сором'язливому страху, – це не лише конфлікт індивіда з панівною суспільною думкою; це й конфлікт, у який індивіда його поведінка поставила з частиною його власного «я», частиною, котра представляє цю суспільну думку. Це – конфлікт у його власній психіці: він сам визнає себе в нижчому становищі. Він боїться втратити любов чи повагу тих, чиею любов'ю й повагою дорожить. Їхня позиція стала його власною позицією, яку він автоматично посідає й щодо себе. Саме цей автоматизм, із яким в індивіда відтворюється сприйняття переваги над ним інших людей, робить його таким беззахисним.

Цим можна пояснити й те, що страх перед порушенням суспільних заборон тим виразніше й очевидніше набуває характеру сорому, чим більшою мірою структура суспільства сприяє перетворенню зовнішніх примусів на внутрішні й чим ширшим, чим диференційованішим стає кільце внутрішніх примусів, яке охоплює поведінку людини. Внутрішня напруженість, роздратованість, яка прокидається щоразу, коли людина відчуває необхідність це кільце в якомусь місці розірвати чи коли вона

вже розірвала його, буває більша чи менша – залежно від того, настільки сувора суспільна заборона та внутрішній примус. У повсякденному житті цю роздратованість можна назвати соромом тільки в певних обставинах і за певної її глибини; але за своєю структурою це, попри численні відтінки й різну глибину, – завжди те саме явище. Як і внутрішні примуси, сором можна виявити – хай і не в такій рівномірній, не в такій різнобічній і стабільній формі – вже на ранніх ступенях суспільного розвитку. Як і внутрішні примуси, структурована в такий спосіб напруженість і страх із кожним посуванням цивілізації виявляються чимдалі виразніше, й нарешті такі страхи набувають характеру страху перед іншими людьми, страху перед фізичною загрозою чи поразкою від інших людей. Вони починають відігравати провідну роль там, де на великих просторах досягнуто значного суспільного миру, де для формування людей особливого значення набув рівномірно розподілений примус, де фізичне насильство витіснене на задній план і воно чатує там, мов нічний сторож.

Одне слово, ці страхи відіграють тим більшу роль, чим далі посувається цивілізація поведінки. Як про «рацію» можна говорити тільки у зв'язку зі зростанням раціоналізації та формуванням функцій, що вимагають передбачення й урахування перспективи та стримування афектів, так само про почуття сорому можна говорити лише у зв'язку з його соціогенезом, із посуваннями порога почуття сорому. Разом зі зміщенням цього порога в певному напрямі змінюються структура та схема внутрішніх примусів, які згодом, через певний час, починають у тій самій формі відтворюватись. І раціоналізація, й зміщення порога почуття сорому та прикrostі – це вияв зменшення страху перед безпосередньою загрозою чи поразкою від інших людей, а також вияв посилення автоматичних внутрішніх страхів, тих примусів, що їх індивід чинить сам на себе. У посуванні вперед і порога почуття сорому, й раціоналізації виявляється ширша, диференційованіша здатність передбачати й ураховувати перспективу, здатність, яка з поглибленням диференціації суспільства стає необхідною для чимраз нових груп людей, що прагнуть зберегти своє суспільне існування. Неважко пояснити, як ці, на перший погляд, такі різні психічні трансформації пов'язані між собою. І поглиблення почуття сорому, й зростання раціоналізації – це не що інше, як різні аспекти посилення розколу в психіці індивіда. Такий розкол відбувається разом із поділом функцій, із диференціацією функцій інстинктів і контролю над ними, з виокремленням функцій «воно», «я» та «над-я». Що глибша ця диференціація, то більше на долю сектора саморегуляції (в широкому сенсі його називають «я», у вузькому – «над-я») випадає подвійна функція. З одного боку, цей сектор утворює центр, із якого людина управляє собою в своїх стосунках із рештою людей та речей; з другого боку, він становить центр, із якого людина почасти свідомо, почасти несвідомо, цілком автоматично управляє своїм «нутром», влас-

ними інстинктами й регулює їх. Іншими словами, пласт психічних функцій, який у ході описаних суспільних перемін помалу відділяється від інстинктів – функцій «я» та «над-я», – в рамках психіки виконує подвійне завдання: *він провадить внутрішню й зовнішню політику водночас*, і ці політики не завжди, звичайно, відповідають одна одній, зате досить часто вступають одна з одною в суперечність. Цим пояснюється й те, що в той самий суспільно-історичний період, коли чимдалі відчутнішою стає раціоналізація, можна спостерігати й посування вперед порога почуття сорому та прикрості. Так само цим пояснюється й те, що – відповідно до загального соціогенетичного закону – й сьогодні можна спостерігати в житті кожної дитини: раціоналізація поведінки – це вияв зовнішньої політики, тоді як посування порога почуття сорому – це вияв внутрішньої політики тієї самої функції «над-я».

Це дає поштовх до цілої низки нових роздумів. Залишається показати, як така дедалі глибша диференціація психіки знаходить вияв у трансформації окремих інстинктів. І насамперед слід показати, як ця диференціація веде до трансформації сексуальних імпульсів та поглиблення почуття сорому у взаєминах між чоловіком і жінкою*. Але поки

*Цю окрему проблему, хоч яка вона важлива, поки що ми відкладемо вбік. Щоб її розглядати, потрібно глибоко проаналізувати ті трансформації, яких на Заході в ході історії зазнала структура сім'ї й усіх стосунків між статями. Крім того, потрібно дослідити переміни у вихованні дітей та підлітків загалом. Матеріали, зібрані нами для розкриття процесу цивілізації, а також аналізи, проведені за допомогою цих матеріалів, надто багаті й глибокі, вони виходять за рамки цієї праці й знайдуть місце в наступній.

Це саме стосується й середнього стану в цивілізаційному процесі, лінії розвитку прошарків міської буржуазії та непридворної провінційної знаті. Хоч як трансформація поведінки й будова психічних функцій пов'язана зі специфічними історичними перемінами у загальній структурі західноєвропейського суспільного сплетіння, схема цивілізаційних перемін у середньому стані, віддаленому від двору, відрізняється від схеми, характерної для придворного прошарку, і на це ми неодноразово вказували вище. Насамперед це стосується змін у сфері сексуальності, що можна пояснити почасти іншою структурою сім'ї, почасти іншою здатністю передбачати й урахувувати перспективу, якої вимагають професійні функції середнього стану. Те саме виявляється, коли досліджувати, скажімо, цивілізаційну трансформацію західноєвропейської релігії. Та трансформація релігійного світовідчуття, якій соціологи досі приділяли найбільше уваги, – зрушення до внутрішнього переживання й раціоналізації, що виявляється в різноманітних пуритансько-протестантських рухах, – вочевидь якнайтісніше пов'язана з певними змінами в становищі та структурі середньостанових прошарків. Відповідна цивілізаційна трансформація католицизму, яка знаходить вияв, скажімо, у виникненні й зростанні могутності ордену єзуїтів, відбувається в умовах сприяння з боку ієрархічно-централізованої структури католицької Церкви, що перебуває в тісному зв'язку з абсолютистською центральною владою. Ці проблеми також можна буде вирішити тільки після детального вивчення взаємозв'язків і протистоянь придворної та середньостанової непридворної цивілізаційних ліній (якщо взагалі поки що не брати до уваги цивілізаційного руху в робітничих і селянських верствах, який виникає багато пізніше й проходить не так швидко).

що ми обмежимося тим, що виведемо ґенеральну лінію зв'язку, яка веде від описаних вище суспільних процесів до такого посування порога почуття сорому й прикрасі.

У новітній історії Заходу почуття сорому входило в людську психіку не завжди однаково. Досить навести один приклад: у рамках станово-ієрархічного суспільного устрою таке входження досить відмінне від того, яке ми бачимо в наступному суспільстві, буржуазно-промисловому.

Наведені вище приклади, й насамперед ті, що демонструють відмінності в розвитку почуття сорому, коли люди оголюють тіло¹⁴⁸, дають певне уявлення про такі зміни. У придворному суспільстві почуття сорому, що виникає в разі певного оголення тіла, ще має станові й ієрархічні межі, які відповідають структурі цього суспільства. Коли тіло оголює людина вищого суспільного становища при людині нижчого суспільного становища, як, скажімо, король при своєму міністрі, то такий вчинок, ясна річ, ще не підлягає надто суворій суспільній забороні, як і оголення чоловіка перед жінкою, котра стоїть на нижчому соціальному щаблі, в попередню епоху. Це відповідало незначній функціональній залежності від осіб нижчого рангу, внаслідок чого й почуття сорому не виникало. Як зауважує Делла Каса, таке оголення перед людиною, яка стоїть нижче, могло бути навіть ознакою прихильного ставлення до неї.

Навпаки, оголення людини нижчого рангу при людині вищого або однакового рангу чимдалі більшою мірою стає ознакою неповаги й витіснення із суспільного спілкування; такий вчинок вважають порушенням норми, й припускати його небезпечно. І аж коли падають мури станового поділу, коли функціональна залежність усіх від усіх стає ще глибшою, а соціальне становище всіх людей на кілька порядків вирівнюється, аж тоді оголення при людях поступово стає провинною вже не в невеликих анклавах суспільства, а в суспільстві загалом. Аж тоді на таку поведінку індивіда змалку лягає заборона, пов'язана з глибоким страхом, і соціальний характер цієї заборони цілком зникає зі свідомості індивіда, а почуття сорому видається йому вимогою власного нутра.

Це саме стосується й почуття прикрасі. Воно невідривне від почуття сорому. Як це друге зринає тоді, коли людина сама порушує заборони власного «я» й суспільства, так і те перше з'являється тоді, коли хтось інший торкається її «небезпечної зони». Почуття прикрасі викликають форми поведінки, предмети, прагнення, які в індивіді його оточення обкладає страхом ще в ранньому віці, – аж до того, що цей страх, як ото «умовний рефлекс», за подібних обставин виникає в ньому автоматично. Почуття прикрасі – це порух відрази або страху, й з'являється воно тоді, коли хтось намагається порушити чи порушує визначену «над-я» шкалу суспільних заборон. Такі почуття стають тим глибші й багатогранніші, чим ширша й диференційованіша «небезпечна зона», яка регулює й моделює поведінку індивіда, чим далі посувається цивілізованість поведінки.

Вище на низці прикладів ми показали, як від XVI ст. поріг почуття сорому й прикрасі починає чимшвидше посуватися вперед. Воднораз це наводить на нові висновки. У часі таке посування збігається з дедалі швидшим опридворенням верхнього прошарку. У цей період панюги залежностей, переплітаючись в індивіди, стають щільнішими й довгими, чимдалі більше людей виявляються щораз міцніше пов'язаними одне з одним, зростає примус до самоконтролю. Разом із взаємозалежністю посилюється і взаємний нагляд; чутливість, а відповідно й заборони стають дедалі диференційованішими; інший спосіб співіснування породжує інші уявлення про те, що має викликати почуття сорому й прикрасі в людській поведінці.

Ми вже вказували на те, що з підвищенням рівня поділу функцій і поглибленням інтеграції людей зменшуються контрасти між різноманітними верствами й країнами, тоді як розмаїття відтінків, різновидів їхнього моделювання в рамках цивілізації зростає. Відповідно розвивається й індивідуальна поведінка та сприйняття.

Що більше стираються різкі контрасти в індивідуальній поведінці, що дужче внутрішні примуси стримують, притлумлюють і трансформують відверті й бурхливі вияви вдоволення та невдоволення, то глибше люди сприймають відтінки й нюанси поведінки, то чутливішими вони стають до ледве вловимих жестів і манер, то диференційованіше ставляться й до самих себе, й до зовнішнього світу в тих пластах, які доти були сховані від їхньої свідомості за завісою непритлумлених афектів.

Візьмімо хоч би той-таки приклад із «первісними» людьми, які живуть у відносно вузькій сфері життєво важливих для них подій і явищ природного й людського середовища, – вузькій, оскільки панюги їхньої залежності досить короткі, хоч у певному сенсі й багато диференційованіші, ніж у людей «цивілізованих». Рівень диференціації різний залежно від того, кого брати – землеробів, мисливців чи скотарів. У будь-якому разі можна стверджувати, що там, де йдеться про щось життєво важливе для певної соціальної групи, в первісній людини здатність відрізнати щось у лісі чи в полі – скажімо, дерево від дерева, звук від звуку, запах від запаху – розвинена дужче, ніж у людини «цивілізованої». Але для первісних людей саме природне оточення ще великою мірою становить «небезпечну зону»; їх сповнюють страхи, яких люди цивілізовані вже не знають. Від цього залежить те, що диференціюється, а що не диференціюється. Сприйняття, відчуття «природи», яке поступово зароджується в епоху середньовіччя й від XVI ст. починає прискорено розвиватись, характерне тим, що на чимдалі ширші заселені простори приходить «замирення»; водночас ліси, луки й гори помалу перестають бути особливо «небезпечними зонами», з яких у життя індивіда будь-якої хвилини можуть проникнути тривога й страх. У міру того, як розширюється мережа шляхів і поглиблюються взаємозв'язки, в міру того, як поступово зникають рицарі-розбійники й хижі звірі, як ліси та поля перестають бу-

ти ареною нестримуваних пристрастей, місцем жорстоких полювань на людей і тварин, диких насолод і таких самих диких страхів, перетворюючись на простір мирної діяльності, модельований виробництвом товарів, торгівлею та спілкуванням, «замирена» людина починає по-новому бачити відповідно «замирено» природу. Притуплення афектів веде до зростання значення ока як органу, що служить джерелом насолоди. Природа великою мірою стає об'єктом зорової насолоди, й люди – насамперед городяни, в повсякденному житті вже безпосередньо не пов'язані з полями та лісами, які стають для них місцем відпочинку, – робляться чутливішими, сприймають природу, її краєвиди диференційованіше, ніж ті, для яких ця природа була тлом для гри нестримуваних пристрастей і джерелом небезпек. Тепер вони тішаться гармонією барв і ліній, серця їхні відкриваються перед тим, що називають красою природи; їхнім почуттям стає доступною зміна відтінків і обрисів хмар, гра світла на листі дерева.

У міру того, як існування людей набуває мирного характеру, зазнає змін і їхня чутливість до своєї поведінки у спілкуванні між собою. Пропорційно до того, як відступають страхи зовнішні, наростають страхи внутрішні, страхи, породжувані одним сектором у людській душі в стосунках з іншими секторами. Ця внутрішня напруженість веде до того, що у взаєминах між собою люди починають сприймати одне одного диференційованіше, ніж доти, коли вони постійно бачили одне в одному неминучу небезпеку. Тепер значна частина напруженостей, які доти знаходили розрядку в безпосередній боротьбі людини з людиною, стають внутрішніми напруженостями, й індивід долає їх у боротьбі з самим собою. Спілкування з рештою людей перестає бути тією «небезпечною зоною», коли застілля, танок чи бурхлива радість будь-якої хвилини може раптово обернутися на вибух люті, бійку й убивство. Тепер спілкування може стати «небезпечною зоною» внаслідок того, що індивід не стримається, що він зачепить вразливість когось іншого, переступить власну межу сорому чи поріг почуття прикрасі когось іншого. Ця «небезпечна зона» тепер певною мірою входить у душу кожного індивіда. Саме через це люди стають чутливішими до тих нюансів, які доти в їхню свідомість, по суті, не проникали. Як природа стає більшою мірою, ніж колись, джерелом насолоди, що її передає око, так і люди, споглядаючи одне одного, стають тепер одне для одного глибоким джерелом насолоди або, навпаки, відрази чи почуття прикрасі різного ступеня. Безпосередній страх однієї людини перед іншою поменшав, зате відповідно виріс внутрішній страх, опосередкований спостереженням і «над-я».

Поки до зброї в боротьбі вдаються повсякденно й вільно (згадаймо про той чи той із наведених тут прикладів), те, як за столом передають комусь ножа, особливого значення не має. Та коли використання зброї починають чимдалі більше обмежувати, коли зовнішні й внутрішні примуси ускладнюють людям виражати своє збудження й лють через фізичне

насильство, вони поступово робляться багато вразливішими до всього, що нагадує таке насильство. Вже сам рух, який наводить на думку про напад, наближає до «небезпечної зони»; вже викликає прикре почуття сам вигляд того, як одна людина передає іншій ножа вістрям уперед¹⁴⁹. І від вузьких кіл добропорядних, особливо вразливих людей придворного суспільства, де ця чутливість набула ознак престижу, стала засобом виділитись, відрізнитись від решти людей і де її саме через це й культивують, заборона передавати ножа вістрям уперед згодом поширюється на все цивілізоване суспільство. При цьому асоціації з войовничістю поєднуються, безперечно, з цілою низкою інших асоціацій, що їх породжують інстинкти й страх, пов'язаний із ними.

На численних прикладах ми показали, як поступово обмежують застосування ножа та як навколо «небезпечної зони» виростає частокіл із більш чи менш суворих заборон. Важко сказати, чи дуже великим зовнішнім примусом залишається для придворної аристократії відмова застосовувати фізичне насильство і якою мірою ця відмова перетворюється на примус внутрішній. Попри всі обмеження, придворні й далі використовують столовий ніж, як і шпагу, ще досить широко. Полювання та вбивство тварин іще залишається в можновладців незабороненою й навіть повсякденною розвагою, а розбирання туші за столом – тим видовищем, яке ще не досягає порога почуття прикrostі й не виходить за межі дозволеного. Згодом, у міру поступового піднесення буржуазних прошарків із притаманними їм суспільними функціями, з властивим їм рівнем мирного співіснування, з багато досконалішим перетворенням зовнішніх примусів на внутрішні розбирання туш, зрештою, відходить усе далі «за лаштунки» суспільного життя. Хоча в окремих країнах, а особливо в Англії, деякі давні звичаї зберігаються або переходять у нові, проте небезпечні рухи ножем виявляються під заборонаю скрізь. Щодо цього чутливість зростає.

Це – один із багатьох прикладів окремих аспектів тієї структурної трансформації психіки, яку коротко й влучно називають «цивілізацією». В людському суспільстві ніде нема нульової точки страху перед зовнішніми силами, як ніде нема й нульової точки внутрішнього страху, що виявляється автоматично. І той, і той для людини має різне значення, але обидва, зрештою, невідривно пов'язані один з одним. Протягом цивілізаційного процесу один не зникає, другий не з'являється; змінюється лише пропорція, співвідношення між ними, а також їхня загальна структура: страх перед зовнішніми силами зменшуються, ніколи не зникаючи зовсім; завжди наявний – схований чи відкритий – страх, що виникає з напруженості між інстинктом і «я», стає відносно глибшим, усебічнішим, постійним. Ознаки посування межі почуття сорому й прикrostі, які читач знайде в першому томі нашої праці, – це, по суті, не що інше, як дуже прості й наочні підтвердження загального напрямку й структури цієї трансформації людської психіки. Це можна розглядати і з

багатьох інших боків: цілком аналогічну структуру ми бачимо, наприклад, у переході від середньовічного католицького «над-я» до «над-я» протестантського. Тут також добре помітне різке зміщення в бік внутрішнього страху. Треба пам'ятати тільки про одне: нині, як і завжди, всі форми внутрішнього страху дорослої людини пов'язані зі страхом дитини перед іншими людьми, зі страхом перед зовнішніми силами.

Поглиблення залежності верхнього прошарку. Посилення тиску знизу

Ми вже вказували на те, що на картинах¹⁵⁰, призначених для рицарсько-придворного верхнього прошарку епохи пізнього середньовіччя, саме зображення представників нижніх верств та їхніх звичаїв ніякого особливо прикрого почуття ще не викликає. Суворі селекція, що відповідає схемі почуття прикrostі абсолютистсько-придворного верхнього прошарку, допускає змальовувати лише величне, стримане, вишукане; все, що нагадує про нижні прошарки, все вульгарне ця схема вимагає залишати за рамками зображення.

Цей захист від усього вульгарного, це зростання вразливості до всього, що стосується меншої чутливості нижніх прошарків, пронизує всі сфери суспільної поведінки придворної аристократії. Ми детально показали¹⁵¹, якої форми прибирає цей захист, на прикладі придворного моделювання мови. Як зауважує одна придворна дама, не можна сказати «un mien ami» чи «le pauvre deffunît» – усе це має «буржуазний присмак»; а коли буржуа, захищаючись, нагадує, що ці вислови вживають і багато людей із гарного товариства, йому відповідають: «Цілком можливо, що багато хто з добропорядних людей просто не відчуває, яка делікатна наша мова. Ця «делікатність»... приступна лише невеликому числу людей».

Це твердження настільки ж категоричне, як і сама вимога такої чутливості. Люди, що в такий спосіб здійснюють селекцію, не намагаються, та й не можуть глибоко обґрунтувати, чому їх у тому чи тому випадку один вислів влаштовує, а інший прикро вражає. Їхня своєрідна чутливість дуже тісно пов'язана зі специфічним, суворим регулюванням і трансформацією інстинктивних імпульсів, а це регулювання й ця трансформація впливає з їхнього особливого суспільного становища. Впевненість, із якою вони заявляють: «Цей вислів гарний, таке поєднання кольорів невдале», їхній непомильний смак, якщо називати це одним словом, ґрунтується не стільки на свідомих міркуваннях, скільки на неусвідомленій дії психічної саморегуляції. Але й тут виразно видно, що «делікатність», чимдалі глибша чутливість до відтінків та нюансів ритму, тону й значення вимовлених і написаних слів виникає спочатку у вузькому колі «доброго» придворного товариства. Для представників цього кола така чутливість і «гарний смак» пов'язані також із престижем: усе, що наближається до порога їхнього почуття прикrostі, має буржуазний

присмак, соціально неповноцінне. І навпаки: все буржуазне зачіпає поріг їхнього почуття прикрості. Цю чутливість загострює саме необхідність відмежуватися від усього буржуазного, й уможлиблює це особлива структура придворного життя, де головний інструмент у конкурентній боротьбі за престиж та прихильність правителя – не професійна діяльність і ще й не гроші, а вишукані манери поведінки в суспільстві.

У цій праці наведено низку прикладів того, як приблизно від XVI ст. стандарт поведінки в суспільстві починає швидко змінюватись; такий процес триває й у XVII–XVIII ст., а від XVIII і протягом XIX ст. стандарт поведінки, зазнавши певної трансформації, поширюється на все західноєвропейське суспільство. Зміни в приписах та обмеження інстинктів починаються разом із перетворенням рицарської знаті на знать придворну. Цей процес дуже тісно пов'язаний із змінами в ставленні верхнього прошарку до решти функціональних груп (про це йшлося вище). Куртуазне суспільство рицарів ще не відчуває тиску з боку буржуазних прошарків такою мірою, як придворна аристократія; це суспільство й ці прошарки ще такою мірою й не взаємозалежні. Придворна верхівка – це формація, що перебуває в багатому густішому плетиві взаємозалежностей. Вона живе немовби в лещатах між центральним правителем, від прихильності якого вона залежить, з одного боку, й буржуазними чільними групами, які користуються економічними привілеями, прагнуть вибитися нагору і вступають у боротьбу за першість, із другого боку. Суперечності з буржуазними колами починаються не в кінці XVIII – на початку XIX ст. – буржуазні прошарки, прагнучи піднесення, серйозно й постійно загрожують суспільному існуванню аристократії від самого початку. Опридворення рицарів загалом проходить лише у зв'язку з пришвидшенням темпів піднесення буржуазних прошарків. Визначальними рисами придворно-аристократичного характеру, властивого верхівці дворянства, є саме поглиблення взаємозалежності між дворянськими та буржуазними прошарками й зростання напруженості у відносинах між ними.

Годі й сумніватися: для того, щоб це безперервне перетягування кодоли між дворянськими та буржуазними групами привело до рішучої переваги однієї з них, потрібні були цілі сторіччя. Годі й сумніватися також у тому, що залежність верхнього прошарку, функціональний зв'язок і приховані суперечності між різноманітними прошарками в абсолютистсько-становому суспільстві XVII–XVIII ст. ще менші, ніж у національних суспільствах XIX–XX ст. Але порівняно з вільним середньовічним рицарством функціональна залежність придворної аристократії вже досить велика. Соціальна напруженість загалом, а надто напруженість між дворянством і буржуазією з поглибленням внутрішнього миру в суспільстві набуває іншого характеру.

Поки право розпоряджатися засобами фізичного насильства, тобто зброєю й військами, централізоване ще не дуже великою мірою,

соціальна напруженість щоразу, регулярно спричиняє до воєнних дій. Окремі суспільні групи – поселення ремісників та їхні феодалні володарі, союзи міст і союзи рицарів – протистоять одні одним як владні одиниці, що, як згодом роблять тільки цілі держави, мусять весь час бути готові вирішувати суперечності й захищати свої інтереси зі зброєю в руках. За такої структури соціальних напруженостей страхи, що їх ці напруженості породжують, легко приводять до воєнних дій і часто знаходять розрядку в безпосередньому застосуванні фізичного насильства. У міру поступової стабілізації монополії на насильство та з поглибленням функціональної взаємозалежності дворянства й буржуазії ситуація змінюється. Напруженість стає постійною, але тільки в окремі кульмінаційні чи переломні моменти справа доходить до безпосереднього застосування фізичного насильства. Тому напруженість набуває характеру безперервного тиску, давати собі раду з яким мусить кожен представник дворянства окремо. Разом із такою трансформацією суспільних відносин соціальні страхи почасти втрачають характер спалахів, які швидко зблискують, осявають усе довкола й так само швидко гаснуть, щоб, можливо, невдовзі зблиснути знов; натомість вони прибирають рис вогнища, яке постійно тліє, але полум'я його сховане й вихоплюється на поверхню рідко.

З цього погляду придворна аристократія – також інший тип верхнього прошарку, ніж вільне рицарство епохи середньовіччя. Вона – перший із тих глибоко залежних верхніх прошарків, за якими згодом, уже в новітні часи, з'являться нові, залежні ще більшою мірою. Аристократії більше й безпосередніше, ніж вільному рицарству, загрожує з боку буржуазних прошарків небезпека втратити привілеї й усе суспільне існування. Уже в XVI–XVII ст., принаймні у Франції, в окремих чільних буржуазних групах, насамперед серед членів високих судових та адміністративних інстанцій, відчувається палке бажання посісти місце дворянства меча чи хоч би потіснити його у верхньому прошарку країни. Політика цих буржуазних груп значною мірою націлена на те, щоб коштом давньої аристократії розширити власні привілеї. На амбівалентний характер таких відносин впливає те, що з давнім дворянством у буржуазії соціальні позиції почасти збігаються, – є ситуації, коли ці дві сили виступають одним фронтом. Саме через те страхи, що їх породжує така безперервна напруженість, у буржуазній верхівки виявляються переважно в прихованій формі, як імпульси, контрольовані сильним «над-я». Це стосується й давнього дворянства, яке тепер досить часто переходить до оборони, зазнає потрясінь через поразки й втрати, що стають тривалим наслідком досягнення внутрішнього миру в суспільстві й свого опридворення. Придворні аристократи також мусять більшою чи меншою мірою притлумлювати в собі тривогу, що її викликає оте постійне перетягування кодоли з буржуазними групами. За такої структури взаємозалежностей соціальна напруженість викликає у людей

верхнього прошарку, які відчувають загрозу, глибоку *внутрішню* напруженість. Страх, що внаслідок цього виникають у них, почасти (хоч і не зовсім) переходять до зони несвідомого, а звідти постають уже в трансформованій формі – у специфічних автоматизмах саморегуляції. Вони виявляються, наприклад, в особливій чутливості придворної аристократії до всього, що бодай незначною мірою загрожує її спадковим привілеям, цій основі її існування. Заряджені афектами захисні настрої й дії в придворних викликає все, що має «буржуазний присмак». Саме через це придворна аристократія багато чутливіша до відмінностей у манерах, ніж середньовічне рицарство, – все «вульгарне» вона підкреслено, наполегливо витісняє зі свого середовища. Водночас постійний соціальний страх виступає одним із найпотужніших стимулів суворого контролю, що його кожен представник цього придворного верхнього прошарку здійснює над самим собою й над рештою членів свого кола. Цей страх виявляється в тому, що люди придворно-аристократичного «society» пильно спостерігають, помічають, переймають і відшліфовують усе, що відрізняє їх від тих, хто посідає нижче становище. Не лише зовнішні ознаки їхнього рангу, а й мова, манери, розваги та форми спілкування позначені печаттю цієї відмінності. Постійний тиск знизу й страх, що його цей тиск викликає вгорі, – це, коли казати коротко, хоч і не єдиний, та все ж один із найпотужніших рушіїв тієї специфічної цивілізаційної вишуканості, яка підносить представників верхнього прошарку над іншими людьми й, зрештою, стає в них другою натурою.

Головна функція придворної аристократії – та, котра потрібна могутньому центральному правителеві, – саме в тому й полягає, щоб відрізнитися, зберігатися як особлива формація, соціальна протизага буржуазії. Ця аристократія має багато вільного часу для того, щоб безперервно виробляти особливий кодекс поведінки, гарні манери й норми доброго смаку. Буржуазні прошарки, перебуваючи на піднесенні, просто-таки наступають їй на п'яти. У буржуа не стільки часу для того, щоб шліфувати свою поведінку й удосконалювати смаки; кожен із них має свої професійні обов'язки. Але і їхній ідеал спочатку полягає в тому, щоб жити, як аристократія, тільки на ренту й по змозі досягнути до придворного кола. Для чималої частини буржуа, котрим не чужі амбіції, придворне коло ще залишається взірцем у всьому. Вони стають «bourgeois gentil-hommes», вони наслідують дворян і їхні манери. Та саме через це вироблені при дворі манери втрачають свій характер засобу відрізнити це коло від решти кіл, і дворянські групи, котрі задають тон у поведінці, змушені вдосконалювати свої манери далі. Минає час, і ті з них, що досі вважалися «вишуканими», раптом виявляються «вульгарними». Їх знову відточують далі, і поріг почуття прикраси зміщується, поки, зрештою, разом із занепадом аболютистсько-придворного суспільства під час Французької революції ця взаємодія припиняється чи, принаймні, втрачає свою інтенсивність.

У придворній фазі суспільного розвитку роль рушія цивілізаційної трансформації дворянства відіграє, крім гострої конкурентної боротьби в самих придворних прошарках за прихильність монарха, постійний тиск ізнизу. Водночас посувається вперед, як це показують приклади з першого тому нашої праці, й поріг почуття сорому та прикрості. *Циркуляція моделей поведінки* відбувається багато швидше, ніж у Середні віки, внаслідок глибшої взаємозалежності різноманітних прошарків, тісніших контактів і постійної напруженості між ними. «Доброзвичайні суспільства», що приходять услід за придворним, більшою чи меншою мірою втягнені безпосередньо в мережу суспільства, характерну ознаку якого становить професійна діяльність; навіть коли ми іноді й натрапляємо в них на фігури, аналогічні придворним, колишньої формотворчої сили вони вже не мають, бо відтепер головним джерелом престижу дедалі більшою мірою стають професія й гроші. А мистецтво спілкуватися, вишукані манери перестають відігравати ту вирішальну роль у досягненні індивідом успіху й визнання, яка була властива їм у придворному суспільстві.

У кожному суспільному прошарку є сфера поведінки, яка, відповідно до функцій цього прошарку, має для його представників найбільше, життєво важливе значення, тож її моделюють особливо ретельно й інтенсивно. Точність, із якою роблять кожен рух за столом, дотримання етикету, манера розмовляти – все це в придворному суспільстві виступає й засобами відрізнитися від людей, що стоять нижче, й інструментами в конкурентній боротьбі за прихильність короля. Зі смаком спланований будинок чи закладений парк, більш представницьке чи більш інтимне – залежно від моди – оздоблення в кімнатах, дотепна розмова чи й любовна інтрига – все це в придворній фазі розвитку суспільства не лише особисті примхи окремих людей, а й життєво важливі вимоги, які ставить перед ними їхнє суспільне становище. Це – неодмінна передумова поваги з боку решти людей, суспільного успіху, який відіграє тут, при дворі, таку саму роль, що й професійний успіх у суспільстві буржуазному.

У XIX ст. в міру того, як професійні прошарки буржуазії підносяться вище й беруть на себе функції верхнього прошарку, всі ці вимоги перестають бути центром, навколо якого групуються сили, що формують суспільство. Тепер основні соціальні примуси, які моделюють індивіда, – це добування грошей і професійна діяльність. Більшість із того, що в придворному суспільстві становило основу існування, а тому зазнавало особливо інтенсивного моделювання, тепер переходить до сфери, яка для соціального становища людини має лише опосередковане, другорядне значення. Оздоблення будинку, форми спілкування, норми етикету під час відвідин чи ритуал поведінки за обіднім столом, – усе це тепер залишається у сфері особистого життя. Свою основоположну для існування функцію все це найбільшою мірою зберігає в тому суспільному союзі, де, попри піднесення буржуазних елементів, аристократичні

формації залишаються життєздатними найвиразніше й найдовше, – в Англії. Та навіть там, де внаслідок взаємного проникнення моделей поведінки аристократії й буржуазії, яке тривало сторіччями, виникла своєрідна амальгама, властиві їй середньостанові буржуазні риси поступово, але чимдалі виразніше виходять на передній план. У всякому разі в усіх західних суспільствах із занепадом давньої аристократії, хоч би коли і як цей занепад відбувався, серед людей дедалі інтенсивніше й безпосередніше розвиваються ті способи поведінки й форми афектів, які потрібні для виконання більш чи менш регулярної роботи й вимагають відмовлятися від усього того, що дістається у спадщину. Це – та причина, з якої професійне буржуазне суспільство, переймаючи багато чого з ритуалів і поведінки придворного суспільства, саме вже не розвиває цю спадщину так інтенсивно. Це – та причина, з якої стандарт регулювання афектів у цій сфері з піднесенням професійної буржуазії розвиватися поволі перестає. У придворному суспільстві, а почасти і в англійському «society», людське буття не поділяється на сферу професійну й особисту. Коли цей поділ стає загальним, у процесі цивілізації настає нова фаза; схема регулювання інстинктів, властива професійній діяльності, багато в чому відрізняється від схеми, яку накидають індивіду функція придворного й правила гри при дворі. Щоб зберегти буржуазне суспільне існування, потрібні стабільне «над-я» та інтенсивне регулювання й трансформування інстинктів; притаманні буржуазії функції, хоч вона й не дуже скута ритуалами, ставлять перед індивідом значно більші вимоги, ніж правила, що визначають життя придворної аристократії. Насамперед упадає в очі відмінність у регулюванні взаємин між статями. Але придворно-аристократичний спосіб моделювання людей у тій чи тій формі переходить до буржуазно-професійного й живе в ньому далі. Особливо помітний вплив справляє це моделювання широких верств населення через форми поведінки та способи регулювання інстинктів, властиві спочатку тільки придворному суспільству, в тих країнах, де двори були великі й багаті, а тому їхній взірєць мав велику привабливу силу. Як приклади можна назвати Париж і Відень. Тут були резиденції двох великих абсолютистських дворів-суперників XVIII ст.; відлуння цього відчужаються ще й нині – не тільки в славі цих міст як центрів «добропорядного суспільства» чи промисловості, що виробляє предмети розкоші, призначені насамперед для «дам», а й у тому, як складаються взаємини між статями, в еротичному вихованні мешканців (хай навіть дійсність щодо цього вже не зовсім відповідає тій славі, яку так часто експлуатує кіноіндустрія).

Але моделі поведінки придворно-аристократичного «bonne compagnie» у тій чи тій формі перейшли до моделей поведінки індустріального суспільства в широкому розумінні й там, де двори були не такі багаті й могутні, а їхній вплив через це – не такий глибокий. Попри всі національні відмінності, способи поведінки й схеми в панівних союзах

західного світу мають багато спільного в регулюванні афектів; це, якщо брати загалом, – наслідок багатограних зв'язків між цими групами, а також взаємозалежності функціональних процесів у різноманітних національних об'єднаннях Західної Європи. Особливу роль для формування західного варіанту цивілізованої поведінки відіграло саме придворно-аристократичне суспільство у фазі розвитку, для якої характерна напівприватна форма монополії на застосування насильства. У придворному суспільстві вперше виникла та особливо чиста форма функції, яка потім різною мірою і в різноманітних модифікаціях переходила до чимдалі ширших верств західноєвропейського суспільства, – функції «добропорядного суспільства», верхнього прошарку, який перебував під тиском широкого й інтенсивного переплетіння взаємозалежностей, монополії на насильство та стягування податків, з одного боку, й під тиском нижніх прошарків – із другого. Придворне суспільство було, по суті, тією першою особливою формою верхнього прошарку, яка набувала тим виразніших обрисів, чим дужче ставали – в міру поглиблення поділу функцій – залежними один від одного різноманітні суспільні прошарки, чим більшим ставало число людей і чим ширшим ставав простір їхньої взаємодії. Придворне суспільство значною мірою було залежним верхнім прошарком, представники якого мусили постійно стримувати себе й суворо регулювати свої інстинкти.

Саме ця форма верхнього прошарку відтепер панує на Заході. Моделі стриманості, які спершу виникали у сфері публічного спілкування, «приватного життя», переходили, модифікуючись і вдосконалюючись, від прошарку до прошарку, що саме посідав місце верхнього й виконував його функції. Спадщина аристократичного суспільства мала більший чи менший вплив залежно від того, яку роль у тому чи тому прошарку або народі відігравало «добропорядне суспільство». А воно тією чи тією мірою поширювалося на дедалі численніші верстви, поки охопило всі західноєвропейські народи – насамперед ті з них, котрі швидко досягли централізації й рано стали колоніальними державами. Скрізь, де це відбувалося, наростав тиск із боку розгалуженого плетива взаємозалежностей, який виявлявся як у конкурентній боротьбі в рамках того самого прошарку, так і в потребі захищати свій престиж і життєвий стандарт привілейованого, особливого прошарку від прошарків, що натискали знизу. Це вимагало суспільного контролю, здійснюваного за певною схемою, чутливості до поведінки решти представників цього прошарку, самоконтролю кожного індивіда й сильного «над-я». Разом із піднесенням різноманітних буржуазних груп, що досягали становища верхнього прошарку, відбувалась амальгамація їхніх способів поведінки зі способами поведінки придворно-аристократичного прошарку. Те, що спершу з'являлось у формі «civilitéé», згодом переходило до того, що почало називатися «цивілізацією» або, точніше кажучи, «цивілізованою поведінкою», зазнаючи трансформації залежно від того, хто виступав

носієм цієї «цивілізації». Так, від XIX ст. цивілізовані форми поведінки поширюються на прошарки західноєвропейського суспільства, що натискають знизу, на різноманітні верстви в колоніальних країнах і утворюють амальгами зі способами поведінки, що відповідають становищу й функціям цих країн. Будь-яке таке посування вгору нижніх прошарків приводить про проникнення в них способів поведінки тих прошарків, які доти були верхніми. Стандарт поведінки тих, що піднеслися до рівня верхніх прошарків, як і схема їхніх вимог та заборон, за своєю будовою відбиває історію процесу цього піднесення. У схемах поведінки й інстинктів різноманітних буржуазних груп із властивим їм «національним характером» з точністю віддзеркалюються колишні відносини між дворянськими та буржуазними прошарками й структура протистоянь у суспільстві, за якої окремі з них зрештою приходили до влади. Як приклад можна нагадати про те, що схема поведінки й регулювання інстинктів у Північній Америці, попри всю її подібність з Англією, постає як суто буржуазна: в Америці аристократія відносно швидко зійшла зі сцени, тоді як в Англії надзвичайно довго тривала взаємодія між дворянськими й буржуазними прошарками, й поступово вона привела до амальгамації, взаємного проникнення моделей поведінки. Такі приклади ми вже наводили в першому розділі цієї праці, де йшлося про відмінності німецького й французького національного характеру. Незавжди було б проілюструвати це й на прикладах відмінностей у національних характерах інших європейських націй.

Але кожна така хвиля поширення стандарту цивілізованості на новий прошарок проходить одночасно зі зростанням його суспільної сили, досягненням ним життєвого стандарту того прошарку, котрий доти стояв над ним, принаймні, зі значним піднесенням цього стандарту. Прощарки, які тривалий час живуть під загрозою голодної смерті чи в глибокій нужді та злиднях, не можуть поводитись цивілізовано. Для того, щоб виник і функціонував стабільний апарат «над-я», потрібен відносно високий життєвий стандарт, а також досить високий рівень безпеки.

Хоч як складно, на перший погляд, відбувається у західному світі процес переплетіння взаємозв'язків, у рамках якого цивілізується поведінка людини, основна схема цих взаємозв'язків досить проста. Всі окремі явища, які ми тут розглядали (поступове підвищення життєвого стандарту широких верств населення, поглиблення функціональної залежності верхніх прошарків, стабільна монополія центральної влади) – все це наслідки й часткові вияви того самого то швидшого, то повільнішого процесу поділу функцій. Разом із ним зростає продуктивність праці, а вона, своєю чергою, становить передумову підвищення життєвого стандарту чимдалі ширших верств; разом із поділом функцій зростає функціональна залежність верхніх прошарків. Зрештою, тільки на дуже високому ступені поділу функцій може з'явитися стабільна монополія на застосування насильства та стягування податків за допомо-

гою спеціалізованого управлінського апарату – тобто можуть з'явитися держави в західному сенсі слова, тобто суспільні утворення, де індивід дістає змогу жити в умовах дедалі вищої «безпеки». Але внаслідок такого поглиблення поділу функцій чимдалі більше людей у чимдалі більшому числі сфер стають залежними одне від одного; цей поділ вимагає від індивіда стримувати свої пристрасті, притлумлювати інстинкти й суворо регулювати поведінку, а від певного ступеня привчає його й до постійного внутрішнього примусу. Така ціна, якщо можна так висловитись, яку ми мусимо платити за свою безпеку, за все, що дає нам цивілізація.

У наші дні вирішальне значення для стандарту цивілізованості має та обставина, що в попередніх фазах цивілізаційного розвитку стримування афектів і внутрішній примус виникали не просто з необхідності для кожного індивіда постійно взаємодіяти з рештою індивідів. За своєю схемою це стримування й внутрішній примус великою мірою залежали також від своєрідного поділу суспільства на верхні й нижні прошарки. Спосіб стримування й моделювання інстинктів, що склався в представників верхніх прошарків, відбиває ті напруженості, які панують у суспільстві загалом. Формування «я» та «над-я» в цих людей визначав однаковою мірою як тиск конкуренції та боротьби на вибування в межах власного прошарку, так і постійний тиск ізнизу, який із поглибленням поділу функцій набуває щораз нових форм. Сила й численні суперечливості суспільного контролю над поведінкою кожного представника верхнього прошарку в цей час залежать не тільки від того, що такий контроль здійснюють конкуренти індивіда, які певною мірою вільно конкурують один з одним, а насамперед і від того, що самі ці конкуренти спільно мають захищати свій особливий престиж і високий стандарт від тиску знизу. Це й виробляло в людей продиктовану страхом обережність у поведінці й завбачливість.

Простежуючи лінію розвитку цього процесу протягом сторіч, ми бачимо виразну тенденцію до вирівнювання життєвого стандарту й стандарту поведінки, до нівелювання різких контрастів. Але цей розвиток проходив не прямолінійно. Можна чітко простежити дві фази в кожній хвилі такого проникнення способів поведінки від вузьких кіл до ширших, представники яких перебувають на піднесенні. Перша – фаза колонізації та асимілізації, коли нижні, ширші прошарки перебувають на піднесенні, хоч їхнє становище й далі залишається підлеглим; вони значною мірою орієнтуються на зразки верхньої групи, добровільно чи вимушено переймаючи її форми поведінки. Друга – фаза відштовхування, диференціації або емансипації, коли група, що підноситься, відчутно міцніє, набирає суспільної сили, в неї розвивається самосвідомість; усе це змушує верхню групу, відповідно, виявляти більшу стриманість, підкреслену замкненість, що, своєю чергою, веде до поглиблення контрастів і зростання напруженості в суспільстві.

Звичайно, обидві тенденції – вирівнювання й розрізнення, притягання й відштовхування – діють одночасно в обох цих фазах; тому в кожній

із них відносини між групами амбівалентні. Але в першій фазі, що здебільшого збігається з фазою індивідуального піднесення від нижнього прошарку до верхнього, виявляється прагнення до колонізації, яка спрямована згори вниз, і до вирівнювання, яке спрямоване знизу вгору; в другій фазі, коли суспільна сила доти нижньої групи як цілого міцніє, а верхньої – слабне, разом зі зростанням суперництва поглиблюється тенденція до відштовхування. Це стосується й самосвідомості обох груп, які намагаються наголошувати на своїх відмінностях, а щодо верхнього прошарку, то тільки це й дає змогу його стабілізувати. Контрасти між прошарками збільшується, мури між ними вищають.

У першій фазі асиміляції багато представників прошарку, що перебуває на піднесенні, великою мірою залежні від верхнього прошарку – не лише в своєму суспільному існуванні, а й у поведінці, в ідеях та ідеалах. Часто, якщо не завжди, в багатьох речах вони не мають власної стабільної форми, притаманної людям верхнього прошарку, й таке їхнє підлегле соціальне становище спонукає їх переймати у верхнього прошарку спосіб стримування афектів, кодекс поведінки й регулювати свої афекти за його системою заборон. Тут ми наштовхуємося на одне з найдивовижніших явищ процесу цивілізації: представники прошарку, що перебуває на піднесенні, розвивають у собі «над-я» за зразком верхнього прошарку, який панує над ними й колонізує їх. Але це «над-я» нижнього прошарку, сформоване, здавалося б, за моделлю верхнього прошарку, багато в чому, як придивитися ближче, відрізняється від свого зразка. Воно не таке врівноважене, зате досить часто сильніше й жорстокіше. Його ніколи не полишає та надзвичайна напруга, яка властива індивідуальному піднесенню; воно постійно відчуває загрозу і знизу, і згори – індивідуальне піднесення веде до того, що людина немовби опиняється під перехресним вогнем зусібіч. Цілковита асиміляція, піднесення знизу вгору протягом одного покоління вдається загалом не багатьом. У більшості представників тих прошарків, які нестримно прагнуть піднятися, це неминуче спричиняє специфічні викривлення у свідомості та поведінці. На Сході й у колоніальних країнах добре відомий феномен «левантинізму»; в дрібнобуржуазних колах самого західноєвропейського суспільства досить часто спостерігаємо такі явища, як «напівосвіченість», необґрунтовані претензії бути «кимось», невпевненість у власній поведінці, брак смаку, вияви «кітча» не тільки тоді, коли йдеться про меблі чи одяг, але й у випадку з людською душею. Все це пов'язано зі спробами імітувати людей іншої, вищої рангом соціальної групи. Такі спроби залишаються саме імітуванням чужих моделей. Виховання, життєвий стандарт і життєвий простір прошарків, що підносяться, й верхнього прошарку в цій фазі ще такі різні, що спроби досягти впевненості й гармонії в поведінці за схемою верхнього прошарку для більшості представників того прошарку, який прагне піднятися, завершуються надзвичайною фальшю й утратою будь-якої форми поведінки, хоч за цими

спробами стоїть справді нужденне соціальне становище, щире прагнення подолати тиск ізгори й покласти край такій підлеглості. Внаслідок такого впливу на «над-я» з боку верхнього прошарку в того прошарку, котрий прагне підвестися, народжується надзвичайно специфічна форма почуттів сорому й приниження. Вони дуже відрізняються від почуттів у людей нижніх прошарків, які не мають шансів на індивідуальне піднесення. Їхня поведінка, можливо, грубіша, зате вона значно цілісніша, впевненіша й стабільніша і в цьому сенсі має завершенішу форму. Вони живуть у своєму світі, без претензій на той престиж, який властивий верхньому прошарку. Тому можливості розрядити афекти в них ширші. Вони живуть між собою за власними звичаями й мораллю, через це й підлеглисть верхньому прошарку, й непокора та опір у них виявляються, як і афекти, досить прозоро й набувають простих, виразних форм. Вони усвідомлюють, наскільки їхнє власне становище – і в усьому доброму, і в усьому поганому – відрізняється від становища інших прошарків.

А ось почуття підлеглості в людей, котрі перебувають на індивідуальному піднесенні, відзначаються, навпаки, особливим забарвленням завдяки тому, що ці люди певною мірою ідентифікують себе з верхнім прошарком, хоч самі підпадають під визначення того, що у верхньому прошарку вважається ганебним. Частиною своєї свідомості люди в такому становищі приймають для себе як обов'язкові заборони, вимоги, норми й форми поведінки верхнього прошарку, хоч і не можуть так само легко й невимушено їх виконувати і дотримуватись. Така своєрідна суперечність – це конфлікт із нормами верхнього прошарку в самому собі, з «над-я», з власною неспроможністю виконувати поставлені перед собою вимоги. Саме ця постійна напруга надає афектам та поведінці таких людей особливого характеру.

Та водночас у новому світі тут постає значення суворого регулювання поведінки для верхнього прошарку цього часу. Таке регулювання виступає інструментом престижу, але водночас воно – в певній фазі – й засіб панування. Не менш прикметно для структури західного суспільства й те, що в своїй колонізаційній політиці воно використовує гасло «цивілізації». Для людей суспільства з глибоким поділом функцій не достатньо просто з'являтися зі зброєю в руках на чужій території й підкоряти народи та землі, мов каста завойовників. Звичайно, в більшості колишніх експансійних рухів витіснення інших народів з їхніх земель, захоплення угідь та місць поселення споконвіку було важливою метою й відіграло неабияку роль і в Західній Європі. Але потрібні не лише землі – потрібні й люди; верхній прошарок прагне залучати інші народи до поділу праці на власній території, байдуже, чим ці народи виступатимуть – робочою силою чи споживачами товарів. Щоб ці підлеглі народи могли виконувати таку роль, треба певною мірою підвищувати їхній життєвий рівень, формувати в них внутрішні примуси, механізм «над-я» за зразком західноєвропейця. Одне слово, це справді вимагає певної цивілізованості підкорених

народів. Як на самому Заході, починаючи від певного рівня розвитку взаємозалежності, стало неможливо правити людьми тільки за допомогою зброї та фізичного насильства, так і для того, щоб зберегти імперію, колонізатори, якщо вони хотіли чогось більшого, ніж просто мати угіддя та підневільну силу на них, мусили навчати людей бодай якоюсь мірою опановувати себе, моделювати своє «над-я». Саме через це в частини підкорених народів з'являлись усі ті риси, що були характерні для вже згадуваної першої фази: індивідуальне піднесення, асиміляція нижніх прошарків і запозичення ними регулювання афектів, вимог та заборон верхнього прошарку, часткова їхня ідентифікація з ним і вироблення або трансформування механізму «над-я» за його схемою, формування більш чи менш вдалої амальгами вже наявних звичок і внутрішніх примусів із цивілізованими на західний манір суспільними ритуалами. Це приводило до всіх тих наслідків, про які йшлося вище.

Щоб побачити такі явища, далеко ходити не треба. Візьмімо хоча б один приклад. Цілковиту аналогію того, що відбувається нині в колоніальних країнах, знаходимо в піднесенні західноєвропейської буржуазії у придворній фазі суспільного розвитку. Тут найвищою метою в буржуазних представників спочатку був спосіб життя й поведінка, як у людей із верхнього прошарку, в дворян. Внутрішньо вони визнавали перевагу придворно-аристократичних манер і намагалися за їхніми зразками моделювати й контролювати власну поведінку. Прикладом цього може служити наведена вище розповідь про поведінку буржуа, коли він бесідував у придворному колі про те, як слід правильно розмовляти. В історії німецької мови також добре проглядає ця придворна фаза бюргерства: вона виявляється у відомій звичці вставляти в усній мові й на письмі на троє чи четверо німецьких слів одне французьке, коли взагалі не переходити на французьку – мову придворного суспільства в усій Європі. Дворяни й самі буржуа з придворних кіл цього часу частенько глузують із тих бюргерів, котрі силкуються поводитись «вишукано», невміло наслідуючи придворних.

Та коли суспільна сила буржуазії зростає, стає вже не до глузувань. Рано чи пізно такі наслідування відходять на задній план, настає друга фаза. Буржуазні групи дедалі частіше й виразніше виступають носіями власної, специфічно буржуазної самосвідомості; вони щораз рішучіше й свідоміше протиставляють свої вимоги й заборони придворно-аристократичним. Відповідно до свого особливого становища вони працю протиставляють аристократичному неробству, «природність» – етикету, прагнення до знань – намаганням вишукано спілкуватись, не кажучи вже про особливу вимогу буржуазії контролювати головну, ключову монополію, змінити структуру податкової системи й управління військом. Придворній «фривольності» буржуазія протиставляє насамперед «доброчесність»; у буржуазних прошарках, з огляду на їхню професійну діяльність, відносини між статтями регулюються суворіше, ніж у придворно-аристократичному верхньо-

му прошарку. З часом контроль над сексуальною сферою, стримування інстинктів у середніх буржуазних прошарках, котрі перебувають на піднесенні, виявляється дедалі відчутніше, ніж у групах великої буржуазії, які вже піднесли досить високо й набули характеру верхнього прошарку. Та хоч яка гостра боротьба точиться в цій фазі, хоч як рішуче буржуазія емансипується від влади аристократії та її зразків, схема поведінки чільних буржуазних груп, які, зрештою, починають виконувати в суспільстві функцію верхнього прошарку, властиву доти лише дворянству, стає наслідком амальгамації кодексів колишнього й нового верхніх прошарків. Це зумовлено тим, що будь-якому піднесенню буржуазії передують фази асиміляції.

Загальна лінія такого цивілізаційного розвитку, тобто процес хвилеподібного піднесення чимдалі ширших верств у всіх західноєвропейських країнах однаковий; навіть більше, за своєю структурою ця лінія однакова взагалі повсюди, де під тиском конкуренції відбувається поглиблення поділу функцій, де дія тенденція встановлення чимдалі рівномірнішої залежності всіх від усіх, що, своєю чергою, не дає змоги жодній із функціональних груп надовго посилитися порівняно з рештою і сковує спадкоємні привілеї. Однакові повсюди й наслідки вільної конкурентної боротьби: вона веде спочатку до виникнення монополії на владу, зосереджену в руках невеликого числа людей, а потім – до переходу цієї монополії до рук ширших верств. Усе це досить виразно виявляється на тому ступені суспільного розвитку, коли буржуазія вступає в боротьбу проти дворянських привілеїв – спершу у формі «опублічнення», обуржуазнення й одержавлення монополії на стягування податків та застосування насильства, яка доти служила інтересам вузького кола людей. Усе це раніше чи пізніше, тим чи тим шляхом проходить у всіх західноєвропейських країнах з їхнім плетивом взаємозалежностей. Відмінності полягають у тому шляху, яким іде кожна окрема країна відповідно до своєї структури й свого становища, а також у тому, що відрізняє одну націю від решти – у формах поведінки, в схемах регулювання афектів, у структурах інстинктів і «над-я».

Як ми вже розповідали, в різних країнах усе це має свої особливості, як, скажімо, в Англії, де придворно-абсолютистська фаза тривала відносно недовго, зате рано виникли контакти й союзи між міськими буржуазними колами та прошарками провінційного дворянства й де поступово, з численними посуваннями вперед і відступами назад відбувалася амальгамація форм поведінки верхніх прошарків і середніх, що підносились. Інакше все це було й у Німеччині, яка, з огляду на брак централізації та наслідок цього – Тридцятирічну війну, багато довше, ніж її західні сусіди, залишалася країною досить убогою, країною низького життєвого стандарту. Через це тут надзвичайно довго тривала фаза абсолютизму з численними її дрібними й бідними дворами. Через брак централізації колоніальна експансія почалася тут відносно пізно. З огляду на все це внутрішні суперечності між дворянством та буржуазією

залишалися дуже глибокі, представникам буржуазних прошарків доступитися до центральних монополій було складно. В Середні віки міське бюргерство якийсь час мало тут досить міцні економічні та політичні позиції і відзначалося більшою самостійністю й самосвідомістю, ніж у будь-якій іншій європейській країні. Тим більшого потрясіння воно зазнало внаслідок свого політичного й економічного занепаду. Коли в часи багатих і самостійних міських утворень на численних німецьких територіях специфічні бюргерсько-середньостанові традиції склалися в надзвичайно чистій формі, то згодом особливістю буржуазної традиції стало саме те, що її носії були бідні й соціально слабкі. Через це тут багато пізніше почалося більш-менш глибоке взаємне проникнення й амальгамація форм поведінки, властивих буржуазним і дворянським колам. Тривалий час схеми вимог і заборон обох груп були, по суті, досить різні. А позаяк протягом усього цього часу ключові пости в контролі над податками, в поліції та війську більшою чи меншою мірою залишались монополією дворянства, то буржуазія звикла підкорятися зовнішній для неї, сильній державній владі. Коли, скажімо, в Англії, з огляду на її острівне становище¹⁵², особливу роль відігравав флот, а сухопутне військо та централізована поліція тривалий час не виступали силами, що формують поведінку населення, то в Пруссії з її довгими й вразливими суходільними кордонами дворянство, цей привілейований прошарок сухопутного війська, а також могутній поліцейний апарат на формування населення справляли великий вплив. Але така структура монополії на насильство не сприяла виробленню самоконтролю – на відміну від Англії, де індивід мусив сам, майже автоматично приєднуватися до позитивної «team-work»; у Пруссії індивіда змалку привчали комусь підкорятись, виконувати зовнішні накази. За такого втручання держави у співжиття людей і такої структури інструментів насильства зовнішні примуси меншою мірою перетворювались на внутрішні. До того ж тривалий час тут (на відміну від деяких інших країн, особливо Англії з її дворянськими та буржуазними прошарками) не було тієї функції, яка спонукала б людей суворо контролювати власні дії й передбачати та враховувати їхні наслідки, – функції центру розгалуженого переплетіння взаємозалежностей, функції верхнього прошарку колоніальної імперії. У Пруссії регулювання інстинктів в індивіда великою мірою залежало від наявності зовнішнього державного насильства. Коли його не було, рівновага афектів, самоконтроль індивіда виявлялися під загрозою. З покоління в покоління у німецького бюргерства вироблялось «над-я», специфічне бачення перспективи, передумовою якого була наявність особливого, соціально вищого кола, котрому й мала належати функція організації суспільства та панування над ним. На початку цієї праці ми вже вказували на те, що в ранній фазі піднесення буржуазії це виявлялося в досить специфічній формі буржуазної самосвідомості, у відмові¹⁵³ від усього, що було пов'язано з монополією на панування, а також у са-

мозаглибленні особистості, в особливій увазі до культурних і духовних цінностей.

Показали ми й особливості такого процесу у Франції. Тут послідовніше, ніж у будь-якій іншій європейській країні, тривало, починаючи від епохи раннього середньовіччя, формування придворних кіл – від куртуазних, із часом дедалі більших дворів, через боротьбу на вибування між їхніми господарями до утворення одного багатого й могутнього королівського двору, до якого надходили доходи з усієї країни. Тому тут рано з'явилася централізована економічна політика, й полягала вона, безперечно, в захисті інтересів насамперед самого монопольного правителя, який прагнув мати якомога більше податкових надходжень. Але ця політика водночас сприяла розвитку торгівлі й появі прошарків заможної буржуазії. Внаслідок цього тут відносно рано виникали контакти між буржуазією, що підносилась, і придворною аристократією, яка постійно потребувала грошей. На відміну від численних досить дрібних і переважно бідних абсолютистських держав Німеччини централізований і багатий абсолютистський режим у Франції вимагав глибокого перетворення зовнішніх примусів на внутрішні, сприяв амальгамації придворно-аристократичних і буржуазних форм поведінки. І коли на цьому ступені піднесення буржуазії нарешті відбулося характерне для всього цивілізаційного процесу нівелювання відмінностей і вирівнювання суспільних стандартів, коли дворянство втратило спадкоємні привілеї й становище особливого верхнього прошарку, а його функції перейняли буржуазні групи, тоді з'ясувалося, що внаслідок процесу тривалого взаємного проникнення моделей і форм поведінки у французів вони більшою мірою, ніж у решти буржуазних верств Європи, виявилися безпосереднім спадком придворної фази.

РЕЗЮМЕ

Якщо поглянемо на весь цей рух у минулому загалом, то побачимо, що він становить, по суті, низку змін, які відбувалися в цілком певному напрямі. Що глибше ми намагатимемося проникнути крізь безліч розрізнених фактів до структур та механізмів взаємодії минулого, то виразніше перед нами поставатиме міцний кістяк процесів, який обростає цими фактами. Як колись дослідники спромоглися подолати численні фальшиві шляхи, вийти з глухих кутів і від окремих спостережень за природою помалу підвестись до цілісної картини природних зв'язків, так і нині фрагменти людської минувшини – ті, що ввійшли до книжок і наших голів завдяки праці, яка тривала протягом життя багатьох поколінь, – поступово стають елементами цілісної картини історичних процесів і людського космосу загалом. Спробуймо поглянути на цю цілісну картину й зробити кілька додаткових штрихів, пов'язавши їх із власним досвідом: минулі зміни в суспільному плетиві набувають для спостерігача чітких обрисів тільки тоді, коли він поєднує їх із подіями свого часу. Аналіз сучасного увиразнює й допомагає досягнути минуле, а заглиблення в минуле проливає світло на те, що відбувається нині: численні механізми взаємозв'язків, що працюють у наші дні, беруть початок у минулих трансформаціях структури західноєвропейського суспільства й свою спрямованість успадкували вочевидь від них.

Як ми показали вище¹⁵⁴, в період надзвичайної феодалної дезінтеграції Західної Європи починають спрацьовувати певні механізми переплетіння, які ведуть до інтеграції дедалі ширших об'єднань. У конкурентній боротьбі на вибування між дрібними владними одиницями, територіальними володіннями, які й самі виникають із боротьби на вибування між ще дрібнішими місцевими володіннями, поступово підносяться над рештою спочатку кілька окремих володінь, і нарешті перемогу здобуває одне з них. Переможець формує центр інтеграції великої владної одиниці – монопольний центр державної організації, в рамках якої поступово відбувається перехід від колись вільної конкуренції територій і людських груп до більш чи менш цілісного, краще чи гірше збалансованого сплетіння людських взаємозв'язків вищого порядку.

Нині ці держави, своєю чергою, утворюють систему рівноваги, де збалансовано сили людських союзів, які вільно конкурують між собою. Ця система аналогічна тій, яку колись утворювали дрібніші об'єднання, що згодом влилися в ці держави. Під тиском напруженостей і механізмів конкуренції, які постійно тримають усе наше суспільство в русі, сповненому боротьби та криз, ці держави чимдалі щільніше стикаються одна з одною. І знов перед нами – тісно пов'язані одне з одним владні об'єднання-суперники, де кожному з тих, котрі вийшли переможцями, але не нарошують свою силу далі, загрожує небезпека втратити самостійність: якщо воно не стає дужчим, то робиться слабкішим і потрапляє в за-

лежність від решти держав. Як і в будь-якій системі балансу, вільній від монополії центру, в міру зростання суперечностей система могутніх державних союзів, що становить головну вісь цього балансу, веде до безперервної боротьби, де кожен союз прагне розширити й зміцнити свої владні позиції. Боротьба за домінування або, іншими словами – байдуже, усвідомлюють це її учасники чи ні, – за формування центральної монополії на територіях вищого порядку, триває повним ходом. А позаяк у такій боротьбі йдеться насамперед про перевагу континентальну, то ця боротьба охоплює щораз нові й нові території, поки, зрештою, обертається на боротьбу за все сплетіння взаємозв'язків – за всі заселені регіони планети.

Той механізм взаємозв'язків, про який так часто йшлося в нашому дослідженні, весь час – як у минулому, так і не меншою мірою нині – тримає людей у напрузі й викликає зміни інститутів та людських відносин загалом. Досвід нашого часу також спростовує уявлення, що понад сторіччя володіло думками людей; згідно з цим уявленням збалансована система владних одиниць, які вільно конкурують між собою, – держав, концернів, ремісничих чи будь-яких інших союзів – може нескінченно довго залишатися в стані лабільної рівноваги. Нині, як і колись, такий стан рівноваги у вільній від монополії конкуренції веде до виникнення монополії. Вище на прикладі механізму конкуренції й механізму утворення монополії ми в загальному вигляді показали причини цієї надзвичайної нестабільності такого стану рівноваги й надзвичайно високу вірогідність переходу до іншої організації суспільного життя¹⁵⁵.

Нині, як і колись, *не тільки* «економічні» цілі й примуси самі собою виступають політичним мотивом і рушієм цих перемін і *не тільки* політичним. У конкурентній боротьбі між державами добування «більше» грошей чи «більше» економічних вигод – аж ніяк не кінцева мета, а розширення підвладної території, зміцнення військово-політичної могутності – не таке собі маскування, не засіб для досягнення цієї мети. Впорядкована чи невпорядкована монополія на застосування фізичного насильства й монополія на засоби виробництва та предмети споживання нерозривно пов'язані між собою, причому жодну з них не можна назвати «базисом», а другу – «надбудовою». Обидві разом – кожна залежно від того, в якому стані вона перебуває, – породжують у суспільному плетиві специфічні напруженості, які спричиняють до змін у ньому. *Обидва разом утворюють замкнений ланцюг, що пов'язує людей одне з одним.* І в обох взаємопереплених сферах – і в політичній, і в економічній – спостерігаємо ту саму взаємозалежність, дію того самого механізму. Прагнення великого купця розширювати своє підприємство, зрештою, зумовлює напруга в усьому людському сплетінні й насамперед безпосередня загроза, що сфера його впливу звужиться, а сам він утратить самостійність, якщо його конкуренти стануть міцнішими від нього. Так і держави-суперниці потрапляють до тієї самої водоверті конкурентної боротьби, опиняються

під напругою й тиском власних-таки відносин. Багато одинаків намагалися зупинити цей рух, у якому рівновага між «вільними» конкурентами виникає внаслідок безперервної боротьби. Та весь хід попередньої історії показав, що механізм взаємозалежностей, який тут діє, щоразу виявляється сильнішим від таких намагань. Тим-то й сьогодні в міждержавних стосунках, яких іще не регулює загальна монополія на насильство, ми виявляємо той самий механізм, що веде до формування такої монополії, а відтак і до утворення владних одиниць нового, вищого рівня.

Ранні форми таких більших владних одиниць – об'єднання держав, імперій чи федерацій – можна виявити вже в наш час. Усі вони поки що відносно нестабільні. Як колись у віковій боротьбі між територіальними володіннями, так і нині в боротьбі між державами поки що не вирішено й неможливо вирішити, де будуть центри й де пролягатимуть кордони таких владних одиниць. Як і в ту епоху, важко сказати, скільки часу триватиме боротьба з усіма її посуваннями вперед і відступами назад. Мешканці невеликих об'єднань, у процесі боротьби між якими поступово виникали держави¹⁵⁶, не могли передбачити, чим завершиться та боротьба; ми також, по суті, досить невиразно уявляємо собі, які будуть організації й інститути таких владних одиниць вищого рівня, хоч до утворення їх ведуть численні нинішні акції й процеси – незалежно від того, усвідомлюють це їхні учасники чи ні. Очевидно тільки одне: це – напрям, у якому розвивається нині все плетиво взаємозв'язків. В умовах тієї напруженості, яку породжує структура нашого суспільства, в напруженостях міждержавної конкуренції спокій може настати лише після цілої низки безкровних і кривавих зіткнень. Ці напруженості стабілізуються внаслідок появи монополії на насильство й центральної організації, яка об'єднає великі владні одиниці й у рамках якої знайдуть своє місце численні дрібніші «держави». Щодо цього напрям розвитку західноєвропейського суспільства від часів надзвичайної феодалної дезінтеграції й аж до сьогодні залишається, по суті, той самий.

Те саме стосується й багатьох інших рухів «сучасності». Всі вони виступають у новому світлі, коли ми бачимо в них тільки окремі моменти того потоку, який називаємо, залежно від обставин, то «минулим», то «історією». Ми й сьогодні спостерігаємо серед різноманітних владних одиниць численні вільні від монопольного втручання конкурентні змагання. Але в багатьох місцях ці вільні конкурентні змагання вже наближаються до своєї завершальної фази. Економічна зброя, викута в цій боротьбі, повсюди вже служить приватним монополіям. Ще коли формуються монополії на податки та застосування насильства, в руках окремих князівських домів разом із цими видами монополій починає зосереджуватися чимдалі ширша адміністративна влада; те саме виявляється й тоді, коли виконавча влада переходить під руку законодавчої, а також у разі будь-якого іншого «одержавлення»; так, і в наші дні роботу цього механізму, який своєю структурою нагадує контроль над давніми

монополіями, ми досить виразно бачимо в обмеженні приватного права розпоряджатися молодими «економічними» монополіями.

Це саме можна сказати й про інші напруженості, що стають причиною перемін у різноманітних владних одиницях, – про напруженості між тими людьми, котрі дістали в спадщину певні монопольні інструменти, й тими, котрі позбавлені змоги користуватися такими інструментами, а тому змушені вступати не у вільну конкуренцію, а боротися за можливості, що їх розподіляє монополіст. Тут ми також перебуваємо в центрі історичного зрушення, на гребені великої хвилі, що виникла внаслідок злиття багатьох менших хвиль і котиться в тому самому напрямі. У загальному вигляді цей процес ми змалювали вище, коли розглядали механізм монополії¹⁵⁷. Ми дали тоді відповідь на запитання, як і чому рівновага в напруженості між володарями й слугами монополій за певного рівня загальної напруженості в суспільстві раніше чи пізніше порушується. Ми показали, що зрушення в цьому напрямі трапляються вже на ранніх етапах розвитку західноєвропейського суспільства. Їх можна спостерігати, наприклад, у процесі феодалізації, хоч тут ішлося насамперед про порушення рівноваги в самому верхньому прошарку; до того ж таке порушення, з огляду на низький рівень поділу функцій, було на користь багатьом і на шкоду небагатьом і вело до розпаду монопольного центру та дезінтеграції монопольного права розпоряджатися можливостями.

Коли поглиблюється поділ функцій, а разом із ним і взаємозалежність усіх функцій, таке порушення рівноваги знаходить вияв уже не в тенденції розподіляти доти централізовані монопольні можливості між багатьма окремими індивідами, а в тенденції по-іншому розпоряджатись цим монопольним центром і самими монополізованими можливостями. Це досить яскраво засвідчує перша значна фаза такої трансформації – боротьба буржуазних прошарків за право розпоряджатися давніми, першими сформованими монопольними центрами новітнього часу, які доти були спадкоємною власністю королів та – почасти – дворянства. Хвилі піднесення, які ми спостерігаємо в наші дні, з багатьох причин складніші – вже хоча б через те, що боротися потрібно не лише за давні монополії на податки та фізичне насильство й не лише за нові економічні монополії, а за ті й ті одночасно. Але основна схема взаємозв'язків та взаємодій і тут досить проста: будь-яка спадкоємна монополія на можливості, що належить окремим сім'ям, веде до специфічних напруженостей та диспропорцій у відповідному союзі чи об'єднанні. Певна річ, такі напруженості мають тенденцію викликати зміни в плетиві відносин, а відтак – і в інститутах будь-яких союзів чи об'єднань. В умовах неглибокої диференціації, особливо коли верхній прошарок складається з воїнів, такі зміни великого значення звичайно не мають. А ось союзи чи об'єднання з досить глибоким поділом функцій виявляються багато чутливішими до таких диспропорцій та функціональних порушень, що їх породжують ці напруженості. Загалом на такі порушення вони реагують

значно хворобливіше, ніж союзи чи об'єднання з нижчим рівнем диференціації. Навіть якщо перед союзом чи об'єднанням відкривається не якийсь один, а два чи три шляхи подолання такої напруженості, *напряму* руху незмінно залишається той самий. Спосіб цього подолання закладено в самому генезисі такої напруженості: диспропорції й функціональні порушення, які виникають тоді, коли монопольні можливості використовуються в інтересах небагатьох, не можуть зникнути без відмови від такого права розпоряджатися можливостями. Але непередбаченим і непередбачуваним і в цьому випадку залишається, безперечно, одне: скільки часу і як потрібно такої відмови досягати.

У наш час цьому процесу великою мірою відповідають зміни в поведінці людей, що відбуваються разом зі змінами в усій системі їхніх психічних функцій. У цій праці ми намагались якомога глибше показати, як разом зі структурою суспільних функцій та міжлюдських стосунків зазнає змін і будова психічних функцій, стандарти та способи регулювання поведінки. Надалі перед нами стоїть завдання простежити ці взаємозв'язки в наші дні. Найзагальніші положення можна висловити в стислому вигляді. Неминучі взаємозв'язки та взаємодії, які нині виявляються в повільніших чи швидших змінах інститутів, у трансформації міжлюдських стосунків, не менш відчутні й у відповідних змінах, що відбиваються в загальному образі й душевній структурі людини. Чітку картину того, що з нами відбувається, ми дістанемо також лише тоді, коли врахуємо напрям, у якому проходили попередні зміни. Колись панівний стандарт поведінки верхніх прошарків у процесі формування нового кодексу поведінки більшою чи меншою мірою втрачає своє значення. Утвердженню нового стандарту передують періоди потрясінь. Способи поведінки поширюються не тільки згори вниз, а й знизу вгору. Тому піднесення буржуазії привело до того, що багато чого з придворно-аристократичного кодексу поведінки втратило свою обов'язковість. Форми спілкування стали невимушеніші й певною мірою навіть грубіші. Утвердилися суворі табу, які в середньому стані регулювали поведінку в певних сферах, насамперед у ставленні до грошей та взаєминах між статями. Потім табу поширювались на чимдалі більші кола, й цей процес розвивався доти, доки такі хитання між послабленням і посиленням норм після тривалої боротьби привели до нового стандарту, що містив елементи схем поведінки обох прошарків.

Хвилі піднесення, серед яких ми нині живемо, за своєю структурою відрізняються від усіх попередніх, хоч і ввібрали їх у себе й продовжують їхній рух. Однак явища, аналогічні за своєю структурою колишнім, ми виявляємо й у наш час. Нині ми також спостерігаємо певне послаблення колишньої схеми поведінки, посування знизу певних способів поведінки, інтенсивніше взаємне проникнення норм поведінки різноманітних прошарків; ми бачимо, як в одних сферах поведінки контроль посилюється, тоді як в інших манери певною мірою грубішають.

Такі перехідні періоди надають нам сприятливі можливості для роздумів. Колишні стандарти почасти вже поставлено під сумнів, а нових, міцніших поки що немає. Люди, намагаючись контролювати свою поведінку, помалу втрачають упевненість. Сама суспільна ситуація сприяє тому, що «поведінка» стає гострою проблемою. У таких – а може, тільки в таких – фазах людський погляд реальніше бачить багато чого з того, що попереднім поколінням здавалося чимось само собою зрозумілим. Сини починають замислюватися в обставинах, які не викликали жодних роздумів у батьків; вони цікавляться причинами там, де батьки робити це не бачили підстав: чому тут потрібно поводитись так, а там – інак? Чому це дозволено, а те – заборонено? У чому сенс цих приписів поведінки чи тих моральних заборон? Конвенції, що протягом багатьох поколінь не викликали сумнівів, виявляються під запитанням. А крім того, позаяк зросли можливості пересуватись, щораз частіше стикаються одне з одним люди, виховані по-різному, й індивід зникає дивитись на себе ніби збоку. Чому схема поведінки в Німеччині відрізняється від схеми поведінки в Англії, а та, що в Англії, відрізняється від тієї, що в Америці? Чому поведінка в усіх цих країнах відрізняється від поведінки на Сході чи в «примітивних» формаціях?

У цих дослідженнях ми намагались якоюсь мірою знайти відповідь на такі запитання. Ми розглядали загалом лише ті проблеми, що просто-таки «висять у повітрі». Наші дослідження – це, наскільки дають змогу знання окремої людини, спроба й з'ясувати такі питання, й водночас відкрити шлях іншим таким працям і дискусіям, спільній роботі багатьох людей. Схеми поведінки, які панують у нашому суспільстві, змалечку моделюють індивіда, вони стають немовби його другою натурою, тож їх підтримує в ньому суворий суспільний контроль. Їх треба розуміти, виходячи не з якихось загальнолюдських і позаісторичних цілей, а як щось таке, що виникло внаслідок історичного розвитку, як результат західноєвропейської історії зі специфічними для неї формами людських стосунків, розвиток і трансформація яких триває далі. Ці схеми багаточарові, як і вся система контролю над нашою поведінкою, як структура наших психічних функцій загалом. У їхньому формуванні й відтворенні беруть участь однаковою мірою емоційні імпульси й раціональні мотиви, функції інстинктів і власного «я». У нашому суспільстві регулювання поведінки індивіда вже давно стало звичним вважати значною мірою раціональним, і пояснюють його тільки розумними підставами. Ми тут дотримуємось іншої думки.

Як показано вище¹⁵⁸, сама раціоналізація, а разом із нею й раціональне формування та обґрунтування суспільних табу становлять тільки один бік трансформації, яка охоплює всю психічну організацію – й інстинкти, і «я», і «над-я». Рушієм змін, що відбуваються в сфері психічної саморегуляції, виступає, як показано вище, спрямована робота примусового механізму взаємодії, більш чи менш значні зміщення у формах відносин та зміни в плетиві суспільних взаємозв'язків загалом. Ця

раціоналізація триває поряд із надзвичайно глибокою диференціацією функціональних ланцюгів і з відповідними змінами в організації фізичного насильства. Її передумову становить зростання життєвого стандарту й підвищення рівня безпеки, захищеності від загрози фізичного примусу чи знищення, а відтак – від спалаху неконтрольованих страхів, які значно частіше й сильніше впливають на індивіда в суспільствах із менш стабільною монополією на насильство й нижчим рівнем поділу функцій. Нині ми живемо в умовах такої стабільної монополії на насильство й так звикли до його обмеження, що вже, по суті, не беремо до уваги того значення, яке ця монополія має для структури нашої поведінки й психіки. Ми навряд чи й усвідомлюємо, як швидко зійшло б нанівець це досить передбачуване, диференційоване регулювання нашої поведінки, яке владає інстинктами і яке ми називаємо «здоровим глуздом», якби в нас самих і довкола нас змінився рівень страхів, що відіграють таку велику роль у нашому житті.

Тільки досягнувши всі ці зв'язки, можна приступати до розв'язання проблеми поведінки та її регулювання суспільними вимогами й заборонами. У кожному людському об'єднанні, в кожному його прошарку й у кожній фазі його історичного розвитку ступінь страху в загальній системі почуттів різний. Щоб збагнути, як відбувається регулювання поведінки, що його суспільство прищеплює й диктує своїм членам, мало знати раціональні цілі, які служать обґрунтуванням вимог та заборон, – потрібно виявити причини тих страхів, які спонукають членів суспільства (і насамперед тих, котрі ці заборони накладають) регулювати свою поведінку. Зробивши це, ми глибше зрозуміємо суть тих змін, що їх трактуємо як «цивілізація». Вище ми в загальному вигляді вели мову про напрям таких змін¹⁵⁹: переляк, жах, що охоплює людину перед лицем безпосередньої загрози з боку інших людей, до певної міри зменшується, зате зростає опосередкований страх, внутрішня тривога; і страх, і тривога стають постійними. Хвилі жаху чи тривоги накочуються на людину вже не так часто, як колись, коли страх раптово зринав і так само раптово минав. Страх, хоч і зазнає коливань (щоправда, менших, ніж у попередніх фазах), є постійно, залишаючись на тому самому, звичайно середньому рівні. Як ми бачили, водночас поведінка – поступово, то посуваючись у своєму розвитку, то зупиняючись – набуває «цивілізованішого» характеру. Тепер, як, зрештою, й завжди, страхи за своєю структурою виявляються психічним двійником тих примусів, що їх люди чинять одне на одного з огляду на свою суспільну взаємодію. Страхи становлять один із шляхів – один із найважливіших шляхів – сполучення між суспільною структурою й індивідуальними психічними функціями. Виступаючи рушієм змін у поведінці, страхи віддзеркалюють цілком певні зміни, що відбуваються в спрямованих на індивіда суспільних примусах, перебудову всього плетива відносин і в його рамках насамперед специфічну трансформацію організації насильства.

Вимоги й заборони, якими люди регулюють стосунки між собою, нерідко їм здавалися й здаються чимось надлюдським, як, зрештою, й страхи, що лежать в основі цих вимог та заборон. Що глибше ми проникаємо в історичні зв'язки, у плетиві яких виникають і трансформуються заборони й страхи, *то виразніше усвідомлюємо* (з відповідними наслідками для власних дій, а також для розуміння нас самих), *якою мірою страхи, що так глибоко впливають на людей, створюють самі люди*. Певна річ, здатність відчувати страх, як і здатність відчувати насолоду, – це незмінний атрибут людської природи. Проте й глибина, й характер та структура страхів, які таяться в індивіді, залежать – принаймні в диференційованих суспільствах – не лише від його природи та природного оточення. Кінець кінцем їх завжди визначають історичні фактори й структура відносин індивіда з рештою людей, структура самого його суспільства; і змінюються вони також разом із нею.

Тут, по суті, ми знаходимо один із неодмінних ключів до тих проблем, що їх ставить перед нами регулювання поведінки та суспільні вимоги й «табу». Коли дитина нікого не боїться, вона ніколи не зможе регулювати свою поведінку. Без механізму таких страхів, що їх викликають люди, юна людська істота ніколи не стане створінням, гідним називатися людиною; навіть його людське начало не розкриється повністю й не принесе йому в житті втіхи та насолоди. Страхи, що їх свідомо чи несвідомо викликають у малої дитини дорослі люди, пускають коріння в її психіці й надалі більшою чи меншою мірою відтворюються в ній уже без чужого втручання. Страхи справляють такий вплив на пластичну душу дитини, що вона, підрастаючи, починає поводитись уже відповідно до прищепленого стандарту, незалежно від того, що породжує ті страхи – безпосереднє фізичне насильство, заборони, обмеження в харчуванні чи в утіхах. Викликані людьми страхи тяжіють над дитиною – зсередини чи ззовні – й тоді, коли вона виростає. Почуття сорому, страх перед війною й перед Богом, усвідомлення провини, страх перед покарою чи втратою суспільного престижу, страх перед самим собою та власними інстинктами, – будь-який із цих страхів безпосередньо чи опосередковано викликають в індивіді люди. Глибина й форма цих страхів, роль, яку вони відіграють у душі індивіда, – все це залежить від структури його суспільства й місця індивіда в ньому.

Жодне суспільство не може існувати, не нейтралізуючи індивідуальні інстинкти й афекти, не регулюючи певною мірою індивідуальну поведінку. Таке регулювання неможливе без того, щоб люди чинили одне на одного примус, а будь-який примус викликає в людині більший чи менший страх. Годі й сумніватися: там, де багато людей живуть у якійсь формі спільним життям, де їх об'єднують спільні прагнення й дії (хай це буде робота, товариське спілкування чи любовні зв'язки), процес постійного виникнення й відтворення страхів неминучий. Однак хибно було б гадати й тішити себе ілюзіями, нібито вимоги та страхи, що впли-

вають на поведінку людини *нині*, відповідають вічним цілям людського буття, нібито наш світ – це світ саме тих стимулів і страхів, які створюють гармонійну рівновагу прагнень численних індивідів, а тому неминучі для підтримання суспільного співіснування. Наші приписи поведінки такі самі суперечливі й сповнені диспропорцій, як і наші форми співіснування, як будова нашого суспільства загалом. Характер примусів, під тиском яких нині живе індивід, їхню глибину й структуру значною мірою визначає, як і страхи, котрі цим примусам відповідають, специфічне сплетіння взаємозв'язків нашого суспільства (про це вже йшлося вище), рівень диференціації й величезні напруженості, які пронизують усе суспільство.

Ми вже розповідали про ті рухи й небезпеки, в умовах яких ми живемо, про переплетіння неминучих взаємозв'язків, що спрямовують ці небезпеки в той чи той бік. Постійну тривогу в індивіда нині породжує не стільки простий примус до спільної праці, скільки такі небезпеки, напруженості й ускладнення. Напруженості між державами, які під примусом механізму конкуренції борються за домінування на величезних територіях, для індивідів виливаються в цілком певні вимоги та обмеження. Вони тиснуть на індивіда, вимагаючи від нього чимдалі більших затрат праці й викликаючи в нього глибоке почуття незахищеності. Усе це разом – нужда, тривога, тягар праці – породжує не менший страх, ніж безпосередня загроза життю. Такі напруженості ми спостерігаємо в будь-яких владних одиницях. Нерегульована, позбавлена монопольного втручання монопольна боротьба між представниками того самого суспільного прошарку, з одного боку, й напруженості між різноманітними прошарками та групами, з другого боку, виявляючись у цілком певних обмеженнях та заборонах, однаковою мірою викликають в індивіда постійну тривогу. Породжують вони й специфічний страх – страх несподівано втратити роботу, потрапити в залежність від когось могутнішого, опинитись на межі голоду й злиднів. Усі ці страхи панують у нижніх прошарках. У житті середніх та верхніх прошарків таку саму велику роль відіграє страх перед соціальним падінням, обмеженням власності й самостійності, втратою високого престижу й суспільного становища. І саме такий страх – страх утратити успадкований чи набутий престиж, який надає людині соціальних відмінностей, – досі має, як показано вище¹⁶⁰, вирішальне значення у формуванні панівного кодексу поведінки. Саме він, крім того, має тенденцію (і про це ми розповідали також) із зовнішнього перетворюватись на внутрішній – значно більшою мірою, ніж страх перед злиднями, голодом чи безпосередньою фізичною загрозою. Такий страх, властивий верхнім та середнім прошаркам, пускає коріння й, відповідно до способу виховання, стає в представників цих прошарків внутрішнім, починає діяти автоматично, незалежно від контролю інших людей, виступаючи як тиск із боку сильного «над-я». Батько й мати оточують дитину змалку турботою про те, щоб вона опанувала

стандарт поведінки свого чи навіть і вищого прошарку, зберегла чи й піднесла престиж сім'ї, витримала боротьбу на вибування у своєму прошарку. Такий страх притаманний представникам не так верхнього прошарку, як середнього, того, що прагне підвестись; тут він відіграє величезну роль у регулюванні поведінки дитини, у формуванні тих заборон, які на неї лягають. Навіть батько-мати усвідомлюють цей страх, можливо, тільки почасти, а почасти він діє вже автоматично, отожд передається дитині не лише словами, а й не меншою мірою жестами. Цей внутрішній страх тримає в певних межах поведінку й почуття юного індивіда, визначає стандарт почуття сорому та прикрості й, незалежно від того, хоче він чи ні, прищеплює йому специфічні манери поводитись і розмовляти. Навіть суворі вимоги щодо статевого життя й ті автоматичні страхи, які його нині оточують, диктує, поза всяким сумнівом, не тільки елементарна необхідність якось регулювати й збалансовувати бажання багатьох людей у їхньому співіснуванні. Значною мірою їх породжує висока напруженість, в умовах якої живуть верхні, а особливо середні прошарки сучасних суспільних об'єднань. Тут ми також бачимо страх перед утратою власності й високого престижу, перед суспільною деградацією, зменшенням шансів у суворій конкурентній боротьбі, – страх, який дитині змалку прищеплюють батько-мати й вихователі. Звичайно, інколи саме примус із боку батька та матері дає протилежний, небажаний результат, позаяк викликаний цим примусом страх стає на перешкоді успішній боротьбі за збереження високого суспільного престижу. Та хоч би які були наслідки виховання, щоразу ми бачимо, що вчинки, заборони та страхи батька й матері – це проекції суспільних напруженостей. У ставленні батька-матері до дитини безпосередньо виявляється спадкоємний характер монопольних можливостей і суспільного престижу. Навіть якщо дитина про ці напруженості в плетиві людських відносин нічого не знає, вона на собі відчуває загрози престижу й успадкованим монопольним можливостям.

Зв'язок між зовнішніми страхами, зумовленими безпосередньо суспільним становищем батька-матері, й внутрішніми страхами, які виникають у дитині автоматично, – явище, певна річ, багато загальнішого значення, ніж ми змогли тут показати. Глибоке розуміння психіки індивіда й суті історичних трансформацій, що відбуваються в процесі зміни поколінь, ми мали б лише в тому разі, якби ширше, ніж це нині можливо, розглянули й осмислили всі ланцюги цих поколінь. Але вже й тепер виразно видно, якою великою мірою структура душі індивіда залежить від рівня суспільної диференціації, тиску на нього з боку міжлюдських відносин та від соціальних напруженостей його часу.

Від людей, що живуть в умовах таких напруженостей і безневинно відчувають одне перед одним провину, не можна сподіватися, що вони ставитимуться одне до одного так, немовби ця їхня поведінка – кінцева мета й вершина «цивілізації» (хоч нині багато хто саме так і вважає). До

нашого стандарту поведінки крізь багато сторіч веде довгий шлях, що його визначає цілий механізм неминучих взаємодій. Цей стандарт і далі зазнає відчутних змін під впливом тих самих взаємодій. І наше суспільство, й наш спосіб поведінки, й властиві нам форми примусу, заборон та страхів не становлять чогось остаточного, вже не кажучи про якусь «вершину» цивілізації.

Ми маємо справу з постійною загрозою війни. Війна – нагадаймо про це ще раз, уже іншими словами – це не тільки протилежність миру. В усій дотеперішній історії війни дрібних об'єднань неминуче вели до досягнення внутрішнього миру в рамках більших союзів, були етапами й інструментами в такому «внутрішньому» замиренні. Певна річ, будова суспільства дуже чутлива до воєнних потрясінь – усі учасники війни наражаються на великий ризик, і цей ризик тим більший, чим вищий рівень поділу функцій у суспільстві, чим глибша взаємозалежність суперників. Тим-то в наш час ми бачимо, як зростає тенденція до заміни боротьби між державами на вибування іншими, не такими ризикованими й небезпечними інструментами насильства. Але досить очевидно й те, що в наші дні, як і колись, цей механізм неминучих взаємодій приводить до воєнних сутичок, до утворення монополій на насильство на дедалі ширших територіях планети, й уся ця жахлива боротьба щоразу веде до внутрішнього замирення. І в цих напруженостях між різними частинами планети вже вгадуються, як уже сказано, напруженості наступних етапів суспільного розвитку. Ми вже бачимо загальні обриси системи напруженостей між державними союзами й усілякими міждержавними об'єднаннями, системи, що охоплює всю планету; між ними починається боротьба на вибування, боротьба за домінування на всій планеті, й ця боротьба – передумова утворення всесвітньої монополії на насильство, цього центрального політичного інституту, що сприяє досягненню миру на всій планеті.

Так само стоїть справа й у галузі економічного суперництва. Як ми вже бачили, вільна економічна конкуренція – це не тільки протилежність монопольній організації. Така конкуренція теж неминуче приводить до своєї протилежності. І з цього погляду наш час також не можна вважати кінцевою метою й вершиною процесу цивілізації, позаяк почасти він – і вершина занепаду, як це було в усі аналогічні за структурою перехідні періоди суспільного розвитку. Щодо цього наш час також сповнений нестерпних напруженостей і незавершених процесів взаємодії, тривалість яких нам невідома, хід розвитку яких у деталях важко передбачити. Очевидний тільки їхній напрям: це – тенденція до обмеження й подолання вільної конкуренції або (що означає, по суті, те саме) до неорганізованої монополії, тобто тенденція до таких змін у людських відносинах, коли право розпоряджатися можливостями перестає бути приватним спадкоємним привілеєм верхнього прошарку й поступово стає публічною функцією, контрольованою суспільством. За всіма нинішніми напруже-

ностями вже можна розгледіти напруженості наступного етапу – напруженості між функціонерами верхнього й середнього рівня в управлінні монополією, напруженості між «бюрократією», з одного боку, й рештою суспільства, з другого.

Аж після того, як нам пощастить урегулювати й подолати ці міждержавні та внутрішньодержавні напруженості, ми з повним правом зможемо назвати себе людьми *«цивілізованими»*. Аж тоді правила нашого кодексу поведінки, що їх увібрало «над-я» індивіда, зможуть позбутися функцій, які не виражають чогось особистого, а позначають успадковані привілеї й які визначає примус і необхідність відрізнятися від решти людей (причому таку відмінність характеризують не особисті якості, а засоби власності й престижу, що дають змогу провести межу між представниками певного прошарку й людьми нижчих суспільних груп). Аж тоді регулювання стосунків між людьми обмежуватимуть вимоги й заборони, потрібні для підтримання глибокої диференціації суспільних функцій і високого життєвого стандарту, передумову якого становить висока продуктивність праці й дедалі глибший поділ функцій. Аж тоді внутрішні примуси буде зведено до обмежень, необхідних для того, щоб люди могли безперешкодно спільно працювати, щоб вони не знали страху й утішалися життям. Тільки з подоланням напруженостей між людьми, суперечностей у структурі суспільного плетива настануть пом'якшення в напруженостях і суперечностях у людській душі. Аж тоді не винятком, а нормою стане оптимальна рівновага в душі самого індивіда, для визначання якої ми так часто вдаємося до високих слів на кшталт «щастя» та «свобода». Це – *тривалий стан рівноваги чи навіть гармонії між соціальними завданнями, вимогами всього суспільного існування людини, з одного боку, та її особистими потребами й прагненнями – з другого*. Тільки така будова міжлюдських стосунків, яка забезпечує кожному індивіду можливість пліч-о-пліч із рештою індивідів працювати в цілісному сплетінні, виконуючи загальні для них усіх завдання, сприяє виникненню й підтриманню цієї рівноваги. Тільки домігшись такої рівноваги, люди з повним правом зможуть назвати себе *цивілізованими*. Доти вони в найкращому разі перебуватимуть у процесі цивілізації. Доти вони змушені знов і знов казати собі: «Цивілізація не завершилася, вона ще тільки в процесі становлення».

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ ТРЕТЬОГО

¹ James Westfall Thompson, *Economic and Social History of Europe in the later Middle Ages (1300–1530)*. New York and London 1931, с. 506–507.

² Прикладом цього служать наслідки, до яких привело становище імператорської скарбниці (*fiscus*) каролінгських часів. Ці наслідки, можливо, не такі значущі, якими видаються, якщо судити з наведеної нижче цитати; але становище скарбниці в Каролінгів відіграло свою роль у формуванні національних кордонів.

«The wide-spread character of the Carolingian fisc... made the rise like a vast net in which the Empire was held. The division and dissipation of the fisc was a more important factor in the dissolution of the Frankish Empire than the local political ambition of the proprietary nobles...

The historical fact that the heart of the fisc was situated in central Europe accounts for the partitions of central Europe in the ninth century, and made these regions a battle-ground of kings long before they became a battle-ground of nations...

The dividing frontier between future France and future Germany was drawn in the ninth century because of the greatest block of the fisc lay between them».

James Westfall Thompson, *Economic and Social History of the Middle Ages (300–1300)*. New York, London 1928, с. 241–242. Див. також працю цього самого автора: *The Dissolution of the Carolingian Fisc*. Berkeley, University of California Press, 1935.

³ A. Luchaire, *Les premiers Capetiens*. Paris 1901, с. 180.

⁴ Ch. Petit-Dutaillis, *La Monarchie féodale en France et en Angleterre*. Paris 1933, с. 8; див. додану карту. Детальніше про східні кордони Західної Франковії та їхнє переміщення див. у: Fritz Kern, *Die Anfänge der französischen Ausdehnungspolitik*. Tübingen 1910, с. 16.

⁵ Paul Kirn, *Das Abendland vom Ausgang der Antike bis zum Zertall des karolingischen Reiches*. Propylaen-Weltgeschichte Bd. III. Berlin 1932, с. 118.

⁶ Brunner, *Deutsche Rechtsgeschichte* цит. у: Dopsch, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*. Wien 1924, ч. II, с. 100–101.

⁷ Alf. Dopsch, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Cäsar bis auf Karl den Großen*. Wien 1918–1924, ч. II, с. 115.

⁸ P. Kirn, *Das Abendland vom Ausgang der Antike*, там-таки, с. 118.

⁹ A. v. Hofmann, *Politische Geschichte der Deutschen*, Stuttgart u. Berlin 1922–1928, т. I, с. 405.

¹⁰ Ernst Dümmler, *Geschichte des ostfränkischen Reiches*. Berlin 1862–1888, т. II, с. 306.

¹¹ Paul Kirn, *Politische Geschichte der deutschen Grenzen*. Leipzig 1934, с. 24.

¹² Ferd. Lot, *Les derniers Carolingiens*. Paris 1891, с. 4, а також Jos. Calmette, *Le monde féodal*. Paris 1934, с. 119.

¹³ Beaudoin цит. у: Calmette, *La société féodale*. Paris 1932, с. 27.

¹⁴ A. Luchaire. *Les premiers Capétiens*. Paris 1901, с. 176 і далі. Розповідь про розподіл влади за часів Гуго Капета див. також у: M. Mignet, *Essai sur la formation territoriale et politique de la France*, *Notices et Mémoires historiques*. Paris 1843, т. II, с. 154 і далі.

¹⁵ A. Luchaire, *Histoire des Institutions Monarchiques de la France sous les premiers Capétiens (987–1180)*. Paris 1883, т. II, *Notes et Appendices*, с. 329.

¹⁶ Karl Hampe, *Abendländisches Hochmittelalter (Prop-Weltgesch., т. III)*. Berlin 1932, с. 306.

¹⁷ Paul Kirn, *Das Abendland vom Ausgang der Antike bis zum Zerfall des karolingischen Reiches*, там-таки, с. 119.

¹⁸ Alf. Dopsch, *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit, vornehmlich in Deutschland*. Weimar 1912, т. II, с. 162, загальний опис маєтку й села див. також у: Knight, Barnes u. Flügel, *Economic history of Europe*. London 1930, *The Manor*, с. 163 і далі.

¹⁹ Marc Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Oslo 1931, с. 23.

²⁰ Alf. Dopsch, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Großen*, ч. II, 1924, с. 309. «Що більшою ставала фактична влада, економічна й соціальна опора в такого чиновника, то менше міг сподіватися король на те, щоб після смерті чиновника передати цей пост комусь такому, хто до його сім'ї не належав».

²¹ Jos. Calmette, *La Société féodale*. Paris 1932, с. 3.

²² Jos. Calmette, *La Société féodale*, с. 4. Щодо цієї проблеми пор. також протиставлення європейського та японського феодалізму в W. Ch. Macleod, *The Origin and History of Politics*. New York 1931, с. 160 і далі. Щоправда, пояснення феодалізації в Західній Європі автор і тут намагається знайти переважно в попередніх пізньоримських інститутах, а не у фактичних переплетіннях взаємозв'язків: «Many writers appear to believe that western European feudalism has its institutional origins in pre-Roman Teutonic institutions. Let us explain to the student that the fact is that Germanic invaders merely seized upon those contractual institutions of the later Roman empire which...» (с. 162). Саме той факт, що в найрізноманітніших частинах світу виникають аналогічні форми феодальних відносин та інститутів стає цілком зрозумілим лише тоді, коли чітко проглядає сила фактичних примусових відносин і механізми взаємозв'язків, і тільки їхній аналіз може пояснити, чому процеси феодалізації та феодальні інститути в різноманітних суспільствах у певному сенсі відрізняються одні від одних.

Інше порівняння різних феодальних суспільств знаходимо у виданні: Otto Hintze, *Wesen und Verbreitung des Feudalismus, Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse*. Berlin 1929, с. 321 і далі. Під впливом роздумів Макса Вебера про метод історичного й соціологічного дослідження автор намагається «описати той *ідеальний тип*, який лежить в основі поняття феодалізму». Та хоч автор тут уже переходить від давнього методу написання історії до нового, який повніше враховує фактичні суспільні структури, і в окремих випадках робить досить плідні висновки, це порівняння різних феодальних суспільств демонструє один із численних прикладів тих труднощів, які виникають в істориків, коли вони переймають основні методичні ідеї Макса Вебера, тобто – якщо казати словами Отто Гінце – намагаються одержати «доступні спогляданню абстракції, типові утворення». Те, що спостерігачеві видається подібним у різних людях та суспільствах, стосується не *ідеальних типів*, тобто «типів», які дослідник створює певною мірою за допомогою операцій мислення, а фактичної подібності самих суспільних структур. Якщо такої спорідненості між ними нема, то втрачає сенс і історикове поняття утворення «типів». Це стає зрозуміло, коли поняттю «ідеального типу» починають протиставляти інше, а саме, поняття *реального типу*. Подібність різноманітних феодальних суспільств – не штучний продукт мислення, а, наголосимо на цьому ще раз, результат неминучих взаємозв'язків подібного типу, які в різні епохи й у різних частинах планети насправді, а не тільки в «уяві» стають причиною подібних історичних процесів, споріднених форм відносин та інститутів. (Тут не місце наводити теоретично-пізнавальне обґрунтування цих думок, окремі міркування з приводу цього аспекту проблеми див. у прим. 129 до цитованої праці «Суспільство індивідів»).

Кілька доволіно вибраних прикладів, які я завдячую Ральфу Бонвіту, показують, як різуче в Японії плетиво неминучих взаємозв'язків, що привели до феодальних форм відносин та інститутів, подібне до тих структур та взаємозв'язків, які ми досліджували тут за матеріалами феодальної епохи в Західній Європі. Воднораз такий порівняльний структурний аналіз, як виявилось, дає непогану можливість пояснити характерні особливості, завдяки яким феодальні інститути в Японії та історичні зміни в них відрізняються від таких інститутів та змін у Західній Європі.

Подібну картину дають пробні дослідження суспільства воїнів гомерівської доби. Візьмімо для прикладу хоч би одне явище, виникнення великих епічних циклів в античному суспільстві благородних воїнів, так само як і в західному рицарському суспільстві чи в багатьох інших з подібною соціальною структурою, не потребує спекулятивних біологізаторських гіпотез на кшталт «юного віку» суспільного «організму». Щоб пояснити це явище, достатньо провести повне дослідження специфічних форм спілкування, які виникали при

середніх та великих феодальних дворах чи під час лицарських війн і походів. Співаки й музиканти розповідали про долі та подвиги великих воїнів, і їхні віршовані розповіді переходили потім з уст в уста, в житті таких феодальних лицарських суспільств ці співаки й музиканти посідали певне місце й виконували певну функцію, відмінні від місця й функції співаків та музикантів у тісніше замкненому племені.

Можливість простежити структурні зміни в античному суспільстві воїнів дає, з другого боку, й вивчення того, як у ранній античний період змінювався стиль ваз та вазопису. Коли, приміром, на вазних малюнках певного періоду з'являються «барокові» за стилем образи з афектованими чи – якщо висловлюватися точніше – витонченими рухами й у вишуканому вбранні, то причини цього треба шукати не в біологічному «постарінні» суспільства, а скоріше в процесі диференціації, який вів до піднесення багатших лицарських та князівських домів над основною масою воїнів, в «опридворенні лицарів» вищого чи нижчого рангу або, залежно від обставин, у колонізаційному впливі на них інших, могутніших дворів. Ознайомлення зі специфічними напруженостями та процесами в європейському ранньофеодальному суспільстві (а таке ознайомлення стає можливим завдяки багатим матеріалам цього періоду) допомагає вивчати та аналізувати й античність. Але такі гіпотези в кожному окремому випадку потребують, певна річ, глибокого структурно-історичного аналізу на основі інших матеріалів самих античних часів.

Такі порівняльні соціогенетичні та структурно-історичні дослідження поки що ніхто, по суті, не проводить, і вони залишаються справою майбутнього. Щоб приступити до них, потрібно подолати й надзвичайно різке розмежування між науковими дисциплінами, й недостатньо тісну співпрацю між різноманітними науковими галузями, позаяк і те, й те досі ускладнює цю роботу. Наприклад, щоб зрозуміти ранньофеодальне суспільство та його структуру, вкрай необхідно здійснити порівняльні дослідження наявних у сучасному світі феодальних суспільств, поки вони ще є. Потрібні для вивчення будь-якого суспільства дрібні деталі й структурні зв'язки, якщо врахувати фрагментарність матеріалів минулого, стали б зрозумілішими, якби сучасні етнологи не обмежувались так, як нині, дослідженнями найпростіших суспільств, «племен», а історики цікавилися не тільки тим, що померло, й давно минулими суспільними формами та процесами. Обидві дисципліни мають спільно приступити до вивчення тих нині живих суспільств, котрі своєю будовою нагадують західноєвропейське суспільство епохи середньовіччя, обидві вони мають одночасно – в буквальному розумінні цього слова – узятись досліджувати структуру таких суспільств, функціональні залежності, які пов'язують людей у певні союзи й об'єднання, а також сплетіння взаємозв'язків, що, залежно від обставин, викликають зміни в цих залежностях та відносинах у цілком певному напрямі.

²³ Щодо цих і наступних міркувань пор.: А. у. Е. Kulischer, *Kriegs und Wanderzüge*. Berlin u. Leipzig 1932, с. 50 і далі.

²⁴ А. В. Bury, *History of the Eastern Roman Empire*, 1912, с. 373. Цит. у Кулішера, там-таки, с. 62.

²⁵ Henri Pirenne, *Les villes du moyen age*. Braxelles 1927.

²⁶ Paul Kirn, *Politische Geschichte der deutschen Grenzen*. Leipzig 1934, с. 15 і далі. Детальніше про відмінності в темпах, а також у структурах процесу феодалізації в Німеччині та Франції див. у: J. W. Thompson, *German Feodalism*, *American historical Review*, т. XXVIII, 1923, с. 440 і далі. «What the ninth century did for France in transforming her into a feudal country was not done in Germany until the civil wars of the reign of Henry IV» (там-таки, с. 444). Щоправда, тут (а згодом, наприклад, і в праці W. O. Ault, *Europe in the Middle Ages*, 1932) розпад західнофранкських територій пов'язано насамперед із більшою загрозою ззовні. «Germany being less exposed to attack from outside and possessed of a firmer texture within than France, German feudalism did not become as hard and set a system as was French feudalism. 'Old' France crumbled away in the ninth and tenth centuries, 'old' Germany, anchored to the ancient duchies which remained intact, retained its integrity». (Thompson, там-таки, с. 441). Для темпів та глибини феодалної дезінтеграції західнофранкських територій вирішальне значення мало, однак, і те, що тут після поселення норманів напади чужих племен стали рідшими, а відтак тиск та загроза ззовні – меншими, ніж на східнофранкських територіях. Варто було б іще перевірити, чи не розпадаються колись цілісні великі території повільніше, а колись розпавшись, чи не об'єднуються вони складніше, ніж невеликі. Цю проблему суспільної механіки ще треба вивчити. Та, в усякому разі, одночасно з поступовим ослабленням дому Каролінгів, зумовленим, принаймні почасти, неминучим зменшенням протягом поколінь його багатства внаслідок роздавання земель за службу, поділу його між різноманітними представниками цього дому (це теж потрібно дослідити глибше), тривала дезінтеграція всіх каролінгських територій. Можливо, цей процес уже в IX ст. на західнофранкських землях *посунувся* трохи далі, ніж згодом на німецьких. Але тут він спочатку затримався, безперечно, саме через серйозну зовнішню загрозу. Ця загроза ще довго давала окремим німецьким князям можливість ставати могутніми центральними правителями завдяки воєнним перемогам над спільними ворогами. У такий спосіб знов і знов оживала й удосконалювалась каролінгська централізована організація. Посиленню центральної влади тривалий час сприяла й можливість колоніальної експансії, захоплення земель безпосередньо біля східних німецьких кордонів. На західнофранкських територіях, навпаки, обидва ці фактори – і загроза вторгнення чужих племен, і можливість експансії по той бік кордону – починаючи від IX ст., відігравали меншу роль. Відповідно менші були й шанси

створити сильну королівську владу; не було ще «королівського завдання». Тому швидше й інтенсивніше тривав процес феодальної дезінтеграції (щодо цього пор. ст. 321 і наст., а також с. 339–340 цього видання).

²⁷ Levasseur, La population française. Paris 1889, т. I, с. 154 і далі.

²⁸ Marc Bloch, Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Oslo 1931, с. 5.

²⁹ W. Cohn, Das Zeitalter der Normannen in Sicilien. Bonn u. Leipzig 1920.

³⁰ H. Sée, Französische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1930, с. 7.

³¹ Kurt Breysig, Kulturgeschichte der Neuzeit. Berlin 1901, т. II, с. 937 і далі, особл. с. 948.

«Якщо порівняти поведінку трьох монархій і спробувати з'ясувати причини їхніх різних успіхів, то головну причину цих відмінностей слід шукати не в окремих удачах і невдачах. Нормансько-англійське королівство скористалося з однієї обставини, яка не залежала ні від королів, ні взагалі від будь-кого зі смертних, а залежала тільки від *переплетіння* подій зовнішньої та внутрішньої історії Англії. Позаяк після 1066 р. нову державу в Англії почали будувати певною мірою немовби від самого підмурівка, відкрилася можливість скористатися досвідом, набутим великими монархіями загалом, а особливо тим, що його мала найближча сусідка, Франція. Роздрібнення ленів високого дворянства й спадковість чиновницьких посад – наслідки всього цього бачили і враховували норманські королі, спостерігаючи долю найближчого до них королівства».

³² Henri Pirenne, Les villes du moyen âge. Brüssel 1927, с. 53. Протилежних поглядів дотримувався ще й у наші часи Д.М. Петрушевський (D.M. Petrushevski, Strittige Fragen der mittelalterlichen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte. Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft, т. 85, 3. Tübingen 1928, с. 468 і далі). Ця праця досить цікава тим, що її односторонність ще більше підкреслює окремі незрозумілі аспекти традиційного історичного підходу й властиві такому підходу недоліки традиційного поняттєвого апарату.

Так, скажімо, уявленню про те, нібито античні міста зникли саме в епоху раннього середньовіччя, протиставлено інше твердження, не менш неточне. Достатньо порівняти його з виваженішим висновком, зробленим у виданні: H. Pirenne, Economic and social history of medieval Europe, London 1936, с. 40: When the Islamic invasion had bottled up the ports of the Tyrrhenian Sea, ... municipal activity rapidly died out. Save in southern Italy and in Venice, where it was maintained thanks to Byzantine trade, it disappeared everywhere. The towns continued in existence, but they lost their population of artisans and merchants and with it all that had survived of the municipal organisation of the Roman Empire».

Статичному уявленню про «натуральне господарство» й «грошове господарство», що виступають не як означення *напрямів* у розвитку загального історичного

процесу, а скоріше як два окремі, несумісні фізичні стани суспільного організму й приходять на зміну один одному (див. вище с. 331 і с. 348) Петрушевський протиставляє інший погляд, згідно з яким такого собі «натурального господарства» нема взагалі: «Ми тут не маємо наміру зупинятись на тому, буцімто натуральне господарство взагалі, як його розуміє Макс Вебер, – це одна з тих наукових утопій, яких у реальності не тільки нема й ніколи не було, а які, на відміну від решти таких самих утопічних загальних понять... за своїм логічним характером не можна застосувати в жодній життєвій реальності» (с. 448). Для порівняння звернімося до міркувань, викладених у згаданому вище виданні Піренна: «From the economic point of view the most striking and characteristic institution of this civilisation in the great estate, its origin is, of course, much more ancient and it is easy to establish its affiliation with a very remote past (с. 9)... What was new was the way in which it functioned from the moment of the disappearance of commerce and the towns. So long as the former had been capable of transporting its products and the latter of furnishing it with a market, the great estate had commanded and consequently profited by a regular sale outside... But now it ceased to do this, because there were no more merchants and townsmen... Now that everyone lived off this own land, no one bothered to buy food from outside... Thus, each estate devoted itself to the kind of economy which has been described rather inexactly as the 'closed estate economy', and which was really simply an economy without market».

Нарешті, думці про те, нібито «феодалізм» і «натуральне господарство» – це дві різні сфери буття, або поверхи, суспільства, з яких одна служить базисом, а друга – надбудовою, породженою або зумовленою цим базисом, Петрушевський протиставляє інший погляд, згідно з яким обоє ці явища не мають одне з одним нічого спільного: «...історичні факти взагалі не підтверджують уявлення про те, що феодалізм зумовлений натуральним господарством або що він не сумісний із широкою державною організацією» (с. 488).

У нашій праці ми спробували показати, як стоїть справа щодо цього насправді. Специфічна форма натурального господарства, з якою маємо до діла в епоху раннього середньовіччя (погано диференційовані й, по суті, не зв'язані з ринком господарства великих землевласників) і та специфічна форма військово-політичної організації, яку ми називаємо «феодалізмом», це не що інше, як два різні аспекти тієї самої форми людських стосунків. У думці їх можна розрізняти як різні аспекти тієї самої форми людських відносин, але навіть у думці їх не можна відривати один від одного як дві субстанції, що в певному сенсі існують самі собою. Владні й військові функції феодального правителя і його функція власника землі та кріпаків, безумовно, взаємозалежні й невідірвні одна від одної. І зміни, які відбувається в становищі цих правителів, які поступово настають у всій структурі цього суспільства, не можна пояснити тільки зрушеннями в економічних відносинах та функціях або тільки змінами

у військово-політичних функціях та відносинах, їх можна пояснити лише в тому разі, якщо уявити собі все сплетіння неминучих взаємодій, яке постає з обох невідривно пов'язаних одна з одною функціональних сфер та форм відносин.

³³ Див. вступ Луї Альфена (Louis Halphen) до книжки: A. Luchaire, *Les Communes Françaises à l'Epoque des Capétiens directs*. Paris 1911, с. VIII.

³⁴ Альфен, вступ до кн. A. Luchaire, *Les Communes...* с. IX.

³⁵ A. Luchaire, *Les Communes Françaises à l'Epoque des Capétiens directs*. Paris 1911, с. 17.

³⁶ Hans v. Werveke, *Monnaie, lingots ou marchandises? Les instruments d'échange au XIe et XIIe siècles*. *Annales d'Histoire Economique et Sociale* No. 17. Вересень 1932, с. 468.

³⁷ Hans v. Werveke, там-таки. Відповідний процес у зворотному напрямі – зменшення грошового обігу, зростання розмірів натуральної оплати – починається ще в ранній період пізньої античності: «A mesure qu'on avance dans le III siècle, la chute se précipite. La seule monnaie en circulation reste l'amoninianus...» (F. Lot, *La Fin du Monde Antique*, Paris 1927, с. 63.) «La solde de l'armée tend de plus en plus à être versée en nature...» (с. 65) «Quant aux conséquences inéluctables d'un système qui ne permet de récompenser les services rendus que sous forme de traitement en nature, de distribution de terre, on les entrevoit aisément. Elles mènent au régime dit féodal ou à un régime analogue» (с. 67).

³⁸ M. Rostovtsev, *The Social and Economic History of the Roman Empire*. Oxford 1926, с. 66–67, 528 і в багатьох інших місцях (див. покажчик транспорту).

³⁹ Lefebvre des Noettes, *L'Attelage. Le cheval de selle à travers les ages. Contribution à l'histoire de l'esclavage*. Paris 1931.

Значення досліджень Лефевра де Ноетта, як з огляду на їхню спрямованість, так і на результати, навряд чи можна переоцінити. Ці результати дуже важливі (нехай окремі з них ще й потребують, певна річ, перевірки), і навіть можна залишити поза увагою те, що автор ставить з ніг на голову причинні зв'язки, а причину скасування рабства вбачає в розвитку тяглового транспорту.

Вказівки зробити необхідні виправлення знаходимо в критичному аналізі цієї книжки, який здійснив Марк Блох (Marc Bloch, *Problèmes d'histoire des techniques*, *Annales d'histoire économique et sociale*, sept. 1932). Він уточнює принаймні двох положень Лефевра де Ноетта: 1) вплив Китаю та Візантії на середньовічні винаходи, схоже, потребує глибшого вивчення, 2) на той час, коли з'являється нова зброя, рабство вже тривалий час не відіграє значної ролі в структурі ранньосередньовічного світу. «En absence de toute succession nette dans le temps comment parler de relation de cause à effet?» (с. 484). Німецькою мовою основні

результати цієї праці Лефевра де Ноетта можна знайти у виданні: L. Löwenthal, *Zugtier und Sklaverei. Zeitschrift f. Socialforschung. Frankf. a. M. 1933, число 2.*

⁴⁰ Lefebvre des Noettes, *La «Nuit» du moyen âge et son inventaire. Mercure de France 1932, T. 235, с. V.*

⁴¹ Hans v. Werveke, *Monnaie, lingots ou marchandises?* Там-таки, с. 468.

⁴² A. Zimmer, *Solon and Croesus, and other Greek essays. Oxford 1928, с. 113.* Див. також: Alfr. Zimmer, *The Greek Commonwealth. Oxford 1931.*

З певного часу наголошують (і, безперечно, з повним правом) на тому, що в Римі ручну працю виконували, крім рабів, і вільнонароджені громадяни. Досить широко це питання висвітлює насамперед М. Ростовцев (M. Rostovtsev, *The Social and Economic History of the Roman Empire. Oxford 1926*), а також інші дослідники (напр., R. H. Barrow, *Slavery in the Roman Empire. London 1928*, див. с. 124 і далі). Але те, що вільні громадяни все ж таки працювали, хай там як оцінюють їхню частку у виробництві загалом, аж ніяк не суперечить тому, що сказав А. Ціммерн у наведеному фрагменті – а саме, що в суспільстві, де значну частину ручної роботи виконують усе ж таки раби, соціальні закономірності й процеси в цілком специфічний спосіб відрізняються від тих, що діють і протікають у суспільстві, де принаймні в містах усю роботу виконують тільки вільнонароджені. Суспільна тенденція в першому випадку виявляється в прагненні вільних громадян дистанціюватись від тих робіт, що їх виконують раби, яких можна купити, й відповідно у появі прошарку «бідних нероб». Ця тенденція досить відчутна і в давніх, і в молодших суспільствах із широким сектором рабської праці. Не важко, звичайно, здогадатися, що під тиском нужди більше чи менше число вільнонароджених мусили все ж таки виконувати ту саму роботу, що й раби. Але не викликає сумніву й те, що на їхнє становище, як і загалом на становище всіх, хто виконував у такому суспільстві ручну працю, вирішальний вплив справляє вже сама наявність рабської праці. Ці вільні люди, чи принаймні частина з них, змушені миритися з тими самими або подібними умовами праці, що й раби. Залежно від кількості рабів у такому суспільстві й частки їхньої праці у виробництві, праця вільних громадян постійно перебуває під більшим чи меншим тиском конкуренції з боку рабської праці. І це – також одна із закономірностей будови рабовласницького суспільства. Пор. також; F. Lot, *La Fin du Monde Antique*, с. 69 і далі.

⁴³ Давньогрецьке суспільство в його класичний період, згідно з дослідженнями А. Ціммерна, не було типово рабовласницьким. «Greek society was not a slave-society; but it contained a sediment of slaves to reform its most degrading tasks, while the main body of its so-called slaves consisted of apprentices haled in from outside to assist together and almost on equal terms with their masters in creating the material basis of a civilization in which they were here after to share» (Solon and Croesus, с. 161).

⁴⁴ Henri Pirenne, *Les villes du moyen âge*. Bruxelles 1927, с. 1 і далі.

⁴⁵ Там-таки, с. 10 і далі.

⁴⁶ Там-таки, с. 27. Підтвердженням тези про «повернення у глибину континенту» і значення такого повернення для становлення західноєвропейського суспільства є те, що подальший розвиток наземних транспортних засобів, що перевищують рівень античних часів, починається, наскільки можна судити нині, десь на ціле сторіччя раніше, ніж відповідний прогрес у судноплавстві. Той розвиток починається десь між 1050 і 1100 рр., тоді як цей – вочевидь аж близько 1200 р. Щодо цього див.: Lefebvre des Noettes, *De la marine antique à la marine moderne. La révolution du gouvernail*. Paris 1935, с. 105 і далі. Пор. також. Eug. H. Byrne, *Genoese shipping in the twelfth and thirteenth centuries*. Cambridge (Mass.) 1930, с. 5–7.

⁴⁷ A. Luchaire, Louis VII., Philippe Auguste, Louis VIII. Paris 1901 (Lavis, *Histoire de France*, т. III, 1), с. 80.

⁴⁸ Jos. Calmette, *La société féodale*. Paris 1932, с. 71. Див. також працю цього самого автора: *Le monde féodal*. Paris 1934.

⁴⁹ Звичайно право стає відносно стабільним і незмінним завдяки фіксуванню його положень, виокремленню самостійного правового апарату й появі особливого цеху фахівців, що дбають про його збереження. Сама «правова безпека», в якій завжди зацікавлена чимала частина суспільства, значною мірою ґрунтується на цій стабільності права. Її підтримує така зацікавленість. Що ширша територія й більше число людей, які пов'язані між собою і взаємозалежні, то потрібніше спільне право на всій такій території (подібно до того, як потрібна спільна грошова одиниця), то впертіше право та його апарат, котрий, як і грошова одиниця, виступає, зі свого боку, інструментом взаємозалежності, чинять опір будь-яким змінам і зміщенню інтересів, яке веде до таких змін. Це також сприяє тому, що простої загрози з боку «легітимних» органів влади застосувати фізичне насильство протягом тривалого часу здебільшого достатньо для того, щоб змусити окремих людей чи цілі суспільні групи підкорятись нормам права й власності, які колись виникли внаслідок певного співвідношення суспільних сил. Інтереси, пов'язані зі збереженням уже наявних правових і майнових відносин, такі великі, а вага, якої набуває право внаслідок поглиблення взаємозв'язків, така відчутна, що замість щораз нових спроб переглянути співвідношення суспільних сил шляхом фізичної боротьби (до неї завжди схильні люди в суспільствах із низьким рівнем взаємозалежності) приходить готовність підкоритися чинному праву. Й аж коли напруженості й потрясіння всередині самого суспільства набувають надзвичайної глибини, коли інтереси, пов'язані з чинним правом, у великих частинах суспільства починають хитатись, – аж тоді, нерідко після перерв, що тривають цілими

сторіччями, різноманітні суспільні групи вступають у фізичну боротьбу, щоб перевірити, чи зафіксоване право ще відповідає справжньому співвідношенню суспільних сил.

Навпаки, в суспільстві, де переважає натуральне господарство, де люди пов'язані одне з одним не дуже тісно, де індивіду, отже, ще не протистоїть так реально невидиме суспільне ціле, це незриме сплетіння взаємовідносин, завжди сильніше від нього, індивіда, – в такому суспільстві за кожною правовою претензією окремої людини безпосередньо має стояти зрима сила, суспільна вага індивіда, яка підтримує його й захищає. Там, де її нема, де вона викликає сумнів, зазнає поразки й він. Кожен власник тут готовий, – і має бути готовий – у фізичній боротьбі довести, що в нього ще достатньо війсьвової могутності й суспільної сили, щоб висувати «правові претензії». Густому й тісному сплетінню міжлюдських відносин на великій території і з відносно розвиненими комунікаціями відповідає право, яке майже не враховує місцевих та індивідуальних відмінностей – так зване загальне право, тобто право, яке однаковою мірою чинне на всій цій території і яке можна застосовувати щодо всіх людей на ній.

Специфічні взаємозв'язки і взаємозалежності у феодальному суспільстві з його переважно натуральним господарством покладали на відносно невеликі групи, а нерідко й на окремих індивідів функції, що їх нині виконують «держави». Відповідно, й «право» тоді було незрівнянно глибше «індивідуалізоване» й «локальне». Це були зобов'язання й союзи, які поєднували конкретного сюзерена з конкретним васалом, певну групу безземельних селян з певним поміщиком, цих городяни із цим сеньйором, те абатство з тим герцогом. Вивчення таких «правових відносин» дає наочне уявлення про те, що в цій фазі розвитку переплетення суспільних взаємозв'язків і взаємозалежностей людей було не таке густе й тісне, і, відповідно, по-іншому відбувалася суспільна інтеграція, по-іншому складалися стосунки людини з людиною. «Il faut se garder, – пише, наприклад, Піпенн, – d'attribuer aux chartes urbaines une importance exagérée. Ni en Flandre ni dans aucune autre région de l'Europe, elles ne renferment tout l'ensemble droit urbain. Ellesse bornent à en fixer les lignes principales, à en formuler quelques principes essentiels, à trancher quelques conflits particulièrement importants. La plupart du temps, elles sont le produit de circonstances spéciales et elles n'ont tenu compte que des questions qui se débattaient au moment de leur rédaction... Si les bourgeois ont veillé sur elles a travers les siècles avec une sollicitude extraordinaire, c'est qu'elles étaient le palladium de leur liberté, c'est qu'elles leur permettaient, en cas de violation, de justifier leurs révoltes, mais ce n'est point qu'elles renfermaient l'ensemble de leur droit. Elles n'étaient pour ainsi dire que l'armature de celui-ci. Tout autour de leurs stipulations existait et allait se développant sans cesse une végétation touffue de coutumes, d'usages, de privilèges non écrits, mais non moins indispensables.

Cela est si vrai que bon nombre de chartes prévoient elles-mêmes et reconnaissent à l'avance le développement du droit urbain... Le Comte de Flandre accorda en 1127 aux bourgeois de Bruges: «ut de die in diem consuetudinarias leges suas corrigerent», c'est à dire la faculté de compléter de jour leurs coutumes municipales» (Pirenne, Les villes du moyen âge, с. 168.)

Тут ми знову бачимо, що інший стан суспільних взаємозв'язків сприяє формуванню між порівняно невеликими суспільними утвореннями (як, наприклад, місто й великий феодал) відносин, що нагадують ті, котрі нині складаються вже тільки між «державами», а правові угоди в обох випадках улягають тим самим закономірностям, перебуваючи в безпосередній залежності від зміщення інтересів та від співвідношення суспільних сил.

⁵⁰ Jos. Lalmette, La société féodale, с. 70 і далі.

⁵¹ A. Luchaire, La société française au temps de Philippe Auguste. Paris 1909, с. 265.

⁵² Ch. H. Haskins, The Renaissance of the Twelfth Century. Cambridge 1927, с. 55.

⁵³ Там-таки, с. 56.

⁵⁴ Там-таки, с. 56.

⁵⁵ Eduard Wechssler, Das Kulturproblem des Minnesangs. Halle 1909, с. 173.

⁵⁶ Там-таки, с. 174.

⁵⁷ Там-таки, с. 143.

⁵⁸ Там-таки, с. 113.

⁵⁹ Hennig Brinkmann, Entstehungsgeschichte des Minnesangs. Halle 1926, с. 86.

⁶⁰ Eduard Wechssler, там-таки, с. 140.

⁶¹ A. Luchaire, La société française au temps de Philippe Auguste, с. 374.

⁶² Там-таки, с. 379.

⁶³ Там-таки, с. 379–380.

⁶⁴ Pierre de Vaissière, Gentilshommes Compagnards de l'ancienne France. Paris 1903, с. 145.

⁶⁵ Hennig Brinkmann, Entstehungsgeschichte des Minnesangs. Halle 1926, с. 35.

⁶⁶ Eduard Wechssler, там-таки, с. 71.

⁶⁷ Шьонбах (Schönbach) цитує Едуарда Векслера (Eduard Wechssler), (там-таки, с. 74). Про це саме пише й Маріанна Вебер (Marianne Weber, Ehefrau und Mutter in der Rechtsentwicklung. Tübingen 1907, с. 265).

⁶⁸ P. de Vaissière, там-таки, с. 145.

⁶⁹ Eduard Wechssler, там-таки, с. 214.

⁷⁰ Hennig Brinkmann, там-таки, с. 45 і далі. 61, 86 і далі. Щодо цього див. також: C.S. Lewis, *The Allegory of Love, a Study in Medieval tradition*. Oxford 1936, с. II.

«The new thing itself, I do not pretend to explain. Real changes in human sentiment are very rare, but I believe that they occur and that this is one of them. I am not sure that they have «causes», if by a cause we mean something which would wholly account for the new state of affairs, and so explain away what seemed its novelty. It is, at any rate, certain that the efforts of scholars have so far failed to find an origin for the content of Provençal love poetry».

⁷¹ В Англії відповідний вислів і в пізніші часи іноді досить підкреслено вживають лише щодо прислуги. Наприклад, в англійському описі доброго тону за столом (див.. G.G. Coulton, *Social Life in Britain Cambridge 1919*, с. 375) «*curtese and honestie of servantes*» протиставлено «*kynde frendeshyp and company of them that sytte at the supper*».

⁷² Zarnke, *Der deutsche Cato*, там-таки, с. 130, в. 71, с. 132, в. 141 і наст. Про інші аспекти цього першого великого зрушення на шляху опридворення рицарів (виховання й кодекс рицарських орденів у різноманітних країнах) див.: E. Prestage, «*Chivalry*», *A series of studies to illustrate its historical significance and civilizing influence*. London 1928, A. T. Byles, *Medieval courtesy-books and the prose romances of chivalry* (с. 183 і далі).

⁷³ Achilla Luchaire, *Les premiers Capétiens*. Paris 1901, с. 285. Див. також: A. Luchaire, *Louis VI. le gros*. Paris 1890, Introduction.

⁷⁴ A. Luchaire, *Histoire des institutions monarchiques de la France sous les premiers Capétiens (987–1180)*. Paris 1891, т. 2, с. 258.

⁷⁵ Там-таки, с. 17 і далі, с. 31–32.

⁷⁶ Suger, *Vie de Louis le Gros*. Ausg. v. Milinier, p. 8, с. 18–19, цит. за: A. Longnon, *La formation de l'unité française*. Paris 1922, с. 80.

⁷⁷ Vuitry, *Etudes sur le régime financier*. Paris 1878, с. 181.

⁷⁸ A. Luchaire, *Louis VI*, там таки.

⁷⁹ «Установити єдність було легше від Нортумберлендії до Ла-Маншу, ніж від Фландрії до Піренеїв». Petit-Dutaillis, *La Monarchie féodale*. Paris 1933, с. 37. До питання про величину територій див. також. Rob. H. Lowie, *The Origin of the State*. New York 1927. *The Size of State*, с. 7 і далі.

У праці W.M. Macleod, *The Origin and History of Politics*, New York 1931, вказано на те, наскільки навдивовиж стійкі й відносно стабільні були такі великі владні одиниці, як держава інків чи Китай, якщо врахувати їхні примітивні засоби

зв'язку. Тільки глибокий структурно-історичний аналіз взаємодії відцентрових і доцентрових тенденцій та інтересів у цих царствах може допомогти нам зрозуміти процес злиття таких величезних територій і природу їхньої єдності.

Китайська форма централізації проти європейської має, безперечно, свої особливості. Сильна центральна влада вочевидь відносно рано й особливо рішуче викорінила прошарок воїнів. Хай би як проходило це викорінення, з ним пов'язані дві головні особливості структури китайського суспільства: перехід землі до рук селян (що тільки зрідка трапляється в ранній період західноєвропейської історії – наприклад, у Швеції) і посідання постів у владному апараті почасти вихідцями із самого селянства (принаймні, йдеться про цілком пацифіковане чиновництво). Завдяки такій ієрархії чиновників придворні форми цивілізації проникають глибоко в нижні прошарки населення, зазнавши різноманітних трансформацій, вони пускають коріння в кодекс поведінки села. І те, що так часто називали «невойовничою» вдачею китайців, не виражає якоїсь його «природної схильності», це – наслідок того, що прошарок, з яким народ мав постійний контакт і в якого переймав багато моделей поведінки, вже сторіччями не був прошарком воїнів, знаттю, а був мирним і освіченим чиновництвом. Тому за своїм становищем і функціями військова служба й військове ремесло на традиційній шкалі цінностей китайського народу (на відміну від японського) високого місця не посідає. Отож хоч як шлях централізації в Китаї відрізнявся в деталях від процесів централізації в Західній Європі, основу утворення великого територіального об'єднання тут так само становила ліквідація вільних воїнів-конкурентів або поміщиків.

⁸⁰ Про значення монополії на застосування фізичного насильства для побудови «держави» передовсім див.. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1922.

⁸¹ Див. вище, с. 392 і далі. Здається, нема потреби шукати тут, відповідно до нинішнього звичаю, математичну формулу, щоб виразити закономірності механізму монополій. Знайти її, звичайно, можна було б. Але після того виникло б запитання, яке нині загалом навряд чи хто перед собою й ставить; яка *пізнавальна цінність* математичної формули? Наприклад, що вона дає нам для пізнання й розуміння механізму монополій? На таке запитання можна дати відповідь тільки на основі звичайного досвіду.

Хоч у свідомості багатьох людей із формулюванням загальних закономірностей пов'язана певна цінність (принаймні, коли це стосується історичних та соціальних наук), йдеться, звичайно, не про пізнавальну цінність. Ба більше, нерідко така Оцінка заводить саме дослідження в глухий кут. Багато людей *найголовніше* завдання дослідницької роботи вбачають у тому, щоб пояснити всі зміни чимось таким, що не змінюється. І повага до математичних формул не в останню чергу ґрунтується саме на такій оцінці незмінного. Проте цей ідеал і ця шкала цінностей кореняться не в пізнавальному завданні самого дослідження, а в прагненні дослідника до вічності. Загальні закономірності, такі як механізм

монополії чи будь-якої іншої загальної закономірності взаємовідносин, – незалежно від того, сформульовані вони математично чи ні, – не становлять кінцевої мету чи вінець суспільно-історичного дослідження. Розкриття таких закономірностей має сенс як засіб для досягнення іншої кінцевої мети – як засіб для людини дістати інформацію про себе й про світ, у якому вона живе. Цінність розкритих закономірностей полягає тільки в їхній функції пояснювати історичні зміни.

⁸² Див. розд. III («Механізм суспільного розвитку в епоху середньовіччя», с. 319 і далі), а також примітку «Зауваження до поняття «суспільна сила», с. 361.

⁸³ Auguste Longnon, *Atlas historique de la France*. Paris 1889.

⁸⁴ M A. Luchaire, *Histoire des institutions monarchiques*. 1891, т. 1, с. 90.

⁸⁵ Ch. Petit-Dutaillis, *La Monarchie féodale en France et en Angleterre*. Paris 1933, с. 109 і далі.

⁸⁶ A. Cartellieri, Philipp II. August und der Zusammenbruch des angevinischen Reiches. Leipzig 1913, с. 5.

⁸⁷ Див. A. Longnon, *La Formation de l'unité française*. Paris 1922, с. 98.

⁸⁸ Luchaire, Louis VII., Philipp Augustus, Louis VIII. Paris 1901 (*Lavis Hist. d. Fr. III, I*), с. 204.

⁸⁹ Ch. Petit-Dutaillis, *Etudes sur la vie et le règne de Louis VIII*. Paris 1894, с. 220.

⁹⁰ Vuitry, *Etudes sur la régime financier de la France, nouvelle série*. Paris 1883, Т. 1, с. 345.

⁹¹ Там-таки, с. 370.

⁹² Детальний опис цих феодальних домів див. у вид.: A. Longnon, *La Formation de l'unité française*. Paris 1922, с. 224 і далі.

⁹³ Vuitry, там-таки. с. 414.

⁹⁴ Див., напр.: Karl Mannheim, *Die Bedeutung der Konkurrenz im Gebiete des Geistigen*, Verhandlungen des sechsten deutschen Soziologietages. Tübingen 1929, с. 35 і далі.

⁹⁵ G. Dupont-Ferrier, *La formation de l'état français et l'unité française*. Paris 1934, с. 150.

⁹⁶ L. Mirot, *Manuel de géographie historique de la France*. Paris 1929, карта 29. Тут можна знайти також карти до попередніх частин цього дослідження.

⁹⁷ P. Imbart de la Tour, *Les origines de la réforme*. Paris 1905, т. I, кн. I, розд. IV.

⁹⁸ L. Mirot, *Manuel de géographie historique de la France*. Карта 21.

⁹⁹ Henri Hauser, *Besprechung v. G. Dupont-Ferrier, La formation de l'Etat français*. *Revue historique* 1929, Т. 161, с. 381.

- ¹⁰⁰ L.W. Fowles, Loomis Institute, USA. Цит. у: News Review, № 35, с. 32.
- ¹⁰¹ A. Luchaire, Les communes françaises à l'époque des Capetiens directs. Paris 1911, с. 276.
- ¹⁰² Тут, а також у декотрих інших місцях цього дослідження за браком місця ми змушені були випустити частину зібраних матеріалів. Автор сподівається вмістити їх у додатковому томі.
- ¹⁰³ P. Lehugeur, Philippe le Long (1316–1322). Le mécanisme du gouvernement. Paris 1931, с. 209.
- ¹⁰⁴ G. Dupont-Ferrier, La formation de d'Etat français. Paris 1934, с. 93.
- ¹⁰⁵ Brantôme, (Œuvres complètes, publiées par L. Lalanne. T. IV, с. 328 і далі.
- ¹⁰⁶ Mariéjol, Henri IV. et Louis XIII. Paris 1905, с. 2.
- ¹⁰⁷ Там-таки, с. 390.
- ¹⁰⁸ Див., також: Ad. Stölzel, Die Entwicklung des gelehrten Richtertums in deutschen Territorien. Stuttgart 1872, с. 600.
- ¹⁰⁹ Richelieu, Politisches Testament. Ч. I, розд. 3, 1.
- ¹¹⁰ Lavissee, Louis XIV. Paris 1906, с. 128.
- ¹¹¹ St.-Simon, Memoiren, übers. v. Lottheißen. T. II, с. 85.
- ¹¹² Див. Lavissee, там-таки, с. 130.
- ¹¹³ St.-Simon, там-таки. T. I, с. 167.
- ¹¹⁴ St.-Simon. Memoiren (Nouv. éd. par A. de Boislisle). Paris 1910, T. 22. с. 35 (1711).
- ¹¹⁵ Th. v. Aquino, De regimine Judaeorum, Ausg. v. Rom. T. XIX, с. 622.
- ¹¹⁶ Vuitry, Etudes sur le Régime financier de la France. Paris 1878, с. 392 і далі.
- ¹¹⁷ Vuitry, Etudes sur le Régime financier de la France. Nouv. série. Paris 1883, с. 145. Ще одна форма монетаризації феодалних прав під тиском зростання потреб короля в грошах – це звільнення королем та його чиновниками кріпаків за певну грошову суму. Щодо цього див.: Marc Bloch, Rois et Serfs. Paris 1920.
- ¹¹⁸ P. Voillet, Histoire des institutions politiques et administratives de la France. Paris 1898, т. 2, с. 242.
- ¹¹⁹ Там-таки, с. 242.
- ¹²⁰ Vuitry, Etudes sur le Régime financier de la France. Nouv. série. Paris 1883. T. II, с. 48.
- ¹²¹ G. Dupont-Ferrier, La Chambre ou Cour des Aides de Pans, Revue historique. Paris 1932, T. 170, с. 195. Див. також: G. Dupont-Ferrier, Etudes sur les Institutions financières de la France. Paris 1932, T. 2.

¹²² Léon Mirot, *Les insurrections urbaines au début du règne de Charles VI*. Paris 1905, с. 7.

¹²³ Там-таки, с. 37.

¹²⁴ G. Dupont-Ferrier, *La Chambre ou Cour des Aides de Pans*, *Revue historique*. Paris 1932, т. 170, с. 202. Див. також: Petit-Dutaillis, Charles VII, Louis XI, et les premières années de Charles VIII. (Lavissee, *Hist. de France*, IV, 2). Paris 1902.

¹²⁵ Viollet, там-таки, т. III, Paris 1903, с. 465. Див. також: Thomas Basin, *Histoire des règnes de Charles VII et de Louis XI*, hrsg. v. Quicherat. Paris 1855, т. I, с. 170 і далі. Детальніше про організацію фінансів див.: G. Jacqueton, *Documents relatifs à l'administration financière en France de Charles VII à François Ier (1443–1523)*. Paris 1897. Особливо цікава тут книжка під Nr. XIX «*Le vestige des finances*», укладена у формі запитань та відповідей (інструкція для майбутніх фінансових чиновників?).

¹²⁶ Eug. Albèri, *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato*. I. Serie, т. IV, Florenz 1860, с. 18 і далі (*Relazione di Francia di Zaccaria Contarini*, 1492).

¹²⁷ L. v. Ranke, *Zur venezianischen Geschichte*. Leipzig 1878, с. 59. Див. також: H. Kretschmayr, *Geschichte v. Venedig*. Stuttgart 1934, с. 159 і далі.

¹²⁸ Eug. Albèri, *Relazioni degli Ambasciatori Veneti*, I. Serie, т. I, Florenz 1839, с. 232 і далі.

Нерідко – і, безперечно, не без підстав – наголошують на тому, що у Франції перші абсолютистські правителі вчилися в італійських князів, які очолювали міста-держави. Як приклад можна навести такі слова: «*La cour de Rome et la chancellerie vénitienne eussent suffi, à elles seules, pour répandre les doctrines nouvelles de la diplomatie et de la politique. Mais, en réalité, dans le fourmillement des petits Etats qui se partageaient la péninsule, il n'en était pas un qui ne pût fournir des exemples... Les monarchies de l'Europe se mirent à l'école des princes et des tyrans de Naples, de Florence et de Ferrare*» (Gab. Hanotaux, *Le pouvoir royal sous François Ier*, in *Etudes historiques sur le XVIe et le XVIIIe siècle en France*. Paris 1886, с. 7 і далі).

Певна річ, тут, як це часто буває, подібні за своєю структурою процеси протікають у тому самому напрямі, виявляючись спочатку на менших, а потім і на чимдалі більших територіях, і провідні діячі цих більших територій певною мірою використовують, звичайно, досвід і знання форм організації та відносин менших територій. Але й у цьому випадку тільки глибоке порівняльне структурно-історичне дослідження може показати, наскільки процеси централізації й організації влади в італійських містах-державих подібні до відповідних процесів та інститутів у Франції раннього абсолютистського періоду й наскільки вони відмінні саме через те, що з різницями в розмірах завжди пов'язані і якісні структурні різниці. Принаймні розповідь венеційського посла, весь її тон не підтверджує того, що специфічні владні повноваження французького короля й фінансова організація, з якою ці повноваження пов'язані, видаються послу чимось давно й добре знайомим по Італії.

ПРИМІТКИ ДО «ПРОЕКТУ ТЕОРІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ»

¹²⁹ Нині поширена думка про те, що форми суспільного співжиття й окремі суспільні інститути *принципово* слід пояснювати їхньою доцільністю для людей, яких вони об'єднують. Згідно з цією думкою, все має такий вигляд, нібито люди, усвідомлюючи доцільність цих інститутів, колись ухвалили спільне рішення: треба жити одне з одним так, а не інак. Але ця думка – фікція, і вже через це вона – найнудніший основний інструмент досліджень.

Згода індивіда жити в тій чи тій формі з рештою людей, а також виправдання певними цілями самих цих форм (наприклад, форми державного союзу, тобто того, що індивід пов'язаний з рештою людей як буржуа, чиновник, робітник чи селянин, а не як рицар, священик, кріпак або скотар-кочівник) – це щось вторинне. У цьому розумінні індивід надто великого вибору не має. Він народжується в умовах існування певного устрою й певних інститутів і більш чи менш удає пристосовується до них і формується ними. І навіть якщо цей устрій і ці інститути здаються йому не такими вже й чудовими та доцільними, він не в змозі забрати свою згоду назад і вийти за рамки наявного устрою. Він може спробувати його уникнути, ставши авантюристом, волоцюгою, митцем чи письменником, він може, зрештою, втекти на безлюдний острів, але й утікаючи від цього устрою, він залишається його продуктом. Відкидати устрій і втікати від нього – не менша ознака залежності від нього, ніж його прославляти й виправдовувати.

Одне з майбутніх наших завдань полягає в тому, щоб переконливо пояснити природу тієї неминучості, тієї закономірності, на основі якої виникають, зберігаються й зазнають змін певні форми співжиття людей, зокрема й соціальні форми та інститути нашого суспільства. Та ми самі поставимо перешкоду на шляху власного розуміння генезису цих форм та інститутів, якщо спробуємо уявити їх як результати творіння й діянь окремих людей – так немовби їх хтось індивідуально замислював, свідомо обмірковував і планував. Уявлення про те, нібито західноєвропейці від раннього середньовіччя спільними зусиллями й на основі чіткого усвідомлення мети розробляли раціональний план того порядку співжиття й тих інститутів, в умовах яких ми тепер живемо, навряд чи можна підперти фактами. Як це відбувалося насправді, який був історичний шлях цих суспільних форм, можна зрозуміти тільки на основі дослідження, зорієнтованого факти й насиченого емпіричним матеріалом. Ми тут спробували проаналізувати тільки частину цього шляху, розглядаючи його з погляду державної організації. Але так ми прийшли до висновків, які мають досить загальне значення, зокрема, до розуміння природи суспільно-історичних процесів. Ми переконалися в тому, що майже нічого не досягнемо, якщо пояснюватимемо такі інститути, як «держава», виходячи з раціонального визначення мети.

Цілі, замисли і вчинки одних індивідів постійно переплітаються з цілями, замислами і вчинками інших. Однак таке переплетіння планів і дій багатьох людей, яке, крім того, постійно переходить із покоління в покоління, саме собою не становить чогось запланованого. Його не можна зрозуміти, виходячи з планів та цілей окремих людей, а також за аналогією з їхніми планами та цілями. Тут ми маємо справу з особливими явищами та закономірностями. Так, внаслідок того, що багато людей ставлять перед собою ту саму мету – прагнуть одержати ту саму ділянку землі, заволодіти тим самим ринком збуту чи посісти ту саму суспільну позицію, – стається те, чого не ставило собі за мету й не планувало жодне з них, а саме, специфічними суспільний феномен конкуренції з власними закономірностями, про які йшлося вище. Поглиблення поділу функцій, інтеграція дедалі більших територій у формі держав і численні інші суспільно-історичні процеси також не були результатом здійснення планів багатьох людей, а протікали як щось ніким не сплановане й ставали наслідком взаємодії і протидії таких планів.

Тільки такий підхід до досягнення своєрідної закономірності переплетіння індивідуальних планів та дій у формах співжиття може дати краще розуміння й самого феномена індивідуальності. Спільне життя людей, сплетіння їхніх планів і намірів, зв'язки між ними – все це, аж ніяк не знищуючи людської індивідуальності, становить те середовище, в якому вона розвивається. Це середовище встановлює індивіду межі, але водночас воно й дає йому більший чи менший простір для дій. Суспільне людське плетиво – це той субстрат, з якого людина виплітає і в який вона безперервно вплітає свої індивідуальні цілі. Але самого цього плетива і його історичних трансформацій загалом насправді ніхто і не планує, і не ставить собі за мету.

Детальніше про це див.: N. Elias, *Die Geschichte der Individuen*. Basel 1939 (уперше цю працю надруковано в: *Jahrbuch der schwedischen Gesellschaft für Philosophie und Spezialforschung*. Uppsala 1939).

¹³⁰ Обговорення проблеми соціальних процесів див. у: *Social Problems and Social Processes*. Selected Papers from the Proceedings of the American Sociological Society 1932, hrsg. v. E. S. Bogardus. Chicago 1933. Критичний огляд давніх біологізаторських уявлень про соціальні процеси див. у: W. F. Ogburn, *Social Change*. London 1923, с. 56 і далі: «The publication of the «Origin of Species», setting forth a theory of evolution of species in terms of natural selection, heredity and variation created a deep impression on the anthropologists and sociologists. The conception of evolution was so profound that the changes in society were seen as a manifestation of evolution and there was an attempt to seek the causes of these social changes in terms of variation and selection... Preliminary to the search for causes, however, attempts were made to establish the development of particular social institutions in successive stages, a evolutionary series, a particular stage necessarily preceding another. The search for laws led to many hypotheses

regarding factors such as geographical location, climate, migration, group conflict, racial ability, the evolution of mental ability, and such principles as variation, natural selection, and survival of the fit. A half-century or more of investigations on such theories has yielded some results, but the achievements have not been up to the high hopes entertained shortly after the publication of Darwin's theory of natural selection.

The inevitable series of stages in the development of social institutions has not only not been proven but has been disproven...»

Про нові тенденції в дискусіях навколо проблеми історичних змін див.: A. Goldenweiser, *Social Evolution in Encyclopedia of Social Sciences*, New York 1931, т. 5, с. 656 і далі (тут подано також широку бібліографію). Стаття завершується такими міркуваннями: «Since the World War students of the social sciences without aiming at the logical orderliness of evolutionary schemes have renewed their search for relatively stable tendencies and regularities in history and society. On the other hand, the growing discrepancy between ideals and the workings of history is guiding the sciences of society into more and more pragmatic channels. If there is social evolution, whatever it may be, it is no longer accepted as a process to be contemplated, but as a task to be achieved by deliberate and concerted human effort».

Це дослідження процесу цивілізації відрізняється від прагматистських прагнень саме тим, що ми, перше ніж висловити бажання стосовно того, що має бути, намагаємося з'ясувати, що було і що є, а також чому, з яких причин стало так, як було і як є. Нам здається, що не діагноз треба ставити в залежність від терапії, а навпаки – терапію від діагнозу.

Щодо цього пор.: Fr. J. Teggart, *Theory of History*, New Haven 1925, с. 148 («...the investigation of 'how things have come to be as they are'...»).

¹³¹ Пор.: E.C. Parsons, *Fear and Conventionality*. New York, London 1914. На інший погляд натрапляємо, напр., у праці: W. G. Sumner, *Folkways*. Boston 1907, с. 419 («It is never correct to regard any one the taboos as an arbitrary investion or burden laid on society by tradition without necessity... they have been sifted for centuries by experience, and those which we have received and accepted are such as experience has proved to be expedient»).

¹³² Прекрасне уявлення про це дають приклади, які наводить Гейзінга (див.: J. Huizinga, *Der Herbst des Mittelalters*. München 1924, розд. I, с. 239 і далі). Сказане вище стосується, наприклад, і сучасних суспільств зі спорідненою структурою на Сході, а також так званих «примітивних» суспільств на різноманітних стадіях розвитку (з урахуванням типу, ступеня й глибини переплетіння взаємозв'язків).

Наскільки діти в нашому суспільстві – хоч як впливає на них розвинена цивілізація – ще наслідують манери іншого стандарту поведінки з властивим йому простим і прямолінійним виявом почуттів, з різкими переходами від одних афектів до інших, їм протилежних, видно, наприклад, із розповіді про те, що

дітям подобається в кіно (Daily Telegraph, 12 Febr. 37). «Children, especially young children, like aggression... They favour action, action and more action. They are not averse from the shedding of blood, but it must be dark blood. Virtue triumphant is cheered to the echo, villainy is booed with a fine enthusiasm. When scenes of one alternate with scenes of the other, as in sequences of pursuit, the transition from the cheer to the boo is timed, to a split second».

З іншою силою вияву емоції, з їхніми коливаннями в протилежні боки – то до страху, то до насолоди, то до симпатії, то до антипатії – якнайтісніше пов'язана й специфічна структура табу в простіших суспільствах. Вище (с. 506 і далі, особл. с. 510–511) ми вже вказували на те, що в Західній Європі епохи середньовіччя глибше, інтенсивніше, а тому й суворіше, ніж на пізніших ступенях розвитку цивілізації, заявляли про себе вияви інстинктів та афектів зі сфери не лише насолоди, а й заборони, як, наприклад, схильність до самокатування та аскетизму.

Щодо цього див. також R. H. Lowie, Food Etiquette («Are we civilized?» London 1929, с. 48): «...the savage rules of etiquette are not only strict, but formidable. Nevertheless, to us their table manners are shocking».

¹³³ Див.: Ch.H. Judd, The Psychology of Social Institutions. New York 1926, с. 105 і далі. Пор. також: с. 32 і далі, с. 77 і далі.

¹³⁴ Вступ Амело де ла Уссе до франц. перекладу «Настільного оракула» Грасіана (Париж, 1684). Грасіанів «Oraculo Manuale» французькою з'явився 1647 р. під назвою «L'Homme de Cour» і в XVII–XVIII ст. тільки у Франції виходив близько двадцятьох разів. До певної міри це – перший підручник придворної психології, так само як книжка Мак'явелі «Державець» була першим класичним підручником придворно-абсолютистської політики. Щоправда, Мак'явелі більшою мірою, ніж Грасіан, промовляє з позиції державця й виправдує «державний інтерес» абсолютизму, що народжується. Іспанський єзуїт Грасіан усім своїм єством зневажає державний інтерес. Самому собі й решті людей він тлумачить правила великої придворної гри як щось таке, чому неминуче треба підкоритись, тому що інакше просто не можна.

Та не менш прикметно й те, що, попри всі відмінності способів поведінки, описаних Мак'явелі та Грасіаном, в очах людей буржуазного середнього стану ці способи були більш чи менш «аморальні», хоч така поведінка й таке світовідчуття траплялися, поза всяким сумнівом, і в буржуазному світі. У цьому осуді придворної психології й придворних манер із боку далеких від двору буржуа дається взнаки специфічна різниця у суспільному моделюванні загалом. Суспільні вимоги й заборони входять у психіку далеких від двору буржуазних прошарків не так, як у психіку придворних прошарків. «Над-я» в буржуа формується глибше і з багатьох поглядів суворіше. Агресивність у повсякденному спілкуванні людей у буржуазному світі хоч і не зникає, безперечно, з практики

зовсім, проте вона інтенсивніше, ніж у придворних, витісняється зі свідомості й тепер уже належить до того, чого не може висловити письменник, та й узагалі не може сказати вголос будь-хто.

У придворно-аристократичних прошарках гасло «Ти повинен» дуже часто вже не виступає як заклик до розважливості, продиктований практичною потребою спілкуватися з людьми. У цих колах зі свідомості дорослої людини ніколи не зникає те, що йдеться про вимоги, які вона повинна ставити перед собою, позаяк живе серед людей. У буржуазних прошарках середнього стану відповідні вимоги й заборони часто пускають коріння в індивіди ще в ранньому дитячому віці й багато глибше; вони виступають не як практичні засади життєвської мудрості, а як імпульси сумління, що функціонують напівавтоматично. Тому накази власного «над-я» «Ти повинен» і «Ти не повинен» тут багато постійніше й глибше втручаються в спостереження й опрацювання того, що є. Щодо цього можна навести безліч прикладів, але візьмімо бодай один із них. У своїй настанові «*Connaître à fond le caractere de ceux avec qui l'on traite*» (№273) Ґрасіан із-поміж іншого пише: «*N'attends presque rien de bon de ceux qui ont quelque défaut naturel au corps; car ils ont coutume de se venger de la Nature...*» Один із буржуазних трактатів про манери поведінки, який був також дуже поширений в Англії XVII ст. і який став джерелом відомих правил Джорджа Вашингтона (Francis Hawkins, *Youth's Behaviour*. 1646 р.), на перше місце ставить «Ти не повинен» і цим надає й поведінці, й спостереженню за людьми іншого морального трактування (№31): «*Scorne not any for the infirmities of nature, which by no art can be amended, nor do thou delight to put them in minde of them, since it very oft procures envye and promotes malice even to revenge*».

Одне слово, у Ґрасіана, як згодом, скажімо, у максимах Ларошфуко та Лабрюєра, знаходимо всі ті манери поведінки, котрі описує, наприклад, Сен-Сімон з практики придворного життя. Ґрасіан знову й знову вказує на необхідність стримувати афекти: «*N'agir jamais durant la passion. Autrement, on gâtera tout*» (№287). Або: «*L'homme prévenu de passion parle toujours un langage différent de ce que sont les choses, la passion parle en lui et non la raison*» (№273). Тут ми бачимо «психологічну настанову» завжди зважати на людську вдачу: «*Connaître à fond le caractere de ceux avec qui l'on traite*» (№273). Або результат цього: «*Tous ceux qui paraissent fous, le sont, et encore la moitié de ceux, qui ne le paraissent pas*» (№201). Потрібно вдаватися до самоаналізу: «*Connaître son défaut dominant*» (№225). Не завжди треба казати цілковиту правду: «*Savoir jouer de la vérité*» (№210). Висловлено думку про те, що істина полягає в тому, щоб жити по правді, закладений в субстанції людини, а не в якихось окремих її словах: «*L'homme substantial. Il n'y a que la Vérité, qui puisse donner une véritable réputation; et que la substance, qui tourne à profit*» (№175). Потрібно вчитися передбачати: «*Pencer aujourd'hui pour demain, et pour longtemps*» (№151). Треба знати міру в усьому: «*Un Sage a compris toute la sagesse en*

се précepte, RIEN DE TROP» (№82). Специфічну для придворної аристократії форму досконалості становлять відшліфовані зусібич і помірні риси трансформованої природної людської вдачі – легкість, привабливість, нова краса створіння, що стало людиною: «Le JE-NE-SAIS-QUOI. Sans lui toute beauté est morte, toute grâce est sanc grâce... Les autres perfections sont l'ornement de la Nature, le Je-ne-sais-quoi est celui des perfections. Il se fait remarquer jusque dans la manière de raisonner...» (№127). А ось думка про людину, позбавлену афектації: «L'homme sans affectation. Plus il y a de perfections et moins il y a d'affectation. Les plus éminentes qualités perdent leur pris, si l'on y découvre de l'affectation, parce qu'on les attribue plutôt à une contrainte artificieuse qu'au vrai caractère de la personne» (№123). Війна між людьми неминуча, але провадити її слід гідно: «Faire bonne guerre. Vaincre en scélérat, ce n'est pas vaincre, mais bien se laisser vaincre. Tout ce qui sent la trahison, infecte le bon renom» (№165). У цих приписах поведінки знов і знов знаходимо обґрунтування потреби враховувати інтереси решти людей, дбати про свою репутацію, про своє добре «реноме» – одне слово, обґрунтування *внутрішньої* необхідності, зумовленої необхідністю суспільною. Релігія тут відіграє незначну роль. Бог з'являється лише десь на відстані, немовби поза межами людського кола. Будь-яке добро до людини приходить теж від інших людей: «Faire des amis. Avoir des amis, c'est un second être... tout ce que nous avons de bon dans la vie, dépend d'autrui» (№111).

Таке обґрунтування вимог та приписів не вічним моральним законом, а «зовнішньою» необхідністю, посиленням на решту людей, становить причину того, що ці максими й увесь кодекс придворної поведінки видається буржуазному спостерігачеві більш чи менш «аморальним» чи принаймні «аж надто реалістичним». Зраду в буржуазному світі сприймають як щось неприпустиме не з практичних міркувань, не через потребу зберігати серед людей «добре ім'я», а через внутрішній голос, через власне сумління, одне слово, з огляду на моральну заборону. Таку саму трансформацію в структурі вимог та заборон ми бачили й тоді, коли розглядали звичаї за обіднім столом, під час купання та інших елементарних відправлень людини. Те, що в придворно-аристократичних колах у дорослого індивіда регулювала вимога безпосередньо враховувати думку решти людей, страх перед цими людьми, в індивіда буржуазного світу стає формою внутрішнього примусу. Тут поведінка дорослого індивіда залежить уже не безпосередньо від страху перед людьми, а від «внутрішнього голосу», страху, що його автоматично відтворює власне «над-я», – утобто від моральної вимоги, яка не потребує обґрунтування.

¹³⁵ Про процес цивіл. див. т. I цього видання.

¹³⁶ Ch. H. Haskins, *The Spread of ideas in the Middle Ages*, in *Studies in Mediaeval Culture*. Oxford 1929, с. 92 і далі.

¹³⁷ Див. вище: с. 365 і далі. Крім любовних пісень, є багато інших матеріалів,

які засвідчують – і нерідко ще яскравіше – цей стандарт. Див., наприклад, невеликий прозовий трактат «De Amore» Андреаса Капеллануса з оточення Марії Шампанської, а також середньовічну жіночу літературу загалом.

¹³⁸ Ch. H. Haskins, там-таки, с. 94.

¹³⁹ Див. «Процес цивілізації», т. I.

¹⁴⁰ Див. вище: с. 316 і далі.

¹⁴¹ La Bruyère, Caractères, Paris, De la Cour. (Œuvres 1922, т. II, с. 237, №64, див. також с. 248, №99: «Dans cent ans le monde subsistera encore en son entier: ce sera le même théâtre et les mêmes décorations, ce ne setont plus les mêmes acteurs. Tout ce qui se réjouit sur une grâce reçue, ou ce qui s'attriste et se désespère sur un refus, tous auront disparu de dessus la scène. Il s'avance déjà sur le théâtre d'autres hommes qui vont jouer dans une même pièce les mêmes rôles... Quel fond à faire sur un personnage de comédie!» Яке ж глибоке ще тут відчуття незмінності, а відтак і неминучості ладу, який існує! Воно багато глибше, ніж у тій пізнішій фазі, коли поняття «civilisation» починає витісняти поняття «civilité».

Щодо цього пор. також слова з розділу «Des Jugements»: «Tous les étrangers ne sont pas Barbares, et tous nos Compatriotes ne sont pas civilisez».

¹⁴² La Bruyère, там-таки, с. 247, №94.

¹⁴³ Там-таки, с. 210, №2; див. також с. 211, №10: «La cour est comme un édifice bâti de marbre: je veux dire qu'elle est compose d'hommes fort durs, mais fort polis». Пор. також прим. 134.

¹⁴⁴ St.-Simon, там-таки, с. 63.

¹⁴⁵ «Процес цивілізації», т. I.

¹⁴⁶ Ranke, Französische Geschichte, кн. 10, розд. 3.

¹⁴⁷ St.-Simon, там-таки, т. 22, с. 20, 22 і далі (1711). У цих бесідах ідеться не більше, не менше, ніж про спробу схилити наступника трону до іншої форми правління, яка передбачає зміну рівноваги сил між верхівкою буржуазії і верхівкою придворної аристократії на користь останньої. Владу «перів» – а це мета Сен-Сімона та його друзів – потрібно відновити. Насамперед із рук буржуазії до рук високого дворянства мають перейти найвищі державні пости – міністерські посади. Таку спробу за дуже активної участі Сен-Сімона робить, по суті, регент відразу після смерті Людовіка XIV. Але ця спроба зазнає поразки. Французькому дворянству не вдається зробити те, що вдалося зробити англійському: стабілізувати панування аристократії, створивши більш чи менш суворі правила боротьби між різноманітними групами й кліками за вирішальні політичні позиції. Напруженості й суперечності інтересів між верхівкою аристократії й верхівкою буржуазії у Франції незрівнянно глибші, ніж в Англії. Під да-

хом абсолютизму вони постійно нагадують про себе. Але боротьба, як і в будь-якій сильній монархії, триває в оточенні самодержавця, у найвищому колі, за причиненими дверима. Сен-Сімон – один із головних учасників цієї таємної боротьби.

¹⁴⁸ «Процес цивілізації», т. I, с. 178 і далі. Щодо загальної проблеми почуття сорому див. також. The Spectator, 1807, т. 5, №373. «If was put to define Modesty, I would cali it, The reflection of an ingenuous Mind, either when a Man has committed an Action for which he censures himself, or fancies that he is exposed to the Censure of others». Див. там-таки зауваження щодо різниці між почуттям сорому в чоловіків і жінок.

¹⁴⁹ «Процес цивілізації», т. I.

¹⁵⁰ Там-таки.

¹⁵¹ Там-таки.

¹⁵² Дослідники не раз намагалися пояснити національну вдачу англійців або окремі її риси, виходячи з географічного розташування, тобто острівного характеру їхньої країни. Та якби «острівний» характер як природна даність впливав на національну вдачу острів'ян, тоді представники решти острівних націй мали б такі самі риси вдачі, і за поведінкою та габітусом найближче до англійців стояли б, либонь, японці.

Національну вдачу острів'ян визначає не острівне розташування як таке, а значення цього фактора для загальної структури розташованого на острові суспільства. Особливість історичного розвитку Англії, на відміну від Японії, полягала в тому, що ця країна, по суті, не мала кордонів, а воєнні заслуги (чи, правильніше сказати, солдатське ремесло) не мали тут особливого престижу й високого статусу порівняно з рештою соціальних функцій.

В Англії дворянству, яке досягло відносного внутрішнього миру, разом із чільними буржуазними прошарками досить рано вдається відчутно обмежити й узяти під суворий контроль військову королівську владу і насамперед застосування інструментів насильства в самій країні. Створенню такої структури монополії на насильство справді сприяв острівний характер країни, і в цьому сенсі він, безперечно, відіграв певну роль у формуванні специфічної національної вдачі англійців. Як тісно окремі риси англійського «над-я» – чи, коли хочете, сумління – пов'язані з цією структурою монополії на насильство, видно з того, що в Англії ще й нині «conscientious objector» може з мотивів сумління відмовитися нести військову службу. Тут і досі дуже поширене уявлення про те, що загальна військова повинність – це небезпечне обмеження індивідуальної свободи. Певно, не буде помилкою припустити, що в Англії нонконформістські рухи та організації протягом сторіч так яскраво виявлялись і так добре збереглися тільки завдяки тому, що офіційна церква тут не підтримувала поліційного й військово-

го апарату такою мірою, як це робили, скажімо, місцеві церкви у протестантських державах Німеччини. Зовнішній примус, який обмежує застосування збройного насильства, в Англії також починає виявлятися багато раніше, ніж у решті великих континентальних країн, а відтак він швидше, ніж на континенті, перетворюється на внутрішній примус – особливо там, де йдеться про державне життя. У такий спосіб, тобто як елемент суспільної історії, острівний характер і вся природа країни всіляко сприяє, по суті, формуванню національної вдачі.

¹⁵³ «Процес цивілізації», т. I. Див. також: A. Loewe, *The Price of Liberty*. London 1937, с. 31: «The educated German of the classical and post-classical period is a dual being. In public life he stands in the place which authority has decreed for him, and fills it in the double capacity of superior and subordinate with complete devotion to duty. In private life he may be a critical intellectual or an emotional romantic... This educational system has come to grief in the attempt to achieve a fusion of the bureaucratic and the humanist ideals. It has in reality created the introverted specialist, unsurpassed in abstract speculation and in format organization, but incapable of shaping a real world out of his theoretical ideals. The English educational, ideal does not know this cleavage between the world within and the world without...»

¹⁵⁴ Див. вище. с. 365 і далі.

¹⁵⁵ Див. вище, с. 394 і далі, с. 398 і далі. Ми вже не раз наголошували на тому, що глибина суперечностей між різноманітними владними одиницями нерозривно пов'язана з глибиною суперечностей та суспільним устроєм загалом у кожній із них. Показано, що такі взаємозв'язки виникають уже в ранній період західноєвропейської історії, у феодалному суспільстві з переважно натуральним господарством. Унаслідок зростання населення розширюються форми експансії та конкурентної боротьби, наприклад, дрібніші рицарі прагнуть заволодіти ділянкою землі, а більші – графи, князі та королі – розширити свої володіння коштом інших. Але це – не просто наслідок зростання населення, а наслідок зростання населення у зв'язку з тодішніми відносинами власності, з монополізацією частиною рицарів найважливішого засобу виробництва в цьому суспільстві. Від певного часу земля була надійно закріплена у володінні одних, тоді як сім'ям та індивідам, котрі її ще не мали, досягнути до неї ставало чимдалі важче – відносини власності щодалі зміцнювались. У такій суспільній ситуації внаслідок подальшого кількісного зростання селянських та рицарських верств і неухильного зниження життєвого стандарту багатьох людей у суспільстві виникає тиск, який пронизує всього його знизу догори. Він дає про себе знати як на окремих територіях, так і між ними, загострюючи напруженості та конкурентну боротьбу й стимулюючи дію механізму конкуренції (див. вище, с. 340, 346, 357 і далі). Достоту так в індустріальному суспільстві тиск у середині окремих владних одиниць залежить не від абсолютної кількості населення й тим більше не просто від його приросту, а від густоти населення в

поєднанні з наявними відносинами власності, тобто з відносинами між тими, хто у формі необмеженої монополії розпоряджається можливостями, й тими, хто таких можливостей позбавлений.

Те, що суспільний тиск у різних владних одиницях Західної Європи неоднаковий, показують уже поверхові спостереження. Але поки що ми не маємо наукового інструментарію, достатнього для того, щоб глибоко проаналізувати різні рівні тиску, як не маємо й вивірених схем спостереження, щоб із точністю виміряти силу цього тиску, скажімо, порівнюючи його в різноманітних владних одиницях. Очевидно одне, визначити й проаналізувати цей «внутрішній тиск» ми можемо тільки з боку життєвого стандарту, якщо під ним розуміти не лише купівельну спроможність, а й робочий час та затрати праці, необхідні для того, щоб домогтися цієї купівельної спроможності. Крім того, ми не зрозуміємо цього тиску й напруженостей у людському союзі, якщо розглядатимемо життєвий стандарт різноманітних його прошарків статично, тобто на певний момент часу, а потім порівнюватимемо ці відмінності з іншими союзами. Їх треба порівнювати протягом тривалих відтинків часу. Силу напруженостей і силу згаданого тиску в суспільстві часто можна визначити не за абсолютним рівнем життєвого стандарту, а за гостротою й раптовістю, з якою цей стандарт у певних прошарках переходить від одного рівня до іншого. Щоб зрозуміти ступінь тиску й глибину напруженостей усередині певного союзу, потрібно мати перед очима всю історичну лінію розвитку життєвого стандарту різноманітних прошарків цього союзу.

Це – та причини, з якої не можна розглядати одну з промислово розвинених націй окремо, якщо ми хочемо мати чітке уявлення про напруженості й глибину тиску в ній. Бо те, наскільки високий життєвий рівень певного суспільного прошарку, можна з'ясувати, порівнюючи його з рештою прошарків; так само й життєвий стандарт кожної нації визначає її становище у функціональному сплетінні всіх націй і владних союзів на планеті. Якщо й не в усіх, то принаймні в більшості промислових владних союзів Європи життєвий стандарт, досягнутий у процесі індустріалізації, можна підтримувати лише за умови постійного імпорту сільськогосподарських продуктів і сировини. Цей імпорт можна сплачувати або з надходжень від великого експорту, або з надходжень від капіталовкладень в інших країнах чи за рахунок золотого резерву. Отож не тільки внутрішній тиск, загроза зниження чи й уже фактичне зниження життєвого стандарту широких верств підтримує й за певних обставин загострює конкуренцію між різноманітними індустріальними владними одиницями, а й ця міждержавна конкуренція, зі свого боку, також великою мірою сприяє посиленню суспільного тиску в того чи того партнера з кола націй-конкурентів.

До певної міри все це стосується, звичайно, й країн, котрі експортують переважно сільськогосподарську продукцію та сировину. Це стосується, по суті, всіх

тих країн, які беруть участь у міжнародному поділі праці й виконують певну функцію в сплетінні міждержавних зв'язків. Їхнє населення може підтримувати свій життєвий стандарт, тільки маючи достатні можливості для відповідного експорту й імпорту товарів. Але чутливість різноманітних країн до коливань у міжнародному обміні, до спадів, до повільних чи швидких змін у конкурентній боротьбі дуже неоднакова. Особливо чутливі до них державні об'єднання з відносно високим життєвим рівнем, де рівновага між власною промисловою і власною сільськогосподарською продукцією значною мірою зміщена на користь першої і де обидва сектори великою мірою залежать від імпорту сировинних матеріалів. Ця залежність стає ще більшою, коли доходів від капіталовкладень за кордоном чи золотого резерву країни бракує для того, щоб підтримувати баланс, і коли, крім того, нема можливості «експортувати людей» у формі еміграції. Але це – окреме питання, яке потребує вивчення глибшого, ніж воно тут можливе. Та лише так, шляхом глибокого дослідження можна краще з'ясувати, наприклад, те, чому напруженості у збалансованій системі європейських держав виявляються більшими, ніж, скажімо, в системі держав Південної та Центральної Америки.

Нерідко зринає думка про те, що для загального добра всіх партнерів потрібно лише надати високорозвиненим індустріальним країнам можливості провадити вільну економічну конкуренцію. Але ця вільна «гра сил» насправді означає жорстоку конкурентну боротьбу, яка улягає тим самим законам, що й вільна конкуренція в будь-якій іншій сфері. Рівновага між державними союзами – конкурентами надзвичайно нестійка. Вона має тенденцію до специфічних зміщень, напрям яких можна визначити, однак, тільки в процесі тривалих спостережень. Економічна конкуренція між високорозвиненими індустріальними державами, попри всі коливання, обертається на користь одних і на шкоду інших. Експортні й імпортні можливості країн, котрі стають слабкішими, звужуються. Державі, що опиняється в такій ситуації (якщо вона, як уже сказано, не може відшкодувати втрат за рахунок доходів від своїх закордонних капіталовкладень або за рахунок золотого резерву), залишаються тільки дві можливості: або нарощувати експорт (скажімо, шляхом зниження експортних цін), або обмежувати імпорт. І те, й те призводить – безпосередньо чи опосередковано – до зниження життєвого рівня населення. Ті, хто в цій монополійній системі розпоряджається економічними можливостями, намагаються перекласти тягар такого зниження на тих, хто таких можливостей не має; і ці другі виявляють, що опинилися в подвійному кільці монополістів – тих, що у власній країні, й тих, що представляють чужі держави. Тиск ізнизу підштовхує власних монополістів, а відтак і державу загалом, до конкурентної боротьби з рештою держав. Так напруженості всередині різноманітних владних одиниць і напруженості між ними поглиблюють одні одних. Таке – і на цьому слід наголосити – тільки одне, поза

всяким сумнівом, із безлічі різноманітних переплетінь зв'язків. Але вже сама згадка, хай навіть фрагментарна, про ці переплетіння може дати уявлення про примусовий характер і силу нинішніх механізмів монополії та міждержавної конкурентної боротьби.

¹⁵⁷ Див. вище, с. 444–446. Систематизований огляд сучасних теорій виникнення держав подано у: W. C. Macleod, *The Origin and History of Politics*, с. 139 і далі.

¹⁵⁷ Див. вище, с. 401 і далі.

¹⁵⁸ Див. вище, с. 536 і далі, особливо с. 541 і далі.

¹⁵⁹ Див. вище, с. 506 і далі, с. 524, с. 558 і далі.

¹⁶⁰ Див. вище, с. 523 і далі, с. 530, 533–535, 552 і далі; пор. також: E. C. Parsons, *Fear and Conventionality*, с. XIII. Тут сказано: «Conventionality rests upon an apprehensive state of mind...» А на с. 73: «Table manners are, I suppose, one of our most market class distinctions». Наведено також слова з праці В. Джеймса (W. James, *Principle of Psychology*. New York 1890, с. 121): «Habit is thus the enormous fly-wheel of society, its most precious conservative agent. It alone is what keeps us all within the bounds of ordinance, and saves the children of fortune from the envious uprising of the poor, it alone prevents the hardest and most repulsive walks of life from being deserted by those brought up to tread therein».

Загальне питання, якому присвячено це дослідження, вже давно розглядає американська соціологія. Так, напр., у Самнера (W. G. Sumner, *Folkways*. Boston 1907, с. 412) читаємо: «When, therefore, the ethnographers apply condemnatory or depreciatory adjectives to the people whom they study, they beg the most important question which we want to investigate; that is, what are standards, codes, and ideas of chastity, decency, propriety, modesty etc. and whence do they arise? The ethnographical facts contain the answer to this question, but in order to reach it we want a colorless report of the facts». Навряд чи варто казати про те, що це стосується не тільки досліджень чужих і простіших суспільств, а й нашого власного суспільства та його історії.

Проблему, що стоїть перед цим нашим дослідженням, останнім часом особливо чітко сформулював Джад (Ch. H. Judd, *The Psychology of Social Institutions*. New York 1926, с. 276), хоч розв'язати її він намагається іншим шлях, ніж ми. «This chapter will aim to prove that the types of personal emotions which are known to civilized men are products of an evolution in which emotions have taken a new direction... The instruments and means of this adaptation are the institutions, some of which have been described in foregoing chapters. Each institution as it has become established has developed in all individuals who come under its influence a mode of behavior and an emotional attitude which conform to the institution. The new mode of behavior and the new emotional attitude could not have been perfected until the institution itself was created.

The effort of individuals to adapt themselves to institutional demands results in what may be properly described as a wholly new group of pleasures and displeasures».

Усі виділення в цитатах обох томів зроблено автором

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Основою для цього видання послужило друге, доповнене вступом видання «Процесу цивілізації», яке вийшло 1969 р. у бернському видавництві «Франке» (Francke). Текст опрацьовано. Перевірено згадані та/або процитовані Еліасом джерела; посилання, яких бракувало, по змозі доповнено, допрацьовано англійські варіанти в другому томі, а також окремо подано переклади всіх чужомовних цитат*.

Текст відтворено принципово без жодних відступів від оригіналу. Виправлення внесено тільки у тому разі, коли помічено очевидну друкарську чи синтаксичну помилку. У пунктуацію внесено зміни проти оригіналу лише в незрозумілих місцях. У примітках зроблено виправлення та доповнення лише там, де помічено хибні чи незрозумілі посилання на цитати.

Примітки 44 і 45 першого тому, яких у попередніх виданнях не було, внесено додатково.

Без окремих зауважень:

- виправлено очевидні друкарські помилки;
- виділення розрядкою замінено на виділення курсивом;
- лапки в цитатах подано в уніфікованій формі;
- місцями додано відсутні лапки;
- зміст кожного тому винесено на його початок;
- у вступі сторінки пронумеровано арабськими цифрами, а в тексті нумерацію продовжено;

Усі чужомовні цитати й переклади, здійснені самим Еліасом, звірено і, в разі потреби, уточнено.

У «Бібліографії» подано перелік використаних Еліасом джерел із зазначенням повних бібліографічних даних.

У разі, коли вказівки про місце й рік видання бракувало, подано по змозі дані того видання, яке є в British Library, позаяк Еліас писав свою працю переважно там, і майже всі використані ним книжки (а особливо ті, що присвячені манерам поведінки) можна знайти в цій бібліотеці. Якщо відповідного джерела у фондах чи каталогах British Library не виявлялося, наведено дані стандартного

*Переклади готували Гайке Гаммер, Регіна Гунке, Ізабелла Май та Гайдрун Опіц; у складанні апарату брали участь також Ніна Альферс, Ніна Баур, Кордула Бюксе, Гайке і Стефан Дірбахи, Ілька Нойман, Керстін Ніколайзен і Гвідо Веспермак; матеріали надали Йоган Гоудсблом, Ган Ізраельс та Віллем Кранендонк; окремі поради давав Клаус Крістіан Кьонке.

видання того часу, коли створювався «Процес цивілізації».

Доповнення редактора взято у квадратні дужки.

ПЕРЕКЛАДИ*

324, 36–37 Поки той довго зволікав, у Європі, навіть у державі його батька Карла, повиростало багато маленьких королів.

327, 20–25, 3 Настав день, коли нащадок Карла Великого, оточений землевласниками – правителями у своїх маєтках – уже не міг утримати людей у себе на службі інакше, ніж роздаючи їм лени й звільняючи їх від податків; тобто, щоб привчязати цих людей до себе, він робив їх щораз незалежнішими, а щоб правити далі, він мусив щораз більше відмовлятися від влади.

347, 29 – ті, що моляться, ті, що б'ються, ті, що працюють.

354, 3-29 ...Рабська праця справляє негативний вплив на працю вільних людей. Вона Завдає їй шкоди в потрійному розумінні; відвертає увагу від виробництва частини чоловіків, які змушені наглядати за рабами й захищати націю, поширює Загальну упередженість проти фізичної праці й будь-якої форми зосередженої діяльності; витісняє – що особливо важливо – вільних робітників із тих сфер, де працюють раби. Так само, як за законом Грешема погана монета витісняє добру, в будь-якій професії чи галузі рабська праця, показує досвід, витісняє вільну. Це приводить до того, що в тій чи тій сфері вже важко знайти молоду зміну навіть на високі пости, адже вона, щоб набути шахових навичок, повинна пройти науку пліч-о-пліч із рабами на нижчих постах.

Це спричиняє серйозні наслідки, адже люди, витіснені зі своїх робочих місць, не достатньо багаті для того, щоб жити з рабської праці. Через це вони починають утворювати проміжний клас нероб, що шукає собі засобів для існування як тільки може. Це – клас, відомий сучасним економістам як «mean whites» або «white trash»**, а тим, хто вивчав римську історію, – як «cliemes» або «faex Romuli»***. Такий клас сприяє як соціальним заворушенням, так і формуванню мілітаристського й агресивного характеру рабовласницької держави...

* 1. () У квадратних дужках подано текст, що не належать до чужомовної цитати.

2. {} У фігурні дужки взято слова, які в німецькому тексті доповнено відповідно до змісту.

** У південних штатах США – бідні, зубожілі представники білого населення («прости, нищі білі», «білі покидьки, голодранці»).

*** «Clientes» – бідні вільні сільськогосподарські робітники; «faex Romuli» – осад, дно Ромула.

Тож рабовласницьке суспільство – це суспільство, яке чітко поділяється на три класи, власники, білі люди, котрі не мають землі, й раби. При цьому середній клас становлять саме нероби, які живуть коштом суспільства, з війни та за рахунок верхнього класу.

Та є й інші наслідки. Загальна упередженість проти продуктивної праці призводить до того, що раби традиційно стають єдиними виробниками, а сфери, де вони працюють – єдиними продуктивними в країні. Інакше кажучи, суспільство, намагаючись зберегти своє багатство, потрапляє в залежність від форм діяльності, які не зазнають змін і не адаптуються до нових обставин і які постійно потребують капіталу, навіть якщо воно покриває брак робочої сили шляхом вироблення нової. Але цього капіталу в суспільстві знайти ніде, і воно змушене шукати його за кордоном. Так рабовласницьке суспільство звичайно або стає на шлях загарбницьких війн, або потрапляє в залежність від сусідів, де сформувався ринок вільної праці...

355, 41 «mare nostrum» – наше море

356, 8–9 Внаслідок вторгнення ісламу вона (тобто L'Europe Occidental – Західна Європа) опинилась у становищі, в якому не була від початку історії.

370, 37–44 Мій дід та вісім його синів були в нашій провінції останні з породи дрібних феодальних тиранів, які віками наповнювали й спустошували Францію. Цивілізація, яка швидко простувала назустріч великим революційним сутичкам, чимдалі рішучіше покладала край цьому здирству та організованому розбою. Сяєво просвіти, щось схоже на добрий смак, далекі відблиски галантного двору, а може, і передчуття близького й грізного пробудження народу проникало і в замки та дрібні маєтки провінційного дворянства.

371, 14–20 Грошей Мопра не вимагали. Дзвінка монета – це те, що тутешньому селянинові особливо важко добути й особливо прикро випустити з рук. «Гроші – штука дорога», – любить казати він, адже гроші для нього – це щось інше, ніж фізична праця. Це – засіб обміну й спілкування з людьми здалеку, плоди розрахунку й ощадливості, це – ринок, своєрідна інтелектуальна боротьба, що вихоплює його зі стану буденної безтурботності, одне слово, гроші – це розумова праця; а для нього вона клопітна й тяжка особливо.

376, 3–5 Король слухає, похмурніє від гніву, а тоді підносить кулак і заціджує жінці в обличчя, аж із носа в неї бризкають чотири краплини крові. А вона каже: «Щиро дякую. Можете вдарити ще раз, якщо це вам до вподоби».

376, 9–11 Жіночко, сховайтеся в затінок (, – каже, наприклад, один рицар, –)

або йдїть зі своїми супутницями до розмальованих та позолочених покоїв і там їжте собі, пийте й фарбуйте шовки. Це – ваша робота. А моя – битися крицевим мечем.

378, 43 для його потреб і розваг.

379, 2–3 навряд чи можна назвати чоловіком того, хто, щоб показати свою терплячість, довго терпить власну дружину.

385, 17–28 Насамперед не забувай /розмовляти з шляхетними жінками/ шанобливо, тобі це личитиме...

Та як станеться так,/ що котрась попросить тебе/ підсісти до неї, гляди,/ щоб не сів на її сукню, / і раджу не присуватися до неї надто близько./ А як надумаєш побалакати з нею по секрету,/ не обіймає її відразу,/ хоч би що хотів їй сказати*.

388, 9–16 Отож /Людовіку, мій любий сину, добре охороняй цей замок Монтлері, він завдав мені багато клопоту, нього я ніколи не знав довго ні справжнього спокою, ні миру й завчасу постарів... Сюди сходились усі віроломці здалека й зблизька, і заворушення спалахували тільки через нього або й у ньому самому. Бо... Монтлері стоїть між Корбеем, з одного боку, й Шотефором, із другого, і щоразу, коли виникав якийсь конфлікт, Париж виявлявся в центрі подій, отож між Парижем та Орлеаном уривався будь-який зв'язок, крім хіба що пересування військ.

414, 42–415, 5 О королю, від самого початку свого правління й до нього Ви засипали мене образами, топтали вірність і повагу, в яких мені присягались. Найбільша й найочевидніша з усіх цих образ – несправедливе захоплення Оверні, яку Ви утримуєте на кошти французької корони. Звісно, літа мої вже даються взнаки, і сили в мене вже не ті, щоб повернути цю та інші землі назад. Та перед Господом Богом, перед баронами королівства й вірними нам людьми я офіційно заявляю про претензії своєї корони, зокрема на Оверні, Беррі, Шатору, Жізор та норманський Вексен, і прошу Всевишнього, який подарував мені спадкоємця, щоб Він дав йому те, в чому відмовив мені.

415, 19–20 Ми, французи, (– казав принагідне він, порівнюючи себе із суперниками –) маємо лише хліб, вино та нашу невибагливість.

429, 41 «princes des fleurs de lis» – принци лілії

440, 29 Як на мене, то краще шестеро королів, ніж один!

445, 20–24 Безперечно, (– написав якось Анрі Озе, –) завжди є щось трохи неприродне в тому, що ми Стаємо в позицію «a posteriori» й розглядаємо історію з

*Туманні (щодо слововживання та синтаксису) місця у Тангейзеровому «Придворному вихованні» та «Німецькому катоні» значною мірою можна пояснити, скориставшись порівнянням рукописів, здійсненим Акдреасом Вінклером (див.: Andreas Wmkler. Selbststfindige deutsche Tischzuchten ties Mittelalters. Texte und Studien. Marburg/Lahn: Univ., Phil. Diss. 1982).

погляду наслідків, так ніби адміністративна монархія й уже централізована Франція Генріха II від самого початку були призначені для того, щоб існувати й розвиватися в суворо визначених межах.

445, 34 Усіх земель він не бажав, він бажав лише тих, котрі межували з його власними.

440, 6 «noblesse de robe» – чиновницька аристокрація, на відм. від «noblesse d'épée» – аристократії меча.

468, 33–41 Починаючи від часів правління Філіппа Августа, не пізніше, з'являються вчені-правники, справжні «рицарі закону». Їхнє завдання полягає в тому, щоб поєднати феодальне право з канонічним та римським і в такий спосіб створити право монархічне... Невеличке їхнє військо з трьох десятків писарів у 1316 р. становить у 1359 р. сто чотири чи сто п'ять чоловік, у 1361 р. – близько шістдесятьох. Переписуючи службові папери постійно під рукою в короля, ці чиновники домагаються від державної канцелярії чимало привілеїв. Велика частина з них згодом стають привілейованими нотарями, еліта (трьох – при Філіппові Вродливому, дванадцятро – до 1388 р., шістнадцятро – в 1406 р., восьмеро – в 14 і 3 р.) перетворюється на таємних державних радників або фінансових секретарів... Майбутнє належить їм. На відміну від високих пфальцських чиновників вони не мають знатних предків такими вони мають стати самі.

470, 26–43 ...ця (громадянська) війна не розорила Францію, а скоріше збагатила її, позаяк ця війна відкрила й винесла на поверхню безліч схованих під землею скарбів, які доти не давали жодної користі... Вона винесла їх на сонячне світло й обернула на таку кількість добрих і гарних монет, що французи побачили більше мільйонів у золоті, ніж доти бачили їх у сріблі та фунтах. На очах у людей заявлялися й новенькі, гарненькі, прекрасні, викарбувані з тих чудових скарбів тестони*, яких доти було лише кілька десятків... І це ще не все: багаті купці, лихварі, банкіри та інші позикодавці, зокрема й священники, подіставали свої тапери зі схованок та скринь – і не просто задля втіхи, а задля того, щоб їх комусь позичити, щоб збільшити вдвічі шляхом лихварства та скуповування земель, майна й будинків за безцінь. Поки тривали зовнішні війни, дворянин зубожів і мусив позаставляти чи спродати свою маєтність, він вибився із сили й уже не знав, чим удома протопити, бо ті лихварі-грабіжники все в нього позабирали. Але ця добра громадянська війна вплила в нього нову силу й дала йому змогу знов стати на ноги. Я сам знаю одного такого дворянина знатного роду, який до війни з хлопчиком-служогою тинявся країною на двох конях. А в громадянську він так оговтався, що опісля його вже бачили на шістьох чи й сімох

* Французька срібна монета, яку карбували між 1513 р. і правлінням Людовіка XIII.

добрих конях... Отак славне французьке дворянство знов стало на Югіл завдяки цій добрій громадянській! війні чи, краще сказати, завдяки жирку, яким воно під час війни обросло.

471, 11–14 Землевласники, які свої угіддя здавали селянам в оренду за готівку, брали з них, крім того, ще й плату натурою, яка такої вартості вже не мала. Те, що колись коштувало п'ять пфенігів, за часів Генріха III коштувало вже двадцять. Дворяни зубожіли, самі того не помічаючи.

475, 21–22 Заходи й кошти, потрібні для відродження й підтримки дворянства

475, 27–29 ...у такому жалюгідному стані, в якому він іще ніколи не опинявся... Його пригнічує бідність... Неробство його розбещує... Скрута доводить його мало не до відчаю.

479, 34–36 Якщо ви гадаєте, що можете безкарно сіяти в королівстві чвари, бо ви – син короля, чи його брат, чи принц крові, то помиляєтесь. Куди розумніше буде дбати про безпеку королівства й королівської влади, ніж сподіватися, що ваше становище забезпечить вам безкарність.

479, 43–480, 1 Найкраще й найнадійніше місце для сина Франції – серце короля.

480, 38 Держава – це я.

482, 24 «dîme saladine» – саладинський феодал, що має право стягувати десятину

482, 30 з відчайдушною сміливістю

483, 5 «aide féodale» феодальна допомога

484, 1 «aide die l'ost» – воєнна допомога

484, 35 нечувані у французькому королівстві податки

485, 43–43 Ви – союзники роз'єднані./ ви нерівні і невпевнені.

486, 15–18 Боротьбу, яку мала вести королівська влада, бажаючи зміцнювати й розвивати свою фіскальну могутність, можна зрозуміти й оцінити лише тоді, коли усвідомиш, на які суспільні сили й інтереси вона наштовхувалась і що стояло на перешкоді здійснення її намірів.

486, 42 «aide aux quatre cas» – допомога в чотирьох випадках

487, 12 «les aides sur fe fair de la guerre» – воєнна допомога

488, 16 «Généraux sur le fait des finances» – фінансові генерали

488, 21–22 «chambre» (або «cour) des aides» – допомогова палата (або допомоговий двір)

489, 25–28 віднині й назажди всі збори, загальні податки й податки на споживання солі, податі четвертинні й тринадцятинні, якими вони (піддані) були й за-

лишаються дуже переобтяжні, а також усі види допомоги й підтримки, надавати яку потрібно було через згадані війни...

495, 13–14 (з них) 1 400 000 фр. надійшли у вигляді податків, що їх накладали як «надзвичайні»... їх так і не скасовують, позаяк вони вже стали звичайними.

497, 19 «reges Francorum» – королі франків

497, 20 «reges servorum» – королі слуг

527, 21–24 «Локалізм» був дуже поширений у Європі раннього середньовіччя, особливо «локалізм» племен та землевласників, які згодом об'єднались у феодалські та поміщицькі спільноти, що стали основою середньовічного суспільства. Ці спільноти як із політичного, так і з суспільного погляду були майже незалежні одна від одної, а обмін товарами й ідеями між ними був украй обмежений.

535, 21–24 Поки дворянин живе вдома, в своїй провінції, він – вільний, але підтримки не має. А коли він живе при дворі, йому виявляють протекцію, але тут він – раб.

536, 19–22 Життя при дворі (, – пише Лабрюєр,) – це, серйозна й нудна гра, і в ній треба вміти вибирати позицію й розставляти фігури, мати план і діяти за ним, відбивати атаки противника, іноді трохи ризикувати й виявляти впертість. І після всіх цих хитрощів та викрутів тобі оголошують шах, а то й мат.

537, 12–15 Фаворит завжди повинен бути насторожі. Бо якщо він примусить мене чекати в своєму передпокої менше, ніж звичайно, якщо вираз обличчя в нього буде привітніший, а чоло не таке наморщене, якщо він вислухає мене люб'язніше й проведе трохи далі до дверей, то я подумаю, що йому загрожує крах, і матиму рацію.

537, 32–34 Чоловік, який знає придворне життя, добре володіє своєю мімікою, поглядом і рухами; він потайний, непроникний, вміє приховувати підлі наміри, всміхатися ворогам, тримати сее в руках, притлумлювати емоції, мислити розважливо, діяти проти власних почуттів.

539, 33–36 Невдовзі я завважив у його поведінці якусь прохолоду, щоб не сплутати свої підозри з тим, що могло бути випадковим у людини, переобтяженої поважними справами, я почав стежити краєм ока, як він до мене ставиться. Мої підозри справдились, і я повністю відійшов від нього, анітрохи не показуючи цього своєю поведінкою.

544, 40–545, 7 Я твердо поклав собі (, – розповідає Сен-Сімон про свою розмову з дофіном, –) вислухати все, що він має сказати про нашу гідність. Отож я почав обережно уривати всі його міркування, котрі не стосувалися мого наміру, й повертати бесіду до того, що мене цікавило... Наступник трону був надзвичай-

но уважний, зацікавлено слухав усі мої пояснення... захопивсь... і дуже нарікав із приводу того, що король такий необізнаний та нерозважливий. Мені досить було тільки торкнутись однієї з різноманітних цих тем, далі її розвивав уже дофін, а я лише слухав його, даючи йому можливість тішитися власними балачками, я залюбки спостерігав, як він формує думку, як переконує сам себе, як, ображений, розпалюється... Я дививсь, як він сприймає чужі враження, як реагує, як виражає свої почуття, і сподівався мати з цього вигоду... Я не стільки підхоплював і розвивав теми, яких торкався він, скільки обережно, але наполегливо намагався примусити його перейняти моїми почуттями й поглядами щодо цих тем.

587, 10–18 Широко розгалужений каролінгський домен... нагадував величезну сіть, яка тримала всю імперію. Для розпаду імперії франків поділ і розпорошення домену було важливішим чинником, ніж політичні амбіції місцевих дворян-землевласників...

Той історичний факт, що осередок домену лежав у Центральній Європі, пояснює поділи Центральної Європи в IX ст., внаслідок яких ці території стали полем битви між королями задовго до того, як вони стали полем битви між націями...

Кордон між майбутньою Францією й майбутньою Німеччиною проліг у IX ст., позаяк більша частина домену лежала між ними.

588, 33–37 Багато хто з авторів, схоже, вважає, що інституціональні витоки західноєвропейського феодалізму слід шукати в дрімських тевтонських інститутах. Пояснимо ж студентам, що насправді германські завоювальники переймали тільки ті договірні інститути пізньої Римської імперії, які...

591, 16–20 Позаяк Німеччина зазнавала нападів ззовні меншою мірою, ніж Франція, і мала міцнішу внутрішню структуру, то німецький феодалізм не став такою суворою й стабільною системою, як французький. «Давня» Франція розпалась у IX–X ст., «давня» Німеччина, що своїм корінням сягала в давні герцогства, яких перемини не торкнулися, свою цілісність зберегла.

592, 37–42 Та коли внаслідок ісламського вторгнення порти на Тірренському морі виявилися закритими... дуже швидко завмерла й міська активність, її слідів ми вже не виявляємо ніде, за винятком півдня Італії, а також Венеції, де ця активність збереглася завдяки зв'язкам із Візантією. Самі собою міста існують далі, однак ремісники й купці з них зникають, а разом із ними зникає й усе, що залишилося від міського життя римських часів*.

593, 13–24 З економічного погляду, найяскравіший і найхарактерніший фено-

* Henri Pirenne: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter, 5. Auflage, München: Franke Verlag 1982 (UTB 33), с. 43.

мен такої культури – це великий маєток. Безперечно, зароджується він у багато давніші часи, і не важко простежити його зв'язок із далеким минулим... Нова, якщо можна так сказати, тільки його функція відтоді, як зникає торгівля й міста. Поки торгівля забезпечувала міста харчами, а міста забезпечували її ринками, великий маєток регулярно поставляв на них свою продукцію й мав вигоду від зовнішньої торгівлі... Але тепер він цього вже не робить, бо нема ні купців, ні міського населення... Кожне живе з власної землі, не маючи потреби в посередництві, отож сільськогосподарський виробник за браком попиту на свою продукцію перетворюється на її споживача. Так маєток обмежується тією економічною системою, яку не зовсім точно називають «домашнім господарством» і яка насправді становить просто економіку без ринків збуту*.

594, 17–23 У міру того, як ми простуємо крізь III ст., занепад пришвидшується. В обігу залишається тільки одна монета – antonianus. У війську поглиблюється тенденція платити натурою... Неминучі наслідки системи, яка дає змогу платити за службу тільки натурою та земельними наділами, можна легко передбачити; вони ведуть до феодалізму або до аналогічної йому форми панування.

595, 2–3 Як можна вести мову про відношення причини й наслідку, не маючи уявлення про чітку послідовність у часі?

595, 41–596, 6 Грецьке суспільство не було рабовласницьке, воно мало, звичайно, верству рабів, які виконували найпринизливішу роботу, але основну частину так званих рабів тут становили завезені з-за кордону підмайстри, які разом із майстрами і майже на рівних правах із ними створювали матеріальну базу цивілізації, плодами якої потім і користувались.

597, 33–598, 7 Не варто (, – пише, наприклад, Піренн, –) надавати надто великого значення міським хартіям. Ні у Фландрії ні в будь-якій іншій частині Європи вони не охоплюють усього міського праворіччя. Вони лише фіксують основні його лінії, формують окремі суттєві засади, виділяють декотрі важливі конфлікти. Здебільшого їх породжують особливі обставини, і вони містять лише питання, злгоденні на час їхнього складання... Те, що городяни віками надзвичайно пильно дбали про свої хартії як про гарантії свобод і, коли їх хтось порушував, виправдували цим свої бунти, аж ніяк не означає, що вони охоплювали всі їхні права. Хартії становили, сказати б, лише кістяк міського права. Довкола їхніх положень існувало й безперервно розвивалося густе плетиво звичаїв, звичок та привілеїв, незафіксованих на письмі, проте не менш важливих.

Тому багато міських хартії передбачали й наперед схвалювали розвиток міського права... У 1127 р. граф Фландрійський визнав за мешканцями Брюїте

* Там-таки, с. 11 і далі.

право «з дня на день удосконалювати свої звичаєві закони», тобто, по суті, дав можливість розширювати муніципальні права.

599, 6–11 Я не беруся пояснювати це нововведення як таке. Справжні зміни у людських сприйняттях стаються дуже рідко, але я вірю, що вони таки стаються і що це – одна з них. Я не певен, чи мають вони «причини», якщо причиною ми називаємо те, що цілком пояснює нову ситуацію й так позбавляє її новизни. У кожному разі нема сумніву, що величезні зусилля вчених знайти джерела Змісту провансальської любовної поезії нічого не дали.

599, 15–16 «чемність і чесність слуг» притиставлено «щирій дружбі й товариськості тих, що сидять за вечерею»

603, 22–27 Для поширення нових доктрин дипломатії й політики вже достатньо було б самого римського двору та венеційської канцелярії. Але насправді серед численних дрібних держав, які поділяли між собою острів, не було жодної, котра не давала б нам таких прикладів... Європейські монархії вчилися в князів і тиранів Неаполя, Флоренції та Феррари.

605, 35–606, 7 Публікація праці «Походження видів», яка висувала теорію еволюції видів у термінах природного відбору, спадковості й мінливості, справила глибоке враження на антропологів і соціологів. Концепція еволюції виявилася такою ґрунтовною, що суспільні зміни вчені почали трактувати як вияв еволюції, а причини цих суспільних змін намагалися шукати у термінах мінливості й відбору... Однак перед тим, як шукати причини, дослідники робили спроби з'ясувати послідовні стадії в розвитку певних суспільних інститутів, еволюційний ряд, де одна стадія неминуче передуює іншій. Пошуки законів привели до численних гіпотез щодо таких чинників, як географічне розташування, клімат, міграція, груповий конфлікт, расові здібності, еволюція розумових здібностей і таких засад, як мінливість, природний відбір та виживання найбільш пристосованих видів. Дослідження таких теорій тривало півсторіччя чи й довше, воно хоч і дало певні результати, але не справдило тих великих сподівань, що їх покладали на дарвінську теорію природного відбору відразу після її опублікування.

Неминучість ряду стадій у розвитку суспільних інститутів не лише не дістала підтвердження – її було навіть спростовано.

606, 11–18 Після світової війни фахівці в галузі суспільних наук, уже не прагнувши логічно впорядкувати еволюційні схеми, повернулися до пошуків відносно стабільних напрямів розвитку й регулярно повторюваних явищ в історії та суспільстві. З другого боку, чимдалі більша невідповідність між ідеалами й ходом історії спрямовує науки про суспільство в щораз прагматичніші русла. Якщо суспільна еволюція – хоч би що вона становила, – є, її вже не вважають процесом, який можна тільки осмислювати, а визнають завданням, що його можна

вирішити шляхом свідомих і погоджених людських дій.

606, 25 ...вивчення того, «як речі стали тим, чим вони є»...

606, 28–31 Вважати будь-яке табу свавільною вигадкою чи тягарем, що його традиція без потреби поклала на суспільство, ніколи не справедливо... Досвід віками вивіряв і просіював табу, і ми переймали й приймали ті з них, котрі на практиці довели свою доцільність.

606, 43–607, 4 Діти, особливо малі, люблять агресію... Вони віддають перевагу «action», «action» і ще раз «action». Кровопролиття огиди в них не викликає, але кров має литися темна. Тріумф чесноти викликає бурхливі оплески, зло завзято освистують. Коли сцени оплесків чергуються зі сценами освистування, як у полюванні з гонами, перехід від захоплених вигуків до свисту має відбуватися блискавично.

607, 15–16 ...правила етикету в дикунів не тільки суворі – вони просто вражають. І все ж таки їхні манери за столом викликають у нас шок.

608, 13–15 Глибоке розуміння вдачі тих, із ким маємо справу... Не сподівайся добра від тих, хто має вроджену фізичну ваду, бо такі люди прагнуть помститися природі...

608, 20–23 Не зневажай людини через її фізичні вади, виправити які не допоможе жодне мистецтво, і не тішся, нагадуючи їй про них, бо це нерідко викликає заздрощі й лють і може навіть штовхнути людину на помсту.

608, 27–609, 10 /Ніколи не діяти в нападі емоцій. Бо можна все зіпсувати (№287)

– Чоловік, охоплений пристрастю, завжди каже не те, що стосується справи; у ньому промовляє пристрасть, а не здоровий глузд (№273).

– Глибоке розуміння вдачі тих, із ким маємо справу (№273).

– Усі ті, що здаються божевільними, такі і є, а на додачу ще й половина тих, котрі такими не здаються (№201).

– Знати головні його вади (№225).

– Вміти користуватися правдою (№210).

– Людина ґрунтовна. Тільки правда може привести до справжньої слави, тільки ґрунтовність може дати користь (№175).

– Уже сьогодні думати про завтра й про далеке майбутнє (№151).

– Один мудрець уклав усю мудрість у коротку заповідь: «Нічого над міру» (№182).

– Невимушеність у всьому. Без неї будь-яка краса мертва, будь-яка привабливість позбавлена привабливості... Решта чеснот – оздоба натури, невимушеність – оздоба самих чеснот. Це дається взнаки вже в самому способі мислити (№127)...

– Людина, позбавлена манірності. Що більше чеснот, то менше манірності. Навіть найяскравіші характерні риси через манірність утрачують свою цінність, позаяк у них бачать тоді скоріше вимушені хитрощі, ніж справжню людську вдачу (№123).

– Вести війну чесно, перемогти по-злочинному – це не перемогти, а зазнати поразки. Все, що тхне зрадою, завдає шкоди доброму імені (№165).

– Заводити собі друзів. Мати друзів – це жити двічі... Усе добре, що ми маємо в житті, залежить від когось іншого (№111).

610, 5–10 Через сто років світ незмінно існуватиме далі – це буде той самий театр і ті самі лаштунки, тільки актори вже будуть інші. Всі, хто тішиться ласкою чи сумує і впадає у відчай через те, що йому цієї ласки не дісталось, – всі вони зі сцени зійдуть. На сцену вже виходять інші люди, які гратимуть ті самі ролі в тій самій п'єсі... Це – це гтоповне для дійової особи в комедії!

610, 14–15 Не всі чужоземці – варвари, як і не всі наші співвітчизники – люди цивілізовані.

610, 17–19 Двір – то наче будівля з мармуру цим; я хочу сказати, що він складається з людей дуже твердих, але добре відшліфованих.

611, 2–5 Якби мені довелося давати визначення почуттю сорому, то я б назвав його роздумами щирої душі про вчинок, за який людина або картає себе сама, або припускає, що її картають інші.

612, 5–14, 3 Освічений німець класичного й посткласичного періоду – це істота двоїста. У суспільному житті він посідає місце, яке йому вказала влада, і дуже віддано виконує тут свій подвійний обов'язок – обов'язок начальника й підлеглого. В особистому житті він може бути розважливим інтелектуалом або вразливим романтиком... Ця система оствіти так і не спромоглася поєднати бюрократичні й гуманістичні ідеали. По суті, вона створила зосередженого на своєму внутрішньому світі фахівця, неперевершеного в абстрактному мисленні й формальній організаційній діяльності, але не здатного втілити свої теоретичні ідеї в реальність. Англійський ідеал виховання не Знає такого розриву між внутрішнім і зовнішнім світом.

615, 10–11 Конвенційність ґрунтується на тривожному стані духу.

615, 11–12 Манери поведінки за столом, на мою думку, – це одна з найяскравіших наших класових відмінностей.

615, 14–18 Отож звичка – це потужний рушій суспільства, найцінніша його захисна сила. Тільки звичка тримає нас у рамках порядку й рятує дітей багатства від заздрісних бідняцьких бунтів. Тільки вона не дає зійти з надзвичайно тяжких і відразливих життєвих шляхів тим, хто вихований ними ступати.

615, 21-26 Тож коли етнологи, вивчаючи людей, застосовують до них несхвальні й зневажливі епітети., вони вважають заздалегідь вирішеним питання, яке ми намагаємося дослідити, які стандарти, кодекси й уявлення про чесноти, пристойність, уміння поводитись, почуття сорому й т. ін. і Звідки вони взялися? Етнологічні дані містять відповідь на це запитання, та щоб її одержати, потрібен неприкрашений звіт про факти.

615, 32-41 Цей розділ має на меті показати, що типи особистих емоцій, відомі цивілізованій людині, – це продукти еволюції, в процесі якої емоції починали розвиватися в новому напрямі... Засобами й інструментами такої адаптації виступають інститути, частину з яких ми описали в попередніх розділах. Кожен інститут, щойно сформувавшись, розвивав у індивідах, котрі потрапляли під його вплив, спосіб поведінки й емоційну позицію, що відповідали цьому інституту. Новий спосіб поведінки й нова емоційна позиція не могли набутися завершеного вигляду раніше, ніж був створений сам інститут.

Намагання індивідів пристосуватися до інституціональних вимог ведуть до того, що найкраще можна описати, мабуть, як цілком нову групу задоволень і незадоволень.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Abbé Gedoyn, Nicolas: «De'urbanité romaine», in: *Œuvres Diverses*, Paris: de Bure 1745, S. 171-227
- «A Booke of Precedence», in: Frederick J. Furnivall (Hg.): *Queene Elizabethes Achademy. A Booke of Precedence, etc. with Essays on Italian and German Books of Courtesy*, London: K. Paul, Trench, Trübner 1869, S. 13-28 (Early English Text Society, Extra Series, Nr. 32)
- Albèri, Eugenio: *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato*, raccolte, annotate, ed edite da Eugenio Albèri, Bd. I, Florenz: Tipografia All'Insegna di Clio 1839
- Albèri, Eugenio: *Le Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, raccolte ed illustrate da Eugenio Albèri, Bd. IV, Florenz: Società editrice Fiorentina 1860
- Allen, Percy Stafford: *The Age of Erasmus. Lectures Delivered in the Universities of Oxford and London*, Oxford: The Clarendon Press 1914
- Andresen, Ludwig/Stephan, Walter: *Beiträge zur Geschichte der Gottorffer Hof- und Staatsverwaltung v. 1544-1659*, Bd. I, Kiel: Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1928 (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, hg. v. der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. XIV)
- anonym: *La civilité françoise pour l'instruction de la jeunesse, enseignant leur devoir, tant à l'égard de Dieu, du prochain, que d'eux-mêmes, et pour se bien conduire dans toutes sortes de compaignies*, Liège: J. F. Bassompierre 1714
- anonym: *La civilité honnête pour les enfants, qui commence par la manière d'apprendre à bien lire, prononcer et écrire*, revue et corrigé, Caen o. D. (laut British Museum geschätzt auf 1780)
- anonym: «De generibus ebriosorum et ebrietate vitanda» (Rede gehalten in Erfurt), in: Friedrich Zarncke (Hg.): *Die deutschen Universitäten im Mittelalter. Beiträge zur Geschichte und Charakteristik derselben*, erster Beitrag, Leipzig: I. D. Weigel 1857, S. 116-154
- anonym: *The Habits of Good Society. A Handbook of Etiquette for Ladies and Gentlemen. With Thoughts, Hints, and Anecdotes Concerning Social Observances; Nice Points of Taste and Good Manners; and the Art of Making One's-Self Agreeable*, London: J. Hogg and Sons 1859
- anonym: *The Habits of Good Society. A Handbook of Etiquette for Ladies and Gentlemen. With Thoughts, Hints, and Anecdotes Concerning Social Observances; Nice Points of Taste and Good Manners; and the Art of Making One's-Self Agreeable*, zweite, unveränderte Auflage, London: J. Hogg and Sons 1890
- Aquin, Thomas von: *De regimine Judaeorum*, Bd. XLX, Ausgabe von Rom [Aquin, Thomas von: *De regimine principum ad regem Cypri, et: De regimine Judaeorum ad ducissam*

- Brabantiae*, in: *Politica Opuscula Duo*, editiert von Joseph Mathis, Taurino (Italien): P. Marietti 1820]
- Aronson, Alexander: *Lessing et les classiques français. Contribution à l'étude des rapports littéraires entre la France et l'Allemagne au 18e siècle*, Montpellier: Imprimerie de la Manufacture de la Charité (Pierre-Rouge) 1935
- Ault, Warren O.: *Europe in the Middle Ages*, New York/Boston et al: D. C. Heath 1932
- «Autres Contenances de table», in: Frederick J. Furnivall (Hg.): *The Babees Book*, Teil II, London: N. Trübner 1868, S. 16-20 (Early English Text Society, Original Series, Nr. 32)
- Barrow, R. H.: *Slavery in the Roman Empire*, London: Methuen 1928 [New York: The Dial Press 1928]
- Barth, Johann Christian: *Die galante Ethica, in welcher gezeiget wird, wie sich ein junger Mensch bey der galanten Welt, sowohl durch manierliche Wercke, als complaisante Worte recommandiren soll. Allen Liebhabern der heutigen Politesse zu sonderbaren Nutzen und Vergnügen ans Licht gestellet*, vierte Auflage, Dresden/Leipzig: G. Leschen 1731
- Basin, Thomas: *Histoire des règnes de Charles VII et de Louis XI*, hrsg. von Quicherat, Bd. I, Paris: J. Renouard 1855
- Bauer, Max: *Das Liebesleben in der deutschen Vergangenheit*, Berlin: P. Langenscheidt 1924. (Sammlung kulturgeschichtlicher Werke, hg. v. Kurt Langenscheidt)
- Bell, Daniel: *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, New York: Collier Books 1961
- Berney, Arnold: *Friedrich der Große. Entwicklungsgeschichte eines Staats-mannes*, Tübingen: J. C. B. Mohr (P. Siebeck) 1934
- Berthold v. Regensburg: *Deutsche Predigten*, hg. v. Pfeiffer und Strobl, Bd. I, Wien: W. Braunmüller 1862
- Bezold, Friedrich v.: «Ein Kölner Gedenkbuch des XVI. Jahrhunderts», in: ders.: *Aus Mittelalter und Renaissance. Kulturgeschichtliche Studien*, München/Berlin: R. Oldenbourg 1918, S. 153–164
- Bibliotheca Erasiana. Répertoire des œuvres d'Erasmus*, I. série. Gent: Université de Gand 1893
- Bloch, Marc: *Rois et serfs. Un chapitre d'histoire capétienne*, Paris: E. Champion 1920
- Bloch, Marc: *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Oslo et al: H. Aschehoug, W. Nygaard et al. 1931
- Bloch, Marc: «Problèmes d'histoire des techniques», in: *Annales d'histoire économique et sociale*, Bd. IV (Paris: A. Coulin 1932) Nr. 17, S. 482–486
- Bogardus, Emory S. (Hg.): *Social Problems and Social Processes. Selected Papers from the Proceedings of the American Sociological Society 1932*, Chicago: University of Chicago Press 1933

- Bömer, Aloys: «Anstand und Etikette nach den Theorien der Humanisten», in: *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik*, 7. Jahrg., Bd. XIV (Leipzig: B. G. Teubner 1904), S. 223-242; 249-285; 330-355; 361-390
- Bömer, Aloys: «Aus dem Kampfe gegen die Colloquia familiaria des Erasmus: die Dialoge des Johannes Morisotus», in: *Archiv für Kulturgeschichte*, Bd. IX (Leipzig/Berlin: B. G. Teubner 1911), S. 1-72 [Nachdruck Vaduz: Klaus Reprint Ltd. 1965]
- Bonvicino da Riva: «De le zinquanta cortexie da tavola» (13. Jh.), in: Frederick J. Furnivall (Hg.): *Queene Elizabethes Achademy. A Booke of Precedence, etc. with Essays on Italian and German Books of Courtesy*, Teil II, London: K. Paul, Trench, Trübner 1869, S. 16-31 (Early English Text Society, Extra Series, Nr. 32)
- Bossert, Helmuth Th./Willy F. Storck (Hg.): *Das Mittelalterliche Hausbuch*, nach dem Originale im Besitze des Fürsten von Waldburg-Wolfegg-Waldsee im Auftrage des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft, Leipzig: E. A. Seemann 1912
- Bouhours, Dominique: *Remarques nouvelles sur la langue françoise*, Paris: S. Mabre-Cramoisy 1676
- Brandes, Georg Morris Cohen: *Voltaire*, deutsche Übersetzung, Bd. I, Berlin o. D. [Übersetzung von E. Stein und E. R. Eckert, Bd. I, vierte Auflage, Berlin: E. Reiss 1923]
- Brantôme, Pierre de Bourdeille, Seigneur de: *Grands Capitaines François*, in: *Œuvres complètes de Pierre de Bourdeille, Seigneur de Brantôme*, publiées d'après les manuscrits avec variantes et fragments inédits pour la Société de l'Histoire de France par Ludovic Lalanne, Bd. IV, Paris: Mme V.J. Renouard 1868
- Breysig, Kurt: *Entstehung des Christentums - Jugend der Germanen*, in: *Kulturgeschichte der Neuzeit. Vergleichende Entwicklungsgeschichte der führenden Völker Europas und ihres sozialen und geistigen Lebens*, Bd. II: *Alterthum und Mittelalter als Vorstufen der Neuzeit. Zwei Jahrtausende europäischer Geschichte im Überblick. Ein universalgeschichtlicher Versuch*, Hälfte 2, Berlin: G. Bondi 1901
- Brinkmann, Hennig: *Entstehungsgeschichte des Minnesangs*, Halle (Saale): M. Niemeyer 1926 (Buchreihe der Deutschen Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, Bd. VIII)
- Brunot, Ferdinand: *Le mouvement des idées et les vocabulaires techniques*, in: *Histoire de la langue française des origines à 1900*, ouvrage couronné par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Premier Grand Prix Gobert (1912), Bd. VI: *Le XVIIIe siècle*, Teil I, Paris: A. Colin 1930
- Bunel, Guillaume: (*Œuvre excellente et à chascun désirant soy de peste préserver*, neu hg. v. Ch. J. Richelet nach einer Ausgabe von 1513, Paris: Techener 1836
- Byles, Alfred Thomas: «Medieval Courtesy Books and the Prose Romances of Chivalry», in: Edgar Prestage (Hg.): *Chivalry. A Series of Studies to Illustrate Its Historical Significance and Civilizing Influence*, Kapitel VIII, London: K. Paul, Trench, Trubner & Co./New York: A. A. Knopf 1928, S. 183-206

- Byrne, Eugene H.: *Genoese Shipping in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Cambridge (Mass.): The Mediaeval Academy of America 1930 [Nachdruck: New York 1970]
- Cabanès, Augustin S.: *Mœurs intimes du Passé*, 1. série, vierte Auflage, Paris: A. Michel o. D. (Schätzung der British Library: 1910)
- Cabanès, Augustin S.: *Mœurs intimes du Passé*, 2. série: La vie aux bains, zweite Auflage, Paris: A. Michel o. D. (Schätzung der British Library: 1910)
- Callières, François de: *Des mots à la mode et des nouvelles façons de parler, avec des observations sur diverses manières d'agir et de s'exprimer. Et un discours en vers sur les mêmes matières*, quatrième édition, augmentée de plusieurs mots nouveaux d'une lettre sur les mots à la mode. La Haye: A. Troyel 1693
- Callières, François de: *Du bon et du mauvais usage, dans les manières de s'exprimer. Des façons de parler bourgeoises. Et en quoy elles sont différentes de celles de la cour*, suivant la copie, à Paris: C. Barbin 1694
- Callières, François de: *De la science du monde, et des connoissances utiles à la conduite de la vie*, Bruxelles: J. Leonard 1717
- Calmette, Joseph L.: *La société féodale*, dritte Auflage, Paris: A. Colin 1932 (Collection Armand Colin Nr. 32, Section d'Histoire et Sciences économiques)
- Calmette, Joseph L.: *Le monde féodal*, Paris: Les Presses universitaires de France 1934
- Calviac, C.: «Civilité. Extrait de la civilité d'Erasmus imitée en français par C. Calviac en 1560 (année 1530)», in: Alfred Franklin (Hg.): *La vie privée d'autrefois*, Bd.VI, Paris: Plon 1889, S. 194-203
- Cartellieri, Alexander: *Philipp II. August und der Zusammenbruch des angevinischen Reiches*, Leipzig: Dyksche Buchhandlung 1913
- Casa, Giovanni della: *Galateo of Manners and Behaviours. A Renaissance Courtesy-Book*, with an Introduction by I. E. Spingarn, London: G. Richards 1914 (The Humanists Library, hg. v. Lewis Einstein, Bd.VIII)
- Casa, Giovanni della: *Le Galatée*, premièrement composé en Italien par I. de la Case, et depuis mis en François, Latin, Allemand, et Espagnol, fünfsprachige Ausgabe, Genf: J. de Tournes 1609
- Casa, Giovanni della: *Le Galathée, où la maniere et fasson comme le gentilhomme se doit gouverner en toute compagnie*, traduit d'Italien en François par Iean Peyrat Sarladoys, Paris: I. Keruer 1562
- Caxton, William: *Caxton's Book of Curtesye*, printed at Westminster about 1477-8 A.D., hg. von Frederick J. Furnivall, London: N. Trübner 1868 (Early English Text Society Extra Series, Nr. 3)
- Chambers, R. W. (Hg.): *A Fifteenth Century Courtesy-Book*, London: K. Paul, Trench, Trübner 1914 (Early English Text Society, Original Series, Nr. 148) [Nachdruck: London u. a. 1962]

- Cohn, Egon: *Gesellschaftsideale und Gesellschaftsroman des 17. Jahrhunderts. Studien zur deutschen Bildungsgeschichte*, in: Dr. E Ebering (Hg.): *Germanische Studien*, H. 13, Berlin: E. Ebering 1921 [Nachdruck: Nendeln (Liechtenstein): Kraus Reprint Ltd. 1967]
- Cohn, Willy: *Das Zeitalter der Normannen in Sizilien*, in: Dr. Sebastian Hausmann (Hg.): *Bücherei der Kultur und Geschichte*, Bd. VI, Bonn/Leipzig: K. Schroeder 1920
- «Contenance de table», in: Frederick J. Furnivall (Hg.): *The Babees Book*, Teil II, London: N. Trübner 1868, S.6–8 (Early English Text Society, Original Series, Nr. 32)
- Cordier, Mathurin: *Colloquiorum scholasticorum. Libri Quatuor. Ad pueros in sermone Latino paulatim exercendos (Nuper recogniti, et multò quàm antea et politiores et ornatiores)*, Buch II, Colloquium 54, Paris: Ex officina Gabrielis Buonij, in clause Brunnello, sub signo D. Claudij 1568
- Coulton, George G.: *Social Life in Britain. From the Conquest to the Reformation*, Cambridge: Cambridge University Press 1919
- Courtin, Antoine de: *Nouveau traité de la civilité qui se pratique en France, parmi les honnestes gens*, seconde edition, corrigé et augmentée (sur la Copie imprimée à Paris), Amsterdam: J. le Jeune 1672
- Denecke, Arthur: «Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des gesellschaftlichen Anstandsgefühls», in: *Programm des Gymnasiums zum heiligen Kreuz*, Teil I, Dresden: Lehmann 1891
- Denecke, Arthur: «Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des gesellschaftlichen Anstandsgefühls», in: *Zeitschrift für Deutsche Kulturgeschichte*, Folge 3, Bd. II (Berlin: H. Lüstenöder 1892) H. 2, S. 145-205
- Dixon, Campbell: «Children Bored by Sex Films. Strong Liking for Action Pictures», in: *The Daily Telegraph* 12. Februar 1937, S. 10
- Dopsch, Alfons: *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit, vornehmlich in Deutschland*, Weimar: H. Böhlau Nachfolger 1912
- Dopsch, Alfons: *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Cäsar bis auf Karl den Großen*, Teil II, zweite, veränderte und erweiterte Auflage, Wien: L. W. Seidel 1924
- Dryden, John: *Almanzor and Almahide, or the Conquest of Granada by the Spaniards*, in: *The Works of John Dryden*, now first collected, illustrated with notes, historical, critical and explanatory, and a life of the author by Sir Walter Scott, Bd. IV, zweite Auflage, Edinburgh: A. Constable 1821
- Dümmler, Ernst: *Die letzten Karolinger. Konrad I*, in: ders.: *Geschichte des ostfränkischen Reiches*, Bd. III, Berlin: Duncker und Humblot 1865
- Dupin, Henri: *La courtoisie au moyen âge, d'après les textes du XIIe et du XIIIe siècle*, Paris: A. Picard 1931 [Nachdruck: Genf: Slatkine 1973]
- Dupont-Ferrier, Gustave: «Les origines et le premier siècle de la chambre ou cour des aides de Paris», in: *Revue historique*, Bd. CLII (1932a), S. 193–212 [Nachdruck: Nendeln (Liechtenstein): Kraus Reprint Ltd. 1967]

- Dupont-Ferrier, Gustave: *Études sur les institutions financières de la France à la fin du moyen âge*, Paris: Firmin-Didot 1932b
- Dupont-Ferrier, Gustave: *La formation de l'état français et l'unité française. Des origines au milieu du XVIe siècle*, Paris: A. Colin 1954
- Durrieu, Paul: *Les très belles heures de Notre-Dame du Duc Jean de Berry*, Paris: Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures 1922
- Ehrismann, Gustav: *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*. Teil 2: *Die Mittelhochdeutsche Literatur*, München: C. H. Beck 1935
- Elias, Norbert: «Die Gesellschaft der Individuen» (1939) [in: *Die Gesellschaft der Individuen*, hg. von Michael Schröter, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1987, S. 15–98]
- Erasmus, Desiderius von Rotterdam: «Adolescentis et scorti», in: ders.: *Colloquia*, cum notis, tertia parte auctoribus, et indice nov. accurante com. Schrevelio, Lugd. Batavorum: Apud Franciscum Hackium 1655, S. 228–232
- Erasmus, Desiderius von Rotterdam: *Colloquia*, cum notis, tertia parte auctoribus, et indice nov. accurante com. Schrevelio, Lugd. Batavorum: Apud Franciscum Hackium 1655
- Erasmus, Desiderius von Rotterdam: «De utilitate colloquiorum», in: ders.: *Colloquia*, cum notis, tertia parte auctoribus, et indice nov. accurante com. Schrevelio, Lugd. Batavorum: Apud Franciscum Hackium 1655, S. 661–677
- Erasmus, Desiderius von Rotterdam: «Diversoria», in: ders.: *Colloquia*, cum notis, tertia parte auctoribus, et indice nov. accurante com. Schrevelio, Lugd. Batavorum: Apud Franciscum Hackium 1655, S. 221–227
- Erasmus, Desiderius von Rotterdam: «Proci et puellae», in: ders.: *Colloquia*, cum notis, tertia parte auctoribus, et indice nov. accurante com. Schrevelio, Lugd. Batavorum: Apud Franciscum Hackium 1655, S. 162–175
- Erasmus, Desiderius von Rotterdam: *De civilitate morum puerilium*, per D. Erasmum Rotterdammum Libellus, ab autore recognitus, et novis scholiis illustratus, per Gisbertum Longolium Ultraiectinum, Köln: J. Gymnicus 1530
- Erasmus, Desiderius von Rotterdam: *La civilité puérile*, traduction nouvelle, texte latin en regard, précédé d'une notice sur les livres de civilité depuis le XVIe siècle par Alcide Bonneau, hg. von Alcide Bonneau, Paris: I. Liseux 1877
- [Erasmus, Desiderius von Rotterdam: *Opera omnia*, emendatiora et auctiora, ad optimas editiones, praecipue quas ipse Erasmus pestremo curavit, summa fide exacta, doctorumque virorum noris illustrata, hg. von Jean Leclerc, Teil I, Leiden: Vonder Aa 1703–1706, reprograf. Nachdruck London: Gregg 1962]
- Fontane, Theodor: *Ein Sommer in London*, Dessau 1852 [in: *Gesammelte Werke*, zweite Serie: *Gedichte - Autobiographisches - Briefe - Kritiken - Nachlaß*, Band IV: *Aus England und Schottland*, Neuausgabe der 1854 in Dessau bei den Gebr. Katz erschienenen Auflage, Berlin: T. Fontane & Co. 1900]

- Franklin, Alfred: *Les Soins de la toilette. Le Savoir-Vivre*, in: ders.: *La vie privée d'autrefois. Arts et métiers, modes, mœurs, usages de Parisiens de XIIe au XVIIIe siècle d'après des document originaux ou inédits*, Bd. I, Paris: Plon 1887
- Franklin, Alfred: *Les Repas*, in: ders.: *La vie privée d'autrefois. Arts et métiers, modes, mœurs, usages de Parisiens de de XIIe au XVIIIe siècle d'après des documents originaux ou inédits*, Bd. VI, Paris: Plon 1889
- Franklin, Alfred: *La civilité, l'étiquette, la mode. Le bon ton du XIIIe au XIXe siècle*, Bd. II, Appendix, zweite Auflage, Paris: E.-P. Frères 1908
- Franklin, Alfred: *Paris et les Parisiens au seizième siècle. Paris physique – Paris social – Paris intime*, Paris: E.-P. Frères 1921
- Freudenthal, Margarete (Gred) Sallis: *Gestaltwandel der städtischen, bürgerlichen und proletarischen Hauswirtschaft unter besonderer Berücksichtigung des Typenwandels von Frau und Familie, vornehmlich in Südwestdeutschland zwischen 1760 und 1933*, Dissertation Frankfurt am Main, Würzburg: Triltsch 1934
- Friedrich der Große: *De la littérature allemande; des défauts qu'on peut lui reprocher; Quelles en sont les causes; et par quels moyens on peut les corriger*, Heilbronn: Gebrüder Henninger 1883 (Deutsche Litteraturdenkmale des 18. und 19. Jahrhunderts, hg. von Bernhardt Seuffert, Bd. XVI)
- Furnivall, Frederick J. (Hg.): *The Babees Book*, London: N. Trübner 1868 (Early English Text Society, Original Series, Nr. 32)
- Furnivall, Frederick J. (Hg.): *Queene Elizabethes Achademy. A Booke of Precedence, etc. with Essays on Italian and German Books of Courtesy*, London: K. Paul, Trench, Trübner 1869 (Early English Text Society, Extra Series, Nr. 8)
- Furnivall, Frederick J. (Hg.): *Child-Marriages, Divorces, and Ratifications etc.*, London: K. Paul, Trench, Trübner 1897 (Early English Text Society, Original Series, Nr. 108)
- Garland, Johannes von; *Morale scolarium, 1241 [Morale Scolarium of John of Garland (Johannes de Garlandia), a Professor in the Universities of Paris and Toulouse in the Thirteenth Century*, ed., with an Introduction on the Life and Works of the Author, together with Facsimiles of Four Folios of the Bruges Manuscript by Louis John Paetow, Berkeley: University of California Press 1927 (Memoirs of the University of California, Bd. IV, Nr. 2/History Bd. I, Nr. 2)]
- Ginsberg, Morris: *Sociology*, London: T. Butterworth 1954 (Home University Library of Modern Knowledge)
- Gleichen-Rußwurm, Alexander von: *Die gothische Welt. Sitten und Gebräuche im späten Mittelalter*, Stuttgart: J. Hoffmann 1922
- Glixelli, S.: «Les Contenances de Table», in: *Romania. Recueil trimestriel consacré à l'étude des langues et des littératures Romanes*, 50. Jg., Bd. XLVII (Paris: E. Champion 1921) S. 1-40

- Goethe, Johann Wolfgang von: *Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit* [in: *Goethes Werke*, Weimarer Ausgabe, hg. im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen, Bd. XXVIII, I. Abteilung, Weimar: H. Böhlau 1890]
- Goethe, Johann Wolfgang von: *Die Leiden des jungen Werther* [in: *Goethes Werke*, Weimarer Ausgabe, hg. im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen, Bd. XIX, I. Abteilung, Weimar: H. Böhlau Nachfolger 1899]
- Goethe, Johann Wolfgang von: *Goethes Gespräche* [Gesamtausgabe, hg. von Feodoard Frhr. v. Biedermann, Bd. III: *Vom letzten böhmischen Aufenthalt bis zum Tode Karl Augusts. 1823 September bis Juni 1828*; und Bd. IV: *Vom Tode Karl Augusts bis zum Ende. 1828 Juni bis 22. März 1832*, zweite, durchgesehene und stark vermehrte Auflage, Leipzig: F. W. v. Biedermann 1910]
- Goldenweiser, Alexander: «Social Evolution», in: Edwin R. A. Seligman/Alvin Johnson (Hg.): *Encyclopedia of the Social Sciences*, Bd. V, London: Macmillan (gedruckt in den USA) 1931
- Gracian, Baltasar de: *L'homme de cour*, traduit de l'espagnol par le sieur Amelot de la Houssaie, avec des Notes, Paris: la Veuve - M. & J. Boudot 1684
- Grimm, Jacob und Wilhelm: *Deutsches Wörterbuch*, Bd. IV, Teil II: «H-J», bearbeitet von Moriz Heyne, Leipzig: S. Hirzel 1877
- Groethuysen, Bernhard: *Origines de l'esprit bourgeois en France*, Bd. I: *L'Eglise et la Bourgeoisie*, zweite Auflage, Paris: Gallimard 1927 (Bibliothèque des Idées)
- Großes vollständiges Universal-Lexikon alter Wissenschaften und Künste*, Leipzig/Halle: J. H. Zedler 1736 [Nachdruck: 1961]
- Hampe, Karl: «Abendländisches Hochmittelalter», in: Walter Goetz (Hg.): *Propyläen-Weltgeschichte. Der Werdegang der Menschheit in Gesellschaft und Staat, Wirtschaft und Geistesleben*, Bd. III: *Das Mittelalter bis zum Ausgang der Staufer 400–1250*, Berlin: Propyläen 1932, S. 297–604
- Hanotaux, Gabriel Albert Auguste: *Études historiques sur le XVIe et le VIIIe siècle en France*, Paris: Hachette et Cie 1886
- Hartlieb, Jacob: «De fide meretricum», Rede gehalten in Heidelberg um 1500, in: Friedrich Zarncke: *Die deutschen Universitäten im Mittelalter. Beiträge zur Geschichte und Charakteristik derselben*, erster Beitrag, Leipzig: I. D. Weigel 1857, S. 67–87
- Haskins, Charles Homer: *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge: Harvard University Press 1927
- Haskins, Charles Homer: *Studies in Mediaeval Culture*, Oxford: Clarendon Press 1929
- Hauser, Henri: «Comptes rendus critiques. G. Dupont-Ferrier: La formation de l'état français et l'unité française», in: *Revue Historique*, 54. Jg., Bd. CLXI (Paris: Felix Alcan 1929), S. 381–383 [Nachdruck: Vaduz: Kraus Reprint Ltd. 1965]
- Hawkins, Francis: *Youth's Behaviour, or Decency in Conversation amongst Men Composed in French by Grave Persons for the Use and Benefit of their Youth*, now newly turned into

- English by Francis Hawkins, the fourth edition, with the addition of twenty-five new precepts (which are marked thus*), London: Printed by W. Wilson for W. Lee 1646
- Herder, Johann Gottfried: *Herders Briefwechsel mit seiner Braut (April 1771 bis April 1773)*, in: *Herders Nachlaß: Ungedruckte Briefe von Her-der und dessen Gattin, Goethe, Schiller u. a.*, hg. von Heinrich Düntzer und Ferdinand Gottfried von Herder, Bd. III, Frankfurt am Main: Meidinger 1856-57 [Nachdruck: Hildesheim/New York: G. Olms 1976]
- Hermann, Conrad: *Philosophie der Geschichte*, Leipzig: F. Fleischer 1870
- Héroard, Jean: *Journal de Jean Héroard sur l'enfance et la jeunesse de Louis XIII (1601-1628)*, extrait des manuscrits originaux et publiée avec autorisation de S. Exc. M. le Ministre de l'Instruction publique par MM. Eud. Soulié et Ed. de Barthélemy, Bd. I, Paris: Firmin Didot Frères, Fils et Cie 1868
- Hettner, Hermann: *Geschichte der englischen Literatur im 18. Jahrhundert von der Wiederherstellung des Königthums bis in die zweite Hälfte des achtzehnten Jahrhunderts. 1660-1770*, in: *Literaturgeschichte des 18. Jahrhunderts*, Theil I, Braunschweig: Vieweg und Sohn [zweite, umgearbeitete Auflage, 1865]
- Hintze, Otto: *Wesen und Verbreitung des Feudalismus*, in: *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse*, Jg. XCIV (Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften in Kommission bei W. de Gruyter 1929) Nr. 20
- «Hofleute», in: Jacob und Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch*, Bd. IV, Teil II: «H-J», bearbeitet von Moriz Heyne, Leipzig: S. Hirzel 1877, Spalte 1688
- Hofmann, Albert von: *Politische Geschichte der Deutschen*, Bd. I, Stuttgart/Berlin: Deutsche Verlagsanstalt 1923
- Hopton, Ralph/Balliol, Anne: *Bed Manners. How to Bring Sunshine into your Nights*, illustrated by Evelyn Cockayne, London: Duckworth 1936
- Huizinga, Johan: *Erasmus*, New York/London: Charles Scribner's Sons 1924a
- Huizinga, Johan: *Herbst des Mittelalters. Studien über Lebens- und Geistesformen des 14. und 15. Jahrhunderts in Frankreich und in den Niederlanden*, Deutsch von T. J. Mönckeberg, München: Drei Masken 1924b
- Hyma, Albert: *The Youth of Erasmus*, Ann Arbor: University of Michigan Press 1930 (University of Michigan Publications: History and Political Science, Bd. X)
- Imbart de la Tour, Pierre: *Les origines de la réforme*, Bd. I: *La France moderne*. Paris: Hachette 1905
- Jacqueton, Gilbert: *Documents relatifs à l'administration financière en France de Charles VII à François Ier (1443-1523)*, Paris: A. Picard 1891
- James, William: *The Principles of Psychology*, Bd. I. New York: H. Holt and Company 1890
- Jodl, Friedrich: *Die Culturgeschichtschreibung, ihre Entwicklung und ihr Problem*, Halle: C. E. M. Pfeffer 1878

- Judd, Charles Hubbard: *The Psychology of Social Institutions*, New York: Macmillan 1926
- Kern, Fritz: *Die Anfänge der französischen Ausdehnungspolitik bis zum Jahr 1308*, Tübingen: J. C. B. Mohr 1910
- Kirn, Paul: «Das Abendland vom Ausgang der Antike bis zum Zerfall des karolingischen Reiches», in: Walter Goetz (Hg.): *Propyläen-Weltgeschichte. Der Werdegang der Menschheit in Gesellschaft und Staat, Wirtschaft und Geistesleben*, Bd. III: *Das Mittelalter bis zum Ausgang der Staufer 400–1250*. Berlin: Propyläen 1932, S. 1–150
- Kirn, Paul: *Politische Geschichte der deutschen Grenzen*, Leipzig: Bibliographisches Institut 1934
- Knight, Melvin M./Harry Elmer Barnes/Felix Flügel: «To the End of the Middle Ages» in: *Economic History of Europe*, Teil I, London: G. Allen & Unwin Ltd. 1930, S. 3-256
- Köbner, Richard: «Die Eheauffassung des ausgehenden deutschen Mittelalters», in: *Archiv für Kulturgeschichte*, Bd. IX (Leipzig/Berlin 1911) Nr. 2, S. 136–198 [Nachdruck 1965]
- Kolb, Georg Friedrich: *Geschichte der Menschheit und der Kultur*, Pforzheim: D. Finck 1843
- Kolb, Georg Friedrich: *Culturgeschichte der Menschheit, mit besonderer Berücksichtigung von Regierungsform, Politik, Religion, Freiheits- und Wohlstandsentwicklung der Völker. Eine allgemeine Weltgeschichte nach den Bedürfnissen der Jetztzeit*, Leipzig: A. Felix [zweite Auflage, 1872]
- Kretschmayr, Heinrich: *Geschichte von Venedig*, Bd. III: *Der Niedergang*. Stuttgart: F. A. Perthes 1934 (Geschichte der europäischen Staaten, Bd. 35)
- Kulischer, Alexander und Eugen: *Kriegs- und Wanderzüge. Weltgeschichte als Völkerbewegung*, mit 3 Karten, Berlin/Leipzig: W. de Gruyter & Co. 1932
- Laborde, Léon E. de: *Le palais mazarin et les grandes habitations de ville et de campagne au dix-septième siècle*, Paris: A. Franck 1846
- La Bruyère, Jean de: *Les caractères*, in: *Œuvres de La Bruyère*, hg. von G. Servois, Bd. II und Bd. III, Teil I, Paris: Hachette 1922
- La civilité françoise pour l'instruction de la jeunesse, enseignant leur devoir, tant à l'égard de Dieu, du prochain, que d'eux-mêmes, et pour se bien conduire dans toutes sortes de compagnies*, Liège: J. F. Bassompierre 1714
- La civilité honnête pour les enfants, qui commence par la manière d'apprendre à bien lire, prononcer et écrire*, revue et corrigé, Caen o. D. (laut British Library geschätzt auf 1780)
- «La maniere de se comenir a Table», in: Frederick J. Furnivall (Hg.): *The Babees Book*, Teil II, London: N. Trübner 1868, S. 3-5 (Early English Text Society, Original Series, Nr. 32)
- La Mésangère, Pierre Antoine Lebourg de: *Le voyageur à Paris. Tableau pittoresque et morale de cette capitale (anon.)*, Bd. II, Paris: An Ve 1797
- Lamprecht, Karl: *Neueste Zeit. Zeitalter des subjektiven Seelenlebens*, in: ders.: *Deutsche Geschichte*, Bd. VIII, 3. Abteilung, Bd. I, I. Hälfte, Freiburg im Breisgau: H. Heyfelder 1906

- La Roche, Sophie de: *Geschichte des Fräulein von Sternheim* (1771), hg. von Kuno Ridderhoff, Berlin/Leipzig: B. Behr, F. Feddersen 1907
- La Salle, Jean Baptiste de: *Les règles de la bienséance et de la civilité chrétienne*, divisées en deux parties, pour l'Instruction de la jeunesse, Rouen: F. Oursel 1729
- La Salle, Jean Baptiste de: *Les règles de la bienséance et de la civilité chrétienne, deversees en deux parties, à l'usage des écoles chrétiennes des garçons*, Rouen: L. Dumesnil 1774
- Lavisse, Erneste: *Louis XIV. La Fronde. Le Roi. Colbert (1643–1685)*, in: ders. (Hg.): *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Révolution*, Bd. VII, Paris: Hachette 1906
- Lavisse, Erneste: *Louis XVI (1774–1789)*, in: ders. (Hg.): *Histoire de France illustrée depuis les origines jusqu'à la Révolution*, Bd. IX, Teil I, Paris: Hachette 1910
- Lefebvre des Noettes, Richard-Joseph-Éduard-Charles: *L'Attelage. Le cheval de Selle à travers les âges. Contribution à l'histoire de l'esclavage*, Paris: A. Picard 1931
- Lefebvre des Noettes, Richard-Joseph-Éduard-Charles: «La "nuit" du moyen âge et son inventaire», in: *Mercure de France* (serie moderne), Bd. ccxxxv (Paris: Mercure de France 1932) S. 472–599
- Lefebvre des Noettes, Richard-Joseph-Éduard-Charles: *De la marine antique a la marine moderne. La revolution du gouvemail. Contribution a l'etude de l'esclavage*, Paris: Masson 1935
- Lehrs, Max (Hg.): *Der Meister mit den Bandrollen. Ein Beitrag zur Geschichte des ältesten Kupferstich es in Deutschland*, Dresden: W. Hoff-mann 1886
- Lehugeur, Paul: *Philipp le Long, Roi de France (1616–1622). Le mécanisme du gouvernement*, Paris: R. Sirey (Societe Anonyme) 1931
- Lessing, Gotthold Ephraim: «Briefe aus dem zweiten Teil der Schriften» (1753) [in: *Gotthold Ephraim Lessing's Sämmtliche Schriften*, hg. von Karl Lachmann, Bd. v, dritte, von Franz Muncker aufs neue durchgesehene und vermehrte Auflage, Leipzig: Göschen 1890]
- Lessing, Gotthold Ephraim: «Briefe die neueste Literatur betreffend», Teil i, 17. Brief [in: *Gotthold Ephraim Lessing's Sämmtliche Schriften*, hg. von Karl Lachmann, Bd. VIII, dritte von Franz Muncker aufs neue durchgesehene und vermehrte Auflage, Leipzig: Göschen 1892, S. 41–44]
- Levasseur, E.: *La population française. Histoire de la population avant 1789 et démographique de la France comparée à celle des autres nations au XIX^s siècle*, Précédée d'une introduction sur la statistique, Bd. i, Paris: A. Rousseau 1889
- Lewis, C. S.: *The Allegory of Love. A Study in Medieval Tradition*, Oxford: The Clarendon Press 1936
- Lichtenberg, Georg Christoph H.: *Georg Christoph Lichtenbergs Aphorismen*, nach den Handschriften hg. von Albert Leitzmann, H. 3: «i775-i779», Berlin: B. Behr 1906 (Deutsche Literaturdenkmale des 18. und i9. Jahrhunderts, Nr. 136)

- Lipset, Seymour Martin: *Political Man. The Social Bases of Politics*, New York: Doubleday 1960 [London et al: Heinemann 1960]
- Longnon, Auguste: *Atlas historique de la France Depuis César jusqu'à nos jours*, planches et texte explicatif des planches, troisième livraison, Paris: Hachette 1889
- Longnon, Auguste: *La Formation de l'unité française. Leçons professées au collège de France en 1889–1890*, publiées par H.-François Delaborde, avec préface par Camille Jullian, Paris: A. Picard 1922
- Lot, Ferdinand: *Les derniers Carolingiens. Lothaire, Louis V, Charles de Lorraine*. 954–991, Paris: Emile Bouillon 1891 (Bibliothèque de l'école des hautes études, sciences philologiques et historiques, quatre-vingt-septième fascicule)
- Lot, Ferdinand: *La fin du monde antique et le début du moyen âge*, avec quatre cartes et trois planches hors texte, in: Henri Berr (Hg.): *L'évolution de l'humanité*, Bd. XXI, Paris: La Renaissance du Livre 1927
- Löwe, Adolf: *The Price of Liberty: A German on Contemporary Britain*, London: Published by L. and V. Woolf at the Hogarth Press 1937
- Löwenthal, Leo: «Zugtier und Sklaven», in: *Zeitschrift für Sozialforschung*, Jg. II (Paris: F. Alcan 1933) H. 2, S. 198–212 [Nachdruck: München: dtv Taschenbuch 1980]
- Lowie, Robert Harry: *The Origin of the State*, New York: Harcourt, Brace and Co. 1927
- Lowie, Robert Harry: *Are We Civilized? Human Culture in Perspective*, London: G. Routledge & Sons 1929
- Luchaire, Achille: *Histoire des institutions monarchiques de la France sous les premiers Capétiens (987–1180)*, Bd. II: *Notes et appendices*, Paris: A. Picard 1883
- Luchaire, Achille: *Louis VI le gros. Annales de sa vie et de son règne (1081–1137)*, avec une introduction historique, Paris 1890 [Nachdruck: Brüssel 1964]
- Luchaire, Achille: *Histoire des institutions monarchiques de la France sous les premiers Capétiens (987–1180)*, Bd. I u., II., 2. ed., Paris: Alphonse Picard 1891
- Luchaire, Achille: *Les Premiers Capétiens (987–1137)*, in: Ernest Lavis (Hg.): *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Révolution*, Bd. II, Teil II, Paris: Hachette 1901
- Luchaire, Achille: *Louis VII, Philippe Auguste, Louis VIII (1137–1226)*, in: Ernest Lavis (Hg.): *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Révolution*, Bd. III, Teil I, Paris: Hachette 1901
- Luchaire, Achille: *La société française au temps de Philippe Auguste*, Paris: Hachette 1909
- Luchaire, Achille: *Les communes françaises à l'époque des Capétiens directs*, neuve überarbeitete Auflage und eingeleitet von Louis Halphen, Paris: Hachette 1911
- Macleod, William Christie: *The Origin and History of Politics*, New York: J. Wiley & Sons/ London: Chapman & Hall 1951
- Magendie, Maurice: *La politesse mondaine et les théories de l'honnêteté, en France, au XVIe siècle, de 1600 à 1660*, zwei Bände, Paris: Alcan/ PUF 1925

- Mangan, John Joseph: *Life, Character and Influence of Desiderius Erasmus of Rotterdam. Derived from a Study of his Works and Correspondence*, Bd. II, London: Burns, Oates & Washbourne 1927
- Mann, Margaret: *Erasme et les débuts de la réforme française 1517–1536*, Paris: Librairie Ancienne H. Champion 1934 (Bibliothèque Littéraire de la Renaissance; Nouv. Série, Bd. XXII)
- Mannheim, Karl: «Die Bedeutung der Konkurrenz im Gebiete des Geistigen», in: *Verhandlungen des Sechsten Deutschen Soziologentages vom 17. bis 19. September 1928 in Zürich*, Tübingen: J. C. B. Mohr (P. Siebeck 1929), S. 35–83 (Schriften der deutschen Gesellschaft für Soziologie, I. Serie: Verhandlungen der Deutschen Soziologentage, Bd. VI)
- Mannheim, Karl: *Ideologie und Utopie*, Bonn: F. Cohen 1929 (Schriften zur Philosophie und Soziologie, hg. von Karl Mannheim, Bd. in)
- Mannheim, Karl: *Ideologie und Utopie*, Frankfurt am Main: Schulte-Bulmke 1931
- Mannheim, Karl: *Mensch and Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*, Leiden: A. W. Sijthoff 1935
- Mannheim, Karl: *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*, London: K. Paul, Trench, Trubner 1936 (International Library of Psychology, Philosophy and Scientific Method)
- Mariéjol, Jean H.: *Henri IV. et Louis XIII (1598–1643)*, in: Erneste Lavis (Hg.): *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Révolution*, Bd. VI, Teil II, Paris: Hachette 1905
- Mauvillon, Eléazar de: *Lettres françaises et germaniques ou reflexions militaires, littéraires, et critiques sur les François et les Allemands*, London: F. Allemand 1740
- Ménage, Gilles: *Dictionnaire étymologique, ou origines de la langue françoise*, nouvelle édition, revue et augmentée par l'auteur, Paris: J. Anisson 1694
- Merker, Paul: «Tischzuchten», in: ders./ Wolfgang Stammeler (Hg.): *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, Bd. III, Berlin: W. de Gruyter 1928/29, S. 370–373
- Merker, Paul/Wolfgang Stammeler (Hg.): *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, Bd. III, Berlin: W. de Gruyter 1928/29
- Merton, Robert K.: *Social Theory and Social Structure*, New York: The Free Press of Glencoe/ London: Collier-Macmillan [1967]
- Meyer, Friedrich Johann Lorenz, Domherr: *Skizzen zu einem Gemälde von Hamburg, von dem Verfasser der Darstellungen aus Italien, mit Kupfern*, Bd. I, H. I bis 3, Hamburg: F. H. Nestler 1801
- Meyers Konversationslexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens*, Bd. XVII, fünfte, gänzlich neubearbeitete Auflage, Leipzig/Wien: Bibliographisches Institut 1897
- Mignet, François Auguste Marie: «Essai sur la formation territoriale et politique de la France depuis la fin du onzième siècle jusqu'à la fin du quinzisième. Mémoire lu à l'Académie des Sciences Morales et Politiques, dans les séances des 21 et 28 Juillet et 4

- Aout 1858», in: ders.: *Notices et Mémoires historiques*, Bd. II (Paris: Paulin 1843), S. 153-239
- Mirot, Léon: *Les insurrections urbaines au début du règne de Charles VI* (1380–1383). Leurs causes, leurs conséquences, Paris: A. Fontemoing 1905
- Mirot, Léon: *Manuel de géographie historique de la France*, Paris: A. Picard 1929
- Montaigne, Michel de: *Essais*, Buch I, Kapitel 1-25 [texte établi et présenté par Jean Plattard, Paris: F. Roches 1931 (Les Textes Français, Collection des Universités de France, hg. von der Association Guillaume Bude)]
- Moras, Joachim: *Ursprung und Entwicklung des Begriffs Zivilisation in Frankreich (1756–1830)*, Hamburg: Seminar für romanische Sprachen und Kultur 1930 (Hamburger Studien zu Volkstum und Kultur der Romanen, Bd. VI)
- Morisotus: *Johannis Morisoti colloquiorum libri quatuor. Ad constantinum filium. Eiusdem, libellus de Parechemate, contra Ciceronis calumniatores, cui adjectus est eorum, quae conscripsit, operum Catalogus*, Basel: Joan. Oporinum (Schätzung der British Library auf: 1549)
- New vermehrtes Trincier-Büchlein: Wie man nach rechter Italienischer auch itziger Art und Manier allerhand Speisen zierlich zerschneiden/ und höflich förlegen soll*, alles mit zugehörigen neuen Kupferstöcken gezieret, Rinteln: P. Lucius 1650
- News Review, Nr. 35
- Nietzsche, Friedrich: *Die fröhliche Wissenschaft* (*«la gaya senza»*) [in: *Nietzsche's Werke*, I. Abtheilung, Bd.v, Leipzig: C.G. Naumann 1900]
- Nietzsche, Friedrich: *Jenseits von Gut und Böse. Zur Genealogie der Moral* (1886-1887) [in: *Nietzsche's Werke*, I. Abtheilung, Bd. VII, Leipzig: C.G. Naumann 1900]
- «Obscurities of Ox-Roasting», in: *The Times*, 8. Mai 1937, S. 15
- Ogburn, William Fielding: *Social Change with Respect to Culture and Original Nature*, London: G. Allen & Unwin Ltd. 1923
- Olearius, Paul: «De fide concubinarum», Rede gehalten in Heidelberg um i 1500, in: Friedrich Zarncke (Hg.): *Die deutschen Universitäten im Mittelalter. Beiträge zur Geschichte und Charakteristik derselben*, erster Beitrag, Leipzig: I. D. Weigel 1857, S. 88–102
- Orléans, Elisabeth Charlotte, Herzogin von: *Correspondence complète de Madame Duchesse d'Orléans née Princesse Palatine, mère du régent* [traduction entièrement nouvelle par M. G. Brunet, accompagnée d'une annotation historique, biographique et littéraire du traducteur, Bd. I, Paris: Bibliothèque-Charpentier E. Fasquelle 1904]
- Parodi, D.: «L'honnête homme et l'idéal moral du XVIIe et du XVIIIe siècle», in: *Revue Pédagogique*, Bd. LXXVIII (Paris: Delagrave 1921) H. 2, S. 79–99 (Aufsatz wird fortgesetzt in H. 3, S. 178–193 und H.4, S. 265–282)
- Parsons, Elsie Worthington Clews: *Fear and Conventionality*, New York/ London: G. P. Putnam's Sons 1914

- Parsons, Talcott: *Essays in Sociological Theory* (1949 und 1954), revidierte Auflage, New York: The Free Press of Glencoe/London: Collier-Macmillan 1964
- Parsons, Talcott: *Social Structure and Personality*, New York: Free Press of Glencoe u. a./London: Collier-Macmillan 1964
- Parsons, Talcott: *Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives*, Englewood Cliffs: Prentice Hall 1966
- Parsons, Talcott/Neil Joseph Smelser: *Economy and Society. A Study in the Integration of Economic and Social Theory* (1957), vierte Auflage, London: Routledge & K. Paul Ltd. 1966
- Peters, Iva Lowther: «The Institutionalized Sex-Taboo», in: Melvin M. Knight/Iva Lowther Peters/Phyllis Blanchard (Hg.): *Taboo and Genetics. A Study of the Biological, Sociological and Psychological Foundation of the Family*, Teil II, London: K. Paul, Trench, Trubner & Co./New York: Moffat, Yard & Co. 1921, S. 109–207
- Petit-Dutaillis, Charles: *Études sur la vie et le regne de Louis VIII (1187–1226)*, Paris: E. Bouillon 1894 (Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes, Bd. CI)
- Petit-Dutaillis, Charles: *Charles VII, Louis XI et les premières années de Charles VIII*, in: Ernest Lavis (Hg.): *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Révolution*, Bd. IV, Teil II, Paris: Hachette 1902
- Petit-Dutaillis, Charles: *Documents nouveaux sur les mœurs populaires et le droit de vengeance dans les Pays-Bas au xv. siècle. Lettres de rémission de Philippe le Bon*. Paris: H. Champion 1908 (Bibliothèque du XVe siècle; Nr. 9) [Nachdruck: Genf 1975]
- Petit-Dutaillis, Charles: *La monarchie féodale en France et en Angleterre. X^e–XIIIe Siècle*, avec deux cartes hors du texte, in: Henri Berr (Hg.): *L'Évolution de l'humanité*, Bd. XLI, Paris: La Renaissance du Livre 1933
- Petrusevski, D. M.: «Strittige Fragen der mittelalterlichen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte», in: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Bd. LXXXV (Tübingen: Verlag der H. Lapp'schen Buchhandlung 1928) Nr. 3, S. 468–490
- Pirenne, Henri: *Les villes du moyen âge. Essai d'histoire économique et sociale*, Brüssel: M. Lamertin 1927
- Pirenne, Henri: *Economic and Social History of Medieval Europe*, London: K. Paul, Trench, Trubner 1936
- Prestage, Edgar: *Chivalry. A Series of Studies to Illustrate Its Historical Significance and Civilizing Influence*, London: K. Paul, Trench, Trubner & Co./New York: A. A. Knopf 1928
- «Pyjamas or Shirts?», in: *The People* 26. Juli 1936, S. 9
- Quennell, Marjorie und C. H. B.: *A History of Everyday Things in England*, Bd. I: 1066–1499, London: B. T. Batsford 1931
- Quesnay, François: *Tableau économique* [Berlin: Akademie Verlag 1965]

- Rabelais, François: *Gargantua. Pantagruel* [texte établi et présenté par Jean Plattard, Paris: F. Roches 1929]
- Ranke, Leopold von: *Französische Geschichte, vornehmlich im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert*, Bd. II, Stuttgart/Tübingen: J. G. Cotta'scher Verlag 1854
- Ranke, Leopold von: *Zur venezianischen Geschichte*, in: *Leopold von Ranke's sämtliche Werke*, Bd. XLII, Leipzig: Duncker & Humblot 1878
- Raumer, Karl von: *Die Erziehung der Mädchen*, zweite, vermehrte Auflage, Stuttgart: S.G. Liesching 1857
- Raumer, Karl von: *Geschichte der Pädagogik vom Wiederaufblühen klassischer Studien bis auf unsere Zeit*, Teil I, dritte, durchgesehene und vermehrte Auflage, Stuttgart: S.G. Liesching 1857
- Regnault, Henri: *La condition juridique du bâtard au moyen âge*, Pont Audemer 1922
- Rhodes, Hugh: «The Booke of Nurture and Schoole of good Manners for Man and for Chylde», in: Frederick J. Furnivall (Hg.): *The Babees Book*, Teil I, London: N. Trübner 1868, S. 71–81 (Early English Text Society, Original Series, Nr. 32)
- Richelieu, Armand Jean du Plessis, Herzog von: *Mémoires authentiques du maréchal de Richelieu* (1725–1757) [publ. d'après le manuscrit original pour la Société de l'Histoire de France par A. de Boislisle, Bd. XCIV, Paris: Société de l'Histoire de France 1918]
- Richelieu, Armand Jean du Plessis, Herzog von: *Politisches Testament und kleinere Schriften* [Übersetzung von Frieda Schmidt, eingeleitet und ausgewählt von Wilhelm Mommsen, Berlin: R. Hobbing 1926 (Klassiker der Politik, hg. von Friedrich Meineke und Hermann Onden, Bd. XIV)]
- «Roasting an Ox», in: *The Times*, 14.05.1937, S. 13
- Rostovtsev, Mikhail I. (Rostovtzeff, Michael): *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford: The Clarendon Press 1926
- Rudeck, Wilhelm: *Geschichte der öffentlichen Sittlichkeit in Deutschland. Moralphistorische Studien*, Jena: H. Costenoble 1897
- Russel, John: «Boke of Nurture», in: Frederick J. Furnivall (Hg.): *The Babees Book*, Teil I, London: N. Trübner 1868, S. 115–199 (Early English Text Society, Original Series, Nr. 32)
- Ryle, Gilbert: *The Concept of Mind*, London: Hutchinson 1949
- Sacchi de Platina, Battista: *Platynae de honesta voluptate: et valitudine... liber primus* (-decimus), labore & diligentia laurentii presbyteri d Aquila, nec no Sibyllini Umbri: Venetiis, Buch VI, Nr. 14, 1475
- Sahler, Léon: *Montbéliard à table. Étude historique et économique. Tableaux de mœurs épulaires et bachiques de l'ancien Comté de Montbéliard*, Montbéliard: Société Anonyme d'imprimerie Montbéliardaise 1907 (Mémoires de la Société d'Émulation de Montbéliard, Bd. XXXIV)
- Sand, George: Mauprat [nouvelle édition, Paris: M. L. Frères 1869]

- Schäfer, Karl: «Wie man früher heiratete», in: *Zeitschrift für deutsche Kulturgeschichte*, Neue Folge (3), Bd. II (Berlin: H. Lüstenöder 1892) H. I, S. 32–41
- Scheidt, Kaspar: *Friedrich Dedekinds Grobianus* (Worms 1551), Halle (Saale): M. Niemeyer 1882 (Neudrucke deutscher Litteraturwerke des 16. u. 17. Jahrhunderts, Nr. 34 und 35)
- Schramm, Johannes: «Monopolium der Schweinezunft», Rede gehalten in Erfurt 1494, in: Friedrich Zarncke (Hg.): *Die deutschen Universitäten im Mittelalter. Beiträge zur Geschichte und Charakteristik derselben*, erster Beitrag, Leipzig: I. D. Weigel 1857, S. 103-115
- Schultz, Alwin: *Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert*, erster Halbband, Wien/Prag: F. Tempsky/Leipzig: G. Freytag 1892
- Seager, F.: «Schoole of Vertue», in: Frederick J. Furnivall (Hg.): *The Babees Book*, Teil I, London: N. Trübner 1868, S. 333-335 (Early English Text Society, Original Series, Nr. 32)
- Sée, Henri: *Französische Wirtschaftsgeschichte*, in: Georg Brodnitz (Hg.): *Handbuch der Wirtschaftsgeschichte*, Bd. I, Jena: G. Fischer 1950
- «S'ensuivent les Contenances de la Table», in: Frederick J. Furnivall (Hg.): *The Babees Book*, Teil II, London: N. Trübner 1868, S. 8-14 (Early English Text Society, Original Series, Nr. 52)
- Sieber, Ludwig (Hg.): «Inventarium über die Hinterlassenschaft des Erasmus vom 22.7.1536, nach L. Sieber mitgeteilt von J. Mähly», in: *Zeitschrift für Kulturgeschichte*, Bd. IV (Weimar: E. Felber 1897), S. 434-441
- Siebert, Johannes: *Der Dichter Tannhäuser. Leben - Gedichte - Sage*, Halle (Saale): M. Niemeyer 1954
- Spengler, Oswald: *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, Bd. I: Gestalt und Wirklichkeit, München: Beck 1920
- «Stans puer ad mensam», in: Frederick J. Furnivall (Hg.): *Queene Elizabethes Achademy. A Booke of Precedence, etc. with Essays on Italian and German Books of Courtesy*, London: K. Paul, Trench, Trübner 1869, S. 56-64 (Early English Text Society, Extra Series, Nr. 8)
- «Stans puer ad mensam», in: Frederick J. Furnivall (Hg.): *The Babees Book*, Teil II, London: N. Trübner 1868, S. 112 (Early English Text Society, Original Series, Nr. 32)
- St. Victor, Hugo von: «De institutione novitiarum» [Auszüge einer französischen Übersetzung in: Alfred Franklin (1889) S. 151-159. Oder: St. Victor, Hugo von: «De institutione novitiarum», in: *In hoc libro contenta opera Hugonis de Sancto Victore, de institutione novitiorum et al.*, hg. von J. Clichoteveus, Paris: H. Stephanus 1506]
- St.-Simon, Louis de Rouvroy, Due de: *Memoiren*, übersetzt, mit erklärenden Noten versehen sowie mit einer Einleitung von Ferdinand Lottheißen, Bd. I und II, Berlin/Stuttgart: P. Spemann 1884 und 1885

- St.-Simon, Louis de Rouvroy, Due de: *Mémoires*, nouv. éd. par A. de Boislisle, Bd. XXII, Paris: Hachette 1910
- Stölzel, Adolf: *Die Entwicklung des gelehrten Richtertums in den deutschen Territorien. Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung mit vorzugsweiser Berücksichtigung der Verhältnisse im Gebiet des ehemaligen Kurfürstentums Hessen*, Bd. I, Stuttgart: J. G. Cotta 1872 [Nachdruck: Aalen: Scientia Verlag 1964]
- Sumner, William Graham: *Folkways. A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores and Morals*, Boston: Ginn & Co. 1907
- Tannhäuser (zugeschrieben): «Die Hofzucht», in: Johannes Siebert: *Der Dichter Thannhäuser*, Halle (Saale): Niemeyer 1934, S. 194–203
- Teggart, Frederick John: *Theory of History*, New Haven/London/Humphrey/Milford: Yale University Press, Oxford University Press 1925
- Teske, Hans: *Thomasin v. Zerclaere. Der Mann und sein Werk*, Heidelberg: C. Winter 1933 (Germanische Bibliothek, Abt. 2, Bd. XXXIV)
- «The Babees Book», in: Frederick J. Furnivall (Hg.): *The Babees Book*, Teil I, London: N. Trübner 1868, S. 1–9 (Early English Text Society, Original Series, Nr. 32)
- «The Boke of Curtasye», in: Frederick J. Furnivall (Hg.): *The Babees Book*, Teil I, London: N. Trübner 1868, S. 297–327 (Early English Text Society, Original Series, Nr. 32)
- The Habits of Good Society. A Handbook of Etiquette for Ladies and Gentlemen. With Thoughts, Hints, and Anecdotes Concerning Social Observances; Nice Points of Taste and Good Manners; and the Art of Making One's-Self Agreeable*, London: J. Hogg and Sons 1859
- The Habits of Good Society. A Handbook of Etiquette for Ladies and Gentlemen. With Thoughts, Hints, and Anecdotes Concerning Social Observances; Nice Points of Taste and Good Manners; and the Art of Making One's-Self Agreeable*, zweite, unveränderte Auflage, London: J. Hogg and Sons 1890
- The Spectator*, Bd. v (1807) Nr. 373
- Thompson, James Westfall: «German Feudalism», in: *American Historical Review*, Bd. XXVIII (London: Macmillan and Co. 1923) S. 440–474
- Thompson, James Westfall: *An Economic and Social History of the Middle Ages (300–1300)*, New York/London: The Century Co. 1928
- Thompson, James Westfall: *Economic and Social History of Europe in the later Middle Ages (1300–1530)*, New York/London: The Century Co. 1931
- Thompson, James Westfall: *The Dissolution of the Carolingian Fisc in the Ninth Century*, Berkeley: University of California Press 1935 (University of California Publications in History, Bd. XXIII)
- Treusch von Buttlar, Kurt: «Das tägliche Leben an den deutschen Fürstenhöfen des 16. Jahrhunderts» in: *Zeitschrift für Kulturgeschichte*, Bd. IV (Weimar: E. Felber 1897), S. 1–41

ПОКАЖЧИК

- Абіссінія 323, 529
 абсолютизм 49, 65, 186, 311–315, 315–319, 449–451, 459, 495, 498, 572, 574, 607, 610
 Австрія 60, 325, 434
 автаркія 331–332
 військова а. 530
 економічна а. 332, 530
 політична а. 332
 аграрний сектор 351
 агресивність 223–233

див. також війна; жорстокість; насильство, фізичне

 адміністративні центри 419, 526
 Акваітанія 396, 410, 414, 417, 420
 акумуляція
 а. землі 410, 420
 а. можливостей 401–402, 438
 альбігойці 417
 амбівалентність 451, 453–454, 461, 466, 478, 569

див. також двоїстість

 амбіції 441
 Америка 580
 Ам'єн 416
 анархія 404
 Англія 54–55, 56, 60, 64, 77, 78, 157, 311, 315, 316, 318, 319, 320, 390, 391, 392, 395, 396, 397, 411–413, 417, 426, 433, 434, 485, 524, 543, 567, 572–573, 580, 592, 599, 610, 611
 Анжу 396, 410, 413, 416, 420
 Анжуйський, дім 414, 435
 античність/античні часи/антична доба 337, 347–351, 352–357, 589–590, 592, 593
 Антон, герцог Брабантський і правитель Антверпена 431
 антропологія 51, 55
апріорність 33
 араби 336, 339, 341, 356
 арабська експансія 351
 Арагон 414
 аристократія 64–67, 68, 69–71, 80–81, 85–89, 113, 139–140, 146–147, 150, 170, 186–187

див. також буржуазія, верства, двір, дворяни, прошарок

 французька а. 67, 71, 80–81, 85–89
 Арістотель 265
 Арль 320
 Арманыкський, дім 435
 Арнульф Каринтійський 324
 Аррас 417
 Артуа, графство 416, 423
 асиміляція 81, 569, 570
 аскетизм 154, 155, 511, 607
 Асті, графство 430
 Аугсбург 325
 Афганістан 230
 афекти 220, 233, 606

див. також психогенез

 вибухи а. 521, 528, 537
 вияви а. 511, 514
 короткотермінові а. 502
 моделювання а. 120, 170, 173, 232, 513
 подолання а. 187, 231, 542
 притуплення а. 513, 517, 525
 регулювання а. 173, 518, 538, 569, 572
 регуляція а. 233, 522–523, 524, 534, 536, 565, 566
 розрядка а. 541, 570
 стримування а. 521
 структура а. 548
 схема а. 78, 513, 517
 формування а. 524, 565
 Аугсбург 325

- Африка 191
 Баварія 60, 325
 Бальзак, Оноре 540
 бароко 312
 Барселона 414
 Барселонське графство 320
 Беррі 320, 415, 426
 Беррійський герцог 230, 426, 428
 Бове 347, 416
 Бодо 90
 боротьба на вибування 388–395, 400, 403, 407, 409, 431, 433–436, 443–446, 465, 467, 481, 522

див. також конкурентна боротьба; конкуренція

 Бранденбург 397
 Бранденбурзький 59
 Бретань 417, 420, 479
 Бретанський, дім 435, 442
 Бретанські герцоги 429, 440, 442, 498
 Бретінійська угода 426
 Брунеллескі, Філіппо 312
 Брюгелі 239
 бунти 463

див. також повстання, опозиція

 Бувін, битва під Б. 416
 Бурбонський, дім 320, 435, 443, 498
 Бургундія 320, 328, 339, 420
 Бургундський, дім 435, 441–442
 Бургундські герцоги 442, 498
 Бурдах 375
 буржуазія 58, 59, 63–69, 72–73, 74–75, 76–79, 80–82, 85–87, 90–93, 114, 140–141, 146–148, 186–187, 218, 311, 319, 406, 412, 450, 454, 459–462, 466, 468–470, 471–476, 479–481, 483, 484–485, 490, 499–501, 512, 524–525, 528, 530, 533, 534–535, 550–551, 556, 559, 560–565, 566–567, 571–574, 579, 607–608, 609

див. також аристократія; групи, буржуазні; прошарок; прошарок інтелігенції; суспільства, буржуазні

 німецька б. 57, 59–60, 63–67, 73, 76, 81–82
 промислова б. 22, 24
 французька б. 80–84, 85–88, 89–93
 «Буря і натиск» 61, 65–67
 Бюрґер, Готфрід Август 67
 бюрократія 465, 586

див. також службовці, чиновники

 вага, суспільна 471

див. також сила, суспільна

 ваґанти 367
 Ваймар 313
 Валенсія 341
 Валентина Вісконті 430
 Валуа, дім 320, 418, 431–433, 440–442
 Вальтер Злидар (Готьє Незаможник) 341
 Вальтер фон дер Фогельвайде 366, 375
 Вандомський, герцог 479
 варвари 335
 варварство 89, 90, 99, 102
 васали 323, 359, 363, 421
 Вебер, Макс 31, 34, 37, 589, 593, 600
 Вексін 415, 416
 Велика Британія 392
 Велике переселення народів 333–335, 335–336, 337, 339, 342
 Велс 392, 418
 Вельфи 394
 Венеція 351, 494, 496, 498, 592
 Верден, архієпископство 444
 Верденська угода 320
 Версаль 477–478
 взаємозв'язок психогенезу й соціогенезу 106, 108, 117–120, 314–315, 504–506, 533, 549, 584–586
 взаємозалежність 330–332, 363, 366–367, 383, 404, 406, 426, 432–433, 437, 453–454, 456, 459, 463–464, 469–470, 487, 491, 502–504, 505, 507–508, 516–519, 522, 524–525, 531–533, 534–535, 542, 552, 557, 561–563, 571, 573, 575–577, 584–586, 593–594, 595–597

див. також залежність, переплетіння, примус, фігурація

 винарство 331
 виховання 95–96, 170, 172, 201–203, 203–215, 221–222, 233, 522

див. також формування

- виховання поведінки за столом 100–101, 103–106, 121–422
- виховавчі функції сім'ї 173, 176, 220
- в. ф. двору 173
- Відень 565
- відмінність 64, 86, 145
- соціальна в. 64, 86, 145, 520, 529–530
- див. також різниця; станові ознаки*
- відносна автономія 33, 44
- Відродження 35, 40, 41, 312, 353, 416–429
- див. також середньовіччя*
- відчуження 37–39
- Візантія 351, 594
- війна 23, 225, 232, 452, 477, 488, 585
- громадянська в. 463, 470
- релігійна в. 470
- військо 492, 573
- регулярне в. 316
- військовий потенціал 529
- військова техніка 317
- Вільгельм I Завойовник, англійський король 316, 396, 397, 411, 412
- Вінкельман 67
- влада, економічна 408–409, 506–507, 576
- в. індустріальна 452, 453
- владна одиниця 576–577
- воїн 227, 463, 466, 485, 508–509, 529–530, 531, 535–536, 578, 590, 600, 611
- див. також верхній прошарок; рицар; рицарство; середньовіччя*
- володіння 80
- див. також гроші, землеволодіння*
- Вольф, Фрідріх Август 67
- Вольтер 62, 67, 91, 142, 174, 254
- «Brutus» 62
- «Discours sur la tragédie» 62
- «Zaire» 142
- «воно» 548–549, 554
- внутрішня напруженість 512–514, 570, 572–573
- внутрішня закономірність 446, 451
- див. також закономірність*
- Вульф, Вірджинія 37
- габітус 47, 48, 50, 221, 335, 504, 506–507, 514
- Габсбурґи 311, 345, 392, 394, 431, 441–444
- див. також німецький райх; римсько-німецька імперія*
- Гамбург 76
- Гампе, К. 330, 588
- Гаузер, А. 445, 601
- гегемонія 389–390
- див. також домінування; домінуюче становище; панівне становище*
- Геґендорф, Крістоф 261
- Геґель, Густав Вільгельм Фрідріх 503
- Гейсінґа, Йоган 606
- Генріх I, герцог Саксонський 325
- Генріх I, англійський король 413
- Генріх II, англійський король 413, 415, 416
- Генріх II, французький король 445
- Генріх III, французький король 108, 471
- Генріх IV, римсько-німецький імператор 391
- Генріх IV, французький король 246, 311, 374, 477, 479, 533
- Генріх VI Наварський, французький король 425, 428, 431
- Геракліт 20
- Гердер, Йоганн Готфрід 61, 65, 69
- гігієна *див. чистота*
- Гогенцоллерни 387, 394
- Гогенштауфени 394, 397
- голизна 174–175, 199–200, 243, 198–200
- див. також прикрість, сором*
- Голландія 431
- Греція 355, 595
- гроші 316–318, 331–332, 344–345, 348–351, 367, 371, 421, 436, 440, 447, 470–476, 480, 482–483, 486–487, 498–500, 516, 531, 561, 564, 574, 579, 594
- знецінення г. 317, 531
- грошове господарство 316, 331–332, 335, 348–349, 359, 393
- див. також монетаризація*
- групи, буржуазні 463, 467, 501, 561, 571, 574
- Губерт II Віденський 424
- Гуго Капет 327, 329, 386

Гуго Сен-Вікторський 101

гуманісти 109, 112, 205

германські племена 336, 337

Гете, Йоганн Вольфганг ф. 42, 61, 64, 65, 66–67, 73, 251

«Розмови Гете з Еккерманом» 72, 76–77

«Гец фон Берліхінген» 61, 63, 64

«Іфігенія» 61

«Страждання юного Вертера» 64

геттінгенське товариство поетів «Гай»

Гіберті, Лоренцо 312

Гінь, графство 426

Гіень 426

Готфрід Бульйонський 345

Готшед, Йоганн Крістоф 59

Грасіан (Граціан), Балтазар де 525, 607–609

«Настільний оракул» 525, 607–609

Грім, брати Якоб і Вільгельм 254

данські нормани 324

двір 312–314, 474, 477, 478, 479, 480, 526, 527, 528, 529, 531, 535–536

див. також суспільство, придворне абсолютистський д. 49, 65, 66, 186, 401, 402, 474–475, 528–529, 533, 535

виховавчі функції д. 173, 176, 221
феодальний д. 103, 366, 371, 372, 382, 589

двоїсте становище верхнього прошарку 524

двоїстість *див. також* амбівалентність
д. ідеалів 31. 32

д. поведінки 222–223

дворяни-гуґеноти 479

дворяни/дворянство 235, 236, 311, 317–319, 342, 355, 405, 450, 454, 459–460, 461–462, 469–470, 473–477, 479, 485, 487, 499–501, 508, 512, 524, 528–529, 530, 533, 535, 551–552, 561–562, 572–574, 600, 610

див. також аристократія; верхній прошарок; придворна знать; рицарський прошарок; рицарство

дворянство меча *див. noblesse d'épée*

див. також придворна знать; рицарське дворянство

деградація (суспільна) 523, 553, 583–584

дезінтеграція 364–365, 423–424, 434–435, 592, 593

декаданс 89

демократичний режим 407

держава 321, 363, 390, 398, 437–440, 444, 447–448, 452, 502, 562, 575–577, 592, 597, 604–605

див. також нація, переплетіння,

фігурація, централізація

абсолютистська д. 450–451, 504

д. геттів 337

д. інків 599

національна д. *див.* Англія, Франція, Німечинна

утворення д. 315, 356, 363–364, 386, 392–394, 450–451, 481–482

державний бюджет 402

державні суспільства 363–364

децентралізація 421, 447

відцентрові сили 321–333, 360–367, 397, 421–436, 440–441, 447, 480

відцентрові тенденції 390, 396–397, 465–466, 479, 499, 506

динаміка взаємовідносин 445, 456–458, 499

див. також суспільна механіка

дистанціювання 112, 115

диференціація 350–353, 448–449, 466–467

д. поведінки 376

д. суспільних функцій 332, 383, 400–401, 435–436, 504–506

див. також поділ функцій

діти 95, 112, 176–178, 201–203, 203–204, 220–222, 233

див. також виховання

сексуальність і д. 203–210, 220–222, 233

сором перед д. 176–178

становище позашлюбних д. *див.* незаконність

«добре суспільство» 62, 313, 384–385, 525, 536–537, 540, 566

домінування 389

див. також гегемонія; домінуюче становище; панівне становище
домінуюче становище 389, 390

див. також гегемонія; домінування; панівне становище

Донателло 312

Донсі 431

допомога 482–483, 488, 489, 493–494

допомогова палата/двір 488, 492

дорослі 582–585, 608, 609

дофін 424–425

дрібнобуржуазний 569

Дріє, дім 435

еволюція 605, 606, 615

див. також розвиток

Еврі, графство 428

Едвард III, англійський король 428

експансійний і колонізаційний рух 68, 94, 341, 570, 571

див. також колонізація

елеати 20

Еліас, Норберт 605

Елізабет Шарлотта, герцогиня Орлеанська 167

емансипація 216, 381, 568, 572

емоції 158, 231, 538

емоційні імпульси 580

див. також почуття

Енгельс, Фрідріх 22, 250

епічні цикли 589

Еразм Роттердамський (Еразм Дезидерій із Роттердама) 95–99, 100, 110–111, 115, 117, 155, 201, 255, 256, 260, 263, 265–267, 539–540

«Colloquien» 111, 203–210

«De civilitate morum puerilium» 95–99, 110–111, 129, 165–166, 179, 188, 192, 196

«Diversoria» 111–112

етикет 526, 571, 607

етнологія 51, 55, 590, 615

Етьєн фон Блуа 413

Європа 433, 452, 478, 494, 495, 526, 566, 574, 575, 588, 589, 597, 600, 614
єпископ 326

Єрусалим 341–342

життєвий стандарт 529, 534, 567–571, 572, 581

жорстокість 224–226, 232–234

див. також агресивність

заборони, суспільні 214

закономірність 455, 495, 503, 539, 542

див. також внутрішня закономірність

з. розвитку 320

залежність 401–402, 532, 557

див. також взаємозалежність

функціональна з. 455–456, 507, 556
замикання 68, 140, 338

занепад рицарства 318–319

занепад, соціальний 437–438, 583–584

див. також деградація

засоби виробництва 436, 576

Західна Європа 53, 313, 521

див. також суспільство, західноєвропейське

західні країни *див.* західноєвропейське суспільство

збори 398, 481, 484–485, 486–489, 490, 491, 535

див. також податки

зброя *див.* військова техніка; монополія

звичаї за столом 97–98, 103–109, 110–112, 119–120, 122–138

див. також їда і пиття; столове начиння

звичаї, пов'язані з купанням 175, 198, 219, 242–243, 266

звичка 119–120, 221, 513, 542–543, 615

див. також комунікації

здоров'я 152, 171, 183, 185, 269–272

землеволодіння 357–385

див. також територіальні володіння
змагання 404

див. також конкурентна боротьба; конкуренція

спортивні з. 233–234

зміни, суспільні 9–10, 11–12, 17, 247, 335

- теорії с. з. 11–12
 зміни в інстинктах та афектах 162
- ідеали, економічні 25
 і. національні 26
 і. політико-світоглядні 18
 і. середнього стану 73
 і. соціологів 18
- ідеологія 19, 30, 249
- Іль-де-Франс 320, 346
- Індія 529
- індивідуалізація 33, 41, 112, 360, 441
- індустріалізація 22, 89
- інстинкти 223, 232, 315, 512, 513, 543, 548, 552, 572, 580, 606–607

див. також афекти

 вдоволення і. 513
 вияви і. 222, 514
 відмова від і. 173
 енергія і. 515
 життя і. 220–222, 363
 контроль за і. 384, 538, 609
 моделювання і. 175–178, 521, 565, 568
 притуплення і. 177–178
 регулювання і. 342, 371, 381, 512–513, 517, 522–523, 538, 540, 542, 566, 573
 рівновага і. 513
 стан і. 330, 353
 стримування і. 186, 547
 структура і. 400, 548
 управління і. 549, 580
 функції і. 580
 центр і. 514
- інтеграція 117, 153, 342, 382–385, 552

див. також залежність, переплетіння

 військова і. 333
 економічна і. 333
 національна і. 314
 станово-соціальна і. 314
- інтелігенція 543
 і. буржуазна 57–58, 60, 63, 68–71, 72–75, 84, 112–114, 147

див. також буржуазія

 і. німецька 57, 60, 63–67, 68–72, 72–75, 92–93
- інтимізація 199, 201, 209–215, 221–223

див. також перенесення за лаштунки
- Іоанн, герцог Беррійський 230, 426, 428
- Іоанн Добрий, французький король 425–427, 431, 487
- Іоанн, король англійський 416
- Іоанна Орлеанська 433, 434
- існування, суспільне 231, 438–439, 452, 455, 532
- Іспанія 320, 340, 497
- історичність людей 542
- історія 47
 вивчення і. 47, 51
- Італія 311, 320, 321, 323, 324, 340, 431
- Кале 426
- Кант, Іммануїл 37, 57, 61, 65, 67, 72, 75, 82
 «Критика чистого розуму» 61
 «Ідеї до загальної історії...» 57
- Капетінги 317, 320, 329, 343, 344, 387, 388, 397–398, 409, 410, 411, 412, 413–415, 421–430, 434–435, 440–441, 464–465
- капіталізм 344
- Карл Великий 321–324, 326, 327, 331, 451
- Карл III Гладкий, король західних франків 324
- Карл IV, французький король 418
- Карл V Валуа 427
- Карл V, римсько-німецький імператор 391, 392, 443
- Карл V, французький король 426–429, 487, 488
- Карл VI, французький король 428, 429–431
- Карл VII, французький король 435, 440, 493, 497
- Карл VIII, французький король 442, 443, 444, 497
- Карл Лихий, наварський король 427, 428

- Карл Сміливий, герцог Бургундський 236, 440, 441
- Каролінги 326–328, 344, 591
- епоха К. 319, 324, 337, 340, 350, 351, 356, 421, 422
- держава К. 333, 348, 418, 587
- родинні володіння К. 587
- картина світу 35, 37
- католицька церква 94, 204–206, 556
- див. також* християнство
- Керсі 426
- Китай 594, 599
- Кітцови 387
- класи, промислові 21, 22–24
- класова свідомість 24
- Клермон 423
- кліки 82, 85, 537
- клір 101, 225, 228, 235, 462, 464–466, 467–469, 472, 488, 501
- див. також* духівництво
- князі, італійські 433
- к., німецькі 433
- колонізація 92, 343, 524, 568, 572
- див. також* експансійний і колонізаційний рух
- комерціалізація 89, 365–366, 368, 419, 458–459
- комунікації 74, 342, 356
- конкурентна боротьба 435, 437–438, 441–442, 444–446, 481
- див. також* змагання, конкуренція
- конкуренція 415
- див. також* змагання; конкурентна боротьба
- вільна к. 368, 404–408, 420–421, 435–436, 437–439, 443–444, 447, 480, 572, 576–577
- економічна к. 577
- регульована/обмежена к. 405–407, 435, 480, 535
- Конт, Август 19, 22
- контроль, зовнішній 40, 119
- суспільний к. 119, 173, 224, 235
- Конрад (Лотаринзький) 325
- конфлікт *див. війна*; конфлікти процесу цивілізації; напруженість; примус; суперечності
- конфлікти процесу цивілізації 513–516
- координаційна функція 448–450, 451, 454, 456, 457, 487, 489, 518
- король 322–324, 328, 329, 364–365, 386–387, 389, 469, 471–481, 484–487, 531, 533–535
- див. також* центральний правитель
- королівська влада 328, 439, 477–478
- абсолютна к. в. 318–319, 459, 481
- королівська скарбниця 489
- королівська функція 328–329, 389, 484–485, 489–490, 492
- королівський апарат 457
- королівський дім 328, 422–423, 531
- королівський механізм 318–319, 446, 455, 459, 463–464, 535
- кохання 243, 379
- кочові племена 336–338
- крайнощі 231, 244, 508–509
- Кресі, битва при К. 487
- кріпаки 342–343, 347–348, 364
- культура 53–57, 60, 63–64, 66, 68, 72–74, 75–76, 79, 92, 113, 115, 336
- к. і німецька ідентичність 54–56
- к. і цивілізація 54, 57–58, 75–76, 251–252
- поняття к. 72, 251–252
- див. також* цивілізація
- купці 460
- Лабрюер, Ж. де 535, 609, 610
- Ланкастери, дім 432–433
- ланцюги дій 507, 513, 517, 518
- ланцюги залежності 557
- ланцюги міркувань 557
- Ласаль, Ж. Б. 135, 136, 152, 160, 163, 168, 169, 182–183, 184–185, 190–191, 192, 197, 233
- левантинізм 569
- ленник 364
- Лессінг, Готгольд Ефраїм 61, 65, 262–263
- «Гамбурзька драматургія» 61
- «Лаокоон» 61
- «Листи про новітню літературу» 62
- Лімузен 426
- Лінколн, Ейбрегем 265
- Ліон 424

- Ліпсет, Сеймур Мартін* 250
Лісабон 341
 література 60, 77–78
 німецька л. 60–63, 65–67, 69–72
Ліхтенберг, Г. К. 76, 254
 «Афоризми» 75
Лондон 431–434
Лотарингія 320, 339, 424, 435
Лукіан 110
Людовік, герцог Бурбонський 428, 430
Людовік, герцог Орлеанський 430
Людовік I Набожний, французький король 324
Людовік IV, французький король 327–328
Людовік V Анжуйський 425, 430, 484, 489
Людовік VI Гладкий, французький король 329, 386–390, 409–414, 420, 423, 466, 483
Людовік VII, французький король 466
Людовік VIII, французький король 417, 423
Людовік IX Святий, французький король 418, 423, 428–429
Людовік X, французький король 418, 427
Людовік XI, французький король 440–442, 479, 497
Людовік XII, французький король 442, 497
Людовік XIII, французький король 474, 475, 477, 479
Людовік XIV, французький король 59, 85, 91, 139, 184, 268
Людовік XV, французький король 89
 людські стосунки, структура л. с. 535–536
Ляйбніц, Готфрід 35, 37–38, 59

Магомет 336
Маєр, Фрідріх Йоганн 76
Мазаріні 472–473
Мазаччо 312
Максиміліан I, римсько-німецький імператор 237, 441–442
Мак'явеллі, Нікколо 249, 607

Мальорка, король М. 424
Мальро, Андре 540
Марґарита Фландрійська 426
Марія, дочка Карла Сміливого 236, 441
Марія Шампанська 609
 марксизм 250
Маркс, Карл 19, 22, 250
Медічі 311
Медон 480
Меєрсенська угода 321
Меріме, Проспер 74
меркантилізм 73
Меровінґи 323, 337
метафізика 11
Мец, архієпископство 320
 мислення, структура м. 400
 мистецтво 237, 239–240
 миття 98, 104, 269

див. також чистота

 міжнародні відносини 362–363, 452–453
Мілтон, Джон 60
мінезанґ 373–385, 527, 590
мінезинґери 373–377, 378–381
Мірабо, Віктор-Рікеті, маркіз (старший) 82–83, 88–89, 90, 254
 міста 346–348, 366, 372–373, 483–486, 490–492, 528–529
 міста-держави, італійські 603
 місцеві правителі 366–367, 393
 мобільність 580
 мова 95, 110, 147–151, 152, 154, 168, 314

використання м.

 146–151

німецька м.

 57, 59–63, 70–72

розвиток м.

 56, 150–151

французька м. у Німеччині

 57, 59, 63
 мовний апарат 382
 можливості 235

див. також акумуляція м.

 боротьба за м. 68–69

розподіл м.

 399, 405–406, 420–421

суспільні м.

 72–73, 358, 404–405, 429, 535
 молодь 514–515

див. також підлітки

 Мольєр 60

- монастир 154, 328
 монастирське життя 198
 монетаризація 373, 484–485, 489, 508, 531, 602

див. також грошове господарство

 Монморансі, дім 387, 533–534
 Монморансі, герцог 479, 533–534
 монополізація 406, 424, 435, 500, 506–508, 573–574
 монополія 398, 399, 446, 481, 500, 506–508, 571–572, 611
 м. військова 398
 м. економічна 398, 519–520, 574–578, 612–615
 м. на застосування фізичного насил-
 ля 398, 402, 405, 444, 493, 499,
 502, 506–511, 516, 524, 527, 529,
 543, 551, 567, 572–574, 577, 578,
 581, 585, 600, 614
 м. на зброю 318, 398–399, 451, 510
 м. на панування 398, 421, 443,
 446–448, 479, 480, 574
 м. на податки 398, 402, 406–408,
 481, 486, 495–497, 499, 501, 526,
 567
 м. неорганізована 437–438, 612
 м. публічна 402, 404
 монопольне становище 400
 монопольне управління 398, 402, 406
 монопольний апарат 398–399, 402
 формування м. а. 398–399, 404–405,
 433, 435, 440, 446, 473, 478–479,
 481
 монопольний механізм 365, 393–394,
 398–409, 453, 483, 578, 601, 614
 Монтлері, дім 387–388
 Монтрей-сюр-Мер 426
 Мопассан, Гі де 540
 мораль 57, 185, 201
 мочитися *див.* потреби, природні
мрії 177, 184, 512

 Наполеон 92, 265
 напруженість 81, 322, 427, 465–469,
 561, 568, 575, 577, 581, 584–586,
 590, 597, 612

див. також війна

 міждержавні н. 575
 н. всередині суспільства 453, 465
 н. між дворянством і буржуазією
 318, 457–464, 469, 472–481, 533
 рівновага н. 481, 578, 579
 структура н. 432
 нагляд 478, 480
 «над-я» 193, 214, 222, 370, 512–515,
 517, 519, 523, 525, 528, 538,
 548–549, 553, 554–556, 559, 560,
 562, 566, 569–571, 583, 586, 607–609
 формування «н.» 525, 565
 функції «н.» 548–549
 надлишок робочої сили 316
 народжуваність дітей 342
 насильство, фізичне 120, 218, 436,
 507–508

див. також монополія; фізична пере-
 вага; централізація; примус

 натуральне господарство 316,
 330–332, 335, 338, 344, 346, 350, 359,
 368–372, 384, 421, 429, 436, 447, 451,
 482, 498, 516, 529, 592–593, 594, 612
 нація 24–25, 320–312, 356, 363, 522,
 523, 524, 613, 614

див. також держава

 формування н. 69
 національна держава 26, 416, 613–614
 національна свідомість 24, 53
 національний характер 76–79, 80–81
 німецький н. х. 76–79, 80, 149
 французький н. х. 80, 149
 національна одиниця 320
 національні почуття 25
 націоцентризм 248, 249
 Неаполь 340, 497, 603
неврози 185
Нерон 265
 позасвідоме 177, 184, 222
 німецький райх 319, 325–326, 329,
 339–340
 Німеччина 55, 56, 58, 59, 60, 63–76,
 81–82, 311, 312, 315, 316, 329,
 390–391, 395, 444, 497, 543, 572–574,
 580, 587, 591, 611
 Ніцше, Фрідріх 78, 81, 149
 «По той бік добра і зла» 78
 «Втішна наука» 81
 нічний одяг 199–200, 264

див. також спальня

Нормандія 331, 413, 416, 498
нормани 319, 324, 339, 340–341, 591
носова хустинка *див.* сякання
Ньютон, Ісаак 251

обмін 349–351

див. також торгівля, переплетіння
Овернь 415
олігархія 404
Онi 417, 426
опозиція 82, 490–492
опридворення 142, 147, 237,
527–536, 540, 550, 557, 561–562, 590
Орлеан 387–388, 391, 430, 479
Орлеанська діва 433
основний біогенетичний закон 164
основний психогенетичний закон 164
основний соціогенетичний закон 48,
164, 271, 549
особисте життя 530, 566
особистість, зміни в о. 9–12, 40–42, 45
картина о. 30–44
структури о. 9–12
Оттон I 325–326, 391

панівне становище 389–390

див. також гегемонія; домінування;
домінуюче становище
панування, абсолютистське 80,
535–536
апарат п. 84, 468, 479, 487
п. в епоху середньовіччя 321–323
п. чоловіків 357, 376–377
Париж 73, 313–314, 320, 387–388,
428, 431–432, 477, 484, 491–492,
495, 565
парламент 467, 472, 493
Парсонз, Талкот 13–18, 31, 34, 247,
250
Пергюнт 380
передбачати і враховувати перспекти-
ву 516–519, 521–524, 530, 545, 547,
552, 554, 568, 573
передбачення 371, 511–512, 516,
538–539, 542–543
див. також передбачати і враховува-
ти перспективу

переміни *див.* зміни

перенаселення 338–339
перенесення за лаштунки 158, 175,
184
переплетіння 320, 330, 349, 351–352,
355, 363, 367, 448–450, 452–455,
469, 478, 481, 486, 502–506, 513,
525, 528, 538–539, 547, 576–577,
580, 589, 594, 596–597, 605
див. також інтеграція; обмін;
торгівля; фігурація
механізм п. 450–451, 458
неминучі п. 330, 507, 585
Петрушевський Д. М. 592–593
пити і їсти 100, 103–109, 116,
119–120, 122–124, 143–146, 158–164
див. також столове начиння; звичаї
за столом; розбирання туш
Південна Америка 614
Північна Америка 564
підлітки 583–584
підприємець 535–536
підсвідомість 177, 184, 222
піп 60, 64
Плантагенет, Жофруа 412
Плантагенети 413–415, 425–434
Платон 36
племінний союз 359–360, 590
плетиво зв'язків 383, 456–458
поведінка, суспільно-товариська 558,
561, 564–565
зміни в п. 99, 109–120
див. також диференціація п.
кодекс п. 222, 508, 520, 522, 523
осмислення п. 580
правила п. 385, 522, 527–528, 540,
571–572, 580–585, 610
приписи п. 609–610
п. середніх станів 555, 565, 567,
609
способи п. 121, 461–462, 524
стандарт п. 100, 385, 521
стирання контрастів у п. 520–521,
522–525, 566
схема п. 572, 580–585
форми п. 108, 523, 574
формування п. 510, 550
повії 206–207, 209–210

- становище п. 210–211
 повсякденний стандарт поведінки 385
 податки 398, 481, 484, 488–489, 490, 491, 495, 535

див. також збори

 податковий апарат 316
 податок на худобу 488
 поділ праці 173, 322, 335, 377, 353, 357, 368, 371, 382, 401, 436, 448, 478, 500, 519
 поділ функцій 33, 156, 398–399, 403–404, 407–408, 436–437, 446, 447, 450–454, 481, 506–508, 516, 528–530, 542, 554, 557, 566, 567–568, 579, 590
 позашлюбні зв'язки 215, 218
 позитивізм 33
 політика 436–438
 поляризація *див.* крайнощі
 Понт'є 426
 поняття розвитку 9, 11–12, 18
 поняття ідеології 27
 потреби, природні/фізіологічні 98, 164–169, 175
 почуття 69–70, 160

див. також емоції

 почуття провини 213, 585
 право 360–361, 422, 596–598
 правовий кодекс 422
 правовий механізм/апарат 360–361
 правові відносини 597
 праця 186–187
 престиж 171, 426, 501, 520, 523, 533–534, 540, 561, 564, 570–571, 584
 боротьба за п. 520, 536
 втрата п. 522–523, 533–534
 прагнення до п. 533–534
 приватизація 201, 210, 222
 приватна власність 422, 498
 приватне господарство 402
 привілеї 459–461, 501
 придворна знать 57, 64–67, 84–86, 473–474, 477, 501, 525, 527, 545, 564, 565
 німецька п. з. 57, 63–67
 придворні 500, 512, 524, 531, 532, 535–536

див. також опридворення

 п. чиновники 474, 476, 499–500
 прикрість/почуття прикrostі 120, 152, 157, 162, 164, 177–178, 192, 193–195, 552–553, 556, 558, 584

див. також *délicatesse*, *сopом*

 межа п. п. 559
 поріг п. п. 99, 121, 152–153, 194, 553, 557, 558, 561
 стандарт п. п. 99, 157, 162–163, 171, 177, 192
 схема п. п. 560
 «примітивне» суспільство 606
 «примітивні» 542, 557
 примітивність 102
 примітивніші союзи та об'єднання 180
 примус 430, 502, 507, 509, 553, 559, 604
 внутрішній п. 164, 185, 192–193, 214, 218, 222, 370, 502, 505–507, 510–513, 516–521, 523, 528, 529, 534, 542, 553–554, 559, 609, 611
 зовнішній п. 164, 193, 520–521, 534, 553, 558, 573
 суспільний п. 173–175, 192, 502, 564, 581–584
 природа 66, 194–195, 503, 507–508, 557–558, 575, 582
 ставлення до п. 237
 природа і цивілізація 194–195

див. також контроль

 Прованс 101, 418
 промислово розвинені держави 21
 проституція *див.* повії
 протекціонізм 84
 протестантизм 555–556
 професійна діяльність 218
 процес 334–335

див. також суспільні науки; процесуальне мислення в суспільних науках

 процес цивілізації 9, 31, 45, 54, 56, 92–93, 121, 194–195, 215–216, 218–220, 231–233, 331
 прошарок, дворянський 358
 верхній п. 192, 239–240, 342, 353–355, 357–358, 371, 381–382, 518–524, 530, 533, 540, 557, 560, 567–571, 575, 584, 585

див. також аристократія, дворянство

- буржуазний п. 148, 173, 318–319, 355, 467, 469, 471–474, 525, 528, 535, 559, 561, 562–564
 буржуазно-міський п. 465–469, 490–492, 528, 561–562
 нижній п. 353, 518–519, 524, 529–530, 560, 567, 583
 рицарсько-придворний п. 192
 середній п. 476–477, 518–521, 555, 583–584
 Пруссія 434
 Пруст, Марсель 540
 «публічна справа» 594
 психіка 195
 «психічне» 547
 психічний апарат 504–505, 506
 зміни в п. а. 139, 504
 психоаналіз 160, 177, 185, 266
 психогенез 76, 546, 549
 див. також соціогенез; взаємозв'язок психогенезу й соціогенезу
 психологія 51, 546
 психологізація 538–542, 545–547
 Птолемей 15
 Пуату 320
 Пуатьє, битва при П. 425, 487
 пуританство 555
 Пюїзе, дім 388

 Рабле, Франсуа 263
 рабська праця 353–355, 595–596
 рабське гоподарство 353–355, 595–596
 Ранке, Леопольд фон 533, 603, 610
 Рас Тафарі 323
 Расін, Жан-Батіст 60, 64
 раціоналізація 151, 500, 541, 542, 545–548, 549–553, 580
 раціональне мислення 551, 552
 раціональність 543
 придворна р. 315
 Раумер, Карл фон 204, 206, 213
 «Виховання дівчат» 212–215
 «Історія педагогіки» 206
 реальні типи 589
 революція 370, 461, 501, 540
 резервна армія 342, 366
 релігія 231, 555, 609
 реформаторські рухи в Німеччині 65
 р. р. у Франції 84–92
 Реформація 476
 Римська імперія 348, 355, 558, 592
 римсько-німецька імперія 390–398, 418
 рицарі 235–246, 367, 369, 370, 499–501
 див. також верхній прошарок; воїни; рицарство; середньовіччя
 рицарство 229, 235–246, 530
 рицарське дворянство 141, 459, 471, 472–473, 526–527, 561, 563
 рицарське суспільство 94, 374
 див. також аграрний сектор; дворянство; суспільство, придворне і феодальне
 рицарський прошарок 318, 376, 459, 465, 466–467, 476, 600
 рицарський стан 224, 318–319, 342–343, 347–348, 421, 483
 рицарські родини/доми 389–390, 419–420, 437–438, 439–440, 481
 Рідергоф, Куно 253
 Ріє, граф 534
 Річард I Лев'яче Серце 415, 416, 425
 Рішельє, Арман Жан дю Плессі 474, 476, 534, 604
 Робер Гвіскар 340
 Робер, граф Клермонтський 428
 робітництво 450, 454
 див. також прошарок, нижній промислове р. 22, 24
 родинна власність 419
 розбирання туш 155–158, 262
 розвиток, суспільний 17–19, 357
 механіка р. історії 51
 моделі р. 19
 теорії р. 19
 р. європейських країн 9
 роздрібненість, політична 68–69, 427
 розкорчовування 337, 340, 352
 рококо 312
 романи 512
 Ромен, Жуль 540
 Росія 250
 Рохови 387
 Рошфори, дім 387, 388

Руан 484.

Рузвельт, Теодор 264

Руссійонс 444

Руссо, Жан-Жак 83–84

садизм *див.* агресивність

Саксонія 325

Саксонія-Ваймар, двір 67

самоаналіз, контрольований почуттями 40

див. також дистанціювання, само-дистанціювання

самовладання 481, 505, 510–513

самовладдя 558, 578, 610

самодистанціювання 35, 38–40

див. також дистанціювання
самозречення 511

див. аскетизм

самоконтроль *див.* контроль

самостійність *див.* автаркія

самоуправління 510

самоусвідомлення 543

с. народу 55

див. також національна свідомість

Санд, Жорж 370

Сантонже 320

сарацини 339, 340

свідомість 535, 547–549, 553, 569–570

див. також мислення

світова війна, Перша 333

сексуальна просвіта 203, 212–215

сексуальність 203–223

див. також статеве життя

сексуальність і діти 203–209, 211–215, 220–222

с. і почуття сорому 212–215

секуляризація 94

селяни 236, 238, 241–242, 244–245, 529–530, 600

Сен-Сімон, Клод-Анрі де Рувруа, герцог 477, 480, 539, 541, 544, 602, 608, 610

сентиментальність 70

Сент-Рік'є 423

Сердані 444

«Середньовічна домашня книжка» 236–243

середньовіччя 94, 100, 109, 183, 191, 198, 224, 235–246, 311, 317–318,

355–356, 418, 459, 466, 468, 473, 509, 527, 529, 557, 560, 561–563, 573, 574, 592–593, 604

пізнє с. 560

раннє с. 48, 574, 592–593, 604

сила, суспільна 326, 344, 361–363, 367, 437, 439, 448–451, 453–459, 463, 466–467, 484, 489, 493, 496, 522, 567–569, 571, 596, 601

с. військова 316, 436, 459

система рівноваги 461–462, 469, 576–577, 578

системна теорія 9–18

системне поняття 44

Сицилія 340

Сід 341

сім'я 156, 200

мала сім'я 198, 200, 220

слов'янські народи/країни 336–337

службовці 114, 460–461, 533, 535

смаки 237, 532, 560

смерть 159, 227–229

Сократ 206

сором/почуття сорому 109–111, 120, 166, 170–171, 175–176, 193–214, 221–223, 552–558, 570, 584–585

див. також потреби, природні; прикрість/почуття прикрості; фізіологічні функції

поріг с. 553–554, 558, 561

співжиття 87, 605

соціалізація 28

соціогенез 18–19, 77, 221–222, 445–446, 452, 513, 526–527, 546, 549, 554, 590

див. також психогенез; взаємозв'язок психогенезу й соціогенезу

соціологія 11–31, 547–548

американська с. 249–250

російська с. 250

формування теорії в с. 14

спальня, поведінка в с. 195–203

Спенсер, Герберт 19

спеціалізація 551

співвідношення сил *див.* система рівноваги

спльовування 187–195

сполучення 421, 505

див. також транспорт
спорт 219, 233
 сприйнятливість 69, 560, 566
див. також *délicatesse*
спрямованість суспільних процесів 9, 139, 144, 172, 191, 446, 502–503, 517–518
стандарт цивілізації 516, 567
 стани 459–462, 465, 467, 490, 492, 501
див. також буржуазія; дворянство; рицарський стан; третій стан;
 станові ознаки 59
див. також відмінність
 статеве життя 584
 с. інстинкти 572
 с. потяг 555
 с. стосунки 215
 статі, стосунки між с. 243, 374–380, 555, 565, 572
 столове начиння 107–109, 130–132, 143–146, 158–164
 виделки 107–109, 138, 162–164
 ложки 107
 ножі 158–164, 512, 558
див. також звичаї за столом
 Сторічна війна 425, 427–428, 432–434, 435, 486, 488, 489
 страх 170, 530, 553–554, 559–560
див. також престиж, прикрість, сором
 структура с. 581
 внутрішній с. 47, 153, 272, 554, 558, 560, 581–584
 структура психіки 584
 структура суспільства 543
 структурна історія 603
 структурні закони 445
 структурні зміни 10–11
 сублімація 374
 Сульпіцій 95, 201, 261
див. також війна, напруженість
 суспільна картина 30–44
 суспільна критика 84
 суспільна механіка 455, 503
 суспільний контроль 120, 173, 124, 234–235, 566
 суспільний характер 76–79

суспільні науки 546, 615
 американські с. н. 26–27, 615
 дослідження в с. н. 247–248, 546
 математичні формули в с. н. 600
 поглиблення знань у с. н. 13
 процесуальне мислення в с. н. 9–10, 46–51, 247–248, 542, 546
 формування понять у с. н. 12, 14–18, 42–45, 335, 382
 суспільство, абсолютистське 63–64, 216, 500–501, 561, 563
 с. буржуазне 314, 556, 564
див. також буржуазія
 с. буржуазно-промислове 210–211
 с. демократично-промислове 173–174
 с. західноєвропейське 53, 204, 205, 312, 332, 347, 516–517, 520–521
 с. індустріальне 337–338, 358–359, 362–363
 с. пацифіковане 120
 с. придворне 62, 63, 64, 68–72, 94, 139, 211, 311–319, 525, 528–529, 540, 555, 556, 559, 561, 563, 564–565
див. також придворна знать
 с. середньовічне 224–232
 с. феодальне 226–227, 589–590
 суспільство часів Гомера 589–590
 Схід 171, 191, 347, 543, 569, 580, 605
 Східна Азія 526
 сякання 97, 104, 178–187
див. також потреби, природні; фізіологічні функції
 табу 174, 193, 461, 579, 582, 607
див. також заборони, суспільні
 табулювання 171–172, 182–183, 214
див. також перенесення за лаштунки
 Толедо 341
 Тангейзер 101–102, 103–105, 106, 122–123, 176–177
 «Придворне виховання» 101–102, 103–105, 122–123, 176–177
 танок 44–45
 Танкред де Отевіль 340
 танцювальні звичаї 175

- Тассо 60
 темп 517
 теорія епіциклів 15
 теорія пізнання 32, 36, 39
 теорія цивілізації 10
 територіальне володіння 419

див. також землеволодіння

 території, німецькі 470, 476
 техніка 53–54, 143, 175, 352, 522, 595, 596

див. також війна, військова техніка

 Тома Аквінський 482, 602
 торгівля 59, 85, 349, 352, 516–517

див. також обмін, переплетіння

 трагедія, класична 63–64
 транспорт 330, 350–352

див. також сполучення

 трансформація суспільства 110–112, 117–119
 третій стан 459–461, 465–466, 468–469, 475–476
 Тридцятирічна війна 59, 68, 114, 433
 Трір 320
 трубадури 373, 377, 378–381

див. також мінезанг, мінезинґери

 Тулузьке, графство 414, 419, 420
 Тулузькі, графи 417
 Туль 424
 Турго 89, 90, 254
 Турін 413, 416
 турки 336
 Тюдори 311
- убивство *див. агресивність*
 Угорщина 325–326, 327, 336, 497
 умиротворення 162, 317, 374, 445, 507, 510–512, 557–559, 561–562
 університет 17, 86, 114, 149, 209, 312, 476
 уподобання *див. смаки*
 утопії 593
- феодал 372, 484, 485, 597
 феодалізація 319–333, 335, 359, 360, 365, 387, 403, 504, 507, 578, 588–589
 феодалізм 447, 588–589, 590, 591, 593

див. також середньовіччя

 феодална система 357, 360

див. також двір, суспільство

 Ферте-Але, дім 387, 388
 фізіологічні функції 98–100, 164–175, 221–223

див. також потреби, природні;

 прикрість; сором
 фігурація 37, 44–45

див. також переплетіння

 фізична перевага 553
 «фізичне» 541
 фізіократизм 84–89
 Філіп Сміливий, герцог Бургундський 429, 431, 489
 Філіп II Август, французький король 311, 415, 416–417, 423
 Філіп III, французький король 418, 423–424, 427
 Філіп IV Вродливий 427–428
 Філіп V 418, 431
 Філіп VI де Валуа 424, 439
 Філіп д'Евре 427–428
 філологія 51
 філософія 32, 37
 форми поведінки 108, 523, 574

див. також звичаї за столом; по-

 ведінка
 ф. п. в епоху середньовіччя 100–109
 ф. п. в добу Відродження 109–120

див. також виховання, культура

 Фрідріх II Великий, прусський король 60–63, 316
 «De la littérature allemande»
 Фронда 472, 477, 499
 функції дорослих людей 515–516
 функціональні групи 454–455
 функція, буржуазна 218
 ф. психічна 551–552, 581
 ф. суспільна 400, 436–437, 455–456, 504–507, 509, 551–552, 579
 ф. торговельна 518
- хрестові походи 340–342, 482–483
 християнство 94, 140–141, 228–229, 238–239

див. також англійська церква; като-

 лицька церква; Церква

- централізація 330, 364, 405, 406,
 420–421, 423–424, 447–448,
 449–450, 465, 551, 572, 600
 ц. податків 440, 498
 ц. поліційної влади 573
 ц. управління військом 492
 центральна влада 232, 321, 446,
 454–455, 461–462, 492, 600
 центральний правитель 311–312, 421,
 446, 449, 451, 455–459, 462, 463,
 465, 467, 469–470, 471, 478, 486,
 499–500, 501, 526, 563, 591
 функція ц. п. 455–456
 центральні органи 447–449, 492
 центральні сектори 518–519
 центральні функціонери 453, 481
 центр інстинктів 514
 церемоніал 526
 Церква 140, 311, 314, 326, 341, 389,
 391, 397, 413, 462–465, 469

також

 англійська церква; като-
 лицька церква; християнство
 церковний двір 255
 цехова система 357, 360
 цехове ремесло 235, 461
 цивілізаційний розвиток 369,
 519–520, 523–525, 555–556
 процес ц. р. 311–315, 335, 342, 406,
 450–451, 502–505, 536, 546, 549,
 550, 552, 574, 586, 607
 цивілізаційний процес

див.

 процес
 цивілізації
 цивілізаційний стандарт 515–516, 567
 цивілізація 315, 352, 502, 521,
 523–525, 541–542, 546–547, 551–553,
 559, 570, 572, 586

див. також

 культура
 поняття ц. 10–11, 31–32, 53–54
 німецьке поняття ц. 53–55, 57–58,
 75–76, 78–79
 французьке поняття ц. 82–93, 254
- час 517
 чиновники 114, 460, 461
 функція ч. 85
 чиновництво 85, 467–468
 чистота 96–99, 103–105, 191–192,
 269–270
- Шайдт, Каспар 113, 258
 Шампань 328, 417, 420
Шартре 424
 Шваби, дім 329
 Швеція 600
 Швейцарія 316
 Шекспір, Вільям 61, 62, 63
 «Юлій Цезар» 62
 Шіллер, Фрідріх 61, 65, 67
 «Дон Карлос» 61
 «Розбійники» 61
 шлюб 215–219, 220, 266–267
 Шомберг, генерал 544
 Шотландія 392, 417
Шпенґлер, Освальд 251
 Шубарт, Крістіан Фрідріх Д. 67
Шульц, Альвін 266
- щастя 586
- Ювеналій Урсинський, архієпископ
 Реймський 493–494
- «я» 556

див. також

 «воно», «над-я»
 функції «я» 547–548, 554–555, 580
 структура «я» 548–551
 центр «я» 541–542
- Японія 589
 феодалізм у Я. 588

- aides див. допомога
 Albéri, Eugene 603
 Allen, Percy Stafford 266, 267
 Alphonsi, Petrus 101
 «Disciplina clericalis» 101
 Ampère, André 73
 Andresen, Ludwig 262
 ancien régime 460, 462, 469, 473, 488, 500–501
 Anne v. Britannien 442, 494
 Aronson, Alexander 253
 Ault, Warren O. 591

Balliol, Anne 264
Barnes, Harry E. 588
 Barrow, R. H. 595
 Barth, Johann Christian 168
 «Die Gallante Ethica» 168
 Basin, Thomas 603
 Bauer, Max 264, 267
 Beaudoin 588
Bell, Daniel 249
Berney, Arnold 253
Berthold v. Regensburg 238, 269
Bezold, Friedrich v. 267
Bigorre 426
Blanchard, Jacques 267
 Bloch, Marc 588, 592, 594, 602
Bogardus, Emory S. 605
 Boileau, Pierre Louis 60
Bömer, Aloys 257, 266
Bonneau, Alcide 255, 260
 Bonwit, Ralf 589
 Born, Bertran de 224
 Bossert, Helmuth Th. 269
 Bouchet, Guillaume 599
 «Les Serées» 599

Bouhours, Dominique 261
Brandes, Georg 263
 Brantôme 470, 602
 Breysig, Kurt 592
 Brinkmann, Hennig 599
 Broë, Pierre 201
 «Des bonnes mœurs et bonnestes contes-
 nances» 196
Brunfels, Otto 261
Brunner, Heinrich 587
Brunot, Ferdinand 254
Buckle, Heinrich Thomas 251
Bueil, Jean de 268
Bunel, Guillaume 271
 Bury, John 591
 Byles, Alfred Thomas 599
 Byrne, Eugene 596

 Cabanès, Augustin 257, 262
 «Mœurs intimes du passé» 179, 180, 191, 192
 Callières, François de 259, 621
 «De la science du monde et des connois-
 sances utiles à la conduite de la vie»
 132–133
 «Du bon et du mauvais usage» 148–152
 «Mots à la mode» 147–148
 Calmette, Joseph 334, 588, 596, 598
 Calviac, C. 145
 «Civilité» 130–132, 145, 159
 Capellanus, Andreas 609
 Cartellieri, Alexander 601
 Casa, Giovanni della, архієпископ Бене-
 вентійський 115, 118, 177, 180, 189, 192,
 245, 261, 270, 540
 «Galateo» 119, 129–130, 166
 Castiglione, Baldassare 118

- «Der Hofmann» 118
 Cavalli, Marino 497
 Caxton, William 261
 «Book of Curtesye» 118, 120, 159
 Chambers, Raymond Wilson 256
 chansons de geste 376
Choiseul, Madame de 169
 civilisation 80–81, 82–83. 87–93, 254

див. також цивілізація, civilité, cour-

toisie, homme civilisé

 civilité 49, 83, 94–95, 99, 109, 116–117,
 121, 141–142, 246, 386, 524, 525, 534, 566,
 610

див. також civilisation, courtoisie,

politesse

 Cohn, Egon 253
 Cohn, Willy 592
 Condorcet, Marie Jean Antoine Niclas
 (Caritat), Marquis de 91
 Cordier, Mathurin 95, 263
 Corneille, Pierre 64
 Cosson, Abbé 138
 Coulton, George G. 263, 599
 Courtin, Antoine de 139, 525
 «Nouveau traité de civilité» 131–133, 145,
 151–152, 155, 163, 181, 189, 192
 courtoisie 49, 58–59, 72, 76, 77, 100–103,
 109–111, 112, 141–142, 183, 228–230. 239.
 245–246, 528–529

див. також civilisation, civilité,

politesse

D'Alembert, Jean 89
 Dedekind, Friedrich 113
 «Grobianus» 113, 258–259
Deffand, Madame du 169
 délicatessé/делікатність 149, 152,
 156–158, 171, 186, 560

див. також прикрість,

 Delille, Jaques 138
Denecke, Arthur 259–261
 Descartes, René 34, 35, 37
 Diderot, Denis 67
 dime saladine 482
 «Disticha Catonis» 103

див. також Zarnke, «Der deutsche Cato»

 Dopsch, Alfred 331, 334, 587, 588
 Dryden, John 64
 «Conquest of Granada» 64
 Dümmler, Ernst 587
Dupin, Henri 268
Dupont de Nemours (Du Pont de Nemours),
Pierre Samuel 254
 Dupont-Ferrier, Gustave 601–602
 Durkheim, Emile 16
 Durrieu, Paul 268
 Eckermann, Johann Peter 72, 73
 Ehrisman, Gustav 256
 Escouchy, Mathieu d' 268
Etienne Marcel 428
 Ferrare 603
 Fichte, Gottlieb 67
Freud, Sigmund 222, 265
 Freudenthal, Margarete (Gred) 262
Furnivall, Frederick 256, 261, 267
 gabelle du sel 487
 Garland, Johannes v. 101
 «Morale Sclarium» 101
 Gedoyn, Abbé 142
 «De L'urbanité romaine» 142
Ginsberg, Morris 264
 Gleichen-Rußwurm, Alexander v. 257
Glixelli, S 257, 259, 261
Goetz, Walter 255
 Goldenweiser A. 606
Graffigny, Madame de 254
Groethuysen, Bernhard 256
 Halphen, Luis 594
 Hampe, Karl 330, 588
 Hanotaux, Gabriel A. 603
 Haskins, Charles H. 598, 609, 610
 Hauser, Henri 445, 601
Hawkins, Francis 608
Hermann, Conrad 252

- Héroard, Jean* 221
Hettner, Hermann 253
Heyden, Sebaldus 261
Hintze, Otto 589
Hobhouse, Leonard T. 19, 22
Hofmann, Albert v. 587
Holbach, Paul H. d' 254
 «Système de la nature» 90
 «Système sociale» 90
homme civilisé 83, 84, 87
homo clausus 30–31, 33–34, 36, 37, 41
 h. historicus 34
 h. oeconomicus 34, 36
 h. philosophicus 32
 h. psychologicus 34
 h. sociologicus 34, 36
Hopton, Ralph 264
Houssaie, Amelot de la 607
Hugo v. St. Victor 101
 «De institutione novitiorum» 101
Huizinga, Johan 265, 268, 606
Hyma, Albert 267

Imbart de la Tour, Pierre 601

Jacqueton, G. 603
James, William 615
Jodl, Friedrich 251
Judd, Charles 607, 615

Kern, Fritz 587
Kim, Paul 587, 588, 591
Klopstock, Friedrich Gottlieb 61, 65
 «Messias» 61
Knigge, Adolph von 72
Knight, Melvin M. 267, 588
Köbner, Richard 267
Kolb, Georg Friedrich 251
Kretschmayr, Heinrich 603
Kulischer, Alexander 591
Kulischer, Eugen 591

La Bruyere, Jean de 535, 608, 610
La Fayette, Madame de 216
 «La princesse de Clèves» 216
La Mésangère 148
 «Le voyageur de Paris» 148
La Roche, Sophie de 61, 253
 «Das Fräulein von Sternheim» 61, 69–70
La Rochefoucauld 608
La Salle, Jean Baptiste 135, 136, 152, 160, 163, 168, 169, 182–183, 184–185, 190, 192, 197, 233
 «Les règles de la bienséance et de la civilité chrétienne» 135–137, 152, 160, 163, 168–169, 181–182, 184–185, 190, 192, 197, 233
Laborde, Léon E. de 263
Lalanne, L. 602
Lamprecht, Karl 253
langue d'oc 320
langue d'oïl 320
Lavisse, Erneste 254, 602
Lefebvre de Noettes 594–595, 596
Lehrs, Max 560
Lehuteur, Paul 602
Levasseur, E. 592
Lewis, Cliff S. 599
Longnon, Auguste 599, 601
Lot, Ferdinand 588, 594, 595
Lotheissen 602
Löwe, Adolf 612
Löwenthal, Leo 595
Lowie, Robert H. 599, 607
Luchaire, Achille 268, 368, 375–376, 587, 588, 594, 596, 598, 599, 601, 602

Machiavelli, Niccolò 249, 607
Macleod, William Ch. 588, 599, 615
Magendie, Maurice 256
Magna Charta 416
Mangan, John Joseph 255
Mann, Margaret 255
Mannheim, Karl 252, 601
Mariéjol, Jean H. 602
Marquise de Châtelet 174
Mauvillon, Eléazar de 60, 67, 253
 «Lettres Françaises et Germaniques» 60

- Ménage, Gilles* 181
Menuret, J. J. de Chambaud 76
 «*Essay sur la ville d' Hambourg*» 76
Merker, Paul 256, 257, 261
Merton, Robert K. 247
Mignet, François A. M. 588
Mirabeau, Victor de Riqueti Marquis de
 82–83, 88, 89, 90, 254
 «*Amie des hommes*» 88
 «*Théorie de l'impôt*» 88
Mirot, Léon 603
missi domonici 324
Molinier 599
Montaigne, Michel de 265
Moras, Joachim 254
Morisotus, Johannes 207–208
 «*Johannis Morisoti medici colloquiorum*
 libri quatuor» 207

noblesse d'épée 500

див. також придворна знать, ри-
 царське дворянство

noblesse de robe 460

Ogburn, William F. 605

Parodi, D. 256, 267
Parsons, Elsie W.C. 606, 615
Peters, Iva L. 267
Petit-Dutaillis, Charles 269, 587, 599, 601,
 603
Peyrat, Jean du 245
Pirenne, Henri 591, 592, 593, 596, 597
Platina, Battista 262
politesse 83, 90, 93, 142

див. також civilité, courtoisie

Prestage, Edgar 599
princes des fleurs de lis 429–432

Quennel, C. H. B. 256
Quennel, Marjorie 256
Quesnay, François 87
 «*Tableau économique*» 87
Quicherat 603

Ranke, Leopold von 533, 603, 610
Raynal, Guillaume Thomas François 90
 «*Histoire philosophique et politique des*
 établissements et du commerce des
 Européens dans les deux Indes» 90
Regnault, Henry 267
Richelet, Ch. J. 272
Ridderhoff, Kuno 253
Riva, Bonvicino da 101
 «*Courtesien*» 101
 «*robe*», людн, що носять «г.» 460
Robert Guiscard
Roche, Sophie de la 253
Rome 603
 «*Roman de la Rose*» 101–102
 «*Romans de la Violette*» 198
Roosevelt, Theodore 264
Rostovtsev, M. 594, 595
Rudeck, Wilhelm 264, 267
Russell, John 101
 «*Boke of Nurture*» 102
Ryle, Gilbert 250

Sahler, Leon 262
Schäfer, Karl 267
Scheidt, Kaspar 113, 258
Schönbach 598
Schultz, Alwin 266
See, Henri 592
Sieber, L. 263
Siebert, Johannes 257, 260
Smelser, Neil J. 247
 «*society*» 313
Spingarn, I. E. 260, 270
Stammler, W. 256, 261
Stephan, Walter 262, 263
Stölzel, Adolf 602
Storck, Willy 269
Suger 559
Sulpicius (Sulpitius) Johannes 95, 201, 261
Sumner, William G. 606, 615

Teggart, Frederick J. 606
Teske, Hans 257

- Turgot, Anne Robert Jacques: (*Œuvres de Turgot*, nouvelle édition classée par ordre de matières avec les notes de Dupont de Nemours, augmentée de lettres inédites, des questions sur le commerce, et d'observations et de notes nouvelles par MM. Eugène Daire et Hippolyte Dussard, zwei Bände, Paris: Guillaumin 1844 [Ausgabe der British Library])
- Turgot, Anne Robert Jacques: (*Œuvres de Turgot et documents le concernant*, avec biographique et notes par G. Schelle, Bd. I, Paris: Alcan 1913)
- Vaissière, Pierre de: *Gentilshommes campagnards de l'ancienne France*. Études sur la condition, l'état social et les mœurs de la noblesse de Province du XVIe au XVIIIe siècle, Paris: Perrin et Cie 1903 [21925]
- Viолет, Paul: *Histoire des institutions politiques et administratives de la France*, Paris: Ancienne Maison L. Larose et Forcel 1898 (Société du Recueil Général des Lois et des Arrêts et du Journal du Palais)
- Voltaire, François Marie Arouet de: «Discours sur la Tragédie» (1730), in: (*Œuvres Complètes de Voltaire*, Bd. II, Paris: Garnier Frères 1877, S. 301-389 [Nachdruck: Nendeln (Liechtenstein): Kraus Reprint Ltd. 1967])
- Voltaire, François Marie Arouet de: «Zaire» (1732), in: (*Œuvres Complètes de Voltaire*, Bd. II, Paris: Garnier Frères 1877, S. 533-620 [Nachdruck: Nendeln (Liechtenstein): Kraus Reprint Ltd. 1967])
- Voltaire, François Marie Arouet de: *Siècle de Louis XIV*, in: (*Œuvres Complètes de Voltaire*, hg. von Louis Moland, Bd. XIV, Paris: Garnier Frères, 1878 [Nachdruck: Nendeln (Liechtenstein): Kraus Reprint Ltd. 1967])
- Vuitry, Adolphe: *Études sur le régime financier de la France. Avant la Révolution de 1789*, nouvelle serie, Bd. I und II, Paris: Guillaumin et Cie 1878
- Wallach, Richard: *Das abendländische Gemeinschaftsbewußtsein im Mittelalter*, Leipzig/Berlin: B. G. Teubner 1928 (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance, hg. von W. Goetz, Bd. XXXIV) [Nachdruck: Hildesheim: H. A. Gerstenberg 1972]
- Watson, John B.: *Psychological Care of Infant and Child*, London: G. Allen & Unwin Ltd. 1928
- Watson, John B.: *Psychology from the Standpoint of a Behaviorist* [dritte, überarbeitete Auflage, Philadelphia/London: J. B. Lippincott Comp. 1929]
- Weber, Marianne: *Ehefrau und Mutter in der Rechtsentwicklung. Eine Einführung*, Tübingen: J. C. B. Mohr 1907
- Weber, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*, hg. von Marianne Weber, Tübingen: J. C. B. Mohr 1922 (Grundriss der Sozialökonomik)
- Wechssler, Eduard: *Das Kulturproblem des Minnesangs. Studien zur Vorge-schichte der Renaissance*, Bd. I: *Minnesang und Christentum*, Halle (Saale): M. Niemeyer 1909
- Weil, Hans: *Die Entstehung des Deutschen Bildungsprinzips*, Bonn: F. Cohen 1930 (Schriften zur Philosophie und Soziologie, hg. von Karl Mannheim, Bd. IV)

- Werke, Hans von: «Monnaie, lingots ou marchandises? Les instruments d'échange au XIe et XIIe siècles», in: *Annales d'Histoire Economique et Sociale*, (Paris: A. Colin September 1952) No. 17, 8.452–468
- Weste, Richard: «The Booke of Demeanor and the Allowance and Disallowance of Certaine Misdemeanors in Companie» (ca. 1619), in: Frederick J. Furnivall (Hg.): *The Babees Book*, London: N. Trübner 1868, S. 289–296 (Early English Text Society, Original Series, Nr. 32)
- Wolzogen, Caroline von: «Agnes von Lilien», in Auszügen in: Felix Bobertag (Hg.): Erzählende Prosa der klassischen Periode, Teil II: *Johann Heinrich Jung. Karoline Pichler. Johann Heinrich Pestalozzi. Johann Heinr. Dan. Zoschke. Karoline von Wolzogen, et al.*, Berlin/Stuttgart: W. Spemann 1886 (Deutsche National-Litteratur, historisch kritische Ausgabe, hg. von Joseph Kürschner, Bd. CXXXVII)
- Woodward, William Harrison: *Desiderius Erasmus Concerning the Aim and Method of Education*, Cambridge: Cambridge University Press 1904
- Wright, Thomas: *The Homes of other Days. A History of Domestic Manners and Sentiments in England from the Earliest Known Period to Modern Times*, London: Trübner 1871
- Zappert, Georg: «Über das Badewesen in mittelalterlicher und späterer Zeit», in: *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*, Bd. XXI (Wien: Hof- und Staatsdruckerei 1859) [Nachdruck: Graz 1971], S. 3-166
- Zarncke, Friedrich: *Der deutsche Cato. Geschichte der deutschen Übersetzungen im Mittelalter unter dem Namen Cato bekannten Distichen bis zur Verdrängung derselben durch die Übersetzung Sebastian Brandts am Ende des 15. Jahrhunderts*, Leipzig: G. Wigands Verlag 1852
- Zarncke, Friedrich (Hg.): *Die deutschen Universitäten im Mittelalter. Beiträge zur Geschichte und Charakteristik derselben*, erster Beitrag, Leipzig: I. D. Weigel 1857
- Zimmern, Alfred: *Solon and Croesus, and other Greek Essays*, Oxford: Oxford University Press/London: Humphrey Milford 1928
- Zimmern, Alfred: *The Greek Commonwealth. Politics and Economics in Fifth-Century Athens*, fünfte, überarbeitete Auflage, Oxford: Oxford University Press 1931 [Nachdruck: Oxford et al.: Oxford University Press 1969]
- Zirkllaria, Thomasin von; *Der wälsche Gast des Thomasin von Zirclaria*, zum ersten Male herausgegeben mit sprachlichen und geschichtlichen Anmerkungen von Dr. Heinrich Rückert, Quedlinburg/Leipzig: G. Basse 1852 (Bibliothek der gesamten deutschen National-Literatur, Abthl. I, Bd. XXX) [Nachdruck: Berlin: W. de Gruyter 1965 (Texte des Mittelalters, hg. von Karl Stackmann)]
- Zöckler, Otto: *Askese und Mönchstum*, Bd. I, Frankfurt am Main: Heyder und Zimmer 1897

- «The Babees Book» 101, 124–125, 188
«The Habits of Good Society» 138, 157, 160, 161–162, 191
Thompson, James Westfall 587, 591
Tönnies, Ferdinand 13
Treusch von Buttlar, Karl 262

Vaissière, Pierre de 599
Verneuil, Madame de 263
Viollet, Paul 602–603
Vuitry, Adolphe 599, 601–602

Wallach, S. R. 255
Washington, George 264
Watson, John B. 261
Weber, Marianne 598
Weber, Max 589, 593, 600
Wechssler, Eduard 598

Weil, Hans 252
Werveke, Hans von 594–595
Weste, Richard 167
 «The Booke of Demeanor» 167
Wolzogen, Caroline von 71, 253–254
 «Agnes von Lilien» 71–72
Woodward, William Harrison 255
Wright, Thomas 263

Zappert, Georg 263
Zarnke, Friedrich 257–258, 260, 262, 267–268, 599
 «Der deutsche Cato» 188, 228
 «Zedlers Universal-Lexikon» 58, 252
Zimmern, Alfred 595–596
Zirkllaria, Thomasin von 257
 «Der wälsche Gast» 101, 106
Zöckler, Otto 263

Основою «Показчика» для цього видання послужив показчик, укладений для англійського перекладу «Процесу цивілізації». Рубрики, внесені додатково, виділено курсивом.

Науково-популярне видання

Норберт Еліас
ПРОЦЕС ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Редактор *Н.В. Цісик*
Коректор *Н.В. Цісик*
Обкладинка *Н. Корсун*
Комп'ютерна верстка *Н. Корсун*

Підписано до друку 2.06.2003.
Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура AGBengaly. Ум. друк. арк. 54,18.
Обл.-вид. арк. 58,30. Наклад 1000.
Зам. № 27.

Видавництво «АртЕк»
01133, м. Київ, вул. Івана Кудрі, 38-б.
Тел. (044) 295-71-18
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія ДК № 157 від 23.08.2000 р.

Видавничий дім «Альтернативи»
01021, м. Київ, Кловський узвіз, 6.
Тел. (044) 253-71-20
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія ДК № 474 від 31.05.2001 р.